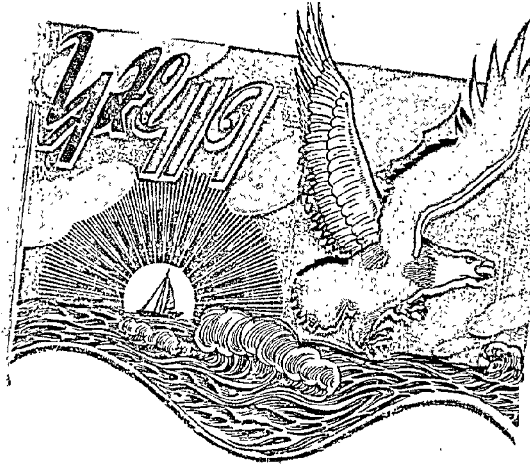

નં. ૨૦૬૭
મ દા

સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ક્રૃ

સંપાદક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Phone No. 51192 Telegram : "BANSI"

INSIST
ONLY UPON

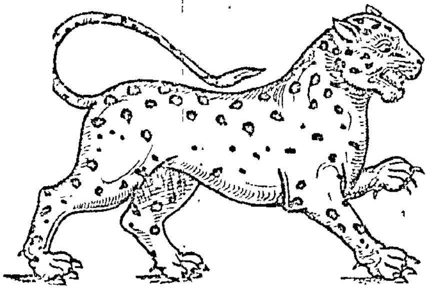

The Most Famous BAKERS QUALITY

CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD - 1

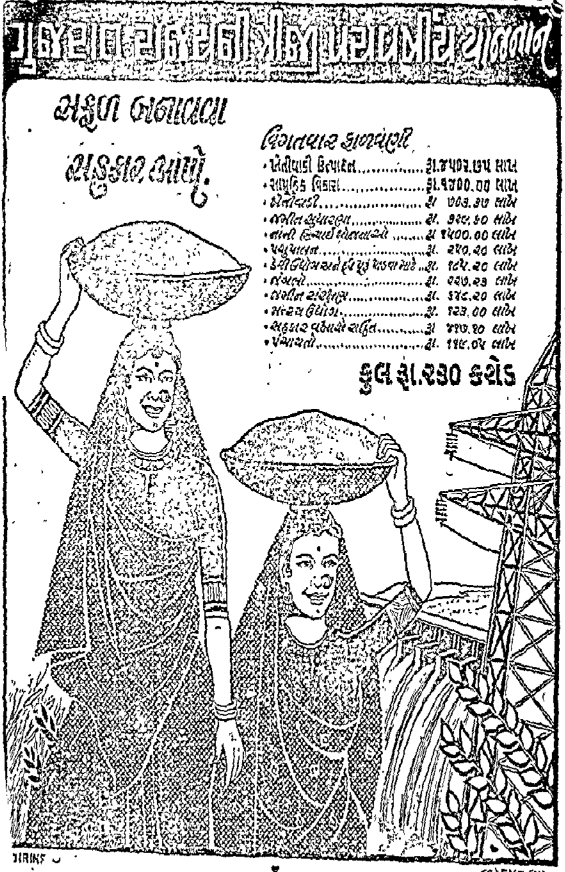
ગુજરાતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને
સફળ બનાવવા
સહકાર આપો.
વિગતવાર ફાળવણી
કુલ રૂ.૨૩૦ કરોડ

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન PURE ALUMINIUM THE CROWN બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ–મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

૩૧, નેતાજી સુભાષ રોડ, કલકત્તા–૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

યાદશક્તિ વધારવા

જ્ઞાનતંતુઓને મજબૂત બનાવવા

ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરો.

બ્રાહ્મી શંખાવલિ વગેરે મગજને શક્તિ આપનાર ઔષધોના સત્ત્વમાંથી એ બનાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, ઓફિસરો, કારકુનો વગેરે મગજથી કાર્ય કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી ઔષધ છે.

દરેક જગાએ દવાવાળા વેચે છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦; ૧ રતલના રૂ. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

✠ પ્રસ્થાન ✠

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : માહ અંક : ૪

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ પાડોશીની વાતચીત અને જાહેર પ્રસિદ્ધિ
૨ શાસક પક્ષની સવલતો
૩ સત્તાકાળે શાણપણ
૪ ઘેર બેઠાં ગંગા
૫ ભાવનગર અધિવેશનનું પરિણામ
૬ મહારાણી એલિઝાબેથનું સ્વાગત ખર્ચ અને આંકડાઓનો મહિમા
૭ ઉમળકાનાં કારણો

પાડોશીની વાતચીત અને જાહેર પ્રસિદ્ધિ

પ્રશ્ન : 'જનસત્તા'ના જાન્યુ. તા. ૯મીના અંકમાં "પાડોશીની વાતચીત"ની વાત આવી છે તે જોઈ ?

ઉત્તર : હા, જોઈ. હવે આપણે સાવધ રહેવાનું. આપણે નિરાંતે બેસીને વાતો કરતા હતા તેમાંથી તમને 'પ્રસ્થાન'માં એ વાતો પ્રગટ કરવાનું મન થયું. તમે એ પ્રગટ કરવા માંડી ત્યારથી જ એ 'પ્રાયવસી' કે નિરાંત ઉપર પબ્લિસિટીના ઓછાયા પડવા લાગ્યા. પણ એક નિરાંત હતી કે 'પ્રસ્થાન'ના આપણા વાચકકુટુંબની અંદર જ જેમને ગમતું હશે તે એ વાંચતા હશે. પણ એના ઉપર દૈનિકના સર્ચલાઈટનો ઝગઝગાટ પડે એટલે જરા અંજાઈ જવાય. અને નિરાંતમાં અને 'પ્રાયવસી'માં જે નિખાલસતા રહે તે કંઈક સંકોચાઈ જાય.

પ્રશ્ન : શા માટે? ખાનગીમાં કે જાહેરમાં જે કહેવાનું હોય તે કહેવું.

ઉત્તર : હા, એ વાત તો ખરી છે. પણ આપણા મનમાં જે બધા વિચારો આવે અને જે બધા ભાવો ઉભરાય તે બધા કાંઈ વાણીમાં પ્રગટ કરાતા નથી. કેટલાક પ્રગટ કરવા જેવા ન હોય એથી પ્રગટ કરાતા નથી. કેટલાકમાં 'પ્રાયવસી'ની પવિત્રતા હોય છે એટલે પ્રગટ થતા નથી. કેટલાક એવા ગૂઢ હોય છે કે પ્રગટ થઈ શકતા નથી. એમ જેટલું આપણે બોલીએ તેટલું બધું લખતા નથી. જે કાંઈ ખાનગીમાં લખીએ તે બધું પ્રગટ કરતા નથી. કુટુંબી તરીકે કે પાડોશી તરીકે જે બોલતા હોઈએ કે બોલતા-લખતા હોઈએ તે અંદર-અંદર ચલાવીએ. પણ બહાર જાય એ આપણને ગમે નહિ. એવું જ કંઈ આ આપણી "પાડોશીની વાતચીત" માટે રહ્યા કરે છે. બીજું કંઈ નહિ તો જેમ ઘરમાં પહેરેલાં કપડાં પહેરીને બહાર જતા નથી, પણ ઉપર એકાદ પહેરણ કે કોટ, પંચિયા કે લેંઘાની જગાએ ધોતિયું પહેરીએ છીએ એમ, જનસમાજના દરબારમાં બોલતાં-લખતાં પણ અદબ સાચવવી પડે છે.

પણ કાંઈ વાંધો નહિ. ગુજરાતની એક કોલેજના આચાર્યને જો આપણી વાતચીત તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરવું વાજબી લાગ્યું તો તેમાં આપણી જવાબદારી નથી. એ આચાર્યની અને તેમનાથી દોરાવાયા વાંચનારની જ છે. એટલે આપણા મનમાં થોડોક ફફડાટ થાય તો પણ આપણી તદનાઈની, એકાંતની બેજવાબદારી રાખીને વાતો કરવી. અને જો એ બેજવાબદારી ન સચવાય એવું થાય તો પછી આપણી વાતચીતને આપણા પૂરતી જ મર્યાદિત રાખવી. ખુલ્લા મનથી બોલી શકીએ અને વિચારો તથા ભાવનાઓ બહાર કાઢી શકીએ એની જ

મઝા છે. બાકી તો, કલમ લઇને જાહેર પ્રજા આગળ લખતાં આપણને કોણ રોકે છે? પણ આ તો "પાડોશીની વાતચીત" ઉપર વાતચીત થઈ! અસ્તુ.

શાસક પક્ષની સવલતો

આચાર્યશ્રી યશવંત શુકલે આપણી વાતચીતની પ્રશંસા કરી છે તે અંતે તો આપણા ઉપર ટીકા કરવા જ કરી હોય એમ લાગે છે. આચાર્ય યશવંત શુકલ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિવેચક છે. અને વિવેચક એમ જ કરે, પ્રશંસાની સાકરચોપડી ટીકાનું કવીનાઈન ગળાવે!

છતાં એમને જે અસંતોષ થયો છે તે આપણે નોંધવો જોઈએ :

> "બીજા રાજકીય પક્ષો જે સવલતો મેળવી શકે એમ નથી તે શાસકપક્ષ હોવાના સબબસર કોંગ્રેસપક્ષ ભોગવે તે લોકશાસનમાં કેટલે અંશે સંગત કહી શકાય તેનો ખુલાસો મને ઉપરનાં વિધાનોમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી."

એમને ખુલાસો મળતો નથી એ બરાબર છે. કારણકે આપણી વાતચીતમાં એ મુદ્દો ઊભો જ થયો નહતો. આપણે તો એમ ધારતા હતા કે જ્યાં આવા મોટા રાષ્ટ્રીય મેળાઓ થાય ત્યાં જે કોઈ સરકાર હોય તેણે પૂરતો બંદોબસ્ત રાખવો જોઇએ, સગવડો આપવી જોઈએ, અને જેમાં પક્ષીય રાજકારણનો બોધ ન હોય એવો સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ હિનાવહ હોય એવો પ્રચાર પણ લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ કરવો જોઇએ. ભાવનગરના મેળા અંગે થયેલી સરકારી તજવીજો આ દૃષ્ટિથી આપણે જોના હોવાથી આપણને એમાં કંઈ ચર્ચા કરવા જેવું લાગેલું નહિ. કદાચ એવું બન્યું હોય કે મોસાળ જમવાનું અને મા પીરસનારી! પણ આથી અધિક કોંગ્રેસ સરકારે કોંગ્રેસપક્ષને તેના રાજકીય બોધનો પ્રચાર કરવા દેવા માટે શું શું કર્યું તે આપણે કંઈ જાણતા નથી. બાકી, એ વાત ખરી છે કે જે સવલતો અત્યારની કોંગ્રેસી સરકાર કોંગ્રેસપક્ષને આપે તે બીજા રાજકીય પક્ષોને ન આપે તો એ અઘટિત કહેવાય અને નિંદ્ય ગણાય. પણ આપણે ગઈ "વાતચીત"માં કહી ગયા છીએ કે હજી પણ કોંગ્રેસને નામે જે મોટા મેળા ભરાય છે તેટલા બીજા કોઇ પક્ષો ભરાવી શકતા નથી અને તેથી આવા મોટા મેળાને જે મોટી સવલતો આપવી પડે તેટલી મોટી સવલતો બીજા પક્ષોને મળી નથી કે મળતી નથી એ હજી ચર્ચા કે ટીકાનો વિષય જ નથી. છતાં કબૂલ કરવું જોઇએ કે આપણે બધી હકીકતો જાણતા નથી અને આપણે આશા રાખીએ કે ગુજરાત રાજ્યની વિધાન સભાની આવતી બેઠકમાં આ અંગે પ્રશ્નો પૂછાશે અને ખુલાસા મેળવાશે.

સત્તાકાળે શાણપણ

બાકી તો, જે કાંઈ ખોટાં કામ ખાનગીમાં થતાં હોય તેને વિશે તો આપણે એટલું જ કહીએ કે ખાડો ખોદે તે પડે! સત્તા પર હોઈએ ત્યારે જો ન કરવા જેવું કરીએ તો તેનો અનેકગણો બદલો સત્તા પર ન હોઇએ ત્યારે આપવો પડે છે એ કર્મફળનો ન્યાય જેમ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તેમ પક્ષ-સમુદાયોને પણ લાગુ પડે છે.

અને એ વાત સાચી છે કે જેમ વ્યક્તિને પોતે કંઇ ખોટું કરે છે ત્યારે તેનો કેટલા

ગયો મોટો બદલો વેઠવો પડશે તેની તેને ખબર હોતી નથી અને તેથી મૂઢતાથી દુષ્કર્મમાં આગળ વધે જ જાય છે, તેમ પક્ષસમુદાયોને માટે પણ બને છે. કદાચ વધારે. અને તેથી એક જૂના કોંગ્રેસી તરીકે મને એમ ભય અને દુઃખ લાગ્યા કરે છે કે અત્યારના કોંગ્રેસના મોવડીઓ પોતાની સત્તાને ટકાવવા જે કાંઈ કરે છે તેનો પ્રત્યાઘાત બહુ વસમો પડશે; પોતાની નીતિને પણ ફટકો આપનારો થશે. દા. ત, કેરળમાંથી સામ્યપક્ષી સરકારને ઉથલાવવા લોકોમાં ઉશ્કેરણી કરવામાં આવી અને એને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું અને એ લોકસંક્ષોભને માન આપી નવી ચૂંટણી અને નવી સરકાર રચવામાં આવી. એને પરિણામે,—જૂના મુંબઈ રાજ્યમાં સામ્યવાદી અને બીજા પક્ષો કે જેઓ આ કલામાં કોંગ્રેસ કરતાં ઊતરતા નથી, ચડિયાતા છે, એ લોકો કેરળમાં જેવું થયું, જે રીતે લોકમન વ્યક્ત થયો તેવી રીતે મુંબઈમાં કરશે તો તે દબાવી નહીં શકાય અથવા દબાવવા જતાં અત્યંત અપ્રિય થવું પડશે એ દહેશતે કલ્પેલું જોખમ ન વહોરવું એવા ડહાપણને લઈને જ, જોરશોરથી નિર્દય રીતે ઊભું કરેલું, મુંબઈનું બૃહદ્ દ્વિભાષી રાજ્ય-ભાંગી નાખવામાં આવ્યું. અલબત, આ પરિસ્થિતિની આ મારી સમજણ છે. તે ખોટી હોય, પણ કેરળમાં જેવો જનસંક્ષોભ થયો એવું કરવાની ધમકી તો સામ્યવાદી પક્ષે બરાબર આપી હતી, અને એ લોકો ખરેખર અંધાધૂંધી મચાવી શકત અને એમાં દ્વિભાષી અંગેના અસંતોષનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરત. એટલે સામ્યવાદીઓના હાથમાં એ હથિયાર ન જવા દેવામાં ડહાપણ તો હતી જ. પણ એ પરિસ્થિતિ ઊભી થવાનું કારણ તો કેરળની સામ્યપક્ષી સરકારને ઉથલાવી નાખવા અંગે કોંગ્રેસે આચરેલી ચાલબાજી જ હતી. પણ એથીયે વધારે ખરાબ તો જે પક્ષની વિચારસરણીએ ભારતના ભાગલા પડાવ્યા તે મુસ્લિમ લીગ સાથે પણ કોંગ્રેસને જોડાણ કરવું પડ્યું. આવતી ચૂંટણી સુધી રાહ જોઈ હોત તો શું કોઈ અસાધારણ હાનિ થવાનો સંભવ હતો ? હશે કદાચ !

પણ આ તો આપણે એકમાંથી બીજામાં આવી ગયા ! મૂળ વાત એ છે કે આપણે જ્યારે સત્તા પર હોઈએ ત્યારે સિદ્ધાંતોને સાચવવાની વધારેમાં વધારે જરૂર છે, વધારેમાં વધારે શાણપણ રાખવાની જરૂર છે અને વધારેમાં વધારે વિનમ્ર થવાની જરૂર છે.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः ॥

* * *

ઘેર બેઠાં ગંગા

પ્રશ્ન : આપ ભાવનગર ગયા હતા ?

ઉત્તર : ના; ગાંધીજીએ કોંગ્રેસનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારનો હું કોંગ્રેસી મારી જાતને ગણું છું. ત્યાં મેં બે જ વાર કોંગ્રેસનાં અધિવેશનોમાં હાજરી આપી છે. પહેલી વાર ૧૯૨૧માં, અમદાવાદમાં, જેમાં હું એક સ્વયંસેવક હતો; બીજી વાર મુંબઈમાં, જ્યારે ગાંધીજી કોંગ્રેસના સભ્ય તરીકે નીકળી ગયા ! કોંગ્રેસને તમાશા જેવી જોવી મને પસંદ નથી. જો કે એ તમાશો બની ગઈ છે કે બનતી જાય છે એવી ટીકા હવે તદ્દન ખોટી રહી ન હોય ! કદાચ હવે એ કોઈના હાથની વાત રહી પણ ન હોય !

બીજું, છાપાવાળાઓના વર્ણન પરથી આપણે જે જાણી લઈએ છીએ એટલું ત્યાં જઈ આવનારા કે તેમાં ભાગ લેનારા પણ જાણતા હોતા નથી. એટલે, આપણે તો ઘેર બેઠાં જ જેટલી ગંગા આવે તેટલું પુણ્ય માનીએ છીએ.

ભાવનગર અધિવેશનનું પરિણામ

પ્રશ્ન : આ ભાવનગરના અધિવેશનનું એકંદરે કેવું પરિણામ લાગે છે?

ઉત્તર : ગુજરાતમાં ઘણે વર્ષે પાછું કોંગ્રેસનું અધિવેશન થયું એ તો સારું થયું. જૂના રજવાડી સૌરાષ્ટ્રમાં ભરાયું એ પણ ઠીક થયું. જો કે રજવાડીપણું ગયા પછી થયું, એટલે જે તીક્ષ્ણતા રજવાડી જમાનામાં એ ભરાયું હોત ત્યારે દેખાત એવી તો અત્યારે ન હતી. અત્યારે તો ભાવનગરના મહારાજાના મહેલમાં જ પં. નેહરુનો નિવાસ હતો.

ભાવનગરના અધિવેશનની સરખામણી અમદાવાદ અને હરિપુરા સાથે તો થઇ શકે જ નહિ, જેમ તે યુગોની કોંગ્રેસની સરખામણી અત્યારની સાથે થઈ શકે નહિ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસના મંચ ઉપરથી ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સલ્તનતને જે આહ્વાન આપતા મેં સાંભળ્યા હતા તે તો ઇતિહાસની અપૂર્વ જ નહિ પણ અદ્વિતીય ઘટના છે. તે વખતે જે આત્મબળ પ્રવર્તમાન થયું હતું તેનું તો અત્યારે નિસાસા સાથે સ્મરણ જ કરવાનું રહે છે. અને એ સરખામણીમાં તો પેલો अपोढयो गंगेयम्। શ્લોક જ યાદ આવે છે. પણ આની સરખામણી જ કદાચ યોગ્ય ન ગણાય, ન્યાયી ન ગણાય! એટલે હું એમ કહું કે આ અધિવેશન ઘણું સારું થયું. એમાં પ્રદર્શન સારું ભરાયું, મંડપો સારા થયા, શિસ્ત સારી હતી અને સોરઠની પરંપરા સાચવે એવી મેમાનગીરી હતી વગેરે વગેરે. વળી જવાહરલાલજીનું લોકલાડીલાપણું પણ એટલું જ ચાલુ રહ્યું છે એ પણ દેખાયું; જો કે એનો ગેરલાભ કોંગ્રેસના બીજા મોવડીઓને મળે છે! ત્યાં જઈ આવનારા એમ કહે છે કે પં. જવાહરલાલ બોલે ત્યાં સુધી જ માનવમેદની હોય, એ બોલતા બંધ થાય એટલે મંડપમાંથી લોકોનું નિસ્સરણ થાય અને પંડિતજી બીજે જ્યાં જવાના હોય ત્યાં અભિગમન થાય.

પ્રશ્ન : ઠરાવો વાંચ્યા?

ઉત્તર : બધા ધ્યાનપૂર્વક તો નથી વાંચ્યા. પણ એમ કહી શકાય કે ઠરાવો તો સારા થયા. પણ ઠરાવોની બાબતમાં તો નીવડ્યે વખાણ એ ન્યાય લાગુ પડતો હોવાથી એ અમલમાં કેવા મૂકાય છે અને એનાં શાં પરિણામો આવે છે તે જોવા જેટલી રાહ જોવી જોઇએ. પણ મને તો આનંદ એ છે કે આટલા બધા લોકો ભાવનગરમાં ભેગા થયા, હર્યાફર્યા અને લોકનેતાઓને જોયા અને પ્રદર્શનોમાં આંટા માર્યા. મારે મન તો એ સારામાં સારું કામ થયું, લોકશિક્ષણનું એ મોટું કામ થયું!

* * *

મહારાણી એલિઝાબેથનું સ્વાગત

પ્રશ્ન : મહારાણી એલિઝાબેથ બીજાના સ્વાગત વિશે શું લાગે છે?

ઉત્તર : તમે પૈસાના ખર્ચ વિશે પૂછો છો? મારા મનને એક એવી અવ્યવહારુ આદત પડી ગઈ છે કે દરેક બાબતમાં આવશ્યક રીતે જે પૈસાની બાજુ હોય છે તેનો વિચાર કોઈ કરાવે ત્યારે, અગર છેલ્લે જ આવે છે! જો કે અત્યારે વગર કરાવ્યે અને પહેલો જ આવ્યો: હું પૈસાની બાજુને ગૌણ ગણું છું કે ઉપેક્ષિત ગણું છું એમ નથી. જેમકે, ભાવનગરના કોંગ્રેસ અધિવેશન અંગે થયેલા ખર્ચ વિશે મને કાંઈ ટીકા કરવાનું સૂઝે નહિ. માણસોને જો કાંઈ મહત્ત્વનું પ્રયોજન હોય અને જનસમુદાયને જો આનંદ આવતો હોય અને પૈસા મળી રહેતા હોય, તો પછી તેની ચિકાશ કરવાનું મને મન થતું નથી. જો કે હું સ્વીકારું છું કે આવી

ટેવમાં સમતોલપણું નથી. તેમ જ એમાં કોઈ કોઈ વાર તે અન્યાયીપણું કે ગેરવ્યાજબીપણું પણ થઈ જાય. છતાં મનની આવી ટેવનો એક લાભ છે, અને તે એ કે વસ્તુ કે ઘટનાને પૈસાની મર્યાદા લગાડ્યા વિના એના પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાથી જ જોઈ શકાય. અર્થાત્ કે દરેક વસ્તુને કે ઘટનાને કુદરતી રીતે તપાસી શકાય. પૈસા એક સામાજિક સંકેત છે, કૃત્રિમ છે, અને માણસને અનેક રીતે બાંધવાનું અને ગુલામ બનાવવાનું સાધન છે.

હિસાબ સાથે મારે વિરોધ નથી, પણ દરેક બાબતમાં પૈસાની બાજુનો જ વિચાર એ આગળ પડતો શું કરવા હોય? માણસને કે પ્રજાને અમુક ચીજ જોઈતી હોય અને એ સુલભ હોય તો એ પૈસાના કારણથી શું કરવા દુર્લભ થવી જોઈએ? પશુઓના જીવનમાં શારીરિક નિર્બળતા કે અનાવડત સુલભ વસ્તુને દુર્લભ બનાવે છે. એને આપણે ખોટું ગણીએ છીએ, જુલમ ગણીએ છીએ, માછલાંનો ન્યાય ગણીએ છીએ. તો આ પૈસાનું બળ એ પણ એક જુલમ નથી? એ પણ માછલાંનો ન્યાય નથી? મોટું ધનિક માછલું નાનાને ગળી જાય છે એમ નથી? કવિ કે કલાકાર વસ્તુનું સૌન્દર્ય સમજે, સુંદર છે એવું લોકોને જ્ઞાન આપે, પણ એ સુંદર વસ્તુ (સ્ત્રી સુદ્ધાં, જૂની રીતે, કે પુરુષ સુદ્ધાં, નવી રીતે) પૈસાવાળો જ લઈ જાય એ કેવો ન્યાય? કુદરતનાં રહસ્યો શોધી કાઢે વૈજ્ઞાનિક, અને એનો લાભ ઉઠાવે ધનિક!

પણ આ તો બીજી વાત થઈ ગઈ, બીજી વિચારણામાં ઊતરી પડ્યા! કહેવાનું એટલું જ કે ઇગ્લેંડનાં મહારાણીનું આપણે સ્વાગત કરવું યોગ્ય હોય અને લોકોને એ કરવામાં આનંદ આવતો હોય, અને તે ઉમળકાથી થતું હોય તો એ કરવું. એટલે, મને એમાં પૈસાનો વિચાર આવ્યો નથી. એક તો—એ પૈસા કેવી રીતે ખરચાય છે એની મને ખબર નથી, ખબર પણ પડે એમ નથી આજના જમાનાના આંકડાના જાદુથી મૂંઝાઈ ગયેલાઓમાંનો એક હું છું. આપણી બધી આર્થિક લોકહિતની યોજનાઓ પણ આંકડાઓમાં જ આવે છે! આ આંકડાઓની મોટાઈથી જ જાણે કે આપણે મોટા થવાનું હોય, રાચવાનું હોય, આંકડાથી સુખી થવાનું હોય! કયી યોજનાથી લોકની કયી જરૂરિયાત પૂરી પડે છે, લોકને કયો લાભ થાય છે એ બાબતો ગૌણ થઈ ગઈ છે. આ બધું હમણાં હમણાંનું બહુ થઈ ગયું છે. આપણે એ કયાંથી શીખ્યા? કદાચ, અમેરિકા પાસેથી એ શીખ્યા હોઈશું. એ દેશ સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમને પણ ડોલરના આંકડામાં ગણતો થઈ જાય એવો હોંશિયાર છે! અત્યારે તો બીજાં વિજ્ઞાનોનું જોઈને મનોવિજ્ઞાન પણ માણસની બુદ્ધિના અને લાગણીઓના આંકડામાં માપ કાઢે છે! એટલે અત્યારે તો આપણે અંકવિદ્યા એ જ બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ સમજી લેવું, જોઈએ. પણ એ વાત જવા દઈએ.

ઉમળકાનાં કારણો

ઇંગ્લેંડની મહારાણીનું દિલ્હીમાં સ્વાગત થયું એના વર્ણન ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ સ્વાગતમાં સરકારનો અને પ્રજાનો ઉમળકો હતો. આ ઉમળકાભર્યું સ્વાગત ઇંગ્લેંડને વિશે આપણી પ્રજાને સદ્ભાવના છે એનું સૂચક છે. '૪૭ પહેલાંનો વિરોધભાવ અને વૈરભાવ પણ આપણામાંથી ઓસરી ગયા છે. આનાં કારણો રાષ્ટ્રપ્રમુખે સાચી રીતે આપ્યા છે. ઇંગ્લેંડને વખતસર અને એકંદરે ઠીક રીતે જતાં આવડ્યું એ એક કારણ. પણ

આંતરિક અને હૃદયસ્પર્શી કારણ તો ગાંધીજીએ જે અહિંસક ભાવનાને, અવેર ભાવનાને, અદ્વેષ ભાવનાને આગળ કરી સ્વાતંત્ર્યનું યુદ્ધ કર્યું તેમાં છે. આપણને ગાંધીજીએ આપણા દોષોનું સબળ રીતે ભાન કરાવ્યું એમાં પણ છે.

અંગ્રેજો હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેના ભેદને વાનરના ઘાની માફક પહોળો કરી ભારતખંડના ભાગલા પાડવામાં કારણભૂત ન થયા હોત તો, તેમને વિશે આપણો અહોભાવ ઘણો સાચો થાત. પણ આ ભાગલામાં આપણા દોષોએ, પરંપરાગત દોષોએ, ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એનું ભાન આપણને ગાંધીજીએ કરાવ્યું. એટલે વિચારશીલ માણસો આ ભાગલા માટે એકલા અંગ્રેજોને જવાબદાર ગણતા નથી. અલબત્ત, સમગ્ર અને લાંબા હિતની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજોની આ રાજનીતિ ઘણી ખતરનાક હતી, છે અને ભવિષ્યમાં પણ નીવડશે. પણ આ બધું ભૂલી જવામાં આપણી પ્રજાએ એકંદરે ડહાપણ બતાવ્યું છે, ઉદારતા બતાવી છે.

આ ઉમળકામાં બીજું એક કારણ નહિ હોય? અત્યારે સામાન્ય લોકો ચાલુ સરકારની આર્થિક નીતિથી બહુ હેરાન પરેશાન છે. એથી જાણે કે લોકો એમ સૂચવવા માગે છે કે અંગ્રેજનું રાજ હતું ત્યારે વ્યવસ્થા અને સંતોષ કેવાં સારાં હતાં? "એક ભિખારી ખકરીનો પણ કોઇ ન જાતાં પકડે કાન!". અત્યારે તો પાનની દુકાન પણ સરકારી લફરાં વગર ચલાવી ન શકાય!—કદાચ આવી લાગણી પણ હોય! અને તો, આપણે કહેવું જોઇએ કે ભારતના પ્રજામાનસમાં સ્વત્વની, સ્વાભિમાનની, સ્વમાનની જે મોટી ખોટ ઇતિહાસમાં જણાઇ છે અને જેણે ભારતવર્ષમાં પરદેશીઓના આક્રમણને સુતર બનાવ્યાં છે તે જ આ ધિક્કારવાયોગ્ય ચિત્તની કૃપણતા છે, કે જે કેવળ સુખ સગવડ અને ગમે તે રીતે આવેલી શાન્તિની પાછળ દોડે છે. એ જ આ ખામી પ્રજામાં સત્ત્વ નથી, સ્વત્વ નથી એની સૂચક છે. પણ આપણે જનસમુદાયને આમાં અન્યાય ન કરીએ. આવી લાગણી વધારે તો કદાચ જૂના રાજશાહી વર્ગમાં, પૈસાદાર વર્ગમાં, અને એઠાએઠા લોકોની ચૂસવાની અને હેરાન કરવાની જેમને બ્રિટિશ અમલમાં તક હતી તે લોકોમાં વધારે હશે. પ્રજા તો એકંદરે આપણી પરંપરાગત મેમાનગીરીના ઉલ્લાસથી જ આપણા રાજશાહી મહેમાનોનું સ્વાગત કરે છે. ઇગ્લેન્ડ સાથે આપણો મૈત્રી સંબંધ એ પરસ્પરના લાભમાં છે એટલું તો બન્ને પ્રજાઓ સમજે છે. બાકી, થોડુંક આપણું ચાલતું આવેલું વેવલાપણું ઘેલાપણું પણ આ બધા સ્વાગતમાં દેખાય છે.

મહારાણી એલિઝાબેથ એમના દાદા પંચમ જ્યોર્જને અને દાદી મેરીબાનુને મળેલું સત્તાશાહી (બાદશાહી) સ્વાગત એમને મળતા પ્રેમશાહી (લોકશાહી) સ્વાગત સાથે સરખાવશે તો એમને પ્રતીતિ થશે કે ઇગ્લેન્ડે ભારતને છૂટું કરવામાં કાંઇ પણ ભૂલ કરી નથી, સચ્ચાઇના માર્ગે ઇગ્લેન્ડ એટલું આગળ વધ્યું છે એમ તેમને લાગશે. તેમના સ્વાગત અને તેમના પિતામહના સ્વાગત વચ્ચે તેમને સત્ય અને અસત્ય જેટલો તફાવત લાગશે!

આપણે ગઇ ગુજરી ભૂલી જઇએ છીએ એ સારુ છે. પણ એનો બોધપાઠ લેતા નથી એ સારું નથી!

૨૫-૧-૬૧

❁

જીવન સમૃદ્ધ કેમ બને ?

વિનોબાજી

આ ગામ તો તમારું નાનું-શું છે. પણ અહીં તમે વિદ્યાનું સુંદર વાતાવરણ જમાવ્યું છે, તે જોઇ આનંદ થાય છે.

પહેલાંના વખતમાં આપણા દેશમાં વિદ્યા શહેરોમાં નહીં, પણ નદી કિનારે, જંગલોમાં યા તો દુર્ગમ સ્થાનોમાં પાંગરેલી. ભારતની વિદ્યા શહેરની નહીં, જંગલની છે. ગામો જંગલની નજીક હોય છે. તેથી વિદ્વાનો ગામડાંઓમાં રહેતા અને ગામવાસીઓ એમના ભરણ-પોષણની વ્યવસ્થા કરતા. આજે તો વિદ્યા શહેરોમાં, યુનિવર્સિટીઓમાં અને કૉલેજોમાં કેદ થઇ ગઈ છે. ત્યાંની ફી, મોંઘવારી વગેરે જેને પોસાય તેને જ એ વિદ્યા મળી શકે. આપણા દેશની વિદ્યાપીઠો તો હાલતી-ચાલતી વિદ્યાપીઠો હતી. કબીર, નામદેવ, તુલસીદાસ, ચૈતન્ય વગેરેના અસંખ્ય ભક્તો ગામે-ગામ ફરતા. અને જેમ વેપારીઓ ગામે-ગામ ફરીને લોકોને માલ પહોંચાડે છે તેમ તેઓ ઉપનિષદ વગેરે બ્રહ્મવિદ્યા લોકોના કાનો સુધી પહોંચાડતા.

વૈરાગ્ય-ઐશ્વર્યની જુગલબંધી

એ જમાનો હતો, જ્યારે ભારતમાં વૈરાગ્ય હતો. અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ જ જમાનામાં ભારત ઐશ્વર્યની ટોચ પર હતું. જ્યારે વ્યક્તિમાં વૈરાગ્ય હોય છે, ત્યારે સમાજમાં ઐશ્વર્ય હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ ઐશ્વર્યમાં ચકચૂર હોય છે ત્યારે સમાજ ભિખારી બને છે. એ ખૂબી છે! આજે આપણી પાસે ઐશ્વર્ય નહીં, ઐશ્વર્યની લાલસા છે. વૈરાગ્ય તો છે જ નહીં, અને આપણે વૈરાગ્ય ઇચ્છતાયે નથી. ઐશ્વર્યની ઇચ્છા હોવા છતાંયે તે છે નહીં. અર્થાત્ આ શૂન્ય ને પેલુંયે શૂન્ય. સર્વ શૂન્ય છે!

તેથીરતો આ નાનાસરખા ગામમાં વિદ્યાનું વાતાવરણ જોઈને ખુશી થઈ. જનતા વાંચી-વાંચીને જ્ઞાની થઇ શકતી નથી. જ્ઞાની શ્રવણથી થવાય છે, ચોપડા વાંચીને નહીં. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં શ્રવણં कीर्तनं विष्णोः કહ્યું છે. પહેલું સ્થાન શ્રવણને આપ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ श्रोतव्यं मंतव्यं निदिध्यासितव्यं—એમ પહેલું સ્થાન શ્રવણને જ આપ્યું છે. બંનેમાં શ્રવણને જ મુખ્ય માન્યું છે. રામજી ક્યાં રહે છે એનું વર્ણન તુલસીદાસજીએ કર્યું છે—

> जिनके श्रवण समुद्र समाना
> कथा तुम्हारी सुभग सरि नाना ।
> भरहीं निरंतर होइ न पूरे
> तिनके हिय तुम कहं गृह रुरे ॥

જેમના સમુદ્રરૂપી કાનોમાં તમારી કથારૂપી નદીઓ નિરંતર વહી રહી છે; છતાંયે જેમને તૃપ્તિ નથી થતી, શ્રવણની ભૂખ જેમની સદાય સતેજ રહે છે, એમનું હૃદય હે રામજી, તમારે સારુ ઉત્તમ નિવાસસ્થાન છે. ત્યાં તમે સુખેથી રહી શકો છો.

શ્રવણનો મહિમા

આપણા દેશમાં આમ શ્રવણનો મહિમા ગવાયો છે. આપણે ત્યાં વિદ્વાનને 'બહુશ્રુત' અર્થાત્ જેણે ઘણું સાંભળ્યું છે એવો, કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને well read, અર્થાત્ જેણે ઘણું વાંચ્યું છે એવો, કહે છે. એટલો ફરક છે અને તે પાયાનો ફરક છે.

જેમ ગાય પોતે ઘાસ ખાય છે, પચાવે છે અને વાછડાને દૂધ પીવડાવે છે, એમ જ જ્ઞાની વિવિધ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને અનુભવયુક્ત સુંદર જ્ઞાન આપે છે. પોતે પહેલાં જ્ઞાનનો ઢગલો હજમ કરીને પછી આપે છે. એની પચનેન્દ્રિય કેટલી મજબૂત હશે! તે આપણને digested food—પચાવેલો ખોરાક આપે છે. પોતાના અનુભવની કસોટીએ કસેલું જ્ઞાન આપે છે. એ જ્ઞાન આપણે શ્રવણ કરીએ છીએ. એ ખૂબી વાચનમાં નથી. ખૂબ વાંચ્યું, ખૂબ વાંચ્યું; વાંચી-વાંચીને આંખો નબળી પડી ગઈ, એમ કહે છે. પરંતુ સાંભળી-સાંભળીને કાન કમજોર થઇ ગયા એમ કોઇ નથી કહેતું. કાનને શાસ્ત્રકાર જ્ઞાનનું અક્ષય સાધન માને છે. અર્જુનને ભગવાને કહેલું: શ્રુતિ, સ્મૃતિ, કૃતિ—શ્રવણ કરો, સ્મરણ કરો, કર્મ કરો. આપણે ત્યાંની જ્ઞાનપ્રક્રિયા આવી છે.

મેં કહ્યું છે કે દરેક ગામ Universe-વિશ્વ છે. તેથી દરેક ગામે University—વિશ્વવિદ્યાલય હોય. ગામેગામ દરેક faculty-શાખા નહીં હોય. અનુકૂળતા મુજબ ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ જુદાં જુદાં ગામોમાં ગોઠવાશે. પરંતુ ગામેગામ વિદ્યાપીઠ હશે. ખેતર, અનાજ, પ્રાણી વગેરે સમગ્ર સૃષ્ટિ ગામમાં છે. વિદ્યાપીઠ સારુ અમુક સંખ્યાની જરૂર નથી. જ્યાં જ્ઞાની હશે ત્યાં વિદ્યાપીઠ હશે. જ્યાં બ્રાહ્મણ હશે ત્યાં વેદ મોજૂદ રહેશે.

દેવાનું જ નહીં, લેવાનુંયે ખરું

આપણે ગામમાં જઈને શાળા ખોલીએ છીએ, ત્યારે આપણા ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ કે ગામમાં જઈને આપણે લોકોને માત્ર દેવાનું જ નહીં, પણ કંઈક એમની પાસેથી લેવાનુંયે છે. એ એકમાર્ગી વ્યવહાર નથી. ગામવાસીઓ પાસેથી આપણે માટે કંઈ લેવાલાયક નથી એવો અહંકાર રાખીને ત્યાં જઈશું તો આપણી કેળવણી પાયાની કેળવણી નહીં બને.

ગામડાંના લોકો પાસે એકનિષ્ઠા છે, શ્રમ કરવાની માનસિક તૈયારી છે, હજારો વર્ષનો અનુભવ છે. એક જમાનું છે કે એમની પાસે યુગોનો અનુભવ છે. આપણે એમને મૂરખ માનીએ છીએ પરંતુ તેઓ આપણાથી વધુ વૃદ્ધ અને અનુભવી છે. એમની પાસે શ્રમ-નિષ્ઠા છે.

અહીં બીજી પણ એક સૂક્ષ્મ વાત ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. આપણે પણ એમની જેમ શ્રમ કરીને એ શ્રમનો રોટલો આપણે જ ખાઈશું તો વળી બીજું પાપ થશે. શ્રમ કર્યા વિના ખાવું એ તો એક પાપ છે જ.

સમર્પણ વિના શાંતિ નથી

શિવરામપલ્લી સંમેલન વખતે મેં કહેલું: अंतःशुद्धिः बहिःशुद्धिः श्रमः शांतिः समर्पणम्। એવો પંચવિધ કાર્યક્રમ આપેલો. ઉત્પન્ન કરીને આપણે પોતે તો ખાવું નથી. સમાજને સમર્પણ કરવું છે અને સમાજ જે આપે તે લેવું છે. તમે જે ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેનાથી સમાજ તમને વધારેયે આપે ને ઓછુંયે આપે, યા તો એટલું ને એટલુંયે આપે. એ સમાજની પરિસ્થિતિ પર નિર્ભર છે. તેથી શ્રમ કરીને સમર્પણ કરો. ત્યારે શાંતિ થશે.

આજે દુનિયાને શાંતિની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. શાંતિ નહીં સ્થપાય તો દુનિયાનો નાશ થશે. આ વિજ્ઞાનયુગમાં અક્ષોભ ચિંતનની જરૂર છે. રાજકીય ક્ષેત્ર હોય કે સામાન્ય વ્યવહારનું ક્ષેત્ર હોય, દરેક જગ્યાએ અક્ષોભ ચિંતન જ કરવું પડશે, નહીં તો આ અણુયુગમાં સંહાર સિવાય બીજું કોઈ પરિણામ નહીં આવે.

હિંસામાં અને સંહારમાં તફાવત છે. હાથમાં તલવાર લઈને તમે ગુસ્સે થઈને કોઈ પર પ્રહાર કરો તો તે હિંસા થઈ. પરંતુ ઘેર બેઠાં-બેઠાં નિશ્ચિત સમયે, નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચે એવું બેલાસ્ટિક શસ્ત્ર તમે ફેંકો તેમાં સંહાર થાય છે પણ હિંસા નથી થતી. એમાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરનાર ગણિત કરે છે, ગુસ્સો નથી કરતો. શાંતિથી બધી ગણતરી કરીને તે શસ્ત્ર છોડે છે. જે જમાનામાં યુદ્ધમાંયે શાંતિ જોઈએ, તે જમાનામાં ચિંતનના દરેક ક્ષેત્રમાં શાંતિની અત્યંત આવશ્યકતા છે. હિંસક સમાજરચનામાં પણ શાંતિની જરૂર છે, કેમ કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં ગણિતવાળી હિંસા ચાલશે. તેથી ક્ષુબ્ધ મન કામ નહીં આપે. ક્ષુબ્ધ મનથી તો બંદૂક સુદ્ધાં નહીં વાપરી શકાય. બંદૂક વાપરવા સારુયે શાંત મનની જરૂર પડશે.

અક્ષોભ વિના માર ખાવાના

આજે હવે અણુશસ્ત્રો વડે લડવાથી તો દુનિયા ખતમ થઈ જશે. તેથી આજે મન અક્ષુબ્ધ હોવું જોઈએ. આ જ વાત હું બીજા શબ્દોમાં કહું છું કે મનથી ઉપર ઊઠીને વિચારવું જોઈએ એ જ પાયાની વિદ્યા છે. માત્ર ચરખો અને ઉદ્યોગ શીખવા એ જ કંઈ પાયાની કેળવણી નથી. મૂળભૂત ચીજ છે—અક્ષુબ્ધ મન. ક્ષુબ્ધ મન, વિકારવશ મન હવે આઉટ ઑફ ડેટ-જરીપુરાણું થઈ ગયું છે. ક્ષુબ્ધ મનવાળાઓ આજે માર ખાવાના.

હમણાં માત્ર ત્રણ આંગળીથી કામ કરે છે અને બાકીની સાત આંગળી બેકાર રહે છે. હું કહું છું કે દસેય આંગળીથી કામ કરવું જોઈએ. શ્રમ કરીને સમાજને સમર્પણ કરવું પડશે શ્રમ કરતાં પરસેવો થશે તો શુદ્ધિ થશે. તેથી સૂત્રમાં શ્રમ-શાંતિ-સમર્પણમ્ એમ કહ્યું છે.

ગુણોની આપ-લે દ્વારા સમૃદ્ધિ

આશા રાખું છું કે આ ગામમાં અમે આવ્યા છીએ તો તમે દેશો ને લેશો પણ. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ ગામલોકો સાથે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. ગામલોકોને એમ ન થવું જોઈએ કે તમે શ્રમ ટાળનારા છો. તમે એમના પરિવારના જ છો એવી એમને પ્રતીતિ થવી જોઈએ. ગુણોના આદાન-પ્રદાન દ્વારા આપણે સમૃદ્ધ બનવું છે અને એમને પણ સમૃદ્ધ બનાવવા છે.

ગુરુ અને શિષ્ય એકમેકના શિષ્ય હોય છે. અને વચ્ચે અન્યોન્ય સંબંધ હોય છે. બાપ-બેટા વચ્ચે એવો અન્યોન્ય સબંધ નથી હોતો. ભાઈ-ભાઈ અને મિત્ર-મિત્ર વચ્ચે એવો સબંધ હોય છે. ગુરુ અને શિષ્યે પરસ્પર શીખવાનું અને શીખવવાનું હોય છે.

વિદ્યાલયમાં ખેતરનું વાતાવરણ અને ખેતરમાં વિદ્યાલયનું વાતાવરણ હોય. શ્રમમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં શ્રમ તાણાવાણાની જેમ ઓતપ્રોત હોવાં જોઈએ. એમ થશે તો જ જીવન સમૃદ્ધ બનશે. ઈશ્વર તમને એવી પ્રેરણા દે.

છપારા (મ. પ્ર), ૪-૧૧-૬૦

['ભૂમિપુત્ર' માંથી]

આચાર્ય હેમચન્દ્ર

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

સોમપ્રભાચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્યને અંજલિ આપતાં ઉમળકાથી કહે છે: કઈ કઈ રીતે મનુષ્યની જડતા આચાર્યશ્રીએ દૂર નથી કરી! તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું; છંદ અને અલંકાર ઉપર નવા ગ્રંથો રચ્યા; યોગશાસ્ત્રને નવી દૃષ્ટિથી તૈયાર કર્યું; પ્રમાણશાસ્ત્ર લખ્યું; દ્વયાશ્રય અને શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રોનાં કાવ્યો લખ્યાં. આમ અનેક રીતે સમાજની મૂઢતા દૂર કરવાનો તેમણે યત્ન કર્યો. આપણા સામાજિક સત્ત્વના અવિસ્મરણીય અંશ રૂપે રહેલી આ વાતને આજે આપણે ફરી સંભારીને દૃઢ કરીએ.

પ્રજાની મૂઢતા, અજ્ઞાન, વહેમ, અનાચાર વગેરે દૂર કરવામાં હેમચન્દ્રાચાર્યે શા શા પ્રયત્નો નથી કર્યા! પોતપોતાના યુગની જરૂરિયાતો ને અનુકૂળતાઓ પ્રમાણે આવું કાર્ય ગુજરાતના બે નરોત્તમોએ કર્યું—આચાર્ય હેમચન્દ્રે અને મહાત્મા ગાંધીએ. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની પ્રાચીન સીમાએ હેમચન્દ્ર છે; અર્વાચીન સીમાએ ગાંધીજી છે. એમના સંપુટમાં રહેલી સંસ્કૃતિ એ આપણી મોટામાં મોટી મિરાત છે. એ બે મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિઓમાં ભેદ જોવો હોય તો આ—કે ગાંધીજીએ સર્વ સામાજિક ને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનાં સાધન બનાવી; આચાર્ય હેમચન્દ્રે ઘણે અંશે રાજકીય પરિસ્થિતિનો વિદ્યાકીય અને નૈતિક પ્રગતિ માટે ઉપયોગ કર્યો. બંનેની પ્રવૃત્તિમાં સમાન લક્ષણ આ છે કે બન્નેની દૃષ્ટિએ સર્વ સંસ્કારિતાનો પાયો ધર્મમાં છે; મનુષ્ય-મનુષ્યના સંબંધની, મનુષ્ય અને જગતના સંબંધની, વ્યક્તિજીવન અને અંતિમ આત્મકલ્યાણની કલ્પનાની સાચી સમજમાં છે. બીજું લક્ષણ એ છે કે-વિચારોનો, માન્યતાઓનો અને શ્રદ્ધાઓનો જ્યાં બને ત્યાં સમન્વય સાધવો. આપણે ઘણી વખત એક જ વસ્તુને આપણી મર્યાદાઓથી જુદી જુદી રીતે વર્ણવીએ છીએ, અથવા એક જ વસ્તુનાં જુદાં જુદાં પાસાં જોઈએ છીએ, ને તેથી ક્લેશ કરીએ છીએ, લડીએ પણ છીએ. આવી મર્યાદાઓ ટાળવાનું આચાર્યે શિખવાડ્યું. સમન્વય એટલે પરસ્પર વિરુદ્ધ કે અસંગત મતોનો સંગ્રહ નહિ, પણ એમ દેખાતા મતોની સાચી સમજમાંથી જન્મતા સમાન કે વિકસિત અંશોનો સ્વીકાર. આ લક્ષણ એ ઉચ્ચતમ ભારતીય લક્ષણ છે, અને યુગે યુગે એણે પ્રજાને યોગ્ય માર્ગે દોરી છે. ભજનની ધૂનમાં 'ઈશ્વર અલ્લા તેરે નામ...' રમાવી દેનાર મહાત્માએ પોતાનું સર્વ વ્યક્તિત્વ મૂકીને પ્રજાને દોરી છે, તેમ હેમચન્દ્રે પણ પરમ પૂજ્યદેવની ભાવના ગાઈ છે:—

> भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
> ब्रह्मा वा विष्णुर्वा महेश्वरो वा नमस्तस्मै ॥

ગુજરાતની સંસ્કારિતાને વલભીના મૈત્રકોનો, ચાવડાઓનો, ભોજનો અને સિદ્ધરાજ-કુમારપાળનો વારસો મળ્યો છે. એ વારસામાંથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રજાના સર્વાંગી વિકાસ માટે માત્ર પૂર્વોક્ત સમન્વયની દૃષ્ટિ જ આવશ્યક નથી, સ્વાતંત્ર્ય પણ આવશ્યક

છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના યુગની કલ્પના કરતાં તે યુગના જીવનની અનેકદેશીય મહત્તા જણાય છે. ધર્મસમન્વય હતો, મતસહિષ્ણુતા હતી, પણ તેને ય છત્ર હતું સ્વતંત્ર રાજશક્તિનું, દંડશક્તિનું. વિદ્વત્તા અને સાક્ષરત્વ, મૈત્રી અને કરુણા, કલા અને કૌશલ્ય પાંગર્યાં ને વિકસ્યાં; કેમકે વહેપારી જૈન કે બ્રાહ્મણ પંડિત પણ યુદ્ધે ચડતો; રાજાઓ ને મંત્રીઓ વીરો ય હતા તેમ વિદ્વાનો ય હતા. વહેપારી, સાધુ ને સ્ત્રી પણ જરૂર જણાતાં રાજકારણમાં પડતાં ને પોતાના સ્વજન કે શિષ્યોને યુદ્ધમાં પ્રસ્થાન કરાવતાં. સમાજની આ ચેતનશીલતા અને વિક્રમશીલતાએ સ્વાતંત્ર્ય, શાન્તિ ને સલામતી આપ્યાં; અને એના વિશાળ ઘુમ્મટ નીચે વિદ્યા, કળા, સંસ્કારિતા, વૈભવ આદિ વધ્યાં. આચાર્ય હેમચન્દ્ર પોતે એ યુગના ઉત્તમોત્તમ પંડિત હતા અને સર્વથા પૂજનીય સાધુ હતા; પણ પ્રજાનાં સ્વાસ્થ્ય અને ઉન્નતિ શામાં છે તેનું એમને સ્પષ્ટ દર્શન હતું, અને તે અનુસાર તેમણે રાજનીતિ ઘડવામાં પ્રદાન કર્યું પણ હતું. અનિવાર્ય યુદ્ધનો ઇનકાર કર્યા વિના એમણે રાજપ્રજાના જીવનમાં કરુણા, મૈત્રી, અહિંસા, અપરિગ્રહ, સંયમ તથા બ્રહ્મચર્યનો મહિમા વધાર્યો, અને રાજસત્તાએ એ વલણને એવો સબળ ટેકો આપ્યો કે સર્વદેશીય સત્યપક્ષપાત, વિવેક, સમાધાનદૃષ્ટિ, સહિષ્ણુતા, પૂજનીય માટે આદર, પવિત્ર વસ્તુઓમાં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ ને વાત્સલ્ય ગુજરાતના જીવનમાં વિશિષ્ટ લક્ષણ બની ગયાં.

જૈન ધર્મનાં નીતિવિષયક તત્ત્વોને તેમણે લોકની નાડીમાં વહેતાં કર્યાં. મહારાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, રામદાસ, ટિળક આદિએ ઘડયું, તેમ ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ હેમચન્દ્ર, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, સહજાનંદ, દયાનંદ, ગોવર્ધનરામ, વલ્લભભાઈ, ગાંધીજી વગેરેએ ઘડયું. આપણી નીતિરીતિ ઉપર હેમચન્દ્રાચાર્યનું ઋણ મોટું છે. જીવન્ત અને જંગમ વિદ્યાપીઠ તરીકે તેમણે પાંડિત્યની સમર્થ પ્રણાલી ઊભી કરી, પવિત્ર સાધુ તરીકે સાધુ સંસ્થાને યુગધર્મ સમજાવ્યો; દેશહિતચિન્તક તરીકે રાજનીતિને વળાંક આપ્યો અને મૃગયા, દ્યૂત ને મદિરાને નિષિદ્ધ કરાવ્યાં; અને ઉપદેશક તરીકે ધર્મભાવનાનું વ્યાપક રૂપ પ્રસ્થાપિત કર્યું.

આપણે આ મહાન લોકગુરુને બરાબર સમજીએ અને એમની ભાવનાનો દીવો સદૈવ જગતો રાખીએ. +

✻

+ તા. ૨૩-૧૧-૬૦ ના રોજ આચાર્ય હેમચન્દ્રને અંજલિરૂપ સંભાષણ;—આકાશવાણીના સૌજન્યથી.

સાભાર સ્વીકાર

લેખસંચય
[ગુજરાતી અને અંગ્રેજી]
લેખક : શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટિયા
પ્રકાશક : શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઇ–૪
પૃ. સંખ્યા ૨૭૨ + ૧૭૪
કિં. રૂ. ૫=૦૦

સંતતિ નિયમન અને વંધ્યત્વ નિવારણ
લેખક : ડૉ. નવનીતલાલ વી. પરેલ
પ્રકાશક : ટી. એન. પટેલ. ૧૮૫૩, પાંચપટ્ટી, કાલુપુર અમદાવાદ
પૃ. સંખ્યા ૧૪૪
કિં. રૂ. ૨=૫૦

સ્વ૦ હીરાભાઈ

સ્વામી આનંદ

સ્વ૦ હીરાલાલ અમૃતલાલ જોડે મારી મિત્રાચારી અરધી સદીથી વધુ વર્ષોની હતી. કુટુંબીને નાતે એમના ઘરમાં હું વરસોનાં વરસ રહ્યો. મુંબઈનું એમનું ઘર મુ. નાનાભાઈ ભટ તેમજ મારા જેવા ઘણાઓને સારુ દાયકાઓ સુધી પોતીકા ઘર જેવું હતું. નાનામોટા અસંખ્ય રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ, કેળવણીકારો, સમાજ સેવકો, એમને ત્યાં આવતા. તાજેતરમાં જ દેવ થયા તે કર્ણાટકના વયોવૃદ્ધ નેતા શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, સ્વ૦ બાળાસાહેબ ખેર, તેમનાં માતુશ્રી આંઈ, ઘણાંઘણાંને આ કુટુંબ જોડે ઘરોબો હતો.

એમના પિતાનો મુંબઈ તેમજ કાઠિયાવાડમાં કાપડનો વેપાર હતો. કાઠિયાવાડના કદાચ સૌથી મોટા કાપડના વેપારી એ હતા. આમ હીરાભાઈ શ્રીમંત શાહ વેપારીના એકના એક પુત્ર છતાં મુંબઈમાં ઊંચી કૉલેજ–કેળવણી લઈને શરુથી જ એક ઊંચા ખવાસના અને ઊંચી અભિરુચિવાળા વિદ્યાવ્યાસંગી યુવાન તરીકે જાણીતા થયા. પચાસ વર્ષ અગાઉ આવું કવચિત્ જ બનતું. પોતે સંસ્કૃત ગ્રંથોના ઊંડા અભ્યાસી, ખગોળ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ તેમજ પુરાતત્ત્વના એકનિષ્ઠ સંશોધક હતા. સંશોધનક્ષેત્રની એમની ધગશ અને એમની થીઅરીઓ વાંચનાર સાંભળનારને હેરત પમાડતાં અને જો કે ઘણા પુરાતત્ત્વ સંશોધકોની જેમ પોતાને એકાદ પૉઇંટ કે પગેરું સૂઝ્યા પછી ઘણીવાર તેઓ બીજી બધી પુરાતત્ત્વ સામગ્રીને પોતાની જ પ્રિય થીઅરીને પોષક સમર્થક રૂપે જ જોતા તેથી નિર્ણયોમાંથી સમતોલન છૂટી જતું, છતાં એમની સંશોધનનિષ્ઠા અને પરાયણતા પારાવાર હતી, જે અંત લગી જેવી ને તેવી કાયમ રહી. ઘણીવાર વેપાર વ્યવસાયને ભોગે પણ પોતાનો પ્રિય વ્યવસાય તેઓ ખેડતા.

એમની ઉદારતાનો પાર નહોતો: કોમધર્મની દાનપ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત અનેક વિદ્યાર્થીઓને એમણે દેશપરદેશના અભ્યાસ કરાવ્યા. સમાજ-સેવા, કેળવણી અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ તેમજ કાર્યકર્તાઓને મદદ કરવામાં પાછું વાળી ન જોતા. દક્ષિણામૂર્તિ, બાળકેળવણી, ખાદી, રાષ્ટ્રીય કે રચનાત્મક ક્ષેત્રોની સંસ્થાઓ બધામાં એમણે કરેલી મદદ તેમજ સખાવતો મોટી હતી.

જિંદગીનાં જોડીદાર એમનાં ધણિયાણી શ્રીમતી મોંઘીબેન ભાવનગરના અગ્રેસર જૈન કુટુંબનાં દીકરી અને મુંબઈના જાણીતા સૉલીસીટર સ્વ. મોતીચંદ કાપડિયા તથા ભાઈશ્રી પરમાનંદ કાપડિયાનાં બહેન તેટલાં જ મુ. નાનાભાઈ ભટથી માંડીને અમારા આખા મિત્રમંડળનાં આદરણીય બહેન હતાં. જિંદગીભર અમ સૌને સગાં બહેનને સ્થાને રહ્યાં. સદાય સુખદુઃખની વાત કરીને મન હૈયું હળવું કરવાનું ઠેકાણું. ઊંચામાં ઊંચા છતાં સાવ સનાતની જૈન સંસ્કાર હેઠળ ઉછર્યાં છતાં પોતાનાં બધાં દીકરા-દીકરીઓને અમેરિકામાં ભણાવી ગણાવી ઉદ્યોગ ધંધાઓમાં દાખલ કરવામાં એમણે પતિને જિગરજાનથી સાથ આપ્યો.

ગાંધીજી અને એમની પ્રવૃત્તિઓ પર અપાર આસ્થા. શરૂથી જ એમણે ગાંધીજીની રાજદ્વારી લડતો તેમજ રચનાત્મક કામો ચલાવવામાં પારાવાર મદદ કરેલી. ગાંધીજીનાં 'નવજીવન' 'યંગ ઇંડિયા'ના સંચાલન અર્થે સને ૧૯૧૯ માં હું અમદાવાદ સ્થાયી રહેવા ગયો ત્યારે મોટી રકમ બંધાવીને એમણે મને મોકલેલો, તેમજ અમદાવાદના એમના આડતિયાને કાયમી સૂચના આપી મૂકેલી કે ગમે તે વખતે ખપ પડે તો પૈસાટકાની પૂરી મદદ વગર પૂછાવ્યે કરવી. ૧૯૩૦–૩૧ની મીઠાની લડત વખતે હું

વિલેપારલે સુધી હતા ત્યારે પણ તેમણે પેરેપેર ઘણી મદદ બેધડક કરેલી: ૧૯૩૧ની ગોળમેજી પરિષદ પછી ગાંધી–અરવિન કરાર તૂટ્યા અને ગાંધીજી તેમજ બીજા દેશનેતાઓ પકડાયા તે અવસરે ધરપકડોને આગલે દિવસે કોંગ્રેસના ખજાનચી સ્વ. જમનાલાલજી બજાજે અને મેં આખો દિવસ મોટરોમાં સમણુસમણુ ફરીને જુદીજુદી બેંકોમાંથી મોટીમોટી રકમો ઉપાડી લઈ જુદેજુદે ઠેકાણે વિશ્વાસુ મિત્રોમાં સાચવણી માટે વહેંચી નાખેલી. તે દિવસે સ્વ. હીરાભાઈએ અમુક લાખ રૂપિયા રાખી લઈને મને નચિંત કરેલો. અને બે વરસ કે વધુ મુદત વીત્યા બાદ વગર પાવતીએ કે લખાણે સાચવવા સોંપેલી આવી રકમો પાછી મેળવવામાં ક્યાંક ક્યાંક મિત્રોને સહેજ મુશ્કેલી પડેલી, અને એકાદ દાખલામાં ઊંચી પ્રતિષ્ઠાવાળા સજ્જને આવી કોઈ રકમ અંશતઃ ઉચાપત કર્યાનો કિસ્સો પણ પાછળથી અમે સાંભળેલો, ત્યારે સ્વ. હીરાભાઈએ આખી રકમ જાતજોખમે ધરખમ બાંહેધરીવાળી રીતે રોકીને આખી મુદત દરમ્યાન ઉપજેલો પૈએ પૈ વધારો ઉમેરીને કુલ રકમ અમને અણિશુદ્ધ પાછી સોંપેલી. બલ્કે બીજી કોઈ રકમને ન મળેલો એટલો વધારો આ રકમ ઉપર અમને મળેલો.

એમના સૌજન્ય સજ્જનતાનો પાર નહોતો. સામા માણસ માટે પોતે શું કરી શકે એટલો જ ખ્યાલ એમને રહેતો. ઘરનો ગ્રંથ સંગ્રહ, રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં પુસ્તકો, અલભ્ય ગ્રંથો, ચિત્રો, જર્નલો કે કળાકારીગરીના નમૂના જે એઓ પોતાની ઊંચી અભિરુચિને અનુસરીને હમેશ સંઘરતા, તે બધાનો ઉપયોગ મિત્રોને તેમનાં કામોમાં હમેશાં પ્રેમપૂર્વક અને વગર સંકોચે કરવા આપતા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો હું દૂર ઉત્તરના પહાડોમાં કૌસાની (જિ. આલ્મોરા) રહેતો, તેટલે દૂર સુધી આખા કુટુંબ દીકરા–દીકરી પોતરાં-દોતરાંને લઈને આવેલા અને હિમાલયના પહાડો તેમજ બરફાનોના મારા લીધેલા ધૂળ કચરા જેવા ફોટાઓ પાછળ બે ત્રણ વરસ સુધી પોતેજાતે અપાર મહેનત લઈને અને મોટો ખરચ કરીને સેંકડો એન્લાર્જમેન્ટો કરાવી મિત્રકુટુંબોમાં તેમણે વહેંચેલાં.

જિંદગીમાં વસમા સુનકારના પ્રસંગો માણસને વેઠવાના આવે છે. કેમ જાણે પોતાનું કશુંક અંગ ખોવાયું ખરી પડ્યું હોય એવી લાગણીથી માણસ સુનમુન થઈ જાય છે. આવી જ કંઈક લાગણી સ્વ૦ હીરાભાઈના સતત સ્મરણ સાથે દિવસોથી હું અનુભવી રહ્યો છું.

કોસબાડ હિલ, જિ. થાણા

તા. ૪–૧૧–૬૦

卐

પંચાયતો અને સુધરાઇમાં પક્ષીય ધોરણે લડતા રહેવું એને હું દેશદ્રોહ માનું છું.

— વિનોબાજી.

ઉચ્ચ શિક્ષણની કેટલીક સમસ્યાઓ

[શિક્ષણનું માધ્યમ]

ડૉ. અશ્વિનકુમાર ત્રિવેદી

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ માધ્યમના પ્રશ્ને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં એક જબરદસ્ત આંધી ઊભી કરી હતી. આ પ્રશ્ન પરત્વે ડૉ. જીવરાજ મહેતા અને તે સમયના વાઇસ ચૅન્સેલર શ્રી. મગનભાઇ દેસાઇ વચ્ચેના મતભેદને પરિણામે શ્રી. મગનભાઈને વાઇસ ચૅન્સેલરને પદેથી રાજીનામું આપવું પડ્યું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીને એક દાયકો પૂરો થયો. યુનિવર્સિટીની સ્થાપનામાં જ, અંગ્રેજી માધ્યમ દૂર કરી ગુજરાતીને અથવા હિન્દીને માધ્યમ તરીકે દાખલ કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ ગુજરાત યુનિવર્સિટી એક્ટમાં પ્રથમથી જ હતો. એક્ટની આ કલમમાંથી અમલ પૂરતું હિન્દીને ગુજરાતીવાદીઓએ દૂર કરી માત્ર ગુજરાતી માધ્યમને સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખ્યો. આ માધ્યમને અમલમાં લાવવા માટે યુનિવર્સિટીએ બે પગલાં ભર્યાં. એક તો અધ્યાપકો દ્વારા જુદા જુદા વિષયો માટે નાનકડા પારિભાષિક શબ્દકોશો તૈયાર કરાવ્યા,—જો કે આ શબ્દકોશો તૈયાર કરવામાં જે અધ્યાપકોએ મહેનત કરી હતી તેમનાં નામ છપાવવાનો વિવેક પણ યુનિવર્સિટીએ બતાવ્યો નથી ! બીજું, જો અધ્યાપકોને ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખવાં હોય તો તેમને તેમ કરવાની છૂટ આપવાની મહેરબાની દેખાડી ! આ પદ્ધતિથી બે ફાયદા થયા : બિલકુલ ખરચ કર્યા વગર કે જવાબદારી સ્વીકાર્યા વગર પુસ્તકો પ્રગટ કરાવવાનો જશ યુનિવર્સિટીને મળ્યો; અને જો વિષય કે વર્ગનાં પુસ્તકો પ્રગટ ન થઈ શકયાં તેને માટે દોષારોપણ અધ્યાપકોને માથે સહેલાઇથી કરી શકાયું.

ગુજરાત સરકારના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતા અને શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈનાં મન્તવ્યો વચ્ચે ઘણો મતભેદ દેખાય છે; પરંતુ અધ્યાપકો ઉપર માધ્યમ અંગેની અત્યારની પરિસ્થિતિ માટે જવાબદારી લાદવામાં બંને મહદ્ અંશે એકમત થતા હોય એમ લાગે છે. જેમની પાસે ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનાં છે એ વર્ગ ઉપર બંનેનો રોષ છે. આપણી કેળવણીની આ કેવી દયાજનક પરિસ્થિતિ છે ! જેનું કામ શિક્ષણ આપવાનું છે એ વર્ગ તરફ આપણા રાજકર્તાઓ અને ગાંધીવાદીઓ લગભગ તિરસ્કારથી જોતા હોય એમ પ્રતિપાદિત થાય છે. શિક્ષણ વિષે નિર્ણય કરવાનો હક્ક ઉપરના બે વર્ગનો જ છે, જ્યારે એને અમલમાં મૂકવાનું કામ અધ્યાપકોનું છે !

પડે એમ આ વર્ગ પણ દૃઢપણે માને છે. પરંતુ માત્ર માધ્યમ સિવાય બીજી બાજુઓનો–બાબતોનો પણ વિચાર કરવાનો આ વર્ગને અધિકાર છે.

માધ્યમ વિષે અત્યારની પરિસ્થિતિ શી છે તે તપાસીએ. ઇન્ટરમિજિયેટ કક્ષા સુધી અંગ્રેજી માધ્યમની વિકલ્પે છૂટ હોવા છતાં એ હકીકત છે કે પૂરતાં પુસ્તકો મળી આવે છે એને લીધે વિદ્યાર્થીઓનો મોટો વર્ગ ગુજરાતી માધ્યમને પસંદ કરે છે. શ્રી. મગનભાઇ દેસાઈની વિચારસરણીમાં અને અમારી વિચારસરણીમાં આ મોટો મતભેદ છે. એમનું કહેવું છે કે ગુજરાતી માધ્યમ ફરજિયાત બનાવો. એમાં આપોઆપ સારાં પુસ્તકો મળશે. એક રીતે ગુજરાતી માધ્યમમાં શ્રી. મગનભાઈ કરતાં મને વધારે વિશ્વાસ છે. આપણે એવી પરિસ્થિતિ કેમ ન ઉત્પન્ન કરીએ કે સારો વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે જ ગુજરાતી માધ્યમ પસંદ કરે? જેને અંગ્રેજી માધ્યમ કે હિંદી માધ્યમ જોઈતું હોય, જે શિક્ષણસંસ્થામાં આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ હોય તેને તેમ કરવા દેવાથી શું બગડી જવાનું? જો ગુજરાતી માધ્યમથી વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ વધુ તેજસ્વી બનવાનો હોય તો સારા વિદ્યાર્થીઓ સ્વાભાવિક રીતે તે જ માધ્યમ પસંદ કરશે.

ગુજરાતી અંગ્રેજી વિશેના અટપટા પ્રશ્નનો આ જ સીધો સાદો ઉકેલ છે. જે નિશાળોને પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજી શીખવવું હોય તેને તે શીખવવાની છૂટ આપો. શિક્ષણખાતાની ફરજ શીખવવાના ધોરણ ઉપર દેખરેખ રાખવા જેટલી મર્યાદિત કરવી જોઈએ. યુનિવર્સિટીમાં બધી કક્ષાએ ગુજરાતી, અંગ્રેજી કે હિન્દી માધ્યમની પણ સંપૂર્ણપણે છૂટ રાખવી જોઈએ. જો આવી હરીફાઇમાં ગુજરાતી ભાષા આગળ આવશે તો જ માધ્યમ તરીકે એ ટકી શકશે. જેને ગુજરાતીમાં શ્રદ્ધા છે એને તો મનમાં બિલકુલ શક ન હોવો જોઈએ કે આખરે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ જેમાં શિક્ષણ આપવું કે લેવું સરળ પડે તે જ માર્ગ અપનાવવાના. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે ગુજરાતમાં, અને ખાસ કરીને અમદાવાદમાં, કોઈ કૉલેજને કાનડીમાં કે મરાઠીમાં શીખવવું હોય તો તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ અને આવી કૉલેજને મુંબઇ, પૂના કે કર્ણાટક યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન થવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ.

તો પછી પોસ્ટ ઇન્ટરમિજિયેટ વર્ગો અને મેડિકલ, એન્જિનિયરીંગ ઇત્યાદિ શાખાઓનું અત્યારે શું? મને લાગે છે કે આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે બે માર્ગ સૂચવી શકાય. જ્યાં શક્ય છે ત્યાં મુક્ત સાહસથી કે યુનિવર્સિટી અથવા સરકારની મદદથી પુસ્તકો પ્રગટ કરાવવાં. અને જો પૂરતા પ્રમાણમાં યોગ્ય પુસ્તકો મળી આવશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી માધ્યમ પસંદ કરશે. ત્યાં સુધી અંગ્રેજી કે હિન્દી માધ્યમની છૂટ આપવી. બીજા વિકલ્પો અને ખાસ કરીને અનુસ્નાતક શિક્ષણમાં તેમજ મેડિકલ, એન્જિનિયરીંગ વગેરે વિષયોમાં દરેક યુનિવર્સિટીને જવાબદારી સોંપવાને બદલે ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડ સ્થાપીને હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી. બીજું સૂચન બહુ સ્વીકાર્ય નહિ થાય.

અત્યારના શિક્ષણનું ધોરણ નીચું જવાનું કારણ અત્યારની એસ. એસ. સી. પરીક્ષાની વ્યવસ્થા છે. એસ. એસ. સી. પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે કે

વિજ્ઞાન માટે આવશ્યક મેથેમેટિક્સના અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમનું એવું ધોરણ હાસ્યાસ્પદ છે. અંગ્રેજીનું ધોરણ તો રહ્યું જ નથી. એસ. એસ. સી.નો અભ્યાસક્રમ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો છે કે છેલ્લાં બે વર્ષમાં વિદ્યાર્થી બહુ ઓછું નવું શીખે છે. વિજ્ઞાનની શાખામાં પ્રવેશ પામનાર વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીને માટે ઊંચે ધોરણે લઈ જવામાં કેટલી મુશ્કેલી રહેલી છે એ તો જેને અનુભવ હોય તે જ જાણે. યુનિવર્સિટી પોતાનો અભ્યાસક્રમ દેશવિદેશની બીજી યુનિવર્સિટીઓની કક્ષાએ ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં ત્રણ ભાષા ઉપરાંત મેથેમેટિક્સ, બાયોલોજી, ફિઝીક્સ અને કેમિસ્ટ્રીની બહુ ઊંચી કક્ષાની અપેક્ષા વિજ્ઞાનની શાખામાં પ્રવેશ કરનાર પાસેથી રાખવામાં આવે છે. આપણા હાલના એસ. એસ. સી.ના અભ્યાસક્રમમાં જ્યાં સુધી ક્રાંતિકારી ફેરફારો કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના અભ્યાસની કક્ષા ઊંચી લાવવાનું લગભગ અશક્ય જ રહેવાનું.

માધ્યમને માટે યુનિવર્સિટી માત્ર 'મુક્ત સાહસ' ની પદ્ધતિ અપનાવી બેસી રહે નહિ. પુસ્તકો છપાવવાની બાબતમાં યુનિવર્સિટીએ વધુ સક્રિય પગલાં લેવાં પડશે. મારા મિત્ર અને એસ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકરે સેનેટમાં સૂચન કર્યું હતું તે પ્રમાણે, ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેના લેખોનું એક સામયિક પ્રગટ કરવાથી આ વિષયમાં યુનિવર્સિટી ઘણી મોટી સેવા કરી શકશે. જેમણે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે તેઓ જાણે છે કે આ કામ કેટલું અઘરું છે.

એક એવું મંતવ્ય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે માધ્યમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોને કાંઈ સંબંધ નથી. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પાઠ્ય પુસ્તકોની જરૂર નથી. વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકાલયોનો ઉપયોગ કરી શકે છે; પરંતુ પુસ્તકાલયોમાં તો માત્ર અંગ્રેજી પુસ્તકો છે. પૂરતા માર્ગદર્શન વિના વિદ્યાર્થી આ પુસ્તકો કેવી રીતે સમજવાનો ? ખરું જોતાં ગુજરાતી માધ્યમના મોટામાં મોટા દુશ્મનો એ છે કે જેમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ પાંચમા ધોરણથી બંધ કરાવ્યો. ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આ વર્ગ કંઈ મદદ કરતો નથી અને વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી એવું કાચું બનાવ્યું છે કે અંગ્રેજી પુસ્તકોનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી।

ચુસ્ત ગુજરાતી ભાષાવાદીઓનું એવું માનવું છે કે ગુજરાતી માધ્યમને વળગી રહેવાથી કદાચ અમુક શાખાઓનો અભ્યાસ કથળી જાય કે બંધ રહે તો પણ વાંધો નહિ. પરંતુ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય કર્તવ્ય વિદ્યાની બધી શાખાઓમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરું પાડવાનું છે. આ શિક્ષણ ગુજરાતીમાં અપાય તો ઉત્તમ; પરંતુ જ્યાં સુધી ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવાની પૂરતી સગવડો ન ઊભી કરી શકાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભાષામાં–હિન્દી, અંગ્રેજી કે અરે જરૂર જણાય ત્યાં રશિયનમાં પણ તે આપવું જોઈએ. દા. ત., ધારો કે આપણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અવકાશ વિજ્ઞાનનાં સંશોધનોનો ખાસ પ્રબંધ કરવો છે. આ વિષયનાં પુસ્તકો માત્ર રશિયન ભાષામાં હોય અને જો રશિયન સરકારની મદદથી આ વિષયનો નિષ્ણાત મળી શકે એમ હોય તો રશિયન ભાષામાં તે શિક્ષણ આપવાની સગવડ યુનિવર્સિટીએ કરી આપવી જોઈએ. રશિયન નિષ્ણાત ગુજરાતી શીખે તે સ્વાભાવિક નથી. શિક્ષણ લેવા પૂરતું રશિયન વિદ્યાર્થીઓએ જ શીખી લેવાનું રહે. યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર માધ્યમ નથી, પણ શિક્ષણ છે.

★

માગ્યા પૈસા ને મોકલી શિખામણ

શંકર ભટ્ટ

વાઢણીની મોસમ હતી. ક્યારીમાં સોનારંગી ડાંગર ધીમા હિલોળા લેતી હતી. ફાટફાટ થતા દાણાના ભારે ડાંગરના છોડવાનાં માથાં નીચાં ઝૂકી રહ્યાં હતાં—એના ધણી સુખાભાઈ માસ્તરનું મસ્તક વાર્ધક્યના ભારે ઝૂકી રહેલું હતું તેમજ તો. દા'ડે દા'ડે એ ભાર વધતો હતો ને દાણો બે દાણા ખરતા પણ હતા. એ જોઈને માસ્તરનું દિલ બળી જતું હતું.

પડોશના કલ્યાણને ત્યાં તો ડાંગર વઢાઈને ઘરે આવી ગઈ હતી ને થોડી ઘણી ઝુડાઈ પણ ગઈ હતી. નવા ભાતના પૌંઆ સેકાવાની વાસ પણ આવતી હતી.

આંખને ઠારે એવી ડાંગરથી ભરચક ક્યારી જોઈને માસ્તરનું દિલ ઠરતું હતું. પણ ખરે ટાણે—

અને એ જ તો ખરો સવાલ! ખરે ટાણેનો સવાલ! ખરે ટાણેનો એટલે જ કદાચ ખરો!

સુખાભાઈ માસ્તરનો હાથ સખત ભીડમાં હતો. એમની કને મજૂરી આપવા રોકડી એક પાઈ પણ નહોતી. એમનો એકનો એક દીકરો રામુ! મુંબઈમાં નોકરી કરે! પગાર પણ સારો ને ગામમાં એ પૈસા મેળવતો કહેવાય! પણ ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૈસા માગવા જતાં રામુએ ઘસીને ના પાડી હતી ત્યારથી માસ્તરે એની પાસે હાથ ધરવો માંડી વાળ્યો હતો. એમના સ્વમાની શ્રમજીવી જીવને ખૂબ જ અપમાન લાગ્યું હતું. એમણે સામો વિવાદ ન'તો કર્યો કે ન'તો કર્યો ઝઘડો. લાંબી વય અને જીવનના અનેકરંગી અનુભવોએ એમના મનને રીઢું બનાવી દીધું હતું. અને ધક્કાઓનાં એમને આંટણ પડી ગયાં હતાં. રામુના નકારને એમણે એક એવો જ ધક્કો ગણી લીધો. પણ એમણે એની સાથેનો વ્યવહાર પણ સંજોગોને આવશ્યક એવો બનાવી દીધો.

એમ તો માસ્તરની માલિકીની જમીન હતી. થોડું પેન્શન પણ આવતું હતું—માસ્તરગીરી કરેલી તેનું. રામુ નોકરી કરતો હતો એટલે માસ્તરની શાખ પણ રહેતી હતી. ઉધાર ઉછીનું કરી માસ્તર ગબડાવ્યે રાખતા હતા. મોસમમાં માસ્તર નાણાં ઉછીના લેતા અને પાક આવતાં પરત કરતા. પણ એમ છતાંય થોડું શેષ રહી જતું. અને શેષમાંથી સૃષ્ટિ પેદા થઈ. સમય જતાં માસ્તરનું સંગર લાંબું થઈ ગયું.

પણ આ કૈં નવી નવાઈનું નહોતું. અમારા વગામાં દેવાં વગરનો ખેડૂત હોય એ બને જ નહીં. હોય તો ગામમાં એકાદ બે. અને તેમાં પણ ઘણુંખરું કોઈને સારો સરખો વારસો મળી જાય તો યા ઇતર ધંધો હોય તો! બાકી અમારે ત્યાં તો એક માન્યતા કે થોડુંક દેવું વારસામાં મૂકી જવું. ને તેમ હોય તો જ પોયરાં (=છોકરાઓ) ડરીને રહે! માથે ભાર વગર ગંભીરતા આવે નહીં.

પણ રામુની વલણ જોતાં માસ્તરની શાખ ઘટી. આપવાવાળા માસ્તરને નાણાં ધીરવામાં આળસ કરતા કાં એટલા આંટા મરાવતા કે માસ્તર તંગ આવી જતા. શાહુકાર તો બધું જ જુએ. દીકરો વાળે એવો છે કે નહીં તેની પણ ગણતરી કરે. અને અમારા ગામના બોડીઆ

શેઠે તો એક વાર માસ્તરને સુણાવી પણ દીધેલું: "પોયોને મુંબઈમાં મોજ કરવી છે ને અહીં ડાસો ઉછીના શોધે."

પણ અમારા ખેડૂતના જીવનમાં ખોરાક, હવા અને પાણીના જેટલી જ જરૂર નફ્ફટાઈની છે. મતલબ કે, અમે નફ્ફટ ન હોઈએ—ન થઈએ તો અમારું કામ ન ચાલે! વરસની આખર આવે ને અમે ખેતરમાં ખાતર નાંખવા માંડીએ ત્યારે અમને ખાતરી નથી હોતી કે વરસાદ આવશે જ! ચાલુ વરસે સૂકું પડ્યું હોય તો પણ વરસાદ આવશે એવી આશામાં અમે બીજ વાવીએ! આગલે વર્ષે અનાજ ન પાક્યું હોય તો પણ અમે અનાજ ઓરીએ છીએ. ખેતી ફેલ જાય અને વરસોવરસ ખોટ જાય અને અમે "એવા ને એવા, લે તમે, કહો છો, તેવા" નફ્ફટ બની એને વળગી રહીએ છીએ. ખેતી ફેલ જઈ અમને છોડી જવા મથે પણ અમે એને શાના છોડીએ?

પણ અમને આ વાતની ખબર નથી એવું રખે માનતા! હા, આવું હોવા છતાં અમે એમાં કેમ ચીટકી રહ્યા છીએ એની અમને ખબર નથી એ ખરું છે. અમને જાણે એક વાતની ખબર છે કે વરસ વરસને ખાતું આવે છે!

અને સુખાભાઈ માસ્તર પણ અમારામાંના જ ને? વરસ વરસને ખાતું આવે તોય તે ખેતીને વળગી રહ્યા હતા. આશા છૂટતી નહોતી. પણ આ વર્ષે માસ્તર ખૂબ જ તંગ આવી ગયા હતા. વાઢણી માથે ટાંપી રહી હતી. પૈસાની સવડ થતી નહોતી. એમનાં ધણીઆણી મંછાબેને જોરશોરથી ભલામણ કરી કે, "લખી તો જુઓ રામુને વિગતે! એમ કંઈ થોડો ગમાર છે?"

અકળાયેલા માસ્તરનું માથું ફરી ગયું ને તે બોલી પડ્યા, "ગમાર તો નથી! સાધુ છે!"

પેટનો દીકરો સાધુ થાય તે કયી માને ગમે? મંછાબેન ઉકળી ઊઠ્યાં, "સાધુ શું કરવા થાય? આ હું વાઘ જેવી બેઠેલી છું! બાવો થવા જનમ નથી આપેલો!"

"અરે, બાવો નહીં! સ્વાર્થસાધુ!" માસ્તરે વધુ ઉકળાટ ઠાલવ્યો.

"તે તેનો ને તમારો સ્વારથ જુદો? બાપ થઈ શું બોલો છો!" મંછાબેન બોલ્યાં.

માસ્તર ગમ ખાઈ ગયા. એક તો કામનો અકળાટ ને ઉપરથી પૈસાની ગૂંચવણ! છતાં અમને ખેડૂતોને ગમ ખાવી સહજ છે! કહેવત છે ને જે ગમ ખાય તે ઘઉં ખાય! અને અમે ગમ ન ખાઈએ તો જઈએ પણ ક્યાં? પાક ઘરમાં આની ના રહે ત્યાં તો શાહુકાર, દુકાનદાર, કુંભાર, મોચી, દુબળાં, દાટિયાં ને બામણ! મીઠાઈ જોઈને કીડીની તીટ પડે તેમ તૂટી પડે! દરેક જણનાં ચટકાં વિશિષ્ટ અને ભારે! દરેક જણનો તગાદો પણ ભારે! ઉપર કહ્યું તેમ, ખેતી તો ખોટમાં! પણ અમને તો એમની રોજની જરૂર! મોચી વિના કોસ કોણ સાંધે ને કુંભાર વિના ડોબરાં કોણ આપે? દુબળાં દાટિયાં તો અમારા હાથપગ! ને બામણ પરલોક ખાતે! અમે બધું પૂરેપૂરું આપીએ. અમારે ભાગે તો ઠીક છે પણ અમારી બેનીને ભાગે પણ રહે નહીં. અને પૂરું ના આપીએ તો એ બધા ફુંગરાય અને ગરમ થાય! અમારે તો સાંભળવું જ રહ્યું: ગમ ખાવી જ રહી.

માસ્તરના રીઢા ખેડુના સ્વભાવે વાત પર પડદો પાડ્યો. ફક્કું હસી એમણે એ વાત મૂકી દીધી.

પણ રામુ સાથેનો મતભેદ નાનો કે નજીવો નહોતો. માસ્તરને મન ખેતી ઉત્તમ વસ્તુ હતી. રામુને મન ખોટીઓ ધંધો. એમની વચ્ચેનો મતભેદ વધતો હતો—દા'ડે દા'ડે વધતો હતો. બંનેના દિલમાં એકમેક પ્રત્યે ખૂબ જ લાગણી છતાં અને એકમેકની મુશ્કેલી જાણ્યા છતાં એકમતી થતી નહોતી. માસ્તર એમના ખ્યાલમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. રામુએ દિલમાંથી ખેતીનો કાંકરો જ કાઢી નાંખ્યો હતો. ને પછી તો બંનેનાં ગાડાં ધીમે ધીમે કરતાં જુદે જુદે દૂર દૂર નીકળી ગયાં. ચીલા જ તો વળી !

માસ્તરના દિલમાં દર્દ હતું : ગામડાગામના ખેડૂતના દીકરાના દિલમાંથી ખેતીમાંનો—ધરતીમાંનો વિશ્વાસ ઊડી ગયો હતો એનું દર્દ હતું. પેઢાનપેઢીથી ધરતીમાં ખુંપી ગયેલાના ફરજંદને ધરતીનું ખેંચાણ ઘટી ગયું હતું !

એ ઘણીવાર બબડતા પણ ખરાઃ "રામુ પૈસા બચાવે છે. પણ એને ખબર નથી કે બેન્ક તો ડૂબી પણ જાય પણ જમીનમાં રોકેલું નાણું ક્યાંય જતું નથી. ભોંય તો આત્મા જેવી અજરામર છે. ચોર પણ એની ચોરી કરી શકતો નથી. અરે ભાઈ ! બીજું કૈં નહીં તો પણ એકવાર—ઓછામાં ઓછી એકવેળના અનાજ માટે તો નિરાંત ને !"

એ સામે રામુ દલીલ ઝીંકતો, "હા રે હા ! પણ ખેતીમાંથી કાઢ્યું શું ? ને કોણે કાઢ્યું તે તો બતાવો ! એકેય વર્ષે પૈસા ખૂટ્યા ન હોય એવું બન્યું નથી. એક પણ વર્ષે, ખેડૂત હોવા છતાં બજારમાંથી દાણો લીધા વિના ચાલતું નથી. ખેતીની વાત તો લઠ્ઠ ! કહે કે ઉત્તમ ! અરે લે, ખોટીઓ વેપાર છે ખોટીઓ ! આપણે તો કૈં એમાં પડતા નથી."

"એ તો હમણાં ન સમજાય ! વખત આવે ત્યારે ખબર પડે ! અરે જમીન હોય તો અડધી રાતે કામ થાય, સમજ્યો !" માસ્તર કહેતા.

"તે એટલું જ ને ! જરૂર પડે તો ભોંય ગીરો મૂકવા ચાલે ! એટલું જ ને ! પણ એવું કરે શું કરવા જે એવી માથાકૂટમાં ઊતરવું પડે !"

"એ હે હે રે ! માથાકૂટ કરવી ન કરવી જાણે હાથની વાત હોય !" એટલું બોલી માસ્તર ધુંધવાઈ ઊઠી જતા.

કોઈવાર એમના વાદારથમાં ગરમી આવી જતી ને ત્યારે માસ્તરનાં ધણીઆણી મંછા-બેનનો મરો થતો. બાપદીકરા વચ્ચેનો મતભેદ તે બંનેના કરતાં એમને વધારે સતાવતો. બંનેની વાત એમને સાચી લાગતી. એમને તો માસ્તર બોલતા ત્યારે તેમનું કહેવું સાચું લાગતું. ધરતીની વાત ખોટી કેવી રીતે હોઈ શકે ! પણ દીકરાની દલીલની હુશીઆરીથી એમનું હૈયું નાચી ઊઠતું. પણ બંનેની વાત અધવચ્ચેથી અટકી પડતી અને બાપદીકરો એક-મેકથી વિમુખ બની ઊઠી જતા ત્યારે એમને ભાગે પેલા મતભેદ, જુદાઈ અને કડવાશની હવા જીરવવાની આવતી. ટંટાનો ઉકેલ આવતો નહોતો. એમની કને તો લાગણી હતી, ભરપટ્ટ ! પણ લાગણી હોવાથી સવાલનો ઉકેલ આવતો નહોતો.

માસ્તરને કહેવા જતાં માસ્તર "બૈરાં શું સમજે" એવું કહી ઉતારી પાડતા ! રામુનું દિલ પીગાળવા જતાં રામુ હસકાઈથી કહેતો, "બા, આવી બાબતમાં લાગણીવેડા ન ચાલે !"

બિચારાં મંછાબેન!

ધીમે ધીમે રામુએ ખેતીમાંથી રસ ઓછો કરી નાંખ્યો. તે તેને રસ્તે ચાલી ગયો. અને માસ્તર માસ્તરને રસ્તે. ખેતીની જાળમાં માસ્તર બરાબર ગુંચવાઈ ગયા.

મંછાબેનના સૂચનથી આ બધી વાતો એમની સમક્ષ જાણે કાલે જ બની ગઈ હોય એવી રીતે ખડી થઈ. મંછાબેનનું સૂચન દિલમાં વસતું નહોતું. પણ ગુંચવણ પણ ભારે હતી.

કયારીમાં ડાંગર હિલોળા લઈ રહી હતી. ધરતી ધાનનો ઢગ લઈ માસ્તરની રાહ જોઈ રહી હતી. કેવી મઝેની સુવર્ણરંગી ડાંગર! માસ્તરને થયું હવે એક પણ દાંડો પાડવો પાલવે એવું નથી. પણ પૈસા?

મોટું મન કરી એમણે રામુને કાગળ લખ્યો.

ત્રીજે જ દિવસે રાતે જ્યારે તાપથી તપેલી ધરતી ઉભ મારતી હતી ને આકાશમાંનો ચાંદો છુટાંછવાયાં ગાભલાં સાથે સંતાકુકડી રમવા નીકળ્યો તે વેળા માસ્તરે ખેતરેથી આવી હાથપગ ધોયા. ને પછી તેમણે ઉઘાડા દિલે પાછલા બારણાનાં પગથીઆં પર જમાવ્યું.

મંછાબેન રોટલા ઘડી રહ્યાં હતાં. તેના ટપાકાનો અવાજ હજી ય માસ્તરની ભૂખને સતેજ કરતો હતો. ત્યાં મંછાબેને ખબર આપી કે "રામુનો કાગળ છે; પેલી બારસાખમાં ખોસેલો." માસ્તરે ઊઠી કવર લઈ ઝટ ઝટ ફોડયું અને ફાનસ લઈ પત્ર વાંચવા માંડયો. રામુએ લખ્યું હતું:

"તમારો પત્ર મળ્યો. આનંદ થયો. વરસ સારું પડશે એ તમારા પત્રથી જાણ્યું. નાયકીવાડની કયારીમાં ભાતનો મબલખ પાક ઉતરશે ને શેરડી પણ હિલોળા લઈ રહી છે એ જાણી ખુશી ઉપજી.

તમે પૈસા સંબંધી લખ્યું એ વાંચી કેટલાક વિચાર આવે છે. સામાન્ય રીતે આપણી જમીનમાં પાક સારો થાય છે. ભાત પાકે છે. રવિતુલ થાય છે. નદીકાંઠના ખેતરમાં જુવાર અને થોડી તુવર પણ થાય છે. પેલી કલમ પણ ફળવા લાગી છે. ને આ બધું છતાં તમને વારંવાર પૈસાની કેમ જરૂર પડે છે— તમારો હાથ કેમ તાણમાં રહે છે તે સમજાતું નથી. પણ આ બાબતનો તમે કદી ય વિચાર કર્યો છે ખરો? આજ સુધી તો મને અભિમાન હતું કે મારા પિતાશ્રીની ગણતરીમાં ભૂલ હોય નહીં. પણ હવે એવું લાગે છે — પણ જવા દો એ વાત! તમને માઠું લાગશે.

છતાં કેટલીક વાત કહેવી જરૂરી લાગે છે. તમારાં કામકાજમાં કંઈ ખામી છે. તમે વધારે પડતા મજૂરો રોકો છો. વળી પેલા પરાગીઆને અને છનીઆને પરણવા પૈસા આપ્યા. તમારું તો ઠેકાણું નથી ને —! ને એવા કેટલા પાછા આવ્યા! કોણે વાળ્યા! મને તો લાગે છે આપણા ખેડૂતો મજૂરો પર વધારે પડતો આધાર રાખે છે. પણ પેલી કહેવત કેમ ભૂલાય કે હાળી રળે ને હાળી ખાય! તમારે તો થાય એટલું બધું જાતે જ કરવું જોઈએ. જાતમહેનત ઝીંદાબાદ! પણ તમે બધા તો લખેશરી હો તેમ વર્તો! દરવર્ષે તમે તો ખાધમાં જાઓ છતાં કોઈ ખાવરી લેવા આવે તેને આપ્યે જાઓ. એ કયે દા'ડે વાળવાના! કોની વાળેલી જે તમારી વળવાની! ગઈ સાલે નદીકાંઠે

કેટલાને ખાવટી આપેલી ? તેમાંથી કેટલી વળી ? કોણ-વાળતું હતું ? એ તો જા ખાતે જ ! વળી તમે તો ભેંસ પણ રાખેલી છે. અહા હા ! શું દૂધ ઘીના ભાવ ! ઘીના રૂપીઆ સાડાત્રણ ને દૂધના આના ચાર ! અલબત્ત રજાઓમાં આવીએ તો અમને પણ મળે ખરું ! એટલી તમારી મહેરબાની ! પણ આખા વર્ષની આમદાની ?

વળી આણુસાલ તો આંબા પણ આવેલા ! કેરીનો ભાવ પણ ઠીક હતો. આપણો ખેડૂત કોણ જાણે કેવી ગણતરી કરે છે ! નહીં તો આ બધું નાંખે ક્યાં ? અમારી જેમ અનાજપાણીનો પૈસો ખર્ચવાનો નથી. ઘરનું ભાડું ભરવાનું નથી. કશે જવું હોય તો ગાડી બળદ તૈયાર ! શાકભાજી પણ હેડે હાડે થાય ! પછી ભૂલ ક્યાં પડી ? એ તો તમારે જાતે જ શોધી કાઢવું જોઈએ ને તમારા પત્ર ઉપર ઊભા રહેવું જોઇએ. ... ...”

માસ્તરના હાથમાંથી કાગળ સરી પડ્યો. એમની દષ્ટિ બાજુના વાડામાં સિંચાયેલા ભાતનાં કુંડવા ઉપર થઈને દૂરદૂરના ખેતરમાં દોડી ગઈ. એમને લાગ્યું એ પોતે પણ ડાંગરની ક્યારીમાં જઈ પડ્યા — ડાંગર વાઢીને ચોખ્ખી થયેલ ક્યારીમાં જઈ પડ્યા. વર્ષાનાં પાણીથી મોરવાઈને એકરસ બનેલી ધરતીનું ઉપલું પડ કરણ ને તરછોડાયેલું હતું. વઢાઈ ગયેલા ડાંગરના છોડવાના ઠુંઠા એમના પગમાં ખુંચતા હતા — રામુએ ઠપકારેલી વાતોની જેમ ! એમને લાગ્યું ધરતી પાસે પણ એનો જવાબ નથી.

રોટલા ઘડતાં મંજીબેનની ધીરજનો પણ અંત આવ્યો. એમણે પૂછી નાખ્યું, “ શું લખતો છે ?”

નજર ફેરવી માસ્તરે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, “ માગ્યા પૈસા ને મોકલી શિખામણ ! ”

વનપ્રવેશ કરી ચૂકેલ મંજીબેનને વાતનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે રોટલા ઘડાઈ ચૂક્યા હતા અને ચૂલો ભડભડતો હતો.

★

પંજાબના કોંગ્રેસીઓ કહે છે કે નાગપુર ઠરાવના અમલમાં અમે મોખરે છીએ. તેઓ આ બદલ ખુશ છે ! ૬૦૦ એકર જમીન છે. ચાર ભાઈઓ છે અને એમને પાંચ-પાંચ છોકરા છે. વીસ જણ વચ્ચે જમીન વહેંચી લે છે, અને ટોચ-મર્યાદામાંથી છૂટી જાય છે. પછી એ બધાની સહકારી મંડળી બનાવે છે. એ નકલી સહકારી નથી એમ દેખાડવા એકાદ-બે મિત્રને એમાં ભેળવી દે છે અને પછી સરકાર પાસેથી સહકારીને નાતે મદદ મેળવે છે !

આ બધું સાંભળીને મને તો આનંદ જ થાય છે, કેમકે મને ટાઢક એ વાતની છે કે લોકો બેવકૂફ નથી. પરંતુ મને દુઃખ એ વાતનું છે કે આપણી સરકાર કાં તો બેવકૂફ છે, કાં તો ઠગ છે. બેમાંથી એક તો છે જ એમ ન છૂટકે કહેવું પડે છે.

‘ ભૂમિપુત્ર ’ માંથી] — વિનોબાજી

★

માંદગીમાં ખોરાક — ૭

કાન્તિલાલ

યકૃતના રોગો

યકૃત (લિવર) શરીરનો એક અત્યંત ઉપયોગી અવયવ છે. ખોરાકની ઘડભાંજની અનેક ક્રિયાઓને યકૃત સાથે સીધો સંબંધ છે. વળી યકૃતના કોશોમાં ઈજા પામ્યા પછી સાજા થઈ જવાની આશ્ચર્યકારક શક્તિ રહેલી છે. અદ્યતન સંશોધનના પરિણામે જણાયું છે કે યકૃતના રોગોમાં એના જીવંત કોશોને ઓછામાં ઓછું નુકસાન થાય એ જોવાનો બધા પ્રકારની સારવારનો હેતુ છે. આ બધી હકીકત લક્ષમાં રાખી યકૃતના રોગોમાં આહાર નક્કી કરતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે:

૧. પુષ્કળ કર્બોદિત. જે પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી યકૃત કાઢી નાખવામાં આવ્યું હોય તેવાં પ્રાણીઓને દ્રાક્ષશર્કરા આપવાથી તેઓ વધારે જીવે છે, અર્થાત્ યકૃતનું કાર્ય મંદ પડી ગયું હોય ત્યારે ખાંડ ઉપયોગી છે. દ્રાક્ષશર્કરા (ગ્લુકોઝ), મધ, ખાંડ, મુરબ્બો, શેરડીનો રસ, ફળોનો રસ, બટાટા વગેરે વધુ પ્રમાણમાં આપવાં.

૨. નત્રિલ પણ ઘણાં આપવાં. પહેલાં એવું માનવામાં આવતું કે રોગગ્રસ્ત યકૃત માટે કર્બોદિત જ પ્રધાનપણે આવશ્યક છે. પરન્તુ હવે એવું પુરવાર થયું છે કે કર્બોદિત ઉપરાંત, યકૃતના કોશોના સમારકામ માટે નત્રિલની જરૂર પડે છે—બલકે નત્રિલ વધારે ઉપયોગી છે. ૧૧૦ થી ૧૩૫ ગ્રામ નત્રિલની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

૩. ચરબી બને તેટલી ઓછી કરવી—ખાસ કરીને કમળામાં.

૪. દરદીનું વજન જળવાઈ રહે એટલા ઉષ્માંક આપવા.

૫. યકૃતનું એક કામ પ્રજીવકો સંઘરવાનું તથા એમના અભિશોષણમાં મદદ કરવાનું છે. યકૃત મંદ પડે તો શરીરને આ તત્ત્વોની ખોટ પડે છે તેથી બધા પ્રકારના પ્રજીવકો આવા દરદીને આપવા.

૬. યકૃતને ઉત્તેજે એવા મસાલાઓ તથા બીજા પદાર્થો—દા. ત. મરી મસાલા, તળેલા પદાર્થો, કાચાં ફળ, છોડાં સાથેનાં કઠોળ, દારૂ વગેરેની બંધી કરવી.

આવા દરદીના એક દિવસના ખોરાકમાં આટલી ચીજો આપી શકાય:

- નવટાંક ચોખાનો બનાવેલો ઢીલો ભાત;
- નવટાંક શેકેલા અને ફોલેલા ચણા;
- ગાયનું દૂધ ચાર કપ અથવા દોઢ શેર;
- દૂધની ભૂકી નવટાંક—કાં તો દૂધમાં હલાવીને આપી શકાય અથવા શેરડીના રસમાં;
- શેરડીનો રસ બે કપ;
- ત્રણ મોટાં કેળાં (લગભગ અચ્છેર ને નવટાંક).

આટલા પ્રમાણમાં આ પદાર્થો આપવાથી ૬૩ ગ્રામ નત્રિલ, ૨૯ ગ્રામ ચરબી, ૨૮૦ ગ્રામ કર્બોદિત અને ૧૬૦૦ ઉષ્માંક આપી શકાય છે.

કમળાના દરદીને શરૂઆતમાં પુષ્કળ અરુચિ લાગે છે, અને ઊબકા આવે છે તથા ઊલટી પણ થાય છે. આ દિવસોમાં ફળનો રસ અને મધ કે દ્રાક્ષશર્કરા આપવાં; જરૂર પડે તો ગ્લુકોઝનાં ઇન્જેક્શન આપી જેમ બને તેમ પ્રમાણ વધારવું. પછી આસ્તે આસ્તે બીજી ચીજો શરૂ કરી ઉપરના નમૂના મુજબ આહાર યોજવો.

પિત્તાશયના રોગો

પિત્તાશયના જીર્ણ સોજામાં, પિત્તાશયમાં પથરી હોય અને શસ્ત્રક્રિયા ન થઈ શકતી હોય ત્યારે, તથા શસ્ત્રક્રિયા પછી લગભગ છ કે બાર મહિના સુધી આવા દરદીઓના ખોરાક પર ધ્યાન આપવું પડે છે. તે માટે યાદ રાખવાની બાબતો આટલી છે:

(૧) ચરબી ઓછી આપવી. ચરબીને લીધે પિત્તાશય ઉત્તેજાય છે અને તેમાંથી પિત્ત બહાર નીકળે છે એ ચરબી આપવાનો એક લાભ છે, તેથી ચરબીવાળા ખોરાક તદ્દન બંધ કરવાના નથી. પરંતુ દરદી મેદસ્વી હોય—ઘણુંખરું હોય છે જ—તો તો ચરબીનું પ્રમાણ ઘટાડવું.

(૨) નત્રિલ યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવા.

(૩) કર્બોદિત વધારે પ્રમાણમાં તથા ઉષ્ણાંકનો ક્વોટા પૂરો થાય તેટલા.

(૪) રેસાવાળાં શાક, છોડાવાળાં કઠોળ, બીવાળાં ફળ અગર શાક, કાચાં છાલવાળાં ફળ વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકવો.

(૫) તળેલા પદાર્થો, મીઠા સિવાયના બીજા મસાલા, મિઠાઈઓ અને વાયુ કરે એવાં શાક જેવાં કે કોબીજ, પાપડી, વાલોળ વગેરે ઓછાં આપવાં અગર બિલકુલ ન આપવાં.

આંતરડાંના રોગો: ઝાડા અથવા અતિસાર

રોગની શરૂઆતમાં આંતરડાંને સંપૂર્ણ આરામ આપવાની જરૂર છે તેથી પહેલા બે દિવસ કશું ન આપવું. અથવા તો બરફ નાખેલું નાળિયેરનું પાણી, જવનું પાણી, શરબત કે મોસંબીનો રસ આપવાં. દરદીની સ્થિતિ સુધરે એટલે ઓથનું દૂધ, સાબુદાણાની કાંજી, કઢી, પૌંઆ, દહીં અગર છાશ વગેરે પદાર્થો ઉમેરતા જવું. જે પદાર્થોથી મળ ઓછો થાય એવા પદાર્થો આપવા. તાંદળજો, મેથી વગેરે ભાજી, જામફળ, દાડમ, ફાલસાં વગેરે બીવાળાં ફળ ન આપવાં. દાડમનો રસ કે ફાલસાંનું શરબત જરૂર આપી શકાય.

આંતરડાંનો ચાંદીયુક્ત સોજો

આ જીર્ણ વ્યાધિ છે. આંતરડામાં ચાંદીઓ પડવાનાં કારણ જુદાં જુદાં હોઈ શકે છે, તથાપિ આહારની યોજના કરતી વખતે તો આંતરડાંની સ્થિતિ જ લક્ષમાં રાખવાની હોય છે. આ રોગમાં યાદ રાખવાના મુદ્દા નીચે મુજબ છે:

૧. ઉષ્ણાંક વધારે જોઈએ છે. આંતરડામાં ખોરાકનું અભિશોષણ યોગ્ય રીતે થતું નથી અને ખોરાકની ગતિ ત્વરિત હોય છે તેથી ચોગ વધારે ઉષ્ણાંકની જરૂર પડે છે.

૨. નત્રિલ વધારે પ્રમાણમાં આપવાં, કારણ નત્રિલ રૂઝ લાવવામાં સહાયભૂત થાય છે, નત્રિલમાંથી મળ અલ્પ પેદા થાય છે, અને નત્રિલ સાથે ખોરાકમાંથી લોહ પણ મળે છે.

૩. રોગ તીવ્ર અવસ્થામાં હોય ત્યારે તો કોઇ પણ પ્રકારનો મળ પેદા કરે તેવો ખોરાક નહિ આપવો; એટલે ગાળેલો ફળનો રસ કે ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ જ આપવું. પછી પણ શાકભાજીનો રસ જ આપવો; બી કે છાલ વગરનાં ફળ આપવાં; સફરજન પણ બાફીને આપવાં. કેળાં પાકેલાં આપવાં.

૪. પ્રજીવકો વધારે આપવા. કૉડલિવર કે હેલીબટ લિવર ઑઇલ, યીસ્ટ અથવા ખમીર, આમળાંનો રસ, ટામેટાંનો રસ, નારંગી કે મોસંબીનો રસ વગેરે આપવાં; અગર તો વિટામિનની ગોળીઓ આપવી.

શરૂઆતના દિવસોમાં આ પ્રમાણે ખોરાક આપી શકાયઃ—

પાશેર ચોખામાંથી બનાવેલી કણકી અગર પેંશ;
બટાટા દોઢ પાશેર;
સાબુદાણાની કાંજી એક અધોળ + ગાયનું દૂધ એક કપ;
પાંઉનો વચલો પોચો ભાગ—ચાર ચકતી;
માખણ નવટાંક;
મધ એક અધોળ;
આઇસ્ક્રીમ એક કપ.

આ પ્રમાણ આખા દિવસના ખોરાકનું છે. વિવિધતા અને રુચિ મુજબ, એના ચાર કે તેથી વધારે ટંક બનાવી શકાય.

આટલી વાનીઓમાંથી લગભગ ૭૫ ગ્રામ નત્રિલ અને ૧૯૫૦ ઉષ્ણાંક મળી રહે. ઇંડાં કે માંસ ન લઈ શકે તેમને માટે નત્રિલનું પ્રમાણ વધારવાનું મુશ્કેલ બને છે. વળી આ રોગમાં જેને "લો રેસિડ્યુ ડાયેટ" કહે છે તેવો—એટલે કે મળ ઓછો બનાવે તેવો આહાર આપવાનો હોવાથી દૂધનું પ્રમાણ ઓછું રાખ્યું છે, ફળ અને શાક પણ છોડી દીધાં છે. આ નમૂના મુજબ ચાર કે છ દિવસ ખોરાક આપ્યા બાદ તેમાં ઉમેરો કરતા જવું, પાંચમે દિવસે એક પાકું કેળું ઉમેરવું; છઠ્ઠે દિવસે એક કપ મોસંબીનો રસ આપવો; આઠમે દિવસે ટામેટા કે કોઈપણ શાકનો માવો—એટલે બાફીને પછી ચાળણીમાં છણી કે કપડછાન કરીને આપવો.—ત્યારબાદ ગાયના દૂધને બદલે ભેંસનું દૂધ શરૂ કરવું, અને પ્રમાણ પણ વધારવું, અને ઉપર ગણાવેલી વાનીઓનું પ્રમાણ પણ વધારવું.

આ બધી સૂચનાઓ મરડા માટે પણ ઉપયોગી છે.

ક્રમશઃ]

☆

કંપની લૉ એમેન્ડમેન્ટ બિલ

ખંડુભાઈ કે. દેસાઈ M.P.

આપણે સમાજવાદી ધ્યેય તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ. આપણે જાણી જોઈને આપણા પોતાના હિત માટે મિશ્ર અર્થતંત્ર પસંદ કર્યું છે. આ મિશ્ર અર્થતંત્ર શું છે? હું સમજું છું ત્યાં સુધી મિશ્ર અર્થતંત્ર એટલે વ્યક્તિગત ઉત્સાહ અને ખાનગી સાહસોને દેશના વિકાસ માટે અને અર્થતંત્રના વિકાસ માટે પૂરી તક આપવી. પણ નિયમનો તથા અંકુશો તો જરૂરી ગણવાનાં રહેશે જ. અત્યારે દેશમાં એકબીજા એકમો વચ્ચે હરીફાઈનો પ્રશ્ન નથી. અને માનવસ્વભાવ તો એવો હોય જ એટલે છેતરપિંડી થાય એ સ્વાભાવિક છે. બનવા જોગ છે કે અપ્રામાણિકતા પણ આવી જાય. એવું પણ બનવા પામે કે શેર-ધરાવનારાઓ સાથે છેતરપિંડી થાય. કોઈ જાહેર કંપની ઊભી કરવામાં આવે છે ત્યારે સરકાર અથવા સત્તાવાળાઓ તરફથી જેમની પાસે રોકવા પૂરતાં ફાજલ નાણાં હોય તેમને એક નૈતિક બાંયધરી મળતી હોય છે, તેથી તેઓ આવા એકમમાં પોતાનાં નાણાં રોકવા તૈયાર થાય. આ બાંહેધરી એવા પ્રકારની હોય છે કે કંપનીના કાયદા અનુસાર તેમનાં નાણાં સલામત છે અને કંપનીના કામકાજના પરિણામે તેમને તેમાંથી વળતર મળી રહેશે. આવી બાયધરી માટે આવાં બધાં નિયમનો પૂરેપૂરાં જરૂરનાં છે. હું આ બિલને સંપૂર્ણ ટેકો આપું છું અને કહું છું કે — આ એક યોગ્ય દિશા તરફનું પગલું છે; છતાં હું એમ પણ માનું છું કે કલમ ૧૪ અંગે લેવાયેલું પગલું અચકાતી રીતે લેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કોઈ ખાનગી કંપનીના શેરના માત્ર ૨૫ ટકા શેર જો કોઈ જાહેર કંપની પાસે હોય તો ખાનગી કંપનીને પણ જાહેર કંપની ગણવામાં આવશે.

હું ધારું છું કે ખાનગી લિમિટેડ અને જાહેર લિમિટેડ કંપનીઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ કાઢી નાખવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. જો આંકડાઓ જોઈશું તો જણાશે કે જાહેર અને ખાનગી બંને પ્રકારની લિમિટેડ કંપનીઓની ભરપાઈ થયેલી મૂડી રૂા. ૧૫ થી ૧૬ અબજ આસપાસની છે. ખાનગી અને જાહેર–લિમિટેડ, બંને વિભાગની કંપનીઓની ભરપાઈ થયેલી મૂડી લગભગ એક સરખી એટલે કે દરેકની રૂા. ૮ અબજ જેટલી છે. આ ખાનગી લિ૦ કંપનીઓવાળા કોણ છે? તેમનાં સરવૈયાં જનતાને જોવા મળતાં નથી. ઔદ્યોગિક અદાલતો કે ટ્રીબ્યુનલોને, અને એ કંપનીના કર્મચારીઓને પણ તે જોવા મળતાં નથી. તેને ખાનગી દસ્તાવેજો ગણવામાં આવે છે. અને આ બધી કોઈ નાનીનાની ખાનગી કંપનીઓ પણ નથી. તેઓ ઉત્પાદન માટે લાખો માણસોને રોકતી હોય છે. આ કંપનીઓમાં બેંકો પણ પોતાનાં નાણાં રોકતી હોય છે. હું માનું છું કે બેંકનાં નાણાં પણ સામાન્ય રીતે જાહેર નાણાં છે. ખાનગી કંપની ઉપર સરકારની છત્રછાયા નીચે કોઈપણ પ્રકારનો માલ પેદા કરવા ઉપર કશું બંધન નથી. આથી સરકારને પણ કોઈપણ જાહેર લિ૦ કંપની જેટલો જ ખાનગી લિ૦ કંપની સાથે સંબંધ છે. આથી જેટલું વહેલાસર અને તેટલું જાહેર લિ૦ કંપની અને ખાનગી લિ૦ કંપની જેવી સર્વ પ્રકારની કંપનીઓને આ કાયદો એક સરખા ધોરણે લાગુ પાડવો જોઈએ. હું પૂરા ભારપૂર્વક સરકાર સમક્ષ આ સૂચન રજૂ કરું છું.

મને લાગે છે કે સરકારે બનતી તાકીદે આ માટેનો સુધારો રજૂ કરવો જોઇએ. આ દિશામાં તેણે એક પગલું તો લીધું જ છે. મને લાગે છે કે છેલ્લી એક બે પેઢીથી રજવાડી અને ખાનગી દૃષ્ટિથી વિચારતા લોકોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવા પૂરતું એ પગલું હતું. એક પગલું લેવાયું છે તો હવે બીજું પગલું લેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.

મેનેજિંગ એજન્ટો ને વેચાણના એક માત્ર એજન્ટો

વેચાણના એક માત્ર એજન્ટ અંગે પણ કેટલીક ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. ૧૯૫૬ના કાયદા અનુસાર મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથા ઉપર કેટલાંક બંધનો અને નિયમનો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. હવે કેટલાક ચાલુ મેનેજિંગ એજન્સીમાંથી છૂટા થવા માંડયા છે અને કંપનીના ઉત્પાદનના એક માત્ર વેચાણના એજન્ટ તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. કોઇ કોઇ જગાએ આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેમને મેનેજિંગ એજન્ટ તરીકે જે વળતર મળતું હતું તેને બદલે એક માત્ર વેચાણના એજન્ટ તરીકે ત્રણથી ચાર ગણું વળતર મળવાનું શરુ થઈ ગયું છે.

આમ થતું રોકવા માટે કાયદામાં એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે કે કોઇ મેનેજિંગ એજન્ટને અમુક કંપનીમાં વેચાણના એક માત્ર એજન્ટ થવું હોય તો સરકારે મંજૂર રાખેલી વળતરની અને કામકાજની શરતો અનુસાર જ તે તેમ કરી શકશે. આમાં કશું ખોટું નથી. હકીકત જો આમ જ હોય તો તમે એક કાયદો કરીને મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથા બંધ કરી દો અથવા મેનેજિંગ એજન્સીમાં રસ ન રહે એવું કરો. પણ બીજી બાજુ થોડી ઘાલમેલ કરીને તેઓ વેચાણના એક માત્ર એજન્ટ બની જાય અને અગાઉ મળતું હતું તેનાથી ઘણું વધારે વળતર મેળવતા રહે, એ ઇષ્ટ નથી.

આ સુધારેલા બિલ અનુસાર સરકાર ઘણી વહીવટી સત્તા મેળવે છે. જો કંપનીના કાયદાને અમલમાં મૂકનારું વહીવટીતંત્ર સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સારી રીતે શક્તિશાળી નહિ હોય તો મને ડર છે કે આપણી પાર્લમેન્ટે પસાર કરેલા આ કાયદાની કોઇ પ્રતિષ્ઠા રહેશે નહિ, તેની અવગણના થવા માંડશે. આ એક એવો કાયદો છે જે વડે રોજરોજના માનવતાના, નાણાંના અને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવાના રહેશે. આથી હું માનનીય સભ્યોને વિનવું છું કે સરકારે જે સત્તાઓ ગ્રહણ કરી છે તે જોતાં, અને ખાનગી સાહસોને જે વચનો આપવામાં આવ્યાં છે કે — દરેક બાબત પર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે, કંપનીઓના વિકાસને રૂંધવામાં આવે એવો કશો ભેદભાવ નહિ કરવામાં આવે વગેરે—તે જોતાં કંપનીના કાયદાનું વહીવટીતંત્ર સંખ્યા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ શક્તિશાળી બનાવવાનું રહેશે, જેથી કંપની જે કંઇ માગણી કરે તે પૂરી પાડવામાં કે બીજી બાજુ કંપનીના વહીવટમાં આ કાયદા અનુસાર દેખરેખ રાખવામાં કશી ઢીલ ન ઊભી થાય. આ બહુ મહત્ત્વની બાબત છે. આથી હું સૂચવું છું અને શ્રી. સંતાનમ્ સાથે સહમત થાઉં છું કે ના છૂટકે અને ઓછામાં ઓછું કરવું પડે તેટલું જ કેન્દ્રીકરણ કરવું. પ્રાદેશિક રજિસ્ટ્રારો રાખવામાં આવ્યા છે તેમનાં ખાતાં શક્તિશાળી બનાવવાની જરૂર છે. જેથી ખાનગી કંપનીઓના માણસોને વારંવાર દિલ્હીના ધક્કા ખાવાના ન રહે. આ રજિસ્ટ્રારોને પૂરતી સત્તા હોવી જોઇએ. આ કાયદાની અમુક કલમોનો અમલ કરવાની તેમને સત્તા હોવી જોઇએ, તે માટે જરૂરી સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઇએ.......

રાજકીય ફંડ ફાળા

રાજકીય ફંડ ફાળા સામે પણ વાંધા ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. શું એમાં ખોટું છે તે હું સમજી શકતો નથી. આમાં પ્રજાતંત્રનો પ્રશ્ન ક્યાં આવે છે? એ બધું પ્રજાતંત્રના ધોરણે જ

થઈ રહ્યું છે. તેને માટે શેર ધરાવનારાઓની મંજૂરીની જરૂર પડે જ છે. આડકતરી રીતે અથવા કંઈ ધાલમેલ કરીને રાજકીય ફાળા આપવા, તેના કરતાં જનતા ખુલ્લી રીતે જાણે છે કે કઈ કંપની કયા પક્ષને ફાળો આપે છે, તે વધારે સારું છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે સત્તા ઉપરના કોઈ પક્ષને રાજકીય ફાળો આપવાથી તે પક્ષ ઉપર અસર પાડવામાં આવશે. પણ જે લોકોએ આવો ફાળો આપ્યો છે તેમના તરફથી જ અમુક કાયદાનો જુદીજુદી રીતે વિરોધ કરવામાં આવે છે એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે કોઈના રાજકીય ફાળા મળવાથી સરકારના મન ઉપર કશી અસર પાડી શકાતી નથી. પછી તો લોકો પોતાની મેળે જ પૂછશે કે કોઈ કંપની કોઈ અમુક પક્ષને ફાળો શું કરવા આપે છે? સંભવ છે કે કંપનીઓ એમ વિચારતી હશે કે કયો પક્ષ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી શકે તેમ છે? સ્થિર સરકાર ચલાવી શકે તેમ છે? કયો પક્ષ સત્તા ઉપર હોય તો વધારે સારું છે? કંપનીઓ બીજા કોઈ પક્ષને પણ ફાળો આપી શકે છે. બીજા કોઈ પક્ષને ફાળો આપવા ઉપર કશું જ બંધન નથી. હકીકતમાં તો આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલીક કંપનીઓ પક્ષ સામે જોયા વિના કેટલાક પૂરા નરમ વિચારવાળાથી લઈને પૂરા ઉગ્ર વિચારના સુધીના ઘણા પક્ષોને, માત્ર પક્ષોને જ નહિ પણ મને કહેવા દો કે વ્યક્તિગત સભ્યોને પણ ફાળો આપે છે. પણ આ બધું ધાલમેલ કરીને કરવામાં આવે છે. હું ધારું છું કે આથી આપણે એક એવો કાયદો કરી રહ્યા છીએ જેનાથી વધારેમાં વધારે કેટલું આપી શકાય તેની હદ નક્કી કરવામાં આવી છે, તેના ઉપર મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે. આથી મને લાગે છે કે કાયદામાં આવી જોગવાઈ મૂકવામાં કંઈ ખોટું કરવામાં આવતું નથી.

મેનેજિંગ એજન્સી પ્રથા અંગે

વર્તમાન ખ્યાલ લક્ષમાં લઈએ તો આપણે જે કંઈ સર્જવા માગીએ છીએ તેમાં મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથાને કશું સ્થાન નથી એમ માનનારાઓમાંનો એક હું છું. પણ આપણે લોકશાહી રીતે આગળ વધવાનો નિર્ણય કર્યો હોવાથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે નવી મંજૂર કરવામાં આવતી મેનેજિંગ એજન્સી બીજાં પાંચ વર્ષથી વધુ ચાલુ રહેશે નહિ. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં કેટલીક મેનેજિંગ એજન્સીઓ બંધ થઈ છે અને વધારે ને વધારે કંપનીઓ ડાયરેક્ટરોના વહીવટ નીચે અથવા મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરોના હાથમાં આવતી જાય છે. આમ આપણે જૂની ચાલુ આદતોને ઘસાઈ જવાનો સમય આપીએ છીએ જેથી આપણી વિચારસરણીને અનુરૂપ અને યોગ્ય પદ્ધતિ તરફની ફેરબદલી સરળ રીતે થાય, જેથી ઉત્પાદનને ધોકો ન પહોંચે, કાર્યક્ષમતા વધે અને પ્રામાણિક અને સારો એવો વહીવટ સ્થાપી શકાય. આ પ્રક્રિયા ધીમી છે. તમે તેમાં હુકમ નહિ ચલાવી શકો. હુકમથી કાર્યક્ષમતા લાવી શકાશે નહિ. તેનો વિકાસ થવો જોઈએ.......

આ શબ્દો સાથે હું આ બિલને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપું છું. પણ હું અપેક્ષા પણ રાખું છું કે આપણા વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતાના શાણા પ્રધાન શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી વહેલી તકે જાહેર અને ખાનગી વિભાગ વચ્ચેનો ભેદભાવ કાઢી નાખવા માટેના સુધારા માટેનું એક નાનું બિલ બનતી તાકીદે રજૂ કરશે. આ બંને કહેવાતા વિભાગો વધતેઓછે અંશે એકસરખી ભરપાઈ થયેલી મૂડી ધરાવે છે. એ સૌ તેમની મૂડી ઉપરના કંઈ પણ નિયમન વિનાના નિયોજિત અર્થતંત્રનો અને તંગીનો લાભ ઉઠાવે છે. *

★

* તા. ૧૨-૧૨-૬૦ ના રોજ રાજ્યસભામાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૨૨

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

ગયા પત્રમાં મેં વિલાયતની સ્ત્રીઓની શીતળતા–ફ્રિજિડિટી–ની વાત લખી તે વાંચીને ઘણા તાજુબ થઈ ગયા છે. કેટલાકને એવી પણ શંકા ઉપજી છે કે એ વાત કોઈ ઉપજાવી કાઢેલી તુક્કાબાજી તો નથી ને! શરૂઆતમાં તો જ્યારે મેં આવી વાતો વિલાયતમાં અનેક જણના મોઢેથી સાંભળેલી ત્યારે મને પોતાને પણ ખૂબ નવાઈ લાગેલી. પરંતુ પછી એ વાતનું સમર્થન અનેક વિદ્વાન મિત્રોએ અંગતમાં કર્યું ત્યારે મારે માનવું જ રહ્યું! અને 'વિલાયતની વાતો' માટે હકીકતોનું ભાથું જ મારી પાસે એટલું અખૂટ છે કે તુક્કાબાજીનો આશ્રય લેવાની કશી જ જરૂર નથી! આપણા ગરમ–ટ્રોપિકલ–દેશો કરતાં આ ઠંડા પ્રદેશોમાં સામાન્ય રીતે પણ આવી શીતળતા વિશેષ પ્રમાણમાં પહેલેથી છે જ, છતાં ગયા વિશ્વયુદ્ધ બાદ તો તે ખૂબ વધી પડી છે. અને કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓને તો એવી પણ ધાસ્તી લાગે છે કે આગળ જતાં સાવ મીંડું તો નહિ વળી જાય ને! કેટલાકનું એમ પણ માનવું છે કે એટમ બોમ્બ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બ માનવકુળનો સીધો સંહાર નહિ કરે તો આ રીતે આડકતરો સંહાર કરી નાખશે!

આમ હસવું આવે તેવી આ વાત છે પણ એ એક કરુણ સત્ય છે. એક મિત્રે તો એમ પણ જણાવ્યું કે વિલાયતમાં હવે કૃત્રિમ સંતતિનિયમનની પણ જરૂર નહિ પડે–કુદરતી રીતે જ નિયમન થવા માંડ્યું છે! પ્રજોત્પત્તિની વાત તો બાજુએ રહી, કૃત્રિમ 'પ્રોપ્સ'—દારૂ, ડાન્સ, સિનેમા—વગર હવે તો કામેચ્છા પણ લાંબી ટકતી નથી અને તે સદંતર છૂ તો નહિ થઈ જાય એવો સતત ભય સેવાઈ રહ્યો છે! વિલાયતમાં સેંકડો નારીઓ કશી ચિંતા કે ઉન્માદ વગર ખુશીથી કુમારિકા રહી શકે છે અને તે પણ શુદ્ધ રીતે. તેઓ દેખાદેખી 'મેકઅપ' કરે છે અને આકર્ષક પણ દેખાય છે છતાં તેમની જીવનગ્રંથીઓ બુઠ્ઠી થઈ ગયેલી હોય છે એમ હવે તો સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ થવા માંડ્યું છે!

રૂપનું આકર્ષણ અને કામાવેશ વચ્ચે સુમેળ ઘટી ગયો છે તે ઘટના ત્યાંની હાંસીમશ્કરીઓમાં પણ વ્યક્ત થાય છે. એક યુવાન અંગ્રેજ મિત્રને ત્યાં હું એક દિવસ જમવા ગયો હતો. જમ્યા પછી તેણે તેની જાપાન અને હોંગકોંગની ટ્રીપના ફોટા બતાવ્યા. તેમાં તેણે એક ફોટો 'ગેઇશા ગર્લ' સાથે પડાવેલો તેની ટીકા તેની પત્નીએ કરી કે "જુઓ આ તમારી પુરુષજાતિ! ભગવાને આને આટલો રૂપાળો ન બનાવ્યો હોત તો બહુ સારું થાત." આ ટીકા સાંભળીને તે મિત્રનો સાફ બોલ્યોઃ "એના રૂપને લીધે તો આ મારી પત્ની અને રોજરોજ અહીં ખેંચી લાવે છે!" આના જવાબમાં તેની પત્નીએ પરખાવ્યું કે "અને મારી બહેનનું રૂપ તમને અહીં ખેંચી લાવે છે, તે કહેવાનું કેમ ભૂલી જાવ છો! નહિ તો કંઈ

આનો તેવા નથી !" આના જવાબમાં બન્ને સાહુઓ લગભગ એક સરખું બોલી ઊઠયા કે "રૂપને શું ચાટવાનું છે ? મીઠાં મુખડાં નીરખી નીરખીને થાકયા પણ તેથી વળ્યું શું કે મળ્યું શું ? મિ. ગાંધી, સમજાતું નથી કે ખુદાએ અહીંની સ્ત્રીઓને ઠંડી–અનરિસ્પોન્સિવ–કેમ બનાવી હશે !"

- આવી ઠઠ્ઠામશ્કરીની પાછળ કટુ સત્યો છુપાયેલાં હોય છે. તેનું પ્રતિબિંબ વિલાયતનાં 'ટિપિકલ' ઠઠ્ઠાચિત્રોમાં પડતું દેખાય છે. આવાં સંખ્યાબંધ ઠઠ્ઠાચિત્રો ટેકનીકલર પિકચર પોસ્ટકાર્ડ રૂપે મેં સાઉથપોર્ટ નામના એક રળિયામણા સ્થળે વેચાતા જોયાં. તેમાં અકાળ વૃદ્ધાવસ્થા, અતૃપ્તિની હતાશા, બરફની પૂતળી સાથે પ્રેમ, ચાર દિનોકી ચાંદની વગેરે વગેરે વિષયોનાં ઠઠ્ઠાચિત્રો ગર્ભિત રીતે એ જ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ બધા પ્રલાપનું એક સંભવિત કારણ મને એમ પણ લાગ્યું કે આ લોકો થોડાં વર્ષ 'ઓવર ઇન્ડલ્જન્સ'માં તો નહિ રાચતા હોય કે જેની સજા કુદરત જ આ પ્રમાણે કરતી હશે ? પણ ચર્ચાઓ દરમ્યાન આવી સંભવિતતાનું સમર્થન કોઇ કરતું નહોતું. તો પછી ભીતરની વાત રામ જાણે !

સાઉથપોર્ટની ટ્રીપ અમે રવિવાર તા. ૨૯ મી જૂન, ૧૯૫૮ ને દિવસે કરી. આ સ્થળ દરિયા કિનારે બ્લેકપુલ અને લીવરપુલની વચ્ચે આવેલું છે અને રજા ગાળવા માટે ઘણું જ લોકપ્રિય ગણાય છે. અહીંના 'બીચ' નો પટ ખૂબ જ વિશાળ છે–બ્લેકપુલ અને ન્યુ બ્રાઈટનના બીચ કરતાં પણ પહોળો છે. દહાણુ પાસે ઘોલવડ નામના સ્થળે દરિયામાં ઓટ આવે છે ત્યારે પાણી દૂર ચાલ્યાં જઈને રેતીનું બે માઈલ પહોળું મેદાન થઇ જાય છે તેવું રેતીનું વિશાળ મેદાન સાઉથપોર્ટમાં કાયમ રહે છે. પણ કયાં ઘોલવડ અને કયાં સાઉથપોર્ટ ? ઘોલવડના આ વિશાળ બીચ ઉપર ભાગ્યે જ પચાસ માણસ એકઠાં થાય છે અને તે પણ રાત્રે અંધારામાં ફાનસ લઇને કરચલા પકડવા જનારા માછીમારો જ હોય છે; જયારે સાઉથપોર્ટના બીચ ઉપર તો મુંબઇના જુહુ બીચ ઉપર થાય છે તેના કરતાં પણ પાંચ દસગણી ગીરદી રવિવારે થાય છે. અમે ગયા તે દિવસે તો મહામોંઘો તડકો પણ એકાએક ફાટી નીકળ્યો હતો તેથી બીચ ઉપર હજારો નહિ પણ લાખો માનવીઓનાં ટોળાં ઊતરી પડયાં હતાં. બાજુના મેદાનમાં ત્રણચાર હજાર તો મોટરકારો જ પાર્ક થયેલી હતી !

માન્ચેસ્ટરના વિક્ટોરિયા સ્ટેશનેથી બપોરે ૨–૪૫ ની ટ્રેનમાં અમે ઊપડયા ને ૪–૩૦ વાગ્યે સાઉથપોર્ટ પહોંચ્યા. સ્ટેશનેથી બીચ સુધી જતાં જતાં આ શહેરનું નિરીક્ષણ કર્યું તો જણાયું કે આ એક ખૂબ જ સુંદર સ્થળ છે. પેરિસના જેવા સુંદર પહોળા રસ્તાઓ, રસ્તાઓ કરતાં પણ પહોળા ફુટપાથો, ફુટપાથો ઉપર સુંદર વૃક્ષો અને પુષ્પઘટાઓ, વિશાળ ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરો અને રેસ્ટોરાંઓ,—આ બધું વટાવતાં વટાવતાં અમે જયારે બીચ ઉપર પહોચ્યા ત્યારે તો સાઉથપોર્ટની રમણીયતાની પરાકાષ્ટા નીરખી. શું શોખીન છે અહીંના સહેલાણીઓ ! શરીર ખુલ્લાં કરીને તડકો ખાવા—સનબાથ લેવા—આ હજારો સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકો બીચ ઉપર આરામ ખુરશીઓ નાખીને બેસી ગયાં હતાં. ૭ પેન્સમાં આરામ ખુરશી ભાડેથી મળે છે. રેતીમાં બાલદી અને પાવડાનાં રમકડાં સાથે ખેલતાં લાલ સફરજન જેવાં ગાલવાળાં હજારો ભૂલકાંઓનું દશ્ય જોતાં નયન ધરાય તેમ નહોતાં છતાં બીજું ઘણું જોવા જેવું હતું તેથી બીચ ઉપરથી અમે બીચ ઉપરનાં એક લાંબા પુલ ઉપર આવ્યા.

આ પુલ બીચના આખા પટને આવરી લે તેવો લાંબો છે. ઠેઠ દરિયાના પાણી સુધી પુલ બાંધેલો છે. પુલ ઉપર રમકડા જેવી નાનકડી ટ્રેન દોડ્યા કરે છે અને તેમાં એક શિલિંગનો 'રાઉન્ડ' લેવા પણ લાંબો 'ક્યુ' લાગે છે. બાજુમાં 'ફ્લોરલ હૉલ' નામની એક મોટી રેસ્ટોરાં છે તેના ચોગાનમાં સ્ટેજ છે અને સ્ટેજની સામે હજારો ખુરશીઓ ઉપર ઓડિયન્સ બેઠા બેઠા ગવૈયાઓને અને તમાશા કરનારાઓને સાંભળે છે. પુલ ઉપરથી આ આખું 'ઓપન એર થિયેટર' ખૂબ રળિયામણું લાગે છે. પુલના કિનારે કિનારે સંખ્યાબંધ નાની રેસ્ટોરાં છે. અમને તો ઠંડીના સુસવાટા ખૂબ લાગતા હતા તેથી એક રેસ્ટોરાંમાં ઘૂસી જઈને ઉકળતી કોફી પી નાખી ત્યારે કંઈક ગરમાટો આવ્યો. પેલા સહેલાણીઓ કઈ રીતે ખુલ્લા શરીરે બેસી શક્યા હશે એ જ અમને તો આશ્ચર્ય જેવું લાગતું હતું. ઠંડી હતી ૧૮° સેન્ટીગ્રેડ જેટલી અને જો કે તડકો હતો પણ તે તો ખૂબ જ કૂણો કૂણો હતો. છતાં તડકો જોઈને આ લોકો આવા ઘેલા થઈ જાય છે તે અહીં જોવા મળ્યું.

પુલની બીજી બાજુએ બ્લેકપુલ અને ન્યુ બ્રાઈટનના 'કેસીનો' જેવું એક વિશાળ મોજાનું ચોગાન જોયું. તેમાં ચકડોળો અને 'બીગ ડીપર' જેટ પ્લેનો અને હાથીઘોડાના પોલો, તીરંદાજી અને જુગારખાનું એવું બધું ખૂબ જ છે. આ ચોગાનમાં ફરતાં ફરતાં હું એક એવી દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો કે જ્યાં આપણા અવાજની રેકોર્ડ એલ્યુમિનિયમનાં પતરાં ઉપર ઉતારવામાં આવે છે. અઢી શિલિંગ લઈને નાની ભાખરી જેવી રેકોર્ડ ઉતારવામાં આવે છે. તે એક જ મિનિટ વાગે છે, પણ પાંચ શિલિંગની મોટી રેકોર્ડ ત્રણ મિનિટ વાગે છે. મારી પાસે લખાણ તૈયાર નહોતું છતાં મેં પાંચ શિલિંગ ભરી દઈને એલ્યુમિનિયમ ઉપર એક 'બોલતો કાગળ' ગુજરાતીમાં લખાવી દીધો :

મુંબઈ આવ્યા પછી ખૂબ જ કામ લાગી. નવીનતાની નવીનતા અને ગળાને આરામ! એકની એક વાત બધા આગળ ફરી ફરી કહેતાં થાકી જવાય તેના કરતાં રેકોર્ડ જ બધાને કહી સંભળાવે તે કેવું મઝેનું! અને વિસ્તારથી જાણવા માંગનાર માટે આ 'વિલાયતની વાતો'નો પ્રવાહ ચાલુ જ છે!

સાઉથપોર્ટના કેસીનોમાં ઉતરાવેલી રેકોર્ડ લઈને અમે પાછા શહેરમાં આવ્યા. છાપરા વગરની એક ખુલ્લી બસમાં બેસીને શહેરમાં લટાર મારી. શહેરનો મુખ્ય રસ્તો આખો લાલ રંગના પથ્થરનો છે અને ટેનીસકોર્ટના જેવો ચકચકાટ છે. બીચના બીજા છેડે પહોંચ્યા ત્યાં એક નવીનતા જોઈ. રેતીમાં ચાલતી એક બસ જોઈ. આ "એમ્ફીબિયન બસ-કમ-બોટ" રેતીમાં પણ ચાલે છે અને પછી પાણીમાં ઉતરે છે કે તરત તરવા પણ માંડે છે. તેની સહેલ કરવાનો ચાર્જ અઢી શિલિંગ છે. આ બધું જોઈને છેલ્લે ભૂખનો ઉપાય કરવા એક સરસ ચાઈનીઝ હોટલ શોધી કાઢી. મશરૂમ સુપ, નુડલ્સ અને વાંસનું શાક જમ્યા તેનો સ્વાદ મોઢામાં રહી ગયો. પણ તેની ઉપર રશિયન ચા પીધી તેણે સ્વાદની મઝા મારી નાખી. ચાના પાણીમાં લીંબુનો પેતો તરે તેને રશિયન ચા કહેવાય! આ તે ક્રાંતિ કહેવાય કે અતિક્રાંતિ!

આઠ વાગ્યે સાઉથપોર્ટ સ્ટેશનેથી અમારી ટ્રેન ઉપડી તે વીગાન સ્ટેશન સુધી તો ભક્ ભક્ ભક્ ભક્ ઝડપથી ચાલી પણ પછી માંદી પડી ગઇ તે ૯॥ ને બદલે ૧૦॥ વાગ્યે માન્ચેસ્ટર વિક્ટોરિયા સ્ટેશને આવી અને અડધા કલાક બાદ અમે ઘેર પહોંચ્યા.

રવિવાર તા. ૨૯ મીએ આ પ્રમાણે અમે સાઉથપોર્ટની સહેલ કરી અને તેને પહેલે દિવસે શનિવાર તા. ૨૮ મીએ સ્ટ્રેફોર્ડની સહેલ કરી તે પણ જાણવા જેવી છે. સ્ટ્રેફોર્ડ માન્ચેસ્ટરનું એક ઉપનગર છે. અમારા મિત્ર મિ. સુવાર્ટ ગ્રીન ત્યાં રહે છે. તે દિવસે સ્ટ્રેફોર્ડ નગરીનો વાર્ષિક ઉત્સવ હતો અને તે કેવી રીતે ઉજવાય છે તે જોવા માટે ખાસ નિમંત્રણ મિ. ગ્રીને અમને આપ્યું હતું. વિલાયતમાં ઘણી નગરીઓના પોતપોતાના નોખા નોખા વાર્ષિકોત્સવ દિનો હોય છે અને તેની ઉજવણીમાં તે નગરીનાં બધાં જ નાગરિકો ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે એડિનબરો ફેસ્ટીવલ, બ્લેકપુલ ફેસ્ટીવલ વગેરે મોટા પાયા પરના ઉત્સવો તો એક બે અઠવાડિયાં સુધી ઉજવાય છે. પરેડો, રોશની, આતશબાજી એવું બધું આ પ્રસંગે ધામધૂમથી યોજાય છે. કેટલાક ઉત્સવો ચર્ચ તરફથી યોજાય છે તો કેટલાક મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તરફથી ઉજવાય છે.

સ્ટ્રેફોર્ડ જવા માટે અમે માન્ચેસ્ટરના ઓક્સફર્ડ રોડ સ્ટેશનેથી બપોરની ૨-૫૧ની ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનમાં આઠ પેન્સની ટિકિટ લઈને બેઠા અને પંદર મિનિટમાં જ છઠ્ઠું સ્ટેશન સ્ટ્રેફોર્ડ આવી ગયું. પાંચમું સ્ટેશન ઓલ્ડ ટ્રેફોર્ડ નામનું છે જ્યાં ક્રિકેટનું વિશ્વવિખ્યાત સ્ટેડિયમ છે. તે સમયે અહીં ન્યુઝીલેન્ડની ટીમ રમવા આવેલી હતી. ટ્રેન મુંબઈની સબ-બર્બન ટ્રેનની જેમ શહેરની વચમાંથી જ પસાર થાય છે. સ્ટ્રેફોર્ડ સ્ટેશનથી મિ. ગ્રીનનું મકાન ત્રણ જ મિનિટ દૂર હતું. 'ગુડ આફ્ટરનુન' કરતાં અમે મિ. ગ્રીનના ઘરમાં પ્રવેશ્યા અને પછી તો બપોરના સવા ત્રણથી રાતના સાડા બાર સુધી અમે તેમના કુટુંબ સાથે યાદગાર રહી જાય તેવો સુખમય સમય વીતાવ્યો. તેમનાં પત્ની મેરી, પુત્ર ફિલિપ અને

પુત્રી ફ્રાન્સીસ અમારી સાથે ટૂંક સમયમાં જ ખૂબ હળી ગયાં. હું એક બાટલી ભરીને લીંબુનું અથાણું (મેડ ઇન વિલેપાર્લે), ઇન્તાનની બે ડબ્બીઓ (મેડ ઇન ટોકિયો), કેડબરીની બે ચોકલેટો (શુદ્ધ વિલાયતી) અને શ્રી. કનુ દેસાઈનો 'નૃત્યરેખા'નો ચિત્ર-સંપુટ સાથે લઈને ગયો હતો, તેની આ સ્થળે ખૂબ કદર થઈ. તે ઉપરાંત શ્રીમતી મેરી બ્હેનને તો 'અત્તર હર' પણ ખૂબ ગમી ગયું. તેના બદલામાં તેમણે શ્રીમતી ગાંધી માટે એક ખુશબોદાર સેન્ટની બાટલી મને આપી.

થોડીક ગપ્પાં માર્યાં અને સિગારેટો ફૂંકી એટલામાં તો ફિલિપ ખબર લાવ્યો કે "ચાલો, ચાલો, સરઘસ આવી પહોંચ્યું છે." અમે મોટા રસ્તાના નાકે જઈને ઊભા. રસ્તાની બન્ને બાજુના ફૂટપાથો ઉપર શિસ્તમય મેદની જામેલી હતી. રસ્તા ઉપરથી એક ઘણું જ લાંબું અને વ્યવસ્થિત સરઘસ પસાર થવા માંડ્યું. પહેલાં તો નવી નવી રીતે આભૂષિત કરાયેલી પચાસેક 'ફ્લોટસ' નામની લોરીઓ પસાર થઈ. દરેક 'ફ્લોટ'માં કંઇ ને કંઇ મૌલિકતા તો હતી જ. બાથરૂમની જાહેરાતવાળી ફ્લોટમાં ખરેખરા બાથટબ, વૉશ બેસીન, અરીસા, ટુવાલ, ગીઝર, બાથ મેટ, વગેરે 'કમ્પ્લીટ બાથ આઉટફીટ' ઉપરાંત શાવર બાથ લેતી સુંદરી પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી! લૉન્ડ્રીની જાહેરાત કરતી ફ્લોટમાં ડ્રાય ક્લીનિંગની તથા યાંત્રિક ઇસ્ત્રીની બધી મશીનરી મૂકવામાં આવી હતી. આ જ પ્રમાણે ફર્નિચર, ટેલિવીઝન, રસોડાંની સામગ્રી, પુસ્તકો, વાજિંત્રો, બત્તીઓ, રેફ્રીજરેટરો, ટેપ રેકોર્ડરો અને પ્રોજેક્ટરો, વગેરે વગેરે દરેક વસ્તુની જાહેરાત સચોટ રીતે કરે તેવી ફ્લોટો એક પછી એક ધીમી ગતિથી પસાર થવા માંડી.

ફ્લોટ્સ પૂરી થઇ પછી બાળકોના સરઘસ આવવા માંડ્યાં. લાલ પોશાકવાળાં નાનાં બાળકો, પછી ભૂરા પોશાકવાળા કિશોરો, પીળા પોશાકવાળા કુમારો, લીલા પોશાકવાળા યુવકો, જાંબળી પોશાકવાળા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ અને કેસરી પોશાકવાળા વૃદ્ધો સુદ્ધાં આ સરઘસમાં પોતપોતાનાં મીઠાં બેન્ડ વગાડતાં વગાડતાં પસાર થયાં. કસરતબાજો તેમની લીલાનું પ્રદર્શન કરતા પસાર થયા. પછી બ્લાઉઝના રંગના જ કાગળના ફૂલોના ગુચ્છાઓ હલાવતી દસથી પંદર વર્ષની બાળાઓની ટુકડીઓ આવવા માંડી.

ત્યાર પછી એક વિરાટ ફ્લોટ આવી તેમાં સિંહાસન ઉપર સ્ટેફર્ડની બધી શાળાઓમાંથી શ્રેષ્ઠ તરીકે ચુંટાયેલી પંદર વર્ષની એક બાળાને 'રાણી'નો વેશ સજાવીને બેસાડવામાં આવી હતી અને તેની આસપાસ 'ખમ્મા મહારાણીજી' કરતી ડઝનબંધ દરબારી બાળાઓ ઊભી હતી. આ બધાના મુખમાંથી વેરાતાં સ્મિત ઉપર તો મેદની વારી વારી જતી હતી. હોઠે આંગળીઓ મૂકીને સૌ કોઈ આ 'ફ્લાઇંગ રાણી'ને 'ફ્લાઇંગ કિસ' આપતું હતું. આ પ્રમાણે ૧૯૫૬, '૫૭ અને '૫૮ની રાણીઓની ફ્લોટો પસાર થઇ. તેની પાછળ સ્ટેફર્ડના-મેયરની કાર આવી અને તેની પાછળ મેયોરાણીની કાર હતી. પછી મેયરકુમારો અને મેયરકુમારીઓની કાર આવી. ત્યાર બાદ પાછી બેન્ડની ટુકડીઓ આવી. લાલ, કાળી, ફુલ્લી અને ચોકટના પાનાંના નિશાનવાળી ચાર ફ્લોટો ઉપર તેવા જ નિશાનવાળા પોશાકની કન્યાઓ બેઠેલી હતી. અને છેલ્લે 'ફર્નિચર રીમુવીંગ કંપની'ની જબરદસ્ત મોટી ફ્લોટ આવી. આ પ્રમાણે આખું સરઘસ ખૂબ જ આલ્હાદક હતું.

ઉત્સવ આટલેથી જ પૂરો નથી થયો. હજી તો ઘણું જોવાનું બાકી છે. પરંતુ સાંજના સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા તેથી પહેલાં તો ચા પાણી કરી લેવા જોઈએ એમ કરીને મિ. ગ્રીન પાછા અમને તેમને ઘેર લઈ ગયા. થોડાંક ગપ્પાં માર્યાં બાદ અમે બધાં ડાઈનીંગ રૂમમાં 'હાઈ ટી' લેવા ગયાં. 'હાઈ ટી' એટલે લગભગ એક પ્રકારનું જમણ જેવું જ કહી શકાય. તેમાં સેલેડ, કેક્સ, પાઈ, સ્ટ્રોબેરી આઈસ્ક્રીમ વગેરે ખાધા પછી છેલ્લે ચા આવે એટલે પેટ પૂરેપૂરું જમ્યા જેવું જ ભરાઈ જાય છે.

'હાઈ ટી' લીધા પછી અમે મિ. ગ્રીનના આખા કુટુંબ સાથે તેમની કારમાં બેસીને સ્ટેફોર્ડના વિશાળ કોર્પોરેશન પાર્કમાં ગયાં. પાર્કમાં પ્રવેશવાની ફી માથાદીઠ એક શિલિંગ હતી. શુક્રવારે રાત્રે ખૂબ વરસાદ પડ્યો હતો તેથી આખા પાર્કમાં ખૂબ કાદવ થઈ ગયો હતો. બૂટ અંદર ખૂંપી જતા હતા અને પાટલૂનને પણ 'આવારા' કટનો કરીને ઊંચો ચડાવી દેવો પડ્યો! વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે અહીં મોટું કાર્નિવલ—મેળો—ભરાયું હતું. ગીરદી પણ ઘણી જ હતી. જેટ વિમાનો, ફેરફુદડીઓ, ચકડોળો તો સુમાર વિનાના હતા. સ્ટ્રીપટીઝ, જુગાર અને રમતોના સ્ટોલો પણ પારાવાર હતા. ફિલિપ અને ફ્રાન્સીસ મારાં આંગળાં પકડીને ચાલતાં હતાં. તેઓ અથડાઅથડીની ઈલેક્ટ્રીક મોટરોમાં, લક્કડકા ઘોડા ઉપર, જેટ વિમાનમાં ધરાઈને બેઠા. પછી ગુલાબી રૂ જેવો 'કેન્ડીફ્લોસ'—બુઢ્ઢીકા બાલ—ખાધો. મિ. ગ્રીને એક બે જગ્યાએ 'ગેમ ઑફ સ્કીલ' અજમાવી પણ તે પૈસા સ્લોટના ખાડામાં ગયા તે ગયા જ!

કાર્નિવલમાં ખૂબ મોજ કરીને બાગના બીજા ભાગમાં ગયા તો ત્યાં કાદવ કિચ્ચડ કશું જ નહોતું. લીલાંછમ ઘાસની લૉન ઉપર પેલા સરઘસમાંથી પાછી ફરેલી ૫૦૦ જેટલી બાળાઓની ટુકડીઓનો 'ડ્રીલ ડાન્સ' ચાલતો હતો. પિયાનો વાગતો જાય તેના સૂરો સાથે કદમ મિલાવતી મિલાવતી આ બાળાઓ કેવળ પગનાં આંગળાંઓ ઉપર જ ઊભા ઊભી લોકનૃત્ય કરતી હતી. તેમના બન્ને હાથમા રંગબેરંગી ફૂલના ગુચ્છાઓ હતા તે એકી સાથે એક જ દિશામાં વીંઝાતાં હતાં-તેથી આખું નૃત્ય ખૂબ જ મનોહર લાગતું હતું. ૧૪ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમરની આ બાળાઓ જાતે જ ગુલછડી જેવી લાગતી હતી. ટુકડીઓના પોશાક જુદા જુદા રંગના હતા તેથી આ પુષ્પનૃત્યના રંગપલટા ગોળ ફરતા 'કેલીડોસ્કોપ'ના જેવા ઝડપી લાગતા હતા. આ પૂર્વે નજરોનજર આટલી સુંદર 'ડ્રીલ' મેં કદીયે જોઈ નહોતી—ફક્ત એક સોવિયેટ ફિલ્મ 'ફેસ્ટીવલ ઑફ યુથ'માં જ આ પ્રકારની ડ્રીલ મેં જોઈ હતી.

અંધારું થઈ ગયું હતું અને અમને લાગ્યું કે હવે પ્રોગ્રામો પૂરા થયા. પણ તેમ નહોતું. મિ. ગ્રીન પાર્કમાંથી અમને સ્ટેડિયમમાં લઈ ગયા. માથાદીઠ અઢી શિલિંગની ટિકિટ કઢાવીને અમે સ્ટેડિયમના બાંકડાઓ ઉપર ગોઠવાઈ ગયાં. મારી બાજુની બેઠક ઉપર લેસ્લી નામની પાંચ વર્ષની એક તોફાની અને નક્કર વજનની અંગ્રેજ બાલિકા બેઠી હતી. તેણે તો મને ગુંબા મારવા શરૂ કર્યાં અને સામું જોઈને હસવા લાગી! તેની મમ્મીએ તેને વારી પણ લેસ્લી કંઈ સાંભળે? ગુંબામાંથી ગલીપચી ઉપર આવી. મેં તેને એક એક્સ્ટ્રા સ્ટ્રોંગ પીપરમિન્ટ આપી તો કહે છે કે "તીખી તીખી છે પણ બે આપો તો તીખ ઓછી થઈ જશે!" જોઈ 'મારી બેટી કેવી ઉસ્તાદ છે તે! ધિંગામસ્તી કરતી જાય અને પીપરમિન્ટો માગતી જાય. મેં કહ્યું કે "ચાલો હવે પ્રોગ્રામ શરૂ થાય છે, ચૂપ હો જાવ" તો મને પરખાવે છે "તુમ ચૂપ રહો!"

આકાશમાં ગુલાબી રંગનો ચંદ્ર 'પિન્ક મૂન' ઊંચે ચઢી ચૂક્યો હતો. સ્ટેડિયમમાં કાદવ અને ઘાસ ઉપર મોટર સાઈકલોની રેસ શરૂ થઈ. રેસ સ્ટેફોર્ડ અને માન્ચેસ્ટર વચ્ચે હતી. કેટલાક બિચારા નીચે પછડાઈ જતા હતા, કેટલાની મોટર સાઈકલો કાદવમાં ખૂંપી જતી હતી, તો કેટલાકની અથડાઈ પડતી હતી. ખૂબ જ ઝડપથી દોડતી આ મોટર સાઈકલો જોઈને જોનારને ચક્કર આવી જાય તેવું હતું તો દોડાવનારની તો શી દશા થતી હશે! આખરે સ્ટેફોર્ડ જીત્યું અને વિજેતાને મેયરે ઇનામી કપ આપ્યો.

પછી મેદાનમાં આતશબાજી શરૂ થઈ. આવા ગુબ્બારા અને આવા ફૂલઝરાઓ પણ મેં જિંદગીમાં પહેલી જ વાર જોયા. વડોદરામાં રાજકુમારોના લગ્નપ્રસંગોએ તેમ જ મુંબઈમાં 'નેવી ડે'ને દિવસે મેં ખૂબ આકર્ષક આતશબાજીઓ જોયેલી તો હતી જ પણ આ સ્ટેફોર્ડની આતશબાજીની સરખામણીમાં તો તે બધી કોડિયાં જેવી કહી શકાય. નાયગરાનો ધોધ, વીસુવિયસનો જ્વાળામુખી, ધ્રુવ પ્રદેશનો રીંછ, હીટલરની બ્લીટ્ઝ, કલ્પવૃક્ષ, પ્રેમનાં પુષ્પો વગેરે વગેરે નામની રંગબેરંગી આતશબાજી મેદાનમાંથી ગગનમાં ફેંકાવા લાગી અને તે જોતાં જોતાં સૌ કોઈ સ્તબ્ધ બની ગયું. પેલી લેસ્લી તો ડરી જ ગઈ હતી પણ મેં તેને ચૂંટી ભરીને ચાવી આપી એટલે ગગનવિહારમાંથી પાછી ભૂતળ ઉપર પટકાઇ. "એક ઔર પીપર દો" પાછું તેને યાદ આવ્યું. હમને કહા કે "ખેલ ભી ખતમ ઔર પીપર ભી ખતમ! ગુડબાય, ટા ટા, ગુડનાઈટ!" મમ્મીજીનો હુકમ થયો કે "કિસ ધી અંકલ ગુડનાઈટ!" અને લેસ્લી ગાંધીચાચાને વિધિપૂર્વક 'ગુડનાઈટ કિસ' કરતી ગઈ. ન ઓળખાણ કે ન પીછાણ છતાં બાળકો એટલે બાળકો જ. ન મળે રંગદ્વેષ કે ન મળે સંકોચ—કાકા પીપર આપે કે તરત જ ફ્રેટર્નીઈઝ, ચુંબા, ગલીપચી અને હસાહસ! શું મળ્યા અને શું છૂટા પડ્યા!

રાત્રે અગિયાર વાગ્યે આ બધો ખેલ ખતમ થયા બાદ અમે બધા પાછા મિ. ગ્રીનને ઘેર ગયા. દરરોજ સાત વાગ્યે ઊંઘી જનારાં ફિલિપ અને ફ્રાન્સીસ આજે હજી જાગતાં જ હતાં. બધાએ કોફીના બબ્બે કપ પીધા અને પછી આ બાળકોને પણ "કિસીંગ ગુડનાઈટ"નો વિધિ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. માબાપ ઉપરાંત મહેમાનોની સાથે પણ આ પ્રમાણે હોઠેહોઠ મિલાવવા (ગિવ એ ગુડ લિટલ કિસ્સી)ની તાલીમ નાનપણથી જ આપવામાં આવે છે. 'ગુડનાઈટ' કરીને બાળકો તેમના રૂમમાં સૂવા ચાલ્યાં ગયાં. પછી થોડો વખત ગપ્પાં મારીને રાત્રે બાર વાગ્યે મિ. ગ્રીન અમને તેમની કારમાં હેઝલડીન હોટલ સુધી મૂકવા આવ્યા. સાડાબારે અમે હોટલમાં પ્રવેશ્યા અને સ્ટેફોર્ડમાં ગાળેલા આ યાદગાર દિવસના મીઠાં સંસ્મરણો સાથે નિદ્રાધીન થઈ ગયા.

ક્રમશઃ]

લિ॰ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

★

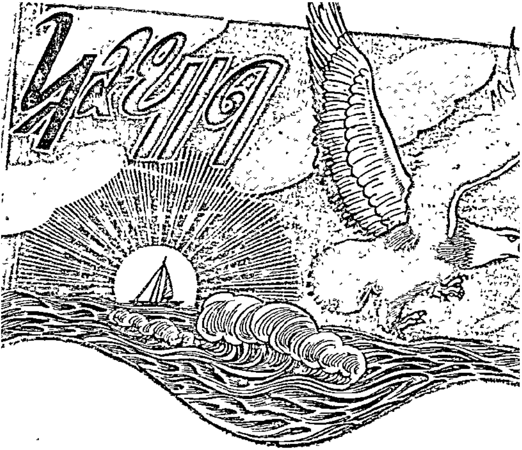

સ્થા. તંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
બુટા

'SANFORIZED'
REGISTERED TRADE MARK
BY CLUETT PEABODY & CO. INC. USA

અરવિંદ મિલ્સ લિ૦
અમદાવાદ-૨

'સનફોરાઇઝ્ડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

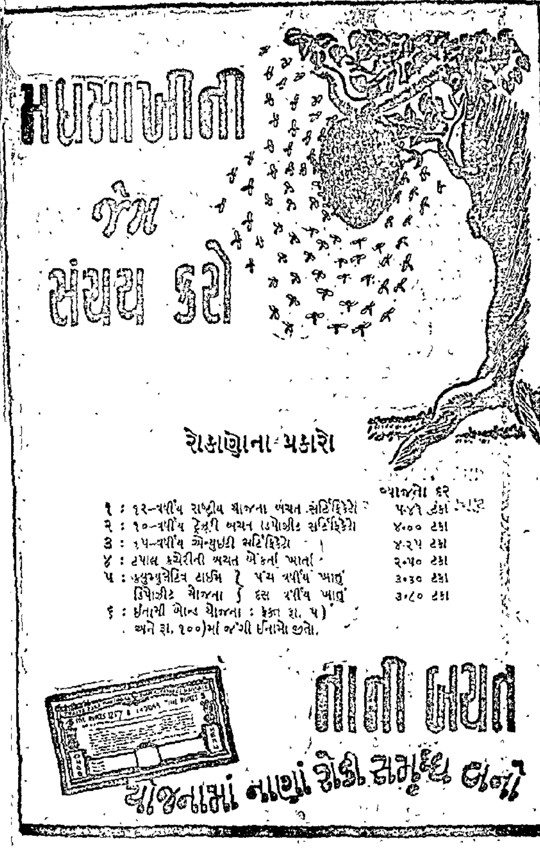
મધમાખીની
જેમ
સંચય કરો
રોકાણોના પ્રકારો
વ્યાજનો દર
૧ : ૧૨-વર્ષીય રાષ્ટ્રીય યોજના બચત સર્ટિફિકેટો ૫.૪૧ ટકા
૨ : ૧૦-વર્ષીય ટ્રેઝરી બચત ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટો ૪.૦૦ ટકા
૩ : ૧૫-વર્ષીય એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટો ૪.૨૫ ટકા
૪ : ટપાલ કચેરીની બચત બેંકનાં ખાતાં ૨.૫૦ ટકા
૫ : ક્યુમ્યુલેટિવ ટાઇમ ડિપોઝીટ યોજના } પંચ વર્ષીય ખાતું ૩.૩૦ ટકા
દસ વર્ષીય ખાતું ૩.૮૦ ટકા
૬ : ઈનામી બોન્ડ યોજના : ફક્ત રૂા. ૫)
અને રૂા. ૧૦૦)માં જંગી ઈનામો જીતો.
નાની બચત
યોજનામાં નાણાં રોકી સમૃદ્ધ બનો

દેખાવો કરવામાં, કદાચ ભાવનાઓ દેખાતી હશે, પણ વર્તનનાં ધોરણો કુટુંબોનાં જ પહેલાં બગડયાં છે અને પછી જ સમાજનાં બગડે છે. કુટુંબમાં કમાનાર કયી રીતે, કેવી રીતે, શેમાંથી કમાણી કરે છે, સીધી મહેનત મજૂરી—શારીરિક અને/અથવા બૌદ્ધિક—દ્વારા આવક કેટલી? છેતરપિંડીની, કોઇની નબળી સ્થિતિના ગેરલાભથી લીધેલી, સંગ્રહ કરીને વ્યાજે વધારેલી કે અછતનો ગેરલાભ લઈ વધારેલી, કાળાંબજારથી આવેલી, બાંધકામોમાં ગોટાળા કરી કરેલી, વિદ્યાર્થીઓને ટ્યુશનો આપી ગોખણિયા કરીને મેળવેલી, હલકા પ્રકારની નોટો કે પાઠ્ય પુસ્તકોના રેકેટિયરિંગ દ્વારા મેળવેલી—ટૂંકમાં શિક્ષણ, દાક્તરી, વકીલાત, ઇજનેરી અને કલાકારીગીરી કે લખાણના વ્યવસાય દ્વારા તે યોગ્ય રીતે કર્યો વિના મેળવેલી બુદ્ધિજીવી કહેવાતા લોકોની આવકો, કે વેપાર વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ દ્વારા નીતિને બાજુએ મૂકી મેળવાતી આવકો કે નોકરીઓનાં સ્થાનોના ગેરલાભ દ્વારા થતી આવકો કે રાજકારણમાં પડી અપાતી–લેવાતી આવકો—આ બધાનો વિચાર કરો તો તમને લાગશે કે આવી આવકો ઉપર ઉછરતી પેઢી પાસેથી તમે બીજી શી આશા રાખી શકો? જ્યાં વિધિનિષેધ બોલવા ખાતર કે પોતપોતાની સગવડ ખાતર જ ચાલતા હોય ત્યાં બાળકોને શી ખબર પડે કે અમુક તો ન જ થાય, કે અમે તો અમુક રીતે જ વર્તીએ કે અમુક રીતે વર્તવાથી અમારા કુટુંબની લાજ જાય! એટલે આજનો જુવાન વર્ગ જો સરખી રીતે ચાલતો નહોય તો એનાં કારણો સૌપ્રથમ કુટુંબજીવનમાં જોવાવાં જોઇએ. અને કુટુંબજીવનમાં ય સૌપ્રથમ કુટુંબમાં આવક કેવી રીતે થાય છે એમાં તપાસાવાં જોઇએ. તમે કદાચ જાણતા હશો કે सम्माजीव–सम्यक् आजीविका। અર્થાત્ સારી આજીવિકા —સારી એટલે હાલ આપણા ગુજરાતમાં સારો = પુષ્કળ = સારો માણસ = પૈસાદાર માણસ કહેવાય છે એ અર્થમાં નહિ, પણ નીતિની મર્યાદામાં રહીને મેળવેલી આજીવિકા, તે સમ્યગ્-એ અર્થમાં હિંદુ ધર્મના બધા પ્રકારો–વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધ–માં ગૃહસ્થ ધર્મમાં આ પ્રથમ ધર્મ ગણાયો છે. આ જ ધર્મનું અત્યારે સૌપ્રથમ જ્યાં ત્યાં ઉલ્લંઘન થઈ રહ્યું છે.

જીવનનાં ધોરણો ઊંચાં કરવાં એનો અર્થ દરેકે મેળવાય એટલા પૈસા મેળવવા અને એની સ્પર્ધામાં ઊતરવું એવો થયો છે. માણસ પૈસા ખરચે કે દાન આપે એટલે એ સારો કહેવાય; સમાજસેવકો, શિક્ષકો, કલાકારો અને રાજદ્વારીઓ તો ખરા જ—બધાયે એવાને બહુ માન આપે, કોઇથી એવો વિચાર જ થઇ ન શકે કે 'આ ખર્ચે છે કે દાન કરે છે એ પૈસા, આપનાર પાસે કયી રીતે આવ્યા છે?' **સમાજજીવનમાં પ્રામાણિક આજીવિકાનું જે સન્માન જોઇએ તે જ નથી રહ્યું. તો પછી એની સાથે સંગત એવા બીજા સદાચારો ક્યાંથી આવે?** એટલે, આજના આ આર્થિક વા–વંટોળમાં વધારેમાં વધારે મેળવવાની ધસાધસીમાં સદાચારનો વિચાર થાય તોયે શું? અને ન થાય તો યે શું? સંન્યાસીઓને આશ્રમો સ્થાપવા પુષ્કળ પૈસા જોઇએ, સમાજસેવકોને શિક્ષણની કે આરોગ્યની, સેવા ભાવનાની કે એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓ ચલાવવા પુષ્કળ પૈસા જોઇએ, કલાકારોને જોઇએ જ, રાજદ્વારીઓના તો હાથ હમેશાં બીજાઓના ખીસામાં જ હોય છે—ત્યાં, બાલાશંકર જેને 'ગરીબીની ગુમાની' કહે છે તે ક્યાંથી આવવાની? પેલો જૂના વખતનો બ્રાહ્મણ યજનયાજન પઠનપાઠનમાં મસ્ત રહેતો, શી રીતે જીવતો જોવાનો મળે? એટલે, તમે જે બધી ફરિયાદો કરો છો, તેમાં મને એ બધાંનું મૂળ હાલતા જમાનાની આજીવિકાની રૂઢિમાં દેખાય છે.

આ કંઈ એવું જ કારણ નથી. સારી રીતે-સમ્યગ્ રીતે ચાલતાં કુટુંબોના ફરજંદોમાં કેટલીયે વાર વિપરીત વર્તનો દેખાય છે. અને એનાં કારણો કુટુંબ બહારના સમાજમાં હોય છે. કેટલીક વાર સજ્જનતાની સાથે જે જડતા હોય છે એમાં પણ હોય છે. કેટલીક વાર કુટુંબમાં હોય તેનાથી વિપરીત કરવું એવા વલણમાં પણ હોય છે, જેનો લાભ ખરાબ સંસ્કારવાળાં કુટુંબોના સારા નીકળતા ફરજંદ મેળવે છે. છતાં એકંદરે એમ કહી શકાય કે સમ્યગ્ આજીવિકાવાળા કુટુંબને, શારીરિક અને/અથવા બૌદ્ધિક શ્રમ ઉપર આધાર રાખતી આજીવિકા, સામાજિક કલ્યાણની મર્યાદામાં રહીને મેળવાતી આજીવિકા, ચોરી છેતરપિંડી દગાફટકા કે વિશ્વાસઘાતથી રહિત એવી આજીવિકા—આને જો આપણી સામાજિક નીતિનો, સદાચારનો અને સન્માનનો પ્રથમ આંક અપાય તો જ જીવનનું વહેણ મૂળમાંથી બગડે નહિ. અને બીજા મળ એમાં ભળતા જાય તો પણ આ મૂલ-શુદ્ધિ એને વહેલા-મોડા બાજુ ઉપર નાખી શકે. પણ જો જીવનનું મૂલ એ આજીવિકા છે અને એ મૂલમાં જ એ બગડેલું હોય તો સદાચારના દેખાવો થઈ શકે પણ સદાચાર આવી શકે નહિ.

આ તો આપણે ક્યાં શરૂ કર્યું અને ક્યાં આવી પહોંચ્યા! પણ મને બધી ફરિયાદોમાં આ મૂળ જણાય છે અને એના તરફ કોઈ ધ્યાન જ આપતું નથી, જાણે કે ત્યાં બધું સબ-સલામત છે જ્યારે હકીકતમાં ત્યાં જ બધું બગડેલું છે! એટલે આ વાત આમ થઈ.

* * *

પ્રશ્ન : હમણાં થોડા વખત પહેલાં કોઈ સ્વીસ દંપતી એક બાળક અને બાળકી દત્તક કરીને લઈ ગયાં એ વિશે આપ શું ધારો છો?

ઉત્તર : એમાં ધારવાનું શું? એમને બાળકોની ભૂખ હતી, કુદરત એ એમને આપતી નહિ હોય અથવા માતાને તકલીફ લેવી નહિ હોય! અને આપણા દેશમાં વસ્તી રેઢી પડી છે, આપણને એવાં અનાથ બાળકોની કાંઈ પડી નથી, બીજાઓને સારું કરતા જોઈ આપણે ઘણા ખુશી થઈએ છીએ અને એમ આપણે સારું કરવાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈએ છીએ,—એવી આપણી હિંદુ મનોદશા છે. એમાં બીજું શું થાય? આ હિંદુ મનોદશાને કારણે આપણે ત્યાં બીજા ધર્મ સંપ્રદાયોને વકાળ કરવાનું સહેલું પડે છે! એટલે આમાં મને કંઈ હરખ કરવા જેવું લાગતું નથી. આપણા દેશનાં એ બાળકો બીજી સંસ્કૃતિમાં ઉછરશે, સુખી થશે અને મોટાં થશે ત્યારે એ ક્યાંથી આવ્યાં છે એ જાણશે તો કદાચ એમ પૂછશે કે અમને અમારા એ મૂળ દેશમાંથી શા માટે અહીં લઈ આવ્યા? જો એ વખતે આ દેશ વધારે સારો હશે તો; અને નહીં તો, કદાચ એમ પણ કહેશે કે આભાર અમારાં સ્વીડિશ માતપિતાનો કે અમને આ બલામાંથી બહાર કાઢ્યાં! એટલે આમાં એ સ્વીડિશ દંપતીને એમની ઉદારતા માટે ધન્યવાદ આપું. પણ આપણી કૃપણતા માટે તો શું કહેવું?!

૨૪-૨-૬૧

*

ગાંધી જેવો સ્વાર્થી બીજો ન જોયો

રવિશંકર મહારાજ

આ એક નવી પ્રણાલિકા પડી ગઈ છે કે ૩૦ જાન્યુઆરીથી ૧૨ ફેબ્રુઆરી સુધી ગાંધીજીના નામે આપણે બધાં એકઠાં થઇએ અને કોઈ ને કોઇ માણસને બોલાવીને ભાષણ કરાવીએ અને સંતોષ પામીએ. પણ મારો હવે એમાંથી દિવસે દિવસે રસ ઓછો થતો જાય છે. બોલીને નથી મારામાં આવતું, નથી તમારામાં આવતું. સાંભળીને કદી વાગોળતા હોઈએ તો સાંભળ્યું કામનું. પણ આપણને તો બે કાન મળ્યા છે તે એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાંખવા. આવી સ્થિતિ છે!

બાકી આ મહાપુરુષને તો આપણે નજરોનજર જોયો, કાનોકાન સાંભળ્યો; પણ જાણે કંઈ ગમ નથી પડતી. ફક્ત એના નામની ગમ છે. ૧૦૮ વાર મણકા ફેરવી લીધા, પણ શા માટે એ પ્રશ્ન જ કોઇને નથી થતો. માળા ફેરવી લીધી, દર્શન કરી આવ્યાં. બધાં મહાત્માનું નામ લે છે પણ શા માટે કોઈને સવાલ નથી થતો.

ગાંધીજી એ માત્ર પંચમહાભૂતવાળા શરીર ન હતા. એવાં તો ઘણાં થયાં ને ઘણાં થશે. ગાંધીજી એક વિચાર છે. જેટલી સદ્‌વિચારની સોબત ઝાઝી તેટલું કલ્યાણ થાય. ગાંધીજી શું કહેતા હતા? ગાંધીજી કહેતા કે સ્વરાજ એટલે પોતા પર પોતાનું રાજ—પોતાની ચોકી પોતા પર સતત રહેવી. આમ પોતા પર ચોકી કરી કરીને જ એ માણસ ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયો! નાનપણમાં તો સાવ સામાન્ય છોકરો હતો. રાત્રે પેશાબ કરવા જતાંય બીક લાગે. પણ એકવાર પોતા પર ચોકી મૂકી કે જીવન પલટાઈ ગયું.

આ માણસનું હું શું વર્ણન કરું?—એ માણસ ખૂબ સ્વાર્થી હતો. એના જેવો સ્વાર્થી મેં કોઇ ન જોયો. બૅરિસ્ટર થઇને આવ્યા ત્યારે કંઇ એમની મોટી આવક ન હતી. બી. એ. નંતા થયા એટલે નિશાળમાં નોકરીમાં પણ નંતા રાખ્યા. પણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે પોતાનું જ્ઞાન સહિયારું કરવાનું સૂઝ્યું. તેમાં એમણે શું ગુમાવ્યું? પેલા મારવાડીની વાત છે ને! એની પાસે હતા ચપટી મગ, પણ ચોખા ભેગા નાંખી દીધા અને પછી જ્યારે ખીચડી થઇ ત્યારે કહે કે મારા મગ ભાળીશ ત્યાં લગી ખાઇશ. એના હતા તો ચપટી જેટલા મગ પણ સહિયારું કર્યું તે ઠેઠ સુધી ખાધે રાખ્યું. એમ ગાંધીજીએ સહિયારું કર્યું તો આખા હિંદુસ્તાનની મિલકતના ધણી થયા. પોતાની બૅરિસ્ટરી આગવી રાખી હોત તો કોઈ એનું નામ પણ ન દેત. ચાર છોકરા હતા તેમને પણ સહિયારા કર્યા અને ૪૦ કરોડનો "બાપુ" થઈને બેસી ગયો. ખોરાકને પણ ઔષધ ગણીને લેતો. દ્રાક્ષનો એક દાણો ય વધુ આવે તો તે કાઢી નાંખે. ખાતા એનું માપી તોલીને પણ પૌષ્ટિક ખોરાક ખાધો કે સવાસો વરસ જીવશે ત્યાં લગીનું આવરદા કર્યું. આવો સ્વાર્થી માણસ થઇ ગયો. સ્વાર્થી થવામાં એનું કંઇ નુકશાન ન થયું. તો આપણું શું થવાનું છે?

એણે પોતાનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ ને અંતઃકરણને કેળવ્યાં, કારણ પોતે હુકમ કરનારો હતો ને પોતે જ અમલ કરનારો હતો. પોતાનાં મન, બુદ્ધિ ને અંતઃકરણને પોતાના ખપમાં

આવે તેવાં બનાવ્યાં એટલે એને દિવ્ય દૃષ્ટિ લાધી. હમણાં જ હું એમનું ૧૯૧૬નું બનારસ યુનિવર્સિટીનું ઉદ્‌ઘાટન-પ્રવચન વાંચતો હતો. બનારસ યુનિવર્સિટીની ઉદ્‌ઘાટન-વિધિમાં વાઇસરોય, એની બેસન્ટ અને દેશવિદેશના વિદ્વાનો, રાજામહારાજાઓ આવ્યા હતા ત્યારે એણે કહેલું : "આ વાઇસરોય છે તો અમારા હિંદુસ્તાનનો પ્રતિનિધિ, પિતારૂપ. તેને જોવા લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉમટે છે. ત્યારે એ બંદૂકધારીઓને પોતાની આગળપાછળ રાખે છે. લોકો જોવા આવે ત્યારે બીક લાગતી હોય તો એણે મરી જવું જોઇએ. બીજી વાત. મને કહેવામાં આવે છે કે તમે આ એવું બોલો છો જેથી Anarchistને ટેકો મળે છે. હા, હું Anarchist છું પણ તમે કહો છો તેવો Anarchist હું નથી. મને લાગશે કે અંગ્રેજ સરકારની જરૂર નથી તો હું એમની સામે બોમ્બગોળા કે બંદૂક નહીં ધરું. હું એમને કહેવા જઈશ કે તમે અહીંથી જતા રહો. અમે અમારું સંભાળી લઇશું. એમ કહેવા છતાંય જો એ નહીં જાય તો હું પરિસ્થિતિ એવી ઊભી કરીશ કે એમને ગાંસડાં-પોટલાં લઈ ને નાસવું પડશે, હું એમને ધક્કો નહીં મારું."

આ માણસને દર્શન થયેલું. એનું શરીર, મન, બુદ્ધિ એના કાબૂમાં હતાં. આત્માના હુકમ પ્રમાણે એ બધું કરતા હતા. આપણે એમનાથી પાછળ ભલે હોઇએ પણ મોઢું તે તરફ હોવું જોઈએ, ગતિની ચિંતા નથી. પણ મોઢું તેમના તરફ નહીં હોય તો ગમે તેટલા હીંડીશું તો યે એમનાથી દૂર ને દૂર જ થતાં જઈશું. એમણે કહ્યું કે જે સેવાની જરૂર પડે તે માંહોમાંહ્ય ઊભી કરી લો. સરકારની સેવાની જરૂર જ ન પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરો. એમણે અસહકાર કર્યો પણ સરકારનો નહીં, સરકારની સેવાનો. આવી ભવ્ય રીત એમણે આપી. જાણે ઈશ્વરી શક્તિ જ આ બધું ન કરી રહી હોય ? એ કહેતા, "અમલદાર મદદ પડે તો એની ચાકરી કરજો; ભૂલો પડ્યો હોય તો એને રસ્તો બતાવજો; થાક્યો હોય તો ઘરે લઈ જજો; પણ એની સેવા ન લેશો." આ સ્વરાજ લેનારો માણસ ! આ જાતનું સ્વરાજ્ય એણે લીધું છે. એ માણસ આટલું બધું મૂકીને ગયો પણ આપણને કંઇ ગમ નથી પડતી. દિવસે દિવસે કોકડું વધુ ને વધુ ગૂંચવાતું જાય છે. જીવન મોંઘું ને અટપટું બની રહ્યું છે.

આજે સ્વરાજ મળ્યે તેર વર્ષ થયાં તો ય હજી એ સધાયું નથી. મકાન ભલે બદલાયાં હોય પણ કેળવણી એની એ છે. અન્ન-વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન નથી કરી શક્યાં. ખાદી લૂગડું બની ગઈ છે. પહેલાં તો ખાદી પવિત્ર અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનારી મનાતી. આજે તો એના વળતરની જ વાતો થાય છે. આવું બધું છે. શું કરવું ? મને ગમ નથી પડતી, મમરાઈ જવાય છે. આપણે આપણા પગ પર ઊભા રહેવું પડશે. સરકાર પર આધાર રાખ્યે નહીં ચાલે. પ્રજાએ જાગૃત થવાની જરૂર છે. ખોટા ખર્ચો, નિંદ્ય વ્યસનો છોડવાં પડશે, સંયમ શીખવો પડશે, જીવન વેડફાવા નહીં દેવાય. પ્રજાનું ઘડતર થવું જોઈએ. સૌ જીવંત બનીશું તો દેશ ટકશે.

વડોદરા, ૬-૨-૬૧

'ભૂમિપુત્ર'માંથી]

જે ધર્મ વિધવાનાં અંસુ ના લુછે તે ધર્મમાં હું માનતો નથી. —સ્વામી વિવેકાનન્દ

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર

વત્સલા મહેતા એમ એ.

"ઓ જડ પ્રણાલિકાઓ ! તમે જ અમારા સ્વામી છો. તમારા અનુયાયીઓ પર તમે સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ ધરાવો છો. ધર્મશાસ્ત્રોને તમે પગ તળે કચરી નાખ્યાં છે. અમારી સારું–નરસું પારખવાની શક્તિને તમે પૃથ્વીમાં ઊંડે ઊંડે દાટી દીધી છે. તમારી અયોગ્ય અને ઊંધી દોરવણી હેઠળ તમારા અનુયાયીઓ અનેક ધર્મભ્રષ્ટ અનાચારો કર્યે જાય છે જે ધર્મને નામે ચાલી જાય છે."—ઈશ્વરચંદ્ર

બંગાળમાં ૧૮૦૨માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનો જન્મ થયો હતો. ગરીબ હોવા છતાં ઈશ્વરચંદ્રને માતાના ઉદાર હૃદયનો વારસો મળ્યો હતો ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને તે ભણ્યા અને ભણતરની સાથે સાથે સખત ઘરકામ પણ તેમને કરવું પડતું. પંદર વર્ષની વયે તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમને પરણાવવામાં આવ્યા.

ઈશ્વરચંદ્રને નાનપણથી જ વિદ્યાભ્યાસનો ઘણો શોખ હતો અને જ્ઞાન મેળવવા તે હંમેશ તેમના પંચાશી વર્ષના વયોવૃદ્ધ ગુરુ શંભુચંદ્ર વાચસ્પતિ પાસે જતા. ગુરુ વિધુર હોવાથી એકલા રહેતા. ઈશ્વરચંદ્ર તેમનું બધું જ ઘરકામ કરી આપતા. એક દિવસ ગુરુએ ફરી લગ્ન કરવાનો પોતાનો નિર્ણય ઈશ્વરચંદ્રને જણાવ્યો. જો ફરી લગ્ન કરે તો પત્ની તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં ચાકરી કરે અને ઘરકામ કરે. ઈશ્વરચંદ્રને આ નિર્ણય સાંભળીને સખત આઘાત લાગ્યો. તે સમયે ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞાને લઈને બધી જ કન્યાઓને અગિયાર બાર વર્ષે પરણાવી દેવામાં આવતી, આથી ગુરુને બાર વર્ષથી નાની જ પત્ની મળે તેમ હતું. પંચાશી વર્ષના ગુરુ જીવી જીવીને કેટલું જીવે ? તેમની પત્ની બાળપણમાં વિધવા થાય તે અનિવાર્ય હતું. ઈશ્વરચંદ્રે ગુરુને આવી રીતે લગ્ન કરીને એક કોમળ કન્યાના જીવનનો સર્વનાશ ન કરવાને ખૂબ જ સમજાવ્યા પણ ગુરુ એકના બે ન થયા અને એક અગિયાર વર્ષની કન્યા સાથે તે પરણ્યા. ઈશ્વરચંદ્રને ગુરુ પર એટલો તો તિરસ્કાર આવ્યો કે તેમણે ગુરુને ઘેર જવાનું સદંતર બંધ કર્યું. લગ્ન પછી થોડા જ સમયમાં ગુરુ મૃત્યુ પામ્યા અને પાછળ એક બાળવિધવાને મૂકતા ગયા જે ચૂડો ફોડી, માથાનું સિન્દૂર ભુસીને રડતી કકળતી માબાપને ઘેર પાછી આવી.

આ અને આવી અનેક બાળવિધવાઓને ઈશ્વરચંદ્રે રડતી કકળતી, દુઃખી જીવન ગાળતાં જોઈ ત્યારે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પોતાનું આખું જીવન વિધવાવિવાહનો કાયદો પસાર કરાવવામાં તે ગાળશે. વિધવાવિવાહનો સાંમાજિક પ્રશ્ન એ તેમનું જીવન સર્વસ્વ બન્યો.

૧૮૫૩માં ઈશ્વરચંદ્રે "વિધવાવિવાહ" નામની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી. ઓગણીસમી સદીનો સમાજ ખળભળી ઊઠયો. વેદ, મંત્રો અને શાસ્ત્રોમાંથી ટાંકીને ઈશ્વરચંદ્રે આ પુસ્તિકામાં સાબિત કર્યું કે આપણાં બધાં ધર્મપુસ્તકોમાં વિધવાવિવાહની છૂટ છે. "વેદમાં," ઈશ્વરચંદ્રે લખ્યું, "લખ્યું છે કે 'જેમ એ રશના (યજ્ઞસ્તંભ આસપાસ વીંટેલી પવિત્ર દોરી) એક યજ્ઞસ્તંભ સાથે બાંધી શકાય છે તેમ એક પતિ બે પત્નીઓ કરી શકે છે. પણ જેમ એક રશના બે યજ્ઞસ્તંભો સાથે બાંધી શકાતી નથી તેમ એક સ્ત્રી બે પતિ

કરી શકતી નથી.' અર્થાત્ જેમ એક રથના બે ધજાસ્તંભો સાથે એકી સાથે બાંધી શકાતી નથી તેમ એક સ્ત્રી એકી સાથે બે પતિ કરી શકતી નથી પણ એક પછી એક બે પતિ કરી શકે છે—એમ મહાભારતના વિવેચક નીલકંઠે કહ્યું છે."

"સ્ત્રીને એક જ પતિ હોવો જોઈએ એ શાસ્ત્રાજ્ઞાનો અર્થ એમ થાય છે કે 'સ્ત્રીએ પતિ જીવે ત્યાં સુધી પરપુરુષ સાથે સંબંધ બાંધવો નહિ.' પરન્તુ તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે સ્ત્રીએ પતિના મૃત્યુ પછી પણ બીજો પતિ કરવો નહિ. મહાકાવ્યોમાં ત્રણ વિધવા પુનર્લગ્નનાં ઉદાહરણો છે. વાલીના મૃત્યુ પછી તેની વિધવાને રામે વાલીના ભાઈ સુગ્રીવ સાથે પરણાવી હતી. રાવણના મૃત્યુ પછી સતી મંદોદરી વિભીષણ સાથે પરણી હતી. નાગરાજ ઐરાવતની વિધવા પુત્રી ઉલુપી અર્જુન સાથે પરણી હતી."

"માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં" ઈશ્વરચંદ્રે આગળ લખ્યું, "મનુ કહે છે, 'ના વિવાહ્ય વિધયુક્તમ્ વેદનમ્ પુનઃ॥' આમાં 'વેદનમ્' નો અર્થ 'સ્ત્રીને નિયોગ માટે સ્વીકારવા પર પ્રતિબન્ધ' થાય છે. વળી મનુ વિધવા સ્ત્રીથી જન્મેલા પુત્રને 'પૌનર્ભવ' કહે છે અને તેને નિઃસંતાન પતિના વારસ તરીકે સ્વીકારે છે."

"મનુ જ્યારે કહે છે કે 'લગ્નના મંત્રો કન્યા કુમારિકા હોય તો જ ઉચ્ચારી શકાય છે" ત્યારે એનો અર્થ એમ થાય છે કે જે કન્યાએ લગ્ન પહેલાં કૌમાર્ય ખોયું હોય તેને આ લગ્નમંત્રો ઉચ્ચારીને ન પરણાવી શકાય."

"અંગિરા મુનિ કહે છે, 'આઠ વર્ષે કન્યા ગૌરી કહેવાય, નવ વર્ષે રોહિણી, દસ વર્ષે કન્યા અને તે પછી રજસ્વલા. જો પિતા દસ વર્ષે કન્યાને ન પરણાવે તો તેને કાલ-દોષનું પાપ લાગે છે.' આથી લોકો માનતા કે વિધવા 'કન્યા' ન કહેવાય માટે તેનું પુનર્લગ્ન ન થાય. પણ તુલસી વિવાહમાં તુલસીને આપણે કન્યા કહીએ છીએ. કોઈ પણ સ્ત્રી પરણતી વખતે 'કન્યા' કહેવાય."

"સ્કન્દ પુરાણ કહે છે, 'સ્મૃતિ અને વેદ વચ્ચે વિરોધાભાસ થાય ત્યારે જેમ આપણે સ્મૃતિઓને તજી દઈએ છીએ તેમ જ્યારે સ્મૃતિઓ અને પ્રણાલિકાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ થાય ત્યારે પ્રણાલિકાઓને પાતી મૂકવી અને સ્મૃતિઓને માનવી.'"

"લોકો એમ માને છે કે સ્ત્રીના પતિના મૃત્યુની સાથે જ સ્ત્રીની વિષયવાસનાઓનું મૃત્યુ થાય છે. પરન્તુ ગર્ભહત્યા અને બાળહત્યાનું વધી ગયેલું પ્રમાણ આ માન્યતાને ખોટી પાડે છે."

આ બધી હકીકત છપાવીને ઈશ્વરચંદ્રે સમાજની આંખો ઉઘાડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો.

રાજા રામમોહન રોયે સતીની પ્રથા કાયદાથી બંધ કરાવી હતી પણ વિધવાનું જીવન અસંખ્ય દુઃખોથી ભરપૂર હતું. કુમારિકા વિધવાને પણ ફરજિયાત આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડતું. હજારો કન્યાઓને જન્મતાંની સાથે જ પરણાવી દેવામાં આવતી. લગ્નને બીજે જ દિવસે પતિ મૃત્યુ પામે તો પણ તે બાલિકા વિધવા ગણાતી. તેને સફેદ વસ્ત્રો જ પહેરવાં પડતાં, જમીન પર સૂવું પડતું, એક જ વાર સાદો ખોરાક ખાવો પડતો, તે અલંકાર ધારણ ન કરી શકતી, અને ઘણુંખરું તેનું કેશમુંડન કરવામાં આવતું. અપશુકનિયાળ

ગણાવાને કારણે તે કોઈ પણ શુકનવન્તા પ્રસંગે હાજર ન રહી શકતી. આર્થિક પરાધીનતાને કારણે તે જ્યાં રહેતી ત્યાં તેને ગુલામ ગણીને તેની પાસે ખૂબ જ કામ લેવામાં આવતું. તેના પતિએ વારસામાં આપેલી સંપત્તિ સગાંવહાલાં ઘણીવાર ઉચાપત કરી જતાં. ઘણીવાર તે અનીતિને માર્ગે ધકેલાતી. સગાંઓ ઘણીવાર ગર્ભહત્યા કરાવતાં અને તેમ કરતાં ઘણી વિધવાઓ જીવ ખોતી. યાત્રાનાં સ્થળો ઓગણીસમી સદીમાં ગર્ભહત્યા અને અનૌરસ સંતાનને નદીમાં ફેંકી દેવાનાં સ્થળો બની ગયાં હતાં.

ચિતાની જ્વાળાઓ તો વિધવાના દેહને બાળીને ભસ્મ કરતી પણ સતીની પ્રથા બંધ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી સામાજિક બહિષ્કારની જ્વાળાઓ તેના માનસને જીવનભર બાળતી. પંચોતેર એંશી વર્ષનો પિતા વિધુર થતાં ફરી લગ્ન કરતો પણ પોતાની ચાર કે પાંચ વર્ષની વિધવા પુત્રીને ફરી ન પરણાવતો.

જ્યારે "વિધવાવિવાહ"ની પુસ્તિકા પ્રગટ કરવા ઈશ્વરચંદ્ર પોતાની પ્રગતિશીલ વિચારોવાળી માતા પાસે ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું, "આપણા દેશની દુર્ભાગી અને દુઃખી વિધવાઓનાં આંસુ લુછતાં કોઈ પણ કાર્યને મારી સંમતિ હોય જ."

ઓગણીસમી સદીમાં હિન્દુ વિધવાના પુનર્લગ્નથી થયેલાં બાળકોને તેમના સગા પિતાની મિલ્કત વારસામાં ન મળતી કેમકે વિધવાનું બીજું લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાતું હોવાથી તેનાં બાળકો અનૌરસ ગણાતાં. ઈશ્વરચંદ્રે પોતાની પુસ્તિકામાં બધા જ સૂત્રકારો અને શાસ્ત્રકારો ટાંકીને સાબિત કર્યું કે પૌનર્ભવ (ફરીથી પરણેલી સ્ત્રીનો પુત્ર) હિન્દુ શાસ્ત્રો પ્રમાણે ઔરસ ગણાય છે; અને અંગ્રેજ સરકારને વિનંતી કરી કે વિધવાનાં પુનર્લગ્નથી થયેલાં બાળકોને ઔરસ સંતતિ ગણવાં.

તે પછી ઈશ્વરચંદ્રે વિધવા પુનર્લગ્નને કાયદેસર ઠરાવતો કાયદો પસાર કરવાની અંગ્રેજ સરકારને વિનંતી કરી.

સનાતની હિન્દુ સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો. ઈશ્વરચંદ્ર પર મારી નાખવાની ધમકી આપતા પત્રો આવવા લાગ્યા. પણ એમના પર કશાની અસર ના થઈ. પચીસ હજાર બંગાળીઓ વિધવા પુનર્લગ્નની તરફેણમાં હતા અને લગભગ એક હજાર વ્યક્તિઓએ વિધવાવિવાહને કાયદેસર ઠરાવતો કાયદો અંગ્રેજ સરકારે પસાર કરવો જોઈએ એવા વિનંતીપત્રક પર સહી કરી.

ગવર્નર જનરલની લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં ઓનરેબલ જે. પી. ગ્રાન્ટે કહ્યું, "જો મને ખાત્રી થાય કે વિધવાવિવાહને કાયદેસર ઠરાવતો કાયદો એક પણ બાળવિધવાને સુખી કરશે તો માત્ર તે એક વિધવાને ખાતર પણ હું આ કાયદો પસાર કરાવીશ."

પોતાની પુસ્તિકામાં ઈશ્વરચંદ્રે કાત્યાયનનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો જેણે છેક સાતમ સદીમાં પણ વિધવાવિવાહની પ્રબળ હિમાયત કરી હતી.

આખરે ૧૮૫૬માં ઈશ્વરચંદ્રના અથાગ પરિશ્રમને પરિણામે વિધવાવિવાહને કાયદેસર ઠરાવતો કાયદો પસાર થયો. વિધવાપુનર્લગ્ન આ પછી કાયદેસર ઠરાવાયું અને વિધવાન બીજા લગ્નનાં બાળકો ઔરસ ઠરાવાયાં તેમજ તેમના પિતાની સંપત્તિનાં તે વારસ ઠરાવવામ આવ્યાં. પણ જે જ્ઞાતિઓમાં વિધવાપુનર્લગ્ન પહેલેથી જ કાયદેસર ગણાતું તે જ્ઞાતિઓમ પણ વિધવાનો પહેલા પતિની મિલ્કત પરનો અધિકાર બીજા લગ્ન પછી જતો રહ્યો.

સનાતની હિન્દુઓએ આ કાયદા સામે ખૂબ જ વાંધો લીધો અને કહ્યું કે ઈશ્વરચંદ્ર તો "પરોપદેશે પાંડિત્યમ્"માં જ માને છે. પારકાં છોકરાંને જતિ કરવાં સહેલાં છે, પરન્તુ જ્યારે ઈશ્વરચંદ્રે પોતાના એકના એક પુત્રને વિધવા સાથે પરણાવ્યો ત્યારે સનાતનીઓને મોંએ તાળાં દેવાયાં.

બંગાળમાં કુલીન બ્રાહ્મણોમાં બહુપત્નીત્વનો રિવાજ હદ બહારનો વધી ગયો હતો. આ સામે રાજા રામમોહન રોયે શરૂ કરેલા વિરોધ કાર્યને ઈશ્વરચંદ્રે ઉપાડી લીધું. કુલીન બ્રાહ્મણોના આ કુરિવાજ પર ઈશ્વરચંદ્રે માહિતી ભેગી કરીને કેટલીક ચોંકાવનારી હકીકતો બહાર પાડી. પંચાવન વર્ષનો એક વૃદ્ધ એકસો ને સાત સ્ત્રીઓ પરણ્યો હતો! એક પાંત્રીસ વર્ષનો પુરુષ પાંત્રીસ સ્ત્રીઓને પરણ્યો હતો! બીજા એક પચાસ વર્ષના પુરુષે એંશી વખત લગ્ન કર્યાં હતાં! જ્યારે આવો કોઈપણ 'કુલીન બ્રાહ્મણ' મૃત્યુ પામતો ત્યારે પાછળ એક નહિ પણ પચાસ-સો વિધવાઓ મૂકી જતો. આ બહુપત્નીત્વના રિવાજને લઈને બંગાળમાં વિધવાઓની સંખ્યા ખૂબ જ વધી ગઈ હતી. ઈશ્વરચંદ્ર સતત આ રિવાજની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા. એમણે માહિતી ભેગી કરીને સાબિત કરી બતાવ્યું હતું કે બંગાળમાં એક પુરુષ દીઠ સરેરાશ સાડાચાર પત્નીઓનો અંદાજ આવતો. તે કહેતા કે "વિધવાવિવાહ તે આધુનિક માનસના પાશ્ચાત્ય વલણનું પરિણામ નથી પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં તેની છૂટ છે માટે હું વિધવાઓનું પુનર્લગ્ન કરવાનું કહું છું."

વિધવા પુનર્લગ્નની હિમાયત સિવાય પણ ઈશ્વરચંદ્રને બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ હતો. કન્યાકેળવણીમાં તે ઊંડો રસ લેતા અને ૧૮૪૯માં તેમણે એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. ડિરેક્ટર ઑફ એજ્યુકેશને એને આર્થિક સહાય આપવાની ના પાડી એટલે ઈશ્વરચંદ્ર પોતાને ખર્ચે થોડા મિત્રોની મદદથી આ શાળા ચલાવતા. ઈશ્વરચંદ્ર પૈસાપાત્ર ન હોવાથી આ આર્થિક બોજો એમને માટે વધુ પડતો હતો પણ પોતાના પ્રિય દેશની કન્યાઓને કેળવણી આપવાના એમના ધ્યેય ખાતર હસતે મોંએ તે આ આર્થિક બોજો ઉપાડી લેતા.

પરન્તુ ઈશ્વરચંદ્ર માનતા કે વિધવાવિવાહને કાયદેસર બનાવવાથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં તો થોડો એવો જ સુધારો થયો હતો. ખરું અનિષ્ટ તો બાળલગ્નોમાં જ સમાયું હતું. બાળલગ્નો થાય ત્યાં સુધી બાળવિધવાઓ બનવાની જ. આથી તે જોરશોરથી બાળલગ્નોની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા. તે સમયે આઠ કે નવ વર્ષની કન્યાને પરણાવીને તરત જ પતિ સાથે રહેવા મોકલવામાં આવતી. આવી કોમળ વયની કન્યાને પરિણીત જીવન શું તે કલ્પના પણ ન હોવાથી લગ્નજીવનને નામે તેના પર બળાત્કાર જ ગુજારવામાં આવતો. ઈશ્વરચંદ્રે લગ્નમાં સંમતિ વયનો કાયદો પસાર કરાવવા અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. આ કાયદા અનુસાર કોઈ પણ પતિ, પત્ની તેર ચૌદ વર્ષની થાય તે પહેલાં એની સાથે પરિણીત જીવન ભોગવી ન શકે. પરન્તુ આ કાયદો પસાર થાય તે પહેલાં ૧૮૯૧માં તે મૃત્યુ પામ્યા.

૧૮૫૬નો કાયદો પસાર થયાને સો વર્ષ ઉપર વીતી ગયાં છે પણ હજી તે કાયદો મોટે ભાગે કાયદાનાં પુસ્તકોનાં પાનાં જ શોભાવે છે. ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં શહેરોમાં પણ આજે કેટલી યુવાન વિધવાઓને ફરી પરણાવવામાં આવે છે? ફરી લગ્ન કરવામાં

કુટુંબીજનોની તો સંમતિ હોતી જ નથી અને આજે કેટલી વિધવાઓ પોતાની મેળે ઓળખાણ કરીને પુનર્લગ્ન કરે એવી સામાજિક સ્થિતિ પ્રવર્તે છે ?

જ્યાં હજી જ્ઞાતિબંધનો આટલાં જડ છે એ સમાજમાં કેટલી વાણિયા બ્રાહ્મણની વિધવાઓ ફરી પરણી ? પરણે તો સામાજિક બહિષ્કાર ન થાય પણ પુનર્લગ્નની હિંમત કેટલી વિધવાઓમાં છે ? અને કુંવારી કન્યાઓ આટલી મળતી હોય ત્યાં કેટલા પુરુષો વિધવાને પરણવા તૈયાર થાય ? અને તે થાય તો પણ ઘરનાં જ ઘસીને ના પાડે. આજે જ્ઞાતિ બહાર પરણેલાં બાળકોને શહેરોમાં સુદ્ધાં માબાપો ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે તો ઘરની વિધવાને તો કોણ ફરી પરણવા દે ? શિક્ષિત ગણાતાં, સામાજિક કાર્યોમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા, કહેવાતા સુધારકો પણ પોતાની વિધવા પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓને ફરી પરણાવવા તૈયાર નથી હોતા. આગળ ભણાવે છે, નોકરી કરવા દે છે, પણ જે કન્યાને બધાંની જેમ લગ્નજીવન અને બાળકોની જ ઇચ્છા થતી હોય તેને માટે આ બધું નિરર્થક છે. ખરી ઇચ્છા જે કુદરતી છે તે તો દબાવી જ દેવામાં આવે છે. પતિની ચિતામાં કાંઇ પરિણીત જીવનની ઇચ્છા થોડી જ પતિના દેહ સાથે બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે ? પરન્તુ હજી આપણે ત્યાં પુરુષ અને સ્ત્રી માટે જુદાં નૈતિક ધોરણો છે તે એક નહિ થાય ત્યાં સુધી ઇશ્વરચંદ્રે શરૂ કરેલું કાર્ય અધૂરું જ ગણાશે.

★

સાભાર–સ્વીકાર

કિંચિત્ [સાહિત્ય લેખો]
લેખક : સુરેશ હ. જોષી
પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ૦ વડોદરા
પૃ. સંખ્યા ૨૨૦ કિં. રૂ. ૪–૫૦

ભૂતાવળ
મૂળ લેખક : હેન્રિક ઇબ્સન
અનુવાદક : ગુલાબદાસ બ્રોકર
પ્રકાશક : સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ૦, વડોદરા
પૃ. સંખ્યા ૧૨૧. કિં. રૂ. ૨–૫૦

ઉત્થાનયુગની માનવજ્યોત
લેખક : ચંદ્રભાઇ ભટ્ટ
પ્રકાશક : પ્રગતિ પ્રકાશન ગૃહ જવાહરનગર, અમદાવાદ
સેલ્સ એજન્ટ : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ૦ વડોદરા
પૃ. સંખ્યા ૧૧૨ કિં. રૂ. ૨–૦૦

પ્રતાપ–ગુજરાત રાજ્ય પ્રથમ નાટ્ય મહોત્સવ, વિશેષાંક
સંપાદકો : સુધીર મુનશી
બલદેવ મોઢિયા
કિં. રૂા. ૧–૦૦

સતી

'સફરીજહાઁ'

શહેરની સડક પર થઈને હું ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં જ મારા નામની બૂમ પડી: 'બાબુભાઈ...' હું ચમકી ગયો. પાછું વળીને જોયું તો એક અકાળ વૃદ્ધા શી લાગતી શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી સ્ત્રી મારા સામુ ભર્યા ભર્યા ચહેરે જોતી ને મને બોલાવતી ઊભી હતી. હું એની પાસે જઈ ઊભો. 'કેમ છો? અહીં ક્યાંથી? ભૂલી ગયા કે...?'

હું સાશ્ચર્ય એ સ્ત્રી સામે જોઈ રહ્યો. એના આ ઉપરાઉપરી સવાલોના જવાબ હું ન જ દઈ શક્યો. પરંતુ એના અવાજ પરથી લાગ્યું કે મેં આ અવાજ ક્યાંક સાંભળ્યો છે!

ને પળભરમાં જ ઓળખ પડી ગઈ: 'કોણ શકુંતલાબેન!? આપ?! અહીં ક્યાંથી?'

એ હસી. 'ના, ભૂલ્યા તો નથી જ. કેટલે વર્ષે મળ્યાં? તદ્દન બદલાઈ ગયા છો હોં—પણ ના, સ્વભાવ તો હજુ દસ વર્ષ પહેલાનો જ.'

મેં કહ્યું: 'આપનામાં પણ કેટલો ફેર પડી ગયો છે. આપે તો મને ઓળખી પણ કાઢ્યો. હું તો બિલકુલ ઓળખી જ ન શક્યો. હં...પણ આપ અહીં ક્યાંથી?'

'અમે અહીં જ રહીએ છીએ—છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી.'

'આપના પતિ...'

'અમે, એટલે હું અને એ રતો—મારા પતિ.'

'અં'હ.'

'લો, ચાલો ઘેર. એ પણ આજે ઘેર જ છે.'

મેં કહ્યું: 'ના, ફરી કો'ક વાર...'

'ફરી, ફરીવાર આવજો. બહેનનું જ ઘર છે ના!'

મારે એના ઘેર જવું જ પડ્યું.

ઘેર એના પતિ હતા. મને જોતાં જ એ આનંદમાં ઊભો થઈ મને ભેટી પડ્યો: 'અરે, બાબુભાઈ! આપ?'

ત્યાં તો શકુંતલા જ બોલી: 'ભાઈ પણ અહીં જ રહે છે.'

'હેં? શું કહો છો? અહીં શું કરો છો?'

મેં કહ્યું: 'હું અહીં નહેરખાતામાં એન્જીનિયર છું. હાલમાં મારી બદલી અહીં થઈ છે.' ને એના તરફ જોઈ કહ્યું: 'આપ ...?'

'હું અહીં વાયરમેન તરીકે વીજળી કંપનીમાં કામ કરું છું.'

મને એના પૂર્વજીવનનો એક પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. મેં જરા હસતાં હસતાં ટકોર કરી: 'ચંદુભાઈ! એ વાયરમેનનો ધંધો છોડી દો.'

સાશ્ચર્ય એ બોલ્યો: 'કેમ?'

'તમારા એ ધંધાના કારણે શકુંતલાબેને તમને ખોયેલા.'

મારી ટકોર સમજી જતાં એ કંઈક ખિન્ન બની ગયો. 'પણ તો હું શું કરું? મને વીજળીનું જ કામ આવડે છે.'

ને થોડીવાર રહી એણે આગળ ચલાવ્યું: 'ના, પણ હવે એવું બને તેમ નથી. જિંદગીમાં મેં ઘણી ઘણી ભૂલો કરી છે. મારી છોકરમતના કારણે હું હેરાન પણ થયો છું ને મારી પાછળ તમારી ભલીભોળી બહેનને ય હેરાન કરવામાં બાકી નથી રાખ્યું. ત્રણ ત્રણ વાર હું એને છોડીને જતો રહ્યો...'

'ત્રણ ત્રણ વાર ? ! !'

'હા, ત્રણ ત્રણ વાર, છતાં ય એણે મને કદી ય તિરસ્કાર્યો નથી. મારી સામે રાડ-ફરિયાદ નથી કરી. ત્રણે ય વાર એણે મને સહાસ્ય સ્વીકાર્યો છે. સાચું કહું: આજ મને સત્ય લાધ્યું છે. ને મને સન્માર્ગ દેખાયો છે—એ બધું ય આ તમારાં બહેનના પ્રતાપે !'

'ચંદુભાઇ ! વાંધો ન હોય તો મને એ બધી વાત ન કહો ?' મેં માગણી કરી.

'જરૂર. પણ એ શરતે કે આપે આજનો દિન મારા મહેમાન બનવું પડશે.'

'અચ્છા.'

હું એ સાંજે એમને ત્યાં જ રોકાઇ ગયો. સાંજે જમ્યા પછી ચંદુભાઇએ આપવીતી શરૂ કરી.

૨

મારાં લગ્ન થઇ ગયાં પછી પંદર માસમાં જ ઘરમાં મન ઊંચાં થતાં, ને ઝઘડો થતાં મારે મારા ઘરમાંથી જુદા થવું પડ્યું. મા સાવકી હતી. બાપનું ઘરમાં કાંઇ ચાલતું નહોતું. પહેર્યે લૂગડે અમે બંને ઘરબહાર થયાં.

અમે બંનેએ જુદું ઘર વસાવ્યું. હું એક વીજળીનો સામાન વેચનારની દુકાનમાં વાયરમેન તરીકે નોકરી કરતો હતો. પગાર સારો મળતો હતો. એ જ માસમાં શકુંતલાએ ઘર વસાવી દીધું. જીવનનાવ વહેતી થઇ ગઈ.

ત્યારે હૈયે હતું કે જીવન આમ સ્થિરતાથી વહે જશે. હું બેપાંચ પૈસા ભેગા કરીશ ને વીજળીનો સામાન વેચવાની નાનકડી દુકાન જમાવી બેસી જઇશ.......

ને એ કલ્પનાવિહાર 'કલ્પના' જ રહ્યો.

મારા શેઠે એક વહોરા શેઠના ઘરમાં કેટલુંક પાવર-લાઇટ રીપેરીંગનું કામ રાખ્યું હતું. એ કામ એમણે મને સોંપ્યું. હું મારી જોડે એક મજૂર લઇને એ શેઠને ઘેર રીપેરીંગ કામ કરવા જતો.

વહોરાઓનાં ઘર બહુ ભવ્ય અને સુંદર હોય છે. એમનાં ઘરો જેટલાં સ્વચ્છ, ભવ્ય અને સુશોભિત ઘરો મેં હજુ સુધી જોયાં નથી. વહોરા શેઠ વયોવૃદ્ધ હતા. ઘરમાં એ, એમની પત્ની અને એક પંદર-સોળ વર્ષની પૌત્રી રહેતાં હતાં. શેઠનો પુત્ર રંગુનમાં ચોખાનો વેપાર કરતો હતો. શેઠ અહીં રંગનો વેપાર કરતા હતા. હું જ્યારે ઘરમાં કામે જતો ત્યારે શેઠ દુકાને ગયા હોય. શેઠપત્ની ઊંઘતાં હોય કે કોઈને મળવા ગયાં હોય. એટલે મારા કામ પર નજર રાખવા અને ઘર સાચવવા એમની પૌત્રી સલમા જ હોય !

સલમા ગોરી, ઘાટીલી અને તંદુરસ્ત છોકરી હતી. સાથોસાથ એ વાચાળ અને ચપળ હતી. સ્મિત તો સદાય એના મુખ પર રમતું જ રહેતું. સલમા મને ક્યાં ક્યાં રીપેરીંગ છે

તે બતાવતી. હું અને મારો સાથી એના કહેવા પ્રમાણે કામ કરતા. ઘણીયે વાર તે મારી અડોઅડ ઊભી રહી મારું કામ ધ્યાનથી જોતી. કામ બતાવવાના હેતુથી ઘણીયે વાર મારા ખભે હાથ મૂકી, કે મારો હાથ પકડી કામ બતાવતી, તો ઘણીયે વાર હું ઊંચા સ્ટૂલ પર ઊભો રહી અદ્ધર છતમાં ફીટીંગ કામ કરતો હોઉં ત્યારે એ મારા સ્ટૂલ પાસે ઊભી અદ્ધર તાકી રહેતી.

ઘણીયેવાર એ મારી સાથે વાતો કરતી બેસતી. અને મારા જીવન વિષે પૂછતી. એક દિવસ એણે મને પૂછ્યું: 'તમે પરણેલા છો?'

'હા.'

'હમણાં જ પરણ્યા હશો?'

'ના, દોઢેક વર્ષ થયું.'

'હંઅઅ! ત્યારે તો અનુભવી ખરા જ.' એ બોલી અને મલકી.

હું સમજ્યો નહિ. પૂછ્યું: 'શેના અનુભવી?'

એ ખડખડાટ હસી પડી. હું છોભીલો પડી ગયો. મારો પ્રશ્ન ઊડી જ ગયો.

તે પછી એક દિનની વાત છે.

ત્યારે મારો મજૂર સાથે આવ્યો નહોતો. હું એકલો જ સલ્માને ઘેર કામે ગયો હતો. માગં હથિયારો કાઢી હું કામે વળગ્યો. એમને એમ બપોર થઈ ગયા. સલ્માની દાદી સગાંમાં કોઈકને ત્યાં ગઈ હતી. દાદા દુકાને ગયા હતા.

'પેલા ખંડમાં થોડુંક કામ બાકી છે' એકાએક સલ્મા બોલી.

'કાલે કરીશ. આજે આ પૂરું...' મેં એના તરફ જોયું ને હું અવાક્ થઇ ગયો. ઝીણો નીલરંગી ચણિયો ને ઉપર પોપટિયું તસતસતું બ્લાઉઝ પહેરેલી સલ્મા ઊભી હતી. સૌંદર્ય જાણે ઊડું ઊડું થઇ રહ્યું હતું. 'જરાક મારે જ એ ખંડ...'

ને હું એણે દર્શાવેલ ખંડ તરફ હથિયારો લઇ ચાલ્યો, મારી પાછળ જ એ આવી. એ ખંડ શયનખંડ હતો. પલંગ પર શ્વેત ચાદર બિછાવેલી હતી. 'બોલો. શું રીપેરીંગ કરવાનું છે?'

એ હસી. મારો હાથ ખેંચતાં બોલી: 'આટલું ય નથી સમજતા?' કહી તેણે આંખથી ઈશારો કર્યો.

એના નેત્રકટાક્ષ અને હાવભાવે હું ભાન ભૂલ્યો.

ને હું પતનની ગર્તામાં ગબડી પડ્યો.

પછી તો હંમેશ બપોરના હું અને સલ્મા આવી રીતે મળતાં ને મોજ કરતાં.

એમ દિવસો પસાર થયા.

એક દિવસ એ કહે: 'ચંદુ! આમ કાંઈ જ મઝા નથી આવતી. ચાલ, આપણે અહીંથી ભાગી જઇએ — પાકિસ્તાનમાં. ત્યાં આપણે લગ્ન કરીશું ને આનંદ કરશું.'

મને એની વાત ગમી. અમે નક્કી કર્યું.

અને યોજના મુજબ એક દિન હું અને સલ્મા જોધપુરના રસ્તે સિંધમાં કરાંચી પહોંચી ગયાં.

શકુંતલા મારી રાહ જોતી બેસી રહી. અંતે એ માબાપને આશરે ગઈ.

મારો પત્તો નહોતો.

કરાંચીમાં અમે કાજી પાસે ઈસ્લામની વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કર્યાં. હું ચંદુમાંથી ચાંદમહંમદ બન્યો. સલ્મા દાદાના ઘરમાંથી લગભગ પાંચ-સાત હજાર રૂપિયા ઉપાડી લાવી હતી.

આખો દિવસ એશઆરામ કરવો, એ સમય જમવું ને હરવું-ફરવું. જીવન એમ વહે જતું હતું.

ધીરે ધીરે પૈસા ખૂટતા ચાલ્યા. ને સલ્માનો પ્રેમ ....

ના, એ પ્રેમ નહોતો — ભૂખ હતી.

ધીરે ધીરે સલ્માની મારા તરફની વર્તણૂક બદલાતી જતી હતી મેં એનું કારણ શોધવા માંડ્યું. કારણ તત્કાળ જડી ગયું : મારી જ પડોશમાં એક પઠાણ નૌજવાન રહેતો હતો. સલ્મા એના તરફ આકર્ષાઈ હતી.

ને હું એ સામે કાંઈ કરું એ પહેલાં તો હું પોલીસ કસ્ટડીમાં જઈ પડયો. મારા પર આરોપ હતો : હિંદુસ્તાનમાંથી એક પાક મુસ્લિમ ઓરતને બદઈરાદે ભગાડવાનો. કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. ચોધાર આંસુઓ વહાવતાં સલ્માએ કેફિયત રજૂ કરી — હું એને બળજબરીથી ભગાડી લાવ્યો હતો! મેં એના પર જુલમ ગુજાર્યો હતો! સારું થયું કે આ પઠાણ નૌજવાન એની વહારે ધાયો, નહિ તો શું શું વીતી રહેત! — આ એની કેફિયત હતી. હું એની વાત સાંભળી દિગ્મૂઢ બની ગયો. મારું મુખ સીવાઈ ગયું. ન તો હું સત્ય કહી શકયો યા ન તો મારો બચાવ કરી શકયો.

ન્યાયનું નાટક આમ પૂરું થયું. મને દોઢ વર્ષની સખત સજા થઈ.

પણ મારા સુનસીબે કેદીઓની હેરફેરમાં મારી ઈચ્છાથી મને હિંદ ફેરવવામાં આવ્યો. કલકત્તાની કોર્ટમાં મારો કેસ તપાસાયો. મેં મારો કેસ રજૂ કર્યો. મને છોડી મૂકયો.

હું સીધો જ ઘેર આવ્યો : શકુંતલાને મળવા ને પુનઃ ઘર વસાવવા. શકુંતલા મારી રાહ જોતી જ બેઠી હતી. એનાં માબાપે અને ભાઈઓએ મારી આશા મૂકી દીધી હતી. અધૂરામાં પૂરું સલ્માના દાદાએ મારા સામે પોતાની પૌત્રીને ભગાડી જવા બદલની મૂકેલી ફરિયાદ પરથી સૌએ માની લીધેલું કે હું મુસલમાન થઈ ગયો હોવો જોઈએ. એટલે સૌએ શકુંતલાને પુનઃલગ્ન કરી લેવા સમજાવેલી. પણ એ એકની બે ન જ થઈ. એણે તો ચોખ્ખું જણાવી દીધું : 'જે ગણો તે — આ જીવનમાં તો હવે ફરી દેહ અભડાવવો નથી જ.'

મને હતું કે શકુંતલા મને ધુતકારી કાઢશે — મારી સાથે લડશે; પણ ના, એમાંનું કાંઈ જ ન થયું. હર્ષભેર એ મને મળી. 'ચાલો, આપણે આપણું ઘર વસાવીશું — બનવા કાળ થયું.......'

પરંતુ જે પરિસ્થિતિ રચાઈ ગઈ હતી તે પરિસ્થિતિમાં અહીં ગામમાં રહેવું સલામત નહોતું. મેં અને શકુંતલાએ ગામ છોડ્યું. અમે મારવાડ જઈ વસ્યાં. મારી પાસે જે કાંઈ હતું તેનાથી થોડો ઈલેક્ટ્રીનો સામાન ખરીદી ગામમાં તેની ફેરી ફરવા માંડી.

આમ બે વરસ વીતી ગયાં.

૩

'બાબુભાઈ, જીવનમાં માનવીનો પગ એકવાર ઘર બહાર ફરતો થઈ ગયો પછી એ જલદીથી પાછો ઘર તરફ વળતો નથી,' ચંદુભાઈ બોલ્યા.

'હું......'

'મે ફરીવાર શકુંતલાને તરછોડી — અજાણ્યા ગામમાં ને અજાણ્યા વાતાવરણમાં'

'શાથી?'

'મેં કહ્યું ના તમને કે હું જરા ચારિત્ર્યનો શિથિલ બની ગયો હતો! બસ, એમાં જ!' ને પળભર ચૂપકીદી સેવી નિસાસો નાખી કહ્યું: 'તમારું કહેવું સાચું છે, બાબુભાઈ! મારા આ વીજળીના ધંધાનો જ પ્રતાપ હતો એ પાછળ'

'શું બનેલું?' મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

મે કહ્યુંના કે મે ગામમાં વીજળીનો સરસામાન ફરીને વેચવાનો ધંધો શરૂ કરેલો. એ ધંધાના કારણે મારે આખોય દિવસ જાતજાતના ને ભાતભાતના માનવીઓવાળા વસવાટો ને રસ્તાઓમા બૂમો પાડતા ફરવુ પડતુ. ઘણીયે વાર શેરીઓમા ગ્લોબ વેચતાં એ ગ્લોબ ઘરમાં ફીટ કરી આપવો પણ પડતો

એવી રીતે એક દિન બપોરે હું એક શેરીમાં બૂમો પાડતો પસાર થઈ રહ્યો હતો. સૂમસામ શેરી હતી ને માથે ધોમ તડકો તપતો હતો કમનસીબે તે દિવસે સવારથી ત્યાર સુધીમાં પાઈનો ય માલ વેચાયો નહોતો. ધંધામા એવો દિવસ પહેલો જ હતો

'એ ય વીજળીવાળા...' કોઈનો લહેકાતો ધીમો અવાજ આવ્યો અવાજ પરથી પારખી ગયો કે એ લાવનાર કોઈ બાઈ જ હોવી જોઈએ મે અવાજની દિશામાં ઊંચે જોયું. જોયું તો હું ઊભો હતો ત્યાંથી ત્રીજા જ મકાનની એક અધખુલ્લી બારીમાંથી બહાર લંબાયેલ એક હાથ મને બોલાવી રહ્યો હતો.

કંઈક વકરો થશે એ આશાએ હુ મારી વીજળીનો સામાન ભરેલ પેટી સાથે એ મકાનમાં ગયો દાદર ચડીને ઉપર ગયો. બહાર જેવી શાંતિ હતી તેવી જ મકાનમાં હતી

'અહીં આવો! મારે એકાદ બે સારા ગ્લોબ જોઈએ છીએ'

જોયું તો એક પ્રૌઢ મારવાડી સ્ત્રી મારી સામે ઊભી હતી. એક હાથે ઓઢેલ ચુંદડીનો માથા પરનો છેડો અદ્ધર રાખી, કાઢેલ ઘુમટામાંથી એ મારી સામે મરકતા પૂછી રહી હતી. એના અંગ પર રહેલ વસ્ત્રો ને ઘરેણાં પરથી લાગતુ હતું કે પૈસે ટકે ઠીક ઠીક સુખી હોવી જોઈએ.

'છે' મેં મારી પેટી નીચે મૂકી ગ્લોબ દેખાડતાં કહ્યુ

'તો બે આપો ને જુઓ એક ગ્લોબ અહીં પેના પંખામાં ચડાવી આપો.' કહેતા એણે મને ઘરમાં લીધો, ને ઘરનું બારણું બંધ કર્યું. ત્યાં મારવાડમાં મેં જોયું હતું કે લગભગ દરેક ઘર અંદરથી બંધ રહેતુ એટલે મને એની નવાઈ ન લાગી. મે એના કહેવા પ્રમાણે ઘરમાં ગ્લોબ નાખી આપ્યો.

'તમે વીજળીનું કામ જાણો છો?' મને પૈસા ચૂકવતાં એણે પૂછ્યું.

'હા, કેમ?'

'મારે ઘરમાં થોડુંક લાઈટ રીપેરીંગનું ને આ ટેબલફેન રીપેરીંગનું કામ કરાવવું છે.'

'ટેબલફેન મને આપો. હું ઘેરથી રીપેર કરીને કાલે આપી જઈશ.'

'ના, ભાઈ! એમ ન બને. કયાંક તમે બદલી નાંખો — યા લઈને જતા રહો તો!' કહેતાં એ હસી. 'એમ કરો. કાલથી રોજ બપોરે આવ્યા કરો — એકથી ત્રણના ગાળામાં, ને મારે ત્યાં બેસીને જ ટેબલફેન રીપેર કરી આપજો.'

મને થયું : ચાલ જીવ! ખોટું કાંઈ જ નથી. મેં હા પાડી દીધી.

ને એ દિવસથી હું રોજ બપોરે એના ઘેર જતો, ને ટેબલફેન રીપેર કરવો શરૂ કરી દીધો. બેચાર દિવસનું કામ હતું.

હું પંખો ખોલી રીપેરીંગ શરૂ કરતો. ઘરમાં એ એકલી જ રહેતી. એ મારી સામે એના ઘેરદાર કપડાં ફેલાવી બેસતી ને મારું કામ જોયા કરતી. ઘણીયે વાર મારી નજર કામ કરતાં કરતાં એના પેટ પર પડતી, ને ત્યાંથી ધીરેધીરે એનાં અસ્તવ્યસ્ત થતાં વસ્ત્ર પર પડતી. અંતે પંખો રીપેર થઈ ગયો. મેં મજૂરી માગી.

એ હસી. મેં એની સામે જોયું. એની આંખોમાં મેં કોઈક નવો જ ભાવ જોયો.

હું એનો અર્થ ઉકેલું તે પહેલાં તો એ બોલી: 'મને ચાલુ કરી બતાવો. અધો કલાક પણ બરાબર ચાલે તો હું તમને મજૂરી પેટે પંદર રૂપિયા આપીશ.'

હું ખુશ થઈ ગયો. કામ માત્ર નવ-દશ રૂપિયાનું હતું, તેના સીધા જ પંદર રૂપિયા! મેં હોંશભેર પંખો ટેબલ પર ગોઠવી તેનો વાયર પ્લગમાં ઘાલ્યો ને સ્વીચ દબાવી પંખો ચાલુ કર્યો. ઉકળાટભર્યા વાતાવરણમાં ઠંડો પવન લહેરાઈ રહ્યો.

એ પંખા પાસે જ આવી ઊભી હતી. મારા સામું જોતાં એણે મારો હાથ ખેંચ્યો. હું કાંઈ સમજું તે પહેલાં તો મારા ગળે એના બેઉ હાથ વીંટળાઈ વળ્યા. મારા હોઠ સાથે હોઠ અડાડી ચુંબન લીધું.

'અરે, પણ......' કહેતાં મેં છૂટવા માટે તરફડિયાં મારવા માંડયાં.

એણે ગરદનેથી પોતાની પકડ ઢીલી કરી મારી કમ્મરે હાથ વીંટયા. મારું અંગ એના ઉઘાડા પેટ સાથે ઘસાયું, ને મારા અંગેઅંગમાં એક આછેરી ધ્રુજારી પથરાઈ ગઈ. હું ભાન ભૂલ્યો.

ને એ હસતાં હસતાં કહી રહી હતી: 'ખૂબ પૈસા આપીશ. બૂમાબૂમ કરીશ નહિ. નહિ તો હું કહીશ કે વીજળીનો સામાન વેચવાના બહાને આ લુચ્ચો મારી આબરૂ પર હાથ નાંખતો હતો.'

'ને બાબુભાઈ!' ચંદુલાલ નતમસ્તકે, ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યો: 'મેં શકુંતલાને બીજી વાર તરછોડી. પણ મારા આ વખતના તરછોડવામાં ફેર એટલો જ હતો કે હું અને શકુંતલા સાથે હતા, પરંતુ દૂર જેવા! મને હવે આખો દિવસ ફેરી કરવાથી પણ જેટલા પૈસા નહોતા મળતા એથી ય વધારે પૈસા વગર ફેરી કર્યે ને વગર માલ વેચ્યે પેલી બાઈ પાસેથી મળતા હતા. હું નિયમ મુજબ પેટી લઈને નીકળી પડતો, ને મુકરર સમયે પેલી બાઈના ઘેર પહોંચી જતો. એ બાઈને બે ત્રણ કલાક આનંદ કરાવી હું પૈસા લઈને પાછો વળી જતો. શકુંતલા આ જાણતી નહોતી. આમ ને આમ ચાર છ મહિના વીતી ગયા.

હું ધીરે ધીરે સુકાતો ચાલ્યો. શરીરમાં અશક્તિ વધતી ચાલી.

શકુંતલા મને કહેતી: 'તમને શું થાય છે? આમ સુકાવા કેમ લાગ્યા?'

'કાંઈ નહિ. શું નકામું માથું ખા મા.' હું છાસિયું કરી ઊઠતો.

અંતે એકદિન એવો આવી પહોંચ્યો કે મારામાં ઊઠવાનીય તાકાત ન રહી. ડૉક્ટરને બતાવ્યું તો કહે: 'ટી. બી.ની અસર દેખાય છે. ઝટ સારવાર કરો, નહિતર મરી જશો. ને મને ખાનગીમાં કહી દીધું: 'ભલા માણસ! જીવન વહાલું હોય તો અતિસંગ મૂકી દે.'

મારી આંખે અંધારા વ્યાપી ગયા. મેં મોતને હાથવેંતમાં ભાળ્યું.

પણ એ પળે જરાય થડક્યા વગર—જરાય હિંમત ન હારતાં શકુંતલાએ મારી સેવા-ચાકરી કરવી શરૂ કરી દીધી. હવા-ફેર કરવાના ઈરાદે અમે મારવાડ છોડી આબુ આવી વસ્યાં. મારાથી થતું એટલું કામ હું કરતો. એણે નાનુંનાનું ઘરકામ લોકોનું કરવા માંડ્યું હતું. ગુજરાન નભી રહેતું ને મારા દવાદારૂનો ખર્ચોય નીકળતો.

૩

'ને આબુમાં તમે ત્રીજી વાર શકુંતલાને તરછોડી, ખરું?' મેં એકાએક પૂછી નાખ્યું.

'હા, બાબુભાઈ! મારા જેવો નીચ અને પાપી કોઈ જ નહિ હોય! મેં એને આટલું દુ:ખ દીધું, આટલી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી, પણ માનશો? એણે ન તો મને એક શબ્દ કહ્યો છે યા ન તો એ સામે કાંઈ ફરિયાદ કરી છે! એણે મને સદાય હસતે મુખે આવકાર્યો છે.'

'હં. તો આબુમાં તરછોડવાનું કારણ? કોઈ નવું......'

મારો ઈશારો સમજી જતાં અને કંઈક ખિન્ન થતાં એ બોલ્યો: 'ના, આ વખતે મારી આર્થિક ભીંસ જવાબદાર હતી, બાબુભાઈ! પૈસો જેમ અત્યંત આવશ્યક ચીજ છે તેમ એ માણસને સારો-નરસો બનાવવા માટે પણ કારણભૂત છે. અતિધન જેમ ઘણી-વાર માનવીના અધ:પાતનું કારણ બની રહે છે, તેમ અતિઅલ્પધન પણ માનવીને અનિચ્છનીય કાર્યો કરવા દોરે છે.'

હું એની આ ફિલસૂફી સાંભળી રહ્યો. 'એટલે કે તમે પૈસા અંગે શકુંતલાનો ...'

'મેં કહ્યું ના બાબુભાઈ!' અધવચ્ચે જ એ બોલી ઊઠ્યો: 'કે આબુમાં હું માંદો હતો. એ માંદગીમાં રહ્યુંસહ્યું ખર્ચાઈ ગયું હતું. શકુંતલા જે થોડુંઘણું કમાઈ લાવતી હતી તેનાથી ઝાઝું નભે તેમ નહોતું. વીજળી સિવાય બીજું કામ મને આવડતું નહોતું. શું કરવું એની મથામણમાં હું ગૂંચવાઈ ગયો. અધૂરામાં પૂરું શકુંતલાય માંદી પડી. ખલાસ!...

ને એવામાં મારી દાનત મારા પડોશી પર જ બગડી. મારી બાજુમાં જ એક મુંબઈ-ગરું કુટુંબ હવા ખાવા આવી રહ્યું હતું. શકુંતલા એમને ઘેર ઘરકામ કરતી એટલે મારો ય એ કુટુંબમાં પગ હતો. પૈસાની ભીડથી અકળાઈ મેં એ ઘરમાં લાગ જોઈ હાથ માર્યો. પૂરા બે હજાર રૂપિયાની ઉઠાંતરી કરી અને ભાગી છૂટ્યો.

મારી પાછળ શકુંતલા પર આફતોનું ઝુંડ ઊતર્યું. ખબર પડી ગયેલી કે ચોરી મેં જ કરી છે. શકુંતલા આ વાત જાણતી નહોતી. પરંતુ પોલીસે અને પેલા લોકોએ એને પણ આ વાત જાણતી જ હોવી જોઈએ કરી લોકઅપમાં પૂરી. સાત સાત દિવસ સુધી એને હજાતી-

ધાકધમકી કરીને પૂછગાછ કરવામાં આવી. પરંતુ એણે હંમેશાં રડતાં રડતાં એક જ વાત કહે રાખી: 'હું આમાં કોઇ જ જાણતી નથી. મારા પતિ મને આમ અનેક વાર કહ્યા-કારવ્યા વગર છોડીને ચાલ્યા ગયા છે, ને અંતે મને પાછા મળતા રહ્યા છે. આ વખતે પણ તે માંદગીથી કંટાળી ચાલ્યા ગયા છે.'

પોલીસે અંતે જોયું કે એની પાસેથી કાંઇ જ જાણવા મળે તેમ નથી, ત્યારે એને છોડી મૂકી. ને એ સાથે જ એ આણુથી અમદાવાદ આવવા નીકળી—એ આશાએ કે કદાચ હું ત્યાં હોઉં. પણ હું તો પોલીસની બીકે ભાગતો–છુપાતો મહેસાણા, પાટણ, ને સિદ્ધપુરમાં અથડાતો હતો. ને અંતે સૌરાષ્ટ્રમાં કોઇ નાના ગામડામાં જઈ બેસવાના ઇરાદે એક દિન મહેસાણાથી ઊપડતો કીર્તિમેલ પકડયો. એ જ ગાડીમાં શકુંતલા પણ—અમદાવાદ જતી ગાડીને બદલે ભૂલથી—બેસી ગયેલી.

ને એ કીર્તિમેલની હોનારત થઈ. એ હોનારતમાં અમે બંને ઘાયલ થયાં. હું મોં-માથે ને પગે સખ્ત ઘાયલ થઇ ગયો. એ એના જમણા પગે ઘાયલ થઈ ગઈ.

ને વિધિની વિચિત્રતા તો જુઓ! અમે બંને સુરેન્દ્રનગરની ઇસ્પિતાલમાં આવી ઘાયલ દશામાં એકબીજાંની પાડોશમાં જ ખાટલા પર હતાં!

ને કોઈ દિવસ નહિ બોલનારી શકુંતલાએ માંદામાંદા મને એટલું જ કહ્યું: 'હું તમારો દોષ નથી જોતી—દોષ મારા કરમનો જ છે! પરંતુ જો આપને મારા પર પ્રેમ હોય તો મારું એક કામ કરો: મને કયાંકથી ચપટી અફીણ લાવી આપો. હું એ ઘોળીને પી જઇશ.'

જે પરિવર્તન એનું મૌન નહોતું આણી શક્યું તે પરિવર્તન એના એ શબ્દોએ કર્યું. મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો: 'શકુ! મારા આતમરામના સોગંદ ખાઇ કહું છું કે હવે પછી આવું કોઇ તોફાન કરી તને આફતમાં મુકું તો તું જરૂર અફીણ ઘોળી પીજે.'

ને પોતાની વાત પૂરી કરતાં ચંદુ બોલ્યો: 'બાકી, બાબુભાઇ! આજ હું માનવી બન્યો છું, ને એ માનવતા આપનાર આ તમારી બહેન છે.' કહેતાં તેણે આવી રહેલી શકુંતલા તરફ આંગળી ચીંધી. 'લોકો કહેતાં આવ્યાં છે કે પારસમણીનો સ્પર્શ લોઢાને યે સોનું બનાવે. પહેલાં હું નહોતો માનતો પણ હવે માનું છું.'

☆

"માણસની સૌથી વહાલી સંપદ છે જિંદગી. અને એ એને એક જ વાર જીવવા અપાઈ છે, તેથી એણે એ એવી રીતે જીવવી જોઈએ કે બાયલા ને ક્ષુલ્લક ભૂતકાળની શરમમાં એને સીઝાવું ન પડે. એણે એવી રીતે જીવવું જોઇએ કે મરતી વખતે કહી શકાય: મારું અશેષ જીવન અને મારી શક્તિ મેં જગતના સર્વોત્તમ ધ્યેયને પાર પાડવામાં સમર્પી છે. એ ધ્યેય છે—માનવજાતની મુક્તિ."

—લેનીન

શ્રીધરાણી કૃત

કો ડિ યાં

ડૉ. મધુસૂદન પારેખ એમ. એ, પીએચ. ડી.

ગાંધીયુગની ભાવનાઓ ઝીલીને ર્હોરી ઊઠેલા કવિઓમાં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનું સ્થાન છે. 'કોડિયાં' કાવ્યસંગ્રહ કહે છે તે પ્રમાણે ઈ સ. ૧૯૨૭ થી તેમણે કાવ્યકસબ અજમાવવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં એટલે કે આઠ-નવ વર્ષના ગાળામાં તેમણે 'કોડિયાં' કાવ્ય-સંગ્રહ પ્રગટ થઈ શકે એટલાં કાવ્યો તો ઓછામાં ઓછાં લખ્યાં જ. એ પછી પરદેશગમન અને પરિભ્રમણનાં ચૌદ મૂગાં વર્ષોમાં એમની કવિતા-પ્રવૃત્તિ આથમી ગઈ એમ માનવાનું કારણ નથી. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં ફરીવાર શ્રીધરાણી નવા સ્વરૂપે નવી ભાવનાઓ નવા પ્રતીકો—નવા છંદોલય સાથે કાવ્યક્ષેત્રે પ્રગટ થયા. ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૬ સુધીના ગાળામાં તેમણે રચેલાં કાવ્યોના સમાવેશ સાથે ઈ. સ. ૧૯૫૭માં 'કોડિયાં'ની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ. છેલ્લાં નવ-દશ વર્ષમાં તેમણે રચેલાં કાવ્યોની સંખ્યા પંદરથી પણ ઓછી છે. એમનાં કાવ્યોનો પહેલો કાળ ગણીએ એની સરખામણીમાં આ બીજો કાલ બહુ નજીવો ગણાય. પણ સંખ્યા બહુ મહત્ત્વની વાત નથી. એમનાં છેલ્લાં રચાયેલાં કાવ્યો પરથી પ્રતીત થતી મહત્ત્વની વાત એ છે કે એમનાં ચૌદ મૂગાં વર્ષો દરમ્યાન જ ગુજરાતી કવિતાકલા ઠીક ઠીક પાંગરી હતી. તેની સાથે શ્રીધરાણીની નવી કવિતાએ પોતાનો તાલ મિલાવ્યો છે. વચગાળાની કવિતાકલાનું હાર્દ શ્રીધરાણી હજમ કરી શક્યા છે.

'કોડિયાં'માં કવિએ કૃતિની રચના સાલ નોંધી છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૩૦માં તેમણે 'વીસમે વર્ષે' નામનું આત્મપરિચયાત્મક કાવ્ય લખ્યું. એ હિસાબે ૧૯૧૧ તેમની જન્મ-સાલ ગણાય. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો. એટલે સોળ-સત્તર વર્ષની કિશોર વયમાં જ તેમનો કવિઆત્મા સળવળાટ કરવા માંડ્યો દેખાય છે. આ મુગ્ધ કિશોર કવિએ આરંભના જ વર્ષમાં પાંચેક જેટલાં કાવ્યો રચી કાઢ્યાં. 'હુ જો પંખી હોત' એ એમનું પહેલું કાવ્ય. આરંભનાં કાવ્યો મોટે ભાગે ભગિનીપ્રેમ અને પોતાના શૈશવકાળને વ્યકત કરનારાં છે. આ કાવ્યોમાં આરંભના કિશોર કવિના મુગ્ધભાવ તેમજ હવે પછી વિશેષ રૂપે પ્રગટનારી આદર્શિતા (Romanticism)નો અણસારો દેખાય છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો 'આશા', 'પાંચીકડા', 'ભાઈબહેન', ઇત્યાદિ નામો ગણાવી શકાય. આ કાવ્યોમાં

> જોજે હું લાવું નભ શુક્ર-તાર,
> તે હીરલાનો કરું એક હાર;
> હું તો વીરા ! કંકુ કરું ઉષાના
> ને અશ્રુને નીર કરું નિશાના. (ભાઈબહેન)

અથવા

> તારા સપ્તર્ષિના સાત
> પાંચીકાની કેવી જાત. (પાંચીકડા)

જેવી પંક્તિઓમાં આરંભના કવિને યશ આપે તેવી કલ્પનાનો ચમકાર દેખાય છે. આ ભગિનીપ્રેમ વિષયક કાવ્યો અંગે કવિએ ટિપ્પણમાં એક નોંધ કરી છે તે પ્રમાણે, "ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો ખાસ એક તબક્કો ભાઈબહેનના વસ્તુથી તરબોળ હતો. તેમાં ક્યારેક ક્યારેક પ્રણય પણ આવી જતો—જેમ કેટલાક બીજ કવિઓએ પોતાનો વિલાસ રાધાકૃષ્ણને નામે ખેલ્યો છે તેમ." (પૃ. ૨૯૬) આપણા કવિતાસાહિત્યમાં ભગિનીપ્રેમનાં કાવ્યોની વાત કરતાં સહેજે ચંદ્રવદન મહેતાનું નામ હોઠ પર આવે. એ પછી મેઘાણી, બોટાદકર આદિ કવિઓનાં નામ પણ ગણાવી શકાય. નાનાલાલમાં પણ ભગિનીપ્રેમનું નિરૂપણ મળે જ. એમ છતાં નિર્મળ ભગિનીપ્રેમનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં કાવ્યો આપણે ત્યાં વિરલ છે એવા અર્થવાળી આ કવિની ટીકામાં તથ્ય તો છે જ. ચંદ્રવદન મહેતાના 'રતન' કથાકાવ્યમાં ક્યાંક ક્યાંક, તેમજ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટના 'સ્વપ્નપ્રયાણ'માં રજૂ થયેલાં એક-બે એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં એનાં સમર્થ દૃષ્ટાંતો મળે ખરાં. શ્રીધરાણીની આ ટીકા પછી એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજા કવિઓની મર્યાદાથી શ્રીધરાણી પણ અહીં મુક્ત દેખાતા નથી. શુદ્ધ ભગિનીપ્રેમનું એકે કાવ્ય આપણને આ સંગ્રહમાં મળતું નથી.

હવે એ વિષય વિભાગમાં આવતું 'પતંગિયું અને ચંબેલી' કાવ્ય જોઈએ. એ કાવ્યમાં નિર્વ્યાજ સરળતા એ તો એનું મહદ્ આકર્ષણ છે જ. પરંતુ એ સિવાય બીજી પણ બે મહત્ત્વની વસ્તુ એમાં પ્રતીત થાય છે. એક તો કવિનું વિકસતું જતું રંગદર્શિતાનું તત્ત્વ (Romanticism) અને બીજું આ કિશોર કવિમાં વસતો વાર્તાકારનો જીવ. કાવ્ય-પ્રવૃત્તિના આરંભકાળમાં જ એમણે 'ભાઈબહેન'નું કથા-કાવ્ય રચ્યું હતું. 'પતંગિયું અને ચંબેલી' એ એમનું બીજું વધારે ચઢિયાતું કથા-કાવ્ય. એમાં કથા અને કાવ્યનું સુભગ મિશ્રણ છે. કાવ્યનું વસ્તુ એમ છે કે ચંબેલીને પોતાના પ્રિય-સ્વજનને મળવા-ભેટવાની હોંશ છે.

ફૂલડાંને ઊડવા આકાશ,
પાંખ વિના પૂરે શે આશ?

એ પંક્તિઓમાં ચંબેલીની ઝંખના વ્યક્ત થઇ છે. એ પછી પણ કવિના જ શબ્દોમાં એ પ્રસંગ જોઈએ:

મેઘધનુષી પાંખોવાળો
પતંગિયાને ભાળી પાસ
ચંબેલી મલકંતી પૂછે,
"એક જ મારી પૂરશો આશ!
મારો દેહ તમારી પાંખ—
એક બનીને ઊડશું આજ!"

પ્રકૃતિનાં આ કુમળાં પદાર્થોમાં સુમેળ અને સહકારની ભાવના ન હોય એ કેમ બને! પતંગિયું અને ચંબેલી—એ બેના સુયોગનું રંગદર્શી ચિત્ર અને કાવ્યની ચમત્કૃતિ અંતિમ કડીમાં છે:

ચંબેલીના દેહ રૂડા, ને
પતંગિયાની પાંખ ધરી
પતંગિયું ને ચંબેલી
એક થયાં ને બની પરી.

સહુ કોઈને મુગ્ધ કરે તેવું સાદું છતાં કાવ્યમય કથા-વસ્તુ, ચારુ શૈલી અને રસભરી ચમત્કૃતિને કારણે શ્રીધરાણીનું આ એક સુંદર બાલ-કાવ્ય બની શક્યું છે તેમાં શંકા નથી.

કવિનો વાર્તાકાર જીવ આ પછી ધીમે ધીમે બાલભોગ્ય કથા-કાવ્યોમાંથી સરી જઈ ધીમે ધીમે જીવનનાં રહસ્યો પ્રગટ કરે તેવાં નાટ્યાત્મક, ધ્વનિપૂર્ણ અને ચમત્કૃતિયુક્ત કથા-કાવ્યો રચવા માંડે છે. અલબત્ત એમનાં કેટલાંક કથા-કાવ્યોમાં કથનશૈલીની કચાશ-પ્રસંગની અપ્રતીતિકરતા, શિથિલતા આદિ દોષ જોવા મળશે છતાં એક હકીકત લેખે એટલું કહી શકાય કે ગાંધીયુગના નવીન કવિઓમાંથી આટલી વિપુલ સંખ્યામાં કોઈએ કથા-કાવ્યો રચ્યાં દેખાતાં નથી.

'સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં', 'સ્વરાજ રક્ષક', 'રોહિણી', 'પાપી', 'રૂપરાણી', 'અવલોકિતેશ્વર', 'ઝંઝારાતે', 'ધુવડ' આદિ કાવ્યો આ વિભાગમાં આવે છે. કથા કે પ્રસંગ લેખે નહિ પણ કાવ્ય તરીકે જે સમર્થ લેખાય તેની જ ચર્ચા યોગ્ય ગણાય. એ રીતે જોતાં 'સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં' અને 'સ્વરાજ રક્ષક' એ બે કાવ્યોની ચર્ચા કરીશું.

અંગ્રેજોના રાજ્ય અમલમાં એમની કૂડનીતિ એક કલાકારની જિંદગી કેમ બરબાદ કરે છે તેનું વેધક, નાટ્યાત્મક અને ધ્વનિપૂર્ણ આલેખન 'સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં'માં થયું છે.

'બેટા ! અહીં એ છરી કાં ન આણે ?'

એવી નાટ્યાત્મક પંક્તિથી કાવ્યનો આરંભ થાય છે. સંધ્યાકાળનું બીજી કડીમાં કવિએ દોરેલું ચિત્ર કલાકારની પણ જીવન-સંધ્યાનું સૂચન કરી જાય છે. એ વૃદ્ધ કલાકારના મુખે ફરીવાર પહેલી પંક્તિનું ઉચ્ચારણ કરાવીને કવિએ વેધકતા વધારી મૂકી છે. 'અવલોકિતેશ્વર' કથા-કાવ્યમાં પણ કુણીના પાત્ર મુખે યોગ્ય સ્થળે પંક્તિનું પુનરુચ્ચારણ કરાવી કવિએ ચોટ સાધી છે. કવિની નાટ્યસૂઝનાં આ સારાં દૃષ્ટાંત કહેવાય. કવિ શ્રીધરાણી નાટ્યકાર પણ છે જ. તેમનાં 'મોરના ઈંડાં અને પદ્મિની'નાં નાટકો નવા સ્વરૂપે ઈ. સ. ૧૯૫૭માં ફરી પ્રગટ થયાં છે.

'સર્જક શ્રેષ્ઠ આંગળાં'માં શ્રીધરાણીનું કવિ તેમજ નાટ્યકાર તરીકેનું બેવડું કૌશલ પ્રતીત થાય છે. નાટકમાં Flesh Backની જેમ આ વૃદ્ધ કલાકારનો ભૂતકાળ તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે. લોકો માટે તેણે વસ્ત્રો વણીવણીને તેમની લાજ ઢાંકી, તેમની ટાઢ ઉડાડી—નવપરિણીતાઓ માટે શબનમ જેવાં ઝીણાં વસ્ત્રો વણી નૂરજહાંઓ સર્જી. પરંતુ એ બધાંનું ફળ શું?

કલા તણી સુંદર સર્જનાએ
હીરો કર્યાં આજ મને—

ઊગ્યો કાળો લીમડી કેડે,
મર્યો દશ રામજી – મેડે.

એ પંક્તિઓમાં પ્રસંગની સહજ ચમત્કૃતિ છે. કાવ્યના આરંભમાં નિહારિકાઓ—બ્રહ્માંડો—ખંડ—દેશ—નગરોનું વર્ણન આકર્ષક હોવા છતાં કાવ્યના વસ્તુને ભાગ્યે જ ઉપકારક હોય. કાવ્યરચના એથી શિથિલ બને છે : જોકે કવિ ઉમાશંકરે "'પાપી' કાવ્યમાં આખા બ્રહ્માંડને ધારણ કરનાર સતની વાત માંડી હોઈ એ બધું પ્રસ્તુત બની જાય છે" એવો ફિલસૂફની દૃષ્ટિથી એ લાંબા વર્ણનનો બચાવ કર્યો છે.

'રૂપરાણી'માં બે કાવ્ય છે. પહેલા કાવ્યમાં નૂરજહાં અને સલીમની પ્રણયમસ્તીનું રોમાંચક વર્ણન છે. કવિની રંગદર્શિતાનું તેમજ ઉચ્ચ વર્ણનશક્તિનું આ કાવ્ય સમર્થ દૃષ્ટાંત છે. એમાં જ બીજા કાવ્યમાં નૂરજહાં માટે ઝાકળઝીણાં વસ્ત્રો વણતી શ્રમજીવિનીના મૃત્યુનું કરુણ ચિત્ર છે. આ બે કાવ્યો દ્વારા કવિએ જગતમાં જોવા મળતી બે પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેનો વિરોધ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ બે કથાના મિશ્રણને કારણે આકારની દૃષ્ટિએ આ કલાકૃતિ શિથિલ બની છે.

હવે શ્રીધરાણીનાં ગાંધીજી વિષયક તેમજ એમની ભાવના અથવા જીવનદૃષ્ટિને વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો લઈએ. શ્રીધરાણીની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભકાળ હતો તે જ અરસામાં આખા દેશમાં અંગ્રેજો સામે સ્વતંત્રતાની લડત ચાલી રહી હતી. દેશનો સૂત્રધાર એ સમયે ગુજરાતમાં હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો મહત્ત્વનો મોરચો ગુજરાતમાં હતો. એ સમયે ગાંધીજીની ભાવનાથી અને એમના મંત્રોચ્ચારથી કેટલાય ભાવનાશાળી યુવાનો તેમની સત્યાગ્રહસેનામાં ભરતી થયા હતા. શ્રીધરાણી, મેઘાણી, માણેક, ઉમાશંકર–સુન્દરમ્ ગાંધીસેનાના સૈનિકો હોવા ઉપરાંત કવિજીવ પણ હતા. એટલે દેશવ્યાપી આંદોલનના ઉરધબકાર આ કવિઓ ન ઝીલે તો જ નવાઈ! એવા ઉરધબકાર ઝીલનારા નવયુવાન કવિઓમાં શ્રીધરાણી કદાચ અગ્રણી હતા.

ગાંધીજી વિષયક એમનું કાવ્યપ્રવૃત્તિના પહેલા જ વર્ષે રચાયેલું કાવ્ય 'ગાંધીજીને' નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

દાઢ ભરી આંખો માતાની
તેનું તું આંસુ ટપક્યું.

કાવ્યની આ બે ઊઘડતી પંક્તિઓમાં જ એક પાંગરતા કવિની શક્તિ જોવા મળે છે.

કવિ શ્રીધરાણીને બીજા અનેકની જેમ ગાંધીજીના જીવન-કાર્યને નિકટથી નિહાળવાનો મોકો મળ્યો હતો. એટલે એ પ્રત્યક્ષ દર્શન–અનુભવ પણ તેમનાં કાવ્યોમાં એક બળ બની રહે તેમ હતું. શ્રીધરાણીના આ વિભાગમાં આવતાં સંખ્યાબંધ કાવ્યોમાં ચિરસ્મરણીય બની શક્યું હોય તો તે 'સપૂત'. સ્વરાજ લીધા વિના સાબરમતી આશ્રમે પાછા ન ફરવાની ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા લઈ ગામડે ગામડે ક્રાંતિની ચિનગારી ફેંકતા ગાંધીજીની કૂચ એ આ કાવ્યનો વિષય છે.

આવવું ન આશ્રમે—મળે નહિ સ્વતંત્રતા!
જંપવું નથી લગીર—જો નહિ સ્વતંત્રતા!

સાબરમતીના સંતની પ્રેરક સંકલ્પવાણીથી કાવ્યનો આવો સચોટ ઉપાડ થાય છે. એ પછી—

પુત્ર-દ્વાર !
જન્મ મૃત્યુના જુહાર !
જંપતું ન, જાણીએ ય જંપશે ન, સૌ પુકાર !
મૃત્યુ કે સ્વતંત્રતા, લખી ન આ લલાટ હાર.

એ કડીમાં સમર્થ અભિવ્યક્તિ, સંકલ્પની ઉત્કટ લાગણી અને સચોટ પ્રાસરચના દ્વારા પ્રગટતું જોમ તેમજ ગુચ્છકી છંદની છટા—ટૂંકમાં, કવિની કલાનાં ઉત્તમ લક્ષણો ફરી એક-વાર અહીં પ્રગટ થતાં દેખાય છે.

મોખરે ધપે હસી હસી જવાન ડોસલો !
સર્વ સાથ – કોઈ ના – બધું સમાન – એકલો !

ગાંધીજીની જુવાનને પણ ઝાંખા પાડે તેવી વેગસરી કૂચ અને માત્ર ઈશ્વર ઉપરની જ દૃઢ આસ્થા—એમના જીવનનું એક રહસ્ય—બહુ સફળ રીતે એ પંક્તિઓમાં સ્ફુટ થાય છે. થોડાક જ શબ્દોમાં કવિએ સુરેખ ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. 'લાઘવ' એ કવિકલાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ અહીં પણ પ્રતીત થશે. આ કાવ્ય વિશે ટિપ્પણમાં કવિ કહે છે: 'કાંતવાને બદલે "સપૂત" લખવામાં સમય ગાળવા માટે કરાડીમાં ગાંધીજી તરફથી મીઠો ઠપકો મળ્યો હતો.' આ નોંધ પરત્વે એટલું કહી શકાય કે ઠપકો મીઠો જ મળે તેવું આ કાવ્ય છે. વર્ષો પૂર્વે લખાયેલું આ કાવ્ય આજે પણ ગાંધી-કૂચને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે.

આ જ વિષય-વિભાગમાં આવતા 'પળે પાછો' કાવ્યમાં શ્રી ઉમાશંકર કહે છે તેમ, માનવજીવનના વાસ્તવ અંગેનું દર્દભર્યું સંવેદન છે. ઈસુ ખ્રિસ્તે વિશ્વમાં ઉચ્ચ આદર્શોની સ્થાપના માટે બલિદાન આપ્યું. એ બલિદાન પછી પણ માનવજાત કશો બોધપાઠ લેશે કે નહિ ? ગાંધીજી પણ ઈસુના જ આદર્શોની સ્થાપના માટે જીવી રહ્યા છે. એમની પણ ઈસુ ખ્રિસ્તના જેવી જ હાલત થશે ? કવિ વેધક પ્રશ્ન કરે છે:

યુગે યુગે એક અલૌકિકાત્મા,
આ વિશ્વના યજ્ઞ મહીં ધરાશે ?
ન તો ય ભૂખ્યો જગદુષ્ટ આત્મા
તૃપ્તા ત્યજી શાંત સુરમ્ય થાશે ?

કવિના હૃદયને કોરી ખાતી ચિંતા એ છે કે ગાંધીજીનો ઘાત કરીને જગત જીવશે ખરું ? કવિનો આ પ્રશ્ન વાચકના મનમાં એક નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે અને તે એ કે કવિને ગાંધીજીના મૃત્યુ પહેલાં સોળ વર્ષે આ અનિષ્ટ ભાવીની ઝાંખી થઈ હતી ? કદાચ અવળચંડી માનવજાત ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કરશે એવી કવિની દહેશત પણ હોય. પણ આ કાવ્યની સાથે જ જોડાયેલા 'તા. ક.' કાવ્યમાં કવિની એ દહેશત ટળી દેખાય છે. એમને શ્રદ્ધા બેસે છે કે ઈસુના બલિદાનની ભૂલનું હવે પુનરાવર્તન નહિ થાય ! માનવસમાજ કંઈક તો સુધર્યો હશે ને : એટલે હવે તે

ન ગાંધીને મારણ-ગોળી આપશે.

પણ ૧૯૪૮ના દિલ્હી પ્રાર્થના સભાના બનાવે બતાવી આપ્યું કે કવિની આશંકા સાચી હતી, આશા જૂઠી હતી. આશંકા અને આશા એ બે પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓનો સંઘર્ષ એ આ કાવ્યનો વિષય છે. જો કે નિરૂપણની નબળાઈ, ભાવની કૃત્રિમતા વગેરે દોષોને કારણે આ કાવ્ય પ્રથમ પંક્તિનું બની શક્યું નથી.

ગાંધીજીના જીવન-કાર્ય વિશે રચાયેલાં બીજાં કાવ્યોમાં 'મોહન પગલાં', 'દાંડીને', 'યુગવણકર', 'સત્યાગ્રહ', 'સ્તંભ સ્વાતંત્ર્યનો', 'મુક્તિ ગાન', 'ખાલી ખપ્પર' આદિનાં નામો ગણાવી શકાય. છતાં આ બધાં કાવ્યોમાંથી કોઈકમાં ક્વચિત્ ભાવની ઉત્કટતા સધાય છે. મોટા ભાગનાં રસની કક્ષાએ પહોંચી શકતાં નથી.

શ્રીધરાણીનાં ગાંધીજીની ભાવના કે જીવનદૃષ્ટિ વ્યક્ત કરતાં કાવ્યસમૂહમાં પ્રથમ પંક્તિનું કોઈ કાવ્ય જવલ્લે જ જડે. છતાં 'પૂજારી'. અને 'ધૂમ્રસેરં' કાવ્યો કંઈક ઠીક છે.

'પૂજારી' કાવ્યમાં કવિએ શ્રમજીવી વર્ગનું ગૌરવ પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખ્યો છે. વસ્તુનું નિરૂપણ નાટ્યાત્મક છે. પરમેશ્વરની પૂજાનો અધિકાર મંદિરના પૂજારીનો નહિ પણ સાક્ષાત્ ભગવાનનાં જ વચનો સાંભળીએ તો

ખેડૂતને અંગ માટી ભરાતી
અર્ઘ્ય ભર્યો નખમાં;
ધૂપ ભર્યો પરસેવો ઉતારી
ઘંટ બજે ઘણમાં
પૂજારી સાચો આ !

'દેવ', 'અવલોકિતેશ્વર', 'ધૂમ્રસેર' આદિ કાવ્યોમાં કવિની દીન દલિત પ્રત્યેની આજ સહાનુભૂતિ પ્રગટ થતી દેખાય છે. ગાંધીજીની વિચાર-સરણીમાંથી એ સમયે પ્રગટેલું આ સમાજવાદી માનસ એ સમયના ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ આદિ કવિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

અહીં ઉમાશંકરનું 'જઠરાગ્નિ', સુન્દરમ્નું 'ફૂટપાથના સનાર', 'ઇટાળા' આદિ કાવ્યો સહેજે સ્મરણમાં આવે છે. 'પૂજારી' પછી 'ધૂમ્રસેર'માં કવિને દલિત શોષિત વર્ગનું થતું દર્શન વેધક બની શકે તેવું છે. એક જ કડી ટાંકીએ તો

ઊંડે મહીં હાથ પગો તૂટેલા,
બળી બળી ખાખ થયેલ ફેફસાં;
ફિક્કાં, ચૂકાં મ્લાન મુખો ઝૂરેલાં,
ઓખો તણાં વસ્ત્ર વણેલ મેશનાં.

એ ચિત્રનો ઉમાશંકર કહે છે તેમ, મેશના તંતુ ન હોવાને કારણે આંખ કરતાં સ્પર્શ દ્વારા ભારે અનુભવ થાય છે.

'કવિ ન હું' કાવ્યમાં

ન વ્યોમમાં ઊડી જવું !
રણે હું વીરસો ભમું !

એ પંક્તિઓ દ્વારા હવે કલ્પનાવિહારને બદલે જીવનસંગ્રામમાં કર્મવીર બનવાની ભાવના વ્યક્ત થઇ છે.

અપૂર્ણ] [-આવતા અંકમાં આ લેખ પૂરો થશે.]

★

માંદગીમાં ખોરાક-૮

ડૉ. કાન્તિલાલ

પેશાબમાં થતી પથરી

મૂત્રપિંડમાં કે મૂત્રાશયમાં થતી પથરીને આપણા ખોરાક સાથે કેવો અને કેટલો સંબંધ છે એ ચર્ચાસ્પદ હકીકત છે. હિગિન્સ નામના વૈજ્ઞાનિકે પ્રયોગો દ્વારા બતાવ્યું હતું કે ઉંદરોને પ્રજીવક એ આપવાનું બંધ કરવામાં આવે તો તેમનામાં પથરી થાય છે. આ નિરીક્ષણ મનુષ્યોને પણ લાગુ પાડી શકાય કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે, તથાપિ હિગિન્સ સૂચવે છે કે પથરી માટે શસ્ત્રક્રિયા થઇ ગયા પછી, પથરી ફરીથી ન થાય તે માટે પ્રજીવક એ, તથા અમ્લતા પેદા કરે એવો ખોરાક આપવો જોઇએ.

સાધારણ રીતે ત્રણ પ્રકારની પથરી થાય છે: યુરેઇટની, ઓક્ઝલેટની અને ફોસ્ફેટની. પ્રથમ તો પથરીવાળા દરદીએ પુષ્કળ પાણી પીવું જોઇએ. જેને યુરેઇટ્સની પથરી થઇ હોય અગર એના ઝીણા કણ પેશાબમાં જતા હોય તેણે પ્યુરિન વગરના પદાર્થો લેવા જોઇએ. આગળ આપણે નજલા (અ. ગાઉટ)ની ચર્ચા કરી ગયા તેમાં આવા આહારનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે.

જેના પેશાબમાં ઓક્ઝલેટ્સ જતા હોય અગર તેની પથરી બંધાઇ હોય તેણે જે ખાદ્ય પદાર્થોમાં ઑક્ઝેલિક ઍસિડ ન હોય અથવા અલ્પ હોય તેવા પદાર્થો જ લેવા. દા.ત. માંસ, ઇંડાં, મસૂર, વટાણા, ચોખા, કોબીજ, કુંગળી, લૅટીસ, દ્રાક્ષ, તડબૂચ, નાસપતિ, દૂધ, માખણ, ખાંડ વગેરે. આવા દરદીએ તજવા યોગ્ય પદાર્થોમાં કોકો, ચોકલેટ, કૉફી, કડક ચા, બટાટા, બીટ, પાલખ, ટામેટા, ગ્રેપ, ફ્રુટ વગેરે આવે છે. આ દરદીએ દૂધ બની શકે તેટલું વધારે લેવું અને જમતી વખતે લેવું જેથી બીજા પદાર્થોમાં જે ઑક્ઝેલિક ઍસિડ હોય તે દૂધના કૅલ્શીઅમ સાથે ભળી કૅલ્શીઅમ ઓક્ઝલેટ બને, અને આ ક્ષાર અદ્રાવ્ય હોવાથી લોહીમાં શોષાય નહિ. આવા દરદીનો પેશાબ અમ્લ નહિ પણ અનમ્લ અથવા પ્રતિઅમ્લ રહે તો સારું. આ કાર્યમાં મદદરૂપ થાય એવા ખોરાકમાં દૂધ, ફળફળાદિ, અને શાકભાજી ગણાવી શકાય. આ પૈકી સક્કરજન, નારંગી અને કેળાંમાં આ ગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

પેશાબમાં ફૉસ્ફેટ્સ જતા હોય ત્યારે પેશાબ અમ્લ રહે તે જરૂરી છે. આવા પદાર્થોમાં માંસ, ઈંડાં, લીલા વટાણા, મકાઇ, કોળું, ફ્લેવર, દ્રાક્ષ, તડબૂચ, પીચ વગેરે ગણાય છે.

શસ્ત્રક્રિયા અને આહાર

શસ્ત્રક્રિયા પહેલાં અને પછી દરદીના આહાર પર ધ્યાન આપવાનું રહે છે. જ્યારે શસ્ત્રક્રિયા માટે સમય અને અનુકૂળતા જોવાનું શક્ય હોય ત્યારે દરદીને શસ્ત્રક્રિયા માટે

આહાર દ્વારા તૈયાર કરી શકાય છે. દરદી વધારે પડતો મેદસ્વી હોય તો એનું વજન ઘટે એવો પ્રયત્ન કરવો. દરદી કમવજન હોય તો એનું વજન નૉર્મલ–સમધારણ થઈ જાય એવો આહાર આપવો. જો દરદીને મધુપ્રમેહ હોય તો આહાર તે પ્રમાણે ગોઠવી, ઈન્સ્યુલીન આપી (અમાવી) એને તૈયાર કરવો જોઈએ. દરદીમાં ફીકાશ હોય તો લોહ તથા નત્રિલ સારા પ્રમાણમાં આપવા.

શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તેના બે અઠવાડિયાં પહેલાંથી દરદીને પુષ્કળ નત્રિલ અને કર્બોદિત આપવાં જોઇએ. કર્બોદિત વધારે આપવાથી નત્રિલનો બચાવ થાય છે તથા યકૃતમાં મધુજન (ગ્લાઈકોજન) જમા થઈ શકે છે, જેથી શસ્ત્રક્રિયા બાદ ઊલ્ટી કે કીટોસીઝ (કીટો–ઍસિડ્ઝનું જમા થવું)નો સંભવ ઓછો થાય છે. નત્રિલ વધારે આપવાથી શરીરની રોગ પ્રતિકાર શક્તિ વધે છે, અને રૂઝ વહેલી આવે છે. સોથી દોઢસો ગ્રામ નત્રિલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શાકાહારીના ખોરાકમાં નત્રિલ વધારવાં હોય ને દરદીનું જઠર તંદુરસ્ત હોય તો મગફળી, તલ, સોયાબીન, દૂધની ભૂકી, માવો, છન્ના, પનીર વગેરે વાનીઓમાંથી રુચિ તથા અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉમેરી શકાય. આ સમય દરમિયાન વિટામિનની ગોળીઓ પણ વધારામાં આપવી.

શસ્ત્રક્રિયા વખતે જઠર ખાલી હોવું આવશ્યક છે, તેથી દરદીને આગલી રાતે હલકો ખોરાક આપી, પછી કશું આપવું નહિ. તાત્કાલિક કે આકસ્મિક શસ્ત્રક્રિયાના પ્રસંગે દરદીને તૈયાર કરવા માટે સમય ન હોય ત્યારે જઠરમાં રબરની નળી નાખી જઠર ખાલી કરવાનું હિતાવહ છે. જો આંતરડા પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તો એનિમા પણ આપવો જરૂરી છે. આકસ્મિક શસ્ત્રક્રિયા વખતે દરદીના શરીરમાં પાણી પૂરતું છે કે નહિ તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ઊલ્ટીના કારણે કે અન્નજળના પ્રતિબંધને કારણે દરદીના શરીરમાંથી પ્રવાહી તત્ત્વ ઓછું થઈ ગયું હોય તો શસ્ત્રક્રિયા પહેલાં દરદીને દ્રાક્ષશર્કરા (ગ્લુકોઝ) અને મીઠાનું દ્રાવણ નસ વાટે કે ચામડી નીચે આપવું જોઇએ.

શસ્ત્રક્રિયા પછી આપવાના આહારનો આધાર શાને માટે શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી છે તેના પર રહેલો છે. દાખલા તરીકે કોઇ દરદીનો હાથ કે પગ કાપી નાખ્યો હોય તેને આપવાનો ખોરાક જુદો હશે, જ્યારે જે દરદીના જઠર પર ઓપરેશન કર્યું હશે તેને આપવાનો ખોરાક જુદો હશે. આમ છતાં કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાંત તારવી શકાય : દરદી દાઝ્યો હોય કે એનું હાડકું ભાગ્યું હોય કે એના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી હોય ત્યારે એના શરીરમાંથી નત્રિલ નાશ પામે છે અને શરીરમાં નાઇટ્રોજનની અછત પેદા થાય છે. આ કારણથી દરદીને પુષ્કળ નત્રિલ આપવાની આવશ્યકતા રહે છે. વધારામાં નત્રિલનો બચાવ થાય તે માટે કર્બોદિત પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપવાં જોઇએ. પ્રજીવકો તથા પૂરતું પાણી પણ મળવાં જોઇએ. પેટની શસ્ત્રક્રિયાઓમાં દરદીને પહેલા ચોવીસ કલાકમાં મોં વાટે કશું ન આપવાથી ઊબકા, ઊલ્ટી જેવા ઉપદ્રવો થતા નથી.

[ક્રમશઃ]

☆

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૨૩

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

વિલેપાર્લે સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨૮–૨૯ મી જાન્યુઆરીએ એક વાર્તાકાર-સંમેલન 'સરલા સર્જન'ના હોલમાં ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. આમ તો હું વાર્તાકાર નથી જ છતાં ગણો તો હવે હું યે "વાતોકાર" નામના એક નવા જ વર્ગનો સાહિત્યકાર ગણાઈ શકું એ હિસાબે સંમેલનમાં ગયેલો. વળી મારા સાળા ભાઈ જગદીશ કિલ્લાવાલા સાહિત્ય સભાના મંત્રી છે તેથી આ સંમેલનમાં મને અંગત રસ હોય એ પણ સ્વાભાવિક જ છે.

સંમેલનનું પ્રમુખસ્થાન ભાઈ ઉમાશંકરે લીધું અને સમર્થ વાર્તાકારોનો વાણીપ્રવાહ વહેતો થયો. જયોતીન્દ્ર અને ધનસુખલાલ જેવા જૂના, જાણીતા અને મારા માનીતા વક્તાઓને સાંભળવાની તક તો જાણે મળી જ પણ ખરી મઝા તો એક બ્રાન્ડ ન્યુ વાર્તાકાર બટુકભાઈનું ભાષણ સાંભળતી વખતે આવી—જાણે ગરમાગરમ 'ભાવનગરી' ગાંઠિયાનો જ આસ્વાદ કરતા હોઈએ એવું લાગ્યું! પણ એ ગાંઠિયા કઈ જાતના લોખંડી ચણામાંથી બનાવેલા તે કોઈને જ ન સમજાયું—ખુદ પ્રખર સ્વાદપટુ જયોતીન્દ્રને સુદ્ધાં નહિ!

બીજી બાજુ જ્યારે શ્રી સુરેશ જોષીએ જણાવ્યું કે વાર્તાઓની બાબતમાં 'દર્શન' અને 'રહસ્ય' જેવા ભારેખમ શબ્દો તેમને સમજાતા નથી ત્યારે મને લાગવા માંડ્યું કે મારા જેવો કોઈ છે ખરો! શ્રી. શંકર પંડ્યાએ તો સીધા ગાંધીજીને જ ટાંક્યા કે પેલો હળ ખેડનારો અને કોશ હાંકનારો સમજી શકે તે જ સાચું લોકસાહિત્ય! મને રાહત વળી કે સ્ટેજ ઉપર બધા જ વાર્તાકારો વ્યંજના, ઉત્ફલક, નુગરો, પરામર્શ, અક્ષુબ્ધ, કુત્સિત, સ્પર્શક્ષમતા, વ્યોમ પત્ર છત્ર, નિરસન, સંગોપન, અભિવ્યક્તિ વગેરે વગેરે શબ્દબાણો ફેંક રાખે તેવા નથી—સીધા સાદા જોષી અને પંડ્યાઓ પણ છે તો ખરા જ!

કેટલાક વક્તાઓએ એવો મત ઉચ્ચાર્યો કે વાર્તા પૂરી વાંચ્યા પછી પણ અધૂરી લાગે, અગમ્ય અને અસ્પષ્ટ લાગે તો જ તે ખરી વાર્તા કહેવાય—બધું જ સ્પષ્ટ કહી નાખે તેવી વાર્તા તે વાર્તા જ ન કહેવાય, એ તો વૃત્તાંત નિવેદન જ કહેવાય, એમાં કલાતત્ત્વ શું! બીજી બાજુ હિંમતથી એમ કહેનારા પણ હતા કે વાર્તામાં બધા જ પ્રસંગો અને સંવાદો સ્પષ્ટ સમજાય તેવા રજૂ કરવામાં ખોટું પણ શું છે અને એમ કરવાથી કયું કલાતત્ત્વ ઘસાઈ જાય છે! કહેવું પડશે કે એક 'વાતોકાર' તરીકે મારી સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક રીતે જ આ બીજા વર્ગના વાર્તાકારો પ્રત્યે જ ઢળી હતી!

થોડા સમય ઉપર 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'માં શ્રી સોપાનની કસાયેલી કલમથી લખાયેલી "પચાસ પત્રો" નામની એક ચાલુ વાર્તા મેં વાંચવા માંડેલી. 'દર્શન' અને 'રહસ્ય'થી તે ખરેખરી ભરપૂર હતી! એટલું જ નહિ તેમાં તો આ ઉપરાંત મનોવ્યાપાર અને મનોમંથનો, હૃદયવ્યથા અને આંતરવેદના, આત્માની ઝંખના અને ઉરની અભિલાષા, ચિત્તનું ચૈતન્ય અને

લાગણીનું પ્રાકટ્ય, સંવેદન અને આત્મનિવેદન વગેરે વગેરે મૌક્તિકો પણ ખૂબ પ્રમાણમાં ગૂંથેલાં હતાં. વિદ્યા અને રવીન્દ્રના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રેમને સમજતાં સમજતાં તો નાકે દમ આવી ગયો. વાંચતાં વાંચતાં હું રવીન્દ્રને ઉદ્દેશીને બબડતો પણ હતો કે "ભાઈલા ! તું કહેવા શું માગે છે ! આમ લાંબુંલચક કરવાને બદલે હવે તારે વિદ્યાને જે સાફ સાફ કહી દેવું હોય તે કહી નાખને !" મને એમ પણ લાગ્યું કે આ વિદ્યા હાથે કરીને જ હેરાન થાય છે, પેલા મનોજના પ્રેમને પહેલેથી જ આવકાર્યો હોત તો ખોટું શું હતું ! શ્રીમતીજીએ મને સમજાવ્યું કે તો પછી વાર્તા આગળ ચાલે જ કેવી રીતે? રહસ્ય અને મંથનો, દિવાસ્વપ્ન અને આદર્શો વગર કલા ખીલે જ કેવી રીતે ? 'મોડર્ન આર્ટ'માં તો એક જણને જે વસ્તુ પિયાનો જેવી લાગે તે જ વસ્તુ બીજાને દાઢી જેવી લાગે તો જ તે કલાકૃતિ સફળ થઈ કહી શકાય—સરળતાથી સમજાઈ જાય તેવા ફોટોગ્રાફ જેવાં ચિત્રોને કલાકૃતિ ગણવી એ તો કલાનું અપમાન કરવા બરાબર છે ! ખૂબ લપેડાઓમાંથી સૂક્ષ્મ રૂપે ઉપસી આવતા અર્થઘન ચિત્રને જ 'મોડર્ન આર્ટ' કહી શકાય !

ભાઈ શિવકુમાર જોષીએ જ્યારે એમ જણાવ્યું કે તેમને કેટલીક વાર્તાઓ લખવાની પ્રેરણા કલકત્તાના રસ્તાઓ ઉપર જોયેલાં અમુક દૃશ્યોમાંથી મળી હતી ત્યારે મને લાગ્યું કે વિલાયતમાં મેં એવાં સંખ્યાબંધ મૌલિક દૃશ્યો જોયાં હતાં કે તે પ્રત્યેક દૃશ્ય ઉપરથી એક એક વાર્તા જરૂર લખી શકાય ! છેલ્લા બાવીસ પત્રોમાં હું આવા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો 'વાતો' રૂપે રજૂ કરી ચૂક્યો છું જેના ઉપરથી 'વાર્તાઓ' જરૂર લખી શકાય. પણ મીઠું, મરચું અને મૌક્તિકો ઉમેરવાની કલામાં પ્રવીણ થવાનું હજી બાકી છે તેથી 'વાર્તા' લખવાને બદલે 'વાતો' રૂપે જ આવાં બધાં દૃશ્યો રજૂ કર્યા કરું તે જ ઠીક રહેશે. લપેડાઓ કરવા જાઉં તો તો ઘણા વાંચકોની આંખો જ ફાટી જાય !

વાર્તાકારોની વાત જવા દઈને હવે વાર્તા લખવા લાયક કેટલીક વાતો કરું. 'બાલસેવા' નામની હૃદયંગમ વાર્તા લખવા લાયક આ વાત છે. આમ તો મને જમ્યા પછી એક પાન ખાવું ગમે છે પણ વિલાયતમાં પાન ક્યાંથી મળે ! એટલે હું મુંબઈથી મારી સાથે એક રતલ સોપારીના ટુકડા કરાવીને (સડી ન જાય તેથી !) લઈ ગયેલો. દોઢ મહિનામાં તો આ સ્ટોક ખતમ થઈ ગયો. જમ્યા પછી સોપારી, લવિંગ કે એવું કંઈક લઉં તો જ ચેન પડે જેથી સોપારી મારે વલખાં મારવા માંડી. તપાસ કરતાં જણાયું કે અપર બ્રુક સ્ટ્રીટમાં આવેલી એક પાકિસ્તાની હોટલ 'બોમ્બે રેસ્ટોરાં'નાં સાત શિલિંગની રતલના ભાવે સોપારી મળે છે. પણ આ રેસ્ટોરાં તો ઍકેડેમીથી ઘણી દૂર હતી તેથી લંચ લીધા પછી તાત્કાલિક ઉપાય કરવા હું 'હેગસેગોન હાઉસ'ની નજીકની દુકાનમાં ઘૂમ્યો.

એક નાનકડી દુકાનમાં ૮૨ વર્ષની એક બુઢીમાઈ એકલી જ બેઠી હતી. તેના કાઉન્ટર ઉપર જાતજાતની ચોકલેટ, પીપરમિન્ટ, ટૉફીની બરણીઓ હતી. મને લાગ્યું કે સોપારીને બદલે એકાદ એકસ્ટ્રા સ્ટ્રોન્ગ પીપરમિન્ટથી ચાલશે તેથી હું દુકાન ઉપર ચઢ્યો. માજીએ પૂછ્યું : "યસ, સની, વ્હોટ કેન આઈ ડુ ફૉર યુ ?—બોલ, દીકરા, શું જોઈએ છે?"

મેં 'પોલો' નામની પ્રખ્યાત પીપરમિન્ટ માગી અને પછી માજી સાથે વાતે વળગ્યો. મેં તેને પૂછ્યું કે "વૃદ્ધોને તો અહીં સરકાર 'ઓલ્ડ એજ પેન્શન' આપે છે તો તમે આ ઉંમરે આ દુકાન શા માટે ચલાવો છો?" માજીએ કહ્યું કે "આ દુકાન કમાવા માટે ખોલી જ કાઢી છે? ૭ મહિના ઉપર મારા પતિ ૮૫ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. મારે કોઈ બાળક કે સગુંવહાલું પણ નથી. પૈસા તો પતિ ઘણો મૂકી ગયા છે છતાં, સૌની, ઘરડાંને પણ વખત કાઢવો તો કંઈક જોઈએ ને? ઘરમાં પડ્યા પડ્યા તો કદાચ જીવાય અને વાત કરનાર પણ કોઈ ન મળે, તેથી મેં આ દુકાન હમણાં જ કાઢી છે. બાજુમાં બાળકોની સ્કૂલ છે તે તો જોઈ છે ને! બસ બાળકોને બીજું શું જોઈએ? ચોકલેટ અને પીપરમિન્ટ. હું તે વગર નફે સસ્તા ભાવે વેચું છું એટલે રીસેસના ટાઈમમાં તો અહીં બાળકો મધમાખીઓની જેમ ઊભરાય છે. "ગ્રેની (દાદીમા), ગિવ મી એ 'પોલો'" કરતાં આ ભૂલકાંઓ આવે છે અને ચોખ્ખી વસ્તુ લઈને ખુશ થતાં થતાં હસતાં કૂદતાં ખેલતાં પાછાં જાય છે. આવું દૃશ્ય જોવાને ખાતર મેં આ દુકાન ખોલી છે, અને નહિ કે કમાવા. બાળકો ઉપરાંત તમારા જેવા નજીકની ઓફિસોનાં નરનારીઓ પણ અહીં આવે છે. બસ, આ પ્રમાણે બે ત્રણ કલાક દુકાને બેસું એટલે કામનું કામ, પૈસાના પૈસા અને ટાઈમ પસાર! હસમુખાં બાળકોનાં દર્શન જેવો ઊંચો આનંદ જીવનમાં બીજો કશો જ નથી, દીકરા!"

અને પછી તો આ હસમુખા દીકરાએ પણ માજીને દરરોજ દર્શન આપવા મોંઘા-સસ્તી મીઠી 'પોલો' કે 'કેડબરી' અને માની મીઠડી વાત! પણ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે કે મેં આ રોજિંદી ટેવ પાડ્યાને ભાગ્યે જ પંદરેક દિવસ થયા હશે એટલામાં ખબર મળ્યા કે માજીનું એકાએક અવસાન થયું છે! બંધ દુકાને આગળથી પસાર થતાં સૌ કોઈના હૃદયમાં વિષાદ વ્યાપી જતો હતો. મારી જગ્યાએ શ્રી. શિવકુમાર જોષી હોત તો આ વાત ઉપરથી તો ઘણી સુંદર વાર્તા લખી શક્યા હોત!

આવો બીજો 'બાલસેવા'નો નમૂનો આ માજીની દુકાનથી થોડે દૂરના રોડ ક્રોસિંગ ઉપર પણ મેં દરરોજ નીરખ્યો. એક વૃદ્ધ સજ્જન હાથમાં એક લાંબી લાકડી ઉપર લટકાવેલું પાટિયું લઈને રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ ઊભા રહેતા હતા અને ભલભલાં વાહનોને પાટિયું બતાવીને થંભાવી દેતા હતા. પાટિયા ઉપર લખેલું હતું: "સ્ટોપ! ચીલ્ડ્રન ક્રોસિંગ!".

મેં એક દિવસ આ કાકાને સીધેસીધું પૂછ્યું કે "આ કામ તો ટ્રાફિક પોલીસનું છે તો પછી તમે કેમ કરો છો?"

કાકાએ કહ્યું કે "લુક, પોલીસ પોલીસનું કામ કરે છે અને મારા જેવા અનેક વૃદ્ધો તે ઉપરાંત શાળાઓની નજીકનાં ક્રોસિંગો ઉપર શાળા ખૂલવાના, બંધ થવાના અને રીસેસના સમયે કલાક બે કલાક આવી સેવા વગર પગારે આપે છે. બાળકોની જિંદગીથી ચઢિયાતું રાષ્ટ્રધન બીજું શું છે? તેઓ સલામત રસ્તો ઓળંગે તે કાર્યમાં પોલીસને મદદ કરવામાં અમને તો આનંદ આવે છે. આવું કામ માથે લેનારા રીટાયર્ડ વૃદ્ધો પોતપોતાના લત્તામાં આવેલી શાળાઓનાં ક્રોસિંગો ઉપર ઠેરઠેર આવાં પાટિયાં લઈને દિવસમાં ત્રણ વાર

ઝીણા રહે છે. બાળકોનાં દર્શન કરવાની અને તેમની સલામતી જાળવવાની ફરજ બજાવવાની તક આ કાર્યમાં અમને મળે છે તેથી આ કામ કરતાં તો અમને અનહદ આનંદ થાય છે. તમારા ભારતમાં શું આવું નથી કરવામાં આવતું!

શું કહેવું આ કાકાને! ભારતનાં બાળકો રસ્તે ચાલે છે રામભરોસે અને બસ કે ટ્રેનમાં ચઢે છે ઊતરે છે પણ રામભરોસે. ક્યાં છે એમને વહાલથી પીપરમિન્ટ વેચતી દાદીમાઓ અને ક્યાં છે તેમને સલામત રસ્તો ઓળંગાવનારા દાદાઓ? ભારતનાં બાળકોને નસીબે તો શાળાઓની નજીકમાં તેમની તબિયત ખુવાર કરનારા ભેળપુરી અને ઝેરી રંગોવાળા આઈસ સરબત વેચનારાઓની કતાર લાગેલી હોય છે! 'બાલસેવા'ની આવી ઝીણી ઝીણી વિગતો તરફ આપણા સમાજ સેવકોનું ધ્યાન ક્યારે ખેંચાશે તે કોણ કહી શકે તેમ છે! વાર્તાકારો! લખો આના વિશે પણ કંઈક વાર્તા જરૂર લખો. પ્રણયત્રિકોણ અને વૈધવ્યવરાળ વિશે તો બહુ લખાયું છે. હવે 'ફોર એ ચેન્જ' આવા વિષયો પણ પકડો તો સારું. વાર્તાકાર સંમેલનમાં મારે આ કહેવું હતું પરંતુ ભાષણ કરવા જતાં રેવડી દાણાદાણ થઈ જવાનો ડર હતો તેથી આ સ્થળે કહું છું. અગમ્ય અને ગહન 'રહસ્યો' અને 'દર્શનો'વાળી વાર્તાઓ અને કાવ્યો વાંચું છું ત્યારે મને આવા જ વિચારો આવે છે. સાહિત્યમાં અગમ્યતા શા કાજે! ભારે શબ્દો શા કાજે?

વિલાયતમાં કેવળ બાળકોની સેવા કરનારા સ્વયંસેવકો હોય છે એમ નથી. મોટાઓના વિષાદને દૂર કરનાર ભલાં નરનારીઓ પણ હોય છે જ. એક દિવસ મારા ચહેરા ઉપર મિસીસ જ્હોનસને વિષાદ જોયો અને મને પૂછ્યું: "વ્હોટ ઇઝ રોન્ગ, મિ. ગાંધી!" એક તો હોમસિકનેસનું મોજું મન ઉપર ફરી વળ્યું હતું તેવામાં ભાઈ પદ્મનાભને એકાએક ધડાકો કર્યો. શેક્સપીઅરની જન્મભૂમિ સ્ટ્રેટફોર્ડ-અપોન-એવોનથી બસમાં માન્ચેસ્ટર પાછા ફરતી વખતે મારે એક યુગલ મિ. અને મિસીસ શેપર્ડ સાથે રસ્તે પરિચય થયો અને તેમણે મને ત્રણ દિવસ બાદ તેમને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. પણ બસમાંથી ઊતરીને ઘેર આવતી વખતે પદ્મશ્રીએ મારી ઉપર એક ઓર્ડિનન્સ બજાવ્યો કે તેમની હાજરીમાં મારે કોઈની પણ સાથે મારા પ્રિય વિષયો (સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, માનવતાવાદ, સમાજવાદ, ધર્માંધતા, શોષણ, નશાખોરી, સંસ્થાનવાદ વગેરે) વિશે વાત કે ચર્ચા કરવી નહિ! એકાએક આ શું સૂઝ્યું, ભાઈ સાહેબ! મેં કહ્યું કે "મારા વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપરની કોઈપણ તરાપ મારે નામંજૂર છે!" અને આમાંથી વિષાદ પેદા થયો.

મિસીસ જ્હોનસને આનો તાત્કાલિક ઇલાજ અજબ જેવો કર્યો. ચિ. પ્રજ્ઞા જેવી એક સત્તરેક વર્ષની લેસ્લી શાર્પ નામની બાળાને મારા રૂમમાં મોકલી. આ વાચાળ કન્યાએ મને ખૂબ વાતોએ ચઢાવ્યો. "તમારી પુત્રી પ્રજ્ઞા મારી જેવી જ હશે જેઈએ એમ માનું છું" એમ પણ કલ્પના દોડાવી. મેં તેને મારાં કુટુંબીઓના ફોટા બતાવ્યા. તેણે તેના કુટુંબ વિશે વાતો કરી અને પછી તેણે સૂચવ્યું કે "ચાલો, લાઉન્જમાં ટેલીવિઝન જોવા જઈએ. મારી સોબતમાં મજા તો ખરું ને!"

શી આ સજ્જનતા! આપો વિષાદ તો ત્યાંનો ત્યાં જ વિખેરાઈ ગયો. બીજે દિવસે

લેબોરેટરીમાંથી ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે મારા રૂમમાં એક પેકેટ પડેલું હતું. ખોલીને જોયું તો તેમાં એક સરસ ફોટોફ્રેમ હતી અને એક નાનકડો પત્ર હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે "વહાલા ભાઈ ગાંધી, તમારા કુટુંબનો સુંદર ફોટો જોઈને મને લાગ્યું કે ખરેખર તેને માટે તમારે એક ફ્રેમની જરૂર છે જ. તેથી આશા રાખું છું કે તમે આ નાનકડી ભેટ જરૂર સ્વીકારશો જ અને એ રીતે આ ઘરમાંના તમારા નિવાસને હજુયે વધારે સુખદાયી બનાવશો. લેસ્લી"

"વાહ! આ તો વાર્તા જેવી વાત થઈ! બીજે દિવસે મેં લેસ્લીને શ્રી. કનુ દેસાઈનું 'ચિત્રલેખા'નું આલ્બમ ભેટ આપ્યું અને વિષાદ વિખેરાતો ગયો. મને ખરેખર લાગ્યું કે અહીં દૂર દેશાવરમાં પણ આવી મમતા બતાવનાર આપણાઓ હોય છે ખરી! છેલ્લે ભાઈ પદ્મનાભન પોતે જ મારા રૂમમાં આવીને દિલગીરી વ્યક્ત કરી ગયા અને ખાત્રી આપી ગયા કે મારું વાણીસ્વાતંત્ર્ય અખંડિત રહેશે! તાજેતરમાં પણ એક ઊજળા આદીધારી મિત્રે મારા વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર કાપ મૂકવા પ્રયત્ન કરેલો, અને મારે વિરોધ કરવો પડેલો. એક 'પ્રસ્થાને' જ મને પૂરેપૂરું વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે, તેથી હું વિગતે લખવાનું ચાલુ રાખી શક્યો છું!

તમને નવાઈ લાગશે કે હમણાં તો અમે હેઝલડીન હોટલમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી પાછા મિસીસ જ્હોનસનને ઘેર કેવી રીતે આવી ગયા! અરે ભાઈ, તેની પાછળ પણ વાર્તા જેવી જ એક વાત છે! ડોરસગરીમાં રહેવાની તો મઝા હતી જ પણ તે બ્લેકલીથી ઘણું દૂર હોવાથી અમે પહેલાં ત્રણ જ અઠવાડિયાં બાદ હેઝલડીન હોટલમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા તે વિશે મેં પત્ર નં. ૧૮માં લખ્યું હતું જ. આ હોટલના લાઉંજમાં બેઠેલાં પેલાં મૂંગાં પૂતળાંઓ જોઈને હસવું રોકાતું નહોતું. પેલી માજી ત્રાજવે તોળીને આપતાં હતાં; પેલી વેઈટ્રેસ એનીને લગ્ન એક કૌતુકકારી કોયડા સમાન લાગતું હતું વગેરે વાતો તમને યાદ હશે જ. તે સમયે મેં લખેલું કે હોટલ તે હોટલ જ, તેમાં "પર્સનલ ટચ" જેવું કંઈ જ નહિ. રસોઈમાં પણ મિસીસ જ્હોનસનની રસોઈ જેવી મીઠાશ કે કુમાશ નહિ. ભાતમાં ચોખા કરતાં પાણી વધારે, અને તે પણ પીરસાય એક મોટા લીંબુ જેટલો! સૂપમાં નાખીને ખાઈએ તો મન મનાવી શકાય કે આ પણ દૂધપાકના જેવી 'સૂપભાત' નામની એક નવી જ વાનગી છે! હું તો રહ્યો ગુજરાતી, એટલે આટલો ભાત પણ નભી જાય પણ ભાઈ પદ્મનાભન તો હતા મદ્રાસી, એટલે તેમને તો આ ભાત "વ્હોટ એ ન્હોનસેન્સ!" જેવો જ લાગતો હતો!

વાતાવરણ ઘુંધવાતું હતું. હું તો આવી બાબતમાં થોડું અપનાવીને ઉપરે નભાવી લેવાની નીતિમાં માનનારો છું પણ ભાઈ પદ્મનાભન આવું 'ન્હોનસેન્સ' સાંખી લે તેવા નથી. એક દિવસ તેમણે હોટલની મેનેજર મિસ પીસીને જણાવ્યું કે મિસીસ જ્હોનસનના જેવી રસોઈ અહીં મળતી નથી ત્યારે જવાબ મળ્યો કે "તો ત્યાં જ રહેવું હતું!" આટલા છમકલા પછી શનિવાર તા. ૨૮મી જૂનની સવારે હું તો હજી ઊઠીને નિત્યકર્મમાં ગૂંથાયો હતો ત્યારે બીજી બાજુ ડાઇનિંગ રૂમમાં ભાઈ પદ્મનાભન અને વેઈટ્રેસ એની વચ્ચે ટેરી થઈ હતી! હું બ્રેકફાસ્ટ લેવા ગયો ત્યારે તે બન્ને વચ્ચે વાક્‌યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. વાત શી

હતી? વાત એમ હતી કે તે દિવસે ભાઈ પદ્મનાભનને બળી ગયેલા કોલસા જેવા ટોસ્ટ મળ્યા હતા અને તેથી તેઓ એની ઉપર છંછેડાઇ ગયા હતા. એનીએ કહ્યું કે "મારું કામ તો પીરસવાનું છે. હું કાંઈ રાંધતી નથી. તમારે જોઈએ તો મેનેજરને ફરિયાદ કરો."

વાત વધી ગઇ હતી તેથી હોટલના પડછંદ મેનેજર પીસીમાનુ પણ આવી પહોંચ્યાં. તેમણે તો કહી નાખ્યું કે "તમને અહીં ના ફાવતું હોય તો બહેતર છે કે તમે બીજી હોટલ શોધી લો!" ઓત્તારી! બીજી હોટલ શોધી લો! આ તો વાત વણસી ગઇ! પણ હવે થાય શું? હવે તો સ્વમાનને ખાતર પણ હોટલ છોડવી જ જોઈએ. આવે પ્રસંગે બે હિંદીઓએ એકતા જાળવી રાખવી જોઇએ તેથી મેં પણ પીસીબાઇને કહી દીધું કે "તમે જ્યારે સીધું જ કહો છો કે અમારે ચાલ્યા જવું જોઇએ તો પછી તેમ જ કરીશું!" પદ્મશ્રીએ બરાબર પરખાવ્યું કે "પૈસા ખાસા અઠવાડિયે દસ દસ પૌંડ જણ દીઠ લો છો અને સર્વિસ આવી મંદુડી કેમ આપો છો?" થઈ રહ્યું, બાંધ ગઠરિયાં!

આમ તા. ૧૧ જુલાઇએ અમે હેઝલડીન હોટલ છોડીને પાછા મિસીસ જ્હોનસનને ત્યાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. પૂરા બે મહિના હેઝલડીનમાં ગાળ્યા પણ હેઝલડીન પ્રત્યે મમતા થઈ નહિ. ઝીણા ઝીણા 'પીનપ્રીકો'થી કંટાળીને છેવટે 'પ્રોડીગલ કમ્સ હોમ'ની જેમ પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં ડીડસબરીમાં આવ્યા. ત્યાર બાદ તુરત જ તા. ૧૩મી જુલાઈએ સાંજે પેલો વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપનો બનાવ બન્યો. એટલે હોમસિકનેસ અને વિષાદમાં હું ઘેરાઇ ગયો. ડીડસબરી આવવા માટે હેઝલડીન હોટલમાં સામાન પેક કરતી વખતે તો હૃદયમાં એવી જ ઝંખના પેદા થઈ આવી હતી કે આ પેકિંગ મુંબઈ જવા માટેનું હોય તો કેવું સારું! પણ હજી તો અડધી મજલ બાકી હતી. આવી મનોવ્યથાના સમયે મિસીસ જ્હોનસને અને લેસ્લી ચાર્પે જે આશ્વાસન આપ્યું તેવા આશ્વાસનની આશા હેઝલડીન હોટલમાં તો રાખી શકાય જ નહિ. હોટલ અને ગેસ્ટ હાઉસ વચ્ચેનો આ જ ખરેખરો તફાવત છે.

'એલ્ગ્લી' ગેસ્ટ હાઉસમાં પાછા રહેવા આવી ગયા પછી ત્રીજે જ દિવસે સવારે રવિવાર તા. ૧૩મી જુલાઈએ અમે મહાકવિ શેક્સપીઅરની જન્મભૂમિ સ્ટ્રેટફોર્ડ–અપોન–એવોન જોવા ઊપડી ગયા. એક સ્પેશિયલ લક્ઝરી બસ સવારે સાડા સાત વાગ્યે ડીડસબરી ઇસ્ટ સ્ટેશન પાસેથી ૪૦ સહેલાણીઓને લઈને ઊપડી તે રાત્રે સાડા અગિયાર વાગ્યે ૨૮૦ માઇલની મુસાફરી કરીને માન્ચેસ્ટર પાછી ફરી હતી. આ સોળ કલાકમાં તો તેણે અમને ખૂબ ફેરવ્યા. બસ કલાકના ૩૫ માઇલની ઝડપે ચાલતી હતી અને આસપાસનો ગ્રામ પ્રદેશ બતાવતી જતી હતી. આખો રસ્તો ઘણો સુંદર છે અને ગ્રામ પ્રદેશ તો ખૂબ જ મનોહર લાગતો હતો. લીલાંછમ ખેતરો, ખેડૂતોની બંગલીઓ, ઘોડાથી ખેડાતી જમીન એ બધું જોતાં જોતાં અમે કોલસાની ભૂમિ ન્યુકેસલમાં આવ્યા. ત્યાં ચાપાણી લઇને પાછા ઊપડયા તે બરાબર બારના ટકોરે સ્ટ્રેટફોર્ડ પહોંચ્યા.

ગામની વચ્ચોવચ એવોન નદી એક સાંકડી નહેરની જેમ વહે છે. તેના બન્ને કિનારે પાળ બાંધી દીધેલી છે તેથી તેનો પ્રવાહ ગામમાં ગમે ત્યાં ફેલાઈ જતો નથી. એક કિનારેથી બીજે કિનારે જવા માટે થોડે થોડે અંતરે નાના નાના પુલો બાંધેલા છે. વચમાં

વચમાં કિનારા ઉપર પહોળા ઘાટો ચણેલા છે અને તેની ઉપરના બાંકડાઓ ઉપર સહેલાણીઓ બેસે છે. બ્રિટનની નદીઓ આપણી નદીઓથી બહુ જ જુદા પ્રકારની હોય છે તે વિશે હું પૂર્વે પણ લખી ચૂક્યો છું. આપણો નદી વિશેનો ખ્યાલ પહોળા રેતીના પટ વચ્ચે વહેતાં નિર્મળ પાણી એવો હોય છે અને તે ગામને છેડે જ હોઇ શકે એવી આપણી માન્યતા હોય છે. પણ બ્રિટનની ઘણીખરી નદીઓ તો એક રસ્તા જેટલી જ સાંકડી હોય છે. ગામની વચ્ચેથી જ તે વહે છે અને તેનાં પાણી નિર્મળ પણ દેખાતાં હોતાં નથી. રેતીને બદલે તે માટી ઉપર વહે છે અને સડસડાટ નજીકના સમુદ્રમાં વહી જતી હોવાથી પૂર તો ભાગ્યે જ આવે છે.

એવોનના એક વિશાળ ઘાટ ઉપર શેક્સપીઅર મેમોરિયલ થિયેટરની ચિત્તાકર્ષક ઈમારત બાંધેલી છે. અમે ગયા ત્યારે સેશન ચાલુ નહોતી, બાકી આ થિયેટરમાં રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ, ઓથેલો, હેમ્લેટ કે એવા ઉચ્ચ કોટિના નાટક જોવાનો લહાવો એ જિંદગીનો એક અમૂલ્ય લહાવો ગણાય છે. આ થિયેટરની સ્ટેજક્રાફ્ટ ખૂબ જ અદ્યતન છે. નાટકનાં પાર્શ્વ દશ્યોની રચના એટલી બધી આબેહૂબ કરવામાં આવી છે કે પ્રેક્ષકોને નાટક નાટક જેવું લાગવાને બદલે સત્ય ઘટના જેવું જ લાગે છે. થિયેટરની નજીકમાં આર્ટ ગેલેરી છે તે પણ એટલી બધી સુંદર છે કે આ સ્થળમાં રહી પડવાનું જ મન થઇ જાય છે. થિયેટર પાસેના ઘાટ ઉપર સુંદર બાળકો નદીમાં તરતા હંસલાઓને બ્રેડના ટુકડા ખવડાવવા કિનારા તરફ આકર્ષતા હતા તે દશ્ય ખૂબ જ મનોહર હતું. અહીંથી થોડે દૂર એક બગીચામાં શેક્સપીઅરની વિશાળ મૂર્તિ ગોઠવેલી છે તે જોઈને પછી અમે શેક્સપીઅર જે ઘરમાં ઈ. સ. ૧૫૬૪માં જન્મ્યા હતા તે ઘર જોવા ઊપડયા. આ ઘરને મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ તરફથી ઘણી સારી રીતે સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. ઘરની પાછળ પુસ્તકાલય છે. તેમાંથી શેક્સપીઅરની કોઇ પણ કૃતિ ખરીદનારને તે પ્રત ઉપર સિક્કો મારી આપવામાં આવે છે કે "આ પ્રત શેક્સપીઅરના નિવાસસ્થાનેથી ખરીદેલી છે."

અહીંથી આગળ ચાલતાં શેક્સપીઅરની પત્ની એની હેથાવે જે ઝૂંપડામાં જન્મી હતી તે ઝૂંપડું પણ જોવા મળ્યું. તેમની પુત્રી અને જમાઈનું ઘર અસલના જમાનામાં એક જેલ તરીકે વપરાતું હતું ત્યાં હવે એક સરસ કેફે ચાલે છે. કેફે જોઈને ભૂખ લાગી. મિસીસ જ્હોનસને અમને આલ્કાથીનનાં પડીકામાં ચટણી અને ટોમેટોના સ્વાદિષ્ટ સેન્ડવીચ બાંધી આપ્યાં હતાં અને ચાર સફરજંદ આપ્યાં હતાં તે તો અમે બસમાં જ ખાઇ ગયા હતા તે છતાં હવે કકડીને ભૂખ લાગી હતી. 'મેન્ડેરીન' ચાઇનીઝ હોટલના વિશાળ ભોજનખંડમાં જઈને અમે સ્વાદિષ્ટ 'ફ્રાઇડ રાઈસ એન્ડ એગ કરી' ખાધાં અને ઉપરથી 'ચાઉચાઉ' નામની બાફેલાં અનેનાસમાંથી બનાવેલી મીઠાઈ લીધી. આ બધું પતાવીને બપોરે બે વાગ્યે અમે પાછા બસમાં બેઠા તે ત્રણ વાગ્યે સ્ટોવ-અપોન-ક્રોટસવાલ્ડ નામના એક મજેના નાનકડા ગામડામાં આવ્યા. આ ગામ વિશેની અનેક દંતકથાઓ ગ્રામવાસીઓએ અમને કહી સંભળાવી. આપણા નવસારી બીલીમોરા જેવું આ ગામ છે. ત્યાં પાણી ચા પીધી અને આગળ વધ્યા.

બે ત્રણ ગામડાં વટાવીને બર્મિંગહામ પાસેના એક રમણીય શહેર 'લીમિંગ્ટન સ્પા'માં

આવ્યા. 'સ્પા' નામવાળાં સ્થળો હવા ખાવાનાં સ્થળો હોય છે. ત્યાં સુંદર સેનેટોરિયમો અને ઉદ્યાનો હોય છે અને સ્વચ્છ પાણીના ઝરાઓ હોય છે. એક કલાક લીમિંગ્ટન સ્પામાં ખૂબ ઘૂમ્યા. ગામના ચોકની વચ્ચે મધુર બેન્ડ વાગી રહ્યું હતું તે સાંભળવાનો પણ લાભ મળ્યો. રસ્તામાં એક ટેકે જોઈ તેમાં બે પંજાબી ભાઈઓને જોયા એટલે અમે તેમાં ઝંપલાવ્યું. પૂછપરછ કરતાં જાણવા મળ્યું કે આ બન્ને જણા આ સ્થળે છેલ્લાં અઢાર વર્ષથી રહે છે અને લીમિંગ્ટનની એક ફેક્ટરીમાં ફીટર તરીકે કામ કરે છે. તેમની સાથે બીન્સ ઓન–ટોસ્ટ ખાધા અને નમસ્તે કરીને છૂટા પડ્યાં.

લીમિંગ્ટનથી બસ ઊપડી તે રાત્રે સાડા અગિયાર વાગ્યે પાછી ડીડ્સબરી ઈસ્ટ સ્ટેશને આવી. આ છેલ્લા ચાર કલાકના પ્રવાસમાં મેં જેમના વિશે ઉપર લખ્યું તે મિ. અને મિસીસ શેપ્લીનું ઓળખાણ બસમાં થયું. મારી વિવિધ વાતો સાંભળીને તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થઈ ગયાં અને હવે માન્ચેસ્ટરમાં તેમને ફરી ફરી મળવાનું વચન મારી પાસે લેવડાવ્યું. બુધવારે સાંજે જ તેમને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ મળ્યું તે મુજબ હું ગયો ત્યારે તેઓ ખૂબ જ પુલકિત થયાં. ભારતીય ઢબનો અતિ આગ્રહ કરીને મને તેમણે ખૂબ ખવડાવ્યું અને પીવડાવ્યું. મોડી રાત સુધી અમે આગમનિગમની વાતો કરી અને તેઓ બન્ને મારા એવા પ્રેમમાં પડી ગયાં હતાં કે જાણે ત્યાં જ રાખી પાડવા માગતાં હતાં. પણ ફરી મળવાનું વચન આપીને હું ચીન્લીથી ડીડ્ઝબરી રાત્રે એક વાગ્યે પાછો ફર્યો. ફરી પાછો મુંબઈ આવતાં પહેલાં આ યુગલને ત્યાં એક મધુર સંધ્યા ગાળી આવેલો.

ડીડસબરી આવ્યા પછીના બીજા રવિવારે તા. ૨૦મી જુલાઈએ હું ડર્બીશાયર પ્રદેશમાં ઘૂમી આવ્યો. સવારે ૯–૨૬ની ગાડીમાં ડીડસબરી વેસ્ટ સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં બેઠો તે ૧૦–૪૦ વાગ્યે મીલર્સ ડેલ નામના સ્ટેશને ઊતર્યો. ત્યાંથી નાનકડી ડીઝલ ટ્રેનમાં બેઠો તે ૧૦–૫૦ વાગ્યે બક્સ્ટન પહોંચ્યો. આ ડીઝલ ટ્રેન ખૂબ જ ભપકાદાર છે. ખૂબીની વાત એ હતી કે જે ટ્રેનમાં હું ગયો તે ટ્રેનમાં હું એકલો જ પેસેન્જર હતો! ટ્રેનના એક છેડે ડ્રાઈવર અને બીજા છેડે ગાર્ડ હતા તે બન્નેને ડબ્બામાંથી જ હું જોઈ શકતો હતો. આ પણ એક અનોખો જ અનુભવ હતો!

બક્સ્ટન આપણા ઉતાકામંડ જેવું રમણીય સ્થળ છે. દરિયાની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફૂટ જ ઊંચું છે છતાં શીતળતા ઊટી જેવી જ છે. જમીનની ૫૦૦૦ ફૂટ નીચેથી અહીં ગરમ પાણીના ઝરા (હોટ સ્પ્રિન્ગ્સ) ફૂટેલા છે—આપણા વજ્રેશ્વરીના કુંડ જેવા. આ ઝરાઓમાંથી દરરોજ પાંચ લાખ ગેલન 'મિનરલ વોટર્સ' ઉપર આવે છે. આ પાણીમાં વિવિધ ક્ષારો ઉપરાંત રેડિયો–એક્ટિવ પદાર્થો પણ છે એમ મનાય છે કારણ કે આ પાણીમાં સ્નાન કરવાથી ઘણા રોગો મટે છે. પાણીનું ટેમ્પરેચર વર્ષોથી કાયમ ૮૨° ફેરનહાઈટ જેટલું રહે છે. તે નીતરું, સ્વચ્છ અને નાળિયેરપાણી જેવું સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. હાથમાં તે લિસ્સું લાગે છે. સેનીસવેલ નામના એક ઝરાનું પાણી મેં પણ પેન્સના એક ગ્લાસના હિસાબે પીધું. થોડે દૂર ઓક્સિયાર્ન મકાનમાં આ ઝરાઓમાંથી બાંધેલા સુંદર કુંડો છે. આપણા વજ્રેશ્વરીનાં કુંડની મલિન દશા જોઈને તો અફસોસ થાય છે પણ બક્સ્ટનના આ 'થર્મલ બાથ' અને 'મીનરલ બાથ' જોઈને ખ્યાલ આવે છે કે આ લોકોએ આ ઝરાઓનો કેવો સરસ લાભ ઉઠાવ્યો છે. ૭ પેન્સની ટિકિટ લઈને સ્ત્રી પુરુષ બાળકો આ ઝરાઓમાં

અવ્યવસ્થિત રીતે તરવા પડે છે. તેમને કપડાં બદલવા માટેની પણ ઉમદા સગવડ છે. હું ત્રણ પેન્સની ટિકિટ લઈને પ્રેક્ષક તરીકે આ કુંડો જોઈ આવ્યો.

સ્વીમિંગ પુલો જોઈને થોડે દૂર આવેલા 'પેવીલિયન ગાર્ડન'માં ગયો. આ બાગ ખૂબ ભવ્ય છે. તેમાં બે હજાર માણસો બેસી શકે તેવું તો એક કાચનું થિયેટર છે અને ૭સો માણસ એકીસાથે બેસીને જમી શકે તેવી મોટી એક રેસ્ટોરાં છે. બાગમાંથી 'વાઇ' નદી નહેરની જેમ વહી જાય છે અને તેમાં નાનકડી હોડીઓમાં બેસીને નૌકાવિહાર પણ કરી શકાય છે. પુષ્પોની તો વાત જ ન પૂછો. બસંતબહારમાં કશું બાકી જ નહિ. કેવા કેવા રંગોનાં અને કેવા કેવા કદનાં આ ફૂલો છે. ગણ્યા ગણાય નહિ અને વીણ્યા વીણાય નહિ! આવા ઉદ્યાનની વચમાં બાળકોને ખેલવા કૂદવાના હીંચકા, દાદરા, ચકડોળ વગેરે પણ અસંખ્ય છે.

આ બધું જોઈને હું એક કેફેમાં જમવા ગયો. અહીં તો અઢી શિલિંગમાં પેટભરીને જમવાનું મળ્યું. જમીને બસ સ્ટોપ ઉપર ગયો અને ૨-૧૫ વાગે એક કોચ દૂર ચેટસવર્થ-હર્મીશાયર તરફ ઊપડવાની હતી તેમાં સામેલ થઈ ગયો. ૩-૧૫ વાગે ચેટસવર્થ પહોંચ્યો. આ પણ ખૂબ રમણીય સ્થળ છે. હજારો સહેલાણીઓ ઘાસના વિશાળ મેદાન ઉપર નાનકડી ફોલ્ડીંગ ખુરશીઓ અને નાનકડાં ફોલ્ડીંગ ટેબલો નાખીને બેઠાં હતાં. કોઈ મંડળી મેન્ડોલીન ગવડાવીને નાચતી હતી, તો કોઈ મંડળી ટામેટાં કાપીને સેન્ડવીચ બનાવતી હતી. કેટલાંક નરનારીઓએ તો ઘાસ ઉપર મુક્તપણે લંબાવી દીધું હતું. આ મેદાન વટાવીને હું ડ્યુક ઓફ ડેવોનશાયરના રાજમહેલમાં ગયો. અંદરની લાયબ્રેરી, ડાઇનિંગ હોલ, બેડ રૂમો, પાનાં રમવાનો રૂમ વગેરે વગેરે બાદશાહી ખંડો જોયા. ભીંતો અને છતો ઉપરનાં સુંદર ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કર્યું અને રાજમહેલના ઝરૂખામાંથી સામેના ઉદ્યાનમાં ત્રીસ ત્રીસ ચાલીસ ચાલીસ ફૂટ ઊંચે ઊડતા ભવ્ય ફુવારાઓ જોયા. ફુવારા તે આનું નામ — જાણે ગગનચુંબી જળજ્યોત! આપણા ફુવારા તો આની આગળ ફુસ જેવા લાગે.

રાજમહેલમાંથી નીકળીને હું ઉદ્યાનમાં આવ્યો. અહીં એક નવાઈની ચીજ જોઈ તે 'વોટર કાસ્કેડ' એટલે કે બનાવટી જળધોધ. મુંબઈના કમલાપાર્કમાં પ્રવેશદ્વાર આગળ એક નાનાં બચ્ચાં જેવો કાસ્કેડ છે તેના દાદાના દાદાના દાદા જેવો વિરાટ આ કાસ્કેડ છે. પૂનાના પર્વતીના પગથિયાં જેવો જ માનો. પચીસ મોટાં પગથિયાં, તે દરેકમાં પાછાં ચાર પેટાપગથિયાં એવો આ સો પગથિયાંનો કાસ્કેડ પર્વત પરથી નીચે ધસી આવતાં પાણીનો ઘુમરાવતો ઘુમરાવતો માર્ગ આપે છે એ દૃશ્ય ખરેખર અદ્ભુત છે. તેની બન્ને બાજુ ઘાસવાળો સ્લોપ છે અને તેની ઉપર હજારો સહેલાણીઓ પીકનીક કરવા બેસે છે. હું ગયો તે દિવસે તડકો પણ મઝેનો હતો તેથી ચેટસવર્થના આ ઉદ્યાન આગળ બે હજાર જેટલી તો મોટરો આવી હતી.

ચેટસવર્થથી પાછો સાંજે સાડા ૭ વાગે બક્ષ્ટન આવ્યો અને ત્યાં ચોખાની બાફેલી સેવ 'સ્પેઘેટ્ટી – ઓન – ટોસ્ટ', તથા ચાનો નાસ્તો કર્યો. બક્ષ્ટનથી ૭-૩૦ ની ટ્રેનમાં બેસીને ૭-૪૦ વાગે મીલ્સર્ડેલ, ત્યાંથી ચીનલી અને ચીનલીથી ૮ વાગે બીજી ટ્રેન બદલીને ૯ વાગે ડીડ્સબરી પાછો આવ્યો.

ખરી ગમ્મત તો બક્ષ્ટન સ્ટેશને થઈ. સ્ટેશન તરફ ચાલતાં ચાલતાં એક ત્રણ ચાર વર્ષના બાબાએ તેના મમ્મી પપ્પાની આંગળી પડતી મૂકીને મારી આંગળી પકડી લીધી!

મેં તેના મોઢામાં ગલ્પ દઈને એક પીપી મૂકી દીધી એટલે બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. બાબાને મમ્મીનો હુકમ થયો "સે થેંક્યુ." મેં બાબાને પૂછ્યું "મારી સાથે આવવું છે ?" તો કહે છે કે "હા !" મેં તેને કહ્યું કે "તો પછી મમ્મી પપ્પાને ગુડબાય કરી દો અને ચાલો મારી સાથે." એટલે તેણે તો "ગુડબાય મમ્મી" પણ કરી દીધું અને મારા ખભે ચઢી ગયો. મારા ખીસામાં તેણે શોધ ચલાવી અને એક ચોકલેટ કાઢી લીધી અને પછી તો તે મને વળગેલો જ રહ્યો. મેં કહ્યું કે "જાવ તો હવે, મમ્મીને મોડું થાય છે" તો કહે છે "ના, હવે નહિ જાઉં ! મમ્મીને તો મેં ગુડબાય પણ કરી દીધું છે !" ઓત્તારીની ! આ બચ્ચો મારો બેટો ! આ તો ખરેખાત વળગ્યો ! મારી ટ્રેન પ્લેટફોર્મમાં આવી તો તેમાં બેસી ગયો ! પેલાં માબાપ પણ ગભરાયાં કે હવે શું ! અહીંની ટ્રેનો તો વ્હીસલ વગાડ્યા વગર જ ટાઈમ થયો કે તરત એકાએક ચુપચુપ ઉપડે છે. તેથી છેવટે આ બાબાસાહેબને રડાવીને ઉતારવા પડ્યા ! પણ તેના પપ્પાએ કહ્યું કે "ચાલો તો આ અંકલને સ્વીટ લીટલ કીસ્સી કરીને ગુડબાય કરી દો તો." એટલે છેવટે તેને હસતાં હસતાં ગુડબાય તો કરી પણ ટ્રેન ઊપડી એટલે એનો જીવ બાગમાં રહી ગયો અને મારો જીવ એનામાં રહી ગયો !

આવા પ્રસંગોથી હૃદય ઘણું પુલકિત થઈ જાય છે. મને તો લાગે છે કે આવાં મીઠાં બાળકોની વચમાં જેને જિંદગી વીતાવવાની હોય તે જ ખરેખર ભાગ્યશાળી જીવો કહી શકાય. બાળકોની આ દુનિયા જોઈએ છીએ ત્યારે વિચારો જરૂર આવે છે કે કુદરતમાં આવાં મીઠાં નિર્દોષ ફૂલો ઊગે છે તે જ આગળ જતાં મોટા થાય છે ત્યારે કપટી, લોભી, દ્વેષી, વિકારી કેમ થઈ જતાં હશે ? ભલે ઉંમર વધે પણ માનવીની મીઠાશ અને નિર્દોષ ભાવો સદાકાળ બાળકનાં જેવાં કેમ નથી રહેતાં !

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

☆

સુંદર કલાત્મક ભાવવાળી

ફોટા માટે

સુરેશ ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો

લક્ષ્મી ટોકીઝ સામે : ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણછોડલાલ કેશુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/ૠ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, શ્રી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૨૮-૨-૧૯૬૧

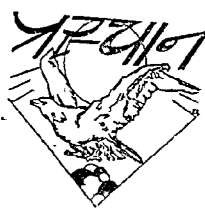

આદ્યતંત્રી
રામનારાયણ વિ. પાઠક
સંચાલક
રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

વર્ષ ૩૬
ચૈત્ર : ૨૦૧૯
અંક ૬

સાહિત્ય-અકાદમી એવોર્ડના વિજેતા (૧૯૫૭-૬૦)

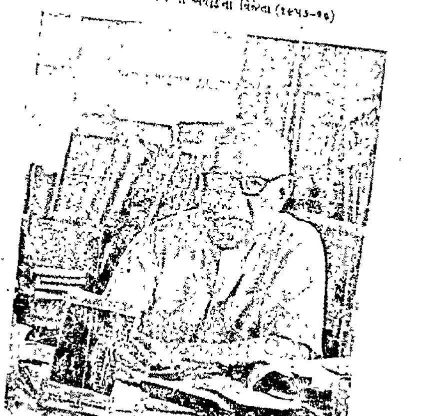

શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ

ત્રિ : નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી
(આર્ટિસ્ટ)

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
મુંબઈ-૪

સફળ બનાવવા
સહકાર આપો.

વિગતવાર ફાળવણી

(લાખરૂપિયામાં)

* ખેતી વિષયક કાર્યક્રમ	રૂ. ૪૪૫૭.૭૫
* સામૂહિક વિકાસ	રૂ. ૧૪૦૦.૦૦
* સિંચાઇ અને વિદ્યુતશક્તિ	રૂ. ૯૭૦૨.૦૦
* ઉદ્યોગો અને ખનિજ	રૂ. ૦૪૮૧.૮૭
* વાહનવ્યવહાર	રૂ. ૨૨૩૦.૦૦
* સામાજિક સેવાઓ	રૂ. ૫૧૭૭.૫૦
* પ્રકીર્ણ	રૂ. ૭૦.૮૮

કુલ રૂ. ૨૩૫ કરોડ

(G) FYP (II)

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : ચૈત્ર અંક

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧. કોમનવેલ્થ અને દક્ષિણ આફ્રિકા

૨. પંચાયત રાજ્ય

પ્રશ્ન : દક્ષિણ આફ્રિકા કોમનવેલ્થમાંથી નીકળી ગયું એ ઘટનાનું શું મહત્ત્વ ?

ઉત્તર : વિલિયમ વિલ્બરફોર્સ જેવા મહાનુભાવોની જહેમતથી ગુલામીની પ્રથાને ઈંગ્લેન્ડમાં ગેરકાયદે કરવામાં આવી તે દુનિયાના ઇતિહાસમા જેટલો મહત્ત્વનો બનાવ છે તેના જેટલો અથવા બલ્કે તેથી વધારે મહત્ત્વનો આ બનાવ છે. Abolition of Slavery એ જગતના સામાજિક ઇતિહાસમા એક મહાન પ્રગતિપ્રયાણ થઈ ગયું.

ઊંચનીચનો ભેદ અને તત્પ્રેરિત વ્યવહાર એ દરેક સમાજમાં એક અથવા બીજી રીતે ચાલતા રહ્યાં છે કદાચ આ બાબતમાં આપણા ભારતનો ગુનો મોટામાં મોટો કહેવાય. આપણે ત્યાં વર્ણવ્યવસ્થા કેટલીક બાબતોમાં apartheid જેવી જ હતી, એટલે કે, જુદી જુદી કોમોના વાસ પણ જુદા, અને પરસ્પર ભોજનવ્યવહાર કે લગ્નવ્યવહાર ન કરી શકે એવા પ્રતિબંધ. આનુ સમર્થન પણ કેટલાક આપણા વિચારકો સૌસૌની સંસ્કૃતિ સાચવવાના તત્ત્વને આગળ કરી કરતા રહ્યા છે જ્યારે હવે દક્ષિણ આફ્રિકા apartheidના કારણે કોમનવેલ્થમાંથી બહાર નીકળે છે એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સમજાય છે કે માનવજાતની સંસ્કૃતિની એક અંધકારમય પણ પ્રબળ અવસ્થામાંથી આપણે હવે બહાર નીકળીએ છીએ. વર્ણ—વર્ણ, રંગ, જાતિ, કુળ. આ બધા અભિમાનનાં કારણો તરીકે માનવસંસ્કૃતિમાં ઊતરી આવ્યાં છે, આપણી સંસ્કૃતિમા વર્ણસંકરતા મોટાં પાપોમાં એક ગણાતું આવ્યું છે અને 'વર્ણસંકર' એ મોટામા મોટી ગાળ થઈ પડી છે! એ સંસ્કૃતિમા ઉછરેલા આપણે જ્યારે આ દક્ષિણ આફ્રિકાનું apartheid જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને સમજાય છે કે આપણે પણ કેવા અન્યાયી ધોરણો ઉપર સમાજરચના ચલાવી હતી ! ડૉ. વેરવૂર્ડે જે સમર્થન કર્યું છે એ આપણને તો બહુ અચંબો પમાડે એવું નથી. કારણ કે, આપણે પણ વર્ણભેદ સાચવી રાખવા માટે એવી અને એને મળતી દલીલો કરતા આવ્યા છીએ

પણ હવે જ્યારે આપણા પ્રતિનિધિ પંડિત જવાહરલાલજીએ લંડન પરિષદમાં apartheidનો સખત વિરોધ કર્યો છે ત્યારે આપણે પણ હવે નાતજાતની વાડાબંધી અને ચોકા દૂર કરી નાખવા કટિબદ્ધ થવુ જોઈએ

આ ઊંચા-નીચાનો તફાવત એનામાં સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો ત્યારથી માણસના મનનું એક સર્વવ્યાપી લક્ષણ થઇ ગયું છે એમાંય જન્મને કારણે જાતિ, અને એને કારણે ભેદ કલ્પી ઉચ્ચ-નીચ ઊંચા-નીચાનો ખાળ સમાજમાં લગભગ પ્રાગ્ઐતિહાસિક કાળથી અત્યાર સુધી વિસ્તરતી આવી છે માનવસંસ્કૃતિ હશે ત્યાં સુધી આ ભેદ સર્વથા જશે એમ એના સમાજ મનોવિજ્ઞાન ઉપરથી લાગતું નથી. ફક્ત એ ઊંચ-નીચના ભેદનાં કલ્પિત જે કારણો અવાસ્તવિક તેથી અન્યાયી સમજાયાં હોય તેને દૂર કરવાની દૃષ્ટિ અને પ્રયત્ન એ માનવ-

સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિનું પ્રમાપન બની શકે છે. આપણા દેશમાંયે આ વાત સમજાઈ નથી એમ નથી. જેમકે जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते ॥ અથવા તો બુદ્ધ ભગવાને વૃષલ સુત્તમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે માણસનાં ગુણકર્મો માણસને વૃષલ (શૂદ્ર) અથવા બ્રાહ્મણ બનાવે છે. આવી બધી ચેતવણીઓ છતાં આપણા સમાજમાં જાતિગત ઉચ્ચાવચતા વધતી ચાલી. યુરપમાં રુસો વગેરેએ Equality, Fraternity, Libertyની ઉદ્ઘોષણા કર્યા પછી પણ આ જાતિમૂલક ઉચ્ચાવચતા ગઈ નથી. તેનું આકરું સ્વરૂપ આપણને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દેખાય છે, એટલે બધા એની નિંદા કરે છે. માનવસમાજને વારસામાં મળેલી આવેલી આ મોટી ખામી દરેક દેશ અને પ્રજામાં થોડેઘણે અંશે છે. પણ ઘણાખરા દેશો એને કાયદામાં સ્થાન આપતા નથી. આપણે પણ ભારતના નવા બંધારણમાં આવી કોઈ પણ અસમાનતાને નકારી કાઢી છે અને એ રીતે આપણા દેશમાં સર્વજાતિની સમાનતા કાયદાએ સ્વીકારી છે. એમ છતાં આપણે કહી શકતા નથી કે વ્યવહારમાંથી એ અસમાનતા દૂર થઈ ગઈ છે. છતાં બીજા દેશો અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે એ મોટો તફાવત છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાએ આ જાતિગત અસમાનતાને કાયદાનો અધિકાર આપી ઉચ્ચ-નીચના ભેદને અને એના વ્યવહારને શાસન-પ્રમાણિત કર્યો છે. અને એ રીતે જે પ્રજાઓએ કાયદા દ્વારા તેમની પ્રજાની દરેક વ્યક્તિની સમાનતા પ્રમાણિત કરી છે તે દેશો દક્ષિણ આફ્રિકાની સાથે એક પંક્તિએ ન બેસી શકે. કોમનવેલ્થની આ વખતની પરિષદે આ પગલું ભરીને જગતની માનવસંસ્કૃતિને જાહેર કર્યું છે કે આવી જાતિગત અસમાનતા એ હવે માનવજાત સ્વીકારતી નથી. અને તેથી જ આ અસમાનતાની નાબૂદી એ ગુલામીની નાબૂદી જેટલી જ મહત્ત્વની ઘટના છે. તે ગુલામીની નાબૂદીને હવે ખરેખર સાર્થક બનાવે છે; કારણકે ગુલામીની પ્રથામાં એક માણસ બીજાથી નીચો ગણાય તો તેને ઊંચો ગુલામ કરી શકે અથવા નીચો એનો ગુલામ બને એવી માન્યતા કામ કરતી હોય છે,—પણ, માણસજાતમાં જાતિ તરીકે જ્યારે આવી ઊંચનીચતા રહેતી નથી ત્યારે તેના ઉપર નિર્ભર એવી ગુલામી પણ નિરાધાર બની જાય છે.

આમ ગુલામીની નાબૂદી પછી આ એક ભવ્ય ઘટના બને છે. છતાં વાસ્તવિક રીતે દુનિયાની પ્રજાઓમાંથી આ જાતની અસમાનતા આચારવિચારમાંથી જ્યારે નાબૂદ થાય ત્યારે જ આ પગલાનો મહિમા સિદ્ધ બને. આ બાબતમાં આપણા દેશની જવાબદારી ઘણી છે, નાતજાતના સંસ્કારોમાં ઉછરેલી આપણી પ્રજાને આ વિષયમાં વધારેમાં વધારે પ્રયત્ન કદાચ કરવો પડે. આપણે એમ સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે જો આપણા દૈનિક વ્યવહારમાં આપણે નાતજાતનું ઊંચાનીચાપણું અને અસ્પૃશ્યતા છોડી દેવા તૈયાર ન હોઈએ તો, આપણને દક્ષિણ આફ્રિકાના apartheidને તિરસ્કારવાનો કશો હક્ક જ નથી.

પ્રશ્ન : હવે જુદાં જુદાં રાજ્યો ગ્રામપંચાયતની વાતો કરે છે તે અંગે આપ શું ધારો છો?

ઉત્તર : ભારતના જુદા જુદા પ્રાન્તોને 'રાજ્યો' કહેવાનું કોણ જાણે કેમ મને ગમતું નથી. ગુજરાતને 'રાજ્ય' કહેવાને બદલે પોતાનો આંતરવહીવટ સંભાળતો એક 'પ્રાન્ત' કે એક વહીવટી 'એકમ' કહેવાનું મને વધુ ગમે છે. પણ એ તો જુદી વાત થઈ.

આ ગ્રામપંચાયતની બાબત તમે મને પૂછી તો, એ અંગે કાકાસાહેબે એમના 'मंगलप्रभात'ના તા. ૧૫-૨-૬૧ના અંકમાં 'भाग्योदयका योग' નામનો અગ્રલેખ અથવા તો મધ્યવર્તી લેખ લખ્યો છે તે તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. એમાં એમણે કેટલીક બહુ વિચારણીય બાબતો કહી છે. ખાસ કરીને તમે જે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે વિષે-પંચાયતરાજની બાબતમાં. તેઓ ભાવનગરની કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં થયેલા પંચાયતરાજના ઠરાવને અસાધારણ મહત્ત્વ

આપે છે, પણ એમને ભય છે કે આ પંચાયતરાજ ગામના રૂઢિવાદી, અધિકારલોલુપ, જબરા લોકોના હાથમાં જો આવી જાય તો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું આપણું આખું કામ માટી થઈ જાય. તેઓ બરાબર કહે છે કે દરેક ગામમાં એવા લોકો હમેશાં હોય છે કે જેઓ જમીન, પૂંજી અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના બળે ઉપર પછાત રહી ગયેલા લોકોને દબાવી રાખે છે અને એમનું શોષણ કરે છે. આવા લોકોને જુલમી બનતાં વાર નથી લાગતી. આ લોકો સરકારી તંત્રથી પણ બીતા નથી. ગામમાં જનારા મોટા મોટા સરકારી અમલદારોની તે ખુશામત કરતા હોય છે. એ લોકો આતિથ્ય સારું કરે છે! નાના સરકારી નોકરોને તો એ લોકો ખરીદી લે છે અથવા તો ધમકાવી શકે છે. આ લોકોને માટે ગામનો બધો અધિકાર લઈ લેવો એ સહેલી બાબત છે. કાકાસાહેબને ભય છે કે જો પંચાયતરાજ આવા લોકોના હાથમાં જશે તો સ્વરાજ્યનાં મૂળિયાં જ સળી જશે. પાછળ રહેલા લોકો સ્વભાવથી જ દબાઈ ગયેલા હોય છે. હવે જો કે એ લોકો અજ્ઞાન દશામાં નથી, માથું ઊંચું કરવાની તાકાત એમનામાં આવી ગઈ છે; છતાં પોતાનું સાચું હિત શેમાં છે અને અહિત શેમાં છે તે સમજતા નથી. તેથી એ જબરા લોકોને એમના થોડા નેતાઓને ખરીદવાનું સહેલું પડે છે. લોકોને અંદર અંદર લડાવવા એ તો આ જબરા લોકોનો રોજનો ખેલ છે.

કાકાસાહેબે આપેલું આ ચિત્ર સાવ સાચું છે એમ હું મારા અંગત અનુભવથી પણ કહી શકું છું. આમે તમે જાણો છો કે હું ગામડાનો માણસ છું, એટલે ભલેને અત્યારે શહેરમાં રહેતો હોઉં તો પણ ગામડાંની રૂખ હજી હું બરાબર પારખું છું. અને પંચાયત રાજ્યને માટે જે ભય કાકાસાહેબે બતાવ્યો છે એ ખરેખર મને ગભરાવી દે છે. કાકાસાહેબે એ જ લેખમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં ગાંધીજી દેશની રાજનીતિને નવું જ રૂપ આપવા વિચારતા હતા એ વિશે પણ ચર્ચા કરી છે. દેશની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ, અને દુનિયાની પરિસ્થિતિમાં નભી શકે એવું રૂપ આપણે સ્વરાજ્યનું આપવું જોઈએ એવો ગાંધીજીનો ખ્યાલ હતો. અને આ કારણથી જ, કાકાસાહેબ કહે છે કે, ગાંધીજી એમ ચાહતા હતા કે સ્વરાજ્ય મળતાં જ કૉંગ્રેસનું પરિવર્તન કરી નાખવું અને એને લોકસેવકસંઘ બનાવી દેવો.

પણ આવું તો કંઈ બન્યું નહીં, અને કૉંગ્રેસ તો લોકસેવકસંઘને બદલે લોકશાસકસંઘ થઈ ગઈ!! એટલે કાકાસાહેબ પંચાયતરાજના આ જોખમને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે એમ સૂચવે છે કે ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્ય કરતી બધી સંસ્થાઓએ મુહૂર્ત પારખી લોકરાજ્ય–પંચાયતરાજ્ય ચલાવવાનો ભાર પોતાના માથા ઉપર લઈ લેવો. તેઓ માને છે કે સર્વસેવાસંઘનું આ કામ છે. આ બાજુ સરકાર ગ્રામપંચાયતો સ્થાપવા ઇંતેજાર છે એ જોઈને કાકાસાહેબ એમ કહે છે કે જો આ મોકો જવા દીધો તો સર્વસેવાસંઘને ફરી આવી સારી તક સહેલાઈથી હાથ આવશે નહીં.

કાકાસાહેબની આ સૂચના ખરેખર અમલમાં મૂકવા જેવી મને તો લાગે છે. પણ અત્યારે શાસનતંત્ર અને આ સેવાતંત્રો વચ્ચે મોટું જે વાંધું પડી ગયું છે એ કેમ અને કેવી રીતે સંધાશે એ એક સવાલ છે. છતાં કોઈપણ રીતે આ ગ્રામ પંચાયતોને જૂની ઢબના પંચાતિયાના હાથમાં જતાં રોકવાના જે કાંઈ ઉપાય થાય તે બધાયે કરવા જોઈએ અને પંચાયતતંત્રને તનદુરસ્ત અને મનદુરસ્ત બનાવીને આપણી ડેમોક્રસીનું આરોગ્ય સાધવું જોઈએ. પણ અત્યારે તો પેલો ઉદ્‌ગાર મોઢામાંથી નીકળી જાય છે કે वो दिन कहाँसे ...!

તા. ૨૦–૬–૬૧

પ્રૌઢ વિદ્વાન અને વિચક્ષણ નાટ્યકાર

શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ

પંડિત શ્રી સુખલાલજી

હમણાં જ જેની જાહેરાત થઇ છે તે પાંચ હજાર રૂપિયાનું સાહિત્યિક પારિતોષિક મેળવનાર પુરુષ એ જ ગુજરાતના પ્રૌઢ સુવિદ્વાન શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ. શ્રીયુત રસિકભાઈ વિમળશાહ અને વસ્તુપાળના વંશજ છે એટલું જ નહિ પણ એ પોરવાળ વંશના અનેકવિધ સાહિત્ય, કળા અને વિદ્યાવિષયક સંસ્કારોનો વિકસિત વારસો ધરાવનાર પણ છે. તેઓ આમ તો પેથાપુરવાસી, પણ એમના પિતાશ્રી સાદરામાં એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ તરીકે કામ કરતા. એમના પિતાશ્રીનો મનોરથ પુત્રને વિલાયત મોકલી બેરિસ્ટર કરવાનો હતો, પણ એ સમય આવે તે પહેલાં જ પિતાશ્રી ગુજરી ગયા. શ્રી. રસિકભાઇ પૂના ફરગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યયન કરતા. એમનો મુખ્ય અને રસનો વિષય સંસ્કૃત અને સાથેસાથે દર્શન. એમના અધ્યાપકો પૈકી બેનાં નામ જાણવા જેવાં છે, જેમણે રસિકભાઈની મનોવૃત્તિ અજબ રીતે ઘડી એમ કહી શકાય. સ્વર્ગવાસી ડૉ. રાનડે, જેઓ અસાધારણ તત્ત્વજ્ઞ તરીકે જાણીતાં છે; અને બીજા સ્વર્ગવાસી પ્રો. ગુણે. પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રણાલિકાના ઉચ્ચતમ વિદ્વાન વાસુદેવ અભ્યંકર શાસ્ત્રીએ પણ શ્રીયુત રસિકભાઈને પ્રાચ્ય વિદ્યાપ્રણાલીનો મનોરમ આસ્વાદ કરાવેલો. ફરગ્યૂસન કૉલેજના વિદ્યાસંસ્કાર અને ભાવનાપ્રધાન વાતાવરણે એમના મનને જુદી જ રીતે ઘડયું. આને લીધે તેઓએ બેરિસ્ટરનો વિચાર તો પડતો જ મૂક્યો, પણ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે ગુજરાતમાં આવી શિક્ષણવિષયક સેવાભાવી પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરિણામે પૂનામાં ચાલતી ડેક્કન એજ્યુકેશનલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રેરણા લઇ અમદાવાદમાં ગુજરાત શિક્ષણ મંડળ દ્વારા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ પ્રવૃત્તિમાં શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વ૦ રામનારાયણ પાઠક વગેરે અનેક મિત્રો સમ્મિલિત હતા.

પુરાતત્ત્વ વિદ્યાના અભ્યાસી

થોડા જ વખતમાં ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ અને અસહકારની હિલચાલનો જુવાળ એટલો વેગથી વધ્યો કે તેમાં આવા ઉત્સાહી દેશપ્રેમી યુવકો તણાયા વિના ભાગ્યે જ રહી શકે: શ્રીયુત રસિકભાઈ એમના વિશિષ્ટ મિત્રમંડળ સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સ્થાપના વખતથી જ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇ ગયા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવ્યું; તેમાં મહાવિદ્યાલય અને પુરાતત્ત્વમંદિર, એ બે વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ. શ્રીયુત રસિકભાઇ એ મહાવિદ્યાલયનાં એક પ્રાધ્યાપક, અને પુરાતત્ત્વમંદિરના મુખ્ય મંત્રી. તે કાળે મહાવિદ્યાલયમાં ભણેલ અને આગળ જતાં જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોએ નામના મેળવેલ હોય એવી અનેક વ્યક્તિઓ શ્રીયુત રસિકભાઇ પાસે અભ્યાસ કરી ગયેલ છે. મહાવિદ્યાલયના એ જ અધ્યાપનકાળમાં તેમણે ' વૈદિક પાઠાવલી ' તૈયાર કરેલી, જેની ખાસ માગણીને કારણે હમણાં જ બીજી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ છે.

પુરાતત્ત્વમંદિરનું ત્રૈમાસિક ' પુરાતત્ત્વ ' એ શ્રીયુત રસિકભાઈની કલ્પનાનું સાકાર નિદર્શન છે. ગુજરાત બહાર પ્રવાસ કરતાં જ્યારે ગાંધીજીએ ગુજરાતી ' પુરાતત્ત્વ 'ની વિદ્વાનો દ્વારા પ્રશંસા સાંભળી ત્યારે ગાંધીજીને એમ થયું કે ' પુરાતત્ત્વ ' ચલાવવામાં ખોટ સહવી પડે છે, એ ફરિયાદ નકામી છે. તે વખતે શ્રીયુત રસિકભાઈએ સ્વતંત્રપણે અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠક સાથે મળી જે કામો કરેલાં છે તે ધ્યાન ખેંચે એવાં છે. ' યુગધર્મ ' માસિકમાં શ્રી. રસિકભાઇના જે લેખો મુદ્રિત છે, તે આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના જિજ્ઞાસુને અનેક રીતે સહાયક થઇ પડે એવા છે. ભાસનાં થોડાંક નાટકો અને ' કાવ્ય-પ્રકાશ 'નો અનુવાદ તેમ જ 'પ્રસ્થાન' માસિક, એ એ મિત્રયુગલની જીવંત સ્મૃતિસમ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભાનું સફળ સંચાલન

શ્રીયુત રસિકભાઈની જે મૌલિક વિશેષતા છે, તે તો એ છે કે नाऽमूलं लिख्यते किंचित्; શબ્દો થોડા પણ વક્તવ્ય ઘણું. અને આ બધાંની ભૂમિકા રૂપે એમના વાંચનની નિઃસીમ વિશાળતા તેમજ બધું પૂરું સમજીને જ આગળ વધવાની ટેવ.

વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન આદિ ભારતીય પરંપરાઓ તેમજ પાશ્ચાત્ય ભાષા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન આદિને સ્પર્શતી વિદેશી પરંપરાઓના વ્યાપક જ્ઞાનને લીધે શ્રીયુત રસિકભાઇમાં એવું સાંસ્કારિક રસાયન જન્મવા પામ્યું છે કે તેને લીધે તેઓ કોઇપણ જાતિ, પંથ કે દેશની સંકુચિત સીમાઓમાં બંધાઇ રહેતા નથી. આ અને આવી બીજી ઘણી વિશેષતાઓને લીધે જ સ્વ૦ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવે એમને ગુજરાત વિદ્યાસભાનું સંચાલન સોંપ્યું. શ્રીયુત રસિકભાઇએ ધ્રુવજીએ કલ્પી ન હોય એટલી એમની આશાને સફળ કરી છે, એ વાત ગુજરાત વિદ્યાસભાના વિકાસનો છેલ્લાં વીસ વર્ષનો ઇતિહાસ જાણનાર કહી શકશે. ' એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી એન્ડ કલ્ચર 'ને એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવી એનું સફળ સંચાલન શ્રીયુત રસિકભાઇને જ આભારી છે. આ વિષયના અનેક એમ. એ. ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર તે તે સંસ્થાઓમાં કામ કરે છે, એ શ્રી રસિકભાઇના જ વિદ્યાર્થીઓ. ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા જે ઉચ્ચ અધ્યયન-અધ્યાપન અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી અને અત્યારે પણ ચાલુ રાખી છે, તેનો મુખ્ય જશ શ્રીયુત રસિકભાઇને ફાળે જાય છે. ગયા વર્ષમાં ભો. જે. વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરતી વખતે શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈએ જે એવા મતલબનું કહેલું કે પૈસા અને બીજું બધું હોત છતાં રસિકલાલ પરીખ આમાં ન હોત તો આ સંસ્થા જે કાંઈ કરી શકી છે તે કરી શકી ન હોત, તે અક્ષરશઃ સાચું છે.

સંગીત-નૃત્ય વિષયક જ્ઞાન

શ્રીયુત રસિકભાઇ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓ તો જાણે જ છે; દર્શન, તર્કશાસ્ત્ર અને તેમાંય યોગશાસ્ત્ર એ પણ એમનો પ્રિય વિષય છે. રાજકારણ અને ઇતિહાસના સંસ્કારો પણ એમના વિશિષ્ટ છે; પણ બધામાં મોખરે તરી આવે એવી એમની કળા એ વાર્તા, કાવ્ય અને નાટક વિષયક છે. તેઓ ગાઈ કે બજાવી જાણતા નથી, અભિનય પણ કરી શકતા નથી, પણ એમનું સંગીત, નૃત્ય અને અભિનય વિષયક જ્ઞાન અને એની સમજ, એ શાસ્ત્રીય તેમજ ઊંડાં છે. સ્વ૦ ભાતખંડે અને તેમના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી. વાડીલાલભાઇ ભોજકનો પાસ શ્રીયુત રસિકભાઈને ઠીકઠીક લાગેલો છે; ત્યાં સુધી કે એમણે પોતાના પુત્રપરિવારમાં કોઈને એક પ્રકારની, કોઇને બીજા પ્રકારની એ વિષેની તાલીમ અપાવી છે. સ્વ૦ બાપુભાઇ

નાયકનું સખ્ય એમણે આ જ દૃષ્ટિએ કેળવેલું. અને વયોવૃદ્ધ શ્રી. જયશંકરભાઈ 'સુંદરી', જે સર્વથા નિવૃત્ત જીવન ગાળવા છતાં વતન છોડી અમદાવાદમાં આવી કેટલાંય વર્ષો થયાં નાટ્યવિદ્યાની પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ પોષી રહ્યા છે, તે એકમાત્ર શ્રીયુત રસિકભાઈના આકર્ષણને આભારી છે. 'મેનાં ગુર્જરી' નાટકની શ્રીયુત રસિકભાઈની રચના અને શ્રીયુત 'સુંદરી'નું પ્રાયોગિક જ્ઞાન, એ બન્નેના સુભગ મિલનને કારણે જ, 'મેનાં ગુર્જરી'એ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર નામના મેળવી.

આમ તો શ્રીયુત રસિકભાઈ વિષે શું લખવું અને શું છોડી દેવું એનો ઝડપથી વિવેક કરવાનું કામ મારે માટે અત્યારે સહેલું નથી; છતાં યે એમને વિષે એક વિધાન નિઃશંકરૂપે કરી શકાય કે અત્યારના ગુજરાતમાં જે જે મારા પરિચિત વિશિષ્ટ વિદ્વાનો અને પ્રાધ્યાપકો છે તે બધાયમાં હું શ્રી. રસિકભાઈને મૂર્ધન્ય તરીકે લેખું છું. તેથી જ, ગુજરાતની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ જ નહીં, પણ મુંબઈ અને પૂનાની વિદ્યાસંસ્થાઓ સુદ્ધાં પોતપોતાની કોઈ ને કોઈ કમિટીમાં શ્રીયુત રસિકભાઈને સાંકળી રાખવામાં ગૌરવ અનુભવે છે. એમણે 'કાવ્યાનુશાસન' આદિ અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે, પણ તેમના અધ્યયનની વિશાળતા અને વિશ્લેષણની મૌલિકતા એ તેમની પ્રસ્તાવનાઓમાં જોવા મળે છે. મેં એકવાર સભા સમક્ષ ખુલ્લા દિલે કહેલું કે હું મારું લખાણ શ્રીયુત રસિકભાઈ અને પં. શ્રી. દલસુખભાઈ માલવણિયા, એ બન્નેને સંભળાવ્યા વિના ને તેમની સંમતિ મેળવ્યા વિના પ્રસિદ્ધ કરતો નથી, એ માત્ર તેમના તટસ્થ વિશાળ અધ્યયન પ્રત્યેના મારા આદરને કારણે.

ગુજરાત કદર કરે

જે 'શર્વિલક'ને લક્ષી એમને રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક મળ્યું છે તે 'શર્વિલક' વિષે લખવાનું આ સ્થાન નથી. તે વિષે તો અહીં એટલું જ કહી શકાય કે, જેઓ નાટક–સાહિત્યના રસિક અને પારખુ હોય તેઓ એને સ્વસ્થપણે વાંચી લે. શ્રીયુત રસિકભાઈની તબિયત હમેશાં એકસરખી નથી રહેતી. ઉંમર બહુ ન કહેવાય તોય સાઠ પર તો ગઈ જ છે. વિવિધ વિદ્યાઓનો પરિપાક પણ એમનામાં ઠીકઠીક છે. તેઓ ભલે પોતાની પ્રિય નાટક આદિ પ્રવૃત્તિઓ ચાલવે; છતાં એમના તેંતાલીસ વર્ષ જેટલા લાંબા પરિચય–પટને આધારે હું એમની પાસેથી માત્ર ગુજરાત માટે જ નહીં, પણ સર્વસાધારણ માટે એક તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાનમાળા કે પુસ્તકની અપેક્ષા સેવું છું. જો તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયોને આવરી લેતાં વ્યાખ્યાનો ન આપે કે ન લખે તોય છેવટે તેઓ યોગની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ વિષેની ભૂમિકાઓ ઉપર લખે તોય એમાં ઘણું સારતત્ત્વ આપણને મળશે એમ હું માનું છું. હમણાં જ એમણે વડોદરામાં રસ કે આનંદમીમાંસા વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપેલાં; પણ હું જે વ્યાખ્યાનો વિષે અભિલાષા રાખું છું તે ભારતીય આધ્યાત્મિકોની અધ્યાત્મ પ્રણાલીઓ વિષે.

શ્રીયુત રસિકભાઈએ નાટક–કળા જેવી દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય કળા ખીલવી ન હોત તો દિલ્હીનું ધ્યાન ભાગ્યે જ આકર્ષાત. અને ગુજરાત તો ઘરના આંગણે પુરંભલારમાં ખીલેલ ગુલાબ પુષ્પની સુવાસ ભાગ્યે જ મેળવી શકત. પણ એમનામાં જે તત્ત્વજ્ઞ અને દાર્શનિકની ઊંડી સમજની વિશિષ્ટ છતાં અમૂર્ત સુવાસ છે તેનું અભિનંદન દિલ્હી કે બીજી કોઈ બહારની સંસ્થાની અપેક્ષા સિવાય જ આપણે સમજદાર ગુજરાતીઓ જેટલું વહેલું કરીએ તેટલી જ આપણી સાચી ગુણપરીક્ષા ઠરે.

★

ગુજરાત રાજ્યનું બીજું બજેટ

ઠાકોર મિસ્ત્રી એમ. એ.

ગુજરાત સરકારનું બીજું બજેટ ત્રીજી યોજનાનું પહેલું વાર્ષિક બજેટ હોવાથી ઘણું મહત્ત્વનું લેખી શકાય. ગયે વર્ષે ગુજરાત રાજ્યનું બજેટ કામચલાઉ (provisional) હતું કારણ કે રાજ્ય તા. ૧લી મેએ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું: તેમ છતાં યે ગુજરાતના અર્થકારણની વલણોને અનુરૂપ ખર્ચની રકમ બજેટમાં જોગવવામાં આવી હતી. આ વર્ષે પણ નાણાપ્રધાનની ગુજરાતના અર્થકારણની પકડ એટલી મજબૂત રહી છે. ભાવિ વિકાસનો નકશો ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચને ફાળવવામાં આવ્યો છે વિદ્યુત અને બંદરોના વિકાસ પાછળનો અંદાજી ખર્ચ આ મંતવ્યનું સમર્થન કરે છે. ખર્ચ અને એની ફાળવણી અંગે બજેટ ગમે એટલું સંતોષકારક હોય તો યે ત્રીજી યોજનાના સંદર્ભમાં જોતાં એ પ્રગલ્ભ અને દષ્ટિસંપન્ન નથી.

બજેટ બે ખાતાંમાં વહેંચાયેલું હોય છે. મહેસૂલી ખાતામાં રાજ્યની ચાલુ આવક અને ચાલુ ખર્ચ નોંધવામાં આવે છે જ્યારે યોજનાઓ હેઠળનો રોકાણખર્ચ અને બીજો મૂડીખર્ચ મૂડીખાતામાં ખતવવામાં આવે છે યોજનાબદ્ધ વિકાસ સાધતી વખતે બજેટમાં મૂડીઓનું સર્વોપરી અગત્ય ધરાવે છે. સામાન્ય શિરસ્તો એવો હોય છે કે મહેસૂલી આવક અને ખર્ચ બંને સરખા રાખવાં જેથી મૂડીખાતાની ખાધ લોન કે નવાં નાણાં દ્વારા પૂરી શકાય. પરંતુ યોજના માટે કરવેરા દ્વારા સાધનો ઊભા કરવાં હોય ત્યારે તો મહેસૂલી ખાતામાં પુરાંત ઊભી કરવી જોઈએ કે જેથી એ પુરાંત મૂડી ખાતાની આવક તરીકે આમેજ કરી શકાય. પરંતુ ગુજરાત રાજ્યના ૧૯૬૧–૬૨ના અંદાજપત્રમાં નાણાપ્રધાને મહેસૂલી ખાધ રૂ ૩.૮૭ કરોડ જેટલી અંદાજી છે. ગુજરાત રાજ્યની મહેસૂલી આવક રૂ. ૫૪.૨૫ કરોડ અને મહેસૂલી ખર્ચ રૂ. ૫૮ ૧૨ કરોડ અંદાજવામાં આવ્યા છે. નાણાપ્રધાને મહેસૂલી ખાધને થોડી હળવી કરવા માટે રૂ. ૮૦ લાખની આવક આપે એવા નવા વેરાઓ નાખવા માટે દરખાસ્ત કરી છે. આને લીધે મહેસૂલી ખાધ રૂ ૩ ૦૭ કરોડ જેટલી થશે પરંતુ જો મૂડી ખાતાની ખાધ ઉમેરીએ તો કુલ ખાધ રૂ. ૮.૯૦ કરોડ જેટલી થાય છે. વૈયક્તિક બજેટની ખાધ અને સરકારી બજેટની ખાધ વચ્ચે પાયાનો તફાવત હોય છે. વૈયક્તિક બજેટમાં વર્ષોવર્ષ આવતી ખાધ વ્યક્તિને પાયમાલ અને દેવાળિયો બનાવી દે છે: પરંતુ, સરકારી બજેટની ખાધ વિકાસ માટે અને બેકારી દૂર કરતી વખતે આશીર્વાદ સમાન હોય છે. ખાસ કરીને વિકાસશીલ અર્થરચનામાં વિકાસ માટેનાં નાણાં ઊભાં કરવા માટે બે તરીકાઓ હોય છે: લોન દ્વારા સરકાર પ્રજા પાસે નાણાં ઉછીનાં લે છે. રીઝર્વ બેન્ક પાસે શાખ મેળવીને નવાં નાણાંનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પરંતુ નવાં નાણાં ફુગાવાકારી હોવાથી અને લોનનો વ્યાજનો બોજો વધતો જવાથી સરકારને માટે મોટી મૂંઝવણ પેદા કરે છે. સરકાર માટે એટલે તો કરવેરા નાખવાનો બીજો તરીકો વધારે લાભદાયી છે. કરવેરા દ્વારા ઊભાં કરેલાં નાણાં ભાગ્યે જ ફુગાવાકારી હોય છે અને એનો વ્યાજનો બોજો હોતો નથી. પરંતુ

ગુજરાત સરકારે આ વર્ષના બજેટમાં નામનાં કહી શકાય એવા કરવેરાઓ નાખ્યા છે. આ સંગીન નાણાકીય નીતિ નથી. ત્રીજી યોજના દરમ્યાન રાજ્યોએ રૂ. ૫૫૦ કરોડ વધારાના કરવેરા દ્વારા ઊભા કરવાના છે. ગુજરાત રાજ્યને રૂ. ૨૯ કરોડ ઊભા કરવાની જવાબદારી ફાળવવામાં આવી છે. ત્રીજી યોજનાના પહેલે વર્ષે ગુજરાત સરકારે રૂા. ૮૦ લાખ ઊભા કર્યા છે: એટલે કે આગામી પાંચ વર્ષમાં આ વેરાઓની મદદથી ગુજરાત રાજ્યને રૂા. ૪ કરોડ મળશે. (રાજ્ય સરકારના કરવેરાની વૃદ્ધિશીલતા (elasticity) અત્યંત ઓછી હોવાથી કુલ રકમ ભાગ્યે જ રૂા. ૪ કરોડથી વિશેષ આકારી શકાય.) બીજી રીતે જોઈએ તો રૂા. ૨૫ કરોડ જેટલી મોટી રકમ સરકારે બાકીનાં ચાર વર્ષમાં નવા કરવેરાઓ દ્વારા ઊભી કરવાની રહેશે.

ભારતના બંધારણ હેઠળ કેન્દ્ર સરકારની સરખામણીમાં રાજ્યોને મળેલી કરવેરા નાખવાની સત્તા ઘણી મર્યાદિત છે. રાજ્યો ખેતીવાડીની આવક, મિલકત, વારસો વગેરે ઉપર કર નાખી શકે. રાજ્યો ખનીજોના હક્કો પર વેરો નાખી શકે. ધંધારોજગાર, વીજળીનું ઉત્પાદન અને વેચાણ વગેરે પર વેરો નાખી શકે. વાહનવેરો અને મનોરંજન કર પણ રાજ્યના તાબામાં છે. બીજા થોડા નાના કરવેરા ગણાવી શકાય. પરંતુ ગુજરાત રાજ્યે આ વર્ષના બજેટમાં આડકતરા વેરાઓ જ માત્ર વધાર્યા છે. રાજ્યે માર્ગપરિવહન દ્વારા લઈ જવામાં આવતા ઉતારુઓ પરના વેરામાં, મોટર સ્પિરિટ, કેરોસીન અને મગફળી પરના વેચાણવેરામાં, મનોરંજન કર અને વિદ્યુત કરના હાલના દરોમાં વધારો કર્યો છે. ઉપરાંત કેટલીક બાબતો અંગેની સ્ટામ્પ ફીના હાલના દરો પર ૧૦ ટકાનો સરચાર્જ ચડાવ્યો છે. આ બધા વેરા આડકતરા વેરાઓ કહી શકાય. આડકતરા કરવેરાઓનો બોજો સમાજના બધા જ વર્ગો પર પડે છે. જો જનતા વેરાયુક્ત વસ્તુઓનો વપરાશ ઘટાડે નહીં તો વેરાઓનો નાણાકીય બોજો (એટલે કે સંપાત) જનતાએ ઉઠાવવાનો હોય છે. જો વપરાશ ઘટી જાય, તો એ ફુગાવાને હળવો કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. ગુજરાત સરકારે જે આડકતરા વેરાઓ નાખ્યા છે એનો વ્યક્તિગત બોજો ઘણો ઓછો રહેવા સંભવ છે કારણ કે કરપાત્ર વિગતો વધારે અને કુલ રકમ ઓછી. રાષ્ટ્રિય બજેટમાં પણ આડકતરા વેરાઓ વધારીને આવક ઊભી કરવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રિય તેમજ રાજ્યોના બજેટમાં આ નીતિ અખત્યાર કરવાનું કારણ એટલું જ માલમ પડે છે કે આ વેરાઓ વપરાશ ઘટાડશે અને પરિણામે રોકાણખર્ચ માટે સાધનો ફાજલ પાડી આપશે. ફુગાવો હળવો કરવામાં પણ મદદ કરશે. પરંતુ જે અર્થરચનામાં ભાવો અત્યંત ચંચળ છે અને કોઈ પણ નજીવા બહાનાં હેઠળ પણ ઉછળવા તત્પર છે ત્યાં આડકતરા વેરા ફુગાવો ટૂંકા ગાળામાં કઈ રીતે હળવો કરી શકશે? જે અર્થરચનામાં રોકાણખર્ચ દ્વારા કરોડો રૂપિયાની નાણાકીય આવક ઊભી કરવામાં આવે છે ત્યાં ઘરાકો ખરીદતા ભાગ્યે જ અચકાય છે. અને ખરીદનારાઓ ખરીદ કરવાના જ છે ત્યાં વપરાશ કઈ રીતે ઘટશે? માત્ર આમજનતાનો જીવનખર્ચ જ એનાથી વધશે. જે દેશમાં કેળવણી દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે જુદાં જુદાં મૂલ્યો અને શોખો પ્રવેશતા જાય છે તે દેશમાં ઊંચા ખર્ચે પણ જીવનધોરણ ટકાવી રાખવામાં આવશે જ. આવા સંજોગોમાં આડકતરા કરવેરા દ્વારા આડકતરી રીતે ભાગ્યે જ રોકાણખર્ચ માટે સાધનો એકત્રિત થઈ શકે.

પરંતુ જીવનખર્ચ વધતો જતો હોય ત્યારે પ્રમાણમાં સ્થિર આવક ધરાવનારા વર્ગો માટે પોતાની સાચી આવક ટકાવી રાખવાનું કામ અશક્ય હોય છે. ભારતના મધ્યમ અને નીચલા વર્ગને માટે આવી કટોકટી સર્જાઈ ચૂકી છે. આ કટોકટીમાં આ વર્ગોને યોજનાબદ્ધ વિકાસના કયા લાભો મળે છે ? એમની રોજગારી ટકી રહે એ સિવાય બીજો કયો લાભ એમનો મળી જાય છે ? જો સમાજવાદના ધ્યેય સાથે ઝડપી વિકાસ સાધવો હોય તો આડકતરા કરવેરાની નીતિ ફરીથી વિચારના એરણ ઉપર મૂકાવી જોઈએ.

આડકતરા કરવેરાઓને માત્ર એક જ સંજોગ સાર્થક બનાવી શકે એમ છે. જો સરકાર સમાજના મધ્યમ અને નીચલા વર્ગને નજીવા ખર્ચે સામાજિક સેવાના લાભો આપી શકે તો આડકતરા વેરાઓ બોજારૂપ થશે નહીં. દાખલા તરીકે, ગુજરાત સરકારે રૂ. ૯૦૦ કે એથી ઓછી વાર્ષિક આવક ધરાવતાર કુટુંબોના બાળકોની કેળવણી મફત બનાવી દીધી છે. જે કુટુંબોને પોતાનાં બાળકો મફત ભણાવવાની સગવડ મળી છે એમને કેરોસીન ઉપર કે દીવાસળી ઉપર કે કાપડ ઉપર થોડી વધારે રકમ આપવી પડે તો તે ખુશીથી આપી શકશે. સામાન્ય જનતાની સાચી આવક સામાજિક સેવાના વિસ્તારથી વધારી શકાય છે. તબીબી સગવડ, અકસ્માત સામે રક્ષણ, કેળવણી વગેરે એવી પાયાની જરૂરિયાત છે કે જો સરકાર દ્વારા મળી રહે તો બીજી રીતે થતો આવકઘટાડો સહ્ય બની શકે છે. પરંતુ સામાજિક સેવા રાજ્ય સરકારોને હસ્તક રાખવામાં આવી છે: જ્યારે આડકતરા કરવેરાઓ તો કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને સરકારો નાખે છે બંને પ્રકારના બજેટ વચ્ચે યોગ્ય સંકલન કરવાની જરૂર આ બાબતમાં ઊભી થશે. જો રાજ્યો સામાજિક સેવાની બજવણી વિશાળ પાયા પર મૂકે તો બંને સરકાર આડકતરા વેરાઓ દ્વારા સાધનો ઊભાં કરી શકે. પરંતુ સામાજિક સેવાના વિસ્તાર વિના આડકતરા કરવેરાઓ અપનાવવાથી કદાચ સાધનો મળતાં હશે પરંતુ સમાજવાદનું ધ્યેય એટલું વેગળું જાય છે. પ્રગતિના લાભો એ વર્ગને જ મળે છે જે વર્ગની આવક ભાવો વધતાં વધે છે.

રાજ્યોની કરવેરા નાખવાની સત્તા ઘણી મર્યાદિત છે પરંતુ એ મર્યાદિત સત્તાનો યે પૂરેપૂરો ઉપયોગ રાજ્યો કરતી નથી એ અત્યંત ખેદજનક બાબત છે. બજેટ એ વિકાસ માટેનાં સાધનો ભેગાં કરવાનું હથિયાર છે. પરંતુ સાધનો કોની પાસેથી ભેગા કરવાં ! સમાજનો કયો વર્ગ સાધનો આપી શકે એમ છે એ સરકારે જાણવું જોઈએ. વ્યક્તિની આવક, એની મિલકત કે વારસો, વપરાશ અને ખર્ચ એ કરદાનક્ષમતાના દ્યોતક છે. યોજનાબદ્ધ વિકાસનાં છેલ્લા દસ વર્ષમાં જે વર્ગની આવક વધી હોય, મિલકત કે વપરાશ વધ્યા હોય, એમની પાસેથી વધારે સાધનો મેળવવાં જોઈએ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ પ્રકારની સાધનપ્રાપ્તિ વિકાસને અવિરોધી હોવી જોઈએ. ઝડપથી વિકસતા અર્થકારણમાં વિકાસની પ્રેરણા માત્ર કરવેરાના બોજા પર જ અવલંબિત નથી. જો ઉદ્યોગધંધા સતત વિકસતા જતા હોય, નફો વધતો જતો હોય, તો એ વધતી રકમમાંથી સરકારનો વધનો હિસ્સો ઉદ્યોગધંધાને ભાગ્યે જ રૂંધશે. ખ્યાતનામ અર્થશાસ્ત્રીઓએ સંશોધન દ્વારા પુરવાર પણ કર્યું છે કે વિકાસમાન અર્થકારણમાં કરવેરાની અસર વિકાસને ભાગ્યે જ રૂંધનારી નીવડે છે.

ગુજરાતના અર્થકારણનાં વિકાસશીલ પરિબળોનો નીચેના કોઠા પરથી તાદૃશ ખ્યાલ આવે છે :

(૧૯૫૫-૫૬ના ભાવોમાં)
(કરોડ રૂપિયામાં)

વિગત	૧૯૫૫-૫૬	૧૯૫૮-૫૯
૧ કુલ ખેતી	૧૦૨.૪૨	૧૬૫.૯૮
૨ ખાણો	૨.૩૯	૨.૬૫
૩ કારખાનાં	૮૮.૯૫	૧૦૮.૨૫
૪ નાના ઉદ્યોગો	૬૧.૪૪	૬૭.૪૯
૫ વેપાર, વાહન, બેન્કો ઇત્યાદિ	૨૨૨.૪૪	૨૬૨.૭૨
કુલ	૪૭૭.૬૩	૬૦૭.૦૯

[મૂળ : Quarterly Economic Report of the Institute of Public Opinion, Vol. No 3, 1960.) ગુજરાતમાં ડાંગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.]

ઉપરનો કોઠો સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે ખેતીજન્ય આવકમાં ખૂબ ઝડપી વધારો થયો છે. ગુજરાતના અર્થકારણનો ખેતીનો પાયો ઘણો મજબૂત અને વિકાસશીલ છે. કુલ ખેતીજન્ય આવકને પેટા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે તો વધારે પ્રતીતિકર વિકાસ દેખાય છે. પશુપાલન, જંગલો, મત્સ્ય વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવક ચાર વર્ષ સુધી લગભગ સ્થિર રહી છે; ત્યારે ખેડમાંથી નીપજતી આવક એ વર્ષોમાં રૂ. ૬૩ કરોડ પરથી વધીને રૂ. ૧૨૬ કરોડ જેટલી થઈ છે. ખેડની આવકમાં થયેલો સો ટકા જેટલો વધારો સરકારને ઘણી મોટી રકમ આપી શકે. ખેડની આવકમાં યે મગફળી અને તમાકુનો ફાળો ઘણો જ મોટો કહી શકાય. રોકડિયા પાકોની પ્રગતિને લીધે ખેતીના વિકાસને પ્રબળ વેગ મળે છે. સરકારે પણ એ વિકાસમાન આવકમાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવવો જોઈએ. આ બજેટમાં પણ ગુજરાત સરકારે ખેતીજન્ય આવકને વેરાની જાળમાં લીધી નથી એ ખરેખર વિસ્મયકારી અને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે.

★

સાભાર-સ્વીકાર

કરુણાશંકર : શિક્ષકવિભૂતિ
લેખક : રેવાશંકર નાથાભાઈ પરેખ
તથા ૨૨૦ કરણાના પ્રશંસકો
પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ૦
વડોદરા.
પૃ. સંખ્યા ૨૬૮ કિં. ૩=૦૦

★

દાંપત્યસુખનું શાસ્ત્ર.
લેખક : ડૉ. નવનીતલાલ વિ. પરેખ
પ્રકાશક : ડૉ. એન. વિ. પરેખ
કાળુપુર, અમદાવાદ
પૃ. સંખ્યા ૧૭૬ કિં. ૩=૫૦

★

ઉછીનું માગનારાઓથી તો હાથ જોડયા

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે માનવજીવનમાં શોષણુ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ ચાલે છે; શોષક-શોષિતનાં દ્વન્દ્વ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાંજ જોવા મળે છે. આ માન્યતા સાચી નથી. માનવજીવનનાં બીજાં પાસાંઓમાં પણુ નિરન્તર શોષણુ ચાલે છે, ત્યાં પણુ શોષક-શોષિતનાં દ્વન્દ્વ જોવામાં આવે છે. ઉછીનું માગનાર અને ઉછીનું આપનાર એ આવું એક શોષક-શોષિત દ્વન્દ્વ છે. આ વિભાગ નૈસર્ગિક અને અફર છે: શોષક શોષક જ રહે છે, શોષિત શોષિત જ રહે છે.

ઉછીનું માગનારાઓ લગભગ અપરિગ્રહી પણુ યાચક વૃત્તિવાળા, ધૃષ્ટ, નિર્લજ્જ અને બેદરકાર હોય છે. ઉછીનું માગનારા શોષકો પરોપજીવી વનસ્પતિની માફક પોતે ઉછીનું માગવા સિવાયની બીજી કશી તકલીફ લીધા વિના બીજાને ભોગે જ જીવનારા હોય છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં સેંકડો ચીજોની તેમને જરૂર પડે છે પણુ તે બધી જ તેઓ ઉછીની માગીને જ ચલાવે છે. મીઠામરચાથી શરૂ કરી ઘી કે એલચીકેસર સુધીની અરધાપી ચીજો અને ટાંકણીથી શરૂ કરી કેમેરા કે રેડિયો સુધીના રાચ તેઓ આપણી પાસે નિ:સંકોચ ઉછીનાં માગી શકે છે. તે પાછાં લાવવાની જવાબદારી પણુ આપણા માથે જ રહે છે; અને તે પણુ પાછાં માગીએ ત્યારે મળે જ તેમ નહીં—દસબાર આંટા તો તેઓ આપણુને ખવરાવે જ અને અધીરા જીવના કહે તે લાભમાં. દુનિયામાં જેમ સંત પુરુષો ગણ્યાગાંઠયા જ હોય છે તેમ ઉછીનું લઈ જનારાઓમાં અરધાપી વસ્તુ સારી જાતની અને લીધી હોય તેટલી જ અને રસ્થાથી રાચ ભાંગ્યા-તોડયા વિના તેવાં ને તેવી હાલતમાં, વગર માગ્યે, ટાણુસર આપી જનારા વિરલ હોય છે

ઉછીનું માગનારા ઉછીનું આપતા નથી ક્યારેક, ભૂલેચૂકે આપણે તેમની પાસે કદિ ઉછીનું માગવા જઈએ ત્યારે અચૂક એમનું દૂધ બગડી ગયું કે વપરાઈ ગયું જ હોય છે; ચાખાંડ સવારે જ ખલાસ થયાં હોય છે, ઘી તો તેઓ જ આપણી પાસે માગવા આવવાનો વિચાર કરતા હોય છે; ઉછીનો રૂપિયો તો શું એક નવો પૈસો પણુ ઘરમાં હોતો નથી અને ચપ્પુ કે ખાંડણીદસ્તો ક્યાંક મુકાઇ ગયેલાં જ કે રોકાયેલાં જ હોય છે!

ઉછીનું માગનારાઓની ધૃષ્ટતાનો એક દાખલો આપું. અમારા પાડોશમાં એક લવંગીબેન રહેતાં. અમારા ઘરમાં ટ્રંક-પેટી વગેરે રાખવા માટે લોખંડના સારા મજબૂત સ્ટેંડ છે. લવંગીબેનની નજર તે પર પડી. એક દિવસ મારી પત્નીને કહે, "બેન, આ તમારા લોખંડના ઘોડા ઉછીના વાપરવા અમને આલો, તમારે જોઇએ તો બદલામાં હું તમને ઈંટો આલું" કહો! કેવી ધૃષ્ટતા! તમારા ઘોડા સાટે મારો મધેડો રાખો! મારી પત્નીના મનમાં આશ્ચર્ય અને ગુસ્સાના ભાવો જાગ્રત થયા પણુ આખરે સંયમ રાખી તેણુ શાન્તિથી કહ્યું, "લવંગીબેન, અમે અમારા ઘોડાથી રોવી લઇશું; ઈંટો ભલે તમારી પાસે જ રહી."

ઉછીનું માગનારાઓની નજર ગીધ જેવી હોય છે. ગીધ જેમ તાજા મરેલ જાનવરને સૌ પહેલું ભાળે છે તેમ આડોશીપાડોશીના ઘરમાં કોઈ નવી ચીજવસ્તુ આવે કે તુરત તે આવા ઉછીનું માગનારાની નજરે સર્વપ્રથમ પડે છે. તેઓ એમ જ માનતા હોય છે કે એ વસ્તુ તેમને પોતાને માટે જ આવી છે. ગિધુભાઈ-મેનાબેન દંપતી ઘણાં વર્ષો સુધી અમારાં પાડોશી રહ્યાં. એમનું ખરેખર સ-જોડું હતું કારણ બન્ને ઉછીનું માગી જીવનાર શોષકવર્ગીય પ્રાણી હતાં. તેઓ રોજ અમારે ત્યાં દસવીસ વાર કાંઈ ને કાંઈ ઉછીનું માગવા આવે જ. કોઈ નવી વસ્તુ, કાંઈ નવું રાચ મેં ખરીદ્યું હોય તે તેઓ તુરત જ જુએ અને બોલી ઊઠે, "સારું થયું, લો; અમારે આના વિના ઘણી આપદા પડતી. હવે કાયમનું સુખ થઈ ગયું!" અમારે ત્યાં એકપણ નવી વસ્તુ એવી નહીં આવી હોય જેનો પ્રથમ ઉપયોગ, જેનો ઉદ્‌ઘાટનવિધિ આ દંપતીએ નહીં કર્યો હોય! આજ અમારી પાસે અમારી જરૂરિયાત કરતાં બમણાં દળદાણા, મરીમસાલા, સાધનસામગ્રી અને રાચરચીલું છે તે અમારાં આ પાડોશીદંપતીને આભારી છે. તેઓ પાડોશમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી અમે તેમને માટે દરેક ચીજવસ્તુ લાવી સાચવનારાં ટ્રસ્ટીઓ જ રહ્યાં. તેઓ જે કાંઈ ઉછીનું લઈ જાય તે કાંઈ ગેબે તો પાછું આપી જાય જ નહીં; તેથી કેટલીક વસ્તુઓ અમારે તેમની ગણતરીએ વધારે લાવવી પડતી. જો તેમ ન કરતાં તો એવા કેટલાયે પ્રસંગો આવતા જ્યારે અમારી વસ્તુઓ એ લોકો ઉછીની લઈ જતાં અને ખરે ટાણે અમે તેના વિના 'ઠાંઠાં' રહેતાં. આ કારણથી આજે અમે પૂર્ણ પરિગ્રહી જ નહીં પણ બેવડા પરિગ્રહવાળાં થઈ ગયાં છીએ. અમારી પાસે બે કુટુંબોને ઉપયોગમાં આવી શકે તેટલાં દાણોદૂણી, મરી-મસાલા, ગાદલાં-ગોદડાં, સમુ-વાસણ, અરે, પેન-ઘડિયાળ સુદ્ધાં છે. પણ, મને લાગે છે કે આ હકીકત મેં કહી દીધી તે ભૂલ કરી. આવી જાહેરાત અને તે પણ રેડિયો પરથી થઈ તેથી હવે, મને ભય લાગે છે કે, આપણા સમાજમાં ઠેરઠેર વસતાં ઉછીનું માગી જીવનારાં પરોપજીવીઓ મને ખાસ પત્ર લખી—અલબત્ત, પાડોશી પાસેથી પોસ્ટકાર્ડ ઉછીનું માગીને કે પછી નોટપેડ—મારી પાસેથી આ બધી વસ્તુઓ ઉછીની મગાવશે. ખેર! થયું તે થયું!

ઉછીનું માગનારાઓની એક ખાસિયત એ હોય છે કે તેઓ ઉછીની લીધેલી વસ્તુઓ બેપરવાહીથી વાપરે છે, કારણ કે તે તેમની હોતી નથી. અને પછી જ્યારે વસ્તુ ભાંગેતૂટે ત્યારે કાં તો તે વસ્તુનો દોષ કાઢે છે અથવા આપણો.

થોડાં વર્ષો પહેલાં નારંગીનો રસ કાઢવાના નવી જાતના કાચના સંચા નીકળેલા. અમારા માટે આવો એક સંચો અને થોડી નારંગી હું લાવ્યો. ગીધદૃષ્ટિ ગિધુભાઈ અને મીનીદૃષ્ટિ મેનાબેન તે દેખી ગયાં. તુરત જ તેમણે કહ્યું, "હું અને-આ શું રસ કાઢવાનો સંચો લાવ્યાં? લાવો તો, જરા જોઈએ તો ખરાં કે કેવું કામ આપે છે. બે નારંગી પણ ઉછીની આપજો." સંચો અને નારંગી લઈ ગયાં.

થોડી વારે ગિધુભાઈ આવ્યા ને કહે, "ભલા ભાઈ, આવો જાપાનીઝ માલ ન લેતા હો તો! પે...લા સંચાની મેનાએ ચમચો રસ માંડ કાઢ્યો હશે ત્યાં તો મેનાના હાથમાંથી સંચો નીચે પડ્યો અને ટુકડેટુકડા થઈ ગયો! હવે બીજો લાવો ત્યારે બ્રિટિશ બનાવટનો લાવજો. જોઈએ તો મને સાથે લઈ જજો. હું પેલા હાસમ કટલરીવાળાને ત્યાંથી સારો તે

સસ્તો અપાવીશ." મેં કહ્યું, "ગિધુભાઈ, સંચો તો અસલ બ્રિટિશ બનાવટનો હતો; પણ મેનાબેનનો હાથ જપાનીજ ખરો!"

ગિધુભાઈ કહે, "અરે, ના, રે, ના; એ તો મને પણ પીસી નાખે એવી છે. બાકી સંચામાં તડ પહેલેથી જ હશે. દુકાનદારે તમને નુકસાનીનો માલ ફટકાર્યો." મેં માલ બરાબર જોઈ-તપાસીને જ લીધેલો વગેરે દલીલો નિરર્થક લાગી તેથી હું મૂગો જ રહ્યો. આવી તો અમારી કેટલીય વસ્તુઓ ઉછીનું માગનારાઓએ ટાળી નાખી છે. દરેક વખતે વાંક વસ્તુનો અને એવી વસ્તુ લાવવા બદલ મારો.

અમારી ઘણીખરી ચીજોની માલિકી અમારી, પણ કબજો ગિધુભાઇ દંપતીનો રહેતો. તેઓ જોઈતી વસ્તુ ઉછીની મળી જાય અને પાછી આપી જવાની વાત નહીં. પરિણામે જરૂર પડયે અમારે તે તેમને ત્યાં માગવા જવું પડતું. પણ તેનો ઉપયોગ અમે પૂરો કર્યો ન કર્યો હોય ત્યાં તો તેમની ફરી માગણી આવી જ હોય!

અમારું શાક સુધારવાનું ચપ્પુ આ રીતે મોટે ભાગે તેમને ત્યાં જ રહેતું. હવે ચપ્પુ જેવી ચીજની વારંવાર જરૂર પડે જ. એટલે ચપ્પુની અમારી વચ્ચે ઠીક માગામાગ રહેતી. આખરે કંટાળીને અને કંઇક તેમને શરમાવવાના ઇરાદાથી એક વખત એક નવું જ ચપ્પુ ખરીદી લાવી મેં તેમને કહ્યું, "ગિધુભાઈ-મેનાબેન, લ્યો આ ચપ્પુ. તમારે અમારી પાસે રોજ માગવા આવવું પડે તે કરતાં, મને થયું, એક ચપ્પુ બીજું લાવી તમને જ આપી રાખું. હવે આ નવું તમે રાખજો અને પેલું અમે વાપરશું."

મેં માન્યું હતું કે આટલું કર્યા પછી તેઓ બન્ને ભોંઠાં પડશે અને હાલતાં ચીજો ઉછીની માગવાનું બંધ નહીં તો પણ ઓછું તો કરી જ નાખશે. પણ મારી માન્યતા ખોટી ઠરી. તેમણે લેશમાત્ર શરમાયા વિના, કશી આનાકાની કર્યા વિના, ચપ્પુ સ્વીકારી લીધું—કેમ જાણે પોતે જ મગાવ્યું હોય અને હું લાવ્યો હોઉં!—અને મને કહ્યું, "ઠીક કર્યું, તમે અમારી એક તકલીફ ઓછી કરી."

આટલે સુધી તો ઠીક, પણ પછી ચોર કોટવાળને દંડે તેવું તેમણે કર્યું. થોડા દિવસ પછી એક સવારે ગિધુભાઈએ મને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો અને મેં જ લાવીને ભેટ આપેલ પેલું ચપ્પુ અધું પાનું ભાંગેલ મને બતાવી કહ્યું, "આ જોયું? મેના અત્યારે આનાથી, પેલાં કાંતાબેનને ત્યાંથી ઉછીનું લાવેલ આખું કોળું કાપતી હતી ત્યાં, અચાનક તેનું પાનું બટકી ગયું અને ચપ્પુ તેના હાથમાંથી છટકી સામી બાજુ ઊડી પડયું. સારું થયું કે તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં ન ઊડયું નહીંતર તે સીધું મેનાની છાતીમાં જ ખૂંપી જાત! ભલા ભાઈ, આવું અજાણી બનાવટનું ન લાવ્યા હોત તો? હવે નવું લઈ આપો ત્યારે મને સાથે લઈ જજો, હું પેલા હાસમ કટલરીવાળાને ત્યાંથી સારું, સસ્તું અપાવીશ."

મેં કહ્યું, "ગિધુભાઇ, ચપ્પુ તો પેલી ખૂબ જાણીતી બનાવટનું હતું." અને પછી વાતાવરણ હળવું બનાવવાની ઇચ્છાથી હસીને મેં કહ્યું, "ચાલો, ચપ્પુ ભાંગ્યું તો ભલે ભાંગ્યું, પણ તમારું ઘર ભાંગતું બચી ગયું તેની ખુશાલીમાં આજ તો ચા પાઓ." મેનાબેન ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યાં, "જરૂર, જરૂર." અને પછી થોડા દિવસથી પોતાને ત્યાં

આવેલી તેમની ભાણીને કહે, "ભાણી, જા તો બેન, કાકાને ત્યાં જઈ કાકીને ચા પીવા બોલાવી લાવ. અને તેમને કહેજે કે સાથે થોડાં ઉછીનાં ચાખાંડ અને કપરકાબી-મળણી લાવે. અને—રહે તો, જરા જોઈ લઉં; હાં, અધો શેર દૂધ પણ ઉછીનું લેતાં આવે." મેં જરા ધીમેથી ઉમેર્યું, "અને, ભાણી, સાથેસાથે બાકસ અને પિન પણ લાવે તેમ કહેજે જેથી ફરી અડિ ન થાય." મેનાબેને કહ્યું, "હા, હા, તમે ઠીક યાદ દીધું. બાકસ અને પિન તો તમારે ત્યાંથી ઉછીનાં લાવેલ પડ્યાં છે; પણ બાકસમાં દિવાસળી નથી અને પિનમાં વાળો નથી." કહેવાની જરૂર ન હોય કે પ્રાઇમસ તો અમારી પાસેનો બેમાંનો એક તેમને ત્યાં કાયમ ઉછીનો રહેતો અને કેરોસીન તો અત્યાર સુધીમાં તેઓ કમ્મામોઢે ઉછીનું લઈ ગયેલાં.

ઉછીની વસ્તુ માગ્યા કરવાના સ્વભાવવાળા આપણી પાસેથી કંઈ પણ વસ્તુ માગી શકે છે, તેમાં તેમને વિવેક હોતો નથી. રેશમી કે જરીજરતનાં કપડાં, કીમતી કેમેરા, મૂલ્યવાન ઘરેણાં—ગમે તે તેઓ બેધડક માગી શકે છે અને આપવાની આનાકાની કરીએ તો શરમાવીને કે પરાણે પણ લઇ જાય છે. અરે, ઉછીની આવરદા માગનારનો એક કિસ્સો મેં સાંભળ્યો છે. અમારા ગામમાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ એક ડોશીમા થઇ ગયાં. જન્મારો આખો બીજાની વસ્તુઓ ઉછીની માગીને જ રહેલાં તેથી લોકો તેમને 'ઉછી ડોશી' જ કહેતા. ઉછી ડોશી ૮૦–૮૫ વરસની ઉંમરે પહોંચેલાં. મરણપથારીએ પડયાં. એક ભત્રો આધેડ ઉંમરનો વૈદ્ય તેમની દવા કરે. ડોશીનો અંતકાળ નજીક જાણી વૈદ્યે તેમને કહ્યું, "માજી, કાંઇ ઇચ્છા હોય તો પૂરી કરી લો, અને રામનામ લો."

ડોશીએ ક્ષીણ અવાજે વૈદ્યને પાસે બોલાવી ધીમે ધીમે તેના કાનમાં કહ્યું. "વૈદ્ય, બટા, મારા મોટા છોકરાના વચલા દીકરાનો નાનો છોકરો દોઢેક વર્ષમાં પરણવા જેવડો થશે બટા, તારે આગળપાછળ ઉલાળીવરાળ જેવું કાંઇ નથી. બટા, જો તારી બે વરસની આવરદા ઉછીની આપ તો ચોથી પેઢીને પરણેલી જોઈ મરું." વૈદરાજ તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયા. અને—અકસ્માત કહો તો અકસ્માત અને ચમત્કાર કહો તો ચમત્કાર પણ તે જ રાતમાં હૃદય બંધ પડવાથી વૈદરાજ વિદેહ થયા અને સવારથી ડોશીને વળતાં પાણી થયાં. તે પછી ઉછી ડોશી ખાસ્સાં બે વર્ષ જીવ્યાં અને દીકરાના દીકરાના દીકરાને પરિણીત જોઇ શક્યાં. પાંચમી પેઢી જોવાની વાસના તો ડોશીને હતી જ પણ ફરી વાર જ્યારે ડોશી માંદાં પડયાં ત્યારે કુટુંબી કે વૈદડોકટર કોઈ તેમના ખાટલા પાસે ફરકયું નહીં—રખે ડોશી આવરદા ઉછીની માગે!

બીજાના સૂર્ય માગે ને પોતે તો દે ન કોડિયાં,
ઉછીનું માગનારાઓ—એવાથી હાથ જોડિયા.*

卐

* આકાશવાણી, રાજકોટના સૌજન્યથી.

ઈન્સાફ કે અંધાધુંધી

સ્વામી આનંદ

શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ ઉપર તેમના જુવાન દીકરાના અકાળ અવસાનનો દારુણ પ્રસંગ ગુજર્યો તે વખતે હું એમની પાસે ભાવનગર થોડા દિવસ જઈ રહ્યો હતો. આની હકીકત 'સંસ્કૃતિ'ના એક લેખમાં મેં લખી છે. આ દિવસોમાં લોકભારતીના આચાર્ય શ્રી મૂળશંકર-ભાઈનો પુત્ર બકુલ ઘણીવાર મારી સાથે હોય મારું ઝીણુંમોટું કામ કરે ને મને ક્યાંએ જતા આવતાં લેવા મૂકવા પણ આવે.

એ પણ શોકઅરત. તેનું જિજ્ઞાસુ યુવક મગજ સંસારમાં બનતા આવા કારમા બનાવો-ના ઉકેલ અને ખુલાસા મેળવવા મથતું જ હોય. મને કંઈ કંઈ સવાલો પૂછે. એકવાર કહે, 'નાનાભાઈ જેવા સજ્જન માણસો ઉપર આવાં દુઃખ શા સારુ પડતાં હશે? ઈશ્વરને ઘેર હમેશાં ન્યાય જ હોય છે એ સાચું કેમ માની શકાય? ઈશ્વરની આ દુનિયામાં સુખદુઃખ વચ્ચે કંઈ દાંડી-કાંટા, તોલ-ત્રાજવું હશે ખરું? નીકર પલ્લાં આમ ગાંડી રીતે કેમ ઝૂકી પડે? કે સુખ-દુઃખનાં જમાઉધારનો હિસાબ જ ભગવાનને ઘેર નહિ રખાતો હોય? જો રખાતો હોય તો બે વચ્ચે કંઈ મેળ કે પ્રમાણ કેમ જોવામાં નથી આવતું?

'પ્રમાણ એક અને દસનું' કોઈએ કહ્યું છે. સુખનો આંકડો એક અને દુઃખના દસ. દીવાળી હોળી ઈદ મુબારકનો દિવસ વરસમાં એકેક, ને મહોરમના, રડવા કૂટવા માતમ કરવાના, દિવસ દસ. ઉપવાસ અગિયારસના દિવસ ચોવીસ.

'એ તો તમે તે દહાડે કહેતા હતા કે સંતોએ સંસારમાં દુઃખને ડુંગર જેવડું ને સુખને જવના દાણા-જેટલું કહ્યું એ જ વાત થઈ. પણ એ સંતો-ઈશ્વરની યોજનાને રૂડી કહીને ઓળખાવતાં અને એના ગુણ ગાતાં કદી થાકતા નથી! હું પૂછું છું, આમાં ઈન્સાફ ક્યાં આવ્યો? ઊલટાનું આને તે ઈન્સાફ કહેવો કે નકરી અંધાધુંધી? આવી યોજનાને જો રૂડી કહેતા હો, તો હું કહું છું ભગવાને ભાંગ પીને એ યોજના ઘડી હોવી જોઈએ. ને સંતોએ ય "ભાવો નાચે તેમ બોદલી નાચે" એ ન્યાયે જ એવા ઈશ્વરના, એની યોજનાના અને એના અદલ ઈન્સાફના ગુણ ગાયા, એમ કાં ન કહેવું?'

'બકુલ! તું કેરી ખૂબ ખાય કે?'

'કેરી? કેરી કોને ન ભાવે? ટોપલો મૂકો તો ય એક બેઠકે ઉડાવી જાઉં!'

'આફુસની કેરી ખાતાં તને એક મિનિટ લાગે છે. પણ એને તૈયાર કરવા પાછળ કુદરત અને માનવી ઊજું વરસ કેટલી મહેનત કરે છે એ તેં કદિ વિચારી જોયું છે? પહાડો પર મોટા વજ્રપાત થાય છે એના પડખાં તૂટી ગબડીને મોટાં મોટા ચટ્ટાનો ગંગા નર્મદામાં ગબડી પડે છે; ને સેંકડો વરસો સુધી અથડાઈ કૂટાઈ અગણિત થપાટો ખાઈ ઘસડાઈને ગોળમટોળ શંકર શાલિગ્રામ બની પૂજાના સિંહાસને બિરાજે છે; કાં અંતે રેત બનીને આપણાં ઘરોનાં ચણતર કરે છે. ધૂળધોયા તેં જોયા છે? સોનારની હાટડી સામે ઊગ્યાથી આથમ્યા લગણ વાટની ધૂળ ચાળી ચાળીને ઢગલા કરે છે. તોય સોના ચાંદીનું કણ ક્યારેક જ એને હાથ લાગે છે. સોનાર સળગતી ભઠ્ઠીની આગ વચ્ચે કુલડીમાં સોનું મેલી તણી ભૂંગળોથી ગાલ ફુલાવી ફુલાવીને ફૂંકે છે ને તેને તાવી પીગળાવીને પાણી થઈ જાય ત્યાં સુધી ઓગાળે છે. ત્યારે જ બધા મેલ અને ભેગ-કથ.પ બળીને કે છૂટા પડી જઈને શુદ્ધ કુન્દનની લગડી એને હાથ લાગે છે.

માનવી જીવન પણ કુદરતની એવી જ કામતોનો પરિપાક છે ઈશ્વરે દોરી આપેલી યોજના મુજબ કેરીનો ગોટલો ધરતીના પેટાળમાં પડે છે, બફાય છે, ફાટે છે, અંકુર રૂપે બહાર આવે છે વર્ષો સુધી ટાઢ તડકો ને વર્ષા વાવાઝોડાંની થપાટો ખાય છે. કીડા મકોડા અને જંતુઓ એને ચટકા ભરે છે વાંદા બાઝે છે પશુ પ્રાણી પણ એને બચકાં ભરી જાય છે તે નમેરા માનવી કુહાડા મારીને એને કાપે-સંતાપે છે આવાં અસંખ્ય ધમસાણો વેઠ્યા પછી જ એને આકુસ કેરી આવે છે જે આ દુનિયાં પરનુ સૌથી શ્રેષ્ઠ ફળ છે. પણ તું તો એને એણે વેઠેલા તાપ સંતાપની કશી દયા કદરદાની કર્યો વગર એક મિનિટમાં આરોગી જાય છે!'

'તમારા ભગવાને જીવનને આવડું જટિલ શા સારું કર્યું?'

'તને બંબર પૂંટીઓ મટાડીને કુન્દનની લગડીમાં ફેરવી નાખવા'

'નાનાભાઈ ઉપનિષ'ની વાતોમાં ભગવાનને નિર્ગુણ નિરાકાર ને એવું એવું બધું કહે છે તો પછી એવા એ ભગવાનને દુનિયાને હેરાન પરેશાન કરી મૂકવાના આ બધા ધંધા શા સારુ સૂઝયા?'

'એનો જવાબ તો તેં ક્યારનો આપી દીધો છે એણે ભાંગ પીધી હોવી જોઈએ!'

'તમે આવું કહેતા હતા એમ સધાપને કહું?'

'તને પરવાનો છે'*

✶

---

* 'પ્રસ્થાન' માટે ખાસ લેખકની લેખી પરવાનગી વિના આ લેખ અગર તેનો કોઈ પણ અંશ કે ભાષાંતર કોઈથી છાપી શકાશે નહિ

રેજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યૂસ પેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ રૂલ નં. ૮.

ફૉર્મ IV અનુસાર 'પ્રસ્થાન' પત્ર અંગેનું નિવેદન

૧ પ્રકાશન સ્થળ	પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પ્રાર્થના સમાજ મંદિર, રાયખડ, અમદાવાદ
૨ ક્યારે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય છે	દર મહિનાની પહેલી તારીખે—માસિક તરીકે
૩ છાપનારનું નામ	મણિલાલ છગનલાલ શાહ
રાષ્ટ્રીયતા (નેશનેલિટી)	ભારતીય
સરનામું	પી. મણિલાલ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મેજેસ્ટીક ટૉકીઝ પાસે, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ નં. ૧
૪ પ્રકાશકનું નામ	રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
૫ તંત્રીનું નામ	"
૬ માલિકનું નામ	"
રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
સરનામું	૫૨જી, ભારતીનિવાસ સોસૉયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬

હું, રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, આથી સોગંદપૂર્વક જાહેર કરું છું કે ઉપરની હકીકત હું જાણું છું અને માનું છું ત્યાં સુધી ખરી છે.

(સહી) રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
પ્રકાશક

તા. ૩૦-૩-૬૧

માંદગીમાં ખોરાક—૯

ડૉ. કાન્તિલાલ

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે અદ્યતન આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કર્યો આ સાથે સાથે દરદીનો ખોરાક તૈયાર કરનાર ગૃહિણી કે પરિચારિકા રાંધણકળામાં કેટલી કુશળ છે તેના પર દરદીની સારવારનો ઘણો આધાર છે દાખલા તરીકે, દરદીને ચોખા આપી શકાય એમ આપણે કહ્યુ, પણ એ ચોખાનો ભાત બનાવવો કે કણકી બનાવવી, એમાં દૂધ નાખીને ખીર બનાવવી કે છાશ નાખીને ઘેંશ રાધવી, કે ચોખાના લોટમાથી સ્વાદિષ્ટ સાંભેવડાં બનાવવાં, તે તો ગૃહિણી જ નક્કી કરી શકે દરદીને વધારે ઉષ્માંક આપવાના હોય ત્યારે એ ઉષ્માંક ભોજનના બે ટંક વચ્ચે કેવી રીતે વધારવા—પાપડ શેકી આપીને કે બટાટા પૌંઆ બનાવી આપીને કે ઢોકળા બનાવીને—તે પણ ગૃહિણીના કૌશલ પર આધાર રાખશે આમ વૈજ્ઞાનિક આહારચિકિત્સા દાક્તરના જ્ઞાન પર, દરદીના સહકાર પર અને પરિચારિકાના રાંધણકળાના કૌશલ પર આધાર રાખે છે

આ લેખમાળામાં જે જે ખાદ્ય પદાર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કયાં કયા તત્ત્વો રહેલાં છે તથા કેટલા પ્રમાણમાં રહેલા છે તે સાથેના પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે પરિશિષ્ટમાં જે પ્રમાણ આપ્યુ છે તે કાચા ખોરાકનુ છે આ ચીજોની વાનીઓ બનાવીએ તો રાંધ્યા પછી પોષણમૂલ્યમા થોડો ફેરફાર થાય છે. આપણા રોજના ખોરાકની થોડી વાનીઓ ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપી છે —

(૧) રોટલી ·

બાર અધોળ ઘઉંના લોટમાથી ૧૮ અધોળ રોટલી બની એટલે એક અધોળ રોટલીમાથી ૬૬ ઉષ્માંક મળે આપણે એક અધોળ ઘઉંનો લોટ અથવા ૧૦૦ ઉષ્માંક આપવા હોય તો દોઢ અધોળ રોટલી જોખીને આપવી પડે

મારે ત્યાં જે માપની રોટલી બને છે તેવી ૩૩ રોટલી ઉપરના લોટમાથી બની હતી, એટલે એક રોટલીમાથી આશરે ૩૬ ઉષ્માંક મળે પરતુ દરેક ઘરની રોટલી જુદા જુદા માપની તથા જાડી પાતળી બને, તેથી રોટલીની સખ્યા પ્રમાણે નહિ પણ વજન પ્રમાણે ગણતરી કરવી જ પડે આ દૃષ્ટિએ એમ જાડી રીતે કહેવાય કે એક અધોળ રોટલીમાથી ૬૫ ઉષ્માંક મળી શકે

(૨) ભાખરી

૨૦ અધોળ ઘઉંના લોટ લઈ તેમાં નસ્ટાક તેલનુ મોણ નાખી લોટ બાધી ભાખરી બનાવી તો ૨૪ અધોળ ભાખરી ઊતરી આમ એક અધોળ ભાખરીની કિંમત ૧૦૪ ઉષ્માંક થઈ ભાખરીની સખ્યા ૨૧ થઈ એટલે એક ભાખરીમાથી આશરે ૧૧૯ ઉષ્માંક મળે, અર્થાત્ એક જ ભાખરીમાથી ઘઉંના લોટ કરતા પણ વધારે ઉષ્માંક મળે.

આ ઉપરથી એ સમજવાનું કે કોઈ તંદુરસ્ત બાળક અગર યુવાનનું વજન વધારવું હોય તો તેને રોટલીને બદલે ભાખરી આપવી સારી.

(૩) ખાખરા :

પાશેર રોટલી બનાવીને તરત ખાખરા બનાવ્યા તો ખાખરાનું વજન ત્રણ અધોળ થયું; અર્થાત્ જોખીને સરખા વજનના ખાખરા ને રોટલી લઈએ તો ખાખરામાંથી વધારે ઉષ્ણાંક મળે.

(૪) રોટલા :

અચ્છેર બાજરીના લોટમાંથી પોણો શેર રોટલા થયા. એક અધોળ રોટલામાંથી ૬૮ ઉષ્ણાંક મળે.

(૫) ભાત :

અચ્છેર ચોખાનો ઓસામણ ભાત બનાવ્યો તો દોઢ શેર થયો, એટલે એક અધોળ ભાતમાંથી આશરે ૩૨ ઉષ્ણાંક મળે. આમ વજનની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો મેદ ઉતારવા માટે ભાત છોડી દેવાથી જે ફાયદો થાય તેના કરતાં તેટલા જ વજનની રોટલી કે ભાખરી કે બાજરીના રોટલો છોડી દેવાથી વધારે ફાયદો થાય.

(૬) ખીચડી :

ચોખા ત્રણ ભાગ અને મગની દાળ બે ભાગ એ પ્રમાણે દોઢ શેર અનાજ લઈ ખીચડી બનાવી તો પાંચ શેર ખીચડી થઈ. એક અધોળ ખીચડીની કિંમત ૩૦ ઉષ્ણાંક થાય. આમ ઉષ્ણાંકની દૃષ્ટિએ (નત્રિલ વગેરેની દૃષ્ટિએ નહિ) જોઇએ તો ખીચડી અને ભાતની કિંમત લગભગ સરખી જણાય છે. એનું કારણ એ લાગે છે કે ભાત કરતાં ખીચડી વધારે પાણી શોષે છે.

(૭) ઢોકળાં :

એક શેર ચોખા, અધો શેર તુવરની દાળ, દોઢ પાશેર દહીં, એક અધોળ ઘઉંનો લોટ અને એક અધોળ તેલનું મોણ નાખી જે ઢોકળાં બનાવ્યાં તેનું વજન ૫૭ અધોળ થયું. ગણત્રી કરતાં એક અધોળ ઢોકળામાંથી આશરે ૫૦ ઉષ્ણાંક મળે.

(૮) મેથીનાં મૂઠિયાં :

મેથી પાશેર, ઘઉંનો લોટ એક શેર તથા ૭ અધોળ તેલ વપરાયું, તેમાંથી ૩૦ અધોળ મૂઠિયાં બન્યાં, એટલે એક અધોળ મૂઠિયાંની કિંમત ૧૦૬ (આશરે ૧૦૫) ઉષ્ણાંક થઈ. આમ, વજન લઇને ગણત્રી કરીએ તો મૂઠિયાં અને ભાખરીમાંથી સરખા ઉષ્ણાંક મળે છે.

આ બધી વાનીઓમાં નત્રિલ, કેલ્શીઅમ, લોહ વગેરે કેટલું આવે તે પરિશિષ્ટમાં જોઈ વાંચનાર ગણી લે.

[આ પછી પરિશિષ્ટનાં ચાર પાનાં છે.]

સંપૂર્ણ]

★

પરિશિષ્ટ [સૌ ગ્રામમાં પ્રમાણ દર્શાવે છે.]

પદાર્થનું નામ	પાણી ટકા	નત્રિલ ટકા	ચરબી ટકા	રેસા ટકા	કર્બોદિત ટકા	કેલ્શીઅમ ટકા	ફોસ્ફરસ ટકા	લોહ મિલિગ્રામ	ઉષ્ણાંક	વાઇટમિન એ. ઇ. યુ.	વાઇટમિન બી.૧ માઇક્રોગ્રામ ટકા	નિકોટિનિક એસિડ મિલિગ્રામ	રાઇબોફ્લેવિન માઇક્રોગ્રામ	વાઇટમિન સી મિલિગ્રામ	એક ઔંસમાંથી મળતા ઉષ્ણાંક
અનાજ															
૧. ઘઉં	૧૨.૮	૧૧.૮	૧.૫	૧.૨	૭૧.૨	૦.૦૫	૦.૩૨	૫.૩	૩૪૮	૧૦૮	૫૪૦	૫.૦	૧૨૦	...	૯૮
૨. ચોખા	૧૪.૪	૬.૭	૦.૭	...	૭૩.૪	૦.૦૧	૦.૧૬	૧.૯	૩૪૩	...	૯૦	...	...	...	૯૭
૩. બાજરી	૧૨.૪	૧૧.૬	૫.૦	૧.૨	૬૭.૧	૦.૦૫	૦.૩૫	૮.૮	૩૬૦	૨૨૦	૩૩૦	૩.૨	...	...	૧૦૨
કઠોળ															
૪. ચણા આ.	૯.૮	૧૭.૧	૫.૩	૩.૯	૬૧.૨	૦.૧૯	૦.૨૪	૯.૮	૩૬૧	૩૧૬	૩૦૦	૨.૬	૫૦૯	...	૧૦૩
૫. તુવેર(દાળ)	૧૫.૨	૨૨.૩	૧.૭	...	૫૭.૨	૦.૧૪	૦.૨૬	૮.૮	૩૩૩	૨૨૦	૪૫૦	૨.૪	૫૦૬	...	૯૫
૬. મગ આ.	૧૦.૪	૨૪.૦	૧.૩	૪.૧	૫૬.૬	૦.૧૪	૦.૨૮	૮.૪	૩૩૪	૧૫૮	૪૬૫	૨.૦	૩૮૭	...	૯૫
કંદમૂળ															
૭. ગાજર	૮૬.૦	૦.૯	૦.૨	૧.૨	૧૦.૭	૦.૦૮	૦.૫૩	૧.૫	૪૭	૩૦૦૦થી ૪૩૦૦	૪૦	૦.૮	૨૦	૨.૦	૨૩
૮. ડુંગળી	૮૬.૮	૧.૨	<૦.૧	...	૧૧.૬	૦.૧૮	૦.૦૫	૦.૭	૫૧	...	૮૦	૦.૪	૧૦	૧૧	૧૪
૯. બટાટા	૭૪.૭	૧.૬	૦.૧	...	૨૨.૯	<૦.૦૧	૦.૦૩	૦.૭	૯૯	૪૦	૧૦૦	૧.૨	૧૦	૧૭	૨૮
૧૦. બીટ	૮૩.૮	૧.૭	૦.૧	...	૧૩.૬	૦.૨૦	૦.૦૬	૧.૦	૬૨	૪૨.૩	૪૦	૦.૪	૯૦	<૮૮	૧૮
૧૧. મૂળા	૯૪.૪	૦.૭	૦.૧	...	૪.૨	૦.૦૫	૦.૦૩	૦.૪	૨૧	૫	૬૦	૦.૫	૨૦	૧૫	૬
૧૨. શક્કરિયા	૬૮.૫	૧.૨	૦.૩	...	૩૧.૦	૦.૦૨	૦.૦૫	૦.૮	૧૩૨	૧૦	૮૦	૦.૭	૪૦	૨૪	૩૭
૧૩. સુરણ	૭૮.૭	૧.૨	<૦.૧	૦.૮	૧૮.૪	૦.૦૫	૦.૦૨	૦.૬	૭૯	૪૩૪	૬૦	૦.૭	૭૦	જરાક	૨૨
શાકભાજી															
૧૪. કાકડી	૯૬.૪	૦.૪	૦.૧	...	૨.૮	૦.૦૧	૦.૦૩	૧.૫	૧૪	જરાક	૩૦	૦.૨	૪	૭	૪
૧૫. કારેલાં	૯૨.૪	૧.૬	૦.૨	૦.૮	૪.૨	૦.૦૨	૦.૦૭	૨.૨	૨૫	૨૧૦	૭૨	૦.૫	૯૦	૮૮	૭

પદાર્થનું નામ	પાણી ટકા	નત્રિલ ટકા	ચરબી ટકા	રેસા ટકા	કર્બોદિત ટકા	કેલ્શીઅમ ટકા	ફોસ્ફરસ ટકા	લોહ મિલિગ્રામ	ઉષ્ણાંક	વાઇટેમિન એ ઇ યુ	વાઇટેમિન બી ૧ માઇક્રોગ્રામ	નિકોટિનિક એસિડ મિલિગ્રામ	રાઇબોફ્લેવિન માઇક્રોગ્રામ	વાઇટેમિન સી મિલિગ્રામ	એક ઔંસમાંથી મળતા ઉષ્ણાંક
૧૬. કેળીઅ	૯૦ ૨	૧ ૮	૦ ૧	૧ ૦	૬ ૩	૦-૦૩	૦ ૦૫	૦ ૮	૩૩	૨૦૦૦	૬૦	૦-૪	૩૦	૧૨૪	૯
૧૭. કોળું	૯૨ ૬	૧-૪	૦ ૧	...	૫ ૩	૦-૦૧	૦ ૦૩	૦ ૭	૨૮	૮૪	૬૦	૦-૫	૪૦	૨	૮
૧૮. કંકોડાં	૮૩ ૨	૨-૯	૧ ૦	૧ ૭	૯ ૮	૦ ૦૫	૦ ૧૪	૯ ૪	૬૦	૨૧૦	૭૨	...	...	...	૧૭
૧૯. ગવાર	૮૨ ૫	૩ ૭	૦ ૨	૨-૩	૯ ૯	૦ ૧૩	૦-૦૫	૫-૮	૫૬	૩૩૦	..	...	...	૪૯	૧૬
૨૦. તાંદળજો	૮૫-૮	૪ ૯	૦ ૫	...	૫ ૭	૦ ૫૦	૦-૧૦	૨૧-૪	૪૭	૨૫૦૦૦ ૧૫૦૦૦થી	૩૦	૦ ૯	૧૦૦	૧૭૩	૧૩
૨૧. તુરિયાં	૯૫ ૪	૦ ૫	૦ ૧	...	૩ ૭	૦ ૦૪	૦ ૦૪	૧ ૬	૧૮	૫૬	૬૬	...	૧૦	...	૫
૨૨. દૂધી	૯૬ ૦	૦ ૪	૦ ૧	...	૩ ૨	૦-૦૩	૦,૦૨	૦ ૫	૧૫	જરાક	૬૩	૦ ૪	...	૧	૪
૨૩. નોલકોલ	૯૨ ૧	૧ ૧	૦-૨	...	૫-૯	૦-૦૨	૦-૦૪	૦ ૪	૩૦	૩૬	૫૦	૦ ૫	૮૬	૮૫	૯
૨૪. પરવળ	૯૨ ૩	૨ ૦	૦ ૩	૩,૦	૧-૯	૦-૦૩	૦-૦૪	૧ ૭	૨૮	..	...	...	...	...	૫
૨૫. પાલખ	૯૨ ૭	૧ ૯	૦ ૯	.	૪ ૦	૦-૦૬	૦ ૦૧	૫ ૦	૩૨	૩૬૦૦ ૩૫૦૦થી	૫૦	૦-૫	૬૦	૪૮	૯
૨૬. ફણસી	૯૧-૪	૧ ૭	૦-૧	૧ ૮	૪ ૫	૦ ૦૫	૦ ૦૩	૧ ૭	૨૬	૨૨૧	૭૮	૦-૩	૫૯	૧૪	૭
૨૭. ફુલેવર	૮૯ ૪	૩-૫	૦ ૪	...	૫-૩	૦-૦૩	૦ ૦૬	૧ ૩	૩૯	૩૮	૧૦૦	૦-૬	૮૦	૬૬	૧૧
૨૮. ભીંડા	૮૮ ૦	૨-૨	૦ ૨	૧ ૨	૭-૭	૦ ૦૯	૦ ૦૮	૧ ૫	૪૧	૫૮	૬૩	૦-૬	૬૦	૧૬	૧૨
૨૯. મેથી	૮૧-૮	૪ ૯	૦-૯	૧ ૦	૯ ૮	૦-૪૭	૦-૦૫	૧૬ ૯	૬૭	૩૯૦૦	૪૦	૦ ૮	૧૬૨	...	૧૯
૩૦. વટાણા	૭૨ ૧	૭ ૨	૦ ૧	...	૧૯ ૮	૦ ૦૨	૦ ૦૮	૧-૫	૧૦૯	૧૩૯	૨૫૦	૦ ૮	૧૦	૯	૩૧
૩૧. સરગવો	૮૬ ૯	૨ ૫	૦-૧	૪ ૮	૩ ૭	૦ ૦૩	૦ ૧૧	૫ ૩	૨૬	૧૮૪	૫૦	૦ ૨	૬૫	૧૨૦	૭
ફળો															
૩૨. અનનાસ	૮૬ ૫	૦ ૬	<૦-૧	૦-૩	૧૨ ૦	૦ ૦૨	૦-૦૧	૦ ૯	૫૦	૬૦	...	...	૧૨૦	૬૩	૧૪
૩૩. કેરી પાકી	૮૬-૫	૦ ૬	૦-૧	૧-૧	૧૧ ૮	૦-૦૧	૦-૦૨	૦ ૩	૫૦	૪૮૦૦	૪૦	૦-૩	૫૦	૧૩	૧૪
૩૪. કેળાં	૬૬ ૪	૧-૩	૦ ૨	...	૩૬ ૪	<૦ ૦૧	૦ ૦૫	૦ ૪	૧૫૩	જરાક	૧૫૦	૦-૩	૩૯	૧	૪૩
૩૫. ગ્રેપફ્રુટ	૯૨ ૦	૦-૭	<૦ ૧	...	૭ ૧	૦ ૦૨	૦-૦૨	૦-૨	૩૨	...	૧૨૦	૦-૩	૨૦	રસમાં ૩૧	૯
૩૬. જામફળ	૭૬ ૧	૧ ૫	૦ ૨	૬ ૯	૧૪ ૫	૦ ૦૧	૦ ૦૪	૧ ૦	૬૬	જરાક	૩૯	૦ ૨	૩૦	૨૯૯	૧૯

પદાર્થનું નામ	પાણી ટકા	નત્રિલ ટકા	ચરબી ટકા	રેસા ટકા	કર્બોદિત ટકા	કેલ્શીઅમ ટકા	ફોસ્ફરસ ટકા	લોહ મિલિગ્રામ	ઉષ્ણુાંક	વાઇટમિન એ. ઈ. યુ.	વાઇટમિન બી.૧ માઇક્રોગ્રામ	નિકોટિનિક એસિડ ટકા મિલિગ્રામ	રાઇબોફ્લેવિન માઇક્રોગ્રામ	વાઇટમિન સી મિલિગ્રામ	એક ઔંસમાંથી મળતા ઉષ્ણુાંક
૩૭. ટામેટા	૯૪.૫	૧.૦	૦.૧	...	૩.૯	૦.૦૧	૦.૦૨	૦.૧	૨૧	૩૨૦	૧૨૦	૦.૪	૬૦	૩૨	૬
૩૮. તડબુચ	૯૫.૭	૦.૧	૦.૨	...	૩.૮	<૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૨	૧૭	જરાક	૨૦	૦.૨	...	૧	૫
૩૯. દાડમ	૭૮.૦	૧.૬	<૦.૧	૫.૧	૧૪.૬	૦.૦૧	૦.૦૭	૦.૩	૬૫	૦	...	...	૧૦૦	૧૬	૧૮
૪૦. દ્રાક્ષ	૮૫.૫	૦.૮	૦.૧	૩.૦	૧૦.૨	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૪	૪૫	૧૫	૪૦	૦.૩	૧૦	૩	૧૩
૪૧. નારંગી	૮૯.૮	૦.૭	૦.૧	...	૯.૧	૦.૦૨	૦.૦૨	૦.૨	૪૦	...	...	...	...	...	૧૧
૪૨. પપૈયું પા	૮૯.૬	૦.૫	૦.૧	...	૯.૫	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૪	૪૦	૨૦૨૦	૪૦	૦.૨	૨૫૦	૪૬	૧૧
૪૩. પીચ	૯૦.૧	૧.૫	૦.૨	...	૭.૬	૦.૦૧	૦.૦૩	૧.૭	૩૮	જરાક	૨૦	૦.૨	૧૦	૧	૧૧
૪૪. મોસંબી	૮૭.૮	૦.૯	૦.૩	...	૧૦.૬	૦.૦૫	૦.૦૨	૦.૧	૪૯	૩૫૦	૧૨૦	૦.૩	૬૦	રસમાં ૬૮	૧૪
૪૫. લીંબુ	૮૪.૬	૧.૫	૧.૦	૧.૩	૧૦.૯	૦.૦૯	૦.૦૨	૦.૩	૫૯	૨૬	૨૦	૦.૧	...	રસમાં ૬૩	૧૭
૪૬. સાકરજન	૮૫.૯	૦.૩	૦.૧	...	૧૩.૪	<૦.૦૧	૦.૦૨	૧.૭	૫૬	જરાક	૧૨૦	૦.૨	૩૦	૨	૧૬
(દઢફળ): સુકાં ફળ															
૪૭. તલ	૫.૧	૧૮.૩	૪૩.૩	૨.૯	૨૫.૨	૧.૪૫	૦.૫૭	૧૦.૫	૫૬૪	૧૦૦	૧૦૧૦	૪.૪	...	૦	૧૬૦
૪૮. બદામ	૫.૨	૨૦.૮	૫૮.૯	૧.૭	૧૦.૫	૦.૨૩	૦.૪૯	૩.૫	૬૫૧	જરાક	૨૪૦	૨.૫	...	૦	૧૮૬
૪૯. મગફળી	૭.૯	૨૬.૭	૪૦.૧	૩.૧	૨૦.૩	૦.૦૫	૦.૩૯	૧.૬	૫૪૯	૬૩	૯૦૦	૧૪.૧	૩૦૦	૦	૧૫૬
દૂધ તથા દૂધની બનાવટો															
૫૦. ગાયનું દૂધ	૮૭.૬	૩.૩	૩.૬	...	૪.૮	૦.૧૨	૦.૦૯	૦.૨	૬૫	૧૮૦	૫૧	૦.૧	૨૦૦	૨	૧૮
૫૧. ભેંસનું ,,	૮૧.૦	૪.૩	૮.૮	...	૫.૧	૦.૨૧	૦.૧૩	૦.૨	૧૧૭	૧૬૨	૪૦	૦.૧	...	...	૩૩
૫૨. દહીં	૯૦.૩	૨.૯	૨.૯	...	૩.૩	૦.૧૨	૦.૧૯	૦.૩	૫૧	૧૩૦	...	...	૬૦	...	૧૪
૫૩. છાશ	૯૭.૫	૦.૮	૧.૧	...	૦.૫	૦.૦૩	૦.૦૩	૦.૮	૧૫	જરાક	...	...	...	...	૪
૫૪. પનીર	૪૦.૩	૨૪.૧	૨૫.૧	...	૬.૩	૦.૭૯	૦.૫૨	૨.૧	૩૪૮	૨૭૩	...	...	...	...	૯૯
૫૫. સપ. દૂધ	૯૨.૧	૨.૫	૦.૧	...	૪.૬	૦.૧૨	૦.૦૯	૦.૨	૨૯	...	...	૦.૧	...	૧	૮

પદાર્થનું નામ	પાણી ટકા	નત્રિલ ટકા	ચરબી ટકા	રેસા ટકા	કબોદિત ટકા	કેલ્શીઅમ ટકા	ફોસ્ફરસ ટકા	લોહ મિલિગ્રામ	ઉષ્ણાંક	વાઇટમિન એ. ઈ યુ.	વાઇટમિન બી.૧ માઇક્રોગ્રામટકા	નિકોટિનિક એસિડ મિલિગ્રામ	રાઇબોફ્લેવિન માઇક્રોગ્રામ	વાઇટમિન સી મિલિગ્રામ	એક ઔંસમાંથી મળતા ઉષ્ણાંક
પરચૂરણ પદાર્થો															
૫૬. ઈંડાં-મરઘી	૭૩.૭	૧૩.૩	૧૩.૩	...	...	૦.૦૬	૦.૨૨	૨.૧	૧૭૩	૨૨૦૦	૧૩૦	૦.૧	...	...	૪૯
૫૭. ગોળ	૩.૯	૦.૪	૦.૧	...	૯૫.૦	૦.૦૮	૦.૦૪	૧૧.૪	૩૮૩	૨૮૦	૨૦	૧.૦	...	૦	૧૦૯
૫૮. નાળિયેરનું પાણી	૯૫.૫	૦.૧	<૦.૧	...	૪.૦	૦.૦૨	<૦.૦૧	૦.૫	૧૭	...	...	...	...	૨	૫
૫૯. શેરડીરસ	૯૦.૨	૦.૧	૦.૨	...	૯.૧	૦.૦૧	૦.૦૧	૧.૧	૩૯	૧૦	...	...	૪૦	...	૧૧
૬૦. સાબુદાણા	૧૨.૨	૦.૨	૦.૨	...	૮૭.૧	૦.૦૧	૦.૦૧	૧.૩	૩૫૧	૦	૧૦	૦.૨	...	...	૧૦૦

નોંધ : પાણીથી ફોસ્ફરસ સુધી દર સો ગ્રામ ખાદ્ય પદાર્થે કેટલા ગ્રામ અમુક તત્ત્વ છે તે ટકામાં બતાવ્યું છે. લોહ, નિકોટિનિક એસિડ તથા વાઇટમિન સી તે દર સો ગ્રામ પદાર્થમાં કેટલા મિલિગ્રામ છે (મિલિગ્રામ એટલે ગ્રામનો હજારમો ભાગ) તે બતાવ્યું છે. વાઇટમિન બી૧ અને રાઇબોફ્લેવિનના માઇક્રોગ્રામ બતાવ્યા છે (એક માઇક્રોગ્રામ એટલે મિલિગ્રામનો પણ હજારમો ભાગ થાય). વાઇટમિન એ માટે અમુક આંતરરાષ્ટ્રીય માપ નક્કી થયું છે તેને "ઇંટરનેશનલ યુનિટ" કહે છે; અહીં આ માપ બતાવ્યું છે. એક મિલિગ્રામ એટલે આશરે ૩૩૩૩ ઈ. યુ. એક પુખ્ત ઉંમરના મનુષ્યને વાઇટમિન એના ત્રણથી ચાર હજાર ઈ. યુ.ની જરૂર પડે છે; એકથી બે મિલિગ્રામ વાઇટમિન બી૧ના જોઈએ; નિકોટિનિક એસિડના આશરે ૧૫ મિલિગ્રામ અને રાઇબોફ્લેવિનના ૧.૮ મિલિગ્રામ આવશ્યક મનાય છે. વાઇટમિન સી માટે ૫૦ મિલિગ્રામનું પ્રમાણ ઇષ્ટ માન્યું છે. આ બધી માહિતી "હેલ્થ બુલેટિન ૨૩"માંથી લીધી છે.

★

‘ક્રાઉન’ એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો-એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

યાદશક્તિ વધારવા

જ્ઞાનતંતુઓને મજબૂત બનાવવા

ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરો.

બ્રાહ્મી શંખાવલિ વગેરે મગજને શક્તિ આપનાર ઔષધોના સત્ત્વમાંથી એ બનાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, ઓફિસરો, કારકુનો વગેરે મગજથી કાર્ય કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી ઔષધ છે.

દરેક જગાએ દવાવાળા વેચે છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦; ૧ રતલના રૂ. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

શ્રીધરાણી કૃત

કો ડિ યાં

ડૉ. મધુસૂદન પારેખ એમ. એ., પીએચ. ડી.

[ગતાંકથી ચાલુ]

હવે શ્રીધરાણીનાં ભક્તિકાવ્યો તરફ વળીએ. એમનાં ભક્તિકાવ્યોમાં ત્રણ વસ્તુ ખાસ તરી આવશે. એક તો પ્રભુમિલનનો તલસાટ; બીજું સર્વસમર્પણવૃત્તિ; અને ત્રીજું પ્રભુને પણ ભક્તહૃદયનો પડકાર. 'આજ મારો અપરાધ છે રાજા' એ આખા સંગ્રહમાંનાં સુંદર કાવ્યોમાંનું એક છે. કાવ્યની પહેલી પંક્તિથી જ ચિત્ત પર પકડ જામે છે :

આજ મારો અપરાધ છે, રાજા ! તું નહિ આવે ઘેર.

કોઈ પ્રેમઘેલી ગોપી કે રાધા (રાધા જ કહીશું) એના રાજાનો અપરાધ કરી બેઠી છે, રાજા રીસાઈને દૂર ચાલ્યો ગયો છે. રાધાનું હૃદય એને કહી રહ્યું છે કે હૃદયનો રાજા પાછો ફરવાનો નથી. પરંતુ પ્રેમીહૃદય પ્રીતમની પ્રતીક્ષા કરતાં કદી થાકતું નથી. ગમે તેવી અતલ નિરાશામાં પણ એની આંખ આશાભરી મીટ માંડતાં અટકતી નથી. અહીં રાધાને પણ પળે પળે પગલાં સંભળાય છે. રાધાના રોમેરોમમાં રાજા વ્યાપી ગયો છે. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યોમાં એને એના શ્યામસુંદરનું જ દર્શન થાય છે.

પાંદડે પાંદડે પગલાં સુણું, વાદળે તારી છાંય;
નિભૃત આંબલે કોકિલકંઠમાં વાંસળી તારી વાય.

અહીં સુન્દરમના 'વિરાટની પગલી' કાવ્યનું સ્મરણ થાય એ શક્ય છે. પ્રતીક્ષા કરતી રાધાનું વિરહી હૃદય ઉપરની પંક્તિઓમાં સમર્થ રીતે પ્રતીત થયું છે. એ પછી આ રાધા અને રાજાના, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો જીવ અને આત્માના યોગનું સમર્થ ધ્વનિપૂર્ણ ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે. આત્માને સતત ઝંખતા જીવની આ એક કરુણતા છે કે અનિમેષ નેત્રે આત્માની વાટ જોતા જીવને આત્મા જ્યારે અભેદની ઝાંખી કરાવે છે ત્યારે જીવ મૂર્છામાં હોય છે. આત્મા ક્યારે અને કેમ પોતાને સેવી ગયો તેની જીવને જાણ પણ પડતી નથી.

જાણું નહિ, પણ જાગતાં અંગમાં મ્હેકતું તારું કપુર !

જીવ જાગે છે ત્યારે આત્મા તો અદૃશ્ય થઈ ગયો હોય છે—માત્ર એનો પમરાટ પાછળ રહી જાય છે. પણ એકવાર ઈશ્વરપ્રેમની ઝાંખી થયા પછી જીવને જંપ કેમ હોય ? આત્મા પ્રત્યે અનન્ય નિષ્ઠા દાખવનારું પ્રેમીહૃદય એના પ્રભુને 'ચેલેંજ'– પડકાર કરે છે :

આવજે એવું માગતું ના, પણ એક હું માગું વેણ,
એકદા તારે બારણે આવીશ પાઠવ્યા વિના કેણ;
જાગતો ના હોમ હોય હૈયામાં, જોઉં તો તારું જોર,
ચેતજે રાજા ! મનમાળામાં પેસતાં કોઈ ચકોર.

પ્રસંગનિરૂપણ, રસજમાવટ, ધ્વનિ, નાટ્યાત્મકતા અને શૈલી એ દરેક દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રીધરાણીનું આ એક સર્વાંગસુંદર કાવ્ય બની શક્યું છે. આ કાવ્યના ગૂઢવાદ–mysticism–પરત્વે ઉમાશંકરે ધ્યાન દોર્યું જ છે. ગૂઢવાદનું આવું સુંદર નિરૂપણ આ કાવ્ય પછી વર્ષો બાદ રાજેન્દ્ર શાહના 'શેષ અભિસાર' કાવ્યમાં જોવા મળે છે. તદુપરાંત ઉમાશંકરે કહે છે તેમ, આ કાવ્યને રવીન્દ્રનાથની રચનાઓનો પાસ લાગેલો છે. અને 'રાજા' તો એમની પાસે જ ઉછીનો લીધો છે.

જે કાવ્યો ઉપરથી આ સંગ્રહનું શીર્ષક યોજાયું છે તે 'કોડિયાં' એક સળંગ કૃતિ નથી. ભાવની દૃષ્ટિએ એ છૂટાંછવાયાં 'કોડિયાં'માં એકતા જેવી હોય તો જોઈ શકાય. એમાં

હૈયા તણું હું રચું એક કોડિયું,
આંસુ સર્યાં : દીપક તેલ સાંપડયું.

જેવી પંક્તિઓમાં ઉપર્યુક્ત ભાવનાઓનો જ પડઘો દેખાશે.

કવિનાં સંખ્યાબંધ સોનેટો કાવ્યોમાં 'સુકાન પર ટેકવી', 'ભરતી' વગેરે નોંધપાત્ર ગણાય. પહેલા કાવ્યમાં સુકાન પર ઊભીને હાથની પડાળ કરી કમરથી નીચા નમી ધરણી-અંત ઉવેખતી પત્નીને જોતા યાત્રીનું સમર્થ ચિત્ર છે. એવું જ આંસુનાં તોરણો નિતારતી પાંપણોનું ચિત્ર પણ વેધક છે. સાગરહૈયાની અને માનવહૈયાની વેદનાની સરખામણી દ્વારા કવિ વિરહવર્ણનને છેલ્લા યુગ્મમાં સમેટતાં અર્થાન્તરન્યાસી વાણીમાં પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કરે છે :-

મહાન જ્યમ સર્જનો મહદ તેમ તેની વ્યથા!
સખીરી! મુજ—તાહરી ટચુકડીય વ્હાલી કથા!

'ભરતી'માં ઘોડા અને ભરતીનાં પ્રચંડ મોજાંની સરખામણી છે. એમાં પણ—

ઊડે ધવલ ફેનરી વિખર કેશવાળી છટા

અને

પછાડી મહમસ્ત ધીંહ : શિર રક્તનાં વારણાં.

જેવી પંક્તિઓમાં કવિની સમર્થ ચિત્રાત્મક શૈલીના નમૂના જોઈ શકાય. ઘોડાનું આવું ચિત્તમાં છપાઇ જાય તેવું વર્ણન કવિ આપી શક્યા છે તેનું રહસ્ય ટિપ્પણમાં દર્શાવાયું છે તે પ્રમાણે, નવાબ સાહેબના અનેક જાતવાન અને પાણીપંથા અશ્વોનું સૌંદર્ય તેમણે મનભર નિહાળ્યું છે.

કવિનાં પ્રકૃતિકાવ્યો અને ગીતોની હવે ચર્ચા કરીએ તો એમનું એક નાનકડું 'શુક' કાવ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ઉમાશંકરે એ કાવ્યની ખૂબીઓ વર્ણવી છે. અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી. એ પછી 'ઝંઝાવાત' કાવ્ય નોંધપાત્ર છે. આ ઝંઝાવાત બંગભૂમિની પ્રકૃતિનો એક કવિઅનુભવ છે.

ભાં ગો લો ગ ળ, ભાં ગો લો ગ ળ
ખોલો બારીબારણાં!
સૃષ્ટિના તાંડવ મહીં તમ તાલ પૂરો!
સાદ દે મ્હેરામણા!

એ પંક્તિઓમાં દેખાય છે. દ્વંદ શબ્દ પર તેમાં સમર્થ શ્લેષ યોજાયો છે. દિલ્હીમાં કલાદર્શનનો આનંદ છતાં સ્વરાજ પછી કવિને દિલ્હીમાં થતા ભારતનાં દર્શનથી નિરાશા ઉદ્ભવતી દેખાય છે. જીવનનાં મૂલ્યો પરની એમની શ્રદ્ધા ઓસરી લાગે છે :

સર્વવ્યાપ્ત સરકાર બિરાજે, કવિને કરતી ભાટ;
જંગલ છોડી દિલ્હી-કાંઠે યોગી માંડે હાટ.
પદવી છે, પહેરામણુ છે, છે બિલ્લાં એક અનેક,
રાજ્યસભા છે, લોકસભા છે, ને જાહું જો છેક,
રચજો કવિતા, લખજો નાટક, કરજો રાજ્ય પ્રચાર,
નવદિલ્હીના આકાર.

એ પંક્તિઓમાં સ્વતંત્ર દેશની સરકાર પરનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ છે.

અણુ અને હાઇડ્રોજનના પ્રયોગોએ કવિના મનમાં માનવજાતની સલામતી માટે પણ શંકા ઊભી કરી છે :

ભવિષ્યની કોવાળી જ્યારે નમશે
નવી પેઢીઓ રટશે કે અવગણશે
જો ત્યાં સુધીમાં વિશ્વ નહિ શૂનકાર—
એક ચરુનો નકી થશે ટંકાર.
રૂપિયા, પૈસા નયા નીકળશે;
ભાતભાતની મ્હોરો મળશે;
નહિ જડશે તાજની છાપ;
જડશે ચંદ્રક એક અનેક;
નહિ જડશે શુદ્ધ વિવેક.

કવિની હચમચી ગયેલી શ્રદ્ધા, નિરાશા અને તેમનો કટાક્ષ આ પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ છે. 'શુદ્ધ વિવેક' શબ્દ દ્વારા તેમણે ઘણું ઘણું કહી નાખ્યું છે.

એ જ કવિના આવા બળબળતા હૃદયના કટાક્ષપૂર્ણ ઉદ્ગારો 'ધરજાત્રા'માં,

ઊખડેલા નવ આંબા ઊગે,
ધરે ઊગેલા આભે પૂગે.

એ પંક્તિઓમાં જોવા મળશે. સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી દેશ-સમાજ અને સરકાર પર આવા કટાક્ષ રમણલાલ, ધૂમકેતુ, પન્નાલાલ આદિ વાર્તાકારોમાં પણ દેખાય છે.

એમ છતાં 'બુદ્ધનું પુનરાગમન'માં ભારત દેશ પચ્ચીસસો વર્ષથી બુદ્ધના આદેશથી દૂર ભાગ્યો પણ હવે તે બુદ્ધના આદર્શો અપનાવી રહ્યો છે અને તેનો ઉજાસ ભારતમાં દેખાઈ રહ્યો છે. એ કવિ શુભ ચિહ્ન ગણે છે.

કવિએ યોજેલાં નવીન ભાવપ્રતીક માટે 'મીણબત્તી' કાવ્ય જોવું જોઈએ. ભાવપ્રતીક યોજવામાં ધીધરાણી નવા કવિઓ પ્રિયકાન્ત, હસમુખ પાઠક આદિથી ઊણા ઊતરતા નથી. આ કાવ્ય વિષે ઉમાશંકરનું જ વિવરણ-વિવેચન ઉતારીએ :

"'મીણબત્તી' જેવાંમાં ચિત્રાંકન પણ હિંમતભર્યું છે. વીજળીના દીવા ગુલ થાય છે તેનું વર્ણન 'વીજળી તેલ તપેલું ખાલી' એવા એકીસાથે ઘરંગથ્થુ અને બેંકાર

આગતાસ્વાગતના ચિત્રથી થયું છે. ટાઢાં "આળસપાળ" જેવાં, હોઠકપાળ ઉપર દીવાસળીની ચુંબનક્રિયામાં મળતાં મીણબત્તી પ્રેમવેદના દ્વારા પુનર્જીવન પામતા અને બીજાઓને પ્રભાવતા લઘુક જીવનનું પ્રતીક બની રહે છે."

ઉમાશંકરના આ મંતવ્ય પછી એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે 'વીજળી' અને 'તેલ પુરેલું' એ શબ્દોનો સમન્વય અર્થની દૃષ્ટિએ સુખદ લાગતો નથી. પ્રતીકનું સામર્થ્ય આ કાવ્યમાં છે. એમાં કાવ્યત્વ ઓછું નથી. તદુપરાંત,

દીવાસળી દે ચુંબન દાહ
મીણબત્તીને, આળસ પાળ
જેવે ટાઢે હોઠ કપાળ.

એમાં 'આળસપાળ' શબ્દને સ્થાને 'આરસપાળ' શબ્દ મૂકવાથી મીણબત્તી અને આરસ વચ્ચેનું સામ્ય યોગ્ય રીતે પ્રતીત થાય છે. શ્રીધરાણીનાં કાવ્યોમાં આવાં વિચિત્ર અથવા કોઈવાર અનુચિત શબ્દપ્રયોગો બીજે પણ જોવા મળે છે. 'લઘુતમ સાધારણ અવ્યય' એ કાવ્યમાં 'અવ્યય' શબ્દનો કાંઇ અર્થ જ નથી. સાચો શબ્દ 'અવયવ' જોઈએ. પરંતુ કાવ્યમાં તેમજ શીર્ષકમાં પણ 'અવ્યય' શબ્દ જ પ્રયોજાયો છે. આ છાપભૂલ તો નહિ જ હોય. કદાચ કવિના મનમાં ગેરસમજ અથવા ભ્રમને કારણે આ ભૂલ ઊભી થઇ હોય. એ સિવાય 'પાંખ પ્હોળતાં' ('રૂપરાણી')માં પ્હોળતા શબ્દનો પ્રયોગ, પ્રસેવે ('સ્વરાજરક્ષક'), 'સ્મરકતું' ('ત્રીજ') વગેરે પ્રયોગો અનુચિત છે. કેટલીકવાર પ્રાસ રચના માટે પણ કવિ આવું અનૌચિત્ય આણે છે જેમકે

અડગ કિશ્તી કુમાર હલેસતો (આદર્શો)

એ પંક્તિમાં 'હલેસતો' શબ્દની સાથે પ્રાસ મિલાવવા

રજનીનાથ સમુદ્ર ઉજેસતો

એમાં 'ઉજેસતો' જેવો વિચિત્ર દેખાતો શબ્દપ્રયોગ કરવો પડયો છે. કવિનો પ્રાસ મેળવવાનો શોખ ઘણાં કાવ્યોમાં દેખાશે. ઘણીવાર બહુ સુંદર પ્રાસ કવિ મેળવી શક્યા છે છતાં પ્રાસને કારણે કયાંક અનૌચિત્ય દાખલ થઈ જાય છે.

કવિ શ્રીધરાણીએ એમની પૂર્વેના અથવા સમકાલીન એવા કાન્ત, નાનાલાલ, ખબરદાર, બોટાદકર વગેરેની અસરો ઝીલી દેખાય છે. તેમાં પણ શબ્દોની સૃષ્ટિની બાબતમાં તેમજ ક્વચિત્ કલ્પનાની બાબતમાં પણ કવિ નાનાલાલની વિશેષ અસર દેખાય છે. કવિ નાનાલાલની જેમ વારંવાર રૂપાળા શબ્દો તેમજ રૂપકોના પ્રયોગોથી એનો charm જતો રહેતો લાગે છે: અને એક પ્રકારનું રૂઢિદાસત્વ (mannerism) દાખલ થઇ જાય છે. પ્રકૃતિ કાવ્યો, કેટલાંક ગીતો, વર્ષામંગલ વગેરેમાં તેમજ કયાંક કયાંક દેશભક્તિનાં કાવ્યોમાં પણ આ અનુભવ થાય છે.

કવિ શ્રીધરાણીની કવિતાઓ નવેનવી પ્રગટ થતી હતી ત્યારે તે વાંચીને ઘણા મુગ્ધ બન્યા હતા. એમાં કવિની નવી નિરૂપણપદ્ધતિ, નવી ભાવનાઓ ઉપરાંત એ સમયનું દેશનું વાતાવરણ પણ જવાબદાર હોય. આજે ગાંધીયુગની ભાવનાઓનું પૂર જ્યારે ઓસર્યું છે અને વાતાવરણ પણ પલટાયું છે ત્યારે શ્રીધરાણીનાં એ કાવ્યોમાંથી કેટલાં આજે નક્કર લાગે એ એક પ્રશ્ન છે. અલબત્ત 'સપૂત', 'સ્વરાજરક્ષક', 'પૂજારી' અને એવાં કાવ્યો

ભોજન દરમિયાન અને ભોજન બાદ આ અંધ અધ્યાપક અને તેમનાં બહેરાં પત્ની મિસીસ ફૂટ સાથે માનવપ્રજાની સુખશાંતિની ઝંખના ફળીભૂત થવામાં બાહ્ય કરતાં આંતરિક અંતરાયો કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ વિશે ખૂબ વિચાર કરતા કરી મૂકે તેવો વાર્તાલાપ થયો. વિષય ગંભીર હતો છતાં મિ. ફૂટે ગંભીર વેદાંતીની જેમ વાત કરવાને બદલે રમૂજી રીતે અને સરળ ભાષામાં મને જાણે વેદાંતનું જ રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું. એક અંધ માનવી પોતાની આંતરજ્યોતના પ્રકાશથી વિશ્વની ઘટનાઓ આટલી તીક્ષ્ણ રીતે—શાર્પ ફોકસમાં—જોઈ શકે છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મારે માટે તો આ પહેલો જ હતો તેથી મિ. ફૂટની વાતોથી હું તાજુબ જ થઈ ગયો. તે સમયે મને પંડિતશ્રી સુખલાલજી યાદ આવેલા પરંતુ વિધિની વિચિત્રતા કેવી કે ભારતમાં આવા કોઈ અંધ વિદ્વાનનો પરિચય થવાને બદલે દૂર દેશાવરમાં અપટુડેટ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા એક અંધ અંગ્રેજ વિદ્વાનનો એકાએક પરિચય થઈ ગયો!

"જગતભરમાં અમારા ભોજનની તોલે બીજું કોઈ ભોજન નહિ આવી શકે; અને તેમાંયે સર્વોત્તમ ભોજન તો શ્રીમતી ગાંધીના હાથનું બનાવેલું જ. મિ. ફૂટ અને મિસીસ ફૂટ, જો તમો ભારતમાં આવશો તો આ વાતની તમને ખાત્રી કરાવી આપીશ." આમ મજાકમાં મેં ગુજરાતનું અને ઘરનું ગૌરવ બઢાવવાનો સંતોષ લીધો. પરંતુ તેટલામાંથી તો વાતો ફિલસૂફીના પાટે ચડી ગઈ.

મિ. ફૂટે હસીને કહ્યું: "સર્વોત્તમ ભોજનની વાત સાંભળીને ખરેખર મારા મોઢામાં પાણી છૂટે છે અને બીજા કશાને ખાતર નહિ તો તેટલા ખાતર પણ ભારત આવું એમ ઇચ્છું છું. પણ મિ. ગાંધી, હવે જો હું એમ કહું કે સર્વોત્તમ ભોજન તો લેંકેશાયરનું જ, અને તે પણ મિસીસ ફૂટના હાથનું બનાવેલું જ, તો તમારા મોઢામાં મારે ત્યાં ભોજન માટે આવવાનું પાણી છૂટશે કે?" કેવો સરળ પ્રશ્ન પણ કેવો વિકટ ઉત્તર! લેંકેશાયરનું ભોજન ખાઈ ખાઈને તો તોબા પોકારાતી હતી! હવે સાચું કહેવું કે વિવેકપૂરતું જૂઠું બોલવું? પણ 'ગાંધી' હતો તેથી સાચું જ બોલ્યો કે "માફ કરજો મિ. ફૂટ, ભોજન માટે તમારે ત્યાં આવતાં મને જરૂર આનંદ થશે જ; પણ લેંકેશાયરના ભોજન માટે મોઢામાં પાણી છૂટે છે એમ કહું તો તો હું અસત્ય બોલું છું એમજ ઠરશે."

"બસ, તો પછી તમે તમારા ભોજનને સર્વોત્તમ ગણો અને હું મારા ભોજનને સર્વોત્તમ ગણું. તો તે બેમાં સર્વોત્તમ કયું તેનો નિર્ણય કોણ કરે?" મિ. ફૂટે ઉખાણું પૂછયું. પછી આગળ ચલાવ્યું: "માફ કરજો, મિ. ગાંધી, આપણી પ્યારી ચીજો પ્રત્યે આપણને ગાઢ પ્રીતિ હોય તે સ્વાભાવિક છે; પણ તે સર્વોત્તમ છે એવું માનવા મનાવવા જ્યારે આપણે પ્રેરાઈએ છીએ ત્યારથી આપણા મનઃચક્ષુને અંધાપો આવતો જાય છે. આત્મગૌરવ મિથ્યાભિમાન તરફ ઢળવા માંડે છે અને સ્વદેશાભિમાન આંધળા રાષ્ટ્રીય ઝનૂન, શાહીવાદ, કે તેથી પણ આગળ વધીને ફાસીઝમ તરફ ઢળવા માંડે છે. જગતની બધી આપત્તિઓનું મૂળ શોધવા જશો તો તમને આ અહમ્‌માં દેખાશે.

"અહમ્ એ માનવજાતિની મોટામાં મોટી નબળાઈ છે, માનવીનો મોટામાં મોટો વળગાડ છે. વીરલાઓ જ તેનાથી મુક્ત છે. કોઈને અહમ્ એકવચનમાં વળગે છે તો કોઈને

બહુવચનમાં — ' હું મોટો, હું ઊંચો, હું ચઢિયાતો, હું હોશિયાર, હું સકળગુણસંપન્ન, હું સર્વજ્ઞ, મારી સમજ તે જ સાચી અને મારી માન્યતાઓ જ ખરી ! ' આ હુંપદાના જ ફાંટા રૂપે ' તું હલકો, તે ઊતરતો, પેલો નાલાયક અને ઓલ્યો હલકટ, એની તો વાત જ જવા દો; એ સુધરી રહ્યો, ગમારને ગમ શેની ? જંગલીને જીવતાં જ ક્યાં આવડે છે ? તને એ નહિ સમજાય, તારું ગજું કેટલું ? ' એવું એવું બોલવા પણ માનવી પ્રેરાય છે. અને પછી તો હું, તું અને તેના એકવચનમાંથી આગળ વધીને બહુવચન થતાં અહમ્ સમાજભરમાં તરખાટ મચાવે છે. વ્યક્તિ પ્રત્યે ધિક્કાર કે ઉપેક્ષા દર્શાવવાને બદલે બહુવચની અહમ્ કોઇ આખા વર્ગ પ્રત્યે, કોઇ સમસ્ત પ્રજા પ્રત્યે, કોઈ આખા જૂથ પ્રત્યે ધિક્કારની આગ વરસાવે છે અથવા તેની હાંસી ઉડાવે છે — ' હું જાણતો જ હતો કે એ આખી જાત જ કમજાત છે; હં, સ્કૉચમેનની વાત કરો છો ને ? એ કંજૂસ હોય તેમાં શંકા લેવા જેવું છે જ શું ! કોઈપણ જર્મનની ચામડી જરાક છોલી જોશો તો નીચે ફાસીસ્ટ દેખાશે; ચીના બધા જ અંધા અને લુચ્ચા; અમેરિકન બધા જ લબાડ અને મૂડીવાદી; રશિયન બધા જ બિનલોકશાહીવાદી અને સામ્યવાદી; આફ્રિકન બધા જ જંગલી અને ફ્રેંચમેન બધા જ લંપટ '— આમ ને આમ અહમ્ ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરતો જાય છે અને રાત ને દિવસ આવાં ' સ્વીપિંગ સ્ટેટમેન્ટસ ' કરતો કરતો માનવસમાજને યુદ્ધના કિનારે લાવી મૂકે છે.

" આવાં અસત્યો વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ઉઠાવનારા સત્યના પૂજારીઓ આ જગતમાં ક્યાં સંતાઈ ગયા છે ? સૌ કોઈ એક અથવા બીજા અસત્યના રંગે જ રંગાતા જાય છે અને પછી એ જ અસત્યના ઝનૂની ઉપાસક — ' પાર્ટીઝન ' — બનતા જાય છે, કોઇપણ સમસ્ત પ્રજાની હાંસી ઉડાવવામાં મઝા માણતા થઈ જાય છે. પોતે બીજાનાથી ચઢિયાતા છે એટલું ઠસાવવા માટે માનવી કેવું બેહૂદું અને હાસ્યાસ્પદ બોલે છે અને કેવું આક્રમણકારી વર્તન કરે છે ! માફ કરજો, મિ. ગાંધી, મેં ઘણું બોલી નાખ્યું. તમારે પણ આ વિશે કંઈક કહેવા જેવું હશે જ એમ હું માનું છું. "

મિ. ફૂટને મેં જણાવ્યું કે " આપના શબ્દેશબ્દનો પડઘો મારા અંતરમાં પડી રહ્યો છે. પહેલાં તો હું ગુજરાતી ભોજન વિશે હાંકેલી બડાશ બદલ આપની ક્ષમા ચાહું છું. ગુજરાતી ભોજન અને ગુજરાતી ભાષાની વચમાં જ મારો ઉછેર થયો છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ મને તેની તરફ પક્ષપાત કરવો ગમે છે, પરંતુ તે સર્વોત્તમ છે એમ કહેવું એ અહમ્‌નો જ એક પ્રકાર છે. આવી આત્મશ્લાઘા બદલ હું દિલગીર છું. "

મિ. ફૂટે હસીને કહ્યું : " એમાં દિલગીર થવા જેવું કંઇ નથી. પોતાનાં માતપિતા, સંતાનો, ભાષા, ખોરાક, રહેણીકરણી વિશે પક્ષપાત હોવો એ તો માનવસ્વભાવ છે અને તમે તો મજાકમાં બડાશ હાંકી હતી. પોતાની પ્રિય ચીજમાં ગૌરવ લેવામાં કશું ખોટું પણ નથી: પરંતુ સાવચેતી એટલી જ રાખવાની કે બીજાના ભોગે નહિ; બીજાની પ્રિય ચીજો ' હલકા સ્વાદ ' છે એમ ગણાવીને નહિ. અહમ્‌નું પ્રાકટ્ય તો આત્મગૌરવ બતાવવા માટે બીજાને હલકો પાડવાની જરૂર ઊભી થાય છે ત્યારે થાય છે. ' અમે કંઇ એમના જેવા હલકટ નથી, સ્વાર્થી નથી, નિર્લજ્જ નથી; અમારું ધોરણ ઊંચું છે, અમારા સ્વાદ ઊંચા છે, અમારા મેનર્સ ઊંચા છે ' એવી સરખામણી કરતી વખતે અહમ્ માનવીને આંધળો બનાવી દે છે,

મુદ્દા ઉપર સંઘર્ષ થયો હોય તેનું પુનરાવર્તન ન થાય તેની તકેદારી રાખવાનો સંદેશ શીખવે છે.

"અને લાંબી મુદત પછી પણ સમાધાન નથી થતું તો એનો અર્થ એ જ કે એ સંઘર્ષ કોઇ મૂળભૂત મુદ્દા ઉપર જ થયો હોવો જોઇએ. એવું મૂળ ભલે નજીવું લાગતું હોય પરંતુ એ મોટી આગના પહેલા તણખા જેવું હોય છે. એ મૂળ મોટે ભાગે અહમ્‌ના ભીષણ આક્રમણમાંથી મુક્તિ મેળવવા વિશેનું જ હોય છે. એક વ્યક્તિ, એક વર્ગ, એક દેશ કે એક જૂથ બીજી વ્યક્તિ, બીજા વર્ગ, બીજા દેશ કે બીજા જૂથ ઉપર અહમ્‌નું આક્રમક વર્ચસ્વ–ડોમિનેશન–સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે અને સામી બાજુવાળા એ વર્ચસ્વને પડકારે છે ત્યારે એવો સંઘર્ષ પેદા થાય છે કે તેમાં સમાધાનને માટે અવકાશ રહેતો નથી—બન્ને પક્ષ મરણિયા બનીને આ પાર કે પેલે પાર લડી લેવાની મક્કમ મનોદશા કેળવે છે. જગત આજે આ કક્ષાએ આવી પહોંચ્યું છે. ગુલામ દેશોએ પોતાની મુક્તિ માટે ગુલામ બનાવનાર સત્તાઓ સામે પડકાર ફેંક્યો છે, શોષિત વર્ગોએ પોતાના શોષણકર્તાઓ સામે પડકાર ફેંક્યો છે, ત્રિવિધ તાપથી કચડાયેલા નારીસમાજે સમાન હક્કો માટે પડકાર ફેંક્યો છે અને જ્યાં સુધી આ બધાને ન્યાય નહિ મળે ત્યાં સુધી સંઘર્ષ ચાલુ જ રહેશે. આવો ન્યાય અપાવવા આપણે સૌ કોઇ "મેન ઓફ ગુડવિલ" તરફથી કંઇ ને કંઇ ફાળો અપાવો જ જોઇએ, નહિ તો એ સંઘર્ષની આગમાં આપણે બધા ભૂંજાઈ મરીશું."

મેં એક મુદ્દાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "ઘણીવાર પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થાય છે કે આપણને સમજાતું જ નથી કે બે પક્ષમાંથી કોની વાત સાચી છે અને આપણે કયા પક્ષને ન્યાય અપાવવો જોઇએ. બન્ને પક્ષનો પ્રચાર જોતાં બન્નેની વાતમાં તથ્ય હોય તેવું પણ લાગે છે. તેવે સમયે આપણે શું કરવું જોઇએ?"

મિ. ફ્રૂરે કહ્યું: "એમાં મૂંઝાવા જેવું કશું જ નથી. વાત સાચી છે કે કુશળ પ્રચારના આ જમાનામાં લોકો ખૂબ ગુંચવાઇ જાય છે. છતાં જો આપણું અંતર શુદ્ધ અને અહમ્‌થી મુકત હોય છે અને આપણી સહાનુભૂતિ અજ્ઞાન, પીડિત અને શોષિત દરિદ્રનારાયણ પ્રત્યે સાબૂત રીતે હોય છે તો મોડાવહેલા આપણે બધી પ્રચારજાળમાંથી પણ શોધી કાઢી શકીએ છીએ કે કયા પક્ષે સત્ય છે. બન્ને પક્ષના કાર્યકર્તાઓની સાથે થોડો થોડો સમય કામ કરી જોયા પછી સમજાતું જાય છે કે કોના પક્ષે લબાડ દાનત છે અને કોના પક્ષે શુદ્ધ દાનત છે."

મેં વધારે સ્પષ્ટતાથી પૂછ્યું: "આપ કહો છો તેવું આ સહેલું નથી. બ્રિટિશ સત્તાની ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાની વાતમાં ભારતની વાત સાચી હતી એ સમજવાનું જેટલું સહેલું છે તેટલું ભારતમાંથી પાકિસ્તાન અલગ થવાની વાત સમજવાનું સહેલું નથી. શોષિત, પીડિત અને અજ્ઞાન દરિદ્રનારાયણો તો એ બન્ને પ્રદેશોમાં છે અને એ બધાને માટે આપણને તો સહાનુભૂતિ છે છતાં એ બન્ને ધર્મના ધોરણે જુદા થાય તો જ ન્યાય થયો એમ કઈ રીતે કહી શકાય! તેવી જ રીતે હાલમાં (૧૯૫૮માં) દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યમાંથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર નામના બે અલગ રાજ્યો ભાષાના ધોરણે રચવાનું આંદોલન ચાલે છે તેમાં સાચું શું અને ખોટું શું તે એકદમ સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી. પંડિત નેહરુ જેવા મહાન

તેમ કોઈનાયે સ્વાતંત્ર્યની વિરુદ્ધ તો ન જ હોય; છતાં આ અલગ રાજ્યોની માગણીનો તેઓ કેમ વિરોધ કરતા હશે વારુ ?"

મિ૦ ફૂટે કહ્યું: "આ બધા અલગ થવાનાં આંદોલનોની વિગતો હું જાણતો નથી છતાં એટલું તો ચોક્કસ કહી શકું એમ છું કે પચીસ ત્રીસ વર્ષના લગ્નજીવન બાદ પણ, એકાએક જો પતિ કે પત્ની (કે બન્ને જણા) છૂટાછેડાની વાત કાઢે અને દિવસે દિવસે તેને માટે મક્કમ બનતાં જાય તો મારી સહાનુભૂતિ એકતા કરતાં છૂટાછેડા તરફ જ હશે કારણ કે તેમાં જ સંઘર્ષનો ઉકેલ છે, તેમાં જ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ન્યાય સમાયેલો છે. બળાત્કારે એકતા જાળવી રાખવાની વાત ખોટી છે. પરાણે પ્રેમ કે સહકાર થઈ શકતો નથી–પછી તે પતિ-પત્ની વચ્ચે હોય, સંયુક્ત કુટુંબનાં સભ્યો વચ્ચે હોય; જ્ઞાતિનાં વર્તુળો, પ્રાંતો કે દેશો વચ્ચે હોય. પરાણે પ્રેમ કરાવવો એ જુલમ છે અને તેમાં આપણે સાથ ન જ આપી શકીએ. એકવાર મન ઊંચાં થયાં, એકબીજાને એમ લાગવા માંડયું કે સામી વ્યક્તિ મારી ઉપર વર્ચસ્વ જમાવવાને મારું વ્યક્તિત્વ હણી રહી છે કે હણશે તેને સમયે દિલ પાછાં સાંધવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરવો; પરંતુ જ્યારે એમ જ ખાત્રી થઈ જાય કે એ સંધ હવે કશીએ કદાપિ પહોંચી શકે તેમ નથી ત્યારે વહેલામાં વહેલી તકે બન્ને જણા એકબીજાથી અલગ થઈ જાય તે જ શ્રેયસ્કર છે.

"અલગ છતાં એક હોય તેવું વાતાવરણ પાછળથી સર્જાવાને અવકાશ રહે છે. 'યુનિટી ઈન ડાઇવર્સિટી' જેને તમે 'શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ' કહો છો તે જ સાચી નીતિ છે. ભેગા રહેવાથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ઝૂંટવાતું હોય તેવું એક પક્ષને લાગે ત્યારે બીજો પક્ષ જો તેનું દિલ પાછું જીતી લેવાને બદલે તેને બાંધવા બેસી જાય ત્યારે સમજવું કે અહમ્‌નું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું છે. આવા સામ્રાજ્યનું ખંડન કરવામાં જ ન્યાય સમાયેલો છે. પોતાના સ્વાર્થ — વેસ્ટેડ ઈન્ટરેસ્ટ — થી પ્રેરાઈને આવી બનાવટી એકતા બળાત્કારે સાચવી રાખવાની વાત અન્યાયયુક્ત છે. ભેગા રહેનારાઓ એકબીજાની વ્યાજબી ફરિયાદો તરફ નફરત સેવે અને 'હું જ સાચો, હું જ મોટો' એવું વલણ કેળવે તો તેનું પરિણામ અલગતાવાદમાં જ આવવાનું. માનવકુટુંબમાં પણ જ્યાંસુધી વ્યાજબી ફરિયાદોનું કારણ રહેશે ત્યાંસુધી અલગતાવાદ જોર પકડવાનો જ. વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્‌ની આદર્શ એકતા સ્થાપવા માટે આ વિશ્વકુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિની વ્યાજબી ફરિયાદો દૂર કરવી જ પડશે. આ ફરિયાદો દૂર કરવાની આડે જે સ્વાર્થી વ્યક્તિઓ અને બળો — વેસ્ટેડ ઈન્ટરેસ્ટસ — આવશે તેને સમાજવિકાસનાં ઐતિહાસિક બળો ફગાવી દેશે, એવી વ્યક્તિઓનો બહિષ્કાર થશે અને તેમને એકલવાયું — ઈન આઇસોલેશન — જીવન જીવવું પડશે."

મિ. ફૂટને મેં જણાવ્યું: "એકતા અને અલગતા વિશેનું આપનું પૃથક્કરણ મને ઘણું ગમ્યું છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ અલગતા અને એકતા પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે છતાં સાચી એકતાનું ઘડતર અલગતાની પરાકાષ્ઠામાંથી જ થાય છે—એટલે કે વિશ્વની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કર્યા સિવાય વિશ્વકુટુંબની સાચી એકતા સ્થાપવાનું શક્ય નથી. વિશ્વવ્યાપી સંઘર્ષના વિસર્જન માટે ન્યાયયુક્ત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સહકાર, સમાનતા અને સમાધાનનું વિરાટ વાતાવરણ ઊભું કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. અલબત્ત એક વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય બીજી વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપ મારે તેવું તો ન જ હોવું જોઈએ—એવું

સ્વાતંત્ર્ય તો વ્યક્તિને પાછી અહમ્‌ની અંધારી ખીણમાં જ દોરી જાય. જે સ્વાતંત્ર્ય પોતાની તેમજ વિશ્વકુટુંબની ઉન્નતિનું એક પ્રેરક બળ બનવાનું હોય તેજ સાચું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કહી શકાય."

મિ. ફૂટે કહ્યું : "મિ. ગાંધી, મને આજના આ વાર્તાલાપથી ઘણો હર્ષ થયો છે. આપણા બેની વચ્ચે વિચારોનું આટલું બધું સામ્ય છે એને હું એક શુભ ચિહ્ન ગણું છું. મારી કલ્પનામાં પણ નહોતું કે મને કોઈ હિંદવાસી સાથે કદાપિએ મેળાપ થશે. અને થયો ત્યારે આમ એકાએક એક 'ગાંધી' સાથે જ થયો એ બહુ ખુશીની વાત છે. હું તમારું અને તમારા દેશબંધુઓનું ભલું ઇચ્છું છું અને શ્રદ્ધા રાખું છું કે આપણે બધા જ વિશ્વશાંતિ સ્થાપવામાં આપણો નમ્ર ફાળો આપીશું કે જેથી જલદીમાં જલદી વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્‌નો આદર્શ સ્વપ્ન મટીને એક નક્કર સિદ્ધિ રૂપે ફળીભૂત થાય. હું તમારો આભારી છું કે તમે એક આંધળા, બહેરા અને વૃદ્ધ યુગલને આવી સુંદર કંપની આપી."

મેં મિ. ફૂટને કહ્યું : "આભારી તો હું આપનો છું કે જેમણે મને આવી પ્રેરણાભરી વાતોનો લાભ આપ્યો. એમ કહું તો અસ્થાને નથી કે 'ગાંધી' નામના જાદૂથી જ આપ મારા પ્રત્યે આટલા બધા આકર્ષાયા. મારું બીજું કંઈ નામ હોત તો કદાચ આ પ્રમાણે વાર્તારસ ન પણ જામ્યો હોત!"

મિ. ફૂટે કહ્યું : "તમારી વાત સાચી છે. 'ગાંધી' નામના ઉચ્ચારથી જ મને તમારી સાથે વાતો કરવાનું દિલ થયું અને કહેવું પડશે કે તમે તમારા નામને સાર્થક કરો તેવા ઉમદા વિચારો પણ ધરાવો છો."

મેં કહ્યું : "વિચારો ધરાવું છું પણ આચારમાં નથી મૂકતો તેનું શું? શ્રીમતી ગાંધીની રસોઈ જેવી કેટલીક બાબતોમાં હજી હું અહમ્‌થી મુક્ત થઈ શકતો નથી!"

મિ. ફૂટે કહ્યું : "મારા તમને આશીર્વાદ છે કે તમે તમારા વિચારો એક દિવસ આચારમાં પણ મૂકશો જ. અને રસોઈ માટે તો તમારું અહમ્‌ ચાલુ જ રાખજો!"

મેં કહ્યું : "એ તો સારી વાત છે. આપની શુભેચ્છા બદલ હું આપનો સાચે જ ખૂબ જ આભારી છું."

આ પ્રમાણે લાંબા વાર્તાલાપને અંતે જ્યારે અમારે છૂટા પડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે મિ. અને મિસીસ ફૂટ ગળગળા થઈ ગયાં. વિશ્વબંધુત્વની બિરાદરીનો કોલ આપતા હોય તેવા ભાવથી તેમણે મારા બન્ને હાથ પકડી રાખીને દૃઢ અને દીર્ઘ હસ્તધૂનન કર્યું. અને ફરી વાર એક આલિંગન કરીને તેમણે ભાવભરી વિદાય લીધી. મારી આંખમાં પણ અપૂર્વ હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં. એક જ પંથના પ્રવાસી છતાં કેટલા જુદા, કેટલા દૂર!

ક્રમશઃ]

લિ૰ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

★

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૩૧-૮-૧૯૫૧

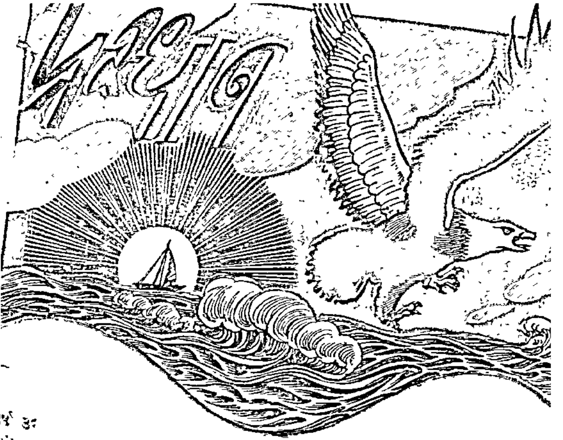

વર્ષ ૩૮
અંક ૯

સં. ૨૦૧૯
વૈશા ખ

આદ્ય તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
ગુટા

•SANFORIZED•
REGISTERED TRADE MARK

અરવિંદ મિલ્સ લિ૦
અમદાવાદ-૨

'સાનફોરાઇઝ્ડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

ગુજરાત રાજ્યની ત્રીજી પંચવર્ષીય
યોજનાને સફળ કરવા માટે નિત્ય
શ્રમનું સિંચન કરો

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં અનેક સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

યાદશક્તિ વધારવા

જ્ઞાનતંતુઓને મજબૂત બનાવવા

ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરો.

બ્રાહ્મી શંખાવલિ વગેરે મગજને શક્તિ આપનાર ઔષધીના સત્ત્વમાંથી એ બનાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, ઓફિસરો, કારકુનો વગેરે મગજથી કાર્ય કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી ઔષધ છે.

દરેક જગાએ દવાવાળા વેચે છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦; ૧ રતલના રૂ. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : વૈશાખ અંક ૧

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ દિલ્હી રાજધાની થવા યોગ્ય શહેર છે? –

પ્રશ્ન : દિલ્હીને વિશે ઘણું ઘણું સાંભળીએ છીએ. શું ખરેખર એ ભારતની રાજધાની થવાને યોગ્ય શહેર છે?

ઉત્તર : યોગ્ય હોય કે ન હોય પણ મુસ્લિમ રાજ્યની સ્થાપનાથી દિલ્હી હિંદુસ્તાનની રાજધાની રહી જ છે. અંગ્રેજોએ પણ છેવટે ગવર્નર-જનરલનું મથક કલકત્તાથી કાઢી દિલ્હીને જ રાજધાની કરી. એ પહેલાં નજીકનું ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને હસ્તિનાપુર પણ રાજધાની હતાં. પણ આ છેવટની તો પૌરાણિક કાળની વાત. ભારતના ઇતિહાસકાળમાં તો સામ્રાજ્યની રાજધાની પાટલિપુત્ર કે પટના જ રહી. શ્રીહર્ષે અને ગુર્જર પ્રતિહારોએ કાન્યકુબ્જ કે કનોજને કરી. શ્રીહર્ષનો દૌહિત્ર ધ્રુવસેન બીજો ગાદીએ આવ્યો ત્યારે થોડોક વખત આપણા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વલભીને પણ એ માન મળ્યું હશે એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનની અલબેલી નગરી તો ઉજ્જયિની કે ઉજ્જન. એટલે આમ ઇતિહાસકાળમાં તો દિલ્હીનું મહત્ત્વ મુસ્લિમ યુગથી જ થયું.

ભૌગોલિક રીતે અને આબોહવાની દૃષ્ટિથી રાજધાની થવાને દિલ્હી કંઇ બહુ યોગ્ય સ્થળ લાગતું નથી. પ્રસંગવશાત્ જ્યારે જ્યારે દિલ્હી જવાનું થાય છે ત્યારે ત્યારે એક છાપ હમેશાં મારા મન ઉપર પડે છે અને તે એ કે આ રાજધાની એકનગર જેવી લાગતી નથી; પણ જાણે કે વિશૃંખલ રીતે વિસ્તરેલી વસાહતોની ઝુંબર છે. એક બાજુએ ઇસ્લામ યુગની ભવ્ય ઇમારતો, જે તેને પુરાતત્ત્વીઓનું નગર બનાવે છે; બીજી બાજુએ જૂનું દિલ્હી

જે આધુનિક વાહનોના કારણથી એક પ્રકારનું એવું anarchic નગર લાગે છે કે આ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી હશે કે કેમ એની પણ શંકા થાય. વળી જૂના શહેરની ગંદી સાંકડી ગલીઓ, વગેરે તો દેખાય જ—જૂના વખતમાં અમદાવાદ જેવું હતું એવું લગભગ અત્યારે દિલ્હી છે. અને ત્રીજી બાજુએ, બ્રિટિશ લોકોનું નવી દિલ્હી, પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ સ્થપતિ સર એડવર્ડ લુટિઅન્સની કલ્પનામાંથી સર્જાયેલું, ભવ્ય દેખાતું પણ હકીકતમાં ચેતન વિનાનું અથવા હેતુ વિનાનું નગર દેખાય છે. રસ્તાઓ પહોળા, બન્ને બાજુએ વૃક્ષઘટાઓ, ધારીલી ઇમારતો—આ બધું તો ત્યાં છે, પણ આ ભાગ માણસોથી ચેતનવંતો નથી લાગતો. આ નવું દિલ્હી હું બે ત્રણ વાર ત્યાં ગયો ત્યારે દરેક વખતે એક શૂન્ય નગરીની આભા ઊભી કરી છે.

પણ આ તો ઠીક, પણ ત્યાંના માણસોની રીતભાત હિલચાલ એ પણ કાંઇક વિલક્ષણ અસર જ પાડે છે! એક બાજુ પંડિત જવાહરલાલજી "આરામ હરામ હૈ" એવું સૂત્ર પોકારતા હોય; ત્યારે લોકો જાણે "કામ એ હરામ હૈ" એ સૂત્ર પાળતા હોય એવો આભાસ થાય! આપણને મુંબઈમાં કે અમદાવાદમાં જે કામ માટે પાંચ-દશ મિનિટ લાગે તે ત્યાં દિલ્હીમાં કલાક-સવા કલાકમાં પણ પતે નહીં. પગાર કામ કરવા મળે છે એમ ત્યાંના કર્મચારીઓને લાગતું દેખાતું નથી! મને ઘણી વાર નવાઈ લાગે છે કે પંડિત જવાહરલાલજીને એમની ભવ્ય કલ્પનાઓ અમલમાં મૂકવા માટે દિલ્હી કેમ યોગ્ય લાગતું હશે! પં. જવાહરલાલજી માટે તો મુંબઈ, મદ્રાસ કે કલકત્તા,—ખાસ કરીને પં. જવાહરલાલજીની આધુનિકતાને અવકાશ આપવા માટે તો આ ત્રણ સ્થળો, અને તેમાંયે મુંબઈ, સૌથી યોગ્ય લાગે છે.

આ તો કદાચ બળતરા કહેવાય. પણ કોણ જાણે કેમ મને લાગે છે કે દિલ્હીમાંથી દેશનું કામ ન થાય! આનો અર્થ એ નથી કે દિલ્હીમાં ઘણું જોવાલાયક નથી. ભવ્ય ઇમારતો તો છે જ, જૂની અને નવી. સારી મીઠાઈ પણ ત્યાં મળે છે. એક સાઇકલ ઉપર ઘરવખરી અને પત્ની બાળકો સહિતના આખા કુટુંબને ગોઠવાયેલું દશ માઈલની ઝડપે જતું જોવા ત્યાં મળે છે! એટલે આમ જોવાનું તો ઘણું છે.

રાજઘાટ ઉપર ગાંધીજીનું સ્મારક થાય છે. એ સ્થળ તો અત્યારે જુવાન છોકરા-છોકરીઓ માટે પિકનિકનું સ્થળ મને તો દેખાયું! સ્મારકની ઈમારત પૂરી થશે ત્યારે કહી શકાશે કે એ કેટલી અનુરૂપ છે! પણ દિલ્હીમાં ફરતાં એક પ્રશ્ન મનમાં થાય છે: જ્યાં એમની શહાદત થઈ એ શહેરમાં ગાંધીજી ક્યાં!

૧-૫-૬૧

★

ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ

[વિપુલ શક્યતાઓની એક રચનાત્મક યોજના]

ડૉ. મનુભાઈ પારેખ

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલુ ગુજરાત રાજ્ય અગાઉ મુંબઈ રાજ્યનો એક ભાગ હતું. તેનું ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળ આશરે ૫૬,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે અને તેની વસ્તી બે કરોડ જેટલી છે. ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ગુજરાતને અનેક બંદરોવાળો લાંબો કિનારો સાંપડ્યો છે જેમાંનાં કેટલાંક બંદરો મોટાં બંદરોમાં વિકસાવવાની શક્યતા ધરાવે છે. ગુજરાતમાં નાની અને સાધારણ કદની ઘણી નદીઓ પણ છે. ભારતના બીજા પ્રદેશો કરતાં જંગલનો પ્રદેશ અહીં સૌથી ઓછો છે. વ્યવહારમાર્ગો તદ્દન સામાન્ય કોટિના છે. જમીનનો કેટલોક ભાગ ફળદ્રુપ છે જ્યારે અમુક ભાગ વેરાન છે પણ મોટા ભાગના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવી શકાય એમ છે. ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ તે અવિકસિત પ્રદેશ છે.

* * *

વિકસાવી શકાય તેવા ઉદ્યોગો

સોડા ઍશ (ધોવાનો સોડા) સૂર્યના તાપ દ્વારા સમુદ્રનાં પાણીનું બાષ્પીભવન કરી મીઠું પકાવવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા માટે જગત આખામાં કદાચ સૌરાષ્ટ્રનો દરિયા કિનારો અજોડ હશે. ખરેખર, તેમ જ છે; કારણકે આ પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ છે, વરસના મોટા ભાગમાં સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છે, પવન સતત ફૂંકાતો રહે છે અને દરિયાનાં પાણીમાં અશુદ્ધિ ઘણી ઓછી હોય છે. આથી સામાન્ય ગણત્રી કરતાં, જોઈએ તેટલા જથ્થામાં મીઠું પકાવવા માટે કોઈ મર્યાદા નથી.

એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૯૬૬માં સોડાની જરૂરિયાત ૬૦૦,૦૦૦ ટન થશે અને ૧૯૭૧માં તે ૧,૨૦૦,૦૦૦ ટન જેટલી વધશે સંભવિત છે કે આમાંનો મોટો ભાગ સૌરાષ્ટ્રમાંથી પૂરો પાડવામા આવશે—કદાચ વાર્ષિક ૧,૦૦૦,૦૦૦ ટન. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું આ માટેનું ત્રીજું કારખાનું જ્યારે ઉત્પાદન શરૂ કરશે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં દર વર્ષે લગભગ ૬૮૦,૦૦૦ ટન સોડા એશ બનતો થશે પછીનાં ૧૦ થી ૧૨ વર્ષોમાં આ ઉત્પાદન પાંચ ગણું વધશે. જે કારખાનાં ચાલુ છે તે વિકાસ પામશે જ પરંતુ બીજાં નવાં કારખાનાં અસ્તિત્વમાં આવશે

સોડા એશ બનાવવા માટેનું ચોથું કારખાનું પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર આગળ ઊભું કરી શકાય. આ એક સારામાં સારું સ્થળ છે. આ પ્રદેશમાંથી જરૂરિયાત મુજબ સરસ મીઠું પેદા કરી શકાય. પાસેના પ્રદેશોમાંથી ચૂનાનો પથ્થર પણ મેળવી લેવાય. પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર સુધી રેલવે લાઈન જાય છે અને ત્યાં રસ્તાઓ પણ ઠીક છે. એક મોટા બંદર તરીકે જ નહિ પણ સારા નૌકાશ્રય તરીકે પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટરને વિકસાવી શકાય તેમ છે. સોડા એશના કારખાનાની ઉત્પાદનશક્તિ દૈનિક ૨૦૦ ટનની રાખવી જોઈએ અને થોડા વર્ષોની અંદર તે વધારીને ૧,૦૦૦ ટન સુધી લઈ જવી જોઈએ.

કૉસ્ટિક સોડા : એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે ૧૯૬૬ સુધીમાં ભારતમાં કૉસ્ટિક સોડાનો વાર્ષિક વપરાશ ૪૦૦,૦૦૦ ટન લગી પહોંચ્યો હશે. ૧૯૭૧ના અરસામાં આ ઉપયોગ દર વર્ષે ૮૦૦,૦૦૦ ટન સુધી વધવા પામે. જો કે ઇલેક્ટ્રોલિટિક પદ્ધતિ વડે મોટા ભાગનો કૉસ્ટિક સોડા બનાવવામાં આવશે, છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે અમુક પ્રમાણમાં તેને રાસાયણિક પદ્ધતિ મુજબ પણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે. રાસાયણિક પદ્ધતિ વડે કૉસ્ટિક સોડા બનાવવામાં મુખ્ય પદાર્થો સોડા એશ અને ચૂનો છે. આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા માટે ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછું કરવા કારખાનાનું કદ મોટું અથવા મધ્યમ કદનું હોવું જોઇએ, નિદાન વાર્ષિક ૫૦,૦૦૦ ટનની ઉત્પાદનશક્તિ જેટલું. સૌરાષ્ટ્રમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં અને નવાં થનારાં કારખાનાંઓએ આ વાત લક્ષમાં લઈ કેમિકલ પદ્ધતિ વડે કૉસ્ટિક સોડા બનાવવાની સગવડ વિચારી રાખવી જોઈશે.

ઇલેક્ટ્રોલિટિક પદ્ધતિ વડે કૉસ્ટિક સોડા ઉત્પન્ન કરવા માટે કૉસ્ટિક સોડાના પ્રત્યેક ટન દીઠ ૪૦૦૦ કિલોવૉટ-કલાક વિદ્યુતશક્તિની જરૂરિયાત આંકવામાં આવી છે. એક સુયોજિત મોટો થર્મલ પાવર પ્લેન્ટ આવા કારખાનાની ઓછાં દબાણવાળી વરાળ (અં. લો-પ્રેશર સ્ટીમ)ની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા ઉપરાંત બીજે પણ વિદ્યુત વેચી શકે. એટલે, ભવિષ્યમાં સાબરમતી પાસે રોજના ૧૦૦ ટન ઉત્પાદન કરતું કૉસ્ટિક સોડાનું એક કારખાનું નાખી શકાય. કૉસ્ટિક સાથે જ બનતો ક્લોરિન વાયુ એમોનિયમ ક્લોરાઇડ નામના ખાતરના ઉત્પાદન માટે વાપરી શકાય. જરૂરી એમોનિયા, પાસે ઊભા કરેલા કૃત્રિમ (અં. સિન્થેટિક) એમોનિયાના કારખાનામાંથી મેળવી લેવાય.

નાઈટ્રોજનનાં ખાતરો : કોઈ પણ દેશના ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ માટે મુખ્ય શરત એ છે કે તેની વસ્તી માટે તેની પાસે પૂરતું અન્ન હોવું જોઇએ. ખોરાક વગર લોકો ભૂખે પેટે પરિશ્રમ ન કરી શકે. દુર્ભાગ્યે હજુ આજે પણ ભારતને, પરદેશથી ખોરાકની ચીજો મંગાવવી પડે છે. ખોરાક સંબંધી સ્વાવલંબિત થવાના આપણા પ્રયત્નો ચાલુ છે, છતાં આ પ્રયાસો હજુ પૂરતા નથી. ભારતને ખોરાક સંબંધી સ્વાશ્રયી થવા માટે અથાક શ્રમ કરવો પડશે.

નાઈટ્રોજનનાં ખાતરોનો જમીનમાં યોગ્ય ઉપયોગ તથા ખેતીની અદ્યતન પદ્ધતિઓનો સુમેળ સાધીને જમીનમાંથી એકર દીઠ વધુ ઉત્પન્ન લઈ શકાશે. જમીનના પ્રકાર પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પાકોના સંબંધમાં આવા પ્રયત્નો દેશમાં સ્થળે સ્થળે કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગોને અંતે અનાજના પાકમાં વધારો કેવો થયો છે તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં એમ જાણવા મળ્યું છે કે જમીનમાં એક ટન નાઈટ્રોજનના સંચય વડે આઠ ટન જેટલું વધારાનું અનાજ પેદા કરી શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ વરસ દહાડે ૮૦૦,૦૦૦ ટન વધુ અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે સિંદરીનાં ખાતરનાં કારખાનાં જેવું વાર્ષિક ૧૦૦,૦૦૦ ટન નાઈટ્રોજનનાં ખાતરો બનાવતું એક કારખાનું યોજી શકાય. આથી અનાજની અછત નિવારવા માટે સારો [illegible] એ છે કે આપણી જમીન વાસ્તે નાઈટ્રોજનનાં ખાતરોનો વપરાશ બને તેટલો વધારવો. અત્યારે ભારતમાં નાઈટ્રોજનનાં ખાતરોનું વાર્ષિક ઉત્પાદન માત્ર ૪૦૦,૦૦૦ ટન છે. ૧૯૬૬ લગીમાં આ ઉત્પાદન ૧,૫૦૦,૦૦૦ ટન જેટલું થવું જોઈએ. ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનની ટીમે આ પ્રશ્નનો તાજેતરમાં અભ્યાસ કરીને સૂચવ્યું છે કે

૧૯૬૬માં નાઇટ્રોજનનાં ખાતરોનું ઉત્પાદન દર વર્ષે ૩,૦૦૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રોજનની બરાબર થવું જોઈએ. ૧૯૬૬માં નહિ તો ૧૯૭૧માં ભારત ૩,૦૦૦,૦૦૦ ટન જેટલો નાઇટ્રોજન ખાતર રૂપે ઉત્પન્ન કરી શકશે. આનો અર્થ એ કે સિંદરીના ખાતરનાં કારખાનાં જેટલાં લગભગ ૨૦ કારખાનાં તે સમયે ઊભાં થયાં હશે.

કોક : ઉપર ઉલ્લેખેલા ખાતરો બનાવવાના ઉદ્યોગો તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થપાનાર અને વિકાસ પામનાર સોડા એશનાં કારખાનાંઓ માટે 'કોક'ની વધુ ને વધુ જરૂર પડવાની. અત્યારે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના અસંખ્ય ઇજનેરી કારખાનાંઓ માટે 'કોક' મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. સિમેન્ટ ઉદ્યોગને પણ 'કોક'ની જરૂર છે. કોક અથવા તેના બરાબર કોલસા પરનું રેલવે નૂર લગભગ સરખું છે.

સાબરમતી એ બ્રોડગેજ અને મીટરગેજ રેલવેઓનું સંગમસ્થાન છે. આ નદીમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એટલે, સૌથી સારી યોજના તો એ છે કે સાબરમતી આગળ જ નાઇટ્રોજનનાં કૃત્રિમ ખાતરો બનાવવાનો 'પ્લેન્ટ' ઊભો કરી તેને માટે કોકના ચૂલાઓની હારમાળા (અં. કોક-ઓવન સીરીઝ) ખડી કરવી. આ ચૂલાઓની શક્તિ દરરોજના ૧૦૦૦ ટન કોલસો બાળવાની હોવી જોઈએ, જેમાંથી ૬૫૦ ટન કોક પેદા થઈ શકે. આમાંનો કેટલોક કોક વાપરનારાઓને સીધો વેચી શકાય. બાકીનો કોક સિન્થેસિસ ગેસના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે. કોક ઓવન ગેસ અને સિન્થેસિસ ગેસમાંથી નાઈટ્રોજનનાં ખાતરો બનાવવામાં જોઈતો એમોનિયા ઉત્પન્ન કરી શકાય. આ કારખાનાની શક્તિ દર વર્ષની ૧૦૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રોજનની બરાબર રાખી શકાય. આ કારખાનામાં ઉત્પન્ન થએલાં સેન્દ્રિય (અં. ઓર્ગેનિક) રસાયણો, જેવાં કે બેન્ઝીન, ટોલ્યુઈન, નેફ્થેલીન, એન્થ્રેસીન, ફિનોલ વગેરે અત્યારે બનાવવામાં આવતા અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવનાર રંગો, તેને લગતા વચગાળાનાં રસાયણો (અં. ઇન્ટરમીડીએટ્સ) અને બીજા ગુજરાતમાં સ્થપાનાર ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

ફોસ્ફેટનાં ખાતરો : અનાજના સારા પાક માટે પણ તેઓને સમતોલ (અં. બેલેન્સ્ડ) 'ખોરાક' જોઈએ. એટલે, નાઇટ્રોજનનાં ખાતરોની સાથે સાથે જમીનમાં ફોસ્ફેટનાં ખાતરોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. ૧૯૬૬ સુધીમાં ભારતમાં ૭૨૦,૦૦૦ ટન ફોસ્ફરસ પેન્ટોક્સાઈડ બનાવવામાં આવશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. આના માટેનો કાચો માલ ગંધકમાંથી બનાવાતો સલ્ફ્યુરિક એસિડ છે તથા પરદેશથી મંગાવવામાં આવતો ફોસ્ફેટનો પથ્થર છે. સુપર ફોસ્ફેટ બનાવવા માટે પાણી તથા શક્તિની જરૂરિયાત બહુ ઓછી હોય છે. ગુજરાતે ૧૯૬૬ સુધીમાં ૫૦,૦૦૦ ટન ફોસ્ફરસ પેન્ટોક્સાઈડ બનાવવો જોઈએ. સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને ભાવનગરમાં વાર્ષિક ૧૨,૦૦૦ ટનની શક્તિ ધરાવતાં આવાં ચાર કારખાનાં, રોજના ૧૦૦ ટન સલ્ફ્યુરિક એસિડ બનાવવા સાથે, નાંખવાં જોઈએ.

પેટ્રોલિયમનાં રસાયણોનો ઉપયોગ ઔદ્યોગિક વિકાસ થવા સાથે ભારતમાં જલદીથી વધશે. હાલમાં પેટ્રોલિયમ-રસાયણોનો વાર્ષિક વપરાશ ૭૦ લાખ ટન ક્રૂડ ઓઈલ બરાબર છે. ૧૯૬૬ સુધીમાં આ વપરાશ વધીને ૧૪૦ ટન જેટલો થશે અને ૧૯૭૧માં ૨૪૦ ટન સુધી પહોંચશે. અત્યારે તો ભારતીય તેલ બહુ ઓછું વપરાય છે અને મોટા ભાગનું ક્રૂડ બહારથી આવે છે.

ખનિજ તેલની શોધ આસામ તેમજ ગુજરાતમાં ખંભાત આગળ થઈ છે. આસામનાં ક્રૂડ ઓઈલને શુદ્ધ કરવા બે રીફાઈનરીઓ મધ્યસ્થ સરકાર આસામ અને બિહારમાં સ્થાપવાની છે. ખંભાત આગળ તેલના કૂવાઓ ખોદવાનું કામ તથા ક્રૂડ ઓઈલની તપાસનું કાર્ય બહુ ધીમું ચાલે છે. આ કામ જો તાકીદથી કરવામાં નહિ આવે તો ખંભાતના તેલને આધારિત રીફાઈનરી ઊભી કરતાં વર્ષો વીતશે. અત્યારની જરૂરિયાત પ્રમાણે ક્રૂડ ઓઈલ વિદેશથી મંગાવવામાં આવે અને ભવિષ્યની જરૂરિયાત સ્વદેશી (અં. ઈન્ડીજેનસ) કૂવામાંથી પહોંચી વળવાની નેમ રખાય તો ઉત્તમ. આ ધ્યેયને પહોંચવા માટે શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. પરંતુ જે ગતિએ પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગને લગતી બાબતોનો ઉકેલ હાલ કરવામાં આવે છે તે જોતાં પરદેશી તેલને જ શુદ્ધ કરવાનું કામ ભારતની રીફાઈનરીઓને જ ઘણો વખત કરવું પડશે. ભારતમાં હાલ જે ત્રણ રીફાઈનરીઓ છે તે આ કરી શકે અથવા સરકાર પોતે કરી શકે કે પછી ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા પણ આ ઉદ્યોગ કરાવી શકાય. કેટલાંક દેખીતાં ફાયદાઓ તથા કારણોને લઈને ભવિષ્યની રીફાઈનરીઓ સરકાર હસ્તક રહે અથવા સ્વદેશી જ ખાનગી ક્ષેત્રને સોંપવામાં આવે તે ઈષ્ટ છે.

તેલની રીફાઇનરીઓ : ખનિજ તેલની રીફાઇનરી, પેટ્રોલિયમનાં રસાયણો અને રીફાઇનરીના શેષ વાયુઓમાંથી બનાવાતાં નાઈટ્રોજનનાં ખાતરો—એ ત્રિપુટી એક મહાન ઉદ્યોગને જન્મ આપે છે. પેટ્રો–કેમિકલો અને કૃત્રિમ નાઈટ્રોજનનાં ખાતરોનાં કારખાનાં ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રમાં ઊભાં થઈ રહ્યાં છે. સ્પષ્ટ ન હોવા છતાં, ભારત સરકારની નીતિ એવી દેખાય છે કે ખાનગી ક્ષેત્રમાં પેટ્રોલિયમની રીફાઈનરીઓ ઊભી ન કરવી. આનો અર્થ કદાચ એમ પણ થઈ શકે કે હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી ભારતમાંની ત્રણ વિદેશી રીફાઇનરીઓને વિકસાવવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે નહિ. આથી ભારતીય ખાનગી ક્ષેત્રને, જો તે ઈચ્છે તો, રીફાઈનરીઓ નાંખવા માટે પરવાનગી આપવી સલાહકારક છે.

ઘણી ગણતરીઓને અંતે એવું સૂચન કરી શકાય કે ૨૦ લાખ ટન ક્રૂડ ઓઈલ શુદ્ધ કરી શકે તેવી રીફાઇનરી પરદેશી ક્રૂડના હિસાબે ભાવનગર પાસેના પ્રદેશમાં નાખવામાં આવે. ભવિષ્યમાં જ્યારે ભારતીય ક્રૂડ ઓઈલ મળવા લાગે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. આમ કરતાં, ચાલુ યંત્ર સામગ્રીઓમાં થોડો ફેરફાર કરવો જરૂરી બને એમાં શંકા નથી પણ કોઈ ખાસ મુશ્કેલી વગર આ બધું પાર પડી શકાય.

ઘણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે જગતની મોટી પેટ્રોલિયમ કંપનીઓ દુનિયા પરની બીજી ક્રૂડ અને પેટ્રોલિયમ રીફાઇનરીઓ ઉપર અંકુશ ધરાવે છે અને તેઓના સહકાર કે અનુમતિ વગર કોઈ પણ રીફાઈનરી સ્થાપી શકાતી નથી. સત્યથી વધુ વેગળું બીજું ન હોઈ શકે. સાચું છે કે મોટી પેટ્રોલિયમ કંપનીઓ પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગના મોટા ભાગ ઉપર અંકુશ ધરાવે છે પણ સાથે એ હકીકત છે કે આ મોટી કંપનીઓ ઉપરાંત જગતમાં બીજી એવી સ્વતંત્ર રીફાઈનરી કંપનીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જે ભારતીય વ્યાપારીઓ સાથે ધંધાદારી સાંઠ ગાંઠ કરવા ઉત્સુક છે અને પેટ્રોલિયમ રીફાઇનરીઓ ઉપરાંત વધુ ક્રૂડ ઓઈલના માલિકો પણ છે જેઓ જગતમાં પ્રવર્તતી કિંમતે પોતાનું ક્રૂડ ઓઈલ દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણામાં વેચવા આતુર છે.

તેલ, રીફાઈનરીના વાયુઓ તથા મીથેન એથીલિન, પ્રોપિલિન વગેરે પ્લાસ્ટિકના સર્જનમાં વપરાતાં મૂળભૂત રસાયણો, અને નાઇટ્રોજનનાં ખાતરો બનાવી શકાય.

ખાંડનાં કારખાનાં અને ઔદ્યોગિક આલ્કોહોલ : ગુજરાત રાજ્યે પોતાની પ્રજા માટે અત્યારે ઉપયોગમાં લેવાય છે તેના કરતાં ઓછી જમીન વાપરીને પણ પૂરતો ખોરાક ઉત્પન્ન કરવો જોઇએ. ખેતીને વધારે લાડી કરવા માટે જો પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો આ સિદ્ધ કરવામાં હરકત ન આવે. ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારો, સારું બિયારણું, વધુ જળસિંચન, જંતુઓ પર અંકુશ, જમીનના કસમાં વધારો અને કૃત્રિમ ખાતરોનો ઉપયોગ—આ બધાંથી ખેડૂતો પ્રથમ જ્યાં એક રતલ અનાજ ઉત્પન્ન થતું હતું ત્યાં બે રતલ અનાજ પકાવી શકવા સમર્થ બનશે.

ગુજરાતને દર વર્ષે ૧૦૦,૦૦૦ ટન ખાંડ ખપે છે. ૧૯૭૧માં તેની જરૂરિયાત તેથી બમણી થશે. હાલ ગુજરાતમાં ખાંડનું ઉત્પાદન બહુ ઓછું છે. ગુજરાતમાં શેરડીનું વાવેતર પૂરતા પ્રમાણમાં થઇ શકે તેમ છે. આથી એમ સૂચવી શકાય કે ૧૯૭૧ પહેલાં ઓછામાં ઓછાં દસ ખાંડનાં કારખાનાં ગુજરાતમાં નંખાવા જોઇએ અને તે દરેકની ઉત્પાદન શક્તિ વાર્ષિક ૨૦,૦૦૦ ટન ખાંડની હોવી જોઇએ. આમાંનાં મોટા ભાગનાં કારખાનાં દક્ષિણ અને મધ્ય ગુજરાતમાં અને એકાદ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાપી શકાય.

ખાંડનાં કારખાનાંમાંથી ખાંડ સાથે "મોલેસિસ" નામનો ગોળ જેવો કાળો રગડો પણ નીકળે છે. ૨૦૦,૦૦૦ ટન ખાંડ સાથે ૮૦,૦૦૦ ટન મોલેસિસ મળી રહે. આમાંથી ઈથાઈલ આલ્કોહોલ બનાવી શકાય. આ આલ્કોહોલનો અમુક ભાગ દવાઓ, શુદ્ધ રસાયણો, રંગો, એથિલિન ગ્લાયકોલ વગેરે બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે.

પલ્પ (લાકડાનો માવો) તથા કાગળ : ગુજરાતના ભાગે જંગલનો પ્રદેશ બહુ ઓછો છે. પલ્પ તથા કાગળ બનાવવા માટે જો કોઈ જંગલનો પ્રદેશ લભ્ય હોય તો તે ડાંગ અને તેની આજુબાજુની જગ્યા છે. ગુજરાતમાં કાગળનું મોટું કારખાનું નથી. સુરત-વ્યારા નજીકની જગ્યામાં રોજના ૩૦,૦૦૦ ટનની શક્તિવાળું આવું એક પલ્પ અને કાગળ બનાવવા માટેનું કારખાનું ઊભું કરી શકાય. કારખાનાને લગતો મુખ્ય કાચો માલ જે વાંસ છે તે તાપી અને ડાંગના પ્રદેશમાંથી મેળવી શકાય. આ જંગલ બહુ મોટું નહિ હોવાથી વાંસને કાપવાનું તથા તેને પુનઃ રોપવાનું કામ બહુ વ્યવસ્થિત રીતે થવું જોઇએ. વાંસનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન અહીં એકર દીઠ એકથી બે ટન જેટલું આંકવામાં આવે છે. આ ખરેખર ઘણું ઓછું છે. ડેન્ડ્રો કેલેમસ સ્ટ્રિક્ટસ નામનો વાંસનો એક પ્રકાર, જે ભારતમાં ઘણે સ્થળે ઉગાડી શકાય છે અને કાગળ તથા લાકડાનો માવો બનાવવા માટે જેનો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે, તે લગભગ ચારેક વર્ષમાં પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે. લાકડાનો માવો તથા કાગળની માંગ હવે ભારતમાં દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. જંગલનો પ્રદેશ રામભરોસે થતી વૃક્ષારોપણની ક્રિયા વડે આ ઉદ્યોગ માટે કદાચ પૂરતા પ્રમાણમાં વાંસ નહિ ઉગાડી શકે. એટલે, ટૂંક સમયમાં દેશમાં વાંસની અછત વર્તાશે. આના ઉપાય તરીકે એમ સૂચવી શકાય કે શેરડી માફક વાંસનું વાવેતર પણ પ્રથમ જંગલમાં અને પછી બહારના અન્ય પ્રદેશોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં હાથ ધરવામાં આવે. આવી રીતે વાંસનું ઉત્પાદન જો યોજનાપુરઃસર કરવામાં આવે તો જંગલના પાક કરતાં તે અનેકગણું વધુ થાય. ગુજરાતમાં જંગલનો

પ્રદેશ બહુ ઓછો હોવાથી ત્યાં વસ્તુ વાવેતર જંગલ બહારના ઈતર પ્રદેશોમાં વિસ્તૃત રીતે થવું જોઈએ.

શિંગદાણાના ખોળમાંથી તેલનું નિસ્પંદન (અં. સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શન):— મગફળીના પાક માટે દુનિયાભરનાં દેશોમાં ભારતનું સ્થાન આગળ પડતું છે. ભારતમાં મગફળીનું કુલ ઉત્પન્ન ૧૯૫૨–૫૩ માં ૨૯ લાખ ટનથી વધીને ૧૯૫૭–૫૮માં ૪૩ લાખ ટન પહોંચ્યું છે. આમાંથી ત્રીજા ભાગનું ઉત્પન્ન તો એકલા સૌરાષ્ટ્રમાંથી જ થયું છે. ૧૯૬૦માં સૌરાષ્ટ્રમાંથી મગફળીનો પાક ૭૦૦,૦૦૦ ટન ઊતરવાનો અંદાજ છે. શિંગદાણામાંથી ઘાણી અથવા ' એક્સપેલર ' નામનાં યંત્રો વડે તેલ કાઢવામાં આવે છે. તેલ કાઢ્યા બાદ શેષ રહેલો પદાર્થ જે ખોળ કહેવાય છે તેમાં ૭ થી ૯ ટકા જેટલું તેલ હોય છે. આ ખોળ ખાસ કરીને ઢોરોને ખવડાવવા માટે વપરાય છે. આ પ્રમાણે તેલનો નિરર્થક દુર્વ્યય થાય છે કારણકે ઢોરોને ખોરાકમાં આટલા બધા તેલની જરૂર હોતી નથી અને ખાતર તરીકે તેલની કિંમત બહુ ઓછી છે. શિંગદાણાનો ખોળ (સાથે સાથે બીજે પણ તેલીબિયાંના ખોળનો આમાં સમાવેશ થઈ શકે) સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શનની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી અવશેષ તેલ નીચોવી લેવા માટે ઉપયોગમાં લેવાવો જોઈએ.

ગુજરાતમાં, અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં, ૧૯૬૬ના અંત સુધીમાં ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારા કરીને, સારું બિયારણ વાપરીને, અસરકારક જંતુઘ્ન સાધનો વાપરીને અને ઉપરાંત કૃત્રિમ ખાતરોનો ઉપયોગ કરીને, મગફળીનો પાક એટલી જ જમીનમાંથી બેવડો કરવો જોઈએ અને આ રીતે તેનું ઉત્પાદન ૧૫ ટન જેટલું વધારવું જોઈએ. તેલવાળો બધો જ ખોળ તેના તેલના નિસ્પંદન કાર્યે વપરાઈ જવો જોઈએ.

ઉત્પાદન શક્તિ :—સૌરાષ્ટ્ર અને બીજાં સ્થળોએ સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શન માટેનાં કારખાનાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. આને માટેની મોટા ભાગની યાંત્રિક સામગ્રીઓ સ્થાનિક બનાવી શકાતી હોવાથી અને તે બહુ ખર્ચાળ ન હોવાથી સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આવાં અનેક કારખાનાં સ્થાપવાની શક્યતાઓ છે. એક કારખાનાની ઉત્પાદન શક્તિ ઓછામાં ઓછી ૨૦,૦૦૦ ટન ખોળ વાપરવાની હોવી જોઈએ. ૧૦૦,૦૦૦ ટન જેટલી શક્તિ વધુ આવકારદાયક. અત્યારે ખોળમાંથી તેલ કાઢ્યા પછી અવશેષ પદાર્થને પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે જ્યાં તેની સાથે બીજાં દ્રવ્યો ઉમેરી ઢોરોને માટેનો ખોરાક તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નિકાસથી આપણને સારા એવા પરદેશી નાણાંનો વિનિમય (અં ફોરિન એક્સચેન્જ) મળે છે અને આથી આ વ્યાપાર વધારવા માટે શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દક્ષિણ અમેરિકા તથા આફ્રિકાના આ વ્યાપાર સંબંધી હરીફાઈમાં આપણે ઊભા રહેવું જોઈએ. અત્યારે તો સરકારી કાયદો એવો છે કે જે ખોળમાંથી તેલ કાઢી નાંખ્યું હોય તે ખોળ ઢોરોના ઉપયોગ માટે લઈ શકાય નહિ. ભૂતકાળમાં કોઈ કારણસર થયેલાં આ કાયદાનો અમલ આજે પણ ચાલુ રાખવો એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. આ પ્રતિબંધ દૂર કરવા કંઈક પગલાં લેવાવાં જોઈએ.

સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શન કારખાનાં માટે ગુજરાતમાં ભાવનગર, વેરાવળ, પોરબંદર, જામનગર, પોરાજી, ગોંડલ, ગોધરા વગેરે કેટલાંક સુયોગ્ય સ્થળો ગણાવી શકાય.

દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે મુખ્ય સામગ્રીઓ (અં. કેપિટલ ગુડ્ઝ)નું પ્રમાણ પણ વધવાનું. એવો અંદાજ છે કે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે આવી વસ્તુઓની જરૂરિયાત દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦ થી રૂ. ૪૦૦ કરોડ જેટલી થશે. ભારતને આટલો બધો નાણાંનો વ્યય કરવો પાલવે તેમ નથી અને આ બધી જરૂરની વસ્તુઓ ભારતમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શકે તે અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

આપણી સરકાર આ પ્રશ્ન પરત્વે સજાગ છે અને રાષ્ટ્રીય ઔદ્યોગિક વિકાસ સંસ્થા (નેશનલ ઇંડસ્ટ્રીઅલ ડેવેલપમેન્ટ કોરપોરેશન) મારફત નાની મોટી ફાઉન્ડ્રીઓ તથા વર્કશોપો વગેરે સ્થાપવા માટે યોગ્ય પગલાં લે છે. ભારે યાંત્રિક ભાગો બનાવવા માટે ઇજનેરી કારખાનાં ઉદ્યોગને લગતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તૈયાર થઈ શકશે. વળી, સરકારની એવી પણ નીતિ છે કે યાંત્રિક સામગ્રીઓને મંગાવવા માટે યોગ્ય અંકુશો વખતોવખત મૂકયા કરવા જેથી ખાનગી ઇજનેરી કારખાનાં ધીમે ધીમે આવી સામગ્રીઓ ઉત્પન્ન કરવા તૈયાર થઈ શકે.

ખાનગી ક્ષેત્રને આ વિષયમાં વધુ રસ લેવો પડશે. કેટલાંક ચાલુ થએલાં ઇજનેરી કારખાનાં આવી સામગ્રી સારી રીતે બનાવી શકે છે છતાં આ બધાં ઇજનેરી કારખાનાંની ઉત્પાદન શક્તિ હોવી જોઇએ તેના કરતાં ઘણી ઓછી છે. દેશમાં સંપૂર્ણ રીતે સુયોજિત કારખાનાંની ખાસ જરૂર છે. સોડા એશ, કોસ્ટિક સોડા, ખાતરો, પેટ્રોલિયમ રીફાઈનરી, સિમેન્ટ, રેયોન, ખાંડ, રંગો, કાગળ અને લાકડાનો માવો વગેરે ઉદ્યોગો માટે યાંત્રિક સામગ્રીઓ તથા અન્ય સાધનો જે હાલ બહારથી આયાત કરવામાં આવે છે તે અહીં જ બનાવી લેવા માટે પ્રબંધ કરવો જરૂરી છે.

દેશમાં રંગોનો વપરાશ વધતો જાય છે. આને માટે નાનાં મોટાં અનેક કારખાનાં સ્થપાયાં પછી પણ પરિસ્થિતિ એવી છે કે કરોડો રૂપિયાની કિંમતનાં વચગાળાનાં રસાયણો અને રંગો હજી વિદેશથી લાવવા પડે છે. અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતાં કારખાનાં પોતાની ઉત્પાદનશક્તિ અચૂક રીતે વધારશે જ અને નવાં ઊભાં થનાર કારખાનાંમાં પણ આ સ્થિતિનું નિવારણ થશે એ ચોક્કસ છે.

દેશમાંથી મળી શકતા મૂળભૂત કાચા માલમાંથી શરૂ કરીને તેમાંથી અંતિમ પદાર્થો બનાવતાં પહેલાં તેમને અનેક ક્રમોમાંથી પસાર થવું પડે છે. સામાન્ય રીતે પ્રથમ પગથિયું છેલ્લા પગથિયા કરતાં વધુ કઠિન હોય છે. અત્યારની લગભગ બધી જ રંગોની ફેક્ટરીઓ છેવટના ક્રમનો ઉપયોગ કરે છે અને શરૂઆતના ક્રમોમાં મેળવાતાં વચગાળાનાં રસાયણો બહારથી આયાત કરે છે. વચગાળાનાં રસાયણો હવે દેશમાં જ બનાવી લેવા માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

વલસાડ પાસે આવેલું પારડી નામનું સ્થળ રંગો માટેના વચગાળાનાં રસાયણો બનાવવા માટે આદર્શ લાગે છે. લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી ધરાવતું આવું એક કારખાનું અહીં ઊભું કરી શકાય.

ટૂંક સમયમાં વિસ્કોઝ રેયોન બનાવવાનો ઉદ્યોગ ભારતના મહાન ઉદ્યોગો સાથેની કક્ષામાં આવે તેવો બની ગયો છે. આ માટેના જોઇતા કાચા પદાર્થો, તેમની અગત્યતાના ક્રમમાં આ પ્રમાણે છે: કાગળનો માવો, કોસ્ટિક સોડા અને ગંધક. એમ લાગે છે કે થોડા સમયમાં કાગળનો માવો ભારતમાં બનાવી શકાશે. ઉદ્યોગને અનુકૂળ કોસ્ટિક સોડા તો બનવા લાગ્યો છે. ગંધક હજુ કેટલાક વર્ષો સુધી બહારથી લાવવો પડશે. ત્યાં સુધીમાં કહાય તેનું

કોઈ ઉદ્‌ભવસ્થાન ભારતમાં નીકળી આવશે. દેશમાં જ્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં પલ્પ (કાગળનો માવો) ઉત્પન્ન થઈ શકશે ત્યારે રેયોનનો ઉદ્યોગ એક મુખ્ય ઉદ્યોગ બની રહેશે. અમુક અંશે બહારથી મંગાવવામાં આવતું લાંબા તારવાળું રૂ પોતાનું સ્થાન સ્ટેપલ રેયોનને આપી શકે. આ દિશામાં પ્રયત્નો થવા જોઈએ. વળી લોકોની વસ્ત્રો પહેરવાની ટેવોમાં પણ એવો ફેરફાર લાવવો જોઈએ કે બહારથી મંગાવાતા લાંબા તારના રૂને બદલે દેશમાં બનતા વસ્ત્ર-તંતુઓનો વપરાશ તેઓ અપનાવી શકે.

અન્ય ઉદ્યોગો : કુંભારકામના ઉદ્યોગો (અં. સિરેમિક્સ), એસિડ-પ્રૂફ સામગ્રીઓ, ઈત્યાદિ માટેનાં કારખાનાં શિહોર, મોરબી, થાન, વાંકાનેર, વિજાપુર વગેરે સ્થળોએ સ્થાપી શકાય. ઇલેક્ટ્રિક મોટરો, ટ્રાન્સફોર્મરો અને બીજો ઇલેક્ટ્રિક સામાન બનાવવા માટે વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર વગેરે જગ્યાઓ પસંદ કરી શકાય. હલકા એંજિનિયરિંગના ઉદ્યોગો અને સ્ટીલ રોલિંગ મિલો આણંદ, વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર, રાજકોટ, જામનગર વગેરે પાસે નાંખી શકાય.

અંતમાં, ઉપર દર્શાવેલી વિગતો પર આછો દૃષ્ટિપાત ફેંકી લઈએ તો નીચેના મુદ્દાઓ તરી આવશે :—

(૧) સોડા એશ : ગુજરાતમાં આની ઉત્પાદન શક્તિ ૧૯૭૧ સુધીમાં વાર્ષિક ૧૦ લાખ ટન જેટલી વધારી શકાય.

(૨) કોસ્ટિક સોડા : ૧૯૭૧ સુધીમાં વાર્ષિક ઉત્પાદન ૨૦૦,૦૦૦ ટન જેટલું કરવું.

(૩) નાઈટ્રોજનનાં ખાતરો : બે થી ત્રણ કારખાનાં ગુજરાતમાં સ્થાપવાં.

(૪) ફોસ્ફેટનાં ખાતરો : ૧૯૭૧ સુધીમાં એકત્ર રીતે ૧૦૦,૦૦૦ ટનનું ઉત્પાદન સિદ્ધ કરવું.

(૫) પેટ્રોલિયમ રીફાઈનરીઓ : એક રીફાઈનરી પરદેશી ક્રૂડ માટે અને બીજી દેશમાં બનતા ક્રૂડ ઓઈલને શુદ્ધ કરવા સ્થાપવી, બન્નેની ભેગી શક્તિ ૧૯૭૧ સુધીમાં ૪૦ લાખ ટન ક્રૂડ ઓઈલ ચોખ્ખું કરવા જેટલી વધારવી.

(૬) ખાંડનાં કારખાનાં : કુલ ઉત્પાદનશક્તિ ૧૯૭૧ સુધીમાં વાર્ષિક ૨૦૦,૦૦૦ ટન કરવી.

(૭) પલ્પ અને કાગળ : ૧૯૭૧ સુધીમાં વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ ટનની ઉત્પાદન શક્તિ પહોંચાડવી.

(૮) સોલ્વન્ટ એક્સટ્રેક્શન : ૧૯૭૧ સુધીમાં વાર્ષિક ૮૦૦,૦૦૦ ટન ખોળનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ થઈ શકે તેટલાં કારખાનાં નાંખવાં.

(૯) પરિપૂર્ણ એંજિનિયરિંગ કારખાનાં : બે કારખાનાં ઊભાં કરવાં, જેમાં દરેકમાં ૧૫ થી ૨૦ કરોડની મૂડી રોકવામાં આવે.

(૧૦) રંગો અને રસાયણો : ૧૯૭૧ સુધીમાં રંગો રસાયણોનું ૨૦ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે એક કારખાનું ઊભું કરવું.

(૧૧) રેયોન : રેયોન અને સ્ટેપલ ફાઈબરનું ઉત્પાદન ૧૯૭૧ સુધીમાં વર્ષે ૮ કરોડ રતલ જેટલું વધારવું. *

★

* 'કેમિકલ એજ ઓફ ઇન્ડિયા,' વર્ષ ૧૧, અંક ૨, એપ્રિલ-જુન ૧૯૬૦માં પ્રસિદ્ધ થએલા મૂળ અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ, મૂળ લેખક તથા પ્રકાશકની અનુમતિથી. અનુવાદક : પદ્મકાન્ત ૨. શાહ

નાઈટ્રોજન સમસ્યા*

પ્રો. નીલરત્ન ધાર

[અડતાળીસમી ભારત વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પ્રખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી અને જમીન વિજ્ઞાન (Soil Science)ના અભ્યાસી પ્રોફેસર નીલરત્ન ધાર (અલાહાબાદ યુનિવર્સિટી)ની વરણી કરવામાં આવી હતી. ભારતની એક માત્ર એન્જિનિયરીંગ યુનિવર્સિટી રૂરકીમાં ૩જી જાન્યુઆરીથી ૧૧મી જાન્યુઆરી સુધી આ પરિષદ મળી હતી. ૩જી જાન્યુઆરીએ પ્રોફેસર ધારે એમના અત્યંત પ્રિય વિષય "નાઈટ્રોજન સમસ્યા" ઉપર એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું. પ્રોફેસર ધાર આપણા વૈજ્ઞાનિકોના વડાઓમાંના એક છે. એમનો દેશપ્રેમ પણ અત્યંત જ્વલંત છે. આપણે ત્યાં દર એકરે ખેતીની પેદાશ ઓછી છે, હજારો એકર જમીન ખારી છે, અને એ ખારી જમીનમાં વધારો થતો જાય છે. જમીનની ફળદ્રુપતાનું એક અંગ જમીનમાં રહેલ બંધિત નાઈટ્રોજન (combined nitrogen)નું પ્રમાણ ગણી શકાય. જમીનમાં બંધિત નાઈટ્રોજનનું પ્રમાણ કેવી રીતે વધારી શકાય તેમજ કેવા પ્રકારના ખાતરમાંથી બંધિત નાઈટ્રોજન મેળવવો હિતાવહ છે એ વિષેનાં મંતવ્યો એમણે રજૂ કર્યાં. એમના ભાષણની બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે કદાચ વિજ્ઞાન કોંગ્રેસના ઈતિહાસમાં પ્રથમ જ વાર પ્રતિનિધિઓને ભાષણની નકલ અંગ્રેજીમાં તેમજ હિંદીમાં આપવામાં આવી હતી. તેમના એ ભાષણનો સાર અહીં અમે રજૂ કરીએ છીએ.]

નાઈટ્રોજન ગંધરહિત, રંગરહિત વાયુ છે અને હવામાં તેનું પ્રમાણ લગભગ $\frac{4}{5}$ જેટલું છે. એક એકર ઉપરની હવામાં લગભગ ૩૫,૦૦૦ હજાર ટન નાઈટ્રોજન રહેલો હોય છે. વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવનના અસ્તિત્વ માટે નાઈટ્રોજન અનિવાર્ય છે. ક્લોરોફીલ, પ્રોટીન ઇત્યાદિ જીવનને માટે અનિવાર્ય ગણાતા પદાર્થોમાં નાઈટ્રોજન બંધિત રીતે રહેલો હોય છે. જીવિત ક્રિયા ચાલુ રાખવા માટે નાઈટ્રોજન આવશ્યક છે અને આમ નાઈટ્રોજન વગર જીવન અશક્ય છે.

હવામાં મુક્ત રહેલ તત્ત્વીય નાઈટ્રોજનનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવાનું લેગ્યુમિનસ (Leguminous) વનસ્પતિ (વટાણા ઇત્યાદિ) માટે જ શક્ય છે. પોષણ માટેનો નાઈટ્રોજન બંધિત સ્વરૂપમાં હોવો જોઈએ. આને લીધે જ કોલસા કે લોહના ઉદ્યોગની માફક બંધિત નાઈટ્રોજનનો ઉદ્યોગ જગતમાંના મુખ્ય ઉદ્યોગોમાંનો એક ગણાય છે. ખાતર સિવાય બંધિત નાઈટ્રોજનનો ઉપયોગ રંગ, દવાઓ, અને સ્ફોટક પદાર્થો બનાવવામાં પણ થાય છે. દરેક દેશે પોતાને જોઈતો બંધિત નાઈટ્રોજન જાતે ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ; નહિ તો તેને પરદેશથી મંગાવવો પડે છે. યુદ્ધના વખતમાં પરદેશનો માલ લાવવાનું મુશ્કેલ બને છે. વળી આપણો દેશ તો ખેતીપ્રધાન છે એટલા માટે બંધિત નાઈટ્રોજનનું ઉત્પાદન ભારતમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

---

* મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદક : ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી અને પુનમચંદ પટણી

એમ માનવામાં આવે છે કે અનાજનું ઉત્પાદન લગભગ દસથી બાર હજાર વર્ષ પહેલાં શરૂ થયું હતું. પોતાનાં ઢોરો સાથે રખડતા ભરવાડે જ્યારે કોઈ જગાએ સ્થાયી રહેવાનો વિચાર કર્યો હશે ત્યારે છાણ ઈત્યાદિનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવાનું તેને સૂઝ્યું હશે. વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જમીનની ફળદ્રુપતા ટકાવવા માટે બે દૃષ્ટિબિન્દુઓ પ્રથમથી ચાલતાં આવ્યાં છેઃ બર્નાર્ડ પેલિસી (૧૫૧૦–૧૫૮૯), બેકન (૧૫૬૧–૧૬૨૬) અને ખાસ કરીને વોન લીબીગ (૧૮૦૩–૧૮૭૩)નું એમ માનવું હતું કે જમીનની ફળદ્રુપતા માટે અમુક જાતના ક્ષારો આવશ્યક છે. જ્યારે હોમ (૧૭૧૯–૧૮૧૩), ડેવી (૧૭૭૮–૧૮૨૯), બરઝેલિયસ (૧૭૭૯–૧૮૪૮) વગેરેનું માનવું હતું કે કાર્બનિક વસ્તુઓ (Organic matter) કે જેમાં બંધિત નાઈટ્રોજન રહેલો હોય છે તે ફળદ્રુપતા માટે વધુ અગત્યનો છે. બનાવટી ખાતરોનો પ્રથમ ઉપયોગ સર ડીગ્બીએ ઈ. સ. ૧૬૬૫માં સોલ્ટ પિટરને ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરીને કર્યો એમ મનાય છે. મહાન જર્મન વૈજ્ઞાનિક વોન લીબીગે ખાતરમાં ફોસ્ફેટ અને પોટાશની અગત્યતા ઉપર પણ ભાર મૂક્યો હતો. સત્તરમી સદીથી ઈંગ્લેન્ડમાં હાડકાંનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. તે એટલે સુધી કે લિપઝીગ, વોટર્લુ ઇત્યાદિનાં યુદ્ધક્ષેત્રોમાંથી માનવોનાં અસ્થિઓ ખોદીને ઈંગ્લેન્ડમાં ખાતર માટે લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં તેવી લીબીગે ફરિયાદ કરી હતી! બારમી સદીથી યુરોપમાં દરિયાઈ પક્ષીઓની અઘાર ખાતર તરીકે વાપરવામાં આવતી હતી. પેરૂ ટાપુમાં આવી જાતના અઘારના બહુ જબરજસ્ત થરો આવેલા છે. એ ઉપરાંત દુનિયાના અનેક ભાગોમાં જુદી જુદી જાતના નાઈટ્રેટ ખાણમાંથી મળી આવે છે. આમાંની સૌથી પ્રખ્યાત ખાણ ચિલીમાં આવેલી છે. આવી જાતની ખાણમાં નાઈટ્રેટના ક્ષારોનું પ્રમાણ દસથી પચીસ ટકા જેટલું હોય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં મહાન ઇંગ્લિશ વૈજ્ઞાનિક સર વિલિયમ ક્રુકસ (૧૮૩૨–૧૯૧૯)ને લાગ્યું કે કુદરતમાં મળી આવતા બંધિત નાઈટ્રોજનનો જથ્થો ખૂટી પડતાં વિશ્વમાં ભૂખમરો ફેલાશે; માટે વૈજ્ઞાનિકોએ મુક્ત રીતે રહેલ નાઈટ્રોજનને બંધિત કરતાં જેમ બને તેમ જલદી શીખવું જોઈએ. ઈ. સ ૧૭૮૧માં ઇંગ્લિશ રસાયણશાસ્ત્રી હેનરી કેવેન્ડીશ (૧૭૩૧–૧૮૧૦) સિદ્ધ કર્યું કે હવામાં વિદ્યુતચાપ (Electrical discharge) પસાર કરવાથી નાઈટ્રિક એસિડ બનાવી શકાય છે. હવાના વાતાવરણમાં થતા વિજળીના ઝબકારાથી આવી રીતે દર વર્ષે સો મિલિયન ટન નાઈટ્રોજન નાઈટ્રિક એસિડમાં ફેરવાય છે. જો કે આમાંથી માત્ર દસમા ભાગના જ નાઈટ્રિક એસિડનો લાભ ધરતીને મળે છે. મહાન જર્મન વૈજ્ઞાનિક ફ્રીટ્ઝ હેબરે (૧૮૬૮–૧૯૩૪) નાઈટ્રોજન અને હાઈડ્રોજનમાંથી ઔદ્યોગિક કક્ષાએ એમોનિયા કેમ ઉત્પન્ન થાય તે બતાવ્યું અને બીજા જર્મન વૈજ્ઞાનિક ઓસ્વાલ્ડે (૧૮૫૩–૧૯૩૨) એમોનિયામાંથી નાઈટ્રિક એસિડનું ઉત્પાદન કર્યું. અત્યારે જગતમાં ૭.૪ મિલિયન ટન બંધિત નાઈટ્રોજન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જગતના વપરાતા બંધિત નાઈટ્રોજનના દસ ટકા ખાણમાંથી ક્ષારો રૂપે, દસ ટકા કોલસામાંથી અને એંસી ટકા ઔદ્યોગિક કક્ષાએ બંધિત કરેલ હોય છે. કુલ બંધિત નાઈટ્રોજનના ચોસઠ ટકા નાઈટ્રોજન એમોનિયા તરીકે મેળવાય છે. આમ બંધિત નાઈટ્રોજનનો લગભગ ૨/૩ ભાગ હેબરની પદ્ધતિથી બનાવવામાં આવે છે. આમાં કુદરતી ખાતરો જેવાં કે છાણ વગેરેમાંથી મળતા બંધિત નાઈટ્રોજનની ગણત્રી કરવામાં આવી નથી.

નાઈટ્રોજન ઉદ્યોગની મુશ્કેલી એ છે કે આ ઉદ્યોગમાં મૂડી બહુ મોટા પ્રમાણમાં

આવશ્યક છે. દા. ત., દરરોજના સો ટન એમોનિયા બનાવતા કારખાના માટે લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકવી પડે છે. વિશ્વભરમાં નાઇટ્રોજનીય ખાતરની માંગ વધતી જ રહી છે અને ઉત્પાદન કરતાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલા જ માટે અનિવાર્ય હોવા છતાં માત્ર આર્થિક કારણોથી જ દુનિયાના અનેક દેશોને જરૂર કરતાં બહુ ઓછા નાઇટ્રોજનીય ખાતરથી ચલાવી લેવું પડે છે. પ્રોફેસર ધાર અને એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓએ વર્ષો સુધી પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે કાર્બનિક સંયોજનો જો જમીનમાં ઉમેરવામાં આવે તો જમીનની ફળદ્રુપતા વિષે આવશ્યક અનેક ગુણો જેવા કે પાણી ધરાવવાની શક્તિ ઇત્યાદિ જળવાય છે એટલું જ નહિ પણ આ કાર્બનિક સંયોજનોના ઓક્સીડેશનથી ઉત્પન્ન થતી ગરમીને લીધે કુદરતમાં મુક્ત સ્વરૂપે રહેલ નાઇટ્રોજન બંધિત થઈ જમીનમાં શોષાય છે. અને જમીનમાં નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ પણ વધે છે. સૂર્યનાં કિરણોની હાજરીમાં આ રીતે કુદરતમાં રહેલો મુક્ત નાઇટ્રોજન બંધિત થાય છે. જો જમીનમાં ફોસ્ફેટયુક્ત ક્ષારો ઉમેરવામાં આવે તો વધુ પ્રમાણમાં હવામાંના નાઇટ્રોજનનું બંધન થાય છે. છાણ, ઘાસ ઇત્યાદિ પદાર્થો જમીનમાં ઉમેરવાથી નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ વધે છે અને જમીનના બીજા ગુણધર્મો જે જમીનની ફળદ્રુપતા માટે આવશ્યક છે તેમાં પણ સુધારો થાય છે. બંધિત નાઇટ્રોજન મેળવવાની આ રીતને આપણે "ધાર પદ્ધતિ" ગણીશું.

[પ્રોફેસર ધારના આ પ્રયોગોથી ગાંધીજી પણ ખૂબ ખુશ થયા હતા અને એમણે એમને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. –અનુવાદકો]

ચીન અને જાપાનમાં છાણ ઉપરાંત મનુષ્યના મળનો પણ ખાતર તરીકે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને એને લીધે જ આ બન્ને દેશો દર એકરે આપણાં કરતાં ઘણું વધુ ઉત્પાદન કરે છે.

જમીનની ફળદ્રુપતાનું માપ એમાં રહેલ 'હ્યુમસ' (Humus) થી કરી શકાય છે. હ્યુમસ એટલે છાણ ઇત્યાદિ કુદરતી કાર્બનિક ખાતરોમાં રહેલ નાઇટ્રોજનના સંયોજનોનું મિશ્રણ. જો કુદરતી ખાતરો વાપરવામાં આવે તો જમીનમાં હ્યુમસનું પ્રમાણ ટકી રહે છે. આથી વિરુદ્ધ માત્ર કારખાનાંઓમાં બનાવેલ નાઇટ્રોજનયુક્ત ક્ષારોના ઉપયોગથી જમીન ધોવાઈ જાય છે. અને દર વર્ષે વધુ અને વધુ જમીન બિનફળદ્રુપ બનતી જાય છે. આમ ખાતર તરીકે કુદરતમાં મળી આવતા બધા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો આપણે માટે આવશ્યક છે. ભારતમાં ઈ. સ. ૧૯૫૬માં ૬૩.૨ મિલિયન ટન અનાજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું હતું. આને માટે છ થી સાત મિલિયન ટન નાઇટ્રોજનયુક્ત ખાતર જોઈએ. પરંતુ આપણાં કારખાનાંઓએ તો માત્ર દોઢ લાખ (૦.૧૫ મિલિયન) ટન ખાતર બનાવ્યું હતું. આપણા દેશની વસ્તી બહુ ઝડપથી વધે છે અને આપણે માટે નાઇટ્રોજનયુક્ત ખાતરનો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવાનું જરૂરી છે. આને માટે વધુ કારખાનાંઓ ઊભાં કરવા કરતાં કુદરતી ખાતર જેવાં કે છાણ, મળ ઇત્યાદિના ઉપયોગ વિષે પ્રચાર કરવો તે હિતાવહ છે. ટૂંકામાં, આપણે એમ કહી શકીએ કે ખાતર માટેના આવશ્યક બંધિત-નાઇટ્રોજનનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન કરવું તે શક્ય નથી તેમ જ હિતાવહ નથી. કુદરતી નાઇટ્રોજનયુક્ત ખાતરો અને કેલ્શિયમ ફોસ્ફેટ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કર્યાથી જમીનને આપણે પૂરતો બંધિત નાઇટ્રોજન આપી શકીશું અને તેની ફળદ્રુપતા ટકાવી રાખી શકીશું. સમસ્ત વિશ્વની દૃષ્ટિએ પણ પરિસ્થિતિ લગભગ આ જ

પ્રતિજ્ઞા લેવી' એવું અકારું વાક્ય વાપરવાને બદલે મેં "બારફેર" એવી મૃદૂક્તિ પસંદ કરી છે.

પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ત્રીજી રીતનું નામ "સ્કેલ માપ રીત" છે. આપણા દેશમાં લોકો દેવને અમુક મણ ઘી કે સાકર કે કેશર ચડાવવાની કે ધરવાની બાધા રાખે છે. સામાન્ય રીતે એ વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ ધરવાને બદલે તેની કિંમત જેટલી રકમ રોકડી ધરાય છે. પણ આ કિંમત તે તે વસ્તુઓના ચાલુ બજારભાવ પ્રમાણે નહીં પણ એક નયા પૈસા = એક રૂપિયો કે એવા કોઈ નાના સ્કેલ પ્રમાણે ચુકવાય છે. એટલે કે જેણે ૧૦૦ મણ ઘી ધરવાનું હોય તેને મણ ૧૦૦ × રૂ. ૧૨૦ = રૂ. ૧૨,૦૦૦ નહીં પણ રૂ. ૧૦૦ જ ધરવાના! અને છતાં બાધા પૂરી થઈ ગણાય! આમાં જેમ સ્કેલ નાનું કરી નાખ્યું તેમ કેટલીક વાર મોટું પણ કરવામાં આવે છે. બલિરાજાએ ત્રણ પગલાં ધરતી આપવાનું વચન આપ્યું એટલે વામનજીએ "વામન=વિરાટ" એમ સ્કેલ વધારી દીધું. વ્યસનત્યાગની પ્રતિજ્ઞામાં આવો સ્કેલવધારો ઉપયોગી થાય. એક અંગ્રેજ લેખક વિશે વાંચ્યું છે. તે અતૂટ ધુમ્રપાની હતો. એકવાર તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે આખા દિવસમાં એક જ સિગાર પીવી. તે દિવસથી તે પોતાને માટેની સિગાર પોતાની વોકિંગ સ્ટિક જેવડી એટલે ત્રણ ચાર ફુટ લાંબી અને અધો ઇંચના વ્યાસની રાખતો, અને આખા દિવસમાં એક જ સિગાર પીવાની પ્રતિજ્ઞા પાળતો. આ જ રીતે દિવસમાં એક કે બે જ વાર ચા-કોફી પીવાની પ્રતિજ્ઞાવાળો પોતાનો પ્યાલો ડોલ જેવડો રાખી પ્રતિજ્ઞાને અખંડિત રાખી શકે ખરો.

આ સ્કેલમાપ રીતના પેટામાં જ ગણાય તેવી "સાપેક્ષ માપ." પદ્ધતિ છે. આના એક અડંગ બંધાણીને ડૉક્ટરે સલાહ આપી કે, તમે ચા છોડી દો તો સારું, પણ ન જ છોડી શકો તો પછી માઇલ્ડ પીતા જાઓ. પેલા ભાઈએ માઇલ્ડ ચા પીવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ માઇલ્ડ ચા પીધી ખરી, પણ તેનાથી તેમને જરાયે કેફ ચડ્યો નહીં. તેઓ મૂંઝાયા ત્યાં તેમને પેલી લીટી યાદ આવી:

"મોટા નાના વધુ મોટામાં."

એટલે પોતે જેટલી સ્ટ્રૉંગ ચા પીતા તેથી ત્રણ ગણી સ્ટ્રૉંગ ચા પોતે એકવાર બનાવી પીધી અને પછી પોતાની મૂળ ટેવને આ વધારે સ્ટ્રૉંગ ચાની સરખામણીમાં માઇલ્ડ ગણી ફરી તેવી ચા પીવી શરૂ કરી: "સ્ટ્રૉંગ માઇલ્ડ છે વધુ સ્ટ્રૉંગથી" એ સૂત્રને આધારે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી.

પ્રતિજ્ઞાપાલનની ચોથી રીતને "દેવન્તર" કે "નામફેર" કહી શકાય. સેવકરામ મહેતાજી એક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા તે દરમિયાન એમ. એડ્.ની ડિગ્રી અને કેળવણીના નવા વિચારો લઈને ડૉ. વિનાયક નામના એક ઉત્સાહી ગૃહસ્થ તે શાળાના આચાર્ય તરીકે આવ્યા. આવીને તુરત તેમણે શાળામાં કોઈપણ જાતની શારીરિક સજા કરવાની શિક્ષકોને બંધી કરી. "સોટીધાડ સેવકરામ"ના નામે ઓળખાતા સેવકરામને આ નિષેધ પાળવામાં ઘણી મુશ્કેલી વરતાવા લાગી. ઘણો સંયમ રાખવા છતાં એકવાર તેમનાથી એક વિદ્યાર્થીનો કાન ખેંચાઈ ગયો. ડૉ. વિનાયક પાસે ફરિયાદ ગઈ. તેમણે સેવકરામ

પાસેથી ખુલાસો માગ્યો. સેવકરામે ઠાવકાઈથી કહ્યું, "સાહેબ, મેં વિદ્યાર્થીનો કાન ખેંચ્યો તે કાંઈ કાન ખેંચવા માટે નહીં, પણ તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે ખેંચેલો; કારણ ધ્યાનની ઈન્દ્રિય કાન જ છે ને?" ક્રિયા એકની એક પણ હેતુ જુદો—આ હેત્વન્તર. વ્યસનસાંગંની પ્રતિજ્ઞામાં મારા પડોશી કરુણાશંકર આનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ પાન–તમાકુના ભારે વ્યસની.

"જો ન ખાવે પાન, વહ ઈન્સાન નહીં,
હેવાન હૈ"

અને

"બિન્દ્રાબનમેં ભઈ તમાકુ,
જલ જમનાકા સીંચો,
જિસકે મુખમેં નહીં તમાકુ
વહ હૈ સબસે નીચો."

આ એમનાં પ્રચાર સૂત્રો. એમાં કરુણાશંકર પણ એકવાર, થવા કાળ તે, વ્યસનવિરોધી એક ઉપદેશકની અડફેટે ચડ્યા અને પાનતમાકુ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા. પણ પૂરો એક દિવસ પાનતમાકુ ન ખાધાં ત્યાં તેઓ બેચેન બન્યા. એટલે પોતાની પાસેનાં આરોગ્યશાસ્ત્ર અને વૈદકનાં પુસ્તકો ઉથલાવી તેમણે શોધ કરી કે પોતાને દાંતની મજબૂતી માટે ક્લોરોફિલ, હાડકાંની મજબૂતી માટે કેલ્શિયમ, મોમાં ચાંદાં ન પડે તે માટે 'ટેનિક એસિડ' અને એવા કશાક માટે નિકોટીન—આટલી વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે. તેથી તેમણે ક્લોરોફિલ માટે નાગરવેલનું પાન, કેલ્શિયમ માટે ચૂનો, ટેનિક એસિડ માટે કાથો અને નિકોટિન માટે તમાકુ—આ બધાંનું મિશ્રણ લેવું શરૂ કરી દીધું. પ્રતિજ્ઞાને બાધ ન આવ્યો કારણ વસ્તુઓ ભલે તેની તે પણ ખાવાનો હેતુ જુદો ને? માછલાં ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા પેલા કોળીએ "ખાડામાંહ્યલાં ખદબદિયાં" ખાધાં અને પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળી.

મેં વર્ષો પૂર્વે ચાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી અને એક પછી એક આ બધી રીતો અજમાવી મેં પ્રતિજ્ઞા–પાલન કરેલું.

આજે તો હવે આ રીતે પ્રતિજ્ઞાપાલન કરતો કરતો હું પ્રતિજ્ઞાથી પર થઈ ગયો છું. મેં મારા વ્યસન સાથે એટલે કે ચા સાથે કેવલાદ્વૈત સાધ્યું છે. ચા તે હું અને હું તે ચા. હું ચા પીઉં છું કે ચા મને પીએ છે તે બન્ને સત્ય છે—સરખું જ છે. જ્યાં પાતા અને પેય અખંડૈકરસ બની ગયાં હોય ત્યાં કોણ કોને છોડે? બે અલગ વસ્તુઓ હોય તો તેમની આસપાસ કે તેમની વચ્ચે બંધન સંભવે અને બંધન હોય ત્યાં તે છોડવાની વાત હોઈ શકે: પણ જ્યાં વ્યસન અને વ્યસની એકાકાર થઈ જાય ત્યાં બંધારણ શું અને બંધારણ છોડવાનું શું? છોડવાની પ્રતિજ્ઞા શી? પછી તો એ પરિભાષા જ અર્થહીન છે. ત્યારે આજ મારી આ સ્થિતિ છે. થોડાએક વિરલાઓ કદાચ આ સ્થિતિને પામ્યા હશે.

તો મેં બતાવેલ રીતોથી વ્યસનત્યાગની પ્રતિજ્ઞા પામનારાઓ અને મારા જેવા વિરલ સિદ્ધ પુરુષો બેધડક ગાઈ શકે,

"અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળીએ રે."*

卐

---

* આકાશવાણી, રાજકોટના સૌજન્યથી

વ્યાપાર, વાહન વ્યવહાર, ઉદ્યોગો વ૦ માં નિષ્ણાતો કરતાં ધંધાને સુસંગત પ્રાથમિક જ્ઞાન ધરાવનારાઓનું પ્રમાણ અનેકગણું હોય છે. એટલે જો માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વાણિજ્યને લગતા જરૂરી બધા જ વિષયો ભણાવવાની જોગવાઈ કરવામાં આવે અને હાયર સેકન્ડરીના અભ્યાસક્રમને આ જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી ઘડવામાં આવે તો, આજે જે અધકચરું ભણીને વિદ્યાર્થી કફોડી સ્થિતિમાં મુકાય છે તે દુઃખદ બિના ટાળી શકાય એમ છે. એટલે માધ્યમિક શાળામાં નાણું, હિસાબ ગણવાની રીત, આંકડાશાસ્ત્રનું પ્રાથમિક જ્ઞાન, સુથારી કામ, લુહારી કામ, વીમો, તાર ટપાલ અંગેનું માહિતીજ્ઞાન, જાહેર કંપનીઓ, વાહનવ્યવહારનાં સાધનો, સીવણ ભરતકામ, કાંતણ, વણાટ, છૂટક તથા જથ્થાબંધ વેપારીઓ અને જુદા જુદા આડતિયા વિષે જ્ઞાન આપવાની જોગવાઈ હિંદભરમાં થતા વાણિજ્ય અને વેપારના વ્યવસાયમાં એમની વરણી થવી સરળ થઈ પડશે. અને સામાન્યતઃ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી સ્નાતક અથવા અનુસ્નાતક થઈ વ્યવસાયમાં પડતાં જે મૂંઝવણ અનુભવવી પડે છે તે ઘણે અંશે ટળી જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વધુ વ્યક્તિઓની જરૂર ન હોઈ વૈજ્ઞાનિક રીતે વધુ આગળ પડતા દેશોમાં માધ્યમિક શાળાઓમાં જ વાણિજ્ય અને વ્યાપારના વિષયોનું પ્રાથમિક અને જરૂરી જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે. અને વિદ્યાર્થીઓને વિષયની વરણી કરવાની યોગ્ય તક મળે છે. વળી એટલા ખાતર જ હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલોમાંથી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને વિનીત કહેવાને બદલે આ દેશોમાં તેઓને સ્નાતક કહેવાની પ્રથા દાખલ કરી છે. એટલે કે શિક્ષણના પહેલા બે તબક્કામાં વિદ્યાર્થી તેર વર્ષ ગાળી વીસ વર્ષનો થઈ યોગ્ય વિષયની વરણી કરી સ્નાતક પદ પ્રાપ્ત કરી વ્યવસાયની પસંદગી કરી જીવનપથની કૂચ શરૂ કરી દે છે.

અહીં જણાવેલી પૂર્વભૂમિકા પરથી નીચેના મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે:

(૧) હાલના તબક્કે શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ, વ્યવસાય અંગે મળતી તકોનો જુદી જુદી કક્ષાએ સમન્વય સાધી ઘડાવો જોઈએ.

(૨) વિદ્યાર્થીઓ વિશ્વવિદ્યાલયમાં મર્યાદિત સંખ્યામાં જ જાય એટલે કે જરૂરી અને પર્યાપ્ત જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી જ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે.

(૩) જેઓ પાસે વિશ્વવિદ્યાલયમાં જવા માટે જરૂરી અને પર્યાપ્ત જ્ઞાન ન હોય તેઓ માટે માધ્યમિક શાળામાં પોલિટેકનિક, વોકેશનલ ટ્રેઈનિંગ, રાત્રીશાળાઓ, કોરસ્પોન્ડન્સ કોર્સીસ વગેરેની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

આ મુદ્દાઓને લક્ષમાં લઈ યુ. એસ. એ.માં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓના આંકડા સૂચક લાગશે:

કિન્ડરગાર્ટનથી માંડી આઠમા ગ્રેડ સુધી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૩,૦૬,૫૦,૦૦૦
આઠમા ગ્રેડથી બારમા ગ્રેડ એટલે મેટ્રિક સુધી ,, ,,	૮૪,૨૪૦૦૦
કુલ	૩,૯૦,૮૪૦૦૦

ઉચ્ચ શિક્ષણ જેમાં વ્યવસાયી શાળાઓ અને જુનીઅર	
કોલેજોનો સમાવેશ થાય છે તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૩૪,૫૦,૦૦૦
ખાનગી વ્યાપારી શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૫,૦૦,૦૦૦
નર્સ ટ્રેઈનિંગ સ્કુલોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૯૧,૦૦૦
	૪૦,૪૧,૦૦૦
કુલ ભણતા	૪,૩૧,૩૫૦૦૦

ત્રણે તબક્કે ભણતા વિદ્યાર્થીઓના ૮ ટકા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બધી કક્ષાએ અભ્યાસ કરે છે.

આપણી સરકારે પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં આ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપ્યું નથી.

યોજનાઓમાં ગ્રાન્ટ્સ કમિશન દ્વારા જરૂરી સગવડો પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે સરકારે ૨૧૨૨.૧ કરોડ અને ૫૦૪૦ કરોડ રૂપિયાની જોગવાઈ કરી છે અને એને અંગે બેકારી શક્ય અંશે દૂર કરવાનો નિર્દેશ થયો છે. દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનામાં બેકારી પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. દેશના વિકાસ અંગે વ્યવસાય માટે તાલીમ પામેલાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી ઊભી થાય એવી વ્યવસ્થા કરાઇ છે. અને શિક્ષિત બેકારોને તાલીમ આપી તેને વ્યવસાયી બનાવવાનો પ્રોગ્રામ અપાયો છે. દુનિયાની વસ્તી ૧૯૨૦માં ૧૮૩ કરોડ, ૧૯૩૦માં ૨૦૦ કરોડ, ૧૯૪૦માં ૨૨૧ કરોડ, ૧૯૫૦માં ૨૪૦ કરોડ અને ૧૯૬૨માં ૩૦૦ કરોડ થનાર છે. ૧૬૫૦માં દુનિયાની વસ્તી માત્ર ૪૭ કરોડ હતી. વસ્તીનો વિકાસ છેલ્લાં ૪૨ વર્ષમાં અતિ ઝડપી છે અને એ ઝડપ શિક્ષણ લેતી વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં વધુ વિકસી છે. એટલે તીવ્ર ગતિથી વિકસતી ઘટમાળા યોજનાઓના અંદાજમાં ફેરફાર માગતી જાય છે. હિંદની વસ્તી છેલ્લા દશકામાં ૨૩ % વધી છે એટલે કે ૩૨ કરોડ પરથી ૩૯ કરોડ થઈ છે. વળી અભણપણું દૂર કરવાનું અત્યંત જરૂરી હોઈ વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં ઘણો મોટો વધારો થતો હોઈ સરકારને ત્રીજી યોજનામાં લક્ષ્યાંકો અતિ મોટા બનાવવા પડયા છે અને તેથી જ દેશના સર્વાંગી વિકાસમાં આબાલવૃદ્ધને સક્રિય ફાળો આપવાની પરમ ફરજ આવી પડી છે.'

યોજનાઓ દ્વારા અશિક્ષિત પ્રૌઢોને પ્રૌઢશિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા વ્યાપારી તાલીમ આપી ઉદ્યોગ, રેલવે, જેલ, પોલીસ, ઇસ્પિતાલો વ૦માં નોકરી આપવાની સવલતો કરાઈ છે.

સતત વિકસિત રહેતા ધંધાઓ જેવા કે આયર્ન અને સ્ટીલ, સીમેન્ટ, ટેક્ષટાઈલ્સ, ખાણ ખનિજમાં પણ વાણિજ્યનું જ્ઞાન પામેલાઓની ઉત્તરોત્તર નોકરી કે ધંધા મળતા જાય છે અને જશે.

દેશના સદ્ભાગ્યે આસામ, પંજાબ અને છેલ્લે છેલ્લે ગુજરાતમાં તેલની શોધ થતાં વાણિજ્ય અથવા વાણિજ્ય અને વ્યાપારનું શિક્ષણ પામેલાઓ બેકાર નહીં રહેશે. દેશની પેટ્રોલીઅમની જરૂરીઆત ૬ કરોડ ટન વધી ૧૦ કરોડ ટન ૧૯૬૫માં થનાર હોઇ અને વ્યાપારી પાયા પર તેલ મળવાની શકયતા ગુજરાતમાં ઊભી થઈ હોઇ વાણિજ્ય અને વ્યાપારનું શિક્ષણ મેળવનાર ગુજરાતીને નોકરી કે ધંધો મળવો સુગમ થઇ પડશે.

જિંદગીના વીમાનું રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં ૧૨૭૫ કરોડ રૂપિયાનો વીમો વધીને ૧૯૬૬માં ૮૭૦૦ કરોડ રૂપિયા થવાનો અંદાજ સેવાયો છે એટલે વધેલું કામ ઘણાને રોટી આપશે. દા. ત. હાલ વીમા કોરપોરેશનમાં કામ કરતા ૨૧૦૦૦ નોકરીઆતોની સંખ્યા વધીને ઓછામાં ઓછી એક લાખ થશે. સાથે સાથે ૪ લાખ એજન્ટો વધીને ઓછામાં ઓછા ૧૫ લાખ થવાની વકી છે. આને માટે સરકારમાન્ય અભ્યાસક્રમો ફેડરેશન ઓફ ઇન્સ્યોરન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટસ તરફથી રચાયા છે. અને અમદાવાદ ખાતે પણ જેની 'અમદાવાદ ઇન્સ્યોરન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' નામે શાખા છે તેના તરફથી પરીક્ષાની વ્યવસ્થા અને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. વળી કોસ્ટીંગ નામું વગેરેની પણ પરીક્ષાઓ ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા જેનો અભ્યાસક્રમ સરકારમાન્ય હોય તેના દ્વારા લેવાય છે.

બિનવિકસિત દેશોમાં ખેતી પર લોકોનું ધ્યાન વધારે હોય છે. અમેરિકા ૧૮૨૦માં ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. રોજી મેળવનારામાંના ૭૨ ટકા ખેતીમાંથી રોજી મેળવતા હતા. પરંતુ વિજ્ઞાનની આગેકૂચ સાથે આ ટકાવારી ૧૮૭૦માં ૫૩ ટકા થઈ, ૧૯૨૦માં ૨૭ ટકા થઈ અને ૧૯૫૦માં ૧૨ ટકા થઇ છે. અર્થાત્ કે ૧૯૫૦માં રોજી મેળવનારાઓની સંખ્યામાંથી ૮૮ ટકા બિનખેતીદારો હતા. ૧૮૨૦ માં રોજી મેળવનારાઓની સંખ્યા દેશના ૪૪ ટકા એટલે ૨૮,૮૧૦૦૦ હતી અને ૧૯૫૦ માં રોજી મેળવનારાઓની સંખ્યા દેશના ૫૪ ટકા એટલે ૬૦,૦૫૪૦૦૦ હતી. ૧૮૨૦ માં ખેતીમાંથી રોજી મેળવનારની સંખ્યા ૨૦૬૮૩૨ હતી તે વધીને ૧૯૫૦ માં ૭૨૦૬૪૮ થઈ પરંતુ કુલ રોજી મેળવનારાની ટકાવારી પ્રમાણે આ સંખ્યા ૭૨ ટકાથી ઘટીને ૧૨ ટકા થઈ. અને છતાં ખેતી ઉત્પાદન ઉત્તરોત્તર વધ્યું છે. અને દરમ્યાન દેશના સર્વક્ષેત્રે સર્વાંગી વિકાસ થયો છે. યુ. એસ એ.નો વિકાસ જોતાં આપણે એનાથી ૧૩૦ વર્ષ પાછળ છીએ પરંતુ દુનિયાનો વિજ્ઞાનક્ષેત્રે થયેલ વિરાટ વિકાસ હિંદના આર્થિક વિકાસમાં ઝોક લાવી શકે છે. અને ૧૩૦ વર્ષમા જે અન્યત્ર મેળવાયું હોય તે પંદર વર્ષમાં મેળવવું શકય છે. એટલે જ વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે સાથે આપણા દેશમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોની નવી નવી ક્ષિતિજો રચાતી જનાર છે અને ખેતીક્ષેત્રે માણસોની જરૂરીઆતો વૈજ્ઞાનિક શોધોને લીધે ઓછી થતાં વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે રોજી મેળવવાના અવકાશો ઊભા થનાર છે. નૂતન યુગમાં રોજી મેળવનારાઓના અનેક ગણા પ્રકારો થશે, જેમાંથી વાણિજ્ય અને વ્યાપારનું વિધવિધ ક્ષેત્રે જ્ઞાન મેળવનાર વર્ગને વ્યવસાય એટલે ધંધો કે નોકરી મેળવવા હવે પછીના ગાળામાં નિરાશા મળશે નહીં. *

★

* ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

બલિદાનનું ફળ

[એક સાચી ઘટના]

સરોજિની મહેતા એમ. એ.

ઇંદ્રજીત અને કલ્યાણી કોલેજમાં સહાધ્યાયી હતાં અને પહેલા વર્ષમાંથી જ તેમને ગાઢી મૈત્રી થઈ હતી. બન્ને બુદ્ધિશાળી હતા અને બન્નેનું વ્યક્તિત્વ પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું હોઈ સામા ઉપર છાપ પાડે તેવું હતું સ્થિતિ બન્નેની સાધારણ હતી, એટલે ડોક્ટર થવાનાં સ્વપ્નાં ફળીભૂત થવા સંભવ ઓછો હતો. છતાં આશા અમર હતી.

ઇંટર સાયન્સમાં બન્ને બહુ સારી રીતે પાસ થયા, એટલે ડોક્ટર થવાની લગની બન્નેને લાગી બન્યું એવું કે કલ્યાણીના માર્ક ઇંદ્રજીત કરતા એક ટકો વધારે હતા. એટલી દફા-વારીને કોલેજે પ્રવેશ માટે લાયક ગણી કલ્યાણીને પ્રવેશ મળ્યો અને ઇંદ્રજીતને ન મળ્યો. એની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો ' જો કોઈ વિદ્યાર્થી પ્રવેશપત્રક પાછું ખેંચશે તો તમને પ્રવેશ મળશે " એવો શેરો ઇંદ્રજીતની અરજી ર મારવામાં આવ્યો. પણ એ તો લૂખું આશ્વાસન હતું એ ઇંદ્રજીત સમજતો હતો. મહામહેનતે મળેલો પ્રવેશ કોણ છોડી દે ? કલ્યાણી આગળ એણે હૃદય ઠાલવ્યું.

" પણ તું બી એસસી. થઈ જાય તો પછી મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે " કલ્યાણીએ એને હિંમત આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

ફીકું હસતાં ઇંદ્રજીત બોલ્યો : " એટલા વરસ ખેંચવાના કાવડિયાં જોઈએ ને ! હશે, મારે બદલે તું ડોક્ટર થઈશ તે જોઈને હું રાજી થઈશ "

કલ્યાણી વિચારમાં પડી પણ કંઈ બોલી નહિ

ત્રણ દિવસ પછી ઇંદ્રજીત ઉપર મેડિકલ કોલેજમાંથી કાગળ આવ્યો કે " એક વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશપત્રક પાછું ખેંચ્યું છે એટલે તમને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે "

અતિશય નવાઈ પામતો એ કોલેજમાં ગયો. અને કયા મૂર્ખ છોકરાએ મળેલી તક જવા દીધી તેની તપાસ કરી ઓફિસના કારકુને હસીને કહ્યું : " મૂર્ખ છોકરો નહિ — મૂર્ખ છોકરી છે તમે જાણો છો ને બૈરાંના મન — આજ એક વિચાર કરે ને કાલે બીજો કદાચ અભ્યાસક્રમ હમણાં જ વાંચ્યો હોય ને તે જોઈ ડરી પણ ગઈ હોય હશે, ચાલોને તમે તો ફાવ્યા ! ને બૈરાં દાક્તર થઈને શી ધાડ મારવાનાં હતાં ? એના કરતાં એક પુરુષ ડોક્ટર થાય તે સારું."

ઇંદ્રજીત ઉદ્વેગથી આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો એણે પૂછ્યું : " હરકત ન હોય તો એ છોકરીનું નામ કહેશો ? "

ફાઈલ ઉથલાવતા કારકુને કહ્યું . " હરકત શી હોય ? એણે કંઈ નામ છાનું રાખવાનું કહ્યું નથી. આ રહ્યું નામ : કલ્યાણી વકીલ "

દિઙ્મૂઢ જેવો ઇંદ્રજીત સાંભળી રહ્યો એમનો એમ પાછો જતો હતો ત્યાં કારકુને ટેબલ ઉપર પેન્સિલ ઠોકી આમંત્રણ કર્યો : " કેમ મિસ્ટર, તમારે પણ નામ પાછું ખેંચવું છે ? "

"ના, ના; શા ઉપરથી એમ પૂછો છો ?"

"ત્યારે ફી ભરતા જાઓ ને. એ માટે તો આવ્યા હશો."

ઇંદ્રજીતે અચકાતાં અચકાતાં પૂછ્યું: "હું કાલે ભરું તો ચાલશે ?"

"હા, ચાલશે. પણ પરમ દિવસે છેલ્લો દિવસ છે તે યાદ રાખજો. નહિ તો પ્રવેશ જશે."

કલ્યાણીને ઘેર જ સીધો ઇંદ્રજીત દોડયો. પણ એ તો પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ જ હતી અને કોલેજના કારકુને કહી હતી તે જ દલીલ કરી. એક સ્ત્રી કરતાં એક પુરુષ ડૉક્ટર દેશને વધારે ઉપયોગી નીવડે. એને સમજાવવાના ઇંદ્રજીતના બધા પ્રયત્નો નકામા ગયા.

રૂંધાયેલા સ્વરે એ બોલ્યો: "તેં મને જિંદગીભરનો ઋણી કરી દીધો. તારા આ ત્યાગનો બદલો હું કેવી રીતે વાળીશ ?"

*

બે વરસ વીતી ગયાં અને કલ્યાણી બી. એસસી. થઈ ગઈ. એ પછી તરત ઇંદ્રજીતના પિતા ગુજરી ગયા. ભાઈબહેન હતાં નહિ. પિતાના પેનશન ઉપર જ બધો આધાર હતો: વળી પાછો અભ્યાસ અધવચથી છોડવાનો પ્રશ્ન આવી પડયો. પણ કલ્યાણીએ રસ્તો શોધી કાઢયો — એણે ઇંદ્રજીત સાથે લગ્ન કરી લીધું. ફર્સ્ટ ક્લાસ બી. એસસી. હતી એટલે એને નોકરી તરત મળી.

પણ મોટા શહેરમાં ઘર ચલાવવું અને ઇંદ્રજીતના દાક્તરી અભ્યાસનું ભારે ખર્ચ પૂરું પાડવું એ રમત વાત નહોતી. એકલી નોકરીમાંથી એ બધું નીકળે તેમ નહોતું. સવારે અંધારામાં ઊઠી રસોઈ અને બીજું કામ પતાવી લેતી. પછી બે ટયુશનો કરી, ડબ્બામાં ભાખરી શાક લઇ નોકરીએ જતી. સાંજે ઓફિસમાંથી બારોબાર બીજી એક નાની ઓફિસે જઇ ત્યાંના કાગળો ટાઇપ કરી આપતી. રાત્રે ઇંદ્રજીતને ગરમ રસોઈ કરી જમાડતી. નોકરોના પગારનું ધોરણ વધતું ગયું તેમ કલ્યાણીએ હાથે કામ કરવાનું વધાર્યું: થોડા વેતનમાં ન છૂટકાનું કામ જ નોકર પાસે કરાવતી. પરોઢથી મોડી રાત સુધી એને શ્રમયજ્ઞ ચાલતો.

ઇંદ્રજીતની પરીક્ષાની ફી ભરવાની આવે કે ડોક્ટરી અભ્યાસનાં મહા મોંઘાં પુસ્તકો ખરીદવાનાં હોય ત્યારે કલ્યાણીને પિતાને ત્યાંથી મળેલા થોડાઘણા દાગીનામાંથી એકાદ વેચવો પડતો. આ સર્વ છતાં એ હમેશાં પ્રસન્ન જ રહેતી. ઇંદ્રજીતની અભ્યાસની કારકિર્દી પણ યશસ્વી નીકળી; અને કલ્યાણીના ત્યાગ વિષે, એના શ્રમ વિષે એ સદા જાગ્રત રહેતો અને કહ્યાં કરતો કે "એક વાર દાકતર થઈ જવા દે — જોજે હું તરત જામી ન જાઉં તો પછી તારો ખોળો રૂપિયાથી ભરી દઇશ; અરે ખોળો શું તને આખી ને આખી પૈસાના ઢગલામાં દાટી દઇશ !"

છેવટે ઇંદ્રજીત એમ. બી. બી. એસ. થયો. કલ્યાણીએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. પણ ઇંદ્રજીતની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થઈ નહોતી. એને સર્જન થવું હતું — જો કલ્યાણી દુઃખેસુખે બીજાં બે વરસ કાઢી નાખવા તૈયાર હોય તો. કારણ 'સ્પેશિયલાઇઝેશન' વગર સાધારણ દાક્તરનો કંઈ પત્તો આજના જમાનામાં લાગે નહિ. સહેજ પ્રાથમિક આઘાત લાગવા છતાં કલ્યાણીએ આ દલીલનું તથ્ય સ્વીકાર્યું. બીજાં બે વર્ષ શ્રમ ચાલુ રાખવાનો, બાળકની માતા બનવાનું મુલતવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ બે વર્ષ પણ પૂરાં થયાં. ઇંદ્રજીતે આનસહિત એમ. એસ.ની પરીક્ષા પસાર કરી.

પણ હિંદી ડિગ્રીવાળા સર્જનને કોઈ મોટા લોકો ભણકારતા નથી—એને તો ગરીબ દરદીઓ જ મળે. વળી તેમાં ન મળે કીર્તિ કે ન મળે પૈસો. ઇંદ્રજીત જેવો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી શા માટે એમ પાછળ રહે?

કલ્યાણીની મહેનતના રળતરમાંથી વિલાયતનું ખર્ચ તો નીકળે તેમ નહોતું. તે માટે તો સ્કોલરશિપની ગોઠવણ કરી. પણ મુસાફરીના અને બીજા પ્રાથમિક ખર્ચ માટે કલ્યાણીના રહ્યાસહ્યા દાગીના વેચી નાખવા પડ્યા, અને એની બચત પણ સાફ થઈ ગઈ. પોતાનું જીવન નિભાવવા કલ્યાણીને નોકરી પણ ચાલુ રાખવી પડી.

ત્રણ વરસે ઇંદ્રજીત એફ. આર. સી. એસ. થઈને આવ્યો, અને એને આશા હતી તેમ તરત જ જામી ગયો. કલ્યાણીને નોકરી મૂકાવી દીધી. ઘરમાં ધીમે ધીમે સગવડ વધારી. બાળકો પણ ઘરમાં રમતાં થયાં. પ...ણ...વરસોના શ્રમથી હવે કલ્યાણીનું તેજ હરાઈ ગયું હતું, એને અકાળે વૃદ્ધત્વ આવી ગયું હતું.

આવક વધતી ગઈ તેમ ઇંદ્રજીતનું ઘરમાં રહેવાનું ઘટતું ગયું. રાત્રે ઑપરેશનો તો ન કરવાં પડે—કોઈ ખાસ ગંભીર કેસ સિવાય. પણ દરદીઓ તો તપાસવા પડે અને ઘણી વાર ઇંદ્રજીતને ઘેર આવતાં દસ વાગી જતા. કલ્યાણી બહુ કામ ન કરવા શિખામણ આપતી, ઠપકો પણ આપતી, પણ કંઈ પરિણામ આવતું નહિ.

કોઈક વાર આરસીમાં પોતાનું ઝંખવાયેલું રૂપ જોઈ કલ્યાણી વિચારે ચઢી જતી. ઇંદ્રજીત મોડી રાત સુધી ખરેખર દરદીઓ તપાસતો હશે? પણ તરત પોતાના ઉપર તિરસ્કાર લાવતી. વીસ વરસના પ્રેમ-પરિચય પછી આવી શંકા કરવી તે ઘટિત કહેવાય?

મન મનાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં કલ્યાણીને લાગવા માંડ્યું કે ઇંદ્રજીત પહેલાંનો ઇંદ્રજીત રહ્યો નથી. કલ્યાણી સુંદર વસ્ત્રો પહેરે એ બાબત પહેલાં એ ખૂબ જ આગ્રહ રાખતો. પણ હમણાં એક દિવસ એણે નાઈલોનની સાડી પહેરી ત્યારે કંઈક કંટાળાને બોલ્યો હતો કે 'આ તને શોભતી નથી.' પાર્ટીઓમાં, સમારંભમાં ન છૂટકે જ કલ્યાણીને સાથે લઈ જતો—બનતાં સુધી ટાળતો.

બધું છતાં પ્રત્યક્ષ પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી કંઈ મનમાં લાવવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી કલ્યાણી આનંદમાં રહેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરતી. બાળકોમાં મન પરોવી કુવિચારો દૂર રાખવા મથતી. અન્ય દુઃખી સ્ત્રીઓને જોઈ બોલતી કે "મારે શું નથી? ખ્યાતનામ પતિ છે, સુંદર બુદ્ધિશાળી બાળકો છે, પૈસાની રેલમછેલ છે. આથી વધારે શું જોઈએ?" અને બળવો પોકારતા મનને આવી દલીલોથી દાબી દેતી.

પણ ઇંદ્રજીતનું ઘરમાં આવવાનું તો છેક ઓછું થતું ગયું. જમવાનું પણ ઘણુંખરું એ વખત ક્લીનિક ઉપર જ મંગાવી લેતો; અને ઘણીવાર રાત્રે પણ ઘેર આવતો નહિ. "એક બહુ ગંભીર કેસ છે એટલે ક્લીનિક ઉપર રહેવું પડશે" એવો ટેલીફોન ઘેર કરી દેતો.

★

થોડાં વર્ષથી બહારગામ ગયેલો એક જૂનો મિત્ર અચાનક એક દિવસ મળવા આવ્યો: ઇંદ્રજીત તો નિયમ મુજબ ઘેર નહોતો જ. પણ કલ્યાણીને જોતાં જ એ ઉત્સાહથી બોલી ઊઠ્યો:

"વાહ, ભાઈ, કમાલ કરી દીધી છે ઇંદ્રજીતે તો! ક્યાં તમારી પહેલાંની જિંદગી અને ક્યાં આ! ને હવે નવા બંગલામાં જશો એટલે તો સ્વર્ગ માથે અડકશે."

"નવા બંગલામાં?" કલ્યાણીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"હા, હા, કેમ અજાણ્યાં થાઓ છો? તમારા મનમાં કે મારી નજર લાગશે? પણ એવું નથી હોં, ભાભી! હું તો તમારા સારામાં જ રાજી છું. આપણો સંબંધ કંઇ આજકાલનો છે? હું તો કાલે સહેજ જ તમારા નવા બંગલાની નજીક એક ઠેકાણે ગયો હતો. મને તો ખબરે નહિ: પણ એ લોકોએ જ કહ્યું કે 'જુઓને આ ડૉ. ઇંદ્રજીતે શું ગજબનો ફક્કડ બંગલો બાંધ્યો છે! ને ફરનીચર પણ અમે તો મોટરલોરીમાંથી ઊતરતું જોઈને દાંતમાં આંગળાં કરડી ગયાં. ખરેખર તમે ભાગ્યશાળી છો."

કલ્યાણી સ્તબ્ધ થઈ સાંભળી રહી. મિત્રની વાતોમાં રસ ન રહ્યો. એને જેમ તેમ વિદાય કરી. પણ એ જાય તે પહેલાં નવા બંગલાનું ઠેકાણું એને શક ન આવે તેમ કુનેહથી જાણી લીધું.

રાતના દસ વાગી ગયા હતા. ઇંદ્રજીત હજી ઘેર આવ્યો નહોતો. પોતાની આગવી મોટર કઢાવી કલ્યાણીએ નવા બંગલાનું સરનામું આપ્યું. મોટર થોડે દૂર ઊભી રખાવી પોતે ચાલતી જ બંગલામાં ગઈ.

ઝગઝગાટ દીવા બળતા હતા. આગલું બારણું ખુલ્લું જ હતું. પગથિયાં ચઢી કલ્યાણી દીવાનખાનામાં પેઠી. સામે મોટા સોફા ઉપર લાંબો થઈ ઇંદ્રજીત બેઠો હતો અને એના ખોળામાં માથું મૂકી એક પ્રખ્યાત નટી સૂતી હતી!

*

સાભાર-સ્વીકાર

ભારત સરકારનું પ્રકાશન

જ્વાલામુખી [નેશનલ બુક ટ્રસ્ટનું પુસ્તક] લેખક : અનંત ગોપાળ શેવડે; અનુવાદક : નટવરલાલ જાની. પ્રકાશક : મિનિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ફર્મેશન એન્ડ બ્રોડકાસ્ટીંગ, ભારત સરકાર, ન્યૂ દિલ્હી-૧. પૃ. સંખ્યા ૨૪૪ કિં. ૨-૫૦.

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ૦ વડોદરા તરફથી પ્રકાશિત

દયારામ :-સંપાદક-આલોચક : ભોગીલાલ સાંડેસરા
પૃ. સંખ્યા ૧૨૪ કિં. રૂ. ૨-૫૦

મનોમુદ્રા :-લેખક : 'ઉશનસ' કિં. રૂ. ૧-૦૦

સંકેત :-લેખક : જયંત પાઠક કિં. રૂ. ૧-૦૦

અંગુ મોચી :-લેખક : તોલ્સ્તોય, અનુ૦ : રમણલાલ સોની કિં. રૂ. ૧-૦૦

તણખો બાળે ઘર : " " કિં. રૂ. ૦-૭૫

સામાજિક કાર્યકર તરીકેના મારા અનુભવો

શારદાબેન મહેતા

જીવનનાં ચાર કોડી વર્ષો નિઃસંશય, એ એક લાંબો કાળ છે! પાછળ દૃષ્ટિપાત કરું છું અને મારી આંખો સમક્ષ એ સારો યે કાળ એક ચલચિત્રની માફક રજૂ થાય છે.

અલબત્ત, પ્રથમનાં વીસ વર્ષો તો અભ્યાસમાં વીત્યાં. સીત્તેર સાલ પહેલાં કન્યાઓ માટે પ્રાથમિક કેળવણીનાં મૂળ પણ ઊંડાં નહોતાં; તો પછી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રની સ્થિતિ તો કોઈ પણ કલ્પી શકશે પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે મને અને મારી બહેનને બહાદુર અને પ્રગતિશીલ વિચારસરણી ધરાવતાં માતાપિતા મળ્યાં હતાં. સામાજિક પ્રણાલિકાઓ અને આસપાસના લોકોની સખત નિંદાઓની પરવા કર્યા વિના અમને સહશિક્ષણ આપતી કોલેજોમાં ઉચ્ચ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આપવાનો એમણે નિર્ધાર કર્યો એ વસ્તુ જ અમારે માટે એક કેળવણી સમી બની ગઈ. અમારા શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો ઉચ્ચ શક્તિશાળી હતા એ પણ અમારું સદ્‌ભાગ્ય હતું સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ ખજાનાએ અમારી દૃષ્ટિ વિસ્તૃત કરવામાં સહાય કરી એક પ્રકારના સંપૂર્ણ જીવનના આનંદો માણવાની આ તકપ્રાપ્તિના સંતોષ અને આનંદે એક સ્વપ્ન જગાવ્યું અને તે ગુજરાતી બાળાઓ માટે પણ એવું જ વાતાવરણ પ્રગટાવવાનુ મારા જીવનની પ્રવૃત્તિઓ માટેની પ્રેરણાનું મૂળ આ સ્વપ્નમાં હતું.

આજે જગત રેલગાડીઓ અને મોટરોની ગતિથી આગળ નથી વધતું, પણ સ્પુટનિકની જેવી ગતિ એમાં આવી ગઈ છે. પરિણામે હું એમ પણ કહુ કે છેલ્લાં પચાસ-સાઠ વર્ષના ગાળામા સમાજમાં જે પરિવર્તન થયું છે તે પણ સ્થાયી નહિ રહે. આપણે ગતિને વધારે ને વધારે તેજ બનાવવા માગીએ છીએ. એ જ આપણું ધ્યેય છે. અને એ ધ્યેયને પહોંચવા માટે વર્તમાનકાળના કાર્યકરોએ આપણું સમાજ બંધારણ સુધારવા માટે માર્ગ અને સાધનો શોધવાં પડશે. અને એમ પણ બને કે એ ભૂતકાળના અનુભવો, આપણા માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નો અને મુશ્કેલીઓ નિવારી એ માર્ગ સરળ રીતે ઓળંગી શકાય એવો બનાવવા માટે ઉપયોગી પણ નીવડે.

પહેલાંના એ યુગમાં આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ આજે છે એના કરતાં ઘણી ભિન્ન હતી. આજની બાળાઓને અને સ્ત્રીઓને તો એ ખ્યાલ પણ નહિ આવે કે કન્યા-કેળવણી માટે કેટલાં કડક બંધનો હતાં! બાળલગ્ન એ તો એમાં સૌથી મહાન અવરોધ હતો. અગિયાર અને વધારેમાં વધારે તો બાર વર્ષ પછી છોકરીઓને નિશાળે જવા દેવામાં નહોતી આવતી. તદુપરાંત કેળવણીની ઉપયોગિતા પણ લોકોને સમજાતી નહોતી. પરિણામે સામાજિક કાર્યકરોનું પ્રથમ કાર્ય તો લોકોમાં એ માટે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા પેદા કરી તેમની પુત્રીઓને શાળામાં મોકલવા માટે આકર્ષવાનું હતું. એ ધ્યેયપૂર્તિ માટે ખાસ કરીને તો સ્ત્રીઓમાં એ માટે જાહેર અભિપ્રાય કેળવાય એવું વાતાવરણ સર્જવાનું હતું. એ શક્ય બનાવવા એવી વ્યવસ્થા પેદા કરવી જોઈએ કે જેથી એ બધાં અરસપરસ મળી શકે

અને સમાજના કલ્યાણને સ્પર્શતી બાબતો ચર્ચી શકે. એ વિચારને મૂર્ત કરવા માટે મને તરત જ એક તક સાંપડી. સ્વ૦ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના સુસમૃદ્ધ અને તેજસ્વી શાસન દરમિયાન મને વડોદરામાં સ્થાયી વસવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. મહારાજામાં ઉચ્ચ આદર્શો હતા અને એમની પાસે વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિ હતી. તેમણે પોતે, અને પરિણામે, તેમના કર્મચારીઓએ સ્ત્રીઓનું એવું સંગઠન રચવા માટે સહકાર અને મદદ આપ્યાં. એ માર્ગે મુશ્કેલીઓ તો હતી જ ... કારણ એ કાળમાં સ્ત્રીઓ કુટુમ્બજૂથ અથવા તો જ્ઞાતિ-સમારંભો સિવાય અરસપરસ મળતી નહોતી. તે ઉપરાંત સમાજના ઉચ્ચ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ પરદાપ્રથાને કારણે બહાર આવી શકતી નહોતી. અને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે બહુ મળી શકતી નહોતી.

હું પણ વડોદરામાં નવી નવી હતી. એટલે મારે પણ એ નગરમાં બહુ પરિચિત વ્યકિતઓ નહોતી. છતાં ય થોડી સ્ત્રીઓની મદદથી અમે એક "લેડીઝ કલબ" શરૂ કરી. અઠવાડિયે એક વાર અમે જાહેર ઉદ્યાનમાં ભેગાં થતાં. એ સ્થળે અમે જાડાં કાપડના પડદાઓ બાંધી દેતાં કે જેથી કોઈ પુરુષ એ જોઈ ન જાય. અહીં તેઓ સ્વતંત્રપણે, મોકળે મને રમતાં અને આનંદ કરતાં. બધી જ જાતની રમતો અને આનંદસાધનો એમને પૂરાં પાડવામાં આવતાં. રાજ્ય તરફથી પણ અમને દરેક પ્રકારની સહાય મળી રહેતી. વડોદરાની મહિલાઓ વચ્ચેની મારી પ્રવૃત્તિનું આરંભબિંદુ "લેડીઝ કલબ." ક્રમશઃ એ જ બહેનો કડકપણે પળાતી પરદાપ્રથાની બહાર આવી અને મુકત મને એકમેક સાથે હળવા મળવા લાગી.

દસ વર્ષના ગાળા બાદ મધ્યમવર્ગની બહેનોમાં પણ એવા જ પ્રકારનું કામ કરવાનો વિચાર મને આવ્યો. નગરની બહેનોને તો એમના ઘરથી દૂર જવું પાલવે જ નહિ! એટલે નગર મધ્યે જ "સમાજ"ની સ્થાપના કરી. એનું નામ પાડ્યું "ચીમનાબાઇ સ્ત્રી સમાજ". પરંતુ સમાજના કાર્ય માટે પૈસા મેળવવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ હતું. કારણ મોટા ભાગના સભ્યો ગરીબ મધ્યમ વર્ગમાંથી આવ્યાં હતાં. તદુપરાંત પોતાના રોજિંદા ગૃહકાર્યની ઘરેડમાંથી 'તાજગી મેળવવા થોડો સમય ફાજલ પાડવાનું કામ પણ એમના માટે કઠિન હતું છતાં યે સમય બદલાતો હતો; અને પુરુષગણે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિની આવશ્યકતા સમજવા માંડી હતી. પરિણામે પુરુષોએ સારો સહકાર આપવા માંડ્યો, અને સ્ત્રીઓને એમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરી ઉત્તેજન પણ આપ્યું. સમાજના "કમ્પાઉન્ડ"માં નાનાં બાળકોને રમવા માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સાથે સાથે તેમને માટે રમતો અને ચિત્રોની ચોપડીઓની સગવડ પણ કરવામાં આવી. અને એને માટે એમની સંભાળ લેવા એક સારાં બહેનની પણ નિમણૂક થઈ. એ સારો યે વિચાર નવો હતો, પણ સ્ત્રીઓ બહાર આવવા માટે ઘણી ઉત્સુક હતી. ચોમેર સ્નેહ અને મૈત્રીની લાગણી પ્રવર્તતી હતી અને એમની વચ્ચે એકતાની તાજગી આપતી વૃત્તિ પણ વિકસવા લાગી. રમતો, વાચન અને વ્યાખ્યાનોની સગવડો અપાવા માંડી. સંસ્થાના ઉત્સાહી કાર્યકરોની આ ટુકડીએ શહેરમાં સામાજિક કાર્યના અવનવા પ્રકારોમાં સહાય આપવા માંડી. દાખલા તરીકે, પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓને શિક્ષણ આપવામાં, આરોગ્ય સ્થાનોમાં, વિદ્યાર્થિનીઓ માટેનાં છાત્રાલયોમાં, ઔદ્યોગિક સ્થાન અને એ માટેના છાત્રાલયમાં, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ગરીબ સ્ત્રીઓને મદદ કરવા માટે ફાળો એકઠો

કરવામાં—આમ અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે સહાય કરી. ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં વડોદરામાં મહાપૂર આવ્યું ત્યારે પણ એ સૌએ ઘણું કાર્ય કર્યું. ધીમે ધીમે સમાજે લોકોનો ઘણો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માંડયો અને આજે તો શહેરની એ એક મોટી અગ્રગણ્ય સંસ્થા છે. એ સમાજ એ મારું જ લાડીલું સર્જન છે. એટલે જ એનું આટલું લાંબું વર્ણન આપ્યું છે.

નાથીબાઈ ઠાકરશી ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાથી સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ કેળવણી-ક્ષેત્રે ઘણી સહાય મળી, કારણ એમાં ગૃહવિજ્ઞાન અને સ્ત્રીઓને ઉપયોગી એવા વિષયો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે એમા માતૃભાષાને અપનાવવામાં આવી છે. ૧૯૦૬ની સાલથી મારો પોતાનો પણ એ જ વિચાર હતો. બંગાળના ભાગલાએ જે રાજકીય આંદોલન જગાવ્યું એણે પણ મારા માનસ પર શાસન જમાવ્યું, કારણ એ વખતે વડોદરામાં મારા ઘણા અગ્રગણ્ય બંગાળી મિત્રો હતા પરિણામે ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠ ડૉ. કર્વેએ જેવી શરૂ કરી કે તરત જ મે એને વધાવી લીધી એ જ વિચારના અમલ માટે મેં અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલય વનિતા વિશ્રામની જવાબદારી સ્વીકારી. એ કામ અત્યંત મુશ્કેલ હતું–કારણ એક તો મારે એના માટે મારુ વડોદરાનુ ઘર છોડવું પડે; અને બીજું મારે મારાં બાળકોની કેળવણી પર પણ ધ્યાન આપવાનું હતું. મારા કુટુમ્બના સભ્યોના સહકારથી એ ભાર થોડો હળવો થયો.

મહિલા વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થિનીઓએ સંસ્થાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી આગળ ભણવા માટે એમની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી–એટલે એમના ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવાનું કર્તવ્ય પણ બજાવવાનું રહ્યુ. અંતે એવી બાળાઓ માટે મહિલા પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ અને માનદ શિક્ષકો તરીકે કામ કરવા ખુશી હતા એવા થોડા સહૃદય કાર્યકરોના જૂથની મદદથી એના કાર્યનો આરંભ થયો. ઠાકરશી વિદ્યાપીઠ સાથે એ પાઠશાળા જોડી દેવામાં આવી. અતિશય મુશ્કેલી અને હાડમારી વેઠીને અમે એના માટે ફાળો ભેગો કર્યો ખાનગી સંસ્થા માટે જાહેર પ્રજા પાસેથી નાણાં ભેગાં કરવા–અને તેમાંયે વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યા સાવ ઓછી હોય ત્યારે—એ એક ભારે કસોટી છે.

આજે તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સમય ઘણો પલટાયો છે અને લોકો સારાં કામ માટે નાણાંની મદદ કરવા તત્પરતા દર્શાવે છે. પણ એ દિવસોમાં જે થોડીઘણી મુશ્કેલીઓ મેં વેઠેલી એ મેં દર્શાવી છે. પ્રવર્તમાન યુગની વિદ્યાપીઠોની પરીક્ષા પસાર કરી ચૂકેલી બહેનોને કદાચ લોકવિચારના પ્રવાહની સામે થઈ કામ કરવામાં આવતી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે.

ગમે તેમ પણ એ સંસ્થાઓ માટે કાર્ય કરતાં મારા યૌવનકાળનું સ્વપ્નું મૂર્ત થતું હું અનુભવી રહી વધારે ને વધારે સંખ્યામા બાળાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી થઈ હતી અને વિદ્યાપીઠની કેળવણી સામેનો પૂર્વગ્રહ ધીમે ધીમે અદશ્ય થવા લાગ્યો હતો.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ એ મારું બીજું કાર્યક્ષેત્ર એના પ્રારંભકાળથી જ મેં એમાં ઘણો રસ લીધો છે. એ દ્વારા જ હિંદની મુખ્ય સામાજિક કાર્યકર બહેનોના સંપર્કમાં આવવા હું શક્તિમાન બની છુ ત્યાં જ મને એ પણ સમજાયું કે પહેરવેશ, ભાષા અને પ્રાન્તની ભિન્નતા હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક એકતા એ સૌને આવરી લેતી હતી. દેશની માતાઓ,

ભગિનીઓ, પત્નીઓ અને પુત્રીઓ તરીકે અમે સૌ ભારતીય નારીત્વની એક જ કક્ષાએ ઊભાં હતાં. અમારી બહેનો અને બાળકોના પ્રશ્નો ઉકેલવા અમે બેસતાં ત્યારે જાણે એમ જ લાગતું કે અમે એક જ કુટુમ્બનાં સભ્યો છીએ. ભારતીય નારીત્વની એ એકતા અમને અરસપરસ ઘણા નિકટ લાવી અને એવા કૌટુમ્બિક વાતાવરણમાં કામ કરવાની પણ એક મઝા હતી.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ જ્ઞાતિ, વર્ણ, જાત કે ધર્મના કોઈ ભેદ નથી પાળતી, એ એનાથી પર છે. રાજકીય મતભેદ પણ એને સ્પર્શતા નથી. અમે બધાં એક સમાન મંચ પર કામ કરીએ છીએ. સાચેસાચ આ એક અદ્ભુત સિદ્ધિ નથી? આ મહાન એકતા દ્વારા જ સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં કલ્યાણને લગતા ધારાઓમાં મહત્ત્વના ફેરફાર કરાવવા એ પરિષદ શક્તિમાન બની છે. એ હેતુસર તો બાળલગ્ન, વિધવાનો મિલકતમાં હક, સ્ત્રીનો વારસાહક, બહુપત્નીત્વનો નિષેધ, છૂટાછેડા, કામ કરતી સ્ત્રીઓના અધિકાર...વગેરેને લગતા કાનૂનો પસાર કરાવવા માટે અમારે ઘણું કઠિન કાર્ય કરવું પડ્યું છે. એ માટે તો છાપખાનાં મારફતે અત્યંત પ્રચાર, ધારાસભાની બેઠકો દરમિયાન લોબીમાંથી એ માટેનો આગ્રહ અને એના પરનાં વ્યાખ્યાનો આવશ્યક છે. ઘણા મોટા ભાગનાં સભ્યો—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—રૂઢિચુસ્ત વિચારસરણી ધરાવતાં હતાં અને એમને સમજાવવાનું કાર્ય ઘણું વિકટ હતું એ પણ અમને દેખાયું. છતાંયે અમે એમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યાં હતાં, પ્રગતિ કરી શક્યાં હતાં; એ માટેના યોગ્ય કાનૂનો પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન પસાર થઈ ચૂક્યા છે.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ વિષે લોકોમાં એક મોટી ગેરસમજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવાની તક હું લઉં છું. સામાન્યતઃ એવી માન્યતા છે કે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ એટલે દેશની મહારાણીઓ, અને ઉચ્ચ શ્રીમંત વર્ગની સ્ત્રીઓની કલબ.. આજે તો એ સ્થિતિ સહેજ પણ નથી જીવનના અને સમાજના પ્રત્યેક થરની સ્ત્રીઓ તેમના અને તેમનાં બાળકોના ઉત્થાન માટે એક સાથે મળીને કામ કરી રહી છે. દરેક પ્રાંતમાં, મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં અને નગરોમાં એની શાખાઓ છે. છતાંયે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હજી ગામડાંઓ સુધી એનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તર્યું નથી. એ કામ હાથ ધરવા માટેનો સમય હવે નજીક આવી રહ્યો છે. એક કે બે શાખાઓએ તો એ કામનો આરંભ પણ કર્યો છે.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદની અમદાવાદની શાખામાં કામ કરતાં, મિલો અને કારખાનાંઓમાં કામ કરતી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓના વસવાટોની મુલાકાત લેવાની તક મને લાધી હતી. અને તેમના રોજિંદા જીવનની તથા તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિની ભયંકર સ્થિતિ વિષે સીધી જ માહિતી મેળવવાની તક પણ મને મળી હતી. પરંતુ એ દિવસોમાં અમારી બૂમો કોઈ સાંભળતું નહોતું. સદ્ભાગ્યે આજે તો વખત બદલાયો છે અને સરકાર તથા પ્રજા બન્ને એ પ્રશ્નોનો સામનો કરવા તો છેવટે પ્રયાસ કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીની અસર નીચે સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન વિષેની દૃષ્ટિમાં તો ઘણું નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવી ગયું—એ દર્શાવવાની મારે માટે આવશ્યકતા છે ખરી? સ્ત્રીઓમાં એમણે નવજાગૃતિનો સંચાર કર્યો. બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રયત્નોએ પણ એ કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી. ગુજરાતની બહેનો એ મહાન ઋણ કદાપિ નહિ ભૂલી શકે. ગ્રામ પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ સાથે કામ કરવાનો અને તેમના સંપર્કમાં આવવાનો

એ કેટલો મહાન આનંદ હતો! ખરેખર એ વખતે જ એમના જટિલ સામાજિક પ્રશ્નો હું સમજવા લાગી. વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળનું કાર્ય પણ એવા જ પ્રકારનું હતું. મારા પ્રવાસો દરમિયાન મને જ્ઞાન થયું કે સાચું કાર્યક્ષેત્ર તો ગ્રામ પ્રદેશમાં પડ્યું છે અને વધારે સારું અને સંપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કરવા માટે રોજિંદા જીવનનો ભાર હળવો કરવામાં એ ગ્રામજનોને અમારી મદદની વધારે જરૂર છે. આજે તો એ સૌથી વધારે અગત્યનું બની ગયું છે, કારણ પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે અને ભારતના રાજ્યબંધારણે બધી જ પુખ્ત વયની સ્ત્રીઓને સમાન અધિકારો આપ્યા છે. પરંતુ આ સ્ત્રીઓ આ બધા પ્રશ્નો સાચેસાચ સમજે છે? એ બહેનોને મળેલા નવા અધિકારો અને કર્તવ્યોનો પરિચય કરાવવાની, તેમને તેનું જ્ઞાન આપવાની ફરજ, આપણાં સંગઠનોની છે. નવભારતને જોઈએ છે તંદુરસ્ત અને બુદ્ધિશાળી નારી વર્ગ—જેને એમના અધિકારો અને કર્તવ્યોનું બરાબર જ્ઞાન હોય. આપણા દેશનું ભાવિ એમના હાથમાં છે.

ત્યાર પછીના કાળમાં મેં મુંબાઈ વિદ્યાપીઠ અને સ્ત્રીઓની વિદ્યાપીઠની સેનેટ અને સીન્ડિકેટમાં કામ કર્યું. વળી મેં અમદાવાદ નગરપાલિકા અને જિલ્લા લોકલ બોર્ડમાં પણ કામ કર્યું.

મારા લાંબા જીવનકાળ દરમિયાન ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના સંખ્યાબંધ લોકોના—ગુજરાતનાં સ્ત્રી પુરુષો અને બહારનાં પણ—સંપર્કમાં હું આવી અને એમાંથી ઘણું ઘણું શીખી. મારા જીવનનો એ એક ઘણો મહાન અનુભવ છે અને એક મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે. ગુજરાતના લોકો મારા પ્રત્યે ઘણા માયાળુ અને ભાવભીનાં રહ્યા છે મારા સ્વાનુભવમાંથી હું એટલું તો કહી શકું કે પ્રવર્તમાન યુગની બહેનો માટે ઢગલાબંધ કામ પડયુ છે. અમારા સમયમાં અમારે જે કામ કરવાનું હતું તેના કરતા આ કામ જુદા પ્રકારનુ છે, છતાં યે ઘણી સંસ્થાઓ એની એ જ છે આપણા સમાજમા સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો તદ્દન જુદો જ આકાર લઇ રહ્યા છે અને આજના કાર્યકરોનું કાર્ય પણ વધારે જટિલ અને વિકટ બની રહ્યુ છે. એને જરા નાજુક રીતે હાથ ધરવાની જરૂર ઊભી થઇ છે ગામડાંની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવી જ પડશે. અને એ માટે ઘણા મોટા પ્રયાસની આવશ્યકતા છે. એ ગામડાંઓમાં સ્ત્રી કાર્યકરોને મોકલવાં જ રહ્યાં, કદાચ એમને પગાર પણ આપવો પડે...પણ એમનામાં "મીશનરી" કાર્યશક્તિ હોવી જોઇએ. (ધર્મપ્રચાર માટેની ખુમારી અને તાકાત હોય છે એવી તાકાત એમણે કેળવવી પડશે) માત્ર પ્રતિષ્ઠા અને હોદ્દા માટે કાર્યનું પ્રદર્શન કરવાથી આપણે આગળ નહિ વધી શકીએ. મને શ્રદ્ધા અને આશા છે કે નિઃસ્વાર્થ અને વિનમ્ર સ્ત્રીઓ પૂરા પ્રેમભાવે અને સહકાર વૃત્તિથી આગળ આવશે અને ગ્રામ નારીઓની સુષુપ્ત સર્જનાત્મક શક્તિઓને જાગૃત કરશે. સમય એને માટે અનુકૂળ છે. અને સ્ત્રીઓની દૃઢ નિશ્ચયાત્મકતા એ વિજય-મારેનું એક સંગીન બળ છે. *

★

* ઓલ ઇંડિયા વીમેન્સ કોન્ફરન્સ: ત્રીસમી બેઠક: સુરત પ્રસંગે જાન્યુઆરી ૧૯૬૧માં બહાર પડેલા Souvenir માં પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ. અનુવાદક: જયાબેન ઠાકોર એમ. એ.

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૨૫

સ્નેહી ભાઈથી,

'કાશ્મીર ચઢે કે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ?' એ પ્રશ્ન વખતોવખત પૂછાય છે અને ચર્ચાય છે. મેં હજી કાશ્મીર જોયું નથી તેથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હાલપૂરતો આપી શકું તેમ નથી. છતાં આ હપ્તો જ્યારે વાચકોના હાથમાં આવશે તે સમયે હું સકુટુંબ કાશ્મીરમાં હોઈશ તેથી હવે મારે માટે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો સમય બહુ દૂર તો નથી જ. 'વિલાયતની વાતો'ની લેખમાળામાં પણ હવે મારા સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના પ્રવાસનો ચિતાર આપવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે અને તે તાકડે જ કાશ્મીર જવાનું પણ હર્યું છે એ એક શુભ યોગાયોગ છે. હવે મને કાશ્મીર અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની તુલના સ્વાનુભવથી કરવા મળશે એટલે તેનો 'નજરે દેખ્યો હેવાલ' એક બે મહિના બાદ હું 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરી શકીશ.

કાશ્મીર અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની એ શીતળ મધુર હવા, એ નયનમનોહર પુષ્પપ્રદેશો અને રંગબેરંગી ફળફૂલાદિથી ફાલતા વિશાળ ઉદ્યાનોનો શું બીજે કશે જોટો નથી જ! છે, હરગીઝ છે અને તે બ્રિટનના મધ્યબિંદુ સમા એક નાનકડા સ્થળમાં છે. આ સ્થળ કાશ્મીર અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ જેવું અતિવિખ્યાત નથી છતાં બ્રિટિશ પ્રજાનું તે ખૂબ માનીતું હવા-ખાવાનું સ્થળ છે. આ સ્થળનું નામ છે હેરોગેટ. હેરોગેટ યોર્કશાયર પ્રદેશમાં આવેલું છે. તેની બસો માઈલ ઉત્તરે સ્કોટલૅન્ડની રાજધાની એડિનબરો છે અને તેની બસો માઈલ દક્ષિણે ઈંગ્લૅંડની રાજધાની લંડન છે. તેની પૂર્વે અને પશ્ચિમે સાઠ માઈલના સરખા અંતરે દરિયો છે. વિલાયતમાં જેની પાસે કાશ્મીર કે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ જવાના ખર્ચની સગવડ નથી હોતી તેવા લાખો નાગરિકો હેરોગેટ જોઈને પણ સંતોષ લઈ શકે છે કે તેમણે જિંદગીમાં કાશ્મીર અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની તોલે આવે તેવું જ એક સ્થળ જોયું છે. આ નંદનવન જેવી પુષ્પનગરી હેરોગેટની મેં બે વખત મુલાકાત લીધી હતી. ૧૯૫૮ની ૨૭મી જુલાઈએ તેમજ ઓગસ્ટની ૨૫-૨૬ મીએ.

હેરોગેટની મારી પહેલી સફર ઘણી ઝડપી હતી છતાં તક ઝડપી લેવામાં હું એક્કો હતો તેથી એ ટૂંકી સફરમાં પણ આ પુષ્પનગરીમાં હું ખૂબ ઘૂમી વળ્યો હતો. જુલાઈની ૨૭મીએ મેં કેવળ હેરોગેટ જ નહોતું જોયું, તેની સાથે સાથે હાર્સફિલ્ડ, લીડ્સ, યોર્ક અને ઈલ્કલી નામનાં રમણીય સ્થળો પણ તે જ દિવસે જોઈ નાખ્યાં હતાં. "ફીન્ગલેંડ કોચ ટુર કંપની" તરફથી યોજાયેલા એક રવિવારના પર્યટનમાં આ બધાં સ્થળોએ અમને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. માન્ચેસ્ટરથી સવારે નવ વાગે અમારી લક્ઝરી બસ ઊપડી તે દશ વાગ્યે હાર્સફિલ્ડ પહોંચી. અહીં અમને બધાને એક સાદી છતાં ભવ્ય હોટલમાં કૉફી પાવામાં આવી. વિલેપાર્લેના મારા એક પાડોશી શ્રી. શીખડેએ ચંદનકાષ્ટનો એક બીડાતો પંખો

હડસંફિલ્ડમાં એક કોફીમાર ચલાવતી શ્રીમતી હિલ્ડા પાર્કિન્સનને આપવા માટે મારી સાથે મોકલ્યો હતો તે હું આ સફર વખતે સાથે લઈને ગયો હતો. પરંતુ હડસંફિલ્ડ ઝડપથી જોઈ લેવાનું હતું તેથી એ પંખો હું રૂબરૂમાં હિલ્ડાબહેનને આપી શકયો નહિ. બીજી તકે આપીશ એમ આશા રાખેલી પરંતુ તેવી તક આવી જ નહિ તેથી છેવટે એ પંખો મેં ટપાલ દ્વારા હિલ્ડાબહેનને પહોંચતો કર્યો હતો.

-હડસંફિલ્ડથી બસ પાછી ઊપડી તે સાડા અગિયાર વાગ્યે લીડસ નામના પ્રખ્યાત શહેરમાં આવી પહોંચી. અહીંનો ટાઉનહોલ તથા બજાર જોયાં. બર્ટન, લુઇઝીઝ વગેરે પ્રખ્યાત સ્ટોરો અહીં પણ છે. વિલાયતમાં પહેલીવાર મેં લીડસમાં મુંબઈના જેવા પાંચ મજલી માળાઓ (ફ્લેટ્સ) હારબંધ જોયા. ધનરાજ મહાલ, સિક્કાનગર અને ફ્સરોબાગ જેવા આ વિશાળ 'કોમ્યુનિટી ફ્લેટ્સ'ની વચમાં મોટાં કમ્પાઉન્ડો પણ હતાં. આપણે માટે આવા માળાઓ નવાઈ જેવા નથી. પરંતુ વિલાયતમાં તો મેં ઠેરઠેર નિવાસસ્થાનોનાં મકાન બંગલા ઘાટનાં જ જોયાં હતાં તેથી લીડસમાં આવા માળાઓ જોઈને જરાક નવાઈ તો લાગેલી જ. લીડસમાં ટ્રામો દોડાવવાના પાટાઓની બન્ને બાજુ આખા રસ્તે પાઈપની રેઈલીંગ બાંધેલી છે તેથી તેની બન્ને બાજુના રસ્તાઓ ઉપર ચાલતી મોટરો કે બસો પાટાવાળા ભાગ ઉપર ભૂલથી પણ જઈ શકતી નથી એટલે અકસ્માત થવાની શકયતા રહેતી જ નથી. લીડ્ઝ યુનિવર્સિટીનાં મકાનોની મુલાકાત લેવાની મારી ઈચ્છા હતી પરંતુ હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ, આ તો ઘણી ઝડપી સફર હતી તેથી, એ ઇચ્છા ફળી શકી નહિ. લીડસથી બસ ઊપડી તે અડધા જ કલાકમાં યોર્કમાં આવી પહોંચી.

યોર્ક ચેસ્ટરના જેવું પુરાતન સ્થળ છે. ઔસ નદીના કિનારે તે આવેલું છે. નદી એક નહેર જેવી જ છે અને તેની બન્ને બાજુ પાકી પાળો બાંધેલી છે. યોર્કનું મુખ્ય આકર્ષણ તો ત્યાંનું ૧૩૦૦ વર્ષ જૂનું 'મિન્સ્ટર' નામનું દેવળ છે. આ દેવળ જાણે મદુરાના મીનાક્ષી મંદિરની હરીફાઈ કરતું હોય તેવું મોટું છે. દેવળમાં હું ગયો ત્યારે ખૂબ જ મધુર સ્વરથી ત્યાં કીર્તન ચાલતું હતું. આ સ્થળે એક નવી ચીજ જોઈ તે "ચિતારાની સીડી" હતી. કહેવાય છે કે આ ગગનચુંબી સીડી ઉપર ચઢીને જ વિખ્યાત કલાકાર માઇકલ એન્જેલોએ દેવળના ઘુમ્મટ, છતો અને ભીંતો ઉપર તેની અપ્રતિમ કલાકૃતિઓ ચીતરી હતી. આટલા બધા ઊંચા ઘુમ્મટો ઉપર ચિત્રો કેવી રીતે ચીતરવામાં આવ્યાં હશે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ સીડી જોયા બાદ જ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયો. સીડીની ઉપર આડા સૂઈ જઈને પણ કેટલાંક ચિત્રો ચીતરવાં પડે છે તે વાતનો ખ્યાલ આ રાક્ષસી સીડી જોઈને આવ્યો. 'યોર્ક મિન્સ્ટર' કલા અને સ્થાપત્યના પ્રેમીઓએ જોવા જેવી ઇમારત છે. ભક્તો માટે તો આ એક અણમોલ જાત્રાનું સ્થળ પણ છે.

યોર્કમિન્સ્ટર જોઈને યોર્કનું બજાર જોયું. 'શેમ્બલ્સ' નામની એક સાંકડી શેરી જોઈને કાશી અને મથુરા યાદ આવ્યાં જેમ આપણાં જાત્રાનાં સ્થળોએ ઠાકોરજીની છબીઓ અને મૂર્તિઓ, માળાઓ અને ગુટકાઓ, ચંદન અને ચરણામૃત વેચાય છે તેમ યોર્કની આ સાંકડી શેરીમાં જાત્રાળુ ભાવિકો માટે ઈસુ ભગવાનનાં ચિત્રો અને ક્રોસો, કંઠીઓ અને મીણબત્તીઓ વગેરે વેચાય છે. આ સાંકડી શેરીમાં આવેલી એક હોટલમાં જમી લઈને યોર્કનું

મ્યુઝિયમ, કિલ્લો અને કોર્ટનું મકાન પણ જોયાં. યોર્કથી બે વાગ્યે બસ ઊપડી તે ત્રણ વાગ્યે હેરોગેટમાં આવી પહોંચી.

આખું હેરોગેટ શહેર ફૂલોના વિશાળ ગાલીચા જેવું છે. આપણે તો જુદાં જુદાં ફૂલો ચૂંટીને તેની કલગી બનાવીએ છીએ પણ અહીં તો ફૂલો ઠેરઠેર રોપેલાં જ એવી રીતે હોય છે કે જાણે લાખો કલગીઓ ઊગી નીકળી ન હોય! હેરોગેટમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ફૂલ, ફૂલ ને ફૂલ! દરેક દુકાનના દરવાજામાં પોપટના પીંજરાઓની જેમ ફૂલનાં કૂંડાંઓ લટકાવેલાં હોય છે. ઉપરના માળની બારીઓમાં, અગાશીઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં બસ રંગબેરંગી ફૂલનાં કૂંડાંઓ લટકતાં હોય છે. રસ્તાની સ્ટ્રીટલાઇટના થાંભલે થાંભલે પણ અડધી ઊંચાઈએ ગોળ ફરતાં કૂંડાંઓ જડેલાં હોય છે. રસ્તાની વચ્ચોવચ ફૂલની ટોપલીઓ ગોઠવવા સાદા થાંભલાઓ પણ ખૂબ જ ઊભા કરવામાં આવેલા છે. 'ટ્રાફિક આઈલેન્ડ્સ' પણ નાના ઉદ્યાન જેવા બનાવવામાં આવ્યા છે. ટૂંકમાં આખું હેરોગેટ શહેર જાણે જ એક વિશાળ ઉદ્યાન હોય તેવું લાગે છે. ટ્યુલીપ અને ડૅફોડીલ્સ, સ્નોડ્રોપ્સ અને ક્રોકસીસ, ગુલાબ અને જસ્મીન એમ જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં પુષ્પો આખા હેરોગેટને "ધી હેવન એન્જેલ્સ વિથ ફ્લાવર્સ"નું બીરૂદ અપાવે છે.

આ સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે ગઈ સદીમાં સ્મોલેટ નામના એક પ્રવાસીએ હેરોગેટની બહુ આકરી ટીકા કરતાં તેનું વર્ણન "એક શુષ્ક, ઉજ્જડ, રસહીન, અસુંદર, જંગલી પ્રદેશ" એવું કર્યું હતું. સ્મોલેટની આ નિંદાનો પડકાર હેરોગેટનિવાસી સૌ કોઈ પ્રજાજનોએ ઝીલી લીધો હતો અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે હેરોગેટનું આ અપમાન જ્યાં સુધી ભૂંસાઇ નહિ જાય ત્યાં સુધી હેરોગેટનો કોઈ પણ નાગરિક જંપીને બેસશે નહિ અને ત્યારથી દરેક નાગરિક પોતાના શહેરની શોભા વધારવા તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યો. શહેરની તસુએ તસુ ખાલી જમીન ઉપર ફૂલવાડીઓ ઉગાડવા માંડી, ઘરઆંગણે ફૂલની રંગોળીઓ ભરવા માંડી, ઘરની દીવાલો અને બારીબારણાં એ બધાંને પુષ્પલતાઓથી આચ્છાદિત કરવા માંડયાં. છે ને મ્હેણાંનો પણ કેટલો અજબ પ્રતાપ! સ્મોલેટ જેને ઉજ્જડ રસહીન ભૂમિ ગણાવી ગયો તે જ ભૂમિ ઉપર હવે કાન્તિ ગાંધી જેવા હજારો પ્રવાસીઓને પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્યા વગર છૂટકો જ નથી! પત્ર નંબર આઠમામાં મેં એક બાબત વિશે અમદાવાદની આકરી ટીકા કરી હતી તેનું કંઇક આવું પરિણામ કદાપિએ આવશે ખરું કે? અમદાવાદનો નાગરિક હેરોગેટના નાગરિક જેટલો જાગ્રત છે ખરો કે?

હેરોગેટના સૌથી વિશાળ બે બાગો છે—વેલી ગાર્ડન અને શેર્પલ હોલ ગાર્ડન. આ ઉપરાંત મોન્ટપેલિયર, પ્રોસ્પેક્ટ, હાર્લોકાર, ક્રેસન્ટ, ન્યુબી હોલ, હેરવુડ હાઉસ, રડીંગ, સ્ટ્રે વગેરે નાના મોટા તો પાછા અનેક ઉદ્યાનો છે. સ્ટ્રે નામનો બગીચો બસો એકર જેટલો વિશાળ છે અને તેની ભરાઉદાર ગાલીચા જેવી લોનની આસપાસ સેંકડો વૃક્ષોની ઘટાઓ જામેલી છે. સ્મોલેટને ચાટ પાડવા માટે જ આટલા બધા ઉદ્યાનો હેરોગેટમાં વિકસાવવામાં આવ્યા છે.

વેલી ગાર્ડનની રચના ઘણી ચિત્તાકર્ષક છે. આ બાગ એક કૃત્રિમ લાંબી ખીણમાં

બનાવવામાં આવ્યો છે. તેની બન્ને બાજુ ટેકરાઓ છે. એક બાજુના ટેકરાની તળેટીના કિનારે કિનારે સાંકડી નહેર જેવી એક નદી વહે છે. નદીની બન્ને પાળીઓ ઉપર સેંકડો ફૂટ લાંબી પુષ્પમાળાઓ પહેરાવવામાં આવી હોય તેવી રીતે ફૂલના રંગબેરંગી છોડો ઉગાડેલા છે. બીજી બાજુનો ટેકરો ઘાસના સ્લોપ જેવો છે. એ સ્લોપની ઉપર ચઢયા પછી સપાટ ટેકરા ઉપર લાંબી ને લાંબી કાચની દીવાલો અને છતોવાળી એક શેડ આવે છે. વરસાદ પડે છે ત્યારે સહેલાણીઓ 'સન પેવીલિયન' નામની આ શેડમાં ભરાઈ જાય છે અને અંદર ગોઠવેલી ખુરશીઓ ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે. આ સન પેવીલિયનના છેડે એક મોટી રેસ્ટોરાં છે.

વેલી ગાર્ડનમાં બીજી એક નવીનતા જોઈ તે બાળકોને રમવા માટેનું એક રમ્ય 'પુલ' છે. આ પુલ ગોળાકાર પાળીવાળા એક સ્વીમિંગ પુલ જેવું છે પણ અંદરનું પાણી ફક્ત એક ફૂટ જેટલું જ ઊંડું રાખવામાં આવે છે કે જેથી નાનામાં નાનું બાળક પણ તેમાં પડીને ખુશીથી છબછબિયાં ઉડાવી શકે છે. આ પુલમાં ત્રણથી પાંચ વર્ષ સુધીનાં બાળકો ખાલી ચડ્ડી પહેરીને ઉતરે છે અને અંદર બોલની ફેંકાફેંક કરે છે, કાગળની કે પ્લાસ્ટીકની ચાવીવાળી હોડીઓ તરાવે છે, રબરના ફુગ્ગાઓ ઉપર તરે છે અથવા તો ખાલી છબછબિયાં ઉડાવે છે. તેમનાં માબાપ પુલની પાળી ઉપર બેઠાં બેઠાં બાળકોની આ જળ-ક્રીડા જુએ છે. જમુના જળમાં કાલિય-મર્દન કરવા પડેલા આ બધા કનૈયાઓ હોય એવું જ મને તો લાગવા માંડયું.

વેલી ગાર્ડનના દરવાજાની સામે ગોળ આકારનું એક નાનકડું મકાન છે તેનું નામ છે "રોયલ પમ્પ રૂમ મ્યુઝિયમ." આવા વિચિત્ર નામનું મ્યુઝિયમ ખરેખર વિચિત્ર જ નીકળ્યું. પહેલાં તો આપણને શંકા ઉપજે છે કે મ્યુઝિયમનું મકાન આટલું બધું નાનું હોઈ શકે? કંઈ ભૂલ તો નથી થતીને! પણ ના, આ નાનકડા મકાનમાં ખરેખાત એક મોટું મ્યુઝિયમ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. હેરોગેટ નગરીના ઈતિહાસમાં જે જે વિવિધ પ્રકારનાં પોશાકો, વાસણો, રમકડાંઓ વગેરે અત્યાર સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવી ગયાં છે તે બધાંના નમૂના છે. આ મ્યુઝિયમમાં મૂકેલો સૌથી વધારે આકર્ષક નમૂનો તો "ઢીંગલી ઘર"નો છે. ત્રણ માળનું આ 'મીનીએચ્યોર ડોલ્સ હાઉસ' આપણા ઘરગથ્થુ શૉ કેસ જેટલા જ કદનું છે પરંતુ અંદરની બધી ગોઠવણ આબાદ એક ઘર જેવી જ છે. આ ઘરમાં નાનકડા બેડરૂમો, રસોડું, દીવાનખાનું, ડાઈનિંગ રૂમ, ચીલ્ડ્રન્સ રૂમ વગેરે બધું જ આબેહૂબ દેખાય છે. પલંગ, ટેબલ, ખુરશી, ડીશો, છરી કાંટા વગેરે ઘરમાં વપરાતી લગભગ ૪૦૦ જેટલી ચીજોના ઝીણા ઝીણા પણ સપ્રમાણ નમૂનાઓ યથાસ્થાને ગોઠવેલા છે. ટચુકડા બારીબારણાં, પડદા, કાર્પેટ, પંખા, દીવા વગેરે બધું જ છે. રસોઈ કરતી ઢીંગલીઓ અને જમવા બેઠેલી ઢીંગલીઓના મુખ ઉપરના ભાવો પણ આબેહૂબ છે. આ ઢીંગલીઘર આજથી સો વર્ષ પૂર્વે એક કુટુંબે બનાવેલું હતું. આ ઉચ્ચ કલાકૃતિને આ મ્યુઝિયમમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

'મ્યુઝિયમ' શબ્દનું રહસ્ય તો સમજાયું! પણ ત્યારે આ 'પમ્પ રૂમ' શબ્દનું રહસ્ય શું છે? તેનું રહસ્ય એ છે કે હેરોગેટ કેવળ પુષ્પનગરી જ નથી, પરંતુ એક જાણીતી

બીજે દિવસે પાછા ફ્રાઇબર્સ ડીવીઝનમાં ગયા અને ત્યાં 'ટીરીલીન'માંથી બનેલી હજારો ચીજોનું એક સુંદર પ્રદર્શન જોયું. અહીં અમને 'ટીરીલીન'ની ટાઇ તથા મોજાંની જોડીઓની ભેટ મળી અને 'ટીરીલીન' વિશેનું ઘણું સાહિત્ય પણ મળ્યું. સાંજે ૬-૩૬ની ટ્રેનમાં હેરોગેટથી બેઠા તે ૭-૧૫ વાગ્યે લીડઝ, ૭-૪૫ વાગ્યે હડર્સફીલ્ડ અને ૮-૪૫ વાગ્યે માન્ચેસ્ટર આવી પહોંચ્યા.

હેરોગેટ અને માન્ચેસ્ટર વચ્ચેની રેલવે લાઇન ઉપર બે ત્રણ નવાઈઓ જોઈ તેનો પણ અત્રે નિર્દેશ કરવો ઉચિત છે. રસ્તામાં જે ત્રણ ટનલોમાંથી ટ્રેન પસાર થાય છે તે ત્રણે ટનલો ચારથી પાંચ માઇલ જેટલી લાંબી છે. મુંબઈથી પૂના જતી ટ્રેનો પણ અનેક બોગદાઓમાંથી પસાર થાય છે પરંતુ આ બોગદાઓ અડધા માઇલથી વધારે લાંબી નથી હોતી જ્યારે યોર્કશાયરની આ ટનલો તો ખૂબ લાંબી હોય છે. બીજું એક નવાઈનું દૃશ્ય જોયું તે એ કે અમારી ટ્રેન એક પર્વત ઉપરથી પસાર થઈ રહી હતી અને તેની બાજુની ખીણમાં ગામડું નહિ પણ રીતસરનું એક ઔદ્યોગિક શહેર હતું. આ શહેરની મિલોની ચીમનીના ભૂંગળાની ટોચો અમારી ટ્રેનના લેવલમાં હતી!

બ્રિટીશ એન્જીનિયરો આવી બધી તરકીબો કરતાં જરાયે ડરતા નથી. નદી નીચે રસ્તા, ગામ નીચે ટ્રેનો, ખીણોમાં શહેરો વગેરે કરામતો જોઈને તેના સર્જકોની બુદ્ધિ પ્રત્યે માન ઉપજ્યા વગર રહેતું નથી. હેરોગેટ સ્ટેશને પાણીના ગ્લાસ અને બાટલીઓ સાફ કરવાનું એક યંત્ર જોયું. પીધેલા ગ્લાસ નિયત સ્થાને ઉંધા મૂકીએ તો તરત તેની નીચેથી ગરમ પાણીનો ઝીણો ફુવારો ઊડવા માંડે છે અને ધોવાયેલા ગ્લાસ પટા ઉપર આગળ ચાલવા માંડે છે. ઘર જેવી કેરેવાન કાર, ઓટોમેટિક સ્લોટ લોન્ડ્રી વગેરે બીજી અન્ય નવાઈઓ વિશે વળી આગળ ઉપર લખીશ.

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિન્દ

*

સુંદર કલાત્મક ભાવવાહી

ફોટા માટે

સુરેશ ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો

લક્ષ્મી ટોકીઝ સામે : ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
તા. ૧-૫-૧૯૬૧

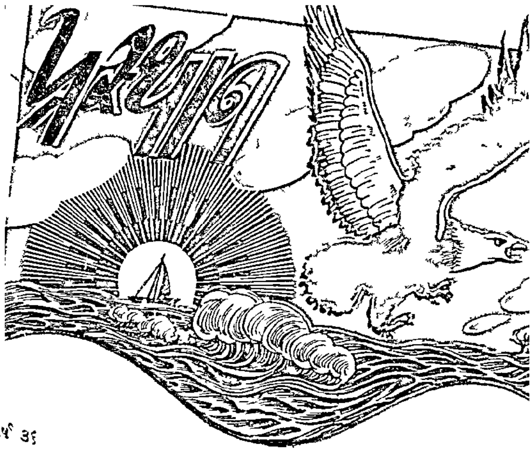

વર્ષ ૩૬
અંક ૮

સં. ૨૦૧
જેઠ

આરોગ્ય અંક—૯

આદ્ય તંત્રી
૧૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક 卐

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in

Attractive Designs and

Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

SANFORISED AND MERCERISED POPLINS

SANFORISED AND MERCERISED SHIRTINGS

LONG CLOTHS

COATINGS

SAREES

DHOTIES ETC, ETC...

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

Post Office Box No. 9,

AHMEDABAD

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૧-૬-૧૯૬૧

Phone No. 51192 Telegram : "BANSI"

INSIST
ONLY UPON

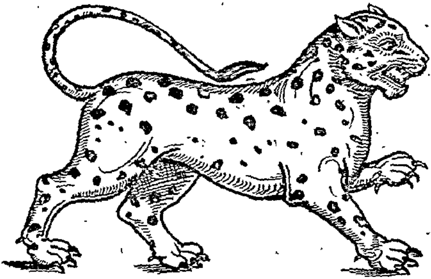

The Most Famous BAKERS QUALITY

CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD—1

મધમાખીની જેમ સંચય કરો

રોકાણોના પ્રકારો

	વ્યાજનો દર
૧ : ૧૨-વર્ષીય રાષ્ટ્રીય યોજના બચત સર્ટિફિકેટો	૫·૪૧ ટકા
૨ : ૧૦-વર્ષીય ટ્રેઝરી બચત ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટો	૪·૦૦ ટકા
૩ : ૧૫-વર્ષીય એન્યુઈટી સર્ટિફિકેટો	૪·૨૫ ટકા
૪ : ટપાલ કચેરીની બચત બેંકના ખાતાં	૨·૫૦ ટકા
૫ : ક્યુમ્યુલેટિવ ટાઈમ ડિપોઝીટ યોજના — પંચ વર્ષીય ખાતું	૩·૩૦ ટકા
દસ વર્ષીય ખાતું	૩·૮૦ ટકા
૬ : ઈનામી બોન્ડ યોજના : ફક્ત રૂ. ૫ અને રૂ. ૧૦૦ માં જંગી ઈનામો જીતો.	

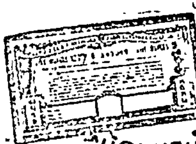

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકી સમૃદ્ધ બનો

પ્રસ્થાન

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : જેઠ અંક ૨

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ ટાગોર જન્મ-શતાબ્દિ ઉત્સવ

પ્રશ્ન : ટાગોરના જન્મ-શતાબ્દિ ઉત્સવમાં આપ ગયા હતા ?

ઉત્તર : હા. અમદાવાદે કમાલ કરી ! જવાહરલાલજીને પણ મૂંઝવી નાખે એવી એની કરામત હતી ! પંડિતજીને પણ ખબર ન પડી કે આ તે ટાગોર-જયન્તી છે કે ટેક્ષટાઈલ-જયન્તી છે ! એમાંથી એક લાભ થયો : એક જ સ્થળેથી પંડિત જવાહરલાલજીને બે વિચાર-પ્રેરક ભાષણો આપવાની પ્રેરણા થઈ ! આ વ્યવસ્થા કોની પ્રતિભાનું સર્જન છે એ શોધવું જોઈએ ! પંડિતજી વારંવાર કોમવાદ ઉપર પ્રહારો કર્યા જ કરે છે. અને એ યોગ્ય જ છે. પણ એમને એ ખ્યાલ નહિ આવતો હોય કે કયા કારણે એઓ જેમ જેમ વધુ પ્રહારો કરે છે તેમ તેમ કોમવાદ વધુ મજબૂત કેમ બનતો જાય છે ? એમના ધ્યાનમાં એ નહીં આવતું હોય કે જે કોંગ્રેસના એ નેતા છે, અને જે કોંગ્રેસ કોમવાદની વિરુદ્ધ ઠરાવો કરે છે તે કોંગ્રેસ જ્યારે ગ્રામ પંચાયત કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ કે કોરપોરેશનો કે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીઓ કે પાર્લમેન્ટ માટે માણસો પસંદ કરે છે તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ, કયા સ્થળે કયી નાત બળવાન છે અને એ નાતનો કયો માણસ ક્યાંથી ચૂંટાઈને આવે, એની હુન્નરીજમાં જ હોય છે ? એમને એ ખબર નહીં હોય કે આ કોમી મહત્ત્વને કારણે જ જે માણસોને કોંગ્રેસ સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી એવા માણસોને કોંગ્રેસમાં લાવી એ કોમી લાગવગનો ઉપયોગ થાય છે ! આ તો કંઈ ન સમજાય એવી વાત આપણા દેશમાં ચાલી રહી છે ! રાજકીય પક્ષો ભાષણોમાં કોમવાદનો તિરસ્કાર કરે છે, અને ચૂંટણીમાં કોમોની લાગવગને ધ્યાનમાં રાખી માણસોને પસંદ કરે છે !

બીજી એક વાત પણ મને જવાહરલાલજીના ભાષણમાં બરાબર સમજાઇ નહીં. વિમાનોની ગતિ વધવાથી આપણે હવે દુનિયાના એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે બહુ જલદી પહોંચી જઈ શકીએ છીએ અને એ રીતે દુનિયા સાંકડી થઈ ગઇ છે એમ કહેવાય છે. પણ આથી માનવી–હૃદયની કેટલી પ્રગતિ થઈ? અરે, સામાન્ય સ્થિતિના માણસની જવા-આવવાની પણ કેટલી સગવડ વધી? આ સદીના પ્રારંભમાં, તમે કદાચ જાણતા હશો કે, વિલાયત જવા માટે બહુ ઓછી વિટંબણાઓ પડતી; લગભગ એમ કહી શકાય કે જેમ ટિકિટ લઈને ટ્રેનમાં બેસાય છે તેમ, ટિકિટ લઇને સ્ટીમરમાં બેસાતું હતું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી કેટલાંક નિયંત્રણો દાખલ થયાં; અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તો સીધી રીતે અને સરળતાથી માણસ વિલાયત જઈ શકતો જ નથી! સામાન્ય માણસને પાસપોર્ટ અને વીઝા મેળવતાં ૭ મહિનાથી પણ વધુ સમય થઇ જાય. અને એ બધું મળ્યા પછી એક્સચેન્જ તો મળે જ નહિ! એટલે આ બધાથી, મુસાફરીની દૃષ્ટિએ પણ, સામાન્ય માણસને કેટલી સગવડો વધી છે? કદાચ, અડચણો જ વધી છે! હા, 'વી. આઇ. પી.'ઓને અને સમૃદ્ધ વેપારીઓને આ ઝડપનો લાભ મળે છે ખરો!

પણ આ તો બહારની વાત થઈ. ઘડીભર એમ માનો કે જુદા જુદા દેશના માણસો હવે બહુ ઝડપથી મળી શકે છે. પણ માણસો મળે છે શા હેતુથી? જો પ્રેમ કરવા, સંપ રાખવા, એકબીજાનું હિત થાય એ જોવા, એક બીજાના આચારવિચાર સમજવા મળતા હોય તો તો આ સગવડ એ સાચી પ્રગતિ કહેવાય; પણ આ ઝડપ એકબીજાને આંતરવામાં, એકબીજાને છેતરવામાં, અને છેવટે એકબીજા ઉપર જલદીથી બોમ્બ નાખવામાં મોટે ભાગે પરિણમતી હોય તો, એવી ઝડપ વિના, માણસજાતનું શું ઊણું રહી જાય છે? હકીકતમાં, માણસના રાગ દ્વેષ લોભ ક્રોધ હિંસા આદિ ભાવોને ઝડપથી સાધવાના સાધન તરીકે મુસાફરીની ઝડપ વધે તો એમાં હરખ પામવા જેવું શું છે? આ બધી બાબતો આપણે જાણીએ તેના કરતાં પંડિત જવાહરલાલજી વધારે જાણતા હોય છે. તો પછી કેવળ, આ જાતની પ્રગતિ ઉપર વારંવાર ભાર આપવો અને લોકોને ઉદ્બોધવા એ એક જાતનો 'મોડર્નીઝમ'નો મેનીઆ નહીં હોય?

૨–૫–૬૧

卐

આ હા ર વિ ધિ

[અન્નપાન-સેવનના નિયમો]

વૈદ્ય પ્રભુભાઈ ભક્ત

મનુષ્યના આહાર પર જ તેના સ્વાસ્થ્યનું અવલંબન રહે છે. જો આહાર ઉત્તમ અને પર્યાપ્ત પોષક તત્ત્વોથી યુક્ત હોય તો મનુષ્ય નીરોગી રહી દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અસમ્યક્ આહારના સેવનથી પુરુષ અનેક રોગોથી પીડાય છે અને અકાળે મરણ પામે છે. ઉત્તમ આહાર હોવા છતાં પણ જો તે તેનું નિયમપૂર્વક સેવન ન કરે તો પણ તેનાથી અત્યંત ભયંકર દુષ્પરિણામ આવે છે. માટે પ્રત્યેક પુરુષે આહારના સેવનના દરેક નિયમનું દક્ષતાથી પાલન કરવું જોઈએ. શરીરની યથોચિત વૃદ્ધિ માટેના ત્રણ ઉપસ્તંભો છે: આહાર, નિદ્રા અને બ્રહ્મચર્ય. આ ત્રણેનું એક સરખું જ મહત્ત્વ જીવન માટે છે.

બાળકનો જન્મ થાય ત્યારથી જ આહારના નિયમોની ઘટમાળા શરૂ થાય છે. બાળક જ્યાં સુધી માતાના સ્તન્યપાન પર રહે છે, ત્યાં સુધી માતાએ પણ બાળકનું સ્વાસ્થ્ય બગડે નહીં તે માટે ઉચિત અન્નપાનનું સેવન કરવું પડે છે. સ્તનપાન પણ નિયત સમયે જ કરાવવું જરૂરી છે. વારંવાર તથા સમય અસમયે સ્તનપાન કરાવવાથી અનેક વિકારો વિશેષ કરીને કફપ્રધાન રોગો થાય છે. માટે સ્તન્યપાનાવસ્થા દરમ્યાન માતાએ નીચેના નિયમોનું અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ. (૧) પર્યાપ્ત અને છ રસોના મિશ્રણવાળું ઋતુ અનુકૂળ ભોજન; (૨) હીન અને અતિમાત્રાવાળા ભોજનનો ત્યાગ; (૩) શુષ્ક-ક્લેદયુક્ત અને વાસી દ્રવ્યોનો પરિહાર; (૪) સ્તન્યની અબાધ પુષ્ટિને માટે મધુર રસપ્રધાન આહાર દીપન (અગ્નિને દીપ્ત કરનાર) અને પાચન દ્રવ્યોથી સાધિત લેવો જોઈએ; (૫) મલાશયોની સમ્યક્ શુદ્ધિ થાય તે માટે અર્થાત્ મળમૂત્રની શુદ્ધિ માટે વિવિધ ભાજીઓનો યૂષ લેવો; (૬) સ્તનપાન કરાવતાં પહેલાં ચૂચુકને શુદ્ધ કરી લેવા જોઈએ અને ચૂચુકમાં સંચિત દૂધને કાઢી નાંખવું જોઈએ.

આટલી સૂચનાઓનું જો વિધિપુરઃસર પાલન કરવામાં આવે તો અબોધ શિશુઓની નિર્બાધ પુષ્ટિ થાય છે અને વયાનુસાર શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે શિશુને દંતોદ્ગમ થાય છે ત્યારે તેને ક્રમશઃ વિવિધ ફળોનો રસ—શિમ્બિ ધાન્યોના યૂષ—અને અન્નપ્રાશન કરાવવું જોઈએ. અન્નપ્રાશન કરાવતી વખતે તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે તે માટે દીપન ઔષધોથી યુક્ત અવલેહ બનાવી ચટાડવો જોઈએ. જો અન્નના સેવનના પરિણામે વધુ પ્રમાણમાં ઝાડા થાય તો સંગ્રાહક મોદક (ધાવડીનાં ફૂલ અને સાકરથી બનાવેલો) આપવો. ૧

આયુર્વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રના મત મુજબ બાળકને છઠ્ઠા માસથી અન્નપ્રાશન કરાવવું જોઈએ. તેજસ્વી બાળકની અભિલાષા રાખનાર માતાપિતાએ છઠ્ઠા મહિનામાં ઘી સાથે ભાત અથવા દહીં-મધ અને ઘી સાથે મિશ્રિત અન્ન આપવું. બાળકને લઘુ-મૃદુ તથા સુપાચ્ય અન્ન આપવું. શિશુની પાચનશક્તિ જેમ જેમ તીવ્ર બનતી જાય તેમ તેમ તેને અન્ન વધારતા જવું જોઈએ. જ્યાં સુધી દાંત હોતા નથી ત્યાં સુધી અન્ન આપવું હાનિકારક છે કારણ કે બાળક ચાવ્યા વગર જ અન્ન ગળી જાય છે. અન્નસેવન અને

દાંતોનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે એટલા માટે દન્તોદ્ભવના પ્રારંભથી જ અન્નપ્રાશનની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ જેમ જેમ દાંતોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ અન્નનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે છે.

બાળકને અન્ન આપવામાં ઉતાવળ કદી પણ કરવી જોઈએ નહીં. શીઘ્રતાથી સ્વાસ્થ્યની હાનિ થાય છે; વિલંબથી અન્ન આપવામાં હાનિ થતી નથી પરન્તુ ફાયદો થાય છે. દન્તોદ્ભવ થયા બાદ બહારના દૂધની સાથે વિભિન્ન ફળોનો રસ તથા વિવિધ યૂષ આપવા જોઈએ. મગ-મસૂર આદિ શિમ્બી ધાન્યોના યૂષ માંસરસના જેવા ગુણકારી છે. જેઓને માંસનો ઉપયોગ કરવો ન હોય તેઓને વિભિન્ન યૂષોનું સેવન કરાવવું જોઈએ. શિમ્બી ધાન્ય તથા માંસ બન્ને પ્રોટીનોના આશ્રય દ્રવ્ય હોવાથી બન્નેનો ઉપયોગ તુલ્ય ગુણકારી છે.

પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય બન્ને મતાનુસાર શિશુને માટે સર્વોત્તમ આહાર તેની માતાનું દૂધ છે અને તે જો સુલભ ન હોય, (માતાનું મૃત્યુ થયું હોય, માતા જો વિવિધ જીર્ણ વ્યાધિઓથી પીડિત હોય) તો સમાનવર્ગની નારીનું અર્થાત ધાત્રીનું સ્તન્ય લેવું જોઈએ. જો ધાત્રી ન મળે તો બકરીનું દૂધ અથવા ગાયનું દૂધ ઔષધ સિદ્ધ કરી પીવડાવવું જોઈએ. દૂધમાં સમભાગ જળ મેળવી એલચી, વાવડીંગ અને ગંઠોડા મેળવી ઉકાળી જળ બળી જાય ત્યારે ગાળી પીવડાવવું હિતકારી છે.

શિશુને માતા અથવા ધાત્રીનું સ્તન્ય ન મળે તો, અથવા તેની માત્રા અલ્પ હોય તો, બાહ્ય દૂધ આપવું જોઈએ, કારણ કે સ્વભાવથી જ શિશુને માટે સર્વોત્તમ સાત્મ્ય દૂધ જ હોય છે.

આઠ પ્રકારના દૂધોમાં અન્ય દૂધોની અપેક્ષાએ જીવનીય—બલ્ય—મેધ્ય—મધુર—શીત—મૃદુ—સ્નિગ્ધ—ગુરુ (બૃંહણ)—સર—રસાયન—વાતપિત્તઘ્ન તથા અનેક રોગનાશક ગુણ અને કર્મ ગોદુગ્ધમાં વિશેષ હોવાથી શિશુને માટે નારીસ્તન્યના પ્રતિનિધિના રૂપમાં તેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

વિભિન્ન તિકત કટુ ઔષધોનું સેવન, અલ્પજલપાન, વ્યાયામ, ઇત્યાદિ કારણોથી અજાદુગ્ધ લઘુ—કષાય—મધુર—શીત ગ્રાહી તથા શોષ—શ્વાસ—કાસ—જ્વર—રક્તપિત્ત—અતિસારાદિ રોગોમાં પણ પથ્ય હોવાથી તેને નારીસ્તન્યનું પ્રતિનિધિ માનવામાં આવ્યું છે.

જ્યાં સુધી બાળકને માતાનું યા ધાત્રીનું સ્તન્ય મળે છે ત્યાં સુધી માત્રાનો સવિશેષ ખ્યાલ રાખવો પડતો નથી પરંતુ ગાયનું યા બકરીનું દૂધ આપવું હોય ત્યારે માત્રાનો વિવેક રાખવો પડે છે. માત્રાનો વિચાર બે રીતે કરવાનો હોય છે : પ્રત્યેક સમયની માત્રા અને આખા દિવસની માત્રા. પ્રત્યેક સમયની માત્રા જઠરની ધારણશક્તિ (કેપેસિટી) બરાબર અથવા તો તેથી કંઈક ઓછી હોવી જોઈએ.

પ્રથમ દિવસે	૧	ઔંસ
બે અઠવાડિયાં સુધી	૨	ઔંસ
એક મહિના સુધી	૨॥	ઔંસ
ત્રણ મહિના સુધી	૪॥	ઔંસ
ચોથા મહિના સુધી	૫	ઔંસ
છઠ્ઠા મહિના સુધી	૬	ઔંસ

દિવસ અને રાત્રિમાં દૂધ પાવાનો નિયમ નીચે મુજબ છે :

પ્રથમ માસ બબ્બે કલાકે કુલ દશ પાન.

દ્વિતીય-તૃતીય માસ બબ્બે યા અઢી કલાકે કુલ આઠ પાન.

સાતમા મહિના સુધી	૬ાા	ઔંસ	ચતુર્થ-પંચમ માસ, ત્રણ ત્રણ કલાકે કુલ
આઠમા મહિના સુધી	૭	ઔંસ	સાત પાન.
નવમા મહિના સુધી	૭ાા	ઔંસ	છઠ્ઠો અને સાતમો માસ, સાડા ત્રણ કલાકે
દશમા મહિના સુધી	૮	ઔંસ	કુલ ૭ પાન.
અગિયારમા મહિના સુધી	૯	ઔંસ	અષ્ટમ માસ બાદ ચાર ચાર કલાકે કુલ પાંચ પાન.

પ્રત્યેક સમયે વય અનુસાર આટલું દૂધ બાળકને અવશ્ય પીવડાવવું જોઈએ. આનાથી અધિક કદાપિ ન આપવું જોઈએ. આ એક સાધારણ નિયમ છે પરન્તુ બાળકની પાચન-શક્તિ-બળ અને ઉપચય જોઈ આ નિયમમાં ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે છે.

બાળકની શારીરિક વૃદ્ધિ બાલ્યાવસ્થામાં ઘણી જ શીઘ્રતાથી થાય છે. આટલી વૃદ્ધિ બીજી અવસ્થાઓમાં થતી નથી એટલા માટે આ અવસ્થામાં તેને યોગ્ય આહાર—દૂધ-ફળરસ વગેરે પર્યાપ્ત માત્રામાં આપવાં જોઈએ. બાળક દિવસમાં ચાર-પાંચ વાર ભોજન પચાવી શકે છે પરન્તુ તેનો માત્રાનો ખ્યાલ જરૂર રાખવો જોઈએ. માત્રાનો નિર્ણય અગ્નિના બળ અનુસાર કરવો જોઈએ. અગ્નિના બળાનુસાર માત્રાનો નિર્ણય કરતી વખતે દ્રવ્યોની ગુરુતા-લઘુતા-ઉષ્ણતા-રૂક્ષતા-સ્નિગ્ધતા વગેરેનો વિચાર કરવો જોઈએ. માતાએ બાળકને ભોજન ત્યારે જ આપવું જોઈએ કે જ્યારે પહેલા લીધેલો ખોરાક સારી રીતે પચી જાય. સારી રીતે પચેલું ભોજન શરીરની ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે.

આ રીતે આહારની વિધિનું પાલન કરવાથી બાળકોના શરીરની વયને અનુરૂપ વૃદ્ધિ થાય છે. આ આહાર કેવો હોવો જોઈએ, તેનું કેવી રીતે સેવન કરવું જોઈએ, યુક્તાહાર કેવો હોવો જોઈએ તેનો વિચાર નીચે મુજબ કરવો.

આહાર પાંચભૌતિક હોવો જોઈએ. પુરુષની પ્રકૃતિ-સાર-વય-દેશ-કાલ-વ્યવસાય-અગ્નિ વગેરે કયા દોષ-ધાતુ-વગેરેની વૃદ્ધિ યા ક્ષયને અનુકૂળ છે. તેનો વિચાર કરી ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો માટે ભિન્ન ભિન્ન આહાર-યોજના હિતકર હોય છે. દોષ-ધાતુ-આદિની વિષમાવસ્થામાં યુક્તાહાર અથવા હિતાહાર તે છે જે તેને ફરી સમસ્થિતિમાં લાવે.

પ્રાણીઓનો મૂલ આહાર—હિતકર અને પ્રિય વર્ણ-ગન્ધ-રસ અને સ્પર્શવાળો તથા યથાવિધિ સેવન કરવામાં આવેલ અન્નપાન શરીરની ધાતુઓની પુષ્ટિ કરે છે તેમ જ બળ (ઉત્સાહ અને શ્રમ કરવાની શક્તિ), વર્ણ-ઇન્દ્રિયોની પુષ્ટિ-તથા પ્રસાદ-મનોબળ-જઠરાગ્નિ-આરોગ્ય-આયુ-સ્મૃતિ-બુદ્ધિ અને ઓજ તથા ગન્ધ વગેરે વિષયોને પોષણ આપે છે. સંક્ષેપમાં અન્નપાન જ પ્રાણીઓનો પ્રાણ છે.

હીન આહાર—બળ-વર્ણ અને પુષ્ટિને ક્ષીણ કરનાર-અતૃપ્તિકારક-ઉદાવર્ત (મળ અને વાયુની વિપરીત ગતિ) કરનાર, આયુ-શુક્ર અને ઓજને ક્ષીણ કરનાર, શરીર મન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને ઉપહત કરનાર, રસ રક્ત આદિ ધાતુઓના સારને મંદ કરનાર, અલક્ષ્મીનો ઉત્પાદક અને ૮૦ વાયુના વિકારોને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

આહારના સેવન માટે નીચેના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. નિયતકાલભોજન, મનોનિવેશ, આસાર આદિની રચના-ઉષ્ણ ભોજન-સ્નિગ્ધ ભોજન-સમ્યક્ ચર્વણ અને આહારની માત્રા—

નિયત કાલ ભોજન—ભોજનને માટે સર્વોત્તમ કાળ બુભુક્ષા (ક્ષુધાના વેગનો ઉદય) તથા પાનને માટેનો સર્વોત્તમ કાલ તૃષા છે. માટે બુભુક્ષા ઉત્પન્ન થવા પર જ અન્ન તથા

તૃષાનો વેગ ઉત્પન્ન થવા પર પાનનું ગ્રહણ કરવું. બુભુક્ષાનો ઉદય પહેલાં લીધેલ ભોજન જીર્ણ થવા પર થાય છે. પ્રથમ ભોજન જીર્ણ ન થવા પર ફરી ભોજન કરવામાં આવે તો પહેલાં સેવન કરેલા ભોજનનો રસ, જે સારી રીતે પક્વ થયો નથી તે તથા ઉત્તર ભોજનનો રસ બન્ને મિશ્રિત થવાથી સર્વ દોષોનો પ્રકોપ થાય છે. પરિણામે અનેક રોગોની ઉત્પત્તિ અથવા વિસૂચિકા વગેરે રોગો થઈ મૃત્યુ થાય છે. પ્રથમ સેવન કરવામાં આવેલું ભોજન પચે નહીં તે પહેલાં બીજું ભોજન કરવામાં આવે તેને 'અધ્યશન' કહે છે. આ પ્રકારના અધ્યશનથી ગ્રહણી વગેરે અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

પહેલા સેવન કરવામાં આવેલું ભોજન પચી જાય, ભોજનની અવસ્થાવિશેષોને કારણે સ્વાભાવિક રીતે કંઈક કુપિત થયેલા દોષો પોતપોતાના સ્થાન પર આવી જાય અર્થાત્ સમ થઈ જાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ક્ષુધાના વેગનો ઉદય થાય, સ્રોતોનાં મુખો ખુલી જાય, ઓડકારની શુદ્ધિ થાય, હૃદય પર ભાર ન રહે, વાયુનું અનુલોમન થઈ જાય, પુરીષ-મૂત્ર અને વાયુના વેગોનો ઉત્સર્ગ થાય. આ સ્થિતિમાં જે આહાર ગ્રહણ કરવામાં આવે તે સર્વ દોષો-ધાતુઓ અને મળોને સમાવસ્થામાં રાખી આયુની વૃદ્ધિ કરે છે.

નિયતકાલે સેવન કરવામાં આવેલું ભોજન આરોગ્યજનક વસ્તુઓમાં સર્વોપરિ છે. નિયતકાલ પહેલાં ભોજન કરવામાં આવે તો તે સમયે અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોતો નથી, જેથી પુરુષ રોગોથી ગ્રસ્ત થાય છે અથવા મરણને પ્રાપ્ત કરે છે. નિયતકાલ વ્યતીત થવા પર ભોજન કરવામાં આવે તો તે સમયે અગ્નિ, કુપિત વાયુના પ્રભાવથી મંદ થઈ જાય છે. જેથી અન્નનો પરિપાક સારી રીતે થતો નથી અને ફરી ભોજનની રુચિ થતી નથી.

ક્ષુધાનો વેગ રોકવાથી અર્થાત્ ક્ષુધા ઉત્પન્ન થવા પર ભોજન ન કરવાથી કૃશતા-દુર્બળતા-અંગમર્દ-તન્દ્રા-અરુચિ-શ્રમ-વિવર્ણતા તથા દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે. તૃષાનો વેગ રોકવાથી કણ્ઠ તથા મુખનો શોષ, બધિરતા, શ્રમ-અંગસાદ અને હૃદયમાં પીડા થાય છે.

મનોનિવેશ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા, લજ્જા, શોક, ગર્વ, ઉદ્વેગ, ભય, ચિન્તા, દૈન્ય-દ્વેષ, જાગરણ યા કષ્ટપ્રદ નિદ્રાથી ઉત્પન્ન મનોવ્યથા આ ભાવોની વિદ્યમાનતામાં ભોજન કરવામાં આવે તો તેથી રસનો પરિપાક ન થઈ આમજ (અપક્વ રસ) ઉત્પન્ન થાય છે અને દોષોને દુષ્ટ કરી શરીરને રુગ્ણ કરે છે માટે હમેશાં તચ્ચિત્ત થઈ ભોજનનું સેવન કરવું જોઈએ.

ભોજન કરતી વખતે હમેશાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કઈ વસ્તુ પોતાને માટે પ્રકૃતિથી યા અભ્યાસથી અને કેટલી માત્રામાં સાત્મ્ય છે અને કઈ વસ્તુ અસાત્મ્ય. સાત્મ્યાસાત્મ્યનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થતું નથી પરન્તુ અનુભવથી જ થાય છે. માટે પ્રત્યેક પુરુષે પોતાને સાત્મ્ય અને અસાત્મ્ય કયા પદાર્થો છે તેનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ.

ભોજન બહુ જ શીઘ્ર-તેમજ બહુ જ ધીમે ધીમે, વાતચીત કર્યા વિના, હાસ્ય-પરિહાસ વિના તન્મય થઈ કરવું જોઈએ.

ક્રોધ વગેરે મનોભાવોના શરીર અને મન પર દારુણ પ્રભાવ પડે છે. તેનું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ વૈદ્યકીય ઈતિહાસમાં છે. કોઈ એક માતાએ ક્રોધાવેશમાં પોતાના બાળકને સ્તનપાન કરાવ્યું જેના પરિણામ સ્વરૂપે શિશુ ક્રોધજન્ય વિષથી તત્કાળ મરણ પામ્યો.

આહાર વગેરેની રમ્યતા—ભાવાવેશોની પાચનક્રિયા પર વિપરીત ક્રિયા થાય છે માટે અન્નપાનનું પૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભોજન શાન્તિથી કરવું જોઇએ. તત્કાલ માનસિક ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે ભોજન, ઉપકરણ–સ્થાન અને સમયની રમ્યતા આવશ્યક છે.

અન્નપાનનો વર્ણ–ગન્ધ–રસ તથા સ્પર્શ ઇષ્ટ અર્થાત્ હિતકર અને પ્રિય હોવો જોઇએ. જે સ્થાનમાં ભોજન કરવા બેસવું હોય તે પણ ઇષ્ટ (રમ્ય), પુષ્પ વગેરેની ગન્ધથી યુક્ત–ઉપરથી આવૃત–એકાન્ત જ્યાં દષ્ટિદોષ ન હોય અને પવિત્ર અને જ્યાં ભૂતાદિ યોનિઓનો પ્રવેશ ન હોય તેવો હોવો જોઇએ. પાત્ર વગેરે ઉપકરણો પણ મનોહર હોવાં જોઇએ. અન્નપાન–સ્થાન તથા ઉપકરણ પ્રિય હશે તો મન કામ–ક્રોધ–શોક–ભય–ઉદ્વેગ આદિ વિકારોથી પ્રતપ્ત થશે નહીં. જેથી હિતકર અને વિધિવત્ સેવન કરવામાં આવેલા અન્નપાનથી પુષ્ટિ–બલ–સૌમનસ્ય–આરોગ્ય–ઉત્સાહ અને આનંદ ઉત્પન્ન થશે. શરીરમાં પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો;અને તેના ગન્ધ વગેરે વિષયો પુષ્ટ થશે. આ પ્રકારનું અન્નપાન જ પ્રાણોનું યથાર્થ પોષક હોવાથી તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે.

અન્નપાન આદિની રમ્યતાનો વિચાર રોગીના રસોયા અને પરિચારકને માટે વિશેષ આવશ્યક છે. પથ્ય ભોજન અથવા ઔષધના નિરંતર સેવનને કારણે અથવા અપ્રિય હોવાને કારણે રોગી તેને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત ન થાય તો વિભિન્ન કલ્પનાઓ દ્વારા તે દ્રવ્યને પ્રિય બનાવી રોગીને આપવી. હિતકર દ્રવ્યને પ્રિય સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો મનની તેના પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ થવાથી સંતોષ–મનોબળ–રુચિ–બલ અને દ્રવ્યનું આનંદપૂર્વક સેવન કરવાથી વ્યાધિ ક્રમશઃ નષ્ટ થાય છે.

કુશળ પરિચારક રોગીઓની ભોજન પર અરુચિ જોઇ પરિસ્થિતિની રમ્યતા પર સવિશેષ ધ્યાન આપે છે. તે ૧૫–૨૦ મિનિટ પહેલાંથી જ રોગીને ભોજન આવવાની સૂચના આપે છે. તેની પથારીને રીતસર સાફ કરે છે. હાથ–મોં આદિ ધોવડાવી તેને શાન્તિપૂર્વક બેસાડે છે. બાજુના ઓરડામાંથી ભોજન પીરસતાં લાવતા વાસણોના અવાજ વગેરેથી એવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે કે રોગીનું ધ્યાન તે તરફ આકૃષ્ટ થાય. ભોજન હલકું હોવા છતાં પણ તેમાં વૈવિધ્ય આકર્ષણ સુગન્ધ સ્વાદ વગેરે એવો રાખવામાં આવે છે કે જેથી રોગીને ભોજનના સેવનની અભિલાષા થાય. થાળી–રૂમાલ વગેરેની શુદ્ધતા તથા અન્ય ઉપાયોથી રોગીના મનમાંથી દ્વેષ વગેરે ભાવોને હમેશાં દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે. ભોજનની પ્રશંસા કરી તથા અન્ય મનોવિનોદ કરનારી વાર્તાઓ દ્વારા તેની ભોજન પ્રત્યે ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

કેટલીક કુશળ માતાઓ ભોજન પહેલાં આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર થોડી મીઠાઇ આપે છે. મીઠાઇની સ્વાભાવિક રોચકતાને કારણે મુખ વગેરેમાંથી રસ તીવ્રતાથી નીકળે છે જેથી ભોજનના પાચનમાં સરળતા ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વસ્થ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે પણ આ ક્રમ ઉપયોગી છે.

ઉષ્ણ ભોજન—ભોજન સ્વાદુ અને વિવિધ ગુણોવાળું થાય તે માટે તેમાં એક વિશેષ ગુણ એ હોવો જોઇએ કે તે ગરમ અર્થાત્ તરતનું બનાવેલું હોય. ઉષ્ણ ભોજન સ્વાદુ હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, જલદી પચી જાય છે, વાયુની નીચેની તરફ સરળતાથી ગતિ થાય છે અને કફને હરે છે.

સ્નિગ્ધ ભોજન—ભોજનના સમ્યક્ પાચનમાં સ્નેહનું પણ અતિ મહત્ત્વ છે. સ્નેહને કારણે ભોજનમાં મૃદુતા આવે છે. સ્નિગ્ધ ભોજન અન્નપાનને રોચક બનાવે છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત ન હોય તો તેને પ્રદીપ્ત કરે છે. ભોજન સારી રીતે પચી જાય છે. વાયુની નીચેની તરફ સારી રીતે ગતિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોને દૃઢ બનાવે છે. બળ વધારે છે અને વર્ણને નિર્મળ બનાવે છે માટે હમેશાં સ્નિગ્ધ ભોજન કરવું જોઇએ.

સમ્યક્ અવર્ણક્રિયા—ભોજનના સમ્યક્ પરિપાક માટે તેને સારી રીતે ચાવીને લેવું જોઇએ. ભોજનનો અંશ જ્યાં સુધી દ્રવ ન થાય ત્યાં સુધી તેને ચાવવો જોઇએ, જેથી તે સરળતાથી ગળાની નીચે ઊતરી જશે. આથી ભોજનના પાચનને માટે જે દ્રવની આવશ્યકતા હોય છે તે પણ લાલારસ દ્વારા સારી રીતે મળશે. સ્વભાવથી અથવા કોઇ તાત્કાલિક કારણોથી શીઘ્રતાથી ભોજન કરવાવાળો પુરુષ ભોજનને પાણીના ઘૂંટડાથી ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભોજન સારી રીતે ન ચાવવાથી લાલાસ્રાવ ન્યૂન માત્રામાં હોય છે. જળના પાનથી તેમાં વધુ ન્યૂનતા આવી જાય છે. માટે ભોજનને સારી રીતે ચાવવું જોઇએ.

આહારની માત્રા—પ્રકૃતિ વય ઋતુ આદિના ભેદથી કયું દ્રવ્ય કેટલું લેવું તથા બધા જુદા જુદા પદાર્થો કેટલા પ્રમાણમાં લેવા તેનો નિર્ણય અગ્નિના બળ અનુસાર કરવો જોઇએ. અગ્નિ પ્રત્યેક પુરુષનો પ્રકૃતિ આદિની ભિન્નતાને કારણે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એક જ પુરુષમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન ઋતુ વય દિવસ આદિમાં માત્રા ભિન્ન હોય છે. આ રીતે અગ્નિના સંક્ષેપમાં ત્રણ ભેદ છે : તીક્ષ્ણ, મન્દ અને વિષમ. જે દેશ-કાલ આદિમાં જે પુરુષનો અગ્નિ જેવો હોય તે મુજબ જ તે પુરુષે તે તે દ્રવ્યોનું સેવન કરવું જોઇએ. જે આહાર દ્રવ્ય જેટલી માત્રામાં લેવા પર યથા સમયે અર્થાત્ મધ્યાહ્ન કાલે સેવન કરેલું અન્ન સાયંકાલે અને સાયંકાલે સેવન કરેલું અન્ન પ્રાતઃકાલે પચી જાય અને પચી ગયા બાદ દોષો-ધાતુઓ અને મળોની સામ્યવસ્થામાં કોઇ વિકૃતિ ન ઉત્પન્ન થાય તે તે દ્રવ્યની ઉચિત માત્રા છે. આ માત્રામાં તે અન્નનું સેવન કરવું જોઇએ. માત્રાવાન અન્નપાનનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે. ભોજન કર્યા બાદ ઉદરમાં દબાણ અને અતિભાર, પાર્શ્વોમાં ખેંચાણ થતું ન હોય, છાતી પર વજન ન હોય, ઇન્દ્રિયો પ્રફુલ્લિત હોય, ક્ષુધા તથા પિપાસાના વેગોની શાન્તિ થાય. પ્રાતઃકાલે સેવન કરેલું અન્નપાન સાયંકાલે અને સાયંકાલે સેવન કરેલું અન્નપાન પ્રાતઃકાલે પચી જાય ઊઠતાં-બેસતાં, સૂતાં-ચાલતાં, શ્વાસોચ્છ્વાસના સમયે, વાતચીતના પ્રસંગે કઠિનાઇ ન માલમ પડે, પરિણામે બળ વધે અને પુષ્ટિનો ઉદય થાય તો જાણવું કે આહાર યોગ્ય માત્રામાં લીધો છે.

અગ્નિબલાનુસાર માત્રાનો નિર્ણય કરતી વખતે દ્રવ્યોની ગુરુતા અને લઘુતાનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. જેવી રીતે કેટલાક દ્રવ્યો સ્વભાવથી જ ગુરુ તથા અન્ય સ્વભાવથી જ લઘુ હોય છે. લઘુ દ્રવ્યોનું સેવન તૃપ્તિ પર્યન્ત કરવું જોઇએ; ગુરુદ્રવ્યોનું સેવન અલ્પ માત્રામાં કરવું જોઇએ.

ઉપર જણાવેલા વિવિધ નિયમાનુસાર જે પુરુષો અન્નપાનનું સેવન કરે છે તેને રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી. જો સંક્રામક રોગોનો ફેલાવો જનપદમાં હોય તો તેનાથી તેમને સવિશેષ તકલીફ થતી નથી, સ્વાસ્થ્ય સારું રહે છે અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થાય છે.

★

આપણા તૈયાર ખોરાકો

નવનીતલાલ બી. પંડયા

મનુષ્યના શરીરના પોષણ માટે ખોરાક એ પ્રથમ વસ્તુ છે. ખોરાકની બાબતમાં તેની શુદ્ધિ, સાત્વિકતા, પવિત્રતા એ જરૂરી છે. ગમે તે સ્થાનમાં બનાવેલો, ગમે તેવા મનુષ્યના હાથે બનાવેલો, ગમે તેવા દ્રવ્યમાંથી બનાવેલો અને અકાળે સેવન કરાયેલો આહાર માણસના શરીરમાં અનેક રોગોને આમંત્રે છે.

જીવતની અનેક ઉપાધિઓના કારણે, જીવનનિર્વાહના કારણે, દ્રવ્યલોલુપતાના કારણે, જીહ્વાલોલુપતાના કારણે, તથા વિવિધ શોખના કારણે આપણે ગમે તેવો ખોરાક ખાવા લલચાઇએ છીએ અને તેથી મિથ્યાહારના કારણે જઠરાગ્નિ વિષમ બને છે. આ વિષમ જઠરાગ્નિથી વિદગ્ધાજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, જીર્ણજ્વર, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, પરિણામશૂલ અને છેવટે ઉદરરોગ જેવા ગંભીર રોગો પણ થાય છે.

આપણા તૈયાર ખોરાકોમાં હોટેલોમાં બનતા સેવ, ગાંઠીઆ, ભજિયાં ઇત્યાદિ ફરસાણ, આઇસ્ક્રીમ તથા ઠંડાં પીણાં, બિસ્કિટ, પાઉં, ચોકલેટ, પીપરમીટ, મીઠાઇઓ વગેરેની પોષક શક્તિની બાબતમાં ભારતની સંસ્કૃતિ, હવામાન તથા આપણી પ્રકૃતિ સાથે વિચારવાની જરૂર છે. યાંત્રિક યુગમાં આ જાતના ખોરાકો પરદેશમાં અનુકૂળ હશે તેમજ ત્યાં બનતા ખોરાકો અંગે સરકારી નીતિ–નિયમો પણ હોય છે. પરિણામે ત્યાંના તૈયાર આહાર–દ્રવ્યની પોષકશક્તિ બાબત શંકા ઓછી રહે છે; જ્યારે ભારતમાં પરદેશનું અનુકરણ કરીને આવા ખોરાકોનો પ્રચાર દિન–પ્રતિ–દિન વધી રહ્યો છે. તૈયાર ખોરાક પ્રજાને મળતો રહે તેની ના નથી, પણ તે જેવી રીતે અને જેવા માણસો દ્વારા પોષણહીન દ્રવ્યોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે નુકસાનકારક છે. પરિણામે તેવો આહાર ખાનાર માણસોનો જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે. અને કાળક્રમે ગંભીર ઉદરરોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા બજારૂ ખોરાકમાં પોષણશક્તિ ઘણી જ ઓછી હોય છે, તેનું રાષ્ટ્રીય ધોરણે મૂલ્યાંકન થવું જોઇએ તેમજ તેની બનાવવાની પદ્ધતિ અંગે પણ નીતિનિયમો ઘડાવવા જોઇએ.

હાલમાં જે દરદીઓ શહેરોમાં જોવામાં આવે છે તે અજીર્ણજન્ય મોટે ભાગે હોય છે અને અજીર્ણમાંથી અમ્લપિત્ત તથા ઉદરરોગ થાય છે. " રોગાઃ સર્વેऽપિ મંદાગ્નૌ । " બધા રોગોનું મૂળ કારણ મંદાગ્નિ છે. અજીર્ણમાં એક પ્રકાર વિદગ્ધાજીર્ણ છે. આ વિદગ્ધાજીર્ણ થવાનું કારણ શાસ્ત્રકારે તળેલા પદાર્થો, બહુ મરચાંવાળા પદાર્થો, ઠંડા અને વાસી પદાર્થો તથા બહુ દિવસના બનાવેલા ખોરાક મુખ્ય છે.

ખોરાક બનાવવાની બાબતમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે વીર્ય વિરુદ્ધ, સંયોગ વિરુદ્ધ, દેશ વિરુદ્ધ, કાળ વિરુદ્ધ, પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ બનાવેલા ખોરાકો શરીરમાં વિવિધ રોગો પેદા કરે છે.

બજારમાં મળતા ખોરાકો રોજના રોજ તૈયાર બનેલા હોતા નથી. પાંઉ બિસ્કિટ વગેરે ઘણા દિવસના બનેલા હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી ભલે તે બગડેલાં ન હોય પણ આવા ખોરાકો પચવવામાં આપણાં શરીરયંત્રને વધુ કામ કરવું પડે છે અને તેથી ખોરાક વિદગ્ધ થાય છે. પરિણામે વિદગ્ધાજીર્ણ, અમ્લપિત્ત તથા ઉદરરોગ થાય છે.

'આહારશુધ્ધે સત્વશુદ્ધિઃ।' આહાર જેટલો શુદ્ધ, સાત્વિક હશે પવિત્ર અને એટલું મન પણ સાત્વિક બનશે. એટલે શરીર અને મનના ઘડતરમાં આહારનું સ્થાન સૌ પ્રથમ છે.

આપણા દેશને કે આપણી પ્રકૃતિને અનુકૂળ ન હોય એવો ખોરાક ભાવે કભાવે અથવા શોખ ખાતર આપણે ખાઈએ છીએ એટલે જો આપણે આપણી તંદુરસ્તી ખરેખર સુધારવી હોય તો હાલની આ નવનવી ખાવાની બજારુ વાનગીઓમાં અને ખાવાની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો જ જોઈએ; તેમ જ સરકારી ધોરણે આ તૈયાર ખોરાકોની પોષક શક્તિ નિશ્ચિત થવી જોઇએ તેમજ તેની બનાવવાની પદ્ધતિ તથા બનાવવામાં વપરાતા દ્રવ્યો—અનાજ, તેલ, મસાલા, વગેરેની શુદ્ધિ તરફ યોગ્ય નિયંત્રણ મૂકી તે અંગે નીતિનિયમો ઘડવાની ખાસ જરૂર છે.

આઈસ્ક્રીમ, ઠંડાં પીણાં અને આઇસફ્રુટ જેવી સામાન્ય વસ્તુ કેવા હલકા દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે છે તે તો જો શહેરોના હેલ્થ ઓફિસરો વિચાર કરે તો બાળકોને થતા ઘણા રોગો આવાં અશુદ્ધ આઈસ્ક્રીમ અને આઇસફ્રુટથી જ થાય છે. આઈસ્ક્રીમમાં વપરાતું દૂધ, ક્રીમ, રંગ તથા સાકર કે સેકેરીન અને એસેન્સ વગેરે બાળકોની નાજુક હોજરી ઉપર ઘણી માઠી અસર કરે છે. આપણી રાજ્ય સરકારોએ આ બાબતમાં તાકીદે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

બિસ્કિટની અનેક જાતો આજે બજારમાં વેચાય છે અને તેમાં પણ બાળકોને અપાતાં હલકી કોટિનાં બિસ્કિટો તો ફેંકી દેવાયેલા મેંદામાંથી બનાવવામાં આવે છે. આ મેંદો પેટમાં જઈને યકૃતને શિથિલ કરી નાખે છે. મેંદાનું પાચન શરીરમાં બરાબર થઈ શકતું નથી. દેશ વિરુદ્ધ અને કાળવિરુદ્ધ ખોરાક ખાવાની તો જાણે હવે ફેશન જ થઈ પડી છે. મોટી મોટી પાર્ટીઓમાં, શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં પણ, શીખંડ અને આઈસ્ક્રીમ તો હોવાનો જ. રવિવાર કે રજાના દિવસોએ સ્વાદને સંતોષવા ગમેતેવું બનાવેલું ભેળપુરી, ચવાણું કે ફરસાણ ખાવામાં તો એકજાતની ફેશન મનાઇ રહી છે.

આ બધી બાબતોમાં સુધારો થવો અથવા અટકાવ થવો જરૂરી છે. લોકોને આપણા તૈયાર ખોરાકની પોષણશક્તિનું મૂલ્યાંકન સમજાવવું જોઇએ. નાનાં બાળકો ખરાબ ખોરાક ન ખાય તેની માબાપોએ ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ, અને રાજ્ય સરકારોએ આપણા તૈયાર ખોરાકો ઉપર નિયંત્રણ મૂકવા યોગ્ય નીતિનિયમો ઘડવા જોઇએ.

માણસના સ્વાસ્થ્યની જવાબદારી સરકારની પણ રહે છે. જે જાતનું અનાજ, ઘી, તેલ, મસાલા વગેરે વપરાતા હોય તેના નમૂના લઈ ચકાસણી કરી જુઓ અને પછી નક્કી કરો કે એવા દ્રવ્યોમાંથી બનાવેલો ખોરાક આપણા શરીરને ખરેખર પોષણ આપી શકશે?

દવાઓ પાછળ અને ડાક્ટરો પાછળ અનગણ પૈસાઓ ખર્ચાય છે તેના કરતાં જીવનના પાયારૂપ આહાર દ્રવ્ય પ્રજાને શુદ્ધ અને સાત્વિક મળે, તૈયાર ખોરાકો સારામાં સારા હોય તો જ પ્રજાની તંદુરસ્તીનો આંક ઊંચો આવે. બાકી બજારુ ખોરાકો ખાઈને આપણી શરીરસંપત્તિ દિનપ્રતિદિન ઘટી રહી છે એ એક સત્ય અને નગ્ન હકીકત છે.

★

આરોગ્યાર્થીનો આચાર

વૈદ્ય ફુલાભાઈ મ. પટેલ

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે આયુર્વેદના ઉપદેશોમાં પરમ આદર રાખવો જોઈએ[1] એમ કહ્યું છે ત્યાં આયુર્વેદના ઉપદેશને અનુસરતો આચાર રાખવાનું વિવક્ષિત છે. આયુર્વેદ જીવનનો વેદ છે એટલે જીવનના સર્વતોમુખી વિકાસની વાતો એમાં આવે છે. માનવજીવનનું ધ્યેય ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની આરાધના છે. પણ તેનું ખરું મૂળ આરોગ્ય છે. આરોગ્યનો નાશ રોગથી થાય છે એટલું જ નહિ, પણ શ્રેયસ અને જીવનનો વિનાશ પણ રોગ મારફતે જ થતો જોઈએ છીએ[2] એટલે કથં લોકા નિરામયાઃ । લોકો નિરામય કેવી રીતે બને ? એ પ્રશ્ન એવો મહત્ત્વનો બને છે, અને એને અર્થે જ આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિ છે.

આ પ્રવૃત્તિને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી છે: એક તો, જેઓ નીરોગી છે તેમને નીરોગી રહે તેવા ઉપાયોથી નીરોગી રાખવા અને અપચારને પરિણામે બીમાર પડેલાને રોગમુક્ત કરવા.[3] જે આરોગ્ય છે તેને સાચવો અને જે આરોગ્ય ગુમાવ્યુ છે તેને પાછું મેળવો એમ કહેવામાં આયુર્વેદનો સાર આવી જાય છે.

એટલે જ એ કહે છે કે જેનાથી સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે અને જે વિકારો ઉત્પન્ન થયા નથી તેમની અનુત્પત્તિ રહે એવા ઉપાય નિત્ય લેવા જોઈએ.[4] અહીં "નિત્ય" શબ્દ મહત્ત્વનો છે. એ દર્શાવે છે કે આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે પ્રતિદિન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જીવનભરની આરોગ્યસાધના સિવાય સુખી જીવન શક્ય નથી. એ દૃષ્ટિએ દિનચર્યા અને સદાચારના નિયમોનું ચીવટથી પાલન થવું જોઈએ. એ પાલનમાં જેટલી અપૂર્ણતા તેટલી આપણા આરોગ્યમાં ખામી. એ જોતાં આરોગ્ય આપણા હાથની વાત છે, એટલે કે આપણે ધારીએ તો નીરોગી રહી શકીએ છીએ, એ કથન સો ટકા સાચું છે.

આરોગ્યનું મહત્ત્વ સમજીને તેને માટે પુરુષાર્થ કરનારને ચરકે બુદ્ધિમાન કહ્યો છે. નગરનો કોટવાળ નગરની અને રથ હાંકનાર રથની કાળજી લે છે તેમ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતાના શરીરનાં જરૂરી કાર્યોમાં સાવધ રહેવું[5] એ કથનમાં શરીર તરફ દુર્લક્ષ કરનારને

---

१ आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् । आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥
(च. सू. अ. १)

२ धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् । रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥
(च. सू. अ. १)

३ प्रयोजनं चास्य—स्वस्थस्य स्वास्थ्य रक्षणमातुरस्य विकारप्रशमनं च ॥ (च. सू. अ. ३)

४ तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥
(च. सू. अ. ५)

५ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा । स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥
(च. सू. अ. ५)

શું નામ આપવું તે આપોઆપ કહેવાઈ ગયું છે. જીવનની અનેક સિદ્ધિઓનો ઉપભોગ પણ છેવટે તો શરીર મારફત જ કરવાનો છે એટલે બીજું બધું છોડી દઈને શરીરનું પાલન કરવું. તેના અભાવમાં બીજી તમામ બાબતોનો અભાવ રહેવાનો છે[6] એમ ચરકે બુલંદ અવાજે કહ્યું છે.

આયુર્વેદમાં રસાયન શબ્દ છે. એનો જોટો બીજા સાહિત્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે. ચરક લખે છે કે રસાયનથી મનુષ્યને દીર્ઘાયુષ્ય, સ્મૃતિ, મેધા, આરોગ્ય, યૌવન, પ્રભા, વર્ણ અને સ્વરની ઉત્કૃષ્ટતા, શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું પરમ બળ, વચનસિદ્ધિ, લોકમાન્યતા અને કાન્તિ મળે છે.[7] પણ આ રસાયન શું છે? ઉપરોક્ત તમામ બાબતો જે ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાય તે રસાયન.[8] આયુર્વેદમાં રસાયન ઔષધો આવે છે. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ પણ એક રસાયન છે. એના સેવનથી સારા પ્રમાણમાં વૃદ્ધ એવા ચ્યવનમુનિ ફરીથી યુવાન બન્યા હતા. આપણા લોકો આ ચ્યવનપ્રાશની પ્રશસ્તિથી આકર્ષાઈને એનું યથેષ્ટ સેવન કરે છે પણ તેમને એની એવી સારી અસર જણાતી નથી! કારણ એ છે કે શુદ્ધ શરીરમાં રસાયન ઔષધો કામ કરે છે એ એક શરત તો છે જ, પણ માનસિક દોષોથી પણ રસાયનસેવકે દૂર રહેવું જોઈએ વિધૂય માનसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तमन्—માનસિક દોષોને ફગાવી દઈને અને પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રીભાવ રાખીને મનુષ્યે આ ઉમદા પ્રયોગ તરફ વળવાનું છે. અરે! રસાયન ઔષધોના અભાવમાં પણ ઉત્તમ આચાર રાખીને રહે તો એ આચાર પણ રસાયનનું કામ આપે છે. એટલે તો એને આચાર રસાયન કહે છે. આચાર રસાયનનો ઉપાસક ચ્યવનપ્રાશનું સેવન કરે તો તેને ચ્યવનપ્રાશની પ્રશસ્તિમાં થયેલા તમામ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય.[9] બાકી ક્લિષ્ટ શરીર અને એથીએ ક્લિષ્ટ મનવાળો માનવી ચ્યવનપ્રાશ વિધિ પ્રમાણે બનાવેલા ચ્યવનપ્રાશના સેવનથી કોઈ ગુણ ન મેળવે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

આચારરસાયન સુખી જીવનની મહાન ચાવીરૂપ છે એટલે એનો માત્ર ઉલ્લેખ કરીને આગળ નહિ ચાલીએ. એનું પૂરું વર્ણન પણ જોઈ લઈશું. ચરકના શબ્દો શું કહે છે તે જુઓ—

સત્યવાદી, ક્રોધરહિત, મદ્ય અને મૈથુનથી નિવૃત્ત, હિંસારહિત, આયાસ–થાકથી રહિત, શાન્ત, પ્રિયવા), જપ અને શુદ્ધિમાં તત્પર, ધીર, દાનવીર, તપસ્વી, ગાય, બ્રાહ્મણ, આચાર્ય, ગુરુ,

૬ રુ मिन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् । तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ (च. नि. अ. ६)

૭ दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ॥ (च. चि. अ. १)

૮ लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ (च. चि. अ. १)

૯ गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥ (च. चि. अ. १)

અને વૃદ્ધોનો પૂજક, સર્વદા અક્રૂર અને દયાળુ, નિદ્રા અને જાગરણનું પ્રમાણ સાચવનારો, દૃઢ અને ધીરો અભ્યાસી, દેશ અને કાળના પ્રમાણનો જાણકાર, યુક્તિવાળો, અહંકાર-રહિત, સદાચારી, અસંકીર્ણ ભોજન કરનાર, અધ્યાત્મમાં નિરત ઇન્દ્રિયોવાળો, આસ્તિકો અને જિતેન્દ્રિય પુરુષોનો ઉપાસક તથા ધર્મપરાયણ—આ મનુષ્યને રસાયનનો કાયમ પ્રયોગ કરનારો જાણવો. આવો પુરુષ રસાયનનું સેવન કરે તો તે રસાયનના જે ગુણો કહ્યા છે તે સર્વને મેળવી શકે છે.[10]

આ આચાર રસાયનના સારરૂપ બે શ્લોકો ચરકે અન્યત્ર આપ્યા છે. તેમાં ચરક લખે છે કે હિત આહારવિહારનું સેવન કરનાર, વિચારીને વર્તનાર, વિષયોમાં અનાસક્ત, દાતશીલ, સમદૃષ્ટિવાળો, સત્યવાદી, ક્ષમાવાન અને આપ્તજનોની સેવા કરનાર મનુષ્ય નીરોગી રહે છે.[11]

સુખકારક મન, વચન અને કર્મ, સ્વાધીન ચિત્ત, જ્ઞાન, તપ અને યોગમાં તત્પરતા—જેની પાસે આટલું છે તેને રોગ થતા નથી.[12]

અત્યાર સુધી આપણે રોગની અનુત્પત્તિ સંબંધી જોયું. હવે રોગોત્પત્તિને પણ એ જ રીતે સંક્ષેપમાં જોઈશું. ચરકનો મત છે કે તમામ પ્રાણીઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખને માટે છે; પરન્તુ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને કારણે કેટલાકની યોગ્ય માર્ગે પ્રવૃત્તિ થાય છે તો કેટલાકની અયોગ્ય માર્ગે પ્રવૃત્તિ થાય છે.[13] પરીક્ષક પુરુષ સારી રીતે પરીક્ષા કરીને હિતને જ ચાહે છે, ત્યારે રજ અને મોહથી આચ્છાદિત આત્માવાળા લૌકિક પુરુષ પ્રિયને ચાહે છે.[14] ઉપનિષદકારની ભાષામાં પરીક્ષકને ધીર કહે છે ત્યારે લૌકિકને મંદ કહે છે. મંદ પુરુષ અજ્ઞાનથી અથવા રાગથી અશુભ તરફ આકર્ષાય છે. તાત્કાલિક સુખકારક અહિત પદાર્થોમાંથી એ ચિત્તને પાછું વાળી શકતો નથી. એ તો કહે છે કે ધર્મ જાણું છું છતાં તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને અધર્મને ઓળખું છું પરન્તુ તેમાંથી હું નિવૃત્તિ લેતો નથી.[15] આયુર્વેદના દ્રષ્ટાઓએ આ પ્રકારના મૂઢ પુરુષના આચરણને પ્રજ્ઞાપરાધ કહ્યો છે.

---

१० इत्याचार रसायनम्—च. चि. अ. १

११ नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः
दाता समः सत्यपरः क्षमावान् आप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ (च. शा. अ. २)

१२ मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि सत्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
ज्ञानं तपः तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ (च. शा. अ. २)

१३ सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्ग प्रवृत्तयः ॥ (च. सू. अ. २८)

१४ हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ (च. सू. अ. २८)

१५ जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥ (भागवत)

રોગોના મૂળમાં પ્રજ્ઞાપરાધનો ફાળો ઘણો મોટો છે. પ્રજ્ઞાપરાધમાં ઘણી બાબતો આવે છે પણ એમાંની કેટલીક મનઃચક્ષુ સમક્ષ રાખવા જેવી છે એટલે એમનું પણ ઉદ્ધરણ કરવામાં આવે છે.

ઝાડો મૂત્ર વગેરેના વેગોનું નિધારણ, એમના અનુત્પન્ન વેગોનું પરાણે ઉદીરણ, ગજા ઉપરાંતનો શ્રમ, અત્યંત મૈથુન, કાર્યકાળનું ઉલ્લંઘન, વમન વગેરે ચિકિત્સાકર્મોનો મિથ્યાયોગ, વિનય અને શિષ્ટાચારનો લોપ, આચારનો ત્યાગ, પૂજ્ય પુરુષોની અવજ્ઞા, અહિત બાબતોનું સેવન, મનને દૂષિત કરનારી બાબતોનું આચરણ, અહિત દેશ અને કાલમાં સંચરણ, પાપી જનોનો સંગ, સદાચારનો ત્યાગ, ઈર્ષ્યા, અહંકાર, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ભ્રમ અથવા તેમને આધીન થઈને કરેલું અપ્રશસ્ત કર્મ અને બીજું પણ નિન્દિત શારીરિક કર્મ—આ બધું વ્યાધિના કારણરૂપ પ્રજ્ઞાપરાધ છે.[૧૬]

લૌકિક પુરુષ પ્રજ્ઞાપરાધને લીધે ઇન્દ્રિયોના પાંચ અહિત વિષયોનું સેવન કરે છે, વેગોને રોકે છે, સાહસકર્મ કરે છે, તાત્કાલિક સુખકારકને ભજે છે. રજ અને મોહને કારણે એ એમ કરે છે. પણ જે પરીક્ષક છે તે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનને લીધે એમાં ફસાતો નથી. એ તો જે પરિણામે સુખકારક છે તેનું જ સેવન કરે છે.[૧૭]

શત્રુ અને રોગને ઊગતાં જ દાબવા એ આપણી જૂની કહેવત છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ સ્વસ્થવૃત્તના નિયમોનું પાલન કરતો હોવાથી એને રોગ થવાનો સંભવ ઓછો છે. કદી પ્રમાદવશ રોગ થઈ આવે તો તે તરત ચેતે છે અને એ રોગનું બળ વધે તે પહેલાં જ પ્રતિકાર કરીને તેમાંથી છૂટી જાય છે. પણ મૂર્ખ માણસ તો એટલું પણ સમજતો નથી. રોગને લાવવામાં એનું અજ્ઞાન અને લોલુપતા કારણરૂપ હતાં હવે એને વધવામાં પણ એની નિષ્કાળજી કારણરૂપ બને છે. શરૂઆતમાં પ્રમાદી અને છેવટે દરદની ભયંકરતાનો અનુભવ થતાં બેબાકળા બનતા એવા દરદીનું સુંદર ચિત્ર ચરકે ખેંચ્યું છે. જુઓ—

રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બુદ્ધિમાન પુરુષ બાહ્ય ચિકિત્સા, અભ્યંતર ચિકિત્સા કે શસ્ત્રચિકિત્સાથી આરોગ્ય મેળવે છે. પરન્તુ મૂર્ખ મનુષ્ય શત્રુની માફક ઉત્પન્ન થતા રોગને મોહ કે અજ્ઞાનને કારણે ગણકારતો નથી. આ રોગ પ્રારંભમાં અલ્પ હોય છે પણ પછી વધે છે. અને મૂળ નંખાઈ જાય એટલે, મૂર્ખ દરદીનાં બળ અને આયુષ્યને હણે છે. તે મૂઢ પુરુષ ખૂબ પીડાય નહિ ત્યાં સુધી રોગનો પ્રતિકાર કરતો નથી. પણ દુઃખ થાય છે ત્યારે તેને રોકવાની ચિંતા કરે છે પોતાના પુત્રો, સ્ત્રી, અને સંબંધીઓને બોલાવીને તે કહે છે કે મારું સર્વસ્વ લઈ જાઓ પણ કોઈ વૈદ્યને બોલાવી લાવો. પરંતુ આવા રોગપીડિત, દુર્બળ, કૃશ, દુર્બળ ઇન્દ્રિયોવાળા, દીન અને જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એવા

૧૬ इति प्रज्ञापराधः—च. शा. अ. १

૧૭ प्रज्ञापराधाद्ध्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
संधारयति वेगांश्च सेवते साहसानि ॥
तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ (च. सू. अ. २८)

દરદીને કોણ બચાવી શકે? કોઈ રક્ષક ના મળવાથી તે મૂર્ખ મૃત્યુ પામે છે. તેથી જે મનુષ્ય પોતાના સુખની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે રોગોત્પત્તિ પહેલાં અથવા રોગ તરુણ અવસ્થામાં હોય ત્યારે તેનો ઔષધોથી પ્રતિકાર કરવો.[૧૮]

આ રીતે વ્યાધિની ઉપેક્ષામાં પ્રજ્ઞાપરાધ કારણભૂત છે, છતાં દરદી પોતાના ભાગ્યનો દોષ કાઢે છે. આયુર્વેદનો તો સ્પષ્ટ મત છે કે પોતાના પ્રજ્ઞાપરાધને લીધે કર્મજ વ્યાધિ પેદા થાય ત્યારે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે દેવોને, પિતરોને કે રાક્ષસોને દોષિત ગણવા નહિ. મનુષ્યે પોતાને જ પોતાના સુખદુઃખનો કર્તા સમજીને શ્રેયસ્કર માર્ગે જવું, અને કોઈથી ના ડરવું.[૧૯]

આયુર્વેદ પુરુષાર્થનો સમર્થક છે. કર્મના સિદ્ધાંતને એ અનુસરે છે. પોતાના કર્મનું ફળ પોતાને જ ભોગવવાનું છે. એ ફળને જગતમાં કોઈ પણ ઝુંટવી લઈ શકે તેમ નથી. *એટલે સાધ્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા કરીને તેમાંથી મુક્ત થવાનું શ્રેય હાથમાં છે.* સાધ્યની ઉપેક્ષા કરીને તેને અસાધ્યની કોટિમાં જવા દઈ દુઃખી થવું એ પણ એના જ હાથની વાત છે. વળી કેટલાક બળવાન દુષ્કર્મને કારણે—પેદા થતા રોગનો ઈલાજ થતો નથી—કોઈ ઈલાજ કારગત નીવડતો નથી ત્યાં પણ જવાબદાર એ પોતે છે. એ સ્થળે રોગને ભોગવી લેવાથી જ કર્મનો ક્ષય થશે અને સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં રોગમુક્તિ મળશે એમ આયુર્વેદ કહે છે.[૨૦] એટલે તેવે વખતે ગભરાઈ ના જતાં પ્રસન્ન વદને આવેલા નિષ્પતિક્રિય વ્યાધિનો સામનો કરવો. કર્મક્ષયથી રોગમુક્તિ થાય છે એ પ્રકારનું આશ્વાસન દરદીને અમુક અંશે મદદ રૂપ બને છે એમાં શંકા નથી.

દૈવ અને પુરુષાર્થ આ બે શબ્દો વિશાળ અર્થમાં તો પુરુષાર્થ વાચક છે. આ જન્મનું કર્મ તે પુરુષાર્થ, અને ગત જન્મનું કર્મ તે પ્રારબ્ધ અથવા દૈવ. એ બેમાંથી જે વધારે બળવાન હશે તે પોતાનો પ્રભાવ બતાવી જશે. સત્કર્મ સુદૈવ અને દુષ્કર્મ દુર્દૈવ બનશે. વર્તમાન યુગને પણ માનવી જેવો ઘડવા ધારે તેવો ઘડી શકે છે. એમાં સત્કર્મનો પુરુષાર્થ સારું ફળ આપનાર અને દુષ્કર્મનો પુરુષાર્થ અનિષ્ટ ફળ આપનાર બનશે.[૨૧] સમગ્ર જીવન—અનંત યુગોથી ચાલ્યું આવતું જીવન આ રીતે માનવીના પોતાના પુરુષાર્થને અનુસરીને સુખી કે દુઃખી બનતું આવ્યું છે એ આ કર્મવાદનો નિષ્કર્ષ છે. એટલે પ્રારંભમાં

---

१८ च. सू. अ. ११

१९ प्रज्ञापराधात्संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नाभिशंसेद् बुधो देवान् न पितॄन् नापि राक्षसान् ॥
आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।
तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत् ॥ (च. नि. ७)

२० न हि कर्म महत्किंचित्फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ (च. शा. १)

२१ दैवं पुरा यत्कृतमुच्यते तत् तत्पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् (च. शा. अ. २)

કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સન્માર્ગ–ધાર્મિક માર્ગ–એક માત્ર સુખનો માર્ગ છે. રોગની ઉત્પત્તિમાં પણ ચરકે અધર્મને ગણાવ્યો છે. જુઓ–સત્ય યુગના છેવટના ભાગમાં ધનવાન મનુષ્યોનાં શરીર અધિક ભોજન લેવાને કારણે સ્થૂળ થઈ ગયાં. સ્થૂળતામાંથી થાક, થાકમાંથી આળસ, આળસમાંથી સંચય કરવાની વૃત્તિ, સંચયમાંથી પરિગ્રહ, અને પરિગ્રહમાંથી લોભનો જન્મ થયો. પછી ત્રેતાયુગમાં લોભમાંથી અભિદ્રોહ, અભિદ્રોહમાંથી અસત્ય વચન, અને અસત્ય વચનમાંથી કામ, ક્રોધ, અહંકાર, દ્વેષ, કઠોરતા, અભિઘાત, ભય, તાપ, શોક તથા ચિત્તની ગ્લાનિ વગેરેની પ્રવૃત્તિ થઈ.[૨૨] 'તારો રોટલો તારો પરસેવો પાડીને ખા' એ બાઈબલનું સૂત્ર પ્રારંભમાં વિસારે પડયું. અથવા યજ્ઞાર્થે સંઘમાં કામ કરો. કોઈના ધનની ઇચ્છા ના કરો. એ વેદવચનની અવગણના થઈ એમાંથી છેવટે અનેક માનસિક બિમારીઓ આવી. એને પરિણામે પરસ્પરને હાનિકારક વ્યવહાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ જ અધર્મ. એણે પોતાની તેમજ અન્યની અવનતિને આમંત્રણ આપ્યું. આ રોગાવતારની કલ્પના કેટલી ઉચિત છે! એણે સામાજિક અનિષ્ટ સર્જીને અને વ્યક્તિગત પ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણોને ઉત્તેજન આપીને તમામ રોગોના પ્રારંભ અને પ્રચારને અવકાશ આપ્યો છે, એની ના પડાશે નહિ.

માનવીની સમક્ષ અનન્ત જીવન પડયું છે. કવિ કહે છે તેમ, "ભલે ખતમ જિંદગી જીવનની ગતિ સાન્ત ના." જ્યાં સુધી જીવનની પરંપરા છે ત્યાં સુધી રોગની પણ પરંપરા છે. શરીર અને મન છે ત્યાં સુધી શારીરિક અને માનસિક રોગો છે. હિત આહાર વિહારથી અને શાસ્ત્રોધ્યયનથી એમને રોકી શકાય છતાં કારણ મળતાં તે પાછાં આવી શકે. તેથી આ દેહ અને મનની પુનરાવૃત્તિ ન થાય એને માટેનો પરમ પુરુષાર્થ માનવે કરવો જોઈએ. યોગ અને મોક્ષની કલ્પના કરીને એ પરિસ્થિતિએ પહોંચવા માટે માનવી પુરુષાર્થ કરે છે. પછી તો એ સ્થિતિમાં દેહ નથી, મન નથી, પરિણામે એમાં અધિષ્ઠિત રોગ પણ નથી.[૨૩] આમ ચિકિત્સા કેવળ માનવીના દેહ અને મનના રોગોના નિવારણ સુધી આવીને અટકતી નથી: એ તો દેહ અને મનનાં બંધનોની મુક્તિ સુધી પહોંચે છે. રાગાદિ રોગોના નિવારણને અંતે એ પણ સાધ્ય થશે એવો આશાવાદ આયુર્વેદિક ચિકિત્સકનો છે. પણ ત્યાં સુધી જેને આધારે એ પુરુષાર્થ કરવાનો છે ને શરીરને નીરોગી રાખવાની મહત્ત્વની ફરજ એણે બજાવવાની છે.

સંક્ષેપમાં, આરોગ્ય માનવીના હાથની વાત છે. એટલે એ સુખની ઇચ્છા રાખતો હોય તો જે રોગ ઉત્પન્ન નથી થયા તેમની અનુત્પત્તિ તથા જે રોગ ઉત્પન્ન થયા છે તેમની નિવૃત્તિ માટે જે ઉપાયો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તેમનું આચરણ કરવું.[૨૪]

卐

---

२२ चरक विमानस्थान अ. ३

२३ शरीरसत्त्व प्रभवा विकाराः तनोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः (च. शा. अ. २)

२४ इजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दिष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ (च. सू. अ. २८)

મનનું અનારોગ્ય

વૈદ્ય ઓચ્છવલાલ કૃ. ભટ્ટ

શરીરનું અનારોગ્ય જેમ વ્યાપક જોવામાં આવે છે તેમ મનનું અનારોગ્ય પણ આજકાલ વિશેષ જોવામાં આવે છે. મનના વિકારોથી મનના રોગો આજે ઘણા વધી ગયા છે જેના આવિર્ભાવ રૂપે આ સમયમાં નાનામોટા ગુનાઓનુ પ્રમાણ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ગુનેગારવૃત્તિ વધતાં જ જાય છે. વર્તમાનપત્રોમાં એકાદ પાનું કે અર્ધું પાનું ગુનાઓ અને તેને અંગે ચાલતા કોર્ટના ખટલા કે મુકર્દમાઓ, અને તેને અંગે થતી સજાઓથી જ રોજ-બ-રોજ ચિતરાયેલું જોવામાં આવશે. આજે સમાજમાં ચોરી અને દાણચોરી, લૂંટ, ખૂન અને ઘાઉ, વ્યભિચાર, બળાત્કાર કે અપહરણ, ઝેર પીવું કે દેવું, બળીને આપઘાત કરવો કે બીજાને બાળી મૂકવું અથવા અન્ય રીતે કોઈ નાનીમોટી ઈજાઓ કરવી, ડૂબી મરવું કે બીજાને ડુબાડી મારી નાંખવું, ફાંસો ખાવો કે ફાંસો દેવો, ઈરાદાપૂર્વક કે અજાણતાં-વાહન ઇ૦નો અકસ્માત કરી કોઇને નુકસાન પહોંચાડવું, ઊભી સડકે બજારે કે શેરીઓમાં ગાળાગાળી કરવી, અનિષ્ટ, અસભ્ય કે નિર્લજ્જ વર્તન કરવું, સ્ત્રીઓનું અપમાન કે ત્યાગ, બાળકોના અપહરણ કે ત્યાગ કરવો યા ત્રાસ દેવો, છેતરપિંડી, ૪૨૦નો ધંધો, સ્થાવર જંગમ મિલ્કતના કજીઆ, લાંચ રૂશ્વત અને પેઢીઓના વહીવટી ગોટાળા—એમ મોટાનાના અનેક ગુનાઓનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે. એ આપણું, વ્યક્તિ અને સમાજનું માનસિક અનારોગ્ય સૂચવે છે. આને માટે રાજકર્તા અને સમાજે જાગૃત થવાની જરૂર છે.

આજે આવી દુષ્ટ વૃત્તિઓનો ફ્હેલાવ જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે દોષનો ટોપલો કોઈ પણ એક પક્ષ ઉપર લાદી શકાય નહિ. રાજ્યકર્તા વર્ગ એમ કહે છે કે "સમાજમાં જે બદીઓ પ્રવર્તે છે તે સમાજના ઘડતરનો દોષ છે. જેવી માટીમાંથી ઘડા કે પુતળાં ઘડાયાં હશે તેના ગુણ યા દોષ તેમાં આવવાના જ છે. એટલે કે દેશનાયકો-ધારાસભ્યો કે અમલદારો ઇ૦ જે તે સમાજની જ વ્યક્તિઓ છે અને તેમનામાં જો પ્રજાને દોષ જોવા મળતા હોય તો તેઓ તેમનામાંથી જ આવેલા હોવાથી દેશનેતા કે અમલદારના દોષો કે હીનવૃત્તિઓ આખરે તે તે સમાજની જ છે." આમ કહેવું અર્ધસત્ય છે. તદ્દન સત્ય નથી જ. કારણ કે આજે રાજકર્તા પક્ષ પ્રજામાંથી જ ચુંટાઈને આવે છે. પરંતુ એક પક્ષ બીજા પક્ષને નિંદતો, ધિક્કારતો, દૂર હડસેલતો છે અને બીજાને પોતાની નાકાબંધી કે કિલ્લેબંધીમાં જરાય પગ-પેસારો કરવા દેતો નથી અને રાજકર્તા પક્ષ જનસમાજના હિતની બૂમો પાડતો હોવા છતાં જનસમાજના હિત કરતાં પોતાના પક્ષની નીતિ, પક્ષનો વટ, પક્ષની આબરૂ, ઇ૦ જોતો હોય છે અને પક્ષનાં સગાંવહાલાં કે લાગવગિયાંનું જ ભલું કરવા હમેશાં તત્પર રહેતો હોય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે સામાન્ય પ્રજાનું હિત જોખમાય છે. પોતાનાંને જ્યારે સિંહનો ભાગ મળે ત્યારે પ્રજાની સામાન્ય વ્યક્તિને પાડો મરે ત્યારે પૂંછડું ભાગ આવે એ ન્યાયે લાભનો મૂઠી બાચકો ભાગે આવે યા કંઇ પણ ન મળે. અને ઊલટાનું નુકસાન થાય તે નફામાં! અને જ્યાં લાગવગીઆંનું જ મંડળ કે મંડળો રચાતાં હોય ત્યાં સામાન્ય, એકલવાયી, નિઃસહાય વ્યક્તિને ન્યાય મળતો જ નથી. તેના ભાગ્યમાં તેણે પોતાનું દુઃખ

સમસમીને સહેવાનું હોય છે અને આવી પરોક્ષ આફત કે ચિંતા જાતે થઈ વેગરવાની હોય છે. વળી રાજ્યમાં જ્યારે આવાં મંડળો જ (circles and groups) રચાયેલાં હોય છે ત્યારે રાજકારભાર વહન કરનાર કર્મચારીઓ પણ પોતાની વર્તણૂક, નિષ્પક્ષતા, સચ્ચાઈ, કાર્યની નિયમિતતા, પ્રામાણિકતા વગેરે બાબતોમાં શિથિલ બને છે. એટલે નેતાઓ લૂટે, નેતાનાં સગાંવહાલાં લૂટે, તો પોતે આવ્યો લાભ શું કામ જતો કરવો એમ વિચારી–લૂંટો એ લૂટોઃ "આ તો ધર્મરાજાનો ગોળ છે ભાઈ. "ઘેર બેઠાં ગંગા છે." "નાહ્યા એટલું પુણ્ય." "ભગવાનની દીકરી પરણે છે. મોકળે હાથે પોતીકાંને આપવામાં પાછું વાળી જોવું જ શું કામ!" —આમ કહેતા અને તેવું જ આચરતા નજરે પડે છે. કોઈ ટીકા કરે તેને વેદીઓ ગણી કાઢી પોતાનું નાવ છોચોક બેકાયદે અને હિંમતભેર હંકાર્યે રાખતા હોય છે. કારણ રાજકર્તા પક્ષમાં જ દુર્ગુણો કે દૂષણો હોય ત્યાં અમલદાર કે કર્મચારીને તો કેવી રીતે રોકી શકાય! અને આવા તંત્રથી કામ લેવાનું હોય ત્યાં પ્રજા પણ એમ જ શીખે અથવા 'માથે પડી વિષ-દેવા' ગણી લાંચ, રુશ્વત, અનીતિ અને અપ્રામાણિક માર્ગોએ અમલદારો પાસેથી કામ કઢાવતાં શીખે જ અને ગુનાઓ પર ઢાંકપિછોડો થાય જ. એટલે જ અમે આગળ કહ્યું કે, રાજકર્તા પક્ષ "યથા પ્રજા તથા રાજા" કહે છે તે અર્ધું સત્ય છે. પરંતુ અર્ધું સત્ય ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે "યથા રાજા તથા પ્રજા' એ પણ છે જ. મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાને તો यथा राजा तथा प्रजा અને राजा कालस्य कारणम् અર્થાત્ "પ્રજા માટે સારો યા નરસો કાળ ઉત્પન્ન થવો, પ્રજામાં લોભ કામ ઇ૦ વધવાં એમાં રાજા કે રાજકર્તા વર્ગ જ કારણભૂત છે" એમ જણાવ્યું છે તે જ ખરું સત્ય છે. રાજાશાહી નાબૂદ થઈ છે અને લોકશાહી આવી છે, છતાં જે પક્ષ સત્તાધારી છે અથવા હોય, તે પ્રજામાં પ્રવર્તતા વિકૃત માનસના પાકરૂપ ઉપરોક્ત ગુનેગારવૃત્તિ અને ગુનાઓની જવાબદારીમાંથી છટકી શકે નહિ.

ઉપર જે ગુનાઓ દર્શાવ્યા છે તે તો છાપાંઓમાં આવતા માત્ર છે. સમાજમાં થતા બધા ગુનાઓ બાબતમાં કોઈ સરકારી ડેલીએ ધા નાખવા જતું જ નથી. અને જે ફરીઆદો કરવામાં આવે છે તેમાં કેટલીક વાર તો ગુનાઓ રજિસ્ટર પર લેવામાં જ આવતા નથી. અમલદાર સારો અને વ્યવહારુ માણસ હોય તો કયાં તો સમજાવટ પતાવટથી બન્ને પક્ષનું સમાધાન કરાવી વેરી મારે છે; અથવા ખાયકીવાળો અમલદાર હોય તો ગુનેગાર પાસેથી ખાયકી કે સુખડી લઈને ફરીઆદીને ડરાવી ધમકાવી કે અષ્ટંપષ્ટં સમજાવી વેરી મારે છે. અને જે ગુનાઓ રજિસ્ટર પર લેવાય છે તેમાંના બધા જ કાંઈ છાપાંઓમાં પ્રકટ થતા નથી. એટલે, છાપાંઓમાં પ્રગટ થતા ગુનાઓ કે સરકારી દફતરે નોંધાતા ગુનાઓ કરતાં અનેક નાનામોટા ગુનાઓ કે પાપો સમાજમાં પ્રવર્તે છે જ. અને એ બધાનું કારણ રાજકર્તાનાં અને પ્રજાનાં વિકૃત માનસ છે. આ વિકૃત માનસ પણ એક જાતના માનસિક અનારોગ્યનું જ પરિણામ છે. આથી રાજકર્તા વર્ગ પ્રજા પર દોષનો બધો જ ટોપલો ઓઢાડી શકે નહિ. પ્રજાને સન્માર્ગે દોરવી રાજકર્તાની પ્રથમ ફરજ છે.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમજ અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં સત્ય અહિંસા ત્યાગ (બિનહક્કનું કાંઈ લેવું ખાવું નહિ) શૌચ (શરીરની અને મનની સ્વચ્છતા) પરોપકાર વગેરે ઉપર પણ જ ઉપદેશ દેવામાં આવેલો છે અને પ્રજાના મન ઉપર તે ઉપદેશની અસર બરાબર અને ચિરસ્થાયી અને તે માટે અનેક પ્રકારનાં વ્રત નિયમન આચાર ઉપવાસ સ્તુતિ પૂજન અને ઈશ્વરની

સંકલના કરી છે દરેક ધાર્મિક મનુષ્ય નિત્ય સવારે કે રાત્રે સૂતાં પહેલાં ઈશ્વર આગળ પોતાનાં પાપનો એકરાર કરી માફી, માગે છે. આ પાપ એટલે જાણ્યે અજાણ્યે થયેલાં બીજાનાં અહિત કે અન્યાય જ છે. તમે કોઈ પણ એક ઉપદેશ ગ્રહણ કરો તો તેમાં પ્રજાનું નર્યું હિત જ થશે અને એકનો ત્યાગ કરશો તો તુરત કે લાંબે ગાળે પ્રજાનું અહિત કે અન્યાય થશે જ થશે.

મનુષ્યથી થતાં પાપ કર્મો કે અસામાજિક કૃત્યો જે કર્તા વ્યક્તિને પોતાને કે બીજાને નુકસાન કરનાર હોય છે, તેનો એકરાર હિન્દુ શૌચ શાસ્ત્રમાં 'હેમાદ્રિ શ્રવણસ્નાન' નામના પ્રયોગમાં દર્શાવેલો છે તે જરા જોઈએ. મનુષ્યથી, હાલના કાયદામાં પણ નહિ ગણાવ્યાં હોય એવાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પાપો અથવા ગુનાઓ થઈ જાય છે. એની યાદ કરી ઈશ્વર પાસે ક્ષમાયાચના એમાં કરવામાં આવી છે. પાપને કાયિક વાચિક માનસિક બુદ્ધિપૂર્વક કરેલ, અબુદ્ધિપૂર્વક કરેલ અજ્ઞાન કે બાલ કે વાર્ધક્ય સ્વભાવથી કરેલ અને ક્ષુધા તૃષા શાન્ત કરવા અર્થે કે આપદ્ધર્મ અર્થે કરેલ ઇ૦—ના એમ વિભાગ કરી પાપ કે ગુનાનું વિવરણ કર્યું છે. સુવર્ણની ચોરી, ગુરુપત્નીગમન, મદ્યપાન અને બ્રહ્મહત્યા—એ ચારને મહાપાપ ગણાવ્યાં છે કે જેની ક્ષમા મળવી કઠિન ગણી તેનું ફળ કોઈ મહાન રોગ, કુટુંબ પર આફત, કે નર્કવાસ થાય છે એમ જણાવેલ છે. જુઓ ..मम इहजन्मनि जन्मान्तरे वा बाल्य–यौवन–वार्धक्य–अवस्थासु; वाक्–पाणि–पाद–पायु–उपस्थ–घ्राण–रसना–चक्षुः–स्पर्शन श्रोत्र–मनोभिः चरितानां ; ज्ञात–अज्ञात–काम–अकाम–महापातक, उपपातकादि–संचितानां–ब्रह्महनन, सुरापान, सुवर्णस्तेय, गुरुतल्पगमन तत्संसर्गरूप महापातकानां... ... ...इत्यादि...॥ हेमाद्रिस्नानप्रयोगे ॥

અર્થાત્ મેં આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં–બાલ્ય, યૌવન કે વૃદ્ધાવસ્થામાં, વાણી હાથ પગ ગુદા ઉપસ્થ નાક જીભ નેત્ર ચામડી કાન અને મન એમ એકાદશ ઈન્દ્રિયોથી કરેલ, જાણીને અણજાણમાં, ઈચ્છાપૂર્વક કે અનિચ્છાપૂર્વક, કરેલ મહાપાતકો કે ઉપપાતકો જે સંચિત થયાં હોય–જેવાં કે બ્રહ્મહત્યા–સુરાપાન, સુવર્ણની ચોરી, ગુરુપત્નીગમન અને તેવા પાપીઓ સાથે સંસર્ગ રાખવો ઇ૦નો આજે (એકરાર કરી) પરિહાર કરવા માટે સ્નાન કરું છું... વગેરે–એવો સંકલ્પ લેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત આ જ સંકલ્પમાં બીજાં પાપોનું વર્ણન છે તે બધાં તે જમાનામાં વ્યક્તિ કે સમષ્ટિને નુકસાનકારક ગણાતાં હતાં. તે નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) સ્પર્શાસ્પર્શ વિચારત્યાગ.

(૨) સંકરીકરણ, મલીનીકરણ, અપાત્રીકરણ (Touchability, Adulteration & Adultery) અર્થાત્ ભેળસેળ–ખાદ્ય પદાર્થોમાં–જાતિમાં તથા પ્રાણીઓમાં–જે આજે ઘણા પ્રમાણમાં થઈ રહી છે, એને અટકાવવા પગલાં લેવા છતાં, ગુનેગારો છટકી જાય છે અને પ્રજાનું સ્વાસ્થ્ય અને નૈતિક ધોરણ નીચું જતું જાય છે. વિદેશોમાં હિન્દી માલ વેચનારની આબરૂ આ બાબતમાં વખાણવાલાયક ગણાતી નથી.

(૩) જાતિભ્રંશકરણ, શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનો ત્યાગ અને કર્મલોપ. આજ તો બધા જ મનસ્વી રીતે વર્ત્યે રાખે છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના કથનની કોને પડી છે!

(૪) રસવિક્રય–કન્યાવિક્રય, હયાદિ પશુવિક્રય, દાસીવિક્રય, પણ્યવિક્રય, જલચર, સ્થલચર કે ખેચર પ્રાણીવિક્રય, આવા વિક્રયો સ્વકદર નિર્વાહ અર્થે કરવામાં આવતા હોવાથી આર્થિક નફાની દૃષ્ટિએ વેચાનાર પ્રાણી કે જીવની આગળ શી પરિસ્થિતિ થશે તેનો

વિચાર કે તેની લાગણીઓ કે તેનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરવામાં આવતો જ નહિ. આજેય પણ લોહીનો વેપાર ચાલુ જ છે. અને મૂંગાં પ્રાણી, સગીર બાળકો, વિધવા સ્ત્રીઓ, ત્યક્તા સ્ત્રીઓ અને અનાથ બાળાઓનાં વેચાણ અને તેમાં મળતી દલાલીમાંથી ઉદરનિર્વાહ કરનાર ટોળકીઓ કયાં ઓછી છે? કયાં છે અનાથોની સુરક્ષા! સમાજ કલ્યાણકેન્દ્રો છૂપી બાતમી મેળવી આ બાબતમાં ઘણું કરી શકે —જો ધારે તો...!

(૫) નિરર્થક વૃક્ષછેદનઃ—આનાથી દેશની વર્ષા કમતી થાય છે. તે સ્થાનની ગરમીનું પ્રમાણ વધતું હોવાથી દેશ રણમાં ફેરવાઈ જાય છે અને દેશ વેરાન થઈ જાય છે.

(૬) પરદ્રવ્યાપહરણ જેવાં પાપોમાં-દેવાનો ઇન્કાર કરવો, બ્રાહ્મણનું પડાવી લેવું, દેવદ્રવ્ય હજમ કરી જવું, રાજ્ય દ્રવ્ય હજમ કરવું, તૈલાદિ રસકસની ચોરી કરવી કે ઓળવવું, ફલાદિ હરણ, લોહાદિ ધાતુની ચોરી કરવી, તથા અન્ય કોઈ મનુષ્યનું અન્ન કાંઈ હરી લેવું ઈ૦નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આજે આવું તો ઘણું જ ચાલે છે.

(૭) બ્રાહ્મણ-ગુરુગર્હન-વેદ અને શાસ્ત્ર તથા પરની નિન્દા કરવી એ પણ પાપ ગણ્યું છે, જો કે આજે કાયદામાં defamationની જેમ આને માટે જોગવાઈ હશે કે કેમ તે વિચાર્ય છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો આ પાપની શિક્ષારૂપ કોઢ-ભગંદર-ઈત્યાદિ રોગો થાય છે એમ જણાવે છે.

(૮) અભક્ષ્ય ભક્ષણ-અભોજ્ય ભોજન—અચોષ્ય ચોષણ, અપેય પાન, અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કરવો, અશ્રાવ્ય વસ્તુ સાંભળવી, અહિંસ્યની હિંસા કરવી, અપૂજ્યની પૂજા, અચિંત્ય બાબતોનું ચિંતન વ૦ પાપો માટે કોઇ કાયદા હોતા નથી પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના સુખ અને શારીરિક તથા માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે તેનું પાલન આવશ્યક માનેલ છે. તેનો ભંગ એ પાપ છે એટલે એનું ફળ દુઃખ છે.

(૯) આ પછી વ્યાવહારિક સદાચાર જેવાં કેટલાંક નિયમનોના ભંગ રૂપ મુખ્ય પાપ બતાવ્યાં છે, જેવાં કે માતૃપિતૃ તિરસ્કાર, સ્ત્રીપુરુષ પ્રીતિભેદન, પરસ્ત્રીગમન, વિધવા-દાસી કે વેશ્યાદિ ગમન, ઋતુકાલ વિના સ્વભાર્યાગમન, તથા સ્વગોત્ર કન્યા તથા પુત્રવધૂ ચાંડાલાદિ અન્ય હિન વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે નીચ વ્યવહાર, રજસ્વલા ગમન તથા જાનવરો સાથે ગમન તથા અન્ય અકુદરતી રીતનો જાતીય સંબંધ-ઈ૦થી મનુષ્યનાં આરોગ્ય, યશ અને ધર્મનો નાશ થાય છે. સમાજમાં અવ્યવસ્થા તથા બખેડા, વર્ણસંકર પ્રજાની ઉત્પત્તિ, ગર્ભપાત, ભ્રૂણહિંસા કે અનાથોનો વધારો. ચેપી રોગો ફેલાવો, અને માનસિક રોગો જેવા કે ઉન્માદ, અપસ્માર, હિસ્ટીરિયા; સાયકોન્યુરોસીસ, મેનીયા વ૦ ઉત્પન્ન થાય છે. ફ્રોઈડના કામૈષણાવાદે આજે આ સ્થિતિ સર્જવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે! સંયમ અને નીતિ જેવી વાતો અદશ્ય થતી જાય છે અથવા લોકો તેને હસે છે.

(૧૦) આ સિવાય બીજી સામાન્ય સદાચાર-સ્વાસ્થ્ય અને વ્યવહારની બાબતો દર્શાવી છેઃ-જેવી કે ખોટી સાક્ષી આપવી, ચાડીચુગલી કરવી, ખોટા આરોપ મૂકવો, ખોટો બકવાદ કરવો, બ્રાહ્મણનો કે બીજાનો દ્વેષ કરવો, તેની વૃત્તિ-જીવનનિર્વાહનું સાધન તોડી નાખવું, પારકાની વૃત્તિનું હરણ કરવું, મિત્ર, ગુરુ, શેઠ કે પતિને છેતરવા, જૂઠું બોલવું, ગર્ભપાત કરાવવો, રસ્તામાં પાન ખાવું, પારકાનું બિનહકનું ખાવું, લસણ કાંદા ઈ૦ તામસી પદાર્થનું સેવન કરવું, એઠું ખાવું, વાસી ખાવું, પંક્તિભેદ કરે.

બાળકોની હિંસા, પશુ, કૃમિ, કીટક કે પક્ષીની હિંસા કરવી, શૌચત્યાગ, સ્નાન, સંધ્યા, હોમ, દેવપૂજન, વ્રતાદિનો ત્યાગ નિષિદ્ધ આચરણ, કુગ્રામ વાસ, બ્રાહ્મણ માતા પિતા પરજન વિ૦નો દ્રોહ, પરનિન્દા આત્મપ્રશંસા દુષ્ટ મનુષ્યની પાસેથી કંઇ લેવું, તેનો સંસર્ગ રાખવો, ગાય ગધેડાં ઇ૦ વાહન પર બેસવું, નોકર ચાકરો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું, સ્વકીય ગ્રામ–ગોત્ર કે કુલત્યાગ, વિશ્વાસનો ભંગ કરવો, પતિતો સાથે બોલવું કે જમવું, અવન્દિત જનના આશીર્વાદ ગ્રહણ કરવા, વૃથા મનોરથો કરવા, ઇ૦ અનેક લઘુ–સૂક્ષ્મ–અને સ્થૂળ પાતકો છે. આ બાબતોનું આચરણ કરવાથી મનુષ્યનું આલોક કે પરલોકમાં શ્રેય થતું નથી અને શરીર તથા મનનું આરોગ્ય બગડે છે અને નાગરિક ધર્મનો નાશ થાય છે. શ્રી ચરક વગેરે મહર્ષિઓ કહે છે કે, જનપદોનો નાશ–devastation of lands by epidemics, earthquacks and no rainfall or heavy rainfalls–ફેલાતા રોગો જેવા કે ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા, મહામારી, ઇ૦ ભૂકંપ કે દુષ્કાળ ઇ૦ થી થાય છે.

પારે આવાં વિકૃતમાનસનું કારણ શું?

ઉપર જણાવેલાં પાતકોના કે ગુનાના હેતુ અથવા કારણ તરીકે આજે ઘણા લોકો રીબાઈ બેકારી કેળવણીનો અભાવ ઇ૦ જણાવે છે. પરંતુ બધા જ કિસ્સામાં આ જ ારણો ગુનાનાં જનક છે એમ નથી. ગરીબાઈથી માણસના હિન પોષણથી તે રોગનો ભોગ બને છે અથવા પોતાની જરૂરીઆતોને પોષવા ઇર્ષા દ્વેષથી ગેરરીતિઓ કે અપ્રામાણિક માર્ગો અજમાવે અથવા પતીત બને છે. એ વાત જરૂર સાચી છે. કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં સ્વધર્મ કે નિશ્ચય પર ટકી રહેવાનું બળ હોતું નથી. એટલે ગરીબાઈને बुभुक्षितः किं न करोति पापम् એ સૂત્રાનુસાર ગુના તથા રોગનાં કારણોમાં ગણી શકાય. પરંતુ પૈસાવાળા પણ વધારે પૈસા સારુ અથવા પોતાની કામેષણા તૃપ્ત કરવા જે કાંઈ ખોટાખરા માર્ગો કે કર્મ આચરે છે તેમાં ગરીબાઈને કારણ કેવી રીતે માનવી? ત્યાં તો કેળવણી અથવા સંસ્કારનો કે નીતિનો અભાવ જ માનવો પડશે. પુરાતનકાળમાં તથા આધુનિક સમયમાં પણ ઘણાય ગરીબ તેમજ અલ્પ શિક્ષણ પામેલા મનુષ્યો પણ તદ્દન સાત્વિક વૃત્તિવાળા સંતોષી અને નીતિને વળગી રહી, સ્વધર્મપંથમાં અચળ રહી જીવનપંથ કાપતા જોવામાં આવે છે. આથી ગરીબાઈ કે બારે કેળવણીના અભાવને મહત્ત્વ ન આપતાં મનુષ્યના મનને કારણ માની તેને પ્રધાન ગણી સમાજસુધારણાનું કાર્ય હાથ પર લેવું જોઈએ. તો જ પ્રજાની સાચી ઉન્નતિ પ્રજાનાં શરીર અને મનની ઉત્ક્રાન્તિથી થશે. આજે ખરું કાર્ય માનસિક અનારોગ્ય દૂર કરવાનું છે. અને ગરીબાઈ શારીરિક રોગ અજ્ઞાન વગેરે એની પાછળ દૂર થતાં જશે જ.

માનસિક અનારોગ્ય થવાનાં કારણો—મહર્ષિ ચરક નીચે પ્રમાણે જણાવે છે: કાલ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો જ્યારે જગતમાં કે મનુષ્યના શરીર પર સમયોગ થતો નથી એટલે હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થાય છે ત્યારે શારીરિક અને માનસિક અનારોગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મનના દોષો રજોગુણ અને તમોગુણ છે. મનુષ્યને મન પૂર્વજન્મમાં જેવું હોય અથવા ગતજન્મમાં મરતી વખતે જે ગુણ પ્રધાન હોય તે ગુણપ્રધાન બીજા જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત ગતજન્મમાં આત્માએ જે સારા નરસા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તે નવા ગર્ભમાં અવતરે છે. सत्त्वंयथानुक्रमंपिवि व्यवस्येत् ॥ ચ. શા અ–૨ જે મનનો વારસો મળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

(अ) मनना भावो:–भक्ति, शीलं, शौचं, द्वेषः स्मृतिः मोहः त्यागा, मात्सर्यं, शौर्यं, भयं, क्रोधः, तन्द्रा, उत्साहः तैक्ष्ण्यं=(સ્વભાવનું તીખાપણું) मार्दवम् (સ્વભાવની મૃદુતા), गांभीर्यं, अनवस्थितत्वम् इ०

(ઘ) આત્માથી જન્મતા ભાવો—આત્મજ્ઞાન, મન, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અપાન, પ્રેરણા, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અહંકાર, ધારણા, પ્રયત્ન, ચેતના, ગર્ભની આકૃતિ વડે અને સ્વરના વિવિધ ભેદ જોવામાં આવે છે તે– તથા સુખદુઃખાદિ – ગણવામાં આવ્યા છે. ઉપરની પરિસ્થિતિવાળા ગર્ભ કે મનુષ્યને બુદ્ધિથી જે ખોટું જ્ઞાન થાય અને એ જ્ઞાનને આધારે જે ખોટું આચરણ કરવામાં આવે તેને આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં — પ્રજ્ઞાપરાધ — બુદ્ધિનું ખોટું મન્તવ્ય, વિચારણા કે અવિવેક કહ્યો છે.

આ પ્રજ્ઞાપરાધથી તેમજ કાળ એટલે ઋતુઓની હિન-મિથ્યા અને અતિપ્રમાણમાં થતી અસરોથી તથા ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધાદિની ઓછીવત્તી અને માઠી અસરોથી, મનુષ્યનાં સત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણની માનસિક સમતુલા તૂટી જતાં માનસિક દોષો રજોગુણ તમોગુણ જોર પકડે છે અને માનસિક અનારોગ્ય પેદા થાય છે, જેનાથી મનના ઉદાત્ત ભાવો ઓછા થઈ જાય છે અને હીન ગુણો કે કર્મો વધતાં જાય છે.

આથી ઇર્ષ્યા, માન, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બહારથી આવેલા આ ઇર્ષ્યાદિ ભાવો રજો-તમો-ગુણના વધારાવાળા મનુષ્યને ઉશ્કેરી મૂકે છે. અથવા જ્વર-ગ્રહણી-ક્ષય-વાતવ્યાધિ ઇ૦ શારીરિક વિકારોને અંતે પણ માનસિક અસ્વાસ્થ્ય અને રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. જેવા કે ઉન્માદ-અપસ્માર—અતત્વાભિનિવેશ-ઇ૦

માનસિક અનારોગ્યનું પરિણામ કે લક્ષણ—ઇર્ષ્યાદિથી પ્રેરાઇને આગળ જણાવેલાં અનેક નાનાં મોટાં પાપો કે ગુનાઓ મનુષ્ય આચરે છે. જુઓ—

धी धृति स्मृति विभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।
प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोष प्रकोपजम् ॥ च. शा. अ-१

આ પ્રજ્ઞાપરાધથી પ્રેરાયેલ મનુષ્ય—વેગોને હાજતોને બહેકાવે છે, કુદરતી હાજતોને રોકે છે. વગર વિચાર્યાં કામ-સાહસો કરે છે. સ્ત્રીસેવનમાં આસક્ત રહે છે, કર્મ અને કાલનો અતિપાત કરે છે એટલે કે કરવા જેવાં કામ મુલતવી રાખે અથવા અનિયમિત સમયે કરે છે અથવા કાર્યનો ખોટી રીતે આરંભ કરે છે. વિનય અને સદાચાર તથા શૌચનો ત્યાગ કરે છે, પૂજ્યોની અવગણના કરે છે, અહિતકર જ્ઞાન અને વિષયોનું સેવન કરે છે, ઉન્માદકર ભાવોનું સેવન કરે છે. વિના સમયે અને અગમ્ય દેશમાં સંચાર કરે છે, દુષ્ટ કર્મ કરનારની મૈત્રી રાખે છે અને સદાચારનો ત્યાગ કરે છે તેથી વ્યાધિઓ થાય છે. અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક રોગો પેદા થાય છે.

આમ આપણે જોયું કે મનનું અનારોગ્ય, કંઇક અંશે, વારસામાં મળેલા મન-આત્માના ગુણદોષો તથા કાલ અને મનુષ્યના પોતાના વર્તનનું પ્રજ્ઞાપરાધનું પરિણામ છે. તે વળી બહારથી આક્રમણ કરતા ઇર્ષ્યા-કામાદિ ભાવોની ઉશ્કેરણીનું પરિણામ છે. ગરીબાઈ, માતાપિતાના સંસ્કારો, સ્કુલની કેળવણી કે ધાર્મિક કેળવણી, પુસ્તકોનું વાચન, મિત્રોની સોબત તથા રાજકીય કાનુની પરિસ્થિતિ અને સામાજિક દરજ્જો વ૦ તેમાં પરિવર્તક કે સહાયક કારણો છે.

આ કારણોનો અભ્યાસ કરી તેની સુધારણા કરવાથી જ વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું મનનું આરોગ્ય સુધરશે, રોગો, કજિયા, પાપો, ગુનાઓ તથા માનસિક વિકૃતિઓ દૂર થશે અને સુખપ્રાપ્તિ થશે.

卐

આયુર્વેદમાં

અગ્નિનું નિરૂપણ

લાભશંકર જાદવજી ઠાકર એમ. એ.

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ ॥ (वाग्भट)

રોગ માત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ મંદાગ્નિ છે. વાગ્ભટનું આ સૂત્ર ચિકિત્સાની ચાવી રૂપ છે. પણ અહીં શંકા થશે કે અન્યત્ર વાતાદિ દોષોના વૈષમ્યને રોગોનું કારણ માનવામાં આવ્યું છે તો પછી ઉપર્યુક્ત સૂત્રમાં વાગ્ભટે અગ્નિમાંદ્યને સર્વ રોગોનું કારણ કેમ કહ્યું હશે? શંકાનું નિરાકરણ સ્પષ્ટ છે. દોષવૈષમ્ય રોગકર છે એ સાચું છે પણ દોષોનું સામ્ય-વૈષમ્ય અગ્નિને અધીન છે. ચરક કહે છે તે મુજબ દોષોનું શમન અને પ્રકોપ અગ્નિસંશ્રિત છે.

शमप्रकोपौ सर्वेषां दोषाणामग्निसंश्रितौ ॥ (चि. ५।१३६)

આમ વ્યાધિમાત્રનું મૂલ અગ્નિમાંદ્ય છે. અગ્નિ વિષેનું સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણ એ આયુર્વેદની વિશેષતા છે. એનો સંક્ષિપ્ત પરિચય રસપ્રદ થશે.

જઠરાગ્નિ

આયુર્વેદમાં તેર અગ્નિઓનું નિરૂપણ થયું છે. જઠરાગ્નિ સિવાય સાત ધાતુઓના સાત ધાત્વગ્નિ અને પાંચ મહાભૂતોના પાંચ ભૂતાગ્નિ છે. તેર અગ્નિઓમાં જઠરાગ્નિ પ્રધાન છે. ચરક કહે છે:

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिपो मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ (चि. १५-३९)

અન્નનું પાચન કરનાર અગ્નિ સઘળા પાચન કરનારા અગ્નિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જઠરાગ્નિ તેઓનું મૂલ છે. કારણકે બીજા અગ્નિઓ જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિવાળા અને ક્ષયથી ક્ષયવાળા થાય છે.

વાગ્ભટે કાયાગ્નિ (જઠરાગ્નિ)ના અંશો જ ધાત્વાશયમાં ધાત્વગ્નિરૂપે રહેલ છે એમ કહીને ધાત્વગ્નિઓના ઉપર્યુક્ત અનુસરણનું કારણ આપ્યું છે.

જઠરાગ્નિનું કાર્ય

આહારપરિણામકર ભાવોના નિરૂપણમાં ચરકે સર્વ પ્રથમ ઉષ્માનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરિણામ એટલે પચન. આહારપચનમાં જઠરાગ્નિની ઉષ્મા કારણભૂત છે. શરીરમાં સમગ્ર પક્તિવ્યાપારનો કર્તા પિત્ત છે એમ કહેવાય છે તે પણ યોગ્ય છે. પિત્તમાં અગ્નિ મહાભૂતનું પ્રાધાન્ય છે. પિત્તમાં અધિષ્ઠિત અગ્નિ આહાર-પચનનું કામ કરે છે. સુશ્રુતે પિત્ત અને અગ્નિને અભિન્ન માન્યા છે તે યોગ્ય નથી. પણ એની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. સુશ્રુતે પાચકાગ્નિના કાર્યનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે:

"પક્વાશય અને આમાશયના મધ્યમાં રહેલું પિત્ત અદૃષ્ટે આપેલી શક્તિથી ચારે પ્રકારના (ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય) અન્નને પકાવે છે. રસ, દોષ, મૂત્ર તથા

વિષ્ઠાનું પૃથક્કરણ (વિવેચન) કરે છે અને ત્યાં જ રહીને પોતાની શક્તિથી અગ્નિનું કામ કરી શેષ પિત્તસ્થાનોને તથા સમગ્ર દેહને અનુગ્રહિત કરે છે. આ પિત્ત પાચકાગ્નિ એ નામથી ઓળખાય છે. (સૂ. ૨૧|૬)

જઠરાગ્નિના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી પરિપક્વ થયેલા આહારના બે ભાગ પડી જાય છે : પ્રસાદ અને કિટ્ટ. પ્રસાદ એટલે સારભાગ અને કિટ્ટ એટલે મળભાગ. આ સ્થૂલ પચન થયું. પ્રસાદભાગ હૃદયમાં જાય છે. ત્યાંથી સૂક્ષ્મ પચન અથવા ધાતુપાકનો પ્રારંભ થાય છે. ધાતુઓ સાત છે : રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર. આપણું આખું શરીર ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને એના મળોનું બનેલું છે. ધાતુગત કોષોનો નિરંતર નાશ થતો રહે છે. शीर्यते अनेन इति शरीरम्. શરીરની ક્ષીણતા એટલે ધાતુગત સૂક્ષ્મ કોષોની ક્ષીણતા. ધાતુપાક દ્વારા ક્ષીણ અને નષ્ટ થયેલાં ધાતુકોષોની પૂર્તિ થયા કરે છે. આહારના પ્રસાદભાગમાંથી ઉત્તરોત્તર ધાતુપુષ્ટિ થયા કરે છે. આહારરસ તે તે ધાતુના ધાત્વગ્નિથી પક્વ થઈ તે તે ધાતુને અનુકૂલ એવા સ્વરૂપને પામે છે. આમ ધાતુપાક (Cell–Metabolism) દ્વારા આહારરસનું સૂક્ષ્મ પચન અને એ દ્વારા ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. ધાતુપાકમાં ધાત્વગ્નિ કારણભૂત છે; પણ ધાત્વગ્નિ જઠરાગ્નિના અંશો હોઈ અને જઠરાગ્નિના વૃદ્ધિ–ક્ષયને એ અનુસરતા હોઈ સમગ્ર પક્તિવ્યાપાર (સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પચન)માં જઠરાગ્નિ કારણભૂત છે. પક્તિ એટલે પચન.

ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં (ગ્રહણી અધિકારમાં) ચરકે શરૂમાં અગ્નિ વિષે માર્મિક નિરૂપણ કર્યું છે. એ શ્લોકોનો અનુવાદ નીચે આપું છું :

આયુષ, વર્ણ, બલ, સ્વાસ્થ્ય, ઉત્સાહ, ઉપચય (પુષ્ટિ), પ્રભા, ઓજ, તેજ, અગ્નિઓ તથા પ્રાણ એ સર્વની સ્થિતિનું કારણ જઠરાગ્નિ છે. (૩)

અગ્નિ શાન્ત થઈ જવાથી પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે અને સમાગ્નિથી યુક્ત પ્રાણી ચિરકાળ સુધી નીરોગી રહીને જીવે છે. અગ્નિવિકાર (મન્દ, તીક્ષ્ણ અથવા વિષમ) થવાથી મનુષ્ય રોગી બને છે. તેથી અગ્નિને મૂલ કહેવામાં આવે છે. (૪)

દેહ, ધાતુ, ઓજ, બલ અને વર્ણ ઈત્યાદિનું પોષણ અન્ન કરે છે તેમાં અગ્નિ કારણ છે; કારણકે અપક્વ આહારમાંથી રસ વગેરે થતાં નથી. (૫)

અન્નના પરિપાકનો ક્રમ:—

આદાન જેનું કર્મ છે એવો પ્રાણવાયુ અન્નને કોષ્ઠ પ્રતિ ખેંચી જાય છે. દ્રવપદાર્થોથી જેનો સંઘાત ભિન્ન થયો છે એવું, સ્નેહથી મૃદુતાને પ્રાપ્ત થયેલું, યોગ્ય સમયે ખાધેલું અને પ્રમાણસર એવા અન્નને સમાન વાયુથી પ્રજ્જ્વલિત થનાર જઠરાગ્નિ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે સારી રીતે પચાવે છે. (૬, ૭)

આમ શરીરવિકારમાં અગ્નિવિકાર કારણભૂત હોઈ સ્વસ્થ વિષેના લક્ષણશ્લોકમાં સમાગ્નિનો પણ ખાસ ઉલ્લેખ છે. શરીરને દીર્ઘજીવી અને નીરોગી ઈચ્છનારે "વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરેલાં હિતકર અન્નપાન રૂપ ઇન્ધનથી જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવું. અગ્નિની સ્થિતિ પર આયુષ્ય અને બલની સ્થિતિ છે." ચરકે જઠરાગ્નિની દુષ્ટિનાં કારણો નીચે મુજબ ગણાવ્યાં છે :

"ભોજન ન કરવાથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, અતિ ભોજન કરવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, અસાત્મ્ય–ગુરુ–શીત–અત્યંત રુક્ષ અને અતિ દૂષિત પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી,

વિરેચન-વમન અને સ્નેહના મિથ્યા પ્રયોગથી, રોગજન્ય ક્ષીણતાથી, દેશ-કાળ તથા ઋતુની વિષમતાથી અને વેગોને ધારણ કરવાથી અગ્નિ દૂષિત થાય છે. દૂષિત થયેલો તે લઘુ અન્નનું પણ પાચન કરતો નથી અને પરિપાક ન થવાથી અન્ન શુક્ત અર્થાત્ અમ્લીભાવથી યુક્ત થઈ વિષરૂપ બની જાય છે."

આમ

આમ એટલે અપક્વ આહારરસ. જઠરાગ્નિના દૌર્બલ્યથી અપક્વ રહેલો આહારરસ આમ સંજ્ઞાને પામે છે.

जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः ।
स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपमः ॥

આમને સર્વદોષપ્રકોપક માનવામાં આવ્યો છે અને આમનું કારણ જઠરાગ્નિનું દૌર્બલ્ય છે. અર્થાત્ જઠરાગ્નિની વિકૃતિ રોગનું કારણ છે. सर्वरोगप्रकोपमः એવું પાઠાન્તર સર્વ રોગોમાં જઠરાગ્નિનું ઉત્તરદાયિત્વ વિશદ રીતે રજૂ કરે છે.

સંગ્રહમાં વાગ્ભટે કહ્યું છે કે: 'पक्वममृततांयात्यपक्वं च विषताम् ॥' અર્થાત્ જઠરાગ્નિથી પરિપક્વ થનાર અન્ન અમૃતરૂપ બને છે પણ અપક્વ અન્ન વિષમય બની જાય છે.

કિં બહુના, રોગના પર્યાય તરીકે आमय શબ્દનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે—જે અગ્નિમાંદ્યને રોગોના જનક તરીકે વ્યંજિત કરે છે. કાયચિકિત્સામાંનો काय શબ્દ પણ અગ્નિવાચક જ છે ને? અનુભવી ચિકિત્સકોની દૃષ્ટિ હમેશાં જઠરાગ્નિ તરફ કેન્દ્રિત હોય છે. યુક્તિપૂર્વકની અગ્નિચિકિત્સા જ કાર્યસિદ્ધિમાં પરિણમે છે. અગ્નિની પૂર્વવત્ સ્થિતિ (સમાવસ્થા) રોગરહિતપણું સૂચવે છે. ક્ષુધાનો સમ્યક્ પ્રાદુર્ભાવ સમાગ્નિસૂચક છે. દર્દીને અન્નગ્રહણની ઇચ્છા થાય છે એટલે ચિકિત્સક સમજે છે કે દર્દી હવે દર્દમુક્ત થયો છે. Metabolism[1] સંભાળનાર જઠરાગ્નિ પ્રાકૃત અવસ્થાને પામ્યો છે. કેમકે 'सर्वरोगहरी क्षुधा'.

"रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ" વાગ્ભટનું આ સૂત્ર ચિકિત્સાની ચાવીરૂપ છે.

★

---

૧ Metabolism એ અદ્યતન ક્રિયાશારીરની ટર્મ છે. काय (અગ્નિ) શબ્દ દ્વારા Anabolic process તથા Ketabolic process એ બન્ને અર્થો વ્યક્ત થાય છે. (જુઓ Introduction to Kayachikitsa by C. Dwarkanath, chapter I)

અદ્યતન ક્રિયા-શારીરમાં નિરૂપિત પચનક્રિયા સાથે આયુર્વેદોક્ત આહારપાક અને ધાતુપાકનો તુલનાત્મક અભ્યાસ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં તથા ૧૭ મા પ્રકરણમાં રજૂ કરેલ છે. રસિકોએ ખાસ જોવા. આયુર્વેદમાં જેમને રસ હોય એવા ડોકટર મિત્રોએ પણ ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ખાસ વાંચવા ભલામણ છે.

કરસનનું ગાંડપણું

[એક સત્ય ઘટના]

ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ વૈદ્ય

ગાંડપણની પાછળ જો બરોબર ઊંડાણમાં ઊતરવામાં આવે તો કેવાં સુંદર પરિણામો આવે એનો આ એક બહુ જ સચોટ બનેલો પ્રસંગ છે. માણસના મન ઉપર વિચારોનું કેવું પ્રભુત્વ છે–કેવી પકડ છે તે ખૂબ જ સુંદર રીતે આમાં રજૂ થાય છે. આજની લગભગ બધી જ આયુર્વેદ કૉલેજોમાં પણ 'માનસ–રોગ–વિજ્ઞાન' એક વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે છે. 'એલોપથી'માં પણ આનું મહત્ત્વ હવે તો સ્વીકારવામાં આવે છે. વિચારોનો જે સંઘર્ષ, સારામાઠા વિચારોનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, સમાજની પરિસ્થિતિને કારણે જે ચિંતા માણસને ઘેરી લે છે તે બધાંને અંગ્રેજીમાં 'સ્ટ્રેસ' કહે છે. અને એલોપથીમાં આનું સાહિત્ય પણ હવે ખૂબ જ પ્રચાર પામતું જાય છે. એ 'સ્ટ્રેસ'ને કારણે કેટકેટલા રોગો થાય છે! ડાયાબિટીસ, બ્લડ પ્રેસર, હાર્ટના રોગો, ગાંડપણ, હિસ્ટીરિયા, પેટનું અલ્સર અને બીજા આવા અનેક રોગો.

આ બધું જાણવા છતાં પણ કેટલા આમાંથી મુક્ત રહી શકે છે? ઉતાવળ, ઝડપ, દોડાદોડી એનું નામ જ આજનો જમાનો. આધુનિક યુગનું આ એક મોટામાં મોટું લક્ષણ છે. પશ્ચિમની એ સંસ્કૃતિના આક્રમણમાંથી બચવાનો હવે સવાલ જ રહ્યો નથી. પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ બેમાં કેટલો ફરક છે એ બતાવતાં એક મુરબ્બી કહે છે કે હુક્કો એ પૂર્વનું પ્રતીક છે જ્યારે સીગારેટ એ પશ્ચિમનું. બેઠા બેઠા આરામથી ગગડાવો— ગાદીતકિયે ટોળટપ્પા ચાલતા હોય; જ્યારે સીગારમાં હાલતાં ચાલતાં ઉતાવળનું નર્યું પ્રતિબિંબ છે.

આયુર્વેદે ચિત્તશાંતિ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકેલો છે. ધ્યાનધારણા–પાઠપૂજા વગેરે પાછળ આ જ ઉદ્દેશ તો નહિ હોય! માનવી એનાથી બીજું કાંઈ નહિ તો થોડા વખત માટે દુનિયાથી નિર્લેપ થઈ ચિત્તની શાંતિ તો જરૂર મેળવી શકે છે.

*

આણંદ પાસે સામરખા ગામની આ વાત છે. એક મુરબ્બી મિત્રે પ્રેક્ટિસની શરૂઆત કરી હતી અને પાંચ-૭ દિવસમાં જ આ કેસ આવ્યો!

એ સામરખા ગામમાં બે ભાઈઓ રહે: કરસન અને ગોકુળ. કરસન લહેરી લાલો. મોજીલો અને મસ્ત. હાથમાં પૈસા આવે એટલે કામની પછી પરવા નહિ. ગોકુળ સ્વભાવે શાંત, ઠરેલ અને વ્યવહારુ. એટલે કંઈક 'જીવ' બચાવેલો પણ ખરો.

કરસનને સંતાનમાં એક પુત્ર અને એક પુત્રી. પુત્રી હવે ઉંમરલાયક થઈ હતી એટલે લગ્નનું એણે નક્કી કરી નાંખ્યું.

—બે માસ બાદ લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ પૈસા ક્યાંથી લાવવા! ભાઈ ગોકુળ પાસે ગયો અને જણાવ્યું. ગોકુળે કહ્યું: 'સારું હું મદદ કરીશ.' લગ્નનો દિવસ

આવી લાગ્યો. અને બે દિવસ પહેલાં કરસન પૈસા લેવા ગયો. પણ ગોકુળના દિલમાં ચોર પેઠો હતો કે આ બધા પૈસા પાછો ક્યારે આપવાનો છે? એટલે એણે કહ્યું : 'જો ભાઈ, મેં તને પૈસા આપવાનું કહ્યું હતું તે આપીશ તો ખરો, પણ તારે જમીન લખી આપવી પડશે.' પાટીદારના દીકરાને એ માથાવાઢ લાગ્યું પણ છૂટકો ન હતો એટલે એણે જમીન લખી આપી. લગન સુખરૂપ પતી ગયું. અને બીજે જ દિવસે એની કમાન છટકી. ઘરમાં એક બે જણાને ખૂબ માર્યાં, બહારથી કોઈ આવ્યું તો તેને પણ ઠોક્યા. છેવટે છ સાત જણાએ ભેગા થઈ એને બાંધી દીધો. બાંધ્યો એટલે એનો ક્રોધ એવો પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો, એને મનમાં કેટલો રોષ થયો હશે કે એણે પોતાના આંગળા મોઢામાં નાંખીને એવું જોર કર્યું કે આખી બત્રીસી લટકી પડી! જોનારાઓ તો આભા જ બની ગયા!! ગામલોકો ડૉક્ટરને બોલાવવા ગયા પણ એણે આખી વાત સાંભળીને આવવાની જ ના પાડી અને હૉસ્પિટલમાં મોકલવાની સૂચના કરી. એટલે ઉપરોક્ત વૈદ્ય-સુરભીને બોલાવવા ગયા. શરૂઆતની પ્રેક્ટિસ હતી, ઉત્સાહ અને ઉમંગથી ઊછળતા એ યુવાને બધી વાત સાંભળી શું કરવું તે નક્કી કરી નાંખ્યું.

પાસે જતાં જ કરસને કહ્યું કે કેમ આવ્યો છે? જા પાછો જા. એટલે ડૉક્ટરે એક અડબોથ લગાવી. એમાંથી જરા એને કળ વળે તે પહેલાં બીજી લગાવી. એટલે પેલો બીધો. કારણ આજસુધી બધા જ એનાથી બીતા હતા! વૈદ્યે કહ્યું જો જરાપણ ગરબડ કરી છે તો હાડકાં ખંખેરી નાંખીશ. અને એણે ડ્રેસિંગ બરાબર કરવા દીધું. બીજે દિવસે પણ એ જ રામાયણ. એમ ત્રણચાર દિવસ ચાલ્યું. પણ ગાંડપણ તો વધતું જ ચાલ્યું.

વૈદ્યે એના નિકટનાં સગાં—એની પત્ની, ભાઈ વગેરેને ભેગા કર્યાં. અને લગનના આખા પખવાડિયા દરમ્યાન શું શું બન્યું તે બધું જણાવવા કહ્યું. ભાઈની બધી વાત પરથી એમને મનમાં ઠસી ગયું કે એને આ જમીન જે લખાવી લીધી છે તે ખૂબ જ ખટક્યું છે અને એનું જ આ બધું ધમસાણ છે. એણે એના ભાઈ સાથે નિખાલસ ભાવે વાતચીત કરી અને છેવટે ભાઈને સલાહ આપીઃ 'જો ગોકુળ, કરસન જો ગાંડો થઈ ગયો કે મરી ગયો તો તારે લોકલાજે પણ એનું આખું કુટુંબ જિંદગીભર નિભાવવું પડશે. એ ગાંડો થઈ ગયો છે તેની પાછળ આ જ કારણ મને તો લાગે છે. એને મનમાં એમ જ થઈ ગયું છે કે તારે એની જમીન પડાવી લેવી છે ને એને ભિખારી કરી મૂકવો છે. તું તારા આ પાંચસો બચાવવા જશે પણ આખું કુટુંબ તારે માથે જિંદગીભર પડશે. એટલે મારું માને તો આ પાંચસો ભલે જાય અને એને બરાબર ખાત્રી થાય એટલા માટે કાગળિયાં બધાં ફાડી નાંખ." ગોકુળના મગજમાં વાત તરત જ ઊતરી ગઈ.

રાત્રે જ એ કાગળિયાં લઈને એના ભાઈ પાસે ગયો અને કહ્યું: "જો કરસન, મેં તારી પાસેથી જમીન લખાવી લીધી હતી તે કંઈ તારી જમીન મારે પચાવી પાડવી હતી એવું હતું જ નહિ. આ તો તને પૈસા આપવાની ચીવટ રહે એ જ એની પાછળ હેતુ હતો. છતાં પણ જો તને એમ લાગ્યું હોય તો જો આ તારા દેખતાં જ કાગળિયાં ફાડી નાંખું છું. તારાથી જ્યારે પૈસા અપાય ત્યારે આપજે... ન આપવા હોય તોય ભલે."

વૈદ્ય પોતાના ઘરે સવારે ઓટલે બેઠા હતા ત્યાં તેમણે આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું તો કરસન સામેથી આવતો હતો. વૈદ્યને નમસ્કાર કર્યા ને કહ્યું : 'સાહેબ, તમે મારી જિંદગી બચાવી.'

એક ઝીણવટભરી તપાસને કારણે કરસનનું જીવન સુધરી ગયું. નહિ તો કોઈ એવે ભયંકર ગર્તોમાં એ સીતરી જાત કે જ્યાંથી બહુ ઓછા પાછા ફરે છે. અને આવા તો કેટલાય કરસનો આપણે ત્યાં હોમાતા હશે! કારણ હમણાં જ મારા એક મિત્રની બહેનને ફના-દર્નાં લક્ષણો જણાતાં તેને એક હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા હતા. અને ડૉક્ટરે ઈતિહાસ પૂછવાની કે સાંભળવાની જરાપણ ખેવના રાખ્યા વગર 'Shock'નાં ઇન્જેક્શનો આપ્યાં! ત્યારે મને લાગ્યું કે G. P. A. C. થયેલા આ વૈદ્યે કરસનનો કેસ કેટલી સરસ રીતે 'હેન્ડલ' કર્યો હતો!

એટલે કે ડિગ્રી કરતાં પણ માણસની 'કૉમન સેન્સ' દરેક ધંધામાં ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેને માટે આયુર્વેદમાં 'પ્રત્યુત્પન્ન મતિ' શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે કે પ્રસંગ આવે કેમ વર્તવું તેની સૂઝ. આયુર્વેદમાં વૈદ્યોના જે કેટલાક ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં આ એક ખાસ ગુણ ગણાવ્યો છે. આયુર્વેદના આ શબ્દમાં કેટલું અર્થગૌરવ ભર્યું છે!

★

સુધારો

'પ્રસ્થાન'ના સં. ૨૦૧૭ વૈશાખ અંકમાં પૃ. ૧૦ ઉપર solvent extraction માટે 'નિરપંદન' શબ્દ છપાયો છે તે 'નિસ્યંદન' જોઈએ. તો તે મુજબ સુધારી લેવા ગ્રાહકોને વિનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન [PURE ALUMINIUM THE CROWN] બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

શ્રમહર

વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી

ઇન્દ્રિયો, મન અને શરીર એની શક્તિની મર્યાદા હોય છે. એટલું ખરું કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ આ શક્તિને કેળવીને ઉન્નત બનાવી હોવાના છતાં પણ એવાઓને પણ ચોક્કસ મર્યાદાઓ છે જ.

દરેક માણસના મન ઇન્દ્રિયોને શરીરની સહન કરવાની કેટલી શક્તિ છે તે વ્યક્તિ કહી શકે નહિ, માત્ર અનુમાન કરી શકે; પરંતુ દરેક વ્યક્તિ જો અભ્યાસપૂર્ણ રીતે જુએ તો પોતાની શક્તિનું ખરેખરું માપ કાઢી શકે. અને મર્યાદાને સમજે એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય મન ઇન્દ્રિયો અને શરીર પાસે જે નિયમિત કામ લીધા કરે અને કામ પછી આરામ જે સ્વાભાવિક રીતે રાત્રે મળે છે તેનાથી એ ત્રણેને લાગેલો થાક-શ્રમ આપોઆપ ઉતરી જાય છે અને પાછાં શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો બીજાં આન્હિક કાર્યો કરવા તત્પર થાય છે.

તમે પોતે તમારા શ્રમ થાકનો વિચાર કરો તે પહેલાં તમારી ઇન્દ્રિયો મન અને શરીર ચોક્કસ પ્રકારે તેઓ થાક્યાં છે, શ્રમિત થયાં છે તેની ફરીઆદ તમારી પાસે જરૂર કરે છે.

આંખો જોઈ જોઇ વાંચી વાંચીને જ્યારે થાકે છે ત્યારે દૃષ્ટિમાં આંખમાં જોવાનો-વાંચવાનો અણગમો થાય છે. આંખમાં બળતરા ખેંચાતી હોય તેવું ભાન થાય છે. કાન સાંભળી અવાજો ઝીલી મગજ સુધી પહોંચાડીને જ્યારે થકાવટ અનુભવતા હોય છે ત્યારે અવાજો સંગીન વાત સાંભળી અથવા ઘોંઘાટ કે કોઇ બોલતું હોય તે પણ શબ્દ દ્વારા ગમતું નથી હોતું. આ બે ઇન્દ્રિયોના અધિસ્થાન રૂપ મન અને મગજ જ્યાં સુધી થાકેલું, કંટાળેલું કે શ્રમિત બનેલું નથી હોતું ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને પરાણે પણ કાર્યમાં પ્રેરે છે. પરંતુ મન જ્યારે થાકી જાય છે અને મગજ જ્યારે શરીરમાં પથરાયેલા કરોડો જ્ઞાનતંતુઓના સંદેશા ઝીલીને સતત કામ કરીને પૂરેપૂરું થાકે છે ત્યારે આંખો બળતી ન હોય, કાન સાંભળવા તૈયાર હોય છતાંયે માનવી આ સઘળા તરફ રુચિ દાખવી શકતો નથી.

અને સ્થૂલ શરીર આમાં તો શરીરનાં સમસ્ત અંગો આવી જાય છે. એ જ્યારે થાકે છે ત્યારે ખાનગીની ગતિ અને ક્રિયા શિથિલ બનીને તે નીચો-હેઠો બેસી જાય છે. એક ડગ ભરવું, એક કાગળ લખવો, એક મુલાકાત આપવી કે એક વખત બહાર નીકળી ચક્કર મારી આવવું એમાં એ અસમર્થ બને છે.

શ્રમના જુદા જુદા પ્રકારો વિષે ઘણું કહી શકાય. માત્ર ધ્યાન દોરવા ઉપર એનાં સહજ લક્ષણો આપું છું.

આ લાગેલા શ્રમ-શ્રમની બાબતમાં પ્રમાણ ન બાંધી શકાય. એક માણસ આખો દિવસ મારીકામમાં તમારાં ઊંચકે અને સાયંકાળે શ્રમિત બને છે; જ્યારે હમણાં શ્રમયત્નમાં જોયું છે કે સુખી ઘરની કુમારિકાઓ ત્રણ કે ચાર તગારા ઊંચકતાં શ્રમિત બની જાય છે. એની પાછળ અનભ્યાસ-અથવા આપણે બીજી રીતે કહીએ તો ટેવ ન હોવાનું પણ કારણ છે.

પરંતુ એક વાત ચોક્કસ છે, મનને ઇન્દ્રિયોને અને શરીરને થાક લાગે છે જરૂર, એ થાકને દૂર કરી શ્રમને ઉતારી શરીર મનને ફરી કાર્યક્ષમ બનાવવું એનું નામ શ્રમહર.

શ્રમહર ઉપાય બે પ્રકારના છે: એક, કુદરતી રીતે આરામ આપીને; બીજો કૃત્રિમ રીતે ઉત્તેજિત પદાર્થો પીણાં વગેરે લઈને. ઉપરથી દ્રવ્યો ઔષધો અને આહાર આ સઘળાં ઓછાં

"આજે સવારે ૭-૩૦ વાગ્યે ગ્લાસગો સ્ટેશને ઊતર્યો કે તરત જ સ્ટેશનના ભોંયરામાં આવેલા સંખ્યાબંધ બાથરૂમોમાંના એકનો કબજો મેં બે શિલિંગનો ચાર્જ ભરીને મેળવ્યો. પેટી લઈને જ બાથરૂમમાં ગયો અને ત્યાં દાતણપાણી વગેરે કરીને ગરમાગરમ ટબસ્નાન પણ કર્યું. સાબુ અને ટુવાલ રેલવે જ આપે છે. કપડાં બદલ્યાં, એક પેન્સ સ્લોટમાં નાખીને કાઢેલું ચમચી બ્રીલક્રીમ માથામાં નાખ્યું અને વાળ હોળ્યા. જૂનાં કપડાં બેગમાં મૂકી દીધાં અને ૯ વાગ્યે તૈયાર થઈને બાથમાંથી બહાર નીકળ્યો. સ્ટેશનની રેસ્ટોરાંમાં ચીઝસેન્ડવીચ અને ચાનો નાસ્તો કર્યો. બાજુના કવીન્સ સ્ટ્રીટ સ્ટેશનેથી ૯-૩૦ની એડીનબરો જવાની ટ્રેન પકડવાની હતી પણ નાસ્તો કરતાં જ ૯-૨૫ થઈ ગયા તેથી મેં બધો પ્રોગ્રામ ફેરવી નાખ્યો- ઊલટો વધારે સારો પ્રોગ્રામ થયો... ... ...

"સ્ટેશનની નજીકમાં જ કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટમાં આવેલી અલેકઝાન્ડર કોચ ટુર કંપનીમાં જઈને ૧૦-૩૦ વાગ્યે ઊપડનાર એક લક્ઝરી કોચની આખા દિવસની ટુરની સાડાબાર શિલિંગની એક ટિકિટ કઢાવી. આ કોચની એકેએક બેઠક જોતજોતામાં ભરાઈ ગઈ અને બરાબર ૧૦-૩૦ વાગ્યે અમે બધાં ઊપડ્યા આસપાસનાં સ્વર્ગીય-સ્થળો જોવા... ... ...

"સ્કોટલેન્ડની ભૂમિ કેટલી બધી રળિયામણી છે તેનો ખ્યાલ આજે આવ્યો. આખો પ્રદેશ ડુંગરાળ છે પણ આ બધા ડુંગરો ખરબચડા હોવાને બદલે લીસા બટાકા જેવા છે. દરેક ડુંગર ઉપર લીલાછમ ઘાસના ગાલીચા અને જાંબળી તથા ગુલાબી ફૂલોની રજાઈઓ છવાયેલી છે. ડુંગરો ઉપરથી ઠેર ઠેર પાણીના રેલા અને કયાંક કયાંક તો ધોધ નીચે ધસી આવતા જણાય છે. આ નીતરતા રેલાઓએ નીચેની ખીણોમાં સંખ્યાબંધ ઝરણાં અને સરોવરો ઘડી કાઢયાં છે. માનવીએ તો આ સરોવરોની પાળીઓ અને તેની ધારેધારે રસ્તાઓ બાંધવા સિવાય કુદરતની આ કરામતમાં બીજી કશી જ ધાલમેલ કરી નથી. સદીઓથી કુદરતે જે સર્જન કર્યું છે તેવું ને તેવું જ હજી અહીં છે છતાં તે ખરેખર ઘણું જ અદ્ભુત છે!... ...

"જોતજોતામાં અમારો કોચ 'ટ્રોસેકસ' નામના રમણીય સરોવર પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. તા. ૨૭ મેને દિવસે મેં 'વિન્ડરમિયર'નો ઈંગ્લિશ લેક ડિસ્ટ્રીક્ટ જોયો હતો તેનું સ્મરણ ટ્રોસેકસનો આ સ્કોટિશલેક ડિસ્ટ્રીક્ટ જોતી વખતે જાગ્રત થયું. એ બેમાંથી કયો પ્રદેશ ચડિયાતો એ કદાપિ નક્કી કરી શકાય તેમ નથી. બન્નેમાં પોતપોતાની આગવી મોહિની છે. કુદરતની કેટલીયે પંચવર્ષીય યોજનાઓ બાદ આવા પ્રદેશોની રચના થઈ હશે તે કહી શકાય તેમ નથી. ... ...

"સ્કોટલેન્ડમાં સરોવરને 'લેક' કહેવાને બદલે 'લોક' અથવા 'લોચ' કહેવામાં આવે છે. આપણા વિહાર, તાનસા, વૈતરણા, નખી, કાંકરિયા, રાયસાગર, સુરસાગર કે પુષ્કરરાજનાં સરોવરો અલબત્ત સુંદર તો છે જ; પરંતુ આ ઈંગ્લિશ અને સ્કોટિશ સરોવરોનાં સૌંદર્ય આગળ તેમનું સૌંદર્ય મોર આગળ ઢેલનાં સૌંદર્ય જેવું ઝાંખું પડી જાય તેમ છે. અલબત્ત આપણા કાશ્મીરના ડાલ સરોવર, માનસબલ, વુલર, નગીન અને અન્ય સરોવરોનું સૌંદર્ય વિલાયતનાં આ સરોવરોનાં સૌંદર્યની કોટિનું હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. પણ તેની તો જ્યારે આપણે કાશ્મીર જઈશું ત્યારે ખાત્રી થશે... ... ...

"ગ્લાસ્ગોથી ઉપડેલો કોચ ટ્રોસેક્સ પ્રદેશના મીલનગેવી, સ્ટ્રેથબ્લેન અને એબરફોઇલ નામના સ્થળોમાંથી પસાર થતો થતો 'લોચ કેટ્રીન' નામના એક સુંદર સરોવરના કિનારે આવીને થંભ્યો. આ સરોવરનું પાણી ગ્લાસ્ગોના નળોમાંથી દસ લાખ માનવીઓ દરરોજ પીએ છે. અમે વોટરવર્ક્સ જોયું અને મુક્તપણે વહેતા એક નળમાંથી નાળિયેરનાં પાણી જેવું મીઠું જળ પણ પીધું. નજીકના મ્યુઝિયમની દુકાનમાંથી 'સ્કોટિશ બેગપાઇપ' નામનું રમકડું ખરીદ કર્યું અને એક કપ કોફી પણ પીધી. પાછા કોચમાં બેઠા તે લોચ આર્ડ, પોગ ઓફ ટર્ક, ગ્લેન ફીન્ગલાસ, લોચ વિણાચર અને કિલમા હોગ થઈને 'કાલાન્દર' નામના એક નાનકડા હિલસ્ટેશન જેવા શહેરમાં આવ્યા... ... ...

"કાલાન્દર શહેરમાં કોચ દોઢ કલાક થંભ્યો. તેટલા સમયમાં અમને-એક રેસ્ટોરાંમાં 'ટિપિકલ સ્કોટિશ લંચ' જમાડવામાં આવ્યું. જમીને અમે શહેરના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ખૂબ ઘૂમ્યા. દુકાનો જોઈ, બગીચા જોયા, હાઇલેન્ડરોની કલાના નમૂનાઓ જોયા. આ બધું જોતાં જોતાં હું સમયનું ભાન ભૂલી ગયો. બસ ઊપડવાનો સમય થઈ ગયો હતો અને હું બસમાં મારી બેઠક ઉપર પાછો આવી ગયો નહોતો તેથી બે જ મિનિટ બાદ ડ્રાઇવર મહાશય મારી શોધમાં નીકળી પડ્યા અને મને નજીકના એક સ્ટોરમાંથી શોધી કાઢ્યો! હું પાંચ મિનિટ મોડો પ્રવેશવા બદલ અન્ય પ્રવાસીઓની માફી માગવા 'એક્સ્ટ્રીમલી સોરી, લેડીઝ એન્ડ જેન્ટલમેન' એમ બોલ્યો એટલે આખી બસમાં અટ્ટહાસ્ય અને મૈત્રીનો પવન ફેલાઈ ગયો. આખી બસમાં હું એકલો જ હિંદી હતો તેથી બધાંનું ધ્યાન મારી તરફ ખેંચાયું. હેલન નામની એક આઠ દસ વર્ષની બાલિકાએ મને પડકાર્યો: 'હેય, યુ ન્યુ જેન્ટલમેન, યુ હેવ ફર્ગોટન અસ ચિલ્ડ્રન ઇન યોર એપોલોજી.' વળી પાછું અટ્ટહાસ્ય ફેલાયું અને મેં હેલન પાસે જઈને હિંદીમાં ઉચ્ચાર્યું: 'માફ કરના ઓ મુન્નીબહેન ઔર મુન્નાભાઈ!' હેલને કહ્યું: 'ટેલ અસ ધેટ અગેઇન.' અને પછી તો આખી બસમાં 'માફ કરના'નો મંત્ર સૌ કોઈ ગોખવા લાગ્યા. હેલન અને જહોની નામનો બેત્રણ વર્ષનો એક બાબો પછી તો મારી પાસે આવીને ગોઠવાઈ ગયાં. હંમેશ મુજબ બાળકોને આકર્ષવાનું તાવીજ કહો કે મેગ્નેટ કહો તે મારા ખિસ્સામાં હતું જ! ખાવ પીપર, ખાવ ચોકલેટ, ખાવ જીનતાન અને આવી જાવ તાનમાં!... ... ...

"કાલાન્દરથી બસ આગળ ચાલી અને પછી તો ચારે બાજુ એવો પ્રદેશ દેખાવા લાગ્યો કે સૌ કોઈના મોઢામાંથી ઉદ્ગારો સરવા લાગ્યા: 'સ્પ્લેન્ડીડ, વન્ડરફુલ, એન્ચાન્ટીન્ગ, અદ્ભુત, અપૂર્વ!' ચારે બાજુ લીલોત્રીવાળા ડુંગરો, તંબુઓ, કેરેવાન નામના મોટરથી ખેંચાતાં ઘરો, પાણીના ધોધ, તળાવડીઓમાં નાનકડી હોડકીઓ એવાં એવાં દૃશ્યો ઉપરાછાપરી નજર સામેથી પસાર થવા લાગ્યાં. બેન લેડી, લેની ફોલ્સ, લેની પાસ, લોચ લુબનેગ, સ્ટ્રેથાયર, લોચ અર્ન, ગ્લેન ઓગલે, બેન વોર્લીચ, બેન મોરી, તારબેટ, એરોચાર, લોચ લોંગ, લોચ ગોઇલ જેવા અટપટાં નામનાં જળાશયો, ખીણો, કોતરો, ધોધો પાસેથી બસ આગળ વધતી વધતી "લોચ લામોન્ડ' નામના જગવિખ્યાત જળાશય પાસે આવી પહોંચી. ... ...

"લોચ લામોન્ડ એક અસાધારણ સરોવર છે. એ દરિયો છે કે સરોવર એવો પ્રશ્ન તેને જોતાં ઊઠે છે. લોચ લામોન્ડ ૨૪ માઇલ લાંબું અને ૨ માઇલ પહોળું સરોવર છે.

"ભારતનું પોતાનું એન્જીન"

લક્ષ્મી કોલ્ડ સ્ટાર્ટીંગ ક્રુડ ઓઈલ

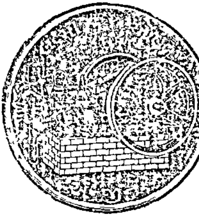

એન્જીનો

હો. પા.	રેવોલ્યુશન
૬	૬૦૦
૮	૫૫૦
૧૦	૫૦૦
૧૩	૪૨૫

- સંતોષકારક સેવા
- ચાલવામાં સરળ
- મજબુત બાંધણી
- તેલ વપરાશમાં કરકસર ભર્યાં

→ માર્શલ ટાઇપની ઘંટીઓ પણ અમારે ત્યાં બને છે. ←

: લખો યા મળો :

ધી લક્ષ્મી વિજય બ્રાસ એન્ડ આયર્ન વર્કસ

ટેલીગ્રામ્સ : "RINGS"   [સ્થાપના : ૧૯૧૮]   ટેલીફોન નં. ૩૦૦૮

ઘીકાંટા, અમદાવાદ

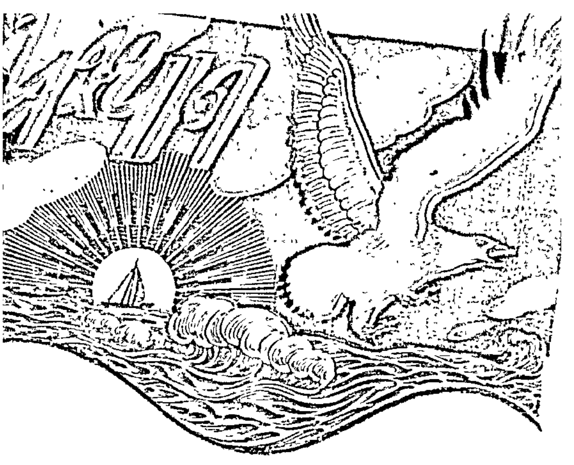

સં. ૨૦૧૭
અષાઢ

આદ્ય તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંપાદક
[illegible] કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
બુટા

•SANFORIZED•
REGISTERED TRADE MARK
of CLUETT PEABODY & CO., INC., U.S.A.

અરવિંદ મિલ્સ લિ.
અમદાવાદ-૨

'સનફોરાઇઝ્ડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

ગુજરાત રાજ્યની ત્રીજી પંચવર્ષીય
યોજનાને સફળ કરવા માટે નિત્ય
શ્રમનું ચિંતન કરો.

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

યાદશક્તિ વધારવા

જ્ઞાનતંતુઓને મજબૂત બનાવવા

ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરો.

બ્રાહ્મી શંખાવલિ વગેરે મગજને શક્તિ આપનાર ઔષધોના સત્ત્વમાંથી એ બનાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, ઓફિસરો, કારકુનો વગેરે મગજથી કાર્ય કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી ઔષધ છે.

દરેક જગાએ દવાવાળા વેચે છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂા. ૧-૪-૦; ૧ રતલના રૂા. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : અષાડ અંક ૩

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો "વિદ્યાયુગ"

[શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખની સંચાલકની મુલાકાત]

પ્રશ્ન : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ ચોત્રીસ વર્ષોની સેવા પછી રાજીનામું આપીને મહામાત્રપદેથી છૂટા થાય છે એ સમાચાર તમે જાણ્યા તો હશે જ. વિદ્યાપીઠના પ્રારંભકાળથી એમાં જોડાયેલા એક અધ્યાપક તરીકે તમારી પાસેથી મારે એ જાણવું છે કે વિદ્યાપીઠની તમારા સમયમાં શી કલ્પના હતી?

ઉત્તર : શ્રી. મગનભાઈના રાજીનામાના સમાચારથી હું દિલગીર થયો છું, પણ હાલના તંત્રથી હું અપરિચિત છું એટલે એના ગુણદોષની ચર્ચામાં ઊતરી ન શકું. બાકી વિદ્યાપીઠના પ્રારંભથી જ નહીં, પણ તે પહેલાંથી વિદ્યાપીઠની યોજના સાથે હું સંકળાયેલો હતો. આ બાબત વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમાં કદાચ નોંધાયેલી નથી એટલે મારા 'સ્મરણ' તરીકે આ વાત તમારે લેવાની છે. એ સ્મરણની વાસ્તવિકતા માટે તમે કદાચ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને કાકાસાહેબ કાલેલકરને પૂછી શકો. શ્રી. ત્રિકમલાલ મ. શાહને પણ. પ્રારંભપૂર્વેના પ્રસંગો વિષે સમર્થન કરી શકે એવા શ્રી. કિશોરલાલભાઈ, શ્રી. નરહરિભાઇ અને શ્રી. રામનારાયણભાઇ એ ત્રણ મુરબ્બીઓ તો હવે નથી.

મારું સ્મરણ જરા વિગતથી ખુલ્લું કરું.

ઇ. સ. ૧૯૧૮ની સાલમાં શ્રી. ત્રિકમલાલ મ. શાહ અને હું ફર્ગ્યુસન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા. શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ કોલેજમાં દક્ષિણાફેલો થયા અને હું ફર્ગ્યુસન કોલેજની Shankaracharya Seminar for the Comparative Study of Religion & Philosophy માં ફેલો નીમાયો. શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ કોલેજની હોસ્ટેલમાં રહેતા અને હું ઘર માંડીને રહ્યો હતો. હું અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત લઈ એમ. એ. માટે તૈયારી કરતો હતો. મુનિશ્રી જિનવિજયજીના સહાયક તરીકે ભાણ્ડારકર ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં પણ કામ કરતો હતો.

આ અરસામાં શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક દેશસેવકો થાય એવા યુવાન ગ્રેજ્યુએટોની શોધમાં હશે એમ લાગે છે. શ્રી. ઇન્દુલાલ ત્રિકમલાલને ઓળખતા હતા. તે એક દિવસ પૂના આવી પહોંચ્યા. ફર્ગ્યુસન કોલેજ જેવી કોલેજ ગુજરાતમાં થાય તો સારું, એવા અમારા વિચારો જાણી તેમણે તેમની લાક્ષણિક શૈલીનું, ખાસ્સો અર્ધો-પોણો કલાક ચાલે એવું ભાષણ અમને સંભળાવ્યું—ત્રિકમલાલની રૂમમાં. અમો બે ઉપરાંત ત્રીજા એમાં શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠક પણ હતા, જે એ વખતે સીનિયર બી. એ.માં ફિલસૂફીનો વિષય લઈ અભ્યાસ કરતા હતા. શ્રી. ઇન્દુલાલે અમો ત્રણે પાસેથી વચન લીધું કે અમે અમારું પૂનાનું

અને ગાંધીજીની સંમતિથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર નામથી પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવાનું નક્કી થયું. મને યાદ છે ત્યાં સુધી, એમનું પહેલું દાન રૂપિયા ત્રીસ હજારનું હતું અને તે અંગે અમુક શરતો પણ હતી. ગાંધીજીએ અમને આ પુસ્તકાલયને વિશે નાની આકાંક્ષાઓ ન રાખવા ચેતવણી આપી હતી. મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેમણે ઓક્ષફર્ડ યુનિવર્સિટીની બોડલિયન લાયબ્રેરીનો નમૂનો અમારી આગળ મૂક્યો અને તે કરતાં પણ કંઈક અધિક કરવાની પ્રેરણા આપી. આ દાન અને આ પ્રેરણાએ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં અમદાવાદમાં નહિ જોવાયેલું એવું પ્રાચ્યવિદ્યાનું પુસ્તકાલય ઊભું કરાવ્યું. એ સમયે એ લગભગ અજોડ જેવું હતું.

બીજી બાજુએ આચાર્યશ્રી ગિદવાણીએ ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ફિલસૂફી આદિ વિષયોનો અદ્યતન ગ્રન્થસંગ્રહ કર્યો. આમ વિદ્યાપીઠના પહેલાં આઠ વર્ષમાં પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય વિદ્યાઓનું અપૂર્વ પુસ્તકાલય વિદ્યાપીઠમાં ઊભું થયું હતું. શિક્ષણ અને સંસ્કારક્ષેત્રે ગુજરાત માટે આ એક મોટી ઘટના હતી.

પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પાછળથી પં. સુખલાલજી આવ્યા અને પછી પં. બેચરદાસ આવ્યા. તે પછી સુપ્રસિદ્ધ પાલી વિદ્વાન પ્રો. ધર્માનંદ કોસામ્બી આવ્યા. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના સંસ્કૃતના અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આથવલે પણ એમાં કામ કરતા. અને ફારસી અને ઉર્દૂના અધ્યાપક મૌલાના અબુ ઝફર નદવી પણ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં કામ કરતા. રામનારાયણભાઈ તો પ્રથમથી જ પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રબંધ સમિતિના સભ્ય હતા. આ બધા વિદ્વાનોના સહકારથી 'પુરાતત્ત્વ' નામનું સંશોધનનું ત્રૈમાસિક પણ શરૂ થયું. એનો સંપાદક મને બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ ત્રૈમાસિક ગાંધીજીની પણ પ્રશંસા પામ્યું હતું અને બ્રિટનના 'જર્નલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી'માં પણ એની સારી પ્રશંસા થઈ હતી.

આ ઉપરાંત પુરાતત્ત્વ મંદિરની ગ્રન્થમાળામાં અનેક સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો પ્રગટ થયા. આ સંશોધનકાર્યમાં પં. સુખલાલજી અને પં. બેચરદાસનું 'સંમતિતર્ક' અને વાદ-મહાર્ણવ તરીકે પ્રસિદ્ધ તત્ત્વબોધવિધાયિની નામની તેની ટીકાનું સંપાદન એ શ્રેષ્ઠ કાર્ય બન્યું. આ સંપાદન કાર્ય ચાલતું હતું ત્યારે બર્લિન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સુવિખ્યાત ઇંડોલૉજિસ્ટ ડૉ. લ્યુડર્સ (Luders) વિદ્યાપીઠ જોવા આવેલા. તેમને મહામાત્ર શ્રી. કિશોરલાલભાઈ, પંડિત સુખલાલજી જે ખંડમાં સંશોધન કરતા હતા તેમાં લઈ આવ્યા. ત્યાં પ્રો. લ્યુડર્સ અર્ધોએક કલાક બેઠા અને આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ વિદ્વાન વીસ જેટલી પ્રતિઓમાંથી પાઠાન્તરો તપાસી કેવી રીતે વાચના નક્કી કરે છે તે નિહાળ્યું. બહાર નીકળીને એમણે શ્રી. કિશોરલાલભાઈને અને મને કહ્યું: 'અદ્ભુત કામ થાય છે. આવું શાસ્ત્રીય, વ્યવસ્થિત અને ઝીણવટભર્યું સંશોધન અમારી જર્મન યુનિવર્સિટીઓમાં પણ થતું નથી. તમે જો સ્વીકારો તો હું મારા કેટલાક જુવાન અધ્યાપકોને પં. સુખલાલજી પાસે તાલીમ લેવા મોકલું. બદલામાં અમે તમારા કેટલાક અધ્યાપકોને તાલીમ આપીશું' વગેરે.

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં પણ તે તે વિષયના નિષ્ણાત એવા ઉત્તમ અધ્યાપકો જોડાયા હતા. આચાર્ય ગિદવાણી અંગ્રેજી ભાષાના ઉત્તમ વક્તા હતા અને તેમના ઓક્ષફર્ડ ઉચ્ચારો સાથે તેમને સાંભળવામાં મઝા આવતી હતી. તેઓ મુખ્યત્વે રાજકારણ અને અંગ્રેજી સાહિત્ય પણ શીખવતા. તેમની સાથે ઓક્ષફર્ડથી તાજેતરમાં આવેલા શ્રી. જુગલકિશોર અગરવાલ,

કે જેઓ ઉત્તર પ્રદેશમાં આચાર્ય જુગલકિશોર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ પણ વિદ્યાપીઠમાં જોડાયેલા. પણ થોડોક વખત રહી તેઓ ચાલ્યા ગયેલા. રાજકારણના બીજા વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક પ્રો. સિપાહીમલાની હતા. ઇકોનોમિક્સ પ્રો. મલકાની શીખવતા. પ્રો. મજમુદાર નામના બંગાળી વિદ્વાન ફિલસૂફી શીખવતા. પ્રો. સ્વામીનારાયણ ગણિત શીખવતા. તેમના સહાયકોમાં શ્રી. ત્રિકમલાલ મ. શાહ અને શ્રી. નંદલાલ મ. શાહ હતા. હિંદી શ્રી. બનારસીદાસ ચતુર્વેદી અને શ્રી. ચંદ્રમૌલી જોહરી શીખવતા. સંસ્કૃત પ્રો. રામચંદ્ર આથવલે અને હું શીખવતા. અમે આર્યવિદ્યામંદિર—School of Indology-નો વિભાગ પણ મહાવિદ્યાલયમાં રાખ્યો હતો. મારું સ્મરણ એવું છે કે આ પછી જ મોમ્બે યુનિવર્સિટીમાં "એન્શ્યન્ટ ઈન્ડિયન કલ્ચર"નો કોર્સ દાખલ થયેલો. શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય પણ પાછળથી દાખલ થયેલા અને તેઓ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત શીખવતા; આર્યવિદ્યામંદિરમાં પણ વર્ગો લીધા હશે. શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ કેટલોક વખત અંગ્રેજી શીખવતા. શ્રી. બાબુરાવ ગ. ઠાકોર અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ શીખવતા. માવળંકરદાદા હિંદુ લૉ શીખવવા આવતા. ગુજરાતમાં વાણિજ્યનું શિક્ષણ જોઇએ એ રીતે વાણિજ્યવિદ્યામંદિર પણ મહાવિદ્યાલયમાં ઉઘાડવામાં આવ્યું. તેમાં શ્રી. શ્યામલાલ હ. ભગવતી અને શ્રી. ચંદુલાલ ભ. દલાલ અધ્યાપકો તરીકે કામ કરતા હતા. આ બધા અધ્યાપકોમાં આગળ તરી આવતા અધ્યાપક ગુજરાતીના હતા—શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. તેઓ પ્રમાણશાસ્ત્ર પણ શીખવતા. વિદ્યાપીઠના પ્રયોગનું એક ઉત્તમ ફળ તેમનું પુસ્તક 'પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા' છે.

શરૂઆતના આ બધા અધ્યાપકોએ ઉચ્ચ કક્ષાની વિદ્યાનું એક અપૂર્વ વાતાવરણ ઊભું કર્યું હતું, જેનો લાભ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓને અને ગુજરાતને મળ્યો હતો. આ વિદ્યાના વાતાવરણમાં ગાંધીજીએ આપેલો રાષ્ટ્રપ્રેમનો જુસ્સો હતો; તો બીજી બાજુએ ગાંધીજીએ શીખવેલી સત્યનિષ્ઠા શિક્ષણ અને સંશોધનને પ્રામાણિક રાખતી હતી. અને તેથી જ એ યુગના વિદ્યાપીઠમાં પહેલાં કદી નહિ જોયેલું અને પછી કદી જોવામાં ન આવ્યું એવું ઊર્ધ્વગામી સારસ્વતસત્ર ચાલતું. શ્રી. ગિદવાણી નાભા સંસ્થાનમાં પકડાઇ જવાથી તેમની જગાએ શ્રી. કૃપાલાની મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે આવ્યા અને તેમણે પણ તેમની લાક્ષણિક રીતે મહાવિદ્યાલયનું વાતાવરણ પ્રેરણાપૂર્ણ રાખ્યું.

આ વર્ષો દરમ્યાન શિક્ષણ તો ગુજરાતીમાં જ અપાતું; પણ અંગ્રેજીની ઉપેક્ષા થતી ન હતી. વિદ્યાપીઠના બન્ને પુસ્તકાલયોનો અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ જે બહોળો ઉપયોગ કરતા તેમાં એ ખાસ દેખાતું. જેને ન ફાવે તેને હિંદીમાં કે અંગ્રેજીમાં શીખવવાનો કોઈ રોકતું ન હતું. ગુજરાતીને બોધભાષા બનાવવાની મારી શ્રદ્ધા મારા એ અનુભવમાંથી જન્મેલી છે; તેના વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં સારાં અને મૌલિક પરિણામો આવ્યાં છે તેમાંથી જન્મેલી છે. એટલે જ હું અત્યારે વારંવાર કહું છું કે 'ચર્ચાઓ ન કરો, અમે વિદ્યાપીઠમાં કર્યો હતો એ જાતનો પ્રયોગ કરી જુઓ; પછી તમને ચર્ચા કરવાનું કારણ નહિ રહે.'

વિદ્યાપીઠના પ્રથમ મહામાત્ર શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા હતા. પછી શ્રી ત્રિકમલાલ મ. શાહ થયા. એ પછી શ્રી. નંદલાલ મ. શાહ મહામાત્ર થયા. બીજી વાર પણ વચમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈ મહામાત્ર થયા હતા. વિદ્યાપીઠના કુલપતિ હતા તો ગાંધીજી. અને તે ઠેઠ સુધી રહ્યા. કુલનાયક તરીકે પ્રથમ આચાર્ય શ્રી ગિદવાણી હતા. તે પછી શ્રી નાનાભાઇ ભટ્ટ કુલનાયક થયા.

આ વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાયુગ હતો. રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને ગાંધીજીને વિદ્યાપીઠનું સ્વરૂપ બદલવું ઉચિત લાગ્યું. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના હાથમાં વિદ્યાપીઠનું સુકાન સોંપાયું. આ નવા સંજોગ સાથે રામનારાયણભાઈની અને મારી પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી: છતાં આ નવા કાર્યમાં અમારી ઉપયોગિતા અને યોગ્યતા વિશે અમને બહુ શંકા હતી. એથી અમે બન્ને એક જ દિવસે એમાંથી નિવૃત્ત થયા.

હાલના વિદ્યાપીઠના કાર્યકરો શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ, શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી, શ્રી ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ, શ્રી. ઠાકોરભાઈ મ. દેસાઈ, શ્રી. ચૂનીલાલ બારોટ વગેરે અમારા સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમને હાથે વિદ્યાપીઠ ચાલે એ મારે મન તો ગૌરવનો વિષય છે.

બીજું એક વચલું સંસ્મરણ વિદ્યાપીઠને લગતું થાય છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય આખું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવાનું વિચારાયું હતું. પણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તે વિચારને માન્ય રાખ્યો નહીં અને એ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય વિદ્યાપીઠ હસ્તક રહ્યું.

એ સમયે વિદ્યાપીઠમાંથી નિવૃત્ત હોવા છતાં મેં સરદારસાહેબને પત્ર લખેલો અને એમાં એ પુસ્તકાલય અંગે મારી સેવા આપવા દરખાસ્ત કરેલી. તેમણે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જણાવેલું કે પ્રસંગ આવ્યે તેઓ જરૂર મારી સેવા સ્વીકારશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની એક એવી ઇચ્છા જાણવામાં છે કે જેમ સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટી તે તે વિષયના નિષ્ણાતો તૈયાર કરી દેશની સેવા માટે આપે છે તેવી રીતે સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ તે તે વિષયના નિષ્ણાતો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તૈયાર કરે અને એ કામમાં આ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયનો એ ઉપયોગ કરે.

સરદારસાહેબની આ દૃષ્ટિ એમની બીજી દૃષ્ટિઓની જેમ દીર્ઘદૃષ્ટિ છે એમ મને લાગે છે. અત્યારે આપણને જે અનેક મોટી ખોટો છે તેમાં ગુજરાતને એક મોટી ખોટ તે તે વિષયના રાષ્ટ્રપ્રેમી નિષ્ણાતોની છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી અનેક પ્રકારનાં કાર્યો આવશ્યક થયાં છે, છતાં તે અંગે યોગ્ય વિચારણા કરી શકે, નીતિ ઘડી શકે અને અમલમાં મૂકી શકે એવા તજજ્ઞ કાર્યદક્ષ રાષ્ટ્રસેવકોની મોટી ઊણપ છે.

આ કાર્ય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કરવા ધારે તો કરી શકે એમ છે. બીજું એક મોટું કાર્ય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કરી શકે એમ છે અને તે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા તે તે વિષયોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ. આજે યુનિવર્સિટીઓમાં બોધભાષાના પ્રશ્ને એવું સ્વરૂપ પકડયું છે કે તે ચર્ચાના વાવંટોળમાંથી કદી બહાર નીકળશે નહીં. પરિણામે શિક્ષણ બગડી રહ્યું છે અને વિદ્યાર્થીઓને પારાવાર હાનિ થઈ રહી છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી કે બીજી યુનિવર્સિટીઓ આ બોધભાષાનો પ્રશ્ન હલ કરી શકશે એ વિશે હવે મને પૂરેપૂરી શંકા છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થા જે આ બાબતમાં નિઃશંક છે તે જ પોતાના કાર્યદ્વારા આ પ્રયોગની સિદ્ધિ કરી શકશે.

વિદ્યાપીઠના મારી નિવૃત્તિ પછીના યુગ વિશે મને કંઇ ચોક્કસ માહિતી કે સ્મરણ નથી એટલે એ અંગે હું કાંઈ કહેતો નથી. ઉપરનાં સ્મરણો પણ આજે ત્રીસ વર્ષે કરવા બેઠો છું એટલે એ કેટલા ચોક્કસ છે તે કહી શકતો નથી. રામનારાયણભાઈ હોત તો એ સ્મરણને વધારે સાફ કરી શકત. છતાં તમે કાકાસાહેબ કાલેલકરને કે શ્રી. ત્રિકમલાલ મ. શાહને આમાં કહેલી બાબતો વિશે પૂછી શકો છો. અસ્તુ.

તા. ૨૩-૬-૬૧

★

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો આરંભકાળ

ત્રિકમલાલ મ. શાહ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કેવા સંજોગોમાં થઈ, એ સ્થાપના વખતે કયા ધ્યેયો અને ઉદ્દેશોની એને પ્રેરણા હતી, અને એ ધ્યેયો કેવી રીતે હાંસલ કરવામાં આવતા હતા એનો ખ્યાલ કરવાને આજે સંજોગો આ[illegible]ત થયા છે.

અખબારોમાં આવતા હેવાલોથી જાણવા મળે છે કે વર્ષો પછી મહામાત્રપદ ભોગવી શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ એ પદ અમુક મતભેદના કારણે છોડે છે; શ્રી. રામલાલ પરીખની એ પદ પર નિયુક્તિ થાય છે. એ સમયે [illegible]નો, અને ખાસ કરી સ્થાપના સમયનો, ઇતિહાસ તપાસીએ તો વિદ્યાપીઠના ભવિષ્યના સંચાલનમાં એ માર્ગદર્શન રૂપ થઈ પડે.

બ્રિટિશ સરકારે કેળવણીપદ્ધતિ એવી ગોઠવી કરી હતી કે એમના રાજ્યનાં મૂળિયાં મજબૂત કરવામાં એ કેળવણી પામેલ વ્યક્તિઓ મદદ કરે. પૌરસ્ત્ય સાહિત્ય પ્રત્યે અમુક ઉપેક્ષાવૃત્તિ હતી—ભારતદેશ જે સંસ્કારોથી ર[illegible] થયો અને ઉછર્યો એ સંસ્કારોની કોઈ ગણના ન હતી. એટલે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની બોલબાલા હતી. એના જ ગજથી જ વિદ્વત્તા મપાતી અને એ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપતાં સનાતન સત્યો—સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બંધુત્વ જેવાં સૂત્રોનું જ્ઞાન મળે અને એમાંથી પ્રેરણા મળે તો એ અકસ્માત ન હતો.

બ્રિટિશ શાસનકાળની કેળવણીપદ્ધતિ બરાબર નથી; એની સામે કોઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં હોવી જોઈએ એવી પ્રતીતિ તો દેશના સ્વાતંત્ર્ય-વાંચ્છુ આગેવાનોને થઈ હતી. રાજકીય કે સામાજિક સુધારકો પોતાની રીતે એના પર ભાર મૂકતા. અને સરકારી તંત્રથી અલગ કે એનો સંબંધ રાખતી કેટલાય અખતરા ચાલતા હતા—આર્ય સમાજ તરફથી તેમજ પુનામાં કેળવણી મંડળો તરફથી એવી સંસ્થાઓ ચાલતી કે જેમનું વ્યક્તિત્વ જૂના ઢાંચામાં પણ જુદું તરી આવતું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો જન્મ રાજકીય આંદોલનમાંથી થયો. અમદાવાદમાં સને ૧૯૨૦ના ઑગસ્ટ માસમાં ગૂજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠક મળી અને એમાં સર્વક્ષેત્રે અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે અસહકારની વાત થઈ—રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટે એ બેઠકના એક ઠરાવથી સમિતિ નિમાઈ જેના મંત્રીપદે શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠકની નિયુક્તિ થઈ.

રાજકીય ક્ષેત્રે સરકારી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર પોકારાયો—શાળાકૉલેજોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડવા લાગ્યા એ બધાને માટે શિક્ષણ તેમજ પરીક્ષણ વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો.

અમદાવાદમાં સદ્ભાગ્યે એ સમયે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ શિક્ષણમાં કામ કરનાર બે મંડળો અસ્તિત્વમાં હતાં. એમના સહકારથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ અને પછી તો હિંદભરના વિદ્વાનો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો એમને સાથ મળ્યો.

મહાત્મા ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપ્યો—સાથે સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના એમના સાથીઓનાં બાળકો માટે જે શાળા ફિનિક્સ આશ્રમમાં ચાલતી હતી એનું સ્થળાંતર થયું અને સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાથે શાળા સ્થપાઈ. એમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર,

કિશોરલાલ મશરૂવાળા, નરહરિભાઈ પરીખ, ખરે સાહેબ, વિનોબા ભાવે, આપાસાહેબ પટવર્ધન, રમણીકલાલ મોદી વગેરે કામ કરતા હતા. એ શાળાને કોઇ સરકારી બંધન ન હતું.

બીજો સમૂહ ગૂજરાતી કેળવણી મંડળનો. પુનામાં ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી અન્ય સંસ્થાઓ ઉપરાંત ફર્ગ્યુસન કૉલેજ ચાલતી. એ સંસ્થાઓ સાથે લો. મા. ટિળક, દેશભક્ત ગોખલે, પરાંજપે વગેરેનાં નામ જોડાયાં હતાં. એના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણે ગૂજરાતની ઊગતી પેઢી પર ભૂરકી નાખી હતી. અને મેટ્રિક પાસ કરી સારી સંખ્યામાં ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આકર્ષાતા. એમના પર ત્યાંના સેવાવ્રતધારી અધ્યાપકોની છાપ પડતી અને કેટલાપના મનમાં એવી સંસ્થાઓ ગૂજરાતમાં સ્થપાય એવાં શમણાં રચાતાં. સને ૧૯૧૬-૧૯નો ગાળો અમારા જેવા માટે ચિરસ્મરણીય રહેશે. શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ, શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના અંગત મંત્રી તરીકે અમુક સમય પુનામાં રહેતા. શ્રી. જે. પી. ત્રિવેદી ખેતીવાડી કૉલેજમાં અધ્યાપકપદે હતા. શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર ડેક્કન કૉલેજમાં હતા. ગૂજરાતી બંધુ સમાજ મારફત આ લોકો ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રેરક બળ હતા. એમાં તે પછી ઉમેરાયા સર્વન્ટ્સ ઑફ ઈંડિયા સોસાયટીના સભ્યો ઠક્કર બાપા અને ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક. એ અરસામાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને પં. સુખલાલજીનો વસવાટ પણ પુનામાં થયો.

શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક સાથેના અમારા—રસિકલાલ છો. પરીખ, પ્રાણજીવન વિ. પાઠક અને હું—સંસર્ગમાંથી ગૂજરાત કેળવણી મંડળના અંગ તરીકે અમારા સમૂહનો ઉદ્‌ભવ થયો.

સને ૧૯૧૯ના જુનમાં અમદાવાદ આવી અમે ત્રણ જણાએ ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કુલની શાખા કાળુપુરમાં ખજુરી પોળના નાકે આવેલી માધ્યમિક શાળાનું સુકાન સંભાળ્યું. સને ૧૯૨૦ના માર્ચ માસમાં જે. એલ. ન્યુ ઈંગ્લિશ સ્કુલનું તંત્ર અમારા હાથમાં આવ્યું. એ સમયે રામનારાયણ પાઠક, નંદલાલ શાહ, તેમજ અન્ય મિત્રો અમને આવી મળ્યા. સરકારી તંત્ર સાથેનો સંબંધ સાચવી અમે ન્યુ ઈંગ્લિશ સ્કુલ ચલાવતા. પણ ઑગસ્ટ માસમાં તો અસહકારની હાક પડી અને એ હાકથી કોણ દૂર રહી શકે?

અમારામાંના એક સાથી રામનારાયણ પાઠક રાષ્ટ્રીય કેળવણી સમિતિના મંત્રી નિમાયા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક તો હતા જ. એટલે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો ઉદ્‌ભવ આ બન્ને મંડળોની ચર્ચા અને અનુભવમાંથી થયો. બંધારણ પણ નક્કી થયું. અને પછી ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયની પણ સ્થાપના થઈ.

ગાંધીજી તો એ સમયમાં હિંદુસ્થાનભરમાં અસહકારની ચળવળ અંગે ઘૂમતા. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અંગે જુદા જુદા માણસો એમના ચરણે એમની સેવા ધરતા. અમુક વિષયો અને ભાષાઓ તો વિદ્યાપીઠમાં શીખવવા જ જોઇએ એ માટે યોગ્ય માણસોની શોધ ચાલતી અને એ રીતે આચાર્ય ગિદવાણી, કૃપાલાની, નારાયણ મલકાની, જુગલકિશોર અગરવાલ, બનારસીદાસ ચતુર્વેદી, ચંદ્રભાણ જોહરી, ઇન્દુભૂષણ મજમુદાર, મુનિ જિનવિજયજી, પં. સુખલાલજી, ધર્માનંદ કૌસંબી, ચંદુલાલ ભ. દલાલ, શ્યામલાલ ભગવતી, મૌ. અબુ ઝફર નદવી વગેરે સંસ્થામાં કામ કરતા થયા.

ગૂજરાત કૉલેજમાંથી પણ જેઠાલાલ સ્વામિનારાયણ, રામચંદ્ર આથવલે, એન.. વી. ગાડગીલે વગેરે શરૂઆતથી જ આવી મળેલા. મુંબઇ યુનિવર્સિટીમાંથી છગનલાલ જોશી અને જયકૃષ્ણ ભણસાલીએ એ જ અરસામાં અસહકાર કરેલો.

પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીની જવાબદારી વિદ્યાપીઠે ઉપાડેલી— જુદા જુદા સ્થળે કુમારમંદિર અને વિનયમંદિર નવાં સ્થપાતાં અથવા તો સરકારી તંત્ર સાથેનો સંબંધ છોડતા. ગૂજરાતની ત્રણ સુધરાઈએ તો કેળવણી ક્ષેત્રે અસહકાર પોકારેલ. શ્રી. નરહરિ પરીખ અને છગનલાલ જોશી ગૂજરાતભરમાં ફરતા અને નિરીક્ષક તરીકે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કેળવણીના ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન આપતા.

મુંબઈમાં પણ વિનયમંદિર અને મહાવિદ્યાલય સ્થપાયેલાં, જેનો સંબંધ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે હતો. મુંબઈના મહાવિદ્યાલયને પ્રો. એસ. વી. પુણતાંબેકર અને ગુલઝારીલાલ નંદાની સેવા મળેલી.

આ રીતે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું કાર્યક્ષેત્ર આખા ગૂજરાતભરમાં ઠેઠ મુંબઈ સુધી લંબાતું.

સને ૧૯૨૦ની કલકત્તા અને નાગપુરની મહાસભાની બે બેઠકો પછી અસહકારનો નાદ વધારે અને વધારે ગુંજવા લાગેલો. સારાય ભારતમાં શૈક્ષણિક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું એ અરસામાં તો ઘણાય વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી સંસ્થાઓ છોડી અસહકાર પોકારેલો. એમના જૂના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પરીક્ષા લેવાની વ્યવસ્થા જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે કરેલી. મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવી વ્યવસ્થા અંગે શ્રી. રાજગોપાલાચારીની મદદ નોંધવા જેવી છે. આને લીધે બીજા પ્રાંતના કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં નજરે પડતા.

વિજ્ઞાનના વિષયો સિવાયના બીજા બધા જ વિષયો શીખવવાની વ્યવસ્થા વિદ્યાપીઠમાં કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષનો, પ્રથમ વર્ષ સર્વસામાન્ય, અને એ પછી ત્રણ વર્ષનો વિશિષ્ટ–ખાસ વિષયનો અભ્યાસક્રમ. ગૂજરાતી અને હિંદુસ્થાનીનો અભ્યાસ બધાં જ વર્ષોમાં ફરજિયાત. હિંદુસ્થાનની જુદી જુદી ભાષાઓ, અંગ્રેજી, ઉપરાંત યુરોપની બીજી કેટલીક ભાષાઓ, સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત, અરબ્બી વગેરે ભાષાઓ, સંપત્તિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ગણિત, આંતર વ્યાપાર વગેરે શીખવવાનો પ્રબંધ હતો.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર મારફત સંશોધન માટે વ્યવસ્થા હતી. ખ્યાતનામ વિદ્વાનો કામ કરતા હતા, ઉત્સાહી નવજુવાન અધ્યાપકો જુદા જુદા ક્ષેત્રે નવપ્રસ્થાન કરતા હતા અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં નવા યુગનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હતો.

આ વાત તો વિદ્યા અંગે થઈ. દેશની બેહાલી અને બેકારી તરફ દેશનેતાઓનું ખાસ લક્ષ હતું. ગાંધીજીની દૃષ્ટિ ગામડાંઓ તરફ રહેતી, અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનું લક્ષ્ય હતું એટલે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ સત્ર દરમ્યાન કે રજાઓના સમયમાં ગામડાંઓમાં કામ કરતા. રેંટિયો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્રસ્થાને રાખી ગામડાંની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ શરૂ થતી.

શિક્ષણનું માધ્યમ ગૂજરાતી હતું. હિંદી કે અંગ્રેજી મારફત ગૂજરાતી નહિ જાણનાર અધ્યાપકો શિક્ષણ આપતા. જે યુગમાં અંગ્રેજીની બોલબાલા હતી એ સમયે ગૂજરાતી માધ્યમનો કોઈ વિરોધ ન હતો. ગૂજરાતીમાં શીખવવાને જ કારણે કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકો પણ રચાયાં અને પ્રસિદ્ધ થયાં.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય ખાસ કરીને સમૃદ્ધ હતું. પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિષયોના અંગે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત ભાષાઓનાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ હતો જેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળતો.

પછી તો સમય જતાં રાજકીય લડતો વધુ ને વધુ ઉગ્ર બની અને ગાંધીજીએ તો શિક્ષણના ધામ છોડીને પણ લડતમાં પડવાની હાકલ કરી. અને જેમનાથી બન્યું એ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો શિક્ષણસંસ્થા છોડી ચાલી નીકળ્યા. અને વિદ્યાપીઠનું કામકાજ રૂંધાઈ ગયું. મહાવિદ્યાલય બંધ થયું અને સરકારે પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો કબજો લઈ લીધો.

રાજકીય વાતાવરણ સુધરતાં વળી વિદ્યાપીઠે અમુક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. જીવનનાં સર્વ અંગોને સ્પર્શ કરે એવી તો એ નહિ ફાલા ફૂલી. પણ આજે આપણું પોતાનું રાજ્ય છે, દેશ સમક્ષ વિદેશી સત્તા હટાવવા જેટલા જ અગત્યના પ્રશ્નો — અજ્ઞાન, ગરીબી અને કંગાલિયત હટાવવાના પ્રશ્નો પડ્યા છે. કેળવણી સિવાય આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવે એમ નથી. એ સમયે ગાંધીજીની સંસ્થા નામે જે પંકાયેલ છે એ પોતાની પ્રવૃત્તિ વિકસાવી શા માટે ફાળો ન આપે? દેશ માટે પ્રજાજનોને તૈયાર કરવા, દેશનું તંત્ર ચલાવવા જોઈતું જ્ઞાન આપવા, વિદેશમાં હિંદી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપવા, અને દેશમાં ભાઈચારો વધારી એક-રાષ્ટ્રની ભાવના ખીલવવામાં હરકોઈ કેળવણી સંસ્થાએ ફાળો આપવાનો છે. વિદ્યાપીઠ એમાંથી કેમ બાકાત રહે?

સ્વભાષાના માધ્યમ વિષે આજે ખૂબ જ અશ્રદ્ધા પ્રવર્તે છે. રાષ્ટ્રીય એકીકરણને નામે હિંદીને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવા પ્રચાર થાય છે. ત્રિભાષાના કારણે અંગ્રેજીના સ્થાનમાં ફેરફાર અનિષ્ટ લેખાય છે. વ્યવહારમાં તો ગૂજરાતી માધ્યમ તરીકે સર્વ ક્ષેત્રે રાખવાનો પ્રચાર અને એને માધ્યમ બનાવવા માટે જોઈતા પ્રયાસના અભાવે ગૂજરાત જેવા વ્યાપારી ધોરણ-વાળા રાજ્યમાં પણ આજે અંગ્રેજી માટે માગ વધી છે. ગામડાંવાળાઓને એમ થાય છે કે શહેરી લોકો અમને અંગ્રેજીથી વંચિત રાખવા માગે છે. આવા સમયે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કાળમાં પ્રચાર સિવાય જે કાર્ય થઈ રહેલું એનાથી ગૂજરાતી માધ્યમ તરીકે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લેવાય એવી સમૃદ્ધ બની શકે છે એની લોકોને પ્રતીતિ થયેલી. આજે એ જાતનો વિશ્વાસ ડગી ઊઠ્યો છે અને માધ્યમના ઝંઝાવાતમાં જ્ઞાનનું શિક્ષણ કાચું નીવડ્યું છે અને સર્વ ક્ષેત્રે ધોરણ ઊતરતું જણાય છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાકાળના કેટલાક સેવકો આજે હયાત છે. એમની સેવા ફરીથી માગવામાં આવે તો, મારું માનવું છે કે એમાંનો મોટો ભાગ એ જરૂર સ્વીકારે. આજના *વિદ્યાપીઠના સંચાલકોએ વિચારવાનું છે કે વિદ્યાપીઠને એના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં ચલાવવી છે કે* એના જૂના સ્વરૂપે મૂકી એને સવિશેષ વિકસાવવી છે? એમ કરવાને આજે તક છે એમ મને લાગે છે તેથી જ આજે આટલું લખવા પ્રેરાયો છું.

૨૫-૧-૬૧

ટૉલ્સ્ટૉય અને ગાંધીજી

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

આજથી બરાબર પચાસ વરસ ઉપર ૧૯૧૦ના નવેમ્બરની ૨૦મી તારીખ ને રવિવારના રોજ, ટૉલ્સ્ટૉયનું અવસાન થયું. ટૉલ્સ્ટૉય એટલે ઓગણીસમી સદીના બુદ્ધ. બુદ્ધ જો પ્રાચીન કાળના 'લાઇટ ઑફ એશિયા'—એશિયાઈ જ્યોતિ—હતા, તો ટૉલ્સ્ટૉય અર્વાચીન કાળના 'લાઇટ ઑફ યુરોપ'—યુરોપીય જ્યોતિ હતા. બુદ્ધ જેમ ભારતના રાજકુટુંબમાં જન્મેલા, ટૉલ્સ્ટૉય પણ એશિયાના મોટા અમીર કુટુંબમાં જન્મેલા. બુદ્ધે જેમ પોતાનું પૂર્વ વય વિલાસવૈભવમાં ગાળેલું, તેમ ટૉલ્સ્ટૉયે પણ પોતાનું પૂર્વ વય વિલાસવૈભવમાં ગાળેલું. ... માનવજાતિનાં દુઃખોનું દર્શન થતાં બુદ્ધનાં ચક્ષુ જેમ એકદમ ખૂલી ગયેલાં, અને પછી તે જેમ એ દુઃખોનું ઓસડ શોધવા રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી એક અંધારી રાતે ચુપચુપ ચાલી નીકળેલા, તેમજ માનવજાતિનાં દુઃખોનો વિચાર કરતાં ટૉલ્સ્ટૉયને પણ પોતાનું અમીરી જીવન અકારું થઈ પડેલું, અને તેઓ એ પણ એ અમીરી વૈભવનો ત્યાગ કરીને આજથી પચાસ વરસ ઉપરની એક અંધારી રાતે ચુપચુપ ચાલી નીકળેલા. એમનું અવસાન પણ, બુદ્ધના જેવું એ મહાભિનિષ્ક્રમણ કરતાં કરતાં માર્ગમાં એકાએક માંદા પડી જતાં એમને એક નાનકડા રેલવે સ્ટેશને અટકવું પડેલું ત્યાં જ, ત્યાંના એક અજાણ્યા સ્ટેશન માસ્તરના મકાનમાં જ થયેલું. આ રીતે ટૉલ્સ્ટૉયનું મરણ એ સામાન્ય મરણ નહોતું, પણ જગ આખામાં પીડાતી જનતાના કલ્યાણયજ્ઞમાં પોતાના જીવનની એમણે આપેલી આહુતિ જેવું જ હતું. અને ટૉલ્સ્ટૉયની એ પવિત્ર જીવનઆહુતિની આજે અર્ધશતાબ્દી છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનો જન્મ ૧૮૨૮ના સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે થયેલો. એ રીતે એ આપણા નર્મદ કરતાં પાંચ વરસ મોટા હતા. પણ કેવળ જન્મની જ બાબતમાં નહિ, પણ સત્ય, સ્વતંત્રતા, નીડરતા અને નિખાલસતા આદિ કેટલાક જીવનગુણોની બાબતમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉય નર્મદના મોટાભાઈ જેવા હતા. નર્મદની પેઠે ટૉલ્સ્ટૉયના જીવનના પણ મુખ્ય બે ભાગ પડી જાય છે: એક દૃષ્ટિપરિવર્તન પૂર્વેનાં પચાસ વરસના પૂર્વ વયનો; અને બીજો દૃષ્ટિપરિવર્તન પછીનાં બત્રીસ વરસના ઉત્તર વયનો. પહેલાં પચાસ વરસ ટૉલ્સ્ટૉયે મુખ્યત્વે સંસારસુખ અને સાહિત્યસર્જનમાં ગાળેલાં. સાહિત્યસર્જનની શરૂઆત એમણે લગભગ નર્મદની ઉંમરે "શૈશવ" (Boyhood) નામે નાનકડી નવલકથા લખીને કરેલી. અને એમની આ પહેલી જ કૃતિથી એમણે રશિયન નવલકથા સાહિત્યમાં નવો જ ચીલો પાડેલો. આપણા સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણ આપીને ઓળખાવીએ તો ટૉલ્સ્ટૉયની વાર્તાશૈલી મુનશીની વાર્તાશૈલીથી બધી બાબતમાં ભિન્ન જ જાતની અને કેટલેક અંશે ગોવર્ધનરામની વાર્તાશૈલીને મળતી આવે એવી છે. મુનશીએ આપણે ત્યાં ડૂમાદિ ફ્રેન્ચ નવલકથાકારોનું અનુકરણ કરીને નાટ્યાત્મક વાર્તાશૈલી દાખલ કરી છે. એમાં પાત્રનિરૂપણ વાર્તાકારના કથન ચિત્રણ દ્વારા નહિ પણ પાત્રનાં પોતાનાં કાર્યો અને સંવાદો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ટૉલ્સ્ટૉયનું આ "શૈશવ" પ્રકટ થયું ત્યાં સુધી રશિયા તેમ યુરોપમાં પણ મુખ્યત્વે આ નાટ્યશૈલી જ પ્રચલિત હતી. નામાંકિત રશિયન નવલકથાકાર

ડૉસ્ટોયેવ્સ્કીમાં પણ આ જ શૈલી જોવામાં આવે છે. પણ ટૉલ્સ્ટૉયે આ પુરાણી પદ્ધતિ બદલી નાંખી અને તેને સ્થાને ગોવર્ધનરામના જેવી ચિત્રાત્મક તેમ ચિત્તવિશ્લેષણપ્રધાન વાર્તાશૈલી દાખલ કરી. આ શૈલીમાં પાત્ર શું કરે છે એ મુખ્ય વસ્તુ નથી પણ એ જે કંઈ કરે છે તે શા માટે કરે છે એ માનસપૃથક્કરણ દ્વારા સ્ફુટ કરવું એ મુખ્ય વસ્તુ બને છે. આપણે ત્યાં નાટ્યશૈલીને કોઈ નવીન ને આધુનિક ગણીને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગમાં મૂકતું હોય તો ભલે, પણ રશિયન વિવેચક તો તેને જૂનીપુરાણી ગણીને નિકૃષ્ટ વર્ગમાં જ મૂકે છે. અને સાચી આધુનિક નવલકથા તો ટૉલ્સ્ટૉયે આ "શૈશવ"માંની માનસવિશ્લેષણપ્રધાન ચિત્રાત્મક શૈલીથી શરૂ કરી એમ કહે છે. ટૉલ્સ્ટૉયની આ વાર્તાએ પ્રકટ થતાંની સાથે જ સૌની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. આ પછીનાં અગિયાર વરસમાં ટૉલ્સ્ટૉયે "કૌમાર" ('Boyhood'), "યૌવન" ('Youth'), 'સેવાસ્ટાપોલ', 'લગ્નસુખ' (Family Happiness) અને 'કોસાક્સ' આદિ બીજી ઓગણીસ વાર્તાઓ લખી. આ વાર્તાઓએ ટૉલ્સ્ટૉયને રશિયન સાહિત્યમાં અગ્રિમ સ્થાન અપાવ્યું અને 'આ તો આપણને સૌને ઝાંખા પાડી દેવાનો. આની આગળ તો આપણે સૌ વાર્તાલેખન છોડી દઈએ તો જ આપણી આબરૂ રહેશે' એવા ઉદ્‌ગારો એની પૂર્વેના જામેલા પ્રતિષ્ઠિત વાર્તાકારો પાસે કઢાવ્યા. અને છતાં ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે તો આ વીસે વાર્તાઓને એકત્રિત કરીને ૧૮૬૪માં ચાર દળદાર ગ્રંથોમાં પ્રકટ કરતાં તેને કેવળ "લેખિની પ્રયોગો" રૂપે જ ઓળખાવેલી. જાણે કે એમના વાર્તાસર્જનનો એ તો કેવળ પૂર્વાલાપ જ હતો. એમની વાર્તાકલાનું પૂર્ણ સંગીત તો તે પછીની 'સંગ્રામ અને સમાજ' ('War and Peace') તથા 'એના કેરેનિના' નામે બે વિરાટ નવલકથામાં જ મળ્યું. એ બેમાંની 'સંગ્રામ અને સમાજ' એ તો ટૉલ્સ્ટૉયની વિશ્વવિખ્યાત અમરકૃતિ છે. જગતસાહિત્યની ઉત્તમોત્તમ નવલકથાઓમાં એ અગ્રસ્થાન પામી ચૂકી છે. ૧૮૧૨માં નેપોલિયને રશિયા પર ચડાઈ કરેલી તેમાં પરાજય પામીને એને નાસવું પડેલું એ પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખીને ૧૮૦૫ થી ૧૮૧૨ સુધીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ઉપર ટૉલ્સ્ટૉયે આ વાર્તા રચી છે. એમાં એમણે પરસ્પર વિરોધી એવી બે સામસામી ચિત્રમાળા આપી છે. એક બાજુ ઇતિહાસમાં મહાન ગણાયેલો સંગ્રામ આવી રહ્યો છે તેના સમરાંગણનાં ચિત્રોની હારમાળા છે, તો બીજી બાજુએ મહાન સંગ્રામના જ દિવસોમાં સંગ્રામથી દૂર દૂર ઇતિહાસને પાને નહિ ચડેલો એવો જનસમાજ ઘરને ખૂણે રહીને શમેતા મુજબનું જે શાન્ત સાદું રોજિન્દુ જીવન ગુજારી રહ્યો છે તેનાં ચિત્રોની હારમાળા આપી છે. સાગરસમા વિશાળ ફલક ઉપર આલેખાયેલાં આ મહાકાય નવલકથામાં રાયથી માંડીને રંક સુધીના એકેએક વર્ગનાં, બાળકથી લઈને વૃદ્ધ લગીના એકેએક વયનાં, અને પિતાથી શરૂ કરીને પૌત્ર પર્યન્તના ત્રણ પેઢીનાં, સાડાપાંચસોથી પણ વધુ, સુરેખ ને જીવન્ત પાત્રોની એક ગંજાવર પલટણ આવે છે, અને એ પાત્રો જીવનની અનેકવિધ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે પસાર થઈને પોતાના ચિત્ત તેમ ચારિત્ર્યનાં સર્વ પાસાં આપણી આગળ તાદૃશ્ય રૂપમાં ખડાં કરે છે. સામાન્ય રીતે સુસ્પષ્ટ, આદિ મધ્ય અને અન્તવાળી સુશ્લિષ્ટ વસ્તુસંકલના એ નવલકથાનું આવશ્યક અંગ ગણાય છે પણ આમાં એવી સુશ્લિષ્ટ વસ્તુસંકલનાને માટે ટૉલ્સ્ટૉયે બિલકુલ પરવા કરી નથી. અહીં તો અનાદિ અનન્ત કાલપ્રવાહમાં વહેતી જીવનરૂપી મહાનદીનો પટ આપણી સમક્ષ એકાએક ખડો થાય છે. અને અમુક વિસ્તાર અને અમુક અવધિના અંદરની એની લીલાનું આપણને દર્શન

કરાવીને પાછો અલોપ થઈ જાય છે. નવલકથામાં આયોજન કલાની પરંપરાગત યુક્તિઓ અને પ્રણાલિકાઓ માત્ર ગૌણ અને તુચ્છ એમાં ખરી મહત્ત્વની વસ્તુ તો કેવળ વાર્તાકારનું જીવનસર્જનનું સામર્થ્ય જ એ સિદ્ધાંતનું ટૉલ્સ્ટૉયની આ મહાનવલ ચિરસ્મરણીય દૃષ્ટાંત છે. અર્વાચીન નવલકથા એટલે પ્રાચીન મહાકાવ્યનો ગદ્યદેહી નવો અવતાર એ સત્યની પ્રતીતિ કરાવતી આ મહાકથાએ ટૉલ્સ્ટૉયને વ્યાસ વાલ્મિકી અને હોમર શેક્સપિયર જેવા સર્જક શિરોમણીઓના વર્ગમાં સદાને માટે ઉચ્ચ સ્થાન આપી દીધું છે.

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉય સંસારસુખની ટોચે પહોંચી ગયા હતા. આરોગ્યપૂર્ણ શરીર, અઢળક સંપત્તિ, પ્રેમાળ પત્ની, સંસ્કારી સંતતિ અને વિશાળ પ્રદેશમાં વિસ્તરેલી કીર્તિ—એમ સર્વ પ્રકારનું સંસારસુખ આ વખતે એમને સાંપડ્યું હતું. પણ આ સંસારસુખની સંપૂર્ણતાએ જ એમનો સંસારનો સર્વ રસ હરી લીધો. બરાબર બુદ્ધના જેવું જ એમના સંબંધમાં પણ બન્યું. એમને વિચાર આવ્યો કે આજે હું અને મારાં સંતાનો આરોગ્યપૂર્ણ છીએ, પણ વહેલાંમોડાં વૃદ્ધાવસ્થાને રોગનાં ભોગ બનીને અમે સૌ મરી જવાનાં એ ચોક્કસ. વળી આજે મારી કીર્તિ ચોમેર ફેલાએલી છે, પણ એક દિવસ એવો જરૂર આવવાનો કે જ્યારે સૌ મને વીસરી જવાનાં. તો પછી આ સર્વ પ્રવૃત્તિનો અર્થ શો? અને આ બધી ધમાલ કરવી શા માટે? અને આ જરા વ્યાધિ ને મૃત્યુ આપણી સામે મોં ફાડીને ઊભાં હોય એ વખતે આપણાથી આંખો મીંચીને અમનચમન પણ શી રીતે કરી શકાય? આ રીતે સૂક્ષ્મ સંવેદન, વેધક દર્શન ને ઉત્કટ ચિન્તનની જે વિશિષ્ટ શક્તિએ એમને પૂર્વ જીવનમાં સર્જક-શિરોમણી બનાવેલ તે જ વિશિષ્ટ શક્તિએ હવે એમને સંસારસુખની પોકળતાનું ભાન કરાવ્યું, અને એથી એમની આંખો એકદમ ઊઘડી ગઈ. ત્યાર પછી એમણે વાર્તાલેખન છોડી દીધું અને પોતાનો સઘળો સમય જીવનરહસ્યની શોધ પાછળ જ એ ગાળવા લાગ્યા. આ શોધને અન્તે એમને દર્શન થયું કે જીવનમાં જો ચિત્તની શાંતિ, સ્વસ્થતા, ને સમાધાનનો અનુભવ કરવો હોય તો કોઈને પણ શત્રુ ન ગણતાં, કોઈની પણ સાથે વેરવૃત્તિ ન રાખતાં, અને દુર્જનનો પણ દ્વેષ ન કરતાં, સૌની સાથે અભેદભાવ કેળવવો જોઈએ, અને સર્વ પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. સર્વ પ્રત્યે જો સાચી પ્રેમવૃત્તિ રાખવી હોય તો સમાજમાં ઉચ્ચનીચ, રાયરંક, ગરીબ તવંગર એવા જે ભેદો પ્રવર્તે છે તે નાબુદ કરી મિલ્કત માત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને સૌએ જાતમહેનતથી જીવનનિર્વાહનાં સાધનો પેદા કરવાં જોઈએ. વળી હૃદયનાં વિષયવાસનાદિ વિકારો વિશુદ્ધ પ્રેમભાવ રાખવામાં વિઘ્ન રૂપે બનતા હોવાથી એ વિકારોને નિરન્તર દમવા જોઈએ અને સંકુચિત સ્વાર્થપરાયણ વૃત્તિ છોડીને વિશાળ સેવા-પરાયણ વૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પોતાને થયેલ નવીન સત્યદર્શન અનુસાર એમણે વિધિનિષેધોનું એક નવું શાસ્ત્ર રચી કાઢેલું. અને તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગાળવા તે પછી એ મથેલા.

ટૉલ્સ્ટૉયની વાત કરીએ એટલે ગાંધીજીનું સ્મરણ થયા વિના રહે જ નહિ. ગાંધીજીએ પોતાના ચિત્ત ઉપર ઊંડી અસર કરનારા જે ત્રણ આધુનિક મહાપુરુષો ગણાવ્યા છે તેમાંના એક ટૉલ્સ્ટૉય હતા. સાચા ધર્મની શોધ કરતાં ટૉલ્સ્ટૉયનું 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' (The Kingdom of God is Within You') એ પુસ્તક એમના હાથમાં આવેલું અને એ પુસ્તકે એમના હૃદયને હચમચાવી મૂકેલું. તે પછી 'ત્યારે કરીશું શું?' આદિ ટૉલ્સ્ટૉય

ગ્રંથોએ પણ એમના જીવનઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપેલો. આથી જ 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના દિવસોમાં એમણે જે વસાહત સ્થાપેલી તેનું એમણે 'ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ' એવું નામ રાખેલું આ ઉપરાંત ટોલ્સ્ટોયની 'Ivan the Fool' નામે વાર્તાનો 'મૂરખરાજ' એવે નામે અનુવાદ કરીને ટોલ્સ્ટોયની કૃતિનો ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય પણ ગાંધીજીએ જ કરાવેલો. પણ આ બધી તો પ્રમાણમાં અતિ ગૌણ બાબતો છે. ખરી મહત્ત્વની વાત તો ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી એ બંને વચ્ચે રહેલી ચિત્તઘટના અને જીવનદૃષ્ટિની એકતા જ છે. બન્નેને એક સરખા પ્રકૃતિ ગુણો મળેલા અને તેથી બન્નેનું જીવન એકસરખા પ્રકારનું બની ગયેલું. બન્ને સત્યના પરમ ઉપાસક. ટોલ્સ્ટોય પૂર્વ જીવનમાં સર્જકશિરોમણી અને ઉત્તર જીવનમાં સન્તશિરોમણી બની શકેલા તેના મૂળમાં એમની સત્યની ઉપાસના જ રહેલી હતી. જીવન વસ્તુતઃ જેવું છે તેવું જ જોવું અને નિરૂપવું એ પ્રકારના સત્ય માટેના આગ્રહને પરિણામે જ સાહિત્યસર્જન અને જીવનચિન્તન ઉભય ક્ષેત્રે એમને અસાધારણ સિદ્ધિ મળેલી. અને ગાંધીજીના જીવનમાં તો સત્ય જ સર્વસ્વ હતું, ને એ સત્યરૂપી ઈશ્વરની અખંડ આરાધનાને બળે જ એ રાષ્ટ્રવિધાયક મહાત્મા બની શકેલા. ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી વચ્ચેનો બીજો સમાન ગુણ તે વીરતા. ટોલ્સ્ટોયે રશિયાની ઝારશાહી તેમજ પાદરીશાહી બન્ને સામે બંડ પોકારેલું તો ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સલ્તનત સામે જીવનભર યુદ્ધ કરેલું. તેમાં એ બન્નેએ અસાધારણ શૌર્ય બતાવેલું. બન્ને વચ્ચેનો ત્રીજો સમાન ગુણ તે પ્રેમ અથવા અહિંસા. દુર્જનનો પણ દ્વેષ ન કરવો એ ટોલ્સ્ટોયનું જીવનસૂત્ર હતું તો શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્ એ ગાંધીજીનું જીવનસૂત્ર હતું. ભૂતમાત્ર પ્રત્યેનો દયાભાવ અને દરિદ્રનારાયણની ભારે દાઝ એ ગુણ બન્નેમાં એકસરખો હતો. બન્ને મિલકતના એકસરખા વિરોધી હતા અને જાતમહેનત કરીને સાદાઈથી જીવન નભાવવાના આગ્રહી હતા. તેઓ અમીર હોવા છતાં ટોલ્સ્ટોય જેમ ખેડૂતના જેવો ગામડી પોશાક પહેરતા તેમ ગાંધીજી પણ નાનકડી પોતડી પહેરી ફરતા અને મોટા લાટસાહેબ મળવા આવે તેને પણ મઢૂલી જેવા નાનકડા મકાનમાં જ મળતા. રાજકારણમાં અહિંસક પ્રતિકાર કે શાંતિમય અસહકાર ને સત્યાગ્રહ એ જ એમનું બન્નેનું માનીતું શસ્ત્ર હતું. કેળવણીના વિષયમાં પણ બન્ને એકસરખા ક્રાન્તિકારી વિચારો હતા અને આધુનિક યુરોપીય સુધારાના બન્ને એકસરખા વિરોધી હતા. સાહિત્ય અને કળામાં પણ સર્વભોગ્ય હોય તે જ સાચી સાહિત્યકળા એવું બન્નેનું મન્તવ્ય હતું. આ રીતે બન્નેના સમગ્ર જીવન અને આચારવિચારની સરખામણી કરીએ તો ગાંધીજી એટલે ટોલ્સ્ટોયના કેવળ અનુયાયી નહિ પણ એમના ગુણો અને ભાવનાઓની જાણે સુધારાવધારા સાથેની નવીન ભારતીય આવૃત્તિ હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બન્નેનું અવસાન પણ પોતપોતાના જીવનસિદ્ધાન્તોને અર્થે બન્નેએ આપેલા બલિદાન જેવું એકસરખું ઉજ્જવળ અને પાવનકારી હતું. ટોલ્સ્ટોયના એવા પાવનકારી અવસાનની અર્ધશતાબ્દીને પ્રસંગે આપણે એ બન્ને મહાત્માના જીવન તેમ ઉપદેશનું નવેસરથી મનન કરી એમની ભાવનાઓને આપણા ચિત્તમાં તાજી કરીશું તો આજનો અવસર સાર્થક બનશે.*

* તા. ૨૦-૧૧-૬૦ના રોજ અમદાવાદથી આપેલી રેડિયો-ટૉક—ઑલ ઈંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

અમેરિકાની "ચટાપટાદાર પોશાક"વાળી કન્યાઓ

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

[આખા અમેરિકા દેશમાં શાળામાં ભણતી કન્યાઓ સ્વેચ્છાએ ઇસ્પિતાળોમાં પરિચારિકાઓનું કામ ઉપાડી લઇને તેમનો અસહ્ય કામનો બોજો હળવો કરે છે અને દર્દીઓ માટે જીવનમાં આનન્દ ઉત્સાહ આણે છે.]

ન્યુયોર્ક શહેરની કોલંબિયા–પ્રેસ્બિટેરિયન મેડિકલ સેન્ટરની ઇસ્પિતાળમાં એક સોળ વર્ષની લાલ અને સફેદ ચટાપટાવાળા ગણવેશધારી કન્યા નાનકડા દર્દી છોકરાને ચમચીથી ખાવાનું ખવડાવે છે. આ છોકરાની આંખો પર પાટા બાંધેલા છે અને તે ખૂબ જ ગભરાયેલો છે. પણ જેમ જેમ તે કન્યાની આનન્દભરી વાતચીત સાંભળે છે તેમ તેમ તેનો ગભરાટ ઓછો થાય છે અને તેના મોં પર સ્મિત ફરકે છે.

આવા જ ગણવેશવાળી એક પંદર વર્ષની કન્યા ટેકસસના એલ પેઝો શહેરની પ્રોવિડન્સ મેમોરિયલ હોસ્પિટલમાં એક ફૂલનું કુંડું લઇને એક દર્દીના રૂમમાં જાય છે. આ ફૂલો જોઇને આ દર્દીનું મન કેટલું આનન્દ પામશે!

આવી જ બીજી કન્યાઓ ટેનેસીના ચેટેનુગા શહેરની બેરોનેસ એરલેંજર હોસ્પિટલના એક દર્દી પાસે મધુર ભજનો ગાય છે. એક સ્ત્રી આવીને આ કન્યાઓને પૂછે છે, "મારા પતિ માટે તમે આજે ફરીથી ભજનો ગાઈ સંભળાવશો?" કન્યાઓ આનન્દથી હા પાડીને એ દર્દીના રૂમમાં જઇને ગાવાનું શરૂ કરે છે. પલંગની પાંગતે બેસીને પત્ની રડે છે. કન્યાઓ પણ ગળગળી થઈ જાય છે પણ લાગણી છુપાવીને ગાવાનું ચાલુ રાખે છે. માત્ર પત્ની જ જાણે છે કે લાંબી માંદગી પછી પહેલી જ વાર કેટલે મહીને એના પતિને આજે વાચા આવી છે!

આ ચટાપટાદાર ગણવેશધારી, શાળામાં ભણતી કન્યાઓ કે સ્વયંસેવિકાઓ કહો– અમેરિકા દેશની ઇસ્પિતાળોના પ્રાણ સમાન છે.

સેન્ટ લુઈ શહેરની બાન્સ હોસ્પિટલના મદદનીશ અધ્યક્ષ શ્રી રેમન્ડ ગ્રોસમેન કહે છે, "આ સ્વયંસેવિકાઓ ઇસ્પિતાળોમાં એટલું તો હૂંફાળું વાતાવરણ લાવે છે કે બધાનાં મન ઉલ્લાસથી ભરાઈ જાય છે."

એક જાણીતા સર્જન કહે છે, "ઇસ્પિતાળોના વાતાવરણમાં આનન્દ પ્રવેશવાથી દર્દીઓનો પોતાનો આત્મવિશ્વાસ પણ વધે છે."

શિકાગોના પરા એવન્સ્ટનની એવન્સ્ટન હોસ્પિટલનો એક દર્દી એમ માને છે કે આવી એક સ્વયંસેવિકાએ તો એને જીવનદાન આપ્યું હતું. આ દર્દી ખૂબ જ ક્રોધી સ્વભાવનો એક વૃદ્ધ હતો અને નર્સોને હાથે ખાવાનું લેવાની ના જ પાડતો હતો; પણ જ્યારે એક નાની સ્વયંસેવિકા એને ખવડાવવા આવી ત્યારે તેણે પહેલી જ વાર આનન્દ દર્શાવ્યો અને ત્યારથી તેણે નિયમિત ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો.

આ સ્વયંસેવિકાઓ પંદર, સોળ ને સત્તર વર્ષની હોય છે ને ક્વચિત્ તેર કે ચૌદ વર્ષની પણ હોય છે.

૧૯૪૨ની સાલથી આ સ્વયંસેવિકા દળ પદ્ધતિસર શરૂ થયું છે. આ સમયે બીજું વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હોવાથી ઘણીખરી ઇસ્પિતાળોના ડૉકટરો તેમ જ નર્સોને કાં તો યુદ્ધમાં

ઘાયલ સૈનિકોની સારવાર માટે જોડાવું પડ્યું હતું કે કાં તો કારખાનાંઓ અને ઓફિસોના માણસો યુદ્ધમાં જોડાવાથી એમની જગાએ કારખાનાંઓમાં અને ઓફિસોમાં જોડાવું પડ્યું હતું. આથી ઇસ્પિતાળોમાં હંમેશ સ્ટાફની તાણ રહેતી.

શાળામાં ભણતી કન્યાઓ તે સમયે આમે ઇસ્પિતાળોમાં દર શનિવારે મદદ કરવા જતી જ હતી તેમને તાલીમ આપીને આ સ્વયંસેવિકા દળ ઊભું કરવામાં આવ્યું. આજે અમેરિકાની ૬૮૦૦ ઇસ્પિતાળોમાંથી ૨૦૦૦ ઇસ્પિતાળોમાં ૧,૫૦,૦૦૦ કન્યાઓ સ્વયંસેવિકાઓ તરીકે કામ કરે છે; કેમ કે અમેરિકા દેશની ૮૦,૦૦૦ નર્સો દર્દીઓ માટે ઓછી પડે છે.

અમેરિકાની ઇસ્પિતાળોમાં સ્ટાફની ખૂબ જ તાણ છે. આથી આ સ્વયંસેવિકાઓના સતત ચાલતા હાથપગોની જરૂર ખૂબ જ વધી ગઈ છે. એક નર્સે કહ્યું, "આ કન્યાઓ મારા એટલા ફેરા બચાવે છે!" બીજી એક નર્સે કહ્યું, "અમારે લખવાનું કામ એટલું બધું હોય છે કે આ કન્યાઓ લખવાના કામમાં જો મદદ કરે તો જ અમને દર્દીઓ પાછળ પૂરતું ધ્યાન આપવાનો સમય મળે." અમેરિકામાં ઘણી બાલિકાઓને નર્સ થવાનું મન હોય છે પણ પહેલાં નર્સનો ધંધો કેવો હોય તે અનુભવવાની ઇચ્છા થાય છે. તેથી આ કન્યાઓ આ સ્વયંસેવિકા દળમાં જોડાઈને અનુભવ લે છે, અને પછી નર્સ થાય છે. આમાંની ઘણી કન્યાઓ બીજું કાંઈ કામ કરવા ઇચ્છતી હોય છે પણ એકવાર ઇસ્પિતાળમાં કામ કર્યા પછી તેમને લાગે છે કે માંદાની સેવા એ મનુષ્યનો ધર્મ છે અને તેથી તે નર્સના ધંધામાં જોડાઈ જાય છે. આ સ્વયંસેવિકાઓમાં ઘણી આખું વર્ષ કામ કરે છે અને ઘણી શાળાની રજાઓનો આખો સમય આ ઇસ્પિતાળોમાં ગાળે છે.

આ સ્વયંસેવિકાઓ ન હોય તો ઇસ્પિતાળોને કર્મચારીઓ વધારવા પડે ને ખરચ ખૂબ જ વધારે આવે; અને નહિ તો પછી જો ફંડ ના હોય તો નર્સો ઓછી પડે ને દર્દીઓ તરફ બેદરકારી સેવાય ને આપણા દેશની મફત ઇસ્પિતાળોમાં છે તેમ ગરીબ દર્દીઓને ખૂબ જ સહન કરવું પડે.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ગરીબ, મધ્યમ અને શ્રીમન્ત, ત્રણે વર્ગમાંથી સેંકડો કન્યાઓ સ્વયંસેવિકાઓ થવા દર વર્ષે આવે છે. કોઇ કોઈ કન્યાઓ તો વર્ષગાંઠની વાટ જોઈને બેઠી હોય છે કે "ક્યારે હું તેર વર્ષની થાઉં અને મને સ્વયંસેવિકાનું કામ મળે!" સ્વયંસેવિકા થતી વખતે કન્યાને અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની હોય છે: "હું રોજ સમયસર આવીશ; ખંતથી કામ કરીશ; દેખરેખનું કામ બરાબર કરીશ; દર્દીના ખાનગી જીવન વિષે જાણવા પ્રયત્ન નહિ કરું; ઇસ્પિતાળનાં નૈતિક અને સ્વચ્છતા વગેરેનાં ધોરણો જાળવીશ;" અને સૌથી મહત્ત્વનું, "જે કાંઈ હું જોઉં સાંભળું તે ખાનગી રાખીશ." આ છેલ્લી પ્રતિજ્ઞા ઇસ્પિતાળના કર્મચારીઓ કરતાં પણ વધુ દૃઢતાથી આ બાળાઓ પાળે છે.

કામની વહેંચણી વય પ્રમાણે થાય છે. તેર અને ચૌદ વર્ષની કન્યાઓને માત્ર મુખ્ય સ્ટોરરૂમમાંની વસ્તુઓ સંભાળવાની હોય છે; જ્યારે મોટી વયની કન્યાઓને કામમાં પસંદગી આપવામાં આવે છે. ઇસ્પિતાળોમાં મુખ્ય સ્ટોરરૂમ ચેપ ફેલાવતો અટકાવવાનું કેન્દ્ર છે આનું તો આખું એક જુદું મકાન જ હોય છે. આ મકાનમાં જન્તુવિનાશક દવાથી ધોયેલા પાટા, ઝભ્ભા, હાથમોજાં, રૂના પૂંભડાં, ચાદરો, ઇન્જેકશનની સોયો વગેરે રહે છે. પણ રોજ રોજ ચાદરો અને ઓઢવાનાંની અમુક જ રીતે ગડીઓ કરવાનું કામ આ નાનકડી કન્યાઓને

કંટાળાજનક લાગે છે. રોજ ધોબીખાતામાંથી આવતી સેંકડો ચાદરો, ગલેફ્ો, ઓઢવાનાં, ટુવાલો, નેપકીનો વગેરેને ગણવાનાં, કાણાં ક્યાં ક્યાં પડ્યાં છે તે શોધવાનાં, તૂટી ગયેલી કસો સાંધવાની, બટન સાંધવાની, તે પછી દરેક વસ્તુની નર્સો બતાવે તે જ પ્રમાણે અમુક જ રીતે જુદી જુદી ગડીઓ કરવાની, એ બધું કામ ખૂબ જ ચીવટથી કરવું પડે છે. "દર વખતે છોકરીઓ બધું જ ભૂલી જાય છે અને અમારે નવેસરથી શીખવવું પડે છે" એક નર્સે કહ્યું. "પણ અઠવાડિયે એક વાર નિયમસર ચાર કલાક છોકરીઓ આવે છે એટલે અમને કામમાં ખૂબ જ રાહત મળે છે."

આ સ્વયંસેવિકાઓ કાગળો ટાઈપ કરી આપે છે, રીપોર્ટો ફાઈલ કરે છે, સંદેશા પહોંચાડે છે, એક્સ-રેના ફોટાઓ ફ્રેમોમાં ગોઠવી આપે છે, અને ચઢોસો અઢીસો પલંગોનાં દર્દીઓને સંભાળવા એક પલંગથી બીજા પલંગ સુધી દોડાદોડ કરે છે. કેમ્બ્રિજ, મેસેચુસેટ્સની માઉન્ટ ઓબર્ન હોસ્પિટલે આ કન્યાઓને પગે યંત્રો બાંધીને માપ્યું હતું કે એક અઠવાડિયામાં આ ઇસ્પિતાળમાં કામ કરતી બાસઠ કન્યાઓ કુલ એક હજાર ને સત્તર માઈલ ચાલી હતી. દર્દીને પાણી પીવડાવવાનું, માથે બરફની કોથળી મૂકવાનું, નાનાં બાળકોને એક્સરે ફોટો લેતી વખતે હાલે નહિ માટે પકડી રાખવાનું.—આવાં અનેક કામો આ સ્વયંસેવિકાઓ હસતે મોંએ કરે છે. સાંજનું જમણ દર્દીને કાળજીથી ખવડાવવાનું કામ પણ આ કન્યાઓ કરે છે. માત્ર બેડ પેન આપવાનું કામ આ કન્યાઓ નથી કરતી.

કોઈ વાર કોઈ ક્રોધી નર્સ એમને બેચાર સંભળાવે છે, ત્યારે આ કન્યાઓને મૂંગે મોંએ સહન કરી લેવું બહુ વસમું લાગે છે. કોઈવાર વળી આળસુ નર્સો કે ચીકણા દર્દીઓ એમનો લાભ લેવાનું ચૂકતાં નથી. સૌથી આકરું તો એમને ત્યારે લાગે છે, જ્યારે ઘણા વખત સુધી જેની સેવા કરી હોય એવો દર્દી મૃત્યુ પામે અથવા એની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હોય.

ઇસ્પિતાળોમાં કામ કરતા યુવાન કર્મચારીઓ, યુવાન સ્વયંસેવકો કે યુવાન દર્દીઓ પ્રત્યે આ કન્યાઓને કાંઈ અનિચ્છનીય આકર્ષણ ન થાય એ માટે ઇસ્પિતાળોના કર્મચારીઓ સખત તકેદારી રાખે છે.

પરન્તુ આ કન્યાઓ સ્વયંસેવિકાના કામમાંથી સૌથી મહત્ત્વનું તો આત્મત્યાગ કરતાં શીખે છે. જેમની પાસેથી કશી વસ્તુની આશા નથી રાખવાની એવી વ્યક્તિઓ (દર્દીઓ)ને પોતાની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો લાભ આપતાં શીખે છે. ઘરમાં અત્યન્ત લાડકોડમાં ઉછરેલી, આત્મકેન્દ્રિત થઈ ગયેલી શ્રીમન્ત કન્યાઓ અહીં અનાસક્ત કર્મફળ અને નિષ્કામ સેવાનો સાચો અર્થ શીખે છે. આ કન્યાઓમાંની ઘણીને કુટુંબજીવનમાં એવી પ્રતીતિ થાય છે કે "મારો આ જગતમાં કોઈને ખપ નથી" ત્યારે તે સ્વયંસેવિકા દળમાં જોડાય છે અને તેનો આ ભય દૂર થઈ જાય છે કેમકે સેંકડો દર્દીઓ અને નર્સોને તેમના વિના ચાલતું નથી અને સાજા થયા પછી પણ કૃતજ્ઞતાને ભાવે ઘણા દર્દીઓ આ કન્યાઓને મળવા આવે છે.

આ કન્યાઓમાંની એક કહે છે, "આ કામ કરતાં અમને સર્વેને જીવનમાં એક ઉચ્ચ ધ્યેય સાંપડ્યાનો પરમ આનન્દ થાય છે. અમે જાણીએ છીએ કે અમે જે કાંઈ સેવા કરીશું તેનાથી દર્દીની શારીરિક વેદના તો નહિ જ ઓછી કરી શકીએ પણ અમારી સેવાથી દર્દીનું મન તેની શારીરિક વેદના અને માનસિક ચિન્તાઓમાંથી બીજે રોકાય છે. અઠવાડિયે એક જ વાર એક જ દર્દીના મુખ પર હું સ્મિત જોઉં તો મારા કામનો મને પૂરો સંતોષ થાય છે."

સાધુસંસ્થા અને લોકશિક્ષણ

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

'શ્રમણ' માસિકના મહાવીર જયંતી અંકમાં "સાધુ શિક્ષક બને" આ મથાળાનો સુબોધમુનિનો એક લેખ હતો. ત્યાર પછી જુન '૬૧ના અંકમાં પણ એને જ મળતો એક લેખ છે: 'સાધુસમાજ ઔર શિક્ષા'. સાધુસંસ્થા માટે વિચારક મુનિઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો માટે આ રીતે યુગાનુલક્ષી મંથન ચાલે એ આશાભર્યું ચિહ્ન ગણાય. પરંતુ સવાલ એ છે કે કોઈ પણ સમસ્યા ઉપર વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે તેનાં બધાં જ વ્યાવહારિક પાસાંઓ ઉપર દીર્ઘદૃષ્ટિથી ચિંતન કરવું જોઈએ. નહિતર્ તે સમસ્યાનો ઉકેલ વ્યવહારુ નહીં રહેતાં કેવળ આકાશી બની જાય છે.

સાધુસંસ્થાનું ધ્યેય સ્વ–પર કલ્યાણની સાધના છે અને તેને માટે તેણે પોતાની આત્મ-સાધનાની સાથોસાથ સમાજને નૈતિક–ધાર્મિક પ્રેરણા આપીને વિશ્વના માનવજીવનનાં બધાંય ક્ષેત્રોના પ્રશ્નોમાં ધર્મદૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપીને સામુદાયિક રીતે સાધના કરાવવી છે. ત્યારે જ તેની અહિંસા–સત્યાદિ મહાવ્રતોની સાધના વિધેયાત્મક રીતે ત્રિકરણ–ત્રિયોગથી ફલિત થશે. પરંતુ સૌથી પહેલાં આપણે એ જાણવાનું છે કે આજના અધિકાંશ સાધુ-સાધ્વીઓ, સંન્યાસીઓ, શ્રમણો, સંતો એના માટે શું કરે છે? તેઓ પોતાના આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે કઈ જાતનો પુરુષાર્થ કરે છે? ચારે બાજુ નજર નાખતાં આપણને એ જ ઉત્તર મળશે કે આજના અધિકાંશ સાધુ–સાધ્વીઓ, સંન્યાસીઓ, શ્રમણો અને સંતો મોટાં મોટાં શહેરોમાં જોશીલાં છતાં નિષ્પ્રભાવ ભાષણો ખૂબ કરે છે, શાસ્ત્રવચનો ઉપર વ્યાખ્યાનો કરે છે, મોટે ભાગે પોતપોતાનાં ધર્મસ્થાનોમાં અગર તો પોતાના ગણાતા ભક્તો વચ્ચે વ્યાખ્યાનો આપે છે, જેનું સક્રિય પ્રતિફળ માત્ર જૂના ઢબનાં ક્રિયાકાંડો સિવાય કંઈ નજરે પડતું નથી. મોટા ભાગનાં સાધુસાધ્વીઓનાં વ્યાખ્યાનો વિશ્વમૈત્રી, માનવધર્મ વગેરે વ્યાપક વિષયો ઉપર હોય છે. પરંતુ તેમનું જીવન પ્રાયઃસંપ્રદાયમૈત્રી અને સંપ્રદાયમાનવધર્મ સુધી જ મર્યાદિત હોય છે. બીજા ધર્મસંપ્રદાયો, જ્ઞાતિઓ, વર્ગો, પ્રાંતો અને દેશોના લોકો સાથે સંપર્ક, સંસર્ગ, વાત્સલ્ય કે અભિન્નતા બહુ જ ઓછી નજરે આવે છે. એટલે આજનાં અધિકાંશ સાધુસાધ્વીઓ ધ્યેયને માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તે સર્વજનહિતસ્પર્શી અને અભિષ્ટ ફળદાયક નથી હોતા. બલ્કે મોટા ભાગના પ્રયત્નો પોતાની પ્રતિષ્ઠા અર્થે તથા રૂઢિચુસ્ત સંપ્રદાયજનોમાં પોતા તરફની વ્યક્તિગત શ્રદ્ધા ટકાવી રાખવા માટે હોય છે. એવા પુરુષાર્થથી સાર્વજનિક હિત કે કલ્યાણ અથવા આત્મકલ્યાણ પણ બહુ જ ઓછું સધાય છે. એ જ કારણે 'સાધુ સમાજને માટે બોજારૂપ છે' આ વાક્ય સામાન્ય પ્રજા દબાયેલી જબાનથી કે મનોમન કહેતી હોય છે; જ્યારે સરકાર એ વિષે ક્યારેક ક્યારેક ટીકા કરતી હોય છે; અને શિક્ષિતો અને વિચારકો તો આ વાક્ય છડેચોક બોલતા હોય છે. કેટલાક ઉદ્દામવાદી લોકો તો એટલે સુધી કહી દે છે કે સાધુઓએ હવે ઉત્પાદક શ્રમ કરવો જોઈએ, અથવા સાધુસંસ્થાનું વિસર્જન કરી દેવું જોઈએ. એના પ્રતિવાદમાં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ અહીં એવું વિવેચન અપ્રાસંગિક હોઈ નથી કરતો.

સાધુસંસ્થાની મર્યાદાઓ, પરંપરાઓ અને નિયમો વગેરેને જોતાં બગડેલા કે તૂટેલા અનુબંધો સુધારવાનો કે જોડવાનો શ્રમ, તથા સમાજમાં સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય વગેરે મૂળભૂત ધર્મતત્ત્વોને નષ્ટ થતાં બચાવવાનો, અસત્ય હિંસા-અન્યાય વગેરે અધર્મ તત્ત્વોને સક્રિય અહિંસક પ્રતિકાર વડે રોકવાનો શ્રમ એ જ તેને માટે સાચો ઉત્પાદક શ્રમ છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનું વધારે ઉત્પાદન કરનારા રશિયા, અમેરિકા વગેરે દેશોની નકલ કરવાથી સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. ઉત્પાદન વધારે પડતું થવા છતાં પણ જો ઉત્પાદકોનું થતું શોષણ નહીં અટકે, અન્યાય નહીં મટે, વિતરણ યથાયોગ્ય નહીં થાય, તો વિષમતા પહેલાંની જેમ જ ચાલુ રહેશે. એટલે સમાજમાં સત્ય, પ્રેમ, ન્યાયાદિ ધર્મતત્ત્વોના ઉત્પાદન કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ જ સાધુસંસ્થાઓ માટે સાચો ઉત્પાદક શ્રમ છે.

ઉત્પાદક શ્રમના વિકલ્પમાં બીજો સવાલ સાધુસંસ્થા માટે એ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે કે સાધુઓએ શિક્ષણનું કામ હાથ ધરવું જોઈએ. પરંતુ એની સાથે જ ઉપપ્રશ્નો એ ઊભા થાય છે કે શું સાધુઓ આજનાં શિક્ષણાલયોમાં જઈને પોરણોમાં વ્યવસ્થિત રીતે ભણાવશે? શું તેઓ આજના શિક્ષકોની જેમ વૈતનિક કે અવૈતનિકરૂપે અધ્યાપનનું કામ કરશે? શું તેઓમાં આજના શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની જેમ બધા જ વિષયો ભણાવવાની યોગ્યતા છે? જો યોગ્યતા ન હોય તો તેઓ પહેલાં યોગ્યતા મેળવશે? શું શિક્ષક થયા પછી તેમને એક ઠેકાણે રહેવું અનિવાર્ય હોઈ તેઓ પોતાની પાદવિહાર અને ભિક્ષાચરીની મર્યાદા છોડી દેશે? અગર તો વિદ્યાલયમાં રહીને જ જીવનયાપન કરશે? અથવા શું તેઓ નઈ તાલીમના શિક્ષકો થઈને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપશે? અને નઈ તાલીમના શિક્ષક થવાની સાથે જ શું તેઓ સ્થૂળ ઉત્પાદક શ્રમને સ્વીકારશે? અને આ બધું કરવા છતાં શું તેઓ પછી વ્યક્તિ, સમાજ (માનવજાતિ) અને સમષ્ટિ (માનવેતર પ્રાણીવર્ગ) રૂપ વિશ્વનું ચિંતન કરી શકશે? વિશ્વની સમસ્યાઓને ધર્મદૃષ્ટિએ ઉકેલી શકશે? સમાજ સાથે પછી સંપર્ક છૂટી જવાથી શું તે સામાજિક પ્રશ્નોમાં નૈતિક ધાર્મિક દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપી શકશે?

ઉપલા ઉપપ્રશ્નો ઉપર વિચારતાં જ્યાં સુધી આજના શિક્ષણ અને સરકાર સંચાલિત વિદ્યાલયો, સ્કૂલો, કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયો, તથા નઈ તાલીમની શાળાઓ, વિદ્યાપીઠોનો સવાલ છે ત્યાં સુધી એમ કહી શકાય છે કે આવી જાતનું સ્થૂળ શિક્ષણનું કામ સાધુતાની મર્યાદાને અનુરૂપ નથી. અને એ જ રીતે કોઈ સાધુસંન્યાસી રાજ્યસત્તાધીન ચાલનારી આજની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં રહેવાનું પસંદ કરશે નહીં. કારણકે તે સત્તાધીન શિક્ષણ સાથે કદાપિ સહયોગ કરશે નહીં. બલકે પ્રજાને સત્તાધીન શિક્ષણથી મુક્ત કરાવશે. જ્યાં સુધી રાજસત્તાનું વર્ચસ્વ શિક્ષણ ઉપર છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ શિક્ષણકાર્ય ચલાવવું બહુ જ અઘરું છે. અને આવા સ્થૂળ શિક્ષણ માત્રથી જૂનાં ખોટાં સામાજિક મૂલ્યોને બદલવાની શક્યતા છે જ નહીં. કોઈ એમ કહે કે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ (ધર્મગુરુઓ) કે બૌદ્ધ સાધુઓની જેમ શું ભારતીય સાધુસંન્યાસીઓ શિક્ષણસંસ્થાઓ નહીં ચલાવી શકે? પરંતુ પાદરીઓ વડે સંચાલિત ભારતની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આજે પાદરીઓ માત્ર બાઈબલ ઉપર એક પીરિયડ સુધી સ્પીચ (વ્યાખ્યાન) આપી દે છે. બાકીનો બધો પાઠ્યક્રમ નિર્ધારિત કરવા વગેરેની સત્તા તેમના હાથમાં હોતી નથી. એવી જાતના સાંપ્રદાયિક શિક્ષણથી પણ આજની પ્રજાને કોઈ લાભ નથી હોતો. જૈન યતિઓની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે પણ આજના સાધુસંન્યાસીઓ પાઠશાળાઓ એટલા માટે નહીં ચલાવી શકશે કે પાઠશાળાઓ (નિશાળો) ચલાવવા માટે

મકાનભાડું, ફરનિચર, બીજા શિક્ષકોનો પગાર વગેરે ખર્ચને માટે પૈસાની જરૂર પડશે. અને સરકારમાન્ય કરાવી દેવા છતાં પૂર્વોક્ત આપત્તિઓ ફરી આવીને ઊભી રહેશે. પૈસો પાસે નહિ રાખનારા સાધુસંન્યાસીઓ 'કાઢવા ગયા બકરી અને પેસી ગયો ઊંટ' વાળી કહેવત શા માટે લાગુ કરવા જશે?

બૌદ્ધ સાધુઓ દ્વારા ભારતમાં કોઈ ભાગ્યે જ શિક્ષણસંસ્થા ચલાવવામાં આવતી હોય. પરંતુ જાપાન-બર્મા-લંકા વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ સાધુઓ દ્વારા કેવી રીતે શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે છે? ત્યાંની સરકારો તેને કેટલી માન્ય રાખે છે? એ વિશે મને વિશેષ અનુભવ તો નથી પણ શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન લિખિત 'ચીન-જાપાનની યાત્રા'ના આધારે એટલું તો કહી શકાય કે ત્યાં શિશુઓ માટે મોટાં મોટાં બાલઘરોનું સંચાલન અવૈતનિક રૂપે માતાઓ કરે છે તથા દરેક ગામમાં શિક્ષણની જવાબદારી મંદિરના પૂજારીઓને માથે રહે છે. આ બધા ઉપર પ્રેરણા બૌદ્ધ સાધુઓની રહે છે. એટલે મારા ખ્યાલ પ્રમાણે બૌદ્ધ સાધુઓ પણ માત્ર ધાર્મિક શિક્ષણ જ આપતા હશે. બલ્કે આજે તો જાપાન અને ચીનમાં શિક્ષણનું આખું માળખું જ પલટી ગયું છે માટે શંકા છે કે બૌદ્ધ સાધુઓ ત્યાંની સ્કૂલો કે કોલેજોમાં જઈને વ્યવસ્થિત રીતે શિક્ષણ આપતા હોય.

પ્રાચીન વાનપ્રસ્થી ઋષિઓની પેઠે આશ્રમ બાંધીને શિક્ષણ સંસ્કાર આપવાનું કાર્ય કોઈ સાધુસંન્યાસી કરે એવી જોગવાઈ જ પહેલાં તો નથી રહી. વળી આશ્રમબદ્ધ થઈને જે સાધુસંન્યાસી શિક્ષણકાર્ય કરશે તે પરિવ્રાજક કે પાદવિહારી નહીં રહેવાને લીધે લોકસંપર્ક કરી શકશે નહીં. એવી સ્થિતિમાં સામાજિક પ્રશ્નોમાં તે ધર્મદૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપી શકશે નહીં. પછી તો જીવનનાં બીજાં બધાં ક્ષેત્રોને છોડીને માત્ર શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર વિચાર કરી શકશે. વળી આશ્રમનો ખર્ચ ચલાવવા માટે પણ તેને સત્તાધારીઓ અથવા ધનિકોનો આશ્રય લેવો પડશે. આ બધી વાતોનો ફલિતાર્થ એ નીકળ્યો કે સાધુસંન્યાસીઓએ એવું કોઈ કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ કે જે સાધુતાની મર્યાદા અને ભારતીય સંસ્કૃતિની મર્યાદાને અનુરૂપ હોય. ભલે પછી રૂઢિચુસ્ત લોકો પૂર્વગ્રહવશ તેનો વિરોધ કરે; પરંતુ તે સિદ્ધાંત અને ધ્યેયને પ્રતિકૂળ ન હોય એ જોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ સાધુસંસ્થા જૂના વખતથી જે લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરતી આવી છે અને જે કાર્યને મધ્યયુગમાં સાધુસંન્યાસીઓએ ભ્રમવશાત્ સંસારનું કામ પાપમય પ્રવૃત્તિ વગેરે સમજીને ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનતા સેવીને છોડી દીધું છે તે જ નિર્વધ્ય લોકશિક્ષણના કાર્યને હવે ફરીથી હાથ ધરવું જોઈએ.

પરંતુ એવા નિર્વધ્ય લોકશિક્ષણનાં કાર્ય કરવા માટે સાધુસંન્યાસીઓએ હવે જૂની ઢબનાં ઉપદેશ, વ્યાખ્યાન કે ભાષણ આપે કે લેખો લખે અગર તો સમાજના પ્રશ્નોમાં ઊંડા ઊતર્યા વગર જ અનુભવશૂન્ય પ્રેરણા આપે અથવા સાંપ્રદાયિકતાની દૃષ્ટિ રાખીને જ માર્ગદર્શન આપે, અથવા અમુક સંપ્રદાય કે વર્ગના લોકોને જ ઉપદેશ આપે, અગર તો જૂના ધર્મશાસ્ત્રથી આજના યુગના વિશ્વપ્રશ્નોને ઉકેલે અથવા ઉકેલવાની સલાહ આપે. અથવા વ્યક્તિશઃ વ્યક્તિગત સાધનાની પ્રેરણા આપે તો તે સાચા અર્થમાં લોકશિક્ષણ કહેવડાવશે નહીં.

એટલે લોકશિક્ષણનું કાર્ય હાથમાં લેતાં પહેલાં સાધુસંન્યાસીઓએ લોકશિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ શીખવી પડશે. પોતામાં લોકશિક્ષણ આપવાની યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા અને શક્તિ મેળવવી પડશે. પોતાની દૃષ્ટિ સર્વાંગીસ્પષ્ટ અને વ્યાપક બનાવવી પડશે. સાથે જ પોતાની આધ્યાત્મિકતા સુરક્ષિત રાખવા માટે તાદાત્મ્યની સાથે તાટસ્થ્યની સાધનાનો અભ્યાસ કરવો પડશે.

[ટૂંકાવીને]

★

ભણ્યો કણબી ગામ બાળે

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

અમારા ભગાભાઈ ભણેલા છે. ભણેલાગણેલા છે એમ નથી કહેતો કારણ, જે ભણ્યા છે તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ક્યાં, કેવી રીતે, કેવો, કેટલો કરવો તેની તેમનામાં આવડત ન મળે. તેઓ શિક્ષણ પામ્યા છે પણ કેળવણી નથી પામ્યા.

ભગાભાઈ અમારા ભૂંભલિયા ગામના પટેલ ભાણજી ગોવિંદનો એકનો એક દીકરો. ભાણજી પટેલ પામતાપહોંચતા માણસ તેથી તેમણે ભગવાનને દસ ગાઉ દૂર આવેલા મોહનપુર શહેરની અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણવા મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પંદરેક વર્ષની ઉંમરે આ રીતે ભગાભાઈ ગયા મોહનપુર ભણવા.

ચારપાંચ માસ ભણ્યા એટલે તેમને અંગ્રેજી લિપિમાં વિશેષ નામો લખતાં આવડવા માંડ્યાં. તેમણે એક વાર ઘરે બાપાને પત્ર લખ્યો તેના પરબીડિયા પર અંગ્રેજીમાં સરનામું કર્યું. ભૂંભલિયાના બ્રાન્ચ પોસ્ટ માસ્તરને બિચારાને અંગ્રેજી કક્કો ય આવડે નહીં. પાસેના ગામ હાથલિયામાં એક વાણિયાનો છોકરો ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી લખીવાંચી શકતો હતો. તેને આ પત્ર મોકલવામાં આવ્યો. પેલાએ ગુજરાતીમાં સરનામું લખી આપ્યું—" ભંગી ગોવિંદ, ભૂંભલિયા. " પત્ર ભૂંભલિયામાં હરિજનવાસમાં રહેતા ભંગી ગોવિંદને મોકલાયો. પત્ર ફેરી વંચાવતાં ઠીક ઠીક ગૂંચવણ—ગોટાળા પછી આખરે સમજ પડી કે પત્ર તો મોહનપુરથી ભગવાનનો ભાણજી પટેલ પર હતો. બનેલું એમ કે ભગવાને સરનામામાં ' ભાણજી ' શબ્દની અંગ્રેજી જોડણીમાં J અક્ષરને બદલે G લખેલો, કારણ કે માસ્તરે શીખવેલું કે G અક્ષરનાં ઉચ્ચારો ' જ ' અને ' ગ ' બન્ને થઈ શકે. પત્ર પોતે તો સદ્ભાગ્યે ગુજરાતી લિપિમાં હતો પણ તેમાં અંગ્રેજીના જ્ઞાનની ઘેરી છાયા દેખાવા લાગી હતી. પત્રમાં ' માઈ ડિયર ફાધર 'ની સરણજીવી ઘણી ઈચ્છી હતી અને ' માઈ ડિયર મધર 'ને પગેલાગણ લખ્યા હતા; અને નવા ' શર્ટ ' લેવા માટે ' મની ' મોકલવા લખ્યું હતું. વેકેશનમાં ભગાભાઈ ઘરે આવ્યા ત્યારે તેમના કુટુંબના વડીલ જેવા ગણાતા ગામના વિદ્વાન અને ડાહ્યા રેવાશંકર શાસ્ત્રીએ ભગવાનને પૂછ્યું, " હેં બેટા ભગવાન ! આવી તારી ખીચડી ભાષા કોણ સમજે—આ ભૂંભલિયામાં ! તે કરતાં ગુજરાતીમાં જ લખતો હો તો ! " " પણ, શાસ્ત્રીજી, એ સમજવાની નથી, એમને એમ ભણવાની છે. અમારા માસ્તર પણ કહેતા હતા ને કે હું પોતે ય પૂરી સમજતો નથી, પણ અંગ્રેજીથી વટ પડે ને ? " ભગવાને કહ્યું. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, " જોયું ને, ભાણજી પટેલ, આ ભણતર વટ મારે છે ! જ્ઞાન તો ઉપયોગી જ હોય, પણ તેનો વ્યવહારમાં વિવેકપૂર્વક અને પરિસ્થિતિ જોઈને ઉપયોગ કરવાનું કોણ શીખવે ! ઠીક ત્યારે, ભગવાનભાઈ, ભલે વટ પાડો ! "

ભગાભાઈનો અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો. તેઓ મેટ્રિક સુધી પહોંચ્યા. જેમ જેમ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધતું ગયું તેમ તેમ તેમના પોશાકમાં, ટેવોમાં અને વિચારોમાં ફેરફાર થતો ગયો. એક વાર તેમના એક ભાઈબંધ મુંબઈથી ઊભા ધોળા-લીલા ચટાપટાવાળાં ' બુશશર્ટ ' અને પાયજામો લાવ્યા. હમણાં હમણાં એ પોશાક પ્રચલિત થવા લાગ્યો હતો. પહેરનાર ભાઈએ કહ્યું, " અંગ્રેજ લોકો આવો પોશાક પહેરે છે. આપણો દેશી પોશાક કાં તો ' શંખા ' જેવો ને કાં તો ' વેદિયા ભામણ ' જેવો લાગે. આ પોશાકમાં કેવો વટ પડે ! " કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું કે અંગ્રેજો તો આવો પોશાક ફક્ત રાતે સૂતા વખતે જ પહેરે, ત્યારે ભગાભાઈએ

પોતાના ભૂગોળના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી કહ્યું, "પણ લંડનમાં રાત હોય ત્યારે અહીં દિવસ હોય ને!" ભગાભાઈએ પણ આવા પોશાકની એક જોડ કરાવી. વેકેશનમાં ભૂંભલિયા આવ્યા ત્યારે વટ પાડવા માટે એક સાંજે ભગાભાઈ આ પોશાક પહેરી ગામ બહાર ફરવા ગયા. ગામના લોકોને આ જોતાં અચરજ થયું. તેમણે તો પીઠ પાછળ મશ્કરી કરી સંતોષ માન્યો પણ મનુષ્યેતર સૃષ્ટિએ તો પોતાની નાપસંદગી સીધી વ્યક્ત કરી: ગામના પાદરમાં જ એક ખાડું ચાલ્યું આવતું હતું તેમાંની કેટલીક ભેંશો ભગાભાઈને જોતાં ભડકીને ભાગી અને એક તો ભગાભાઈને શીંગડે ચડાવતી ગઈ; અને તેમને કોઈ અજાણ્યો દુશ્મન જાણી શ્વાનોના સ્વનિયુક્ત ગ્રામરક્ષક દળમાંનાં કેટલાંક કૂતરાં તેમની પાછળ પડ્યાં અને એક ધૃષ્ટ કૂતરાએ તો ભગાભાઈના વટને અવગણી દાંત મારી તેમના લીલા પટાવાળા પાયજામામાંથી એક ડગળું ફાડી લીધું! સામેથી શાસ્ત્રીજી નદીએ સ્નાન કરી પાછા આવતા હતા તેમણે કૂતરાંને હડકારી કાઢ્યાં અને ભગવાનને કહ્યું, "બેટા, ગામલોકો બોલે કે ન બોલે, પણ તેમના પ્રત્યાઘાતો પણ આવા જ સમજી લેજે."

ત્રીજે પ્રયત્ને ભગાભાઈ મેટ્રિક પાસ થયા. ભાણજી પટેલ તો ફૂલ્યા ન સમાય — જોકે કેટલીક વાર ભગવાનનાં વધતાં જતાં મોજશોખ, ખેલાડુપણું વગેરેથી તેઓ ક્યારેક અકળાતા ખરા.

ભગાભાઈએ સાયન્સ લીધું, એટલે તેઓ વિજ્ઞાન વિશે નવું ઘણું જાણવા લાગ્યા. તે સાથે સમાજસુધારો, ક્રાન્તિ, સામાજિક સેવા વગેરેની વાતો પણ તેઓ કરવા લાગ્યા. કૉલેજની ચર્ચાસભાઓમાં ગામડાંના કુરિવાજો જેમકે સ્ત્રીને સમાન હકનો અભાવ, ઘૂમટાનો કુરિવાજ વગેરે કાઢી નાખવાની ભગાભાઈ હિમાયત કરવા લાગ્યા. વેકેશનમાં ભૂંભલિયા આવતા ત્યારે શાસ્ત્રીજી સાથે આ બધી ચર્ચા કરતા. શાસ્ત્રીજી કહેતા, "ભાઈ, તમારી વાત તો સાચી છે — એ બધા કુરિવાજો છે જ, પણ તે બધા, કાળે કરીને ખસાઈ જશે. 'ધીમે ધીમે સુધારાનો સાર' સમજ્યા ભાઈ! ઉતાવળે આંબા ન પાકે, આમાં કાંઈ કાપવા જેવું નથી એટલું હું તો કહું." પણ ભગાભાઈ જોશભેર કહેતા, "પણ શાસ્ત્રીજી, હવે તો સમાજને ક્રાન્તિની જરૂર છે, ક્રાન્તિની. ક્રાન્તિ આવી રહી છે વારે ને ધારે... વગેરે વગેરે." ભગાભાઈ મોહનપુરના આઝાદ મેદાનમાં અવારનવાર વ્યાખ્યાનો કરી સભા ગજવી જનારા ક્રાન્તિના પ્રચારકોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતા તેનો આ પડઘો પાડતા હતા. થોડા વખત પછી અમારા ભગાભાઈએ ક્રાન્તિની દિશામાં સક્રિય પગલાં માંડવાનો વિચાર કર્યો — નિર્ધાર કર્યો. તેમણે તો ફાધર અને મધરને કહી દીધું કે હવેથી મારી વાઈફ તમારી લાજ નહીં કાઢે. ભાણજી પટેલ અને રળિયાત પટલાણીને આ વાત ગમી તો નહીં પણ કૉલેજમાં ભણતા પોતાના એકના એક દીકરાને નારાજ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહીં. થોડા દિવસ પછી ભગાભાઈએ ક્રાન્તિની દિશામાં એક કદમ આગે ઉપાડ્યું. પોતે મોહનપુરથી પોતાની વાઈફ માટે પગની પ્લેટફૉર્મ સેંડલ અને નાઈલોનની સાડી અને પોતાને માટે તેઓ હૅટ લાવેલા. ગામડાંના ખેડુનો માથે દસ હાથનું ફેંડલું વીંટે તેને બદલે હૅટ પહેરે તો કરકસર થાય, તડકો ન લાગે અને રૈયા જેવા દેખાવાને બદલે વટ પડે એમ ભગાભાઈનું માનવું થયું હતું. પોતાની વાઈફની ઘણી અનિચ્છા છતાં, સ્ત્રીને પોતાને ન રુચે તેવાં કપડાં ન પહેરવાનો હક પોતે છીનવી લે છે તે ભૂલી જઈ આગ્રહપૂર્વક ભગાભાઈએ તેને પેલી સેંડલ-સાડી પહેરાવ્યાં, અને પછી પોતે પેલો ઝિંથારશ્રાપનો પાયજામો અને માથે હૅટ

પહેર્યાં અને ભાણજી પટેલ અને રળિયાત પટલાણીની આજીજીભરી ના છતાં—સાંજે મિસ્ટર એન્ડ મિસિસ ભગાભાઈ ફરવા નીકળ્યાં. થોડે દૂર ગયાં ત્યાં શેરીનાં છોકરાં તેમની પાછળ પાછળ મૂંગાં મૂંગાં ચાલવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે આ મૂંગું સરઘસ વધવા લાગ્યું. શેરીમાં ડેલીડેલીએ સ્ત્રીપુરુષો ઊભાં ઊભાં જુએ ને મૂંગું હસે. ક્યારેક ક્યારેક પાછળથી ટકોર સંભળાય—"ઠીક હો, ઉનાળે તરસ લાગે ત્યારે આથી પાણી પણ પિવાય." "સાડી કાચની લાગે છે નહીં? આમાં લાજ કાઢી, ન-કાઢી સરખું!" ક્યારેક ક્યારેક પાછળની વાનર-સેનામાંથી દાબ્યું હસવાના ખી ખી અવાજો આવતા હતા. વહુ તો બીચારી નીચું જ જોઈ ચાલતી હતી—ધરતી માતા જગા આપે તો જાણે સમાઈ જાય! સેન્ડલ ફાવે નહીં તે બીચારી ઠેસ ખાતી જાય. ભગાભાઈ થોડી વાર તો વટબંધા ચાલ્યા, પણ પછી તો તેમનેય બોદામણ લાગી અને ઘરે પહોંચતાંમાં તો ભોં ભારે પડી ગઈ. જેમ તેમ કરી બન્ને ઘરે પહોંચ્યાં. ગામ જતાં પંચાયતનું એક સમાચાર-બોર્ડ હતું. બીજે દિવસે તેના પર કોઈએ લખ્યું હતું: "ભણ્યો કણબી કુટુંબ બોળે." ભગાભાઈને સાસરે ક્રાન્તિના આ પ્રયોગની જાણ થતાં તેમણે ધમકી આપી કે, ભગવાન જમાઈ આવાં નાટક કરવાના હોય તો અમે છોકરીને મોકલશું નહીં. ભગાભાઈએ ત્યાર પછી સામાજિક ક્રાન્તિ કરવાની વાત ફરી ન ઉચ્ચારી. તેમણે રોષ અને નિરાશાથી શાસ્ત્રીજીને કહ્યું, "શાસ્ત્રીજી, આપણા દેશનાં ગામડાં નવી દુનિયાથી એક હજાર વર્ષ પાછળ છે." શાસ્ત્રીજીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, "ભાઈ, તું ભણ્યો પણ એક વાત ન સમજ્યો કે, કામની દિશા ભણેલા બતાવશે પણ કામની ઝડપ સમાજ નક્કી કરશે."

આખરે ભગાભાઈ પહેલી પચ્ચીસી વટાવ્યા પછી ચારપાંચ વર્ષે બી. એસસી. થઈ ગયા અને ભાણજી પટેલને ગામને ગ્રેજ્યુએટ કર્યાનો સંતોષ મળ્યો. ત્યાં સુધીમાં ભગા-ભાઈએ ક્યારેક ક્યારેક વિજ્ઞાનના અને સમાજસેવાના પ્રયોગો કરેલા ખરા. જેમ કે એક વાર ભૂંભલિયામાં ટાઈફોઈડનો એક કેસ થયો. ભાણજી પટેલ તે વખતે ગામના સરપંચ, ભણેલા ભગાભાઈએ ફાધરને આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યું કે ગામના કૂવાના પાણીમાં ક્લોરિન મેળવવાની ખાસ જરૂર છે. ભાણજી પટેલે હા પાડી એટલે ભગાભાઈએ સમાજસેવા અર્થે પોતાને ખર્ચે મોહનપુરથી એક કોથળો બ્લિચિંગ પાઉડર મગાવી કૂવામાં ઠલવી દીધો! પછી તો ભાર કોના કે ક્લોરિનની ભયંકર ઉગ્ર વાસવાળું પાણી પી શકે? આઠ કલાક કોસ ચલાવી કૂવો ઉલેચ્યો ત્યારે માંડ ક્લોરિનની વાસ ગઈ.

ભગાભાઈ પોતે તો ખેતીનું કામ જાણતા નહીં અને કરતા નહીં—કારણ તેઓ ભણેલા હતા. પણ જમીનના કાયદા નવા થયા પછી તેમણે નક્કી કર્યું હતું કે ભૂંભલિયામાં રહી પોતાની ખેતી સંભાળવી, અને ઘરડા ફાધરને હવે રિટાયર કરવા. પોતે માણસ રાખી ખેડ કરવી અને તે પણ નવા જમાનાની. તે માટે તેમણે ટ્રેક્ટર લેવાનો વિચાર કર્યો પણ ચર્ચા-હિસાબ કરતાં ખબર પડી કે જમીન બધી વેચીને જ ટ્રેક્ટર લઈ શકાશે—એટલે કે ટ્રેક્ટર આવશે તો ટ્રેક્ટરથી ખેડવા માટે જમીન નહીં રહે! ભણેલા હતા તો પણ આ હકીકત તેમને ગળે ઊતરી અને તેમણે ટ્રેક્ટર લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. પણ તે પછી તેમનું મન ગામડાંનાં સાધનોનું યંત્રીકરણ કરવાની શોધખોળ કરવા તરફ દોડવા લાગ્યું. તેમણે એક શોધ વિચારી. પોતાના ગાડાને રબ્બરનાં બલૂન ટાયર તો નંખાવેલાં જ હતાં. ગાડીની નીચે ત્રણેક હોર્સ પાવરનું—બે ઓક્સપાવર કરતાં વધારે શક્તિવાળું—એક પેટ્રોલ એન્જિન ફિટ કરી

તેનું જોડાણ ગાડાનાં પૈડાં સાથે કરી દીધું હોય તો બળદનું ખર્ચ બચે, ગાડા પર બેસી જવું હોય ત્યાં ગામપરગામ જવાય, ગાડા પર ભાર પણ ભરાય ને પાછળ હળ બાંધી ટ્રેક્ટરની પેઠે ખેડ પણ થાય!—આમ મોટરકાર, કેરિયર અને ટ્રેક્ટર આ ત્રણેયનું કામ આપતું આ એક મલ્ટિપર્પઝ ગ્રામવાહન બને. આ પ્રયોગ સફળ થાય તો પોતાને "ભારતનાં ગ્રામ સાધનોમાં ગામડાંને અનુકૂળ ક્રાંતિકારી સુધારા કરવા" બદલ યશ મળે અને કદાચ કોઈ પારિતોષિક પણ મળી જાય! અને પોતાનું ભણ્યું સાર્થક થાય!

ભણેલા ભગાભાઈએ આ વિચાર અમલમાં પણ મૂક્યો. મોહનપુરથી ૧૯૨૪ના મોડેલની મોટરકારનું પુરાણું એન્જિન લાવ્યા અને તે એક અણઘડ મિસ્ત્રીની મદદથી ગાડા હેઠ ફિટ કરી તેનું પૈડાં સાથે જોડાણ કર્યું. બીજે દિવસે સવારે આ મલ્ટિપર્પઝ રૂરલ મોટર-કાર્ટ ચાલુ કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ હાય રે ભણેલા ભગાભાઈનાભાગ્ય વિધાતા! સવારે એન્જિને સ્ટાર્ટ થવાની ના પાડી. અધીરા થઈ પેલા અણઘડ મિસ્ત્રીએ પેટ્રોલની ટાંકીના વાલ્વ પાસે દિવાસળી મૂકી—થયું-ટાંકી સળગી, ફાટી ને જોતજોતામાં આગ ફેલાઈ તે તેમણે પટેલનું આખું ઘર અને આસપાસનાં ત્રણચાર ખોરડાં બળી ગયાં. ઈશ્વરની કૃપા કે જાન-ખુવારી ન થઈ. બીજે દિવસે મોહનપુરના ગુજરાતી દૈનિકમાં "ભણ્યો કણબી ગામ બાળે" એવી હેડલાઈન નીચે ભૂંભલિયા ગામના ભણેલા ભગાભાઈની "મલ્ટિપર્પઝ રૂરલ કાર્ટ"ની શોધના કરુણ અંતની વિગતો આપી હતી.*

✲

* આકાશવાણી, રાજકોટ,ના સૌજન્યથી.

સાભાર સ્વીકાર

Dr. Kantilal Pandya
Commemoration Volume
ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યા
સ્મારક-ગ્રંથ
Edited by Ramprasad Bakshi
Compiled by Rashmi D. Trivedi
& Rajani K. Pandya
પ્રકાશક: મિસીસ આર. ડી. ત્રિવેદી એન્ડ મિસ આર. કે. પંડ્યા, ૫૮૭, ૧૮મો રસ્તો, ખાર, મુંબઈ ૫૨

વૈદેહી (મરાઠી)
(સ્વતંત્ર સામાજિક નાટક)
લેખક: શ્રીકૃષ્ણ રામચંદ્ર બિવલકર
પ્રકાશક: સૌ. મનોરમા દેવધર
૧૭, લેયલકા ચાલ,
ચોપાટી એન્ડ રસ્તો, મુંબઈ-૧
પૃ. સંખ્યા ૧૨૪

સેવામૂર્તિ
મોતીભાઈ અમીન
લેખક: ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ
પ્રકાશક: પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિમિટેડ, વડોદરા
પૃ. સંખ્યા ૨૦૦ કિં. ૧૦૫૦

વાર્તાવિહાર
લેખિકા અને પ્રકાશક
કુસુમબેન ઠાકોર, વડોદરા.
મુખ્ય વિક્રેતા
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. વડોદરા
પૃ. સંખ્યા ૧૨૮ કિં. ૨૦૦

સ્વ૦ "જિગર" મુરાદાબાદી—એક શ્રદ્ધાંજલિ

શશીકાંત ચીમનલાલ જરદોસ એમ. એ., એલએલ. બી.

એમ મનાય છે કે ઉર્દૂ સાહિત્યના કીમતી ખજાનામાં ગઝલ સૌથી કીમતી આભૂષણ છે. સુંદર ગઝલ લખનાર કવિઓને ભારોભાર સોનામાં તોલી તેટલું સોનું ઇનામ આપનાર, અથવા કવિઓનાં મોં સાચાં મોતી અને ઝવેરાત વડે ભરી દેનારા રાજવંશી આશ્રયદાતાઓ ઇતિહાસમાં થઈ ગયા છે.

ભારતમાં હૈદરાબાદના નિઝામ સિકંદર જાહ બહાદુરે પોતાના પ્રધાન અને કવિ, મહારાજા ચંદુલાલ શાદાનને ગઝલ લેખનના બદલામાં એક કરોડ રૂપિયા ઇનામ આપવાની માત્ર દંતકથા નથી—ઐતિહાસિક હકીકત છે.

ગઝલની સાધનામાં મહાકવિ ગાલિબ જેવા અનેક કવિઓનો જન્મારો પૂરો થયો છે.

કુદરતના કોઈ ગૂઢ સંકેત અનુસાર સ્વ૦ 'જિગર' મુરાદાબાદીએ ઉર્દૂ ગઝલના ઉત્કર્ષ માટે જ જન્મ લીધો હતો એમ લાગે છે. તેમની સમગ્ર જીવનસિદ્ધિઓમાં ગઝલ એક શિરમોર અથવા કલગી રૂપે છે.

જિગર પોતે ગઝલને ઉર્દૂ શાયરીની પ્રગતિની પરાકાષ્ઠા માને છે.

જિગરનું અસ્તિત્વ ઉર્દૂ ગઝલસાહિત્ય માટે પરમ ઉપકારક વરદાન સમું હતું—તે જ રીતે થોડા સમય પૂર્વે થએલું તેમનું મરણ ઉર્દૂ શાયરી માટે વજ્રપાત સમું આપત્તિ રૂપ છે.

ગઝલના શહેનશાહ—શહેનશાહે તગઝ્ઝુલ-જિગરે ત્રીસ ત્રીસ વરસ ગઝલના ક્ષેત્રમાં એક ચક્રે રાજ્ય કર્યું છે.

તેમની કવિતામાં એક આનંદયુગનો સંદેશ છે. એમાં તન્મય થનાર જીવનની કઠોર વિષમતાઓમાંથી તાત્કાલિક મુક્તિ મેળવી શકે છે.

જિગરની બહુજનસમુદાયમાં લોકપ્રિયતાનું એ જ કારણ છે.

જિગરે બીજા કવિઓની માફક વધુ પડતું લખ્યું નથી—શિષ્ટતા અને સંયમ તેમની ગઝલોનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

એમના ત્રણેક કાવ્યસંગ્રહો પૈકી—"શોલએ તૂર" સૌથી વધુ સુવિખ્યાત છે. એનાથી જ જિગરની પ્રતિષ્ઠા દેશને ચારે ખૂણે ફેલાઇ.

તેમનો છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ—"આતિશે ગુલ"—ગુલાબમાંનો સુષુપ્ત અગ્નિ—વરસોની કાવ્યસાધનાના ફળરૂપે છે અને તેને સાહિત્ય અકાદમીએ ૧૯૫૮ના શ્રેષ્ઠ ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ તરીકે રૂપિયા પાંચ હજારનો પુરસ્કાર આપ્યો છે.

જિગરની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો તેમાંની સરળતા, રંગીની; અપાર વિવિધતા, અસ્ખલિત પ્રવાહિતા, શબ્દોનું સંગીત તથા ભાષાની સુકુમારતા છે.

પોતાના ગુરુ દાગ દહેલવી અને અસગર ગોન્ડવી બંનેની સંયુક્ત અસર જિગરની શાયરી પર થઈ છે.

માત્ર કવિ જ નહીં પણ જિગર ઉચ્ચ કોટિના કાવ્યવિવેચક છે—ફારસીના ઊંડા અભ્યાસી છે.–ઉર્દૂ કવિ હોવા ઉપરાંત ફારસી કવિ છે.

ગઝલના માધ્યમની અમુક મર્યાદાઓ જોતાં તથા તેનાં ભયસ્થાનોને લીધે એને કંઈક સકારણ કહી શકાય એવી અપ્રતિષ્ઠા મળી હતી. પરંતુ જિગરે તે વસ્તુસ્થિતિનો તાગ કાઢી ગઝલને ફરીવાર પ્રતિષ્ઠા અપાવી. નિરર્થક જોડકણાબાજી જેવી વગોવાયેલી કચડાયેલી ગઝલ–જિગરના પ્રયાસથી–એક શક્તિશાળી માધ્યમ બની શકી છે.

જિગરે ગઝલનું નિતાંત રમણીય સૌન્દર્ય પોતે અનુભવી જગતને દોષમુક્ત સ્વરૂપમાં તેનો અનુભવ કરાવ્યો.

પાકા અને ઠરેલ સ્વાનુભવના મજબૂત પાયા પર તેમની ગઝલની નાજુક ઇમારત રચાઈ છે.

ભાવનાઓના મંથનના નવનીત રૂપે તેમની શાયરી છે. ઉછીના લીધેલા ભાષાપ્રયોગો અથવા પારકાના હોવા છતાં પોતાના કલ્પી લીધેલા ગતાનુગતિક અશક્ય અનુભવોનું જિગરની શાયરીમાં સ્થાન નથી અને તેથી જ તેમની શાયરી જીવંત, પ્રતીતિજનક, નૈસર્ગિક છે.

જિગરની કવિતામાં સૂફીવાદ—પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું પવિત્ર તત્ત્વ છે અને ઊંડાણ છે—તત્ત્વજ્ઞાન છે.

એક સાધારણ કુટુંબમાં જન્મેલા જિગર, સંગતિદોષને લીધે વરસો સુધી દારૂના અઠંગ ઉપાસક બની શારીરિક આર્થિક સામાજિક પ્રતિષ્ઠા છેક ગુમાવી બેઠા હતા પરંતુ વડીલના એક જ વાકયે તેમને એવી ચોટ લાગી કે ત્યારથી માંડીને મરણ સુધી દારૂને તો નહીં પણ બીડીને સુદ્ધાં હાથ લગાડ્યો નહીં.

જિગરની કવિતામાં પ્રેમ કેન્દ્રવર્તી છે.

પ્રેમની વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે કે એક તરફ આખા વિશ્વને આવરી લે એવો વિશાળ પ્રેમ;—બીજી તરફ એક પ્રેમીના નાનકડા હૃદયમાં શી રીતે સમાઈ શકે છે તે એક ગૂઢ રહસ્ય છે.

"એક લફ્ઝે મોહબ્બતકા અદ્ના સા ફસાના હૈ
સિમટે તો દિલે આશિક ફૈલે તો જમાના હૈ."

પ્રેમ–સૃષ્ટિમાં સદૈવ વસંત હોય છે–સનાતન યૌવન હોય છે–અમ્લાન સૌન્દર્ય હોય છે, નયનમનોહર રંગરંગીની અને દિવ્ય સંગીતનું અસ્ખલિત ગુંજન હોય છે.

"મોહબ્બતમેં જિધર દેખો બહારે જાવેદાની હૈ
હુસ્નમે રંગો બૂ હૈ હુસ્નો નગ્મા હૈ જવાની હૈ."

જીવસટોસટની અગ્નિપરીક્ષા હોવા છતાં, પ્રેમ, બાળકોના ખેલ જેવો સરળ દેખાય છે.

"યહ ઇશ્ક નહીં આસાં ઇતના હી સમજ લીજે
એક આગકા દરિયા હૈ ઓર ડુબ કે જાના હૈ."

પ્રિયતમાની એક ઉપલક અલપઝલપ કૃપાદૃષ્ટિમાં સારો જન્મારો ચાલી રહે એટલું આનંદનું ભાથું ભરેલું હોય છે.

"નાઝુક સી તવજ્જુહમેં ઇશારાત કે દફ્તર
હલકે સે તબસ્સુમમેં કિનાયાત કા આલમ."

પ્રેમિકાના વિરહમાં જીવવું માત્ર ત્રાસદાયક જ નહીં—મહા અપરાધ જેવું શરમજનક છે.

"યોં ઝિન્દગી ગુઝાર રહા હૂં તેરે બગય્ર
જૈસે કોઈ ગુનાહ કિયે જા રહા હૂં મૈં."

સૌન્દર્ય જાણે પરાસ્ત થતું હોય એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને શરમના શેરડા પાડીને પ્રેમિકા પોતાના પ્રેમીને કશા જ પ્રયત્ન વિના જીતી લે છે.

"શિકસ્તા હુસ્નકા જલ્વા દિખા કે લૂટ લિયા
નિગાહ નીચી કિયે સર જુકા કે લૂટ લિયા."

મારા મરણ સમયે કોઈ ન રહ્યું–માત્ર પ્રેમ સિવાય.

"વો આશિક હૂં કિ મેરી લાશ જબ ઝેરે મઝાર આઈ
મોહબ્બત નૌહાગર પહોંચી તમન્ના સોગવાર આઈ."

પ્રેમ એટલે સંપૂર્ણ બલિદાન—એમાં વળી થોડું શું ને વધારે શું ?

"મોહબ્બત સરફરોશી જાંસિપારી
મોહબ્બતમેં ખયાલે પેશો પસ ક્યા ?"

પ્રેમ આગળ બધું તુચ્છ લાગે છે—ધર્મ, દેશભક્તિ, ધન, બુદ્ધિ, વ્યવહાર.

"અબ ફૂંક દિયા ખારો ખસે મઝહબો મિલ્લત
અલ્લાહ રે યક શોલએ રુખ્સારે મોહબ્બત."

પ્રેમનું બીજું નામ અપાર સંયમ—હૃદયમાં દાવાનલ ને મોં પર સ્મિત.

"કમાલે ઝબ્ત કે માની યે હૈં મુહબ્બતમેં
કિ દર્દ હો હમાતન ઔર ઐકરાર ન હો."

નર્કયાતના સહન કરનાર પ્રેમી સ્વર્ગના આનંદમાં રાચે છે.

"આતિશે ઇશ્ક વો જહન્નમ હૈ
જિસમેં ફિરદૌસ કે નઝારે હૈં."

જગત જો કોઈથી ગર્વ લઈ શકે એમ હોય તો તે પોતાના બુદ્ધિમાનોથી નહીં, કુબેર ભંડારીઓથી નહીં,—ચક્રવર્તી મહારાજાઓથી નહીં,—પણ દુર્બળ પ્રેમીઓથી !

"વો હમીં હૈં કિ જિન્કે હાથોંને
ગેસૂએ ઝિન્દગી સંવારે હૈં."

સૌન્દર્યની સનાતન શોધ એનું જ નામ પ્રેમ. પ્રભુ પોતે જ સૌન્દર્ય છે.

"અગર ન ઝેહરા જબીનોં કે દરમિયાં ગુઝરે
તો ફિર યે કૈસે કટે ઝિન્દગી કહાં ગુઝરે ?"

પ્રેમ જ્યારે વિશુદ્ધ હોય છે ત્યારે એની માદકતા અપૂર્વ હોય છે.

"મસર્રત ઝિન્દગીકા દૂસરા નામ
મસર્રત કી તમન્ના મુસ્તકિલ ગમ."

મારા ભૂતકાળની ભવ્યતાની મને જ અદેખાઈ આવે છે.

"અહ હૈ. રંગીં કી યાદગાર હૂં મૈં
યાની અપના હી સોગવાર હૂં મૈં."

તારો વિચાર મનમાં આવે છે ત્યારે તારી ગેરહાજરીમાં પણ મનની મરુભૂમિમાં શીતળ અમીછાંટણાં છંટાય છે અને હૃદય સ્વર્ગીય આનંદથી છલકાઈ જાય છે.

"ન સહી તૂ તેરા ખયાલ તો હૈ
યૂં ભી ફિરદૌસ દર કિનાર હૂં મૈં."

પ્રેમિકાના ઉંબરાની ધૂળનું હું રજકણ છું તેથી હું સેંકડો સૂર્ય અને ચંદ્ર કરતાં વધુ તેજસ્વી છું.

"ઝર્રએ આસ્તાને યાર હૂં મૈં
સદ મહો મેહર દર કિનાર હૂં મૈં."

જ્યારથી તારાં દર્શન કર્યાં છે ત્યારથી મારું જીવન એટલું સમૃદ્ધ બની ગયું છે કે હું પોતે મારી પોતાની જાતને જ વ્હાલો લાગું છું.

"તેરે હુસ્ને હયાતઅફ્રોઝકો દેખા હૈ જિસ દિનસે
બહોત મુજકો અઝીઝ ઉસ દિનસે મેરી ઝિન્દગાની હૈ."

વિરહની અંધારી રાતમાં મારાં આંસુઓ એવા ચમકે છે કે જાણે ચંદ્રના ટુકડાઓ.

"શબે ફુર્કત ભી જગમગા ઉઠી
અશ્કે ગમ હૈં કિ માહપારે હૈં."

હમણાં હમણાંથી મારા મસ્તકમાં મને દરેક વસ્તુની છાપ અસ્પષ્ટ થતી કેમ લાગે છે! શું મારું ગાંડપણ ઓછું થઈ ગયું?

"હરેક સૂરત હરેક તસ્વીર મુબ્હમ હોતી જાતી હૈ
ઇલાહી કયા મેરી દીવાનગી કમ હોતી જાતી હૈ?"

પ્રિયતમાએ માત્ર અડધી જ આંખો ખોલીને મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરી દીધી અને તેથી જ મારા જીવનમાં અડધું સુખ અને અડધું દુઃખ છે.

"મુનફ્રદ રંજ, ન તનહા, કોઈ રાહત દેખી
યે તેરી નીમ નિગાહી કી શરારત દેખી."

પ્રેમના ઉન્માદમાં મારી રગેરગમાં વીજળી દોડી રહી છે.

"રગ રગમેં એક બર્ક ખિરામાં લિયે હુવે
દિલ હૈ હવાયે મંઝિલે જાનાં લિયે હુવે."

જ્યાં એમ કહેવાય છે કે પ્રેમીએ અધીરા ન થવું જોઈએ કેમકે સૌન્દર્ય આમું આવીને પોતે જ પોતાના પ્રેમીને શોધી લે છે.

"અગ્નેમે બેબાકે અગર હો તો કહાં કી દૂરી
હુસ્ન ખુદ મુન્તઝરે ઇશ્કે જવાં હોતા હૈ."

મારી અનંત વિરહ રાત્રિમાં એક ચમત્કાર જોયો — કે દૂધ જેવી ઊજળી ચાંદની — મારી નજર આગળ — કાજળ જેવી કાળી બની ગઈ.

"મેરે ગમખાનએ મુસીબતકી
ચાંદની ભી સિયાહ હોતી હૈ."

પ્રભુ, સૌન્દર્યની સાથે હંમેશાં થોડો ગર્વ મૂકે જ છે.

"કભી હુસ્નકી તબીઅત ન બદલ સકા ઝમાના
વોહી નાઝે બેનયાઝી વોહી શાને ખુસ્રવાના."

મનુષ્ય જ્યારે બુદ્ધિશાળી બની જાય છે ત્યારે પામર બની જાય છે, જાણે મનુષ્ય મટીને તે નિર્જીવ લાશ — અથવા પડછાયા જેવો બની જાય છે.

"જેહ્‌લે ખિરદને દિન યહ દિખાયે
ઘટ ગયે ઇન્સાં બઢ ગયે સાયે."

પ્રભુએ ભલે ઊર્ધ્વગામી બનાવ્યો છતાં મનુષ્ય પોતે હસતો હસતો રાજીખુશીથી પોતાના પતનને માર્ગે ખુલ્લી આંખે આગળ વધે છે.

"બશર કી યે પસ્તી અરે તૌબા તૌબા
ઝમાને કા આકા, ગુલામે ઝમાના."

મનુષ્યમાં પ્રભુએ એવી શક્તિ મૂકી છે કે નરમાંથી તે નારાયણ થઈ શકે અને સ્વર્ગના દેવો તેની પ્રદક્ષિણા કરે.

"કભી કભી તો ઇસી એક મુશ્તે ખાક કે ગિર્દ
તવાફ કરતે હુવે હફ્ત આસમાં ગુઝરે."

જિગર મુરાદાબાદીએ સ્થૂલ દેહે આપણી પાસેથી વિદાય લીધી છે — પણ તેમનાં કાવ્યોનો કીમતી વારસો આપણી ભાષાકીય રાષ્ટ્રિય મૂડી રૂપે તેઓ મૂકી ગયા છે. એમ કહેવાયું છે કે જિગરના જન્મ પહેલાં હતું તેના કરતાં જિગરના મરણ પછીનું ભારત વધુ સમૃદ્ધ છે — અને એ સમૃદ્ધિ તે જિગરની જીવનભરની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યસાધના. જિગરના મરણથી, તેમના જ શબ્દોમાં:

"ઉદાસી તબીયત પે છા જાએગી તુમ્હેં જબ મેરી યાદ આ જાએગી
તુમ્હેં યાદ આયેગી મેરી વફા મેરે સાથ મેરી વફા જાએગી."

●

આ ટાવરની ઇમારતનું શિલ્પ ઊંચી કોટિનું છે તેથી તેની સામે એ ઘડી જોયા કરવાનું મન થાય છે. સ્કોટ મેમોરિયલની નજીકમાં જ નીચાણવાળા ભાગમાં 'વેવર્લી' નામનું રેલવે સ્ટેશન છે. સામેની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટનો રસ્તો ખૂબ જ પહોળો છે અને ત્યાંના સ્ટોરો, રેસ્ટોરાંઓ, ફુટપાથ ઉપર ઝૂલતી કાપડની રંગબેરંગી છત્રછાયાઓ — ઓનીન્ગ્સ—, આખા લત્તાની સ્વચ્છતા એ બધું અત્યંત મનોહર લાગે છે. મૌલિક ભાતવાળા કોઈ સુંદર સ્થળે આવી પહોંચ્યાની લાગણી મનમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે અને ફેરો ફોગટ તો નહિ જાય તેવી શ્રદ્ધા પણ પ્રકટાવે છે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં ઊભા ઊભા સ્કોટ મેમોરિયલથી પાછલી બાજુએ એક ઊંચો પહાડ દેખાય છે, અને તેની ઉપર એડીનબરોનો પ્રખ્યાત 'ધી કેસલ' નામનો કિલ્લો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. જોવાનું ઘણું છે અને સમય ઓછો છે તેવામાં વળી પેટ પોકારે છે કે 'પહેલાં મારી પૂજા કરો, પછી જ બધું જોવાનું રાખો' તેથી તેની વાત પહેલી માનવી પડે છે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલી એક આલીશાન રેસ્ટોરાંમાં જઇને પેટની પૂજા સારી પેઠે કરી અને પછી સ્કોટ મેમોરિયલ પાસે આવેલા 'કોર્પોરેશન સિટી ટુર'ના થાણા 'સ્ટાન્સ' ઉપર ગયો. દસ શિલિંગ ભરીને એક કન્ડક્ટેડ કોચ ટુરની ટિકિટ કઢાવી. બે વાગ્યે અમારી બસ ઊપડી તે પાંચ વાગ્યે અનેક સ્થળોએ ફરીને પાછી આ જ સ્થળે 'સ્ટાન્સ' ઉપર આવી પહોંચી.

ત્રણ કલાકમાં તો આખા એડીનબરોમાં ઘૂમી વળ્યા. પહેલાં તો કિલ્લામાં પહોંચ્યા. ૨૭૦ ફૂટ ઊંચા એક ખડક જેવા પહાડ ઉપર આ વિશાળ કિલ્લો આવેલો છે. આ કિલ્લો લગભગ ઈ.સ. ૪૫૨ની સાલમાં બંધાયેલો હતો અને ત્યારબાદ તેમાં ઘણા સુધારાવધારા થતા આવ્યા છે. કિલ્લાના પ્રવેશદ્વાર આગળ એક ઊંડી ખાઇ છે પણ તેમાં પાણી નથી. આ ખાઇ કુદાવ્યા વગર કિલ્લામાં જઈ શકાતું નથી. પૂર્વે ખાઇ ઉપર એક 'ડ્રોબ્રિજ' નામના પુલનું સંચાલન કિલ્લામાંથી કરવામાં આવતું હતું કે જેથી પ્રવેશના અધિકારવાળાઓ જ તે પુલ ઉપર થઈને અંદર આવી શકે. કિલ્લાના બે દરવાજા પાસે બે મૂર્તિઓ ગોઠવવામાં આવેલી છે — એક છે રોબર્ટ બ્રુસની અને બીજી છે વિલિયમ વોલેસની. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અર્ધચંદ્રાકારમાં મોટી મોટી તોપો ગોઠવવામાં આવી છે. આ તોપો ૧૫૭૪માં સ્કોટલેન્ડના રીજન્ટ મોર્ટને ગોઠવેલી હતી. તોપોની આ હારમાળા જોઇને મને જોધપુરનો કિલ્લો યાદ આવ્યો. આ કિલ્લો પણ ખૂબ ઊંચા પહાડ ઉપર છે અને તેમાં તો એક મોટો રાજમહેલ પણ છે. તેની અગાશી ઉપર પણ આવી તોપો ગોઠવવામાં આવેલી છે. મારી નજરે તો એડીનબરો કેસલ કરતાં જોધપુરનો કિલ્લો વધારે ચઢિયાતો લાગે છે — અલબત્ત આગ્રાફોર્ટની તોલે આવે તેવો કિલ્લો તો હજી જોવામાં આવ્યો નથી જ.

મેરી ક્વીન ઑફ સ્કોટને આ કિલ્લામાં પાંચ વર્ષ પુરાયેલાં રહેવું પડ્યું હતું કારણકે સત્તાસ્થાન પચાવી પાડનાર રીજન્ટ મોર્ટને કિલ્લાને ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો હતો. કિલ્લાની અંદરથી રાણીનું રક્ષણ સર વિલિયમ કીર્કકાલ્ડીએ કર્યાં કર્યું હતું તેના સ્મારક રૂપે એક તખ્તી કિલ્લામાં ચોંટાડવામાં આવેલી છે. મોર્ટને જો કે છેવટે રાણી એલિઝાબેથની મદદ લઈને આ કિલ્લો પણ પાડ્યો હતો અને પછી તો તેણે કિલ્લામાં 'આર્ગાઇલ' નામનું અંધારુંભીંત કેદખાનું — ડન્જિયન — બંધાવ્યું હતું જેની અંદર દુશ્મનોને ધકેલી દેવામાં આવતા હતા અને તેમનો શિરચ્છેદ પણ કરવામાં આવતો હતો. લંડન ટાવરમાં પણ આવું એક કિન્નાખોરી-ભર્યું 'ડન્જિયન' જોવા મળ્યું હતું.

કિલ્લાની ટોચ ઉપર 'સેન્ટ માર્ગરેટસ ચેપલ' નામનું એક નાનકડું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૦૭૩ની સાલમાં કેન્મોરની રાણી ક્વીન માર્ગરેટે બંધાવ્યું હતું અને તે આખા સ્કોટલેન્ડના જૂનામાં જૂના મકાન તરીકે જાણીતું છે.

કિલ્લામાં બીજી અનેક ઇમારતો છે—ગવર્નર્સ હાઉસ, ક્રાઉન હાઉસ, મેરીએ જે મકાનમાં જેમ્સ છઠ્ઠાને જન્મ આપ્યો હતો તે હાઉસ, બેન્કવેટ હોલ, આર્મર હાઉસ, સ્કોટિશ નેશનલ શ્રાઈન, હોલ ઓફ ઓનર, 'ફેરવેલ' નામનો ૧૧૦ ફૂટ ઊંડો સળંગ ખડકમાં કોરેલો ભમ્મરિયો કૂવો વગેરે વગેરે. અર્ધચંદ્રાકાર 'હાફમૂન બેટરી'માં હવે તો અદ્યતન તોપો ગોઠવેલી છે અને તેમાંની એકને દરરોજ રાત્રે એક વાગ્યે 'ટાઈમ સિગ્નલ' રૂપે ફોડવામાં આવે છે. બાકીની તોપોનો ઉપયોગ બાદશાહી મહેમાનોને સલામી આપવા માટે કરવામાં આવે છે. આખા યુરપની જૂનામાં જૂની તોપ 'મોન્સ મેગ' પણ અહીં રાખવામાં આવેલી છે. આ તોપ ૧૪૮૬ની સાલમાં બનાવવામાં આવી હતી. તેમાંથી ૪૦૦ રતલી ગોળો બે માઇલ જેટલે દૂર ફેંકી શકાય છે, જો કે હવે પોલેરીઝ મીસીલી, રોકેટ અને સુરી ગાગારીનના જમાનામાં આ વાતનું કંઈ મહત્ત્વ નથી. છતાં તે જમાનામાં આ તોપનું મહત્ત્વ એટલું બધું હતું કે સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ આ તોપને લંડન લઈ ગયા હતા અને તેને લંડન ટાવરમાં ૭૫ વર્ષ સુધી માનભેર રાખી હતી; તે છતાં સ્કોટ પ્રજાનું મન દુભાયેલું હતું તેથી સર વોલ્ટર સ્કોટના પ્રયત્નોથી છેવટ આ તોપને વાજતે ગાજતે પાછી એડીનબરોમાં લાવવામાં આવી હતી.

'કેસલ' જોઈને અમે પાછા કોચમાં બેઠા તે 'સેન્ટ ગાઇલ્સ કેથેડ્રલ' નામના એક ઐતિહાસિક દેવળ પાસે આવ્યા. આ દેવળ ગીસના એક રાજકુમારે ઇ. સ. ૮૫૪માં બંધાવ્યું હતું. તેમાં પણ જાતજાતના રુત્તાપલટાઓ થતા આવ્યા છે. એપિસ્કોપલ અને પ્રેસ્બીટ સંપ્રદાયોએ વારાફરતી અહીં સત્તા જમાવીને પોતાની પદ્ધતિની પ્રાર્થનાઓ આ મંદિરમાં કરાવેલી અને એક સમયે તો કેથોલિક સંપ્રદાયના ઝીણામાં ઝીણા અવશેષોને પણ આ મંદિરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા. આ દેવળનો ઉપયોગ પોલીસ સ્ટેશન, કેદખાનું, ન્યાયાલય અને પાર્લમેન્ટના મકાન તરીકે પણ થઇ ચૂકેલ છે. ૧૫૬૩ની સાલમાં મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટે આ દેવળમાં પહેલવહેલી પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરી હતી. આ દેવળની વિશિષ્ટતા તેની બારીઓનાં સૌંદર્યમાં સમાયેલી છે. તેની નાની નાની દહેરીઓ પણ મજેની છે. 'થીસલ ચેપલ' નામની દહેરીની છતો અને ભીંતો ઉત્કૃષ્ટ કલાના નમૂનારૂપ છે.

હાલની રાણી બીજી એલિઝાબેથ અને તેના પતિ ડ્યુક ઓફ એડીનબરો જ્યારે જ્યારે એડીનબરોની મુલાકાતે આવે છે ત્યારે પ્રાર્થના કરવા સેન્ટ ગાઇલ્સ કેથેડ્રલમાં આવવાનું ચૂકતાં નથી. એડીનબરોમાં તેમનો મુકામ "હોલીરૂડ પેલેસ"માં જ થાય છે. આ પેલેસમાં જ ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ રહી ગઇ હતી અને તેમાં જ તેના આશક રીઝિયોનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું. અમારો કોચ આ હોલીરૂડ પેલેસ આગળ આવીને ખડો થયો. અંદર ફરીને અમે વિવિધ ખંડો જોયા અને જે સપરરૂમમાં પેલા 'રીઝિયો'નું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તે ખંડ પણ જોયો. હવે તો આ પેલેસમાં અનેક સુધારાવધારા કરવામાં આવેલા છે અને અંદરનાં ચિત્રો, પડદાઓ, કાર્પેટો, ફર્નિચર વગેરે ખૂબ આંખો નાખે તેવા ભભકાદાર છે.

'સેન્ટ ગાઈલ્સ કેથેડ્રલ' થી 'હોલીરૂડ પેલેસ' જતાં જતાં બસમાંથી જ કન્ડક્ટરે અમને એડીનબરોનાં અનેક જોવાલાયક સ્થળો રમૂજી કોમેન્ટરી સાથે બતાવ્યાં હતાં. "જુઓ, આ છે 'બ્રોડીસ ક્લોઝ'. આ સ્થળે ડીકન બ્રોડી નામનો દિવસે માનવંત શેઠ, વ્યાપારી અને ટાઉન કાઉન્સેલર ગણાતો પણ રાત્રે એક નામીચો શઠ, ખૂની અને લૂંટારો બની જતો ડ્યુઅલ પર્સનાલિટીવાળો ઠગારો રહેતો હતો. આ માનવીના ચારિત્ર્યમાંથી સ્ટીવનસનને 'ડૉ. જેકીલ એન્ડ મિ. હાઈડ'ની નવલકથા લખવાની પ્રેરણા મળી હતી. મનોવૈજ્ઞાનિકો એમ કહે છે કે આપણે બધા જ થોડેઘણે અંશે આવા ઠગારા છીએ, પણ હું તો કહું છું કે આપણા કોચમાં આવો કોઈ જ ઠગારો નથી. આ મનોવૈજ્ઞાનિકો જ ખરેખરા ઠગારા છે અને આપણામાં ખોટી ભ્રમણા પેદા કરે છે! ... ...

"...આ જોયું? આ છે એક કૂતરાની જાહેર કબર. જી, હા, કૂતરાની કબર! તમે તમારાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ આ કૂતરાનું જીવનચરિત્ર વાંચી ગયા છો. આ વફાદાર કૂતરો તેના માલિકની કબર ઉપર ઉપવાસ કરીને મરી ગયો હતો તે તો તમે વાંચ્યું જ હશે. વફાદારીનું ફળ એક કૂતરાને પણ આ રીતના સ્મારકરૂપે મળ્યું છે એનો અર્થ એમ ન કરશો કે આપણે વફાદાર નથી. જ્યાંસુધી દગાખોરીની તક નથી મળતી ત્યાંસુધી બધા જ માનવીઓ વફાદારી જાળવી રાખે છે, જ્યારે કૂતરો બિચારો તક મળે છે તોયે દગાખોરી કરી શકતો નથી એટલો આપણામાં અને કૂતરામાં તફાવત! ... ...

"...અને આ જોઈ લો. આ છે લોર્ડ લીસ્ટરનું ઘર. આ મહેરબાને શોધી કાઢ્યું કે પાણીમાં ઉકાળ્યા વગરના વાઢકાપનાં ઓજારો રોગના જંતુઓથી ખદબદતા હોય છે. સ્ટરીલાઈઝેશનના આ મહાગુરુને વંદન કરો અને તમારા ખોરાકની વાઢકાપ કરતાં પહેલાં ખાત્રી કરી લો કે તમારાં છરી, કાંટા, ચમચા અને રકાબીઓ પણ પાણીમાં ઉકાળેલાં છે કે નહિ! સોડા, માટી કે સાબુથી વાસણો ધોવાની ક્રિયા પૂરતી હાઈજીનિક નથી તે લોર્ડ લીસ્ટરના આ ઘર સમક્ષ મનમાં ઠસાવી લેશોજી. જંતુઓને ઉકાળી નાખવામાં જ આપણી તંદુરસ્તીની સલામતી છે. ... ...

"...અને આ જુઓ. આ છે જાહેર વધસ્તંભનો ચોક. અહીં નાગરિકોની હાજરીમાં ગુનેગારોનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવતો હતો. પણ જવા દો. હવે આપણે એ શિરચ્છેદની જંગલી પ્રથા સાથે શી લેવાદેવા છે! હવે તો આપણે ગુનેગારોના હૃદયપરિવર્તનમાં માનતા થયા છીએ. હા, કદાચ આ જ ચોકનો ઉપયોગ ફરી પાછો ગુનેગારોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત અને ચારિત્ર્યપલટા—રીસરેક્શન—માટે કરી શકાય ખરો. સદ્ભાગ્યે આપણામાંથી આવો કોઈ ગુનેગાર છે જ નહિ માટે ચાલો આગળ! ... ...

"...લ્યો, આ આપણે આવી પહોંચ્યા સ્કોટલેન્ડના વિખ્યાત નવલકથાકાર સ્ટીવનસનના ઘર આગળ. ખુદા આપણને આવા લેખકોના પડોશી થતા અટકાવે એ જ પ્રાર્થના છે. જો આપણને એક પત્ની અને એક પ્રિયતમા એમ બે લલનાઓ સાથે પ્રેમ હોય તો સ્ટીવનસન એ આખો કિસ્સો જાહેર કરી દે! પણ બીજાઓના પડોશી તરીકે તો આપણે આવા લેખકોને ઠેર ઠેર ઘર અપાવવાં જોઈએ કે જેથી આપણને આવી વધારે નવલકથાઓ વાંચવા મળે! ... ...

"...આ જોઈ કે જગવિખ્યાત 'એડીનબરો સ્કૂલ ઓફ મેડિસીન'! નેશનલ હેલ્થ સર્વિસ દાખલ થઈ તે પહેલાં જગતની સૌથી મોટી મફત સેવા કરનાર હૉસ્પિટલ આ હતી.

રાજકુટુંબ માટેની 'રોયલ ઈન્ફરમરી' પણ આ હૉસ્પિટલમાં જ છે. અમેરિકાના મહાત્મા અબ્રાહમ લિંકન પણ આ કૉલેજના એક સમયે વિદ્યાર્થી હતા. આ જોઇ કે લિંકનની પ્રતિમા? આખા સ્કોટલૅન્ડમાં અમેરિકાના એક જ પ્રેસિડન્ટની પ્રતિમા હોવાની પ્રતિષ્ઠા આ પ્રતિમાની છે....

"...અને જાણો છો કે એડીનબરોની પ્રતિષ્ઠા એક શ્રેષ્ઠ મદિરાકેન્દ્ર તરીકેની પણ છે તે? અહીંની 'બ્રુઅરીઝ'માંથી ઝરતા સોમરસ જેવો રસ તમને ક્યાંયે નહિ મળે. એ પીધા વગર એડીનબરો છોડતા નહિ એવી હું ભલામણ કરું છું! આ ઉપનગર 'ક્રેગમીલર' એક નાનકડું ફ્રાન્સ છે એમજ સમજી લેજો. અહીં સંખ્યાબંધ 'બ્રુઅરીઝ' છે તેનું કારણ એ છે કે મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ જ્યારે ફ્રાન્સથી પાછી ફરી ત્યારે તેના રસાલામાં સેંકડો ફ્રેન્ચમેનો હતા. અને જ્યાં ફ્રેન્ચમેનો હોય ત્યાં સોમરસ ન હોય તે બને જ કેમ! ડાર્નલીનું કાટલું કાઢવાનું કાવત્રું પણ આ સ્થળે જ ઘડાયું હતું. અલબત્ત સોમરસની અસરની એ એક કાળી બાજુ છે! આપણે તો લેવાદેવા છે ઊજળી બાજુની—રસમાંથી નિષ્પન્ન થતી મનની મસ્તીની!...

"...જુઓ આ છે રોયલ ઓબ્સર્વેટરી અને આ છે ક્રીપલ્ડ ચિલ્ડ્રન્સ હૉસ્પિટલ... ચાલો હવે સાંજની પહોર થવા આવી છે એટલે આપણે ઊપડીએ રોયલ બૉટાનિકલ ગાર્ડન તરફ....જોયો અહીંથી આખા એડીનબરોનો 'પૅનૅરોમિક વ્યુ' કેવો સુંદર દેખાય છે!...જાણો છો આ સુંદર સ્થળ કયું છે તે? આ છે સિલ્વરનોઝ પ્રોમેનેડ...કેવો રુઆબદાર આ નદીકિનારો છે. જોઇ આ 'ફર્થ' નદી? નદીની વચ્ચે પેલો પુલ છે તે કેવો સોહામણો લાગે છે! આ પુલનું નામ છે 'ફોર્થ બ્રિજ' અને તે જગતના ગણ્યાગાંઠ્યા 'એન્જીનિયરીંગ માર્વેલ્સ'માંનો એક છે. બધા સામાન્ય પુલો કરતાં આ પુલની રચના નિરાળી છે તે તમે દૂરદૂરથી પણ જોઈ શકો છો...જુઓ હવે નદીકિનારાના ડુંગર ઉપરથી આપણી બસ ચાલી રહી છે. તેની બારીમાંથી પેલી બાજુ જોશો તો એડીનબરો કૅસલ ખરેખાત એક હવાઇ કિલ્લા જેવો દેખાશે...હવે તમે થાકયા પણ હશો માટે ચાલો પાછા ફરીએ 'સ્ટાન્સ' ઉપર."

આવી રસિક કૉમેન્ટરી સાંભળતાં સાંભળતાં અમે સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં પાછા 'સ્ટાન્સ' ઉપર આવી પહોંચ્યા. હજી એડીનબરોનાં કેટલાંક સ્થળો જોવાનાં બાકી હતાં તે પતાવવા મેં તરત જ બીજા ભાગોમાં જતી એક બસમાં ઝંપલાવ્યું અને બીજી એક કલાકની કન્ડક્ટેડ ટુરની મઝા માણી એટલાં બધાં સ્થળો ઝડપથી જોઇ નાખ્યાં કે તેનાં નામો સુદ્ધાં યાદ નથી! જૂના એડીનબર્ગ શહેરમાંથી આ બસ પસાર થઈ તેમાંથી જોઈ શકાયું કે રસ્તા ઘણા સાંકડા હતા અને મકાનો પણ ઘણાં જરીપુરાણાં જેવાં હતાં. આપણા ઓલ્ડ દિલ્હી અને ન્યુ દિલ્હીના તફાવત જેવું જ કંઇક! સાત વાગ્યે પાછા 'સ્ટાન્સ' ઉપર આવ્યા અને મેં તરત જ ૭–૧૦ વાગ્યે ગ્લાસગો જતી એક એક્સપ્રેસ બસ પકડી. ૮–૩૦ વાગ્યામાં તો હું ગ્લાસગો આવી પહોંચ્યો.

પેટનો પોકાર પાછો ઊઠ્યો એટલે સૅન્ડવીચ, ચોકલેટ, બીયર અને સફરજંદ ખાઇને ઉપરથી એક કપ ચા પી લીધી તેથી પોકાર શમ્યો. આખા દિવસની રખડપટ્ટીથી હું એવો તો થાકયો હતો કે સીધો વાય. એમ. સી. એ. ના મારા રૂમ નં. ૫૦ માં જઇને નવ વાગ્યે તો ઊંઘી ગયો. ઘેર પત્ર લખવાનું મુલતવી રાખ્યું. પત્રશતાબ્દિ તો ગઈ કાલે જ થઇ ગઇ હતી, હવે ઉતાવળ શી છે!

પૂરા બાર કલાકની પાકી ઊંઘ ખેંચી કાઢીને સોમવારે સવારે નવ વાગ્યે હું ઊઠ્યો. દસ વાગ્યે રૂમ ખાલી ન કરું તો પાછા બીજા પંદર શિલિંગનો ચાર્જ ચોંટે તેથી ઝડપથી

દાતણપાણી, દાઢી, ચૌચ, સ્નાન કરીને ૯-૫૦ વાગ્યે એમ લઈને નીચે ઊતર્યો ૧૦ વાગ્યા પછી બ્રેકફાસ્ટ આપવામાં આવતો નથી તેથી સીધો ગયો બ્રેકફાસ્ટ લેવા ભોંયરામાં આવેલા વિશાળ ભોજનખંડમાં. બ્રેકફાસ્ટ લઈને પેટી સાથે લાઉન્જમાં ગયો અને ત્યાં અડધો કલાક પેપરો વાંચતા બેઠો. પછી ૧૧ વાગ્યે નજીકના સેન્ટ્રલ સ્ટેશન ઉપર જઈને નવ પેન્સ ભરીને પેટી લેફ્ટ લગેજમાં રાખવા આપી દીધી કે જેથી હાથ છૂટો રહે.

૧૧ થી ૧ વાગ્યા સુધી ગ્લાસગોમાં ખૂબ ફર્યો. સ્ટેશન નજીક એક મિલિટરી ડીસ્પોસલનો સ્ટોર હતો તેમાં વસ્તુઓ એટલી બધી સસ્તી મળતી હતી કે કિંમત માન્યામાં પણ ન આવે. ખાખી રંગનો તૈયાર વુલન પાટલૂન પાંચ જ શિલિંગમાં, મોટી કીટસ બેગ એક જ શિલિંગમાં, કોર્ડુરોયનો ઘોડેસ્વારી કરવાનો બ્રીચીસ સાત જ શિલિંગમાં, એર ફોર્સનો રાખોડી રંગનો જાડો વુલન પાટલૂન દસ શિલિંગમાં, વુલન મોજાં છ જ પેન્સમાં. 'ફોરીન એક્સચેન્જ'ની સગવડ હોય તો તો અહીંથી ૧૦૦ પૌંડનો માલ લાવીને વાણિયાનો દીકરો ૫૦૦ પૌંડ ભારતમાં ઊભા કર્યા વગર ન જ રહે! પરંતુ 'ફોરીન એક્સચેન્જ'નાં જ જ્યાં ફાંફાં ત્યાં આગળ શું થાય! ટેપ રેકોર્ડર, પ્રોજેક્ટર, કેમેરા, રેફ્રીજરેટર જેવા 'લક્ઝરી આર્ટિકલ્સ'ની વાત તો બાજુએ રાખીએ પણ આવી સસ્તી, સુંદર અને જરૂરિયાતની વસ્તુઓ માટે પણ એક્સચેન્જ ક્યાંથી લાવવો? એક બે ટંક જમવાનું કેન્સલ કરીને પણ એક એરફોર્સવાળો પાટલૂન તો લેવો જ એમ નક્કી કર્યું. દસ શિલિંગના આ પાટલૂને મને સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં સુંદર સેવા આપી અને હવે કાશ્મીરમાં પણ આપશે જ.

ગ્લાસગોની આર્ટ ગેલરી, બજારો વગેરે જોઈને ૧ વાગ્યે સ્ટેશને આવ્યો, લેફ્ટ લગેજમાંથી પેટી છોડાવી અને ૧-૩૦ વાગ્યાની લંડન જતી ટ્રેનમાં બેઠો. તે ટ્રેન કાર્લાઈલ સ્ટેશને બદલવી પડી કારણ કે તે માન્ચેસ્ટરના માર્ગે જવાની નહોતી. ૪-૧૫ વાગ્યે કાર્લાઈલથી બીજી ટ્રેનમાં બેઠો તે ૬-૩૦ વાગ્યે પેસ્ટન અને ૭-૪૫ વાગ્યે માન્ચેસ્ટર વિક્ટોરિયા સ્ટેશને આવી પહોંચી. સીધો ઊપડ્યો ચાઈનીઝ હોટલમાં અને ત્યાં પેટ ભરીને જમી લીધું. ૯ વાગ્યે ડીડ્સબરી પહોંચ્યો. રૂમમાં જઈને રેડિયોનું સુંદર સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં ૧૧ વાગ્યા સુધી છેલ્લા ત્રણ દિવસનાં ન્યુસપેપરો વાંચી નાખ્યાં. આ કારણે વળી પાર્ક પત્ર નં. ૧૦૧ લખવાનું મુલતવી રહ્યું! શતાબ્દિ તો થઈ ગઈ છે, હવે ધાંધલ શા માટે! ક્રિકેટ ખેલાડીની આ મનોદશા કલમના આ ખેલાડીને પણ સ્પર્શી ગઈ! પરંતુ ત્રણ દિવસનો આ હેવાલ વાંચનાર સુજ્ઞ વાચકો પણ જોઈ શકશે કે ખેલાડીની શિથિલતા આ સંજોગોમાં તો ક્ષમ્ય જ હતી!

ક્રમશઃ]

લિ. સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિં

★

ગ્રાહકોને : 'પ્રસ્થાન'નો આવતો અંક "આઝાદી અંક" તા. ૧ લીને બદલે તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટે બહાર પડશે તેની નોંધ લેશો.

— વ્યવસ્થાપક

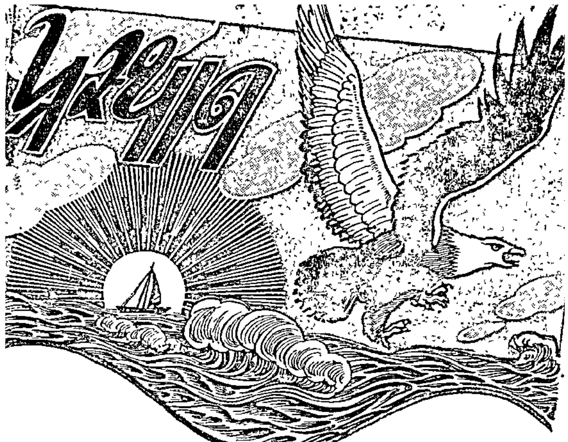

આઝાદી-અંક

૧૫ મી ઑગસ્ટ : ૧૯૬૧

આદ્ય તંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

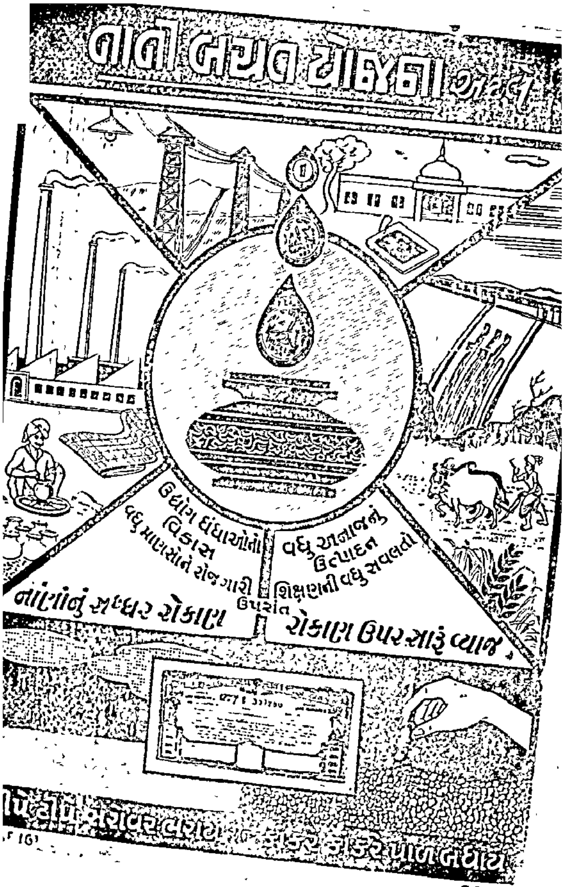
નાની બચત યોજના એટલે
ઉદ્યોગ ધંધાઓનો વિકાસ
વધુ માણસોને રોજગારી
વધુ અનાજનું ઉત્પાદન
શિક્ષણની વધુ સવલતો
નાણાંનું સધ્ધર રોકાણ
ઉપરાંત
રોકાણ ઉપર સારું વ્યાજ

SS 1-6

પોપલીન

શર્ટિંગ

મર્સરાઈઝ્ડ ધોતિયાં

છાપેલી વાયલ તથા લોન

SANFORIZED

રાયપુર મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

Phone No. 51192 Telegram : "BANSI"

INSIST
ONLY UPON

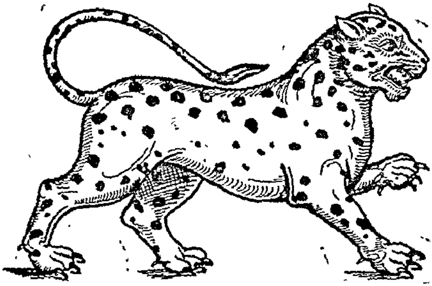

The Most Famous BAKERS QUALITY

CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD—1

નૂતન ફેબ્રિક્સ

- આકર્ષક શર્ટિંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

રસીફાન નં.
૪૬૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટ્સ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી માટે અત્યુત્તમ છે.

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો પેટમાં ચૂંક સાથે વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તુરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ સ્તંભન, દીપન, પાચન અને આંતરડાને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બાં. ૧ નો રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા. ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ-રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :-ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની.
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

SANFORISED AND MERCERISED
POPLINS

SANFORISED AND MERCERISED
SHIRTINGS

, LONG CLOTHS

COATINGS

SAREES

DHOTIES ETC, ETC...

**THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS
COMPANY LTD.**

Post Office Box No. 9,
AHMEDABAD

॥ प्रस्थान ॥

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

આઝાદી અંક

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : શ્રાવણ અંક ૪

શુક્ર સંગમ

'સુન્દરમ્'

અમારી ફાસ્ટ ગાડીમાં વિદ્યુદ્દીપ થયા અને,
અંધારું જામતું ધીરે ઊજળું સહસા બને.

ગાડી અને ગાડી તણાં ઉતારુ આ—
શી સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ ભરનો કુમેળ
મળ્યો અહીં—કર્કશતા, કુરૂપતા—
ઠસી ઠસી આંહિ જ લીધ સંઘરી.

બખાળા, કચડાકચડી, ભીંસાભીંસ, પડાપડી,
હો જાણે જીતવા શું શું શૂરોની સેન આ ચડી!

ને થાકી હું બારી બહાર ભાળું:
શી શાંત ને શીતળ સાંજ એ હતી,
વર્ષી જરા વાદળ શાંત રહેલતાં,
સંધ્યાની આભા નિજ અંગ ધારતાં.

ઘેરાયું તોય ખુલ્લું એ વ્યોમ ત્યાં નિર્મળું હતું,
ને આછા તારલાઓથી પુલકી પુલકી જતું

એ તારકો મધ્ય ખીલી ઊઠ્યો ત્યાં
કો મોગરા પુષ્પ શું શુક્ર ઉજ્જ્વલ,
જીતી લઈ વ્યોમ સમસ્ત દેશ,
ધરા પટે દૃષ્ટિ પ્રસન્ન ઢાળતો.

અને એ શુક્રની સંગે હસતું મન માહરું
નીરખી રહ્યું સંધ્યાની સૃષ્ટિની કમનીયતા.

વર્ષી ગયાં વાદળ, નીર એનાં
ઝીલી લઈ રેલની પાસનાં સૌ
ખાબોચિયાં તૃપ્ત બની ઠરેલ
સંધ્યા તણા રાગ ઉરે ઉતારતાં.

અને એ રંગનાં કૂંડાં વિષે પીંછી પલાળીને
વ્યોમને નવલાં ચિત્રે સજતી સંધિકા હતી:

કેવી લલાટે અહીં આડ ચીતરી,
કે પિચ્છ કેવાં સજી કેશમાં લીધાં,
ઝૂલી રહ્યો પાલવ આ પ્રલંબ શો,
કે રક્ત કેં આ પગલાંની કેડી શી!

દૂર દૂર દડી દૃષ્ટિ ક્ષિતિજે રમી આવીને,
પાસમાં ઠૂંકતી, ગાડી સંગમાં દોડતી જતી.

વૃક્ષો તણી કેવી કતાર વેગથી
સરી સરી પાછળ લુપ્ત થૈ જતી,
ને થાંભલે તાર ઝુલંત તારના
જતા જતા તો ય ન સંગ મૂકતા.

તારને ઝૂલવે દૃષ્ટિ ઝૂલતી ઝૂલતી, વધી,
આખી યે આગગાડીને આંબી આગે ય દોડતી.

પાટા અહા ભૂમિ ઉરે કશા આ
જડાયલા—આ દૃઢ બંધ બાંધતા
કે બાહુ, આખી ધરતી તણું ઉર
ભીંસી લજ્યા—પાગલ કેરી પ્રીત શા.

અહો, શું પ્રેમ એવો કો હશે આ સૃષ્ટિને વિષે,
આખી યે ધરતીને જે નિજમાં સંગ્રહી શકે?

આ યાન: આ કો જડ શક્તિ તો યે
શી સ્વસ્થ વેગે વધતી અગમ્ય કો,
ઉરે ધરી માનવતા જીવંતને
અચૂક વેગે નિજ લક્ષ્ય આંબતી.

અને વિશ્રમ્ભ ભાવેથી કેવા પૂર્ણ સમર્પેલું
એહના ઉદરે બેઠો માનવી સુખિયો હતો.

ઘડી પરેની ગરબડ બધી અહો
હવે હતી શાંત, ઠર્યાં હતાં સૌ,
ઘડી પરેનાં સહુ ઘોર શત્રુ શાં
શા સખ્ય ભાવે મૃદુ મૌનમાં સર્યાં.

વધતું યાન ને સાથે રાત્રિયે વધતી હતી,
અને એ રાતમાં દીવા અધિકા પ્રજ્વલ્યા ત્યહીં.

એકેક રેખા મુખ પે બધાયની
બની રહી સ્પષ્ટ, બધા ય રંગો
ખીલી ઉઠ્યા માનવ-કેશ-વેશના,
મનુષ્યનાં અંગ-ત્રિભંગ-ભંગના.

વૈરૂપ્ય, વિકૃતિ એ સૌ તો ય કો ગૂઢ જાદુથી
આગાળી ગાડી એ સૌને સામંજસ્ય સમર્પતી.

પ્રકંપ એનો હળવો બધાંયનાં
કંપાવી જાતો તન, એહ ડોલતી
ને ડોલતાં સૌ શિર એક સંગ,
કો ઐક્યમાં ગુંફિત સૂત્રબદ્ધ.

એમ એ સહુને એક અદ્વૈતી તાંતણે ગુંથી,
પૂર્ણ પ્રાસન્નયથી પુષ્ટ વધતી ગાડી એ હતી.

વધી રહી ગાડી: અને વળી વળી
ખેંચી રહી એ મુજ ચિત્તની કડી,
ને એહની મૂલ ગતિની સંગમાં
અગમ્ય કો તંતુથકી રહી જડી.

મૂલ? ક્યાં મૂલ?—ત્યાં જ્યાં શું એંજિને બાષ્પ વેગથી
પૈડાંને પ્રેરતી? મારું ચિત્ત તદ્રૂપ ત્યાં થતું.

આ શક્તિ: આ ભૂમિ વિષે ઢળેલ,
ત્યાં વાદળે બાષ્પ બની વસેલ—
એ નીરની બાષ્પ જ શી કરામતે
અટક્યા વિના આ ઉગ્ર ગતિ બની રહી?

૨

શાથી ? શું લોહ પેટીએ એહને જકડી લીધી,
બલવત્ બની એ તેથી ? કિંતુ એ પેટી કોણ હા ?

તો પેટીના એ ઘડનાર ચિત્તનું
ખરું ગણાયે બલ — બાષ્પ એના
હસ્તે બની, કો મન-સ્વપ્ન કેરી
છાયા અહીં ? આ બલ તે જ ચિત્ત ?

અને એ બાષ્પ યે — એ યે મહા પિસ્ટન-માદરું
ચિત્ત કો બલમાં પેસી ગતિની ગતિ યે જતું.

પ્રપાક ધ્રપ ધ્રપ ધબકાર એનો
મારા વિષે સંક્રમતો, મને ય
ઉપાડતો સંગ, ઉઠાવી જતો
ત્યાં આદિના ચક્રથી અંતની લગી.

ખટખટ્ ખટટટ્ ખટ્ ખટ્—વધતો ઘટતો ધ્વનિ :
એમ એ શાંત રાત્રિને હૈયે ત્યાં હુલસી રહ્યો.

અથંભ એ શબ્દ સુણ્યે ગયો હું,
ને રાત્રિલીલા નિરખ્યે ગયો હું,
પ્રસન્ન વ્યોમે વળી શુક્ર સંગમાં
કૈં મૂક વાતો ઉચર્યે ગયો હું.

એ મારો મધુરો સાથી—સૃષ્ટિ આ પ્રકૃતિ તણી
સરકી વેગથી જતી — તો ય એ સાથમાં હતો.

રેખાશ એનો અણુ યે ચસ્યો ન’તો,
હું મારી બારી થકી યે ચસ્યો ન’તો,
કો બેરુ શા સ્નેહ નિબદ્ધ એમ
માણી રહ્યા એ ગતિ યાનની અમે.

કેવો આ શક્તિનો પુંજ — ચૈતન્ય ઉદરે ભર્યો :
તેજના પાટલા જેવો સોનેરી સરક્યે જતો !

કિંતુ ક્ષણો એ મધુ શાંત સ્નેહની
ક્ષણાર્ધમાં સ્વપ્ન શી લોપ ત્યાં થઇ,
અમારી એ સુહૃત્તની સુરાઈ—
તણી સુધા શેષ બની અહા ગઈ.

યાત્રાનો અંત આવ્યો ત્યાં, મધુરો તાલ યંત્રનો
ખંડાયો—ભૂમિને ઘાયલ અંગ બાંધ્યા અગણ્ય કૈં
પાટા શા રેલના પાટા કેટલા ય વધી ગયા—
બસુરી ખરૂખરે મારું ખંડી સ્વપ્ન બધું ગયા.

ને આંખ ચોંકી ઉઘડે—અરે, અરે,
ક્યાં મારું એ નિર્મળ વ્યોમ,— હાં તો
અનેક યંત્રોની વિરાટ સેના
ધસી રહી ઘેરતી આભ રમ્ય.

છાપરાં છાપરાં : ઊંચાં નીચાં : રેખા કુરેખ કૈં
અંકાવા આભ પે લાગી : અને ત્યાં ક્ષણ વારમાં—

એ છાપરાંને ય દબાવી ભીંસતાં,
ઊંચાં ઊંચાં કૈં મિલ ભૂંગળાંઓ
આકાશનું અંતર આંતર્યેં ગયાં,
ઉદ્દંડ કો હાથ સમાં લૂંટારુના.

ખિન્ન કિલન્ન મને જોતો દૃશ્ય હું સ્તબ્ધ થૈ રહ્યો,
ને મૂંગો શુકને મારા ખોળી એ દંગલે રહ્યો.

એ ત્યાં હતો : ઊંચી નીચી થયે જતી
એ ભૂંગળાં કેરી જમાતને વિષે
ગોટાઈ જતો, નિજને બચાવતો,
છુપાઈ, લપ્પાઈ, દટાઈ જતો—

ગાડીના વેગ શું તો યે મુજને સંગ હે રહ્યો,
કિંતુ રે અમ વચ્ચે ત્યાં ઘટાટોપ વધ્યે ગયો.

ને યાન થંભ્યું : મૃદુ સોણલું શું
સરી ગયું, 'સા'બ, મજૂર' બૂમો
પડી રહી—ઊઠું, ઉઘાડું બારણું—
નીચે ધરું ત્યાં પદ પ્લેટફોર્મે.

ને મારા શુક સંગીની અલિવદા યાચવા ત્યહીં
ઊંચકું આંખ — ગાંડા શો આખું આભ રહું ઢૂંઢી :

કયાં શુક?....કયાં શુક?....હજાર ચીજે
છવાયલું વ્યોમ ન કાંઈ દેતું;
કૃપાળુ ત્યાં એક સુઘટ્ટ વૃક્ષે
ખુલ્લું કરી અંતર: આભ ખોલિયું.

ત્યહીં એ આભના ખુલ્લા અંતરે શુક હા હતો—
એક કો ચિમની ટોચે બેઠેલો સ્મિત વેરતો!

એને શિરે ધારી સુડોળ કાયથી
ઊભી હતી એ ચિમની મનોહરા,
ને એ સુચારુ રમણીય સ્તંભને
આલંબી શુકેય હતો પ્રસન્ન.

'બચ્યો છું લથડી જતાં નિરાલંબ અહીં નકે',
મીઠા આશ્વાસની વાણી વદી એ મિત્ર ત્યાં રહ્યો.

અને હું એ સુહૃદ-રક્ષિકાને
રહ્યો નિહાળી ક્ષણ એ વિમુગ્ધ થૈ:
શી એ છટા — શી કમનીય કાયા—
કયાંથી અહીં આવી ખડી જ આમ!

ધીંગી આ ધરતી કેરો જાણે કો બલવંત્ કર:
ઊડીને ઝીલતો ઊંચા આભનાં તેજ સુન્દર.

અને હું એ મિત્રનું નેત્ર વ્યોમમાં
જડાયલું એક ટટાર ટોચ પે
નિહાળતો મૂક કૃતાર્થ ભાવે
પ્લેટફૉર્મને પથ્થર ગયો જડાઈ.

પછી એ ફાસ્ટ ગાડીના દીવા બંધ બને અને—
અંધારે ઓપતી રાત્રિ અધિકા તારલા ગણે.

卐

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ દશ વર્ષની ચર્ચા.

૨ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનાં ચૌદ વર્ષ.

પ્રશ્ન : આ બધું દશ વર્ષનું શું થયું ?

ઉત્તર : કશું થયું નથી! અત્યારે તો 'જૈસે થે વૈસે' છીએ. પણ કશું કહેવાય નહીં. હવે આ બધા કોંગ્રેસીઓ—ખાસ કરીને ગુજરાતના—તેમના નવા નેતૃત્વ નીચે જાદુગરો જેવા થઈ ગયા છે, એટલે કે હોય કાંઈક ને બતાવે કાંઈક. આ બધાનો નતીજો હજી આવવાનો બાકી છે એમ મને લાગે છે. જે થાય તે ખરું!

મને આ આખો મુદ્દો રાજકારણમાં કાચી બુદ્ધિમાંથી ઊભો થયો લાગે છે. કેટલાકો ગુજરાતના કોંગ્રેસીઓની આ મુદ્દા બાબત ટીકા કરે છે. પણ મને એ વ્યાજબી લાગતું નથી. ગુજરાતના કોંગ્રેસીઓએ તો, અથવા જેઓ નેતૃમંડળમાં છે એઓએ તો, ફક્ત એ મુદ્દાની લાકડી બનાવી છે, કે જેનાથી જેમને મારવા હોય તેમને મારી શકાય! એમણે દશ વર્ષના મુદ્દો ઊભો કર્યો નથી લાગતો. મૂળમાં તો ભાવનગર અધિવેશનના પ્રમુખસાહેબ શ્રી રેડ્ડીએ રાજકારણમાં આવી દશ વરસની વાત કરી છે અને સમજણની કચાશ બતાવી છે. કોઈ કહે છે કે રેડ્ડી-સાહેબના કાનમાં આ મંત્ર ગુજરાતના એક મહામુત્સદ્દીએ ફૂંક્યો હતો. આવી ઊડતી વાતોમાં હકીકત શી હશે તે તો આપણે જાણી શકીએ નહીં. એટલે જે હોય તે ખરું! છતાં દુનિયાના કોઈ પણ રાજકીય પક્ષમાં નહીં સાંભળેલી કે નહીં જાણેલી દરખાસ્ત કરવાનું માન આપણા રેડ્ડી સાહેબને છે. દુનિયામાં ક્યાંય પણ પીઢ, નીવડેલા, લાંબા વર્ષોના અનુભવી કાર્યદક્ષ સભ્યોને વર્ષોનો નિયમ લાગુ પાડી અધિકારમાંથી બાકાત રાખ્યા હોય એવું જાણવામાં નથી. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ઇંગ્લાંડે વૃદ્ધ અને લાંબા સમયથી નેતા તરીકે ચાલુ રહેલા એવા ચર્ચિલના હાથમાં જ રાજકારણ મૂક્યું. ટૂંકમાં, વર્ષોનો અનુભવ એ તો વધારાની લાયકાત કહેવાય. પણ છેલ્લા દાયકામાં કોંગ્રેસમાં એમ બનતું આવ્યું છે કે દુખતું પેટમાં હોય અને કપાળે દવા લગાડે એમ આમાં પણ બન્યું છે. કોંગ્રેસમાં નવું લોહી લાવવાને માટે આ બધા નુસ્ખાઓ ઊભા કરવામાં આવે છે. પણ નવું લોહી તો પાચનપ્રક્રિયાના નિયમથી થયા કરે અને વધ્યા કરે. કોંગ્રેસ નેતૃમંડળને નવું લોહી જોઈએ છે શું કરવા? આજકાલ મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ પોતાને નેતા માનતા હોવાથી બીજા પગપાળા અથવા સાઈકલ ઉપર જનારા કે મોટરોમાં જનારા કર્મચારીઓ કદાચ જોઈતા હશે, જેઓ આંખના પલકારામાં આજ્ઞા સમજી જઈને શિસ્ત પ્રમાણે 'જી હુકમ' કરે અથવા કહે. નવી બુદ્ધિની તો કોંગ્રેસને જરૂર હોય જ નહીં—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, કે જ્યાં બધું જ શિસ્તને આધીન છે! કારણ કે બુદ્ધિનું એ લક્ષણ છે કે તે શંકા કરે, પ્રશ્ન કરે, ચર્ચા કરે, વિવાદ કરે, મતભેદ કરે, અને દબાવવામાં આવે તો સામું બોલે. આપણે તો અહીં શિસ્તનો જ વિજય છે. આપણાં છાપાંઓને ગુજરાતની આબરૂ જતી અને આવતી એકહથ્થુપણામાં જ દેખાય છે. એમણે આ પ્રસંગમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે કદાચ જર્નાલિઝમના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ 'વિક્રમ' જેવો કહી શકાય!

ગાંધીજીને જે શિસ્ત વગર માગ્યે મળતી હતી તેની શિસ્ત આ વેશધારી નાયકનેતાઓને જોઈએ છે. અને તે તેમને નથી મળતી એમ પણ ન કહેવાય. એ મેળવવાનો રસ્તો પણ તેમને હાથ આવી ગયો છે અને તે એ કે જૂનું લોહી કે નવું લોહી પણ બુદ્ધિ દાખવે એવા કોઈનો પણ પડછાયો એમનાં વર્તુળોમાં પડવા દેવો નહિ! જો કોઈ એવા પડછાયા પડે તો તેને કેમ દૂર કરવા તેની બાબતમાં હમેશાં તેઓ જાગતા હોય છે. એટલે, ગુજરાતના કોંગ્રેસી નેતાઓના હાથમાં આ દશ વર્ષનો દંડ આવ્યો એટલે એવું બુદ્ધિબળ બતાવનારાને હાંકી કાઢવામાં તેનો ઉપયોગ થયો.

પણ મેં પહેલાં કહ્યું તેમ, આ દંડ તો કોંગ્રેસના પ્રમુખસાહેબે એમના હાથમાં મૂકયો; એટલે રાજકારણી મૂળ કયાંક ત્યાં જ છે. કદાચ, આવું કરવામાં મૌલિકતા એમને લાગી હશે; કારણ સામાન્ય રીતે દુનિયામાં રાજકીય પક્ષોમાં આવું માપ રાખનાર કોઈ હશે તો તે જાણવામાં નથી. પં. જવાહરલાલજીએ તો કહી દીધું કે આ તોફક્ત કેઝ્યુઅલ વાત હતી. અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં એનો અમલ કરવામાં ગુજરાતના જેટલી ધગશ કોઈએ દાખવી હોય એમ જાણવામાં નથી.

પ્રશ્ન : સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની આ પંદરમી સાલ શરૂ થાય છે. તારતમ્ય કેવું દેખાય છે?

ઉત્તર : પ્રામાણિક તારતમ્ય કાઢવું અત્યારે બહુ વિકટ લાગે છે. પહેલો રાજકીય ક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ તો—આ દશ વર્ષના નિયમ જેવી અપૂર્વ પ્રતિભાથી જો દેશનું રાજકારણ ચાલવાનું હોય તો તો શું કહીએ?

આજે હજી પણ સૌથી મોટો અને વધારેમાં વધારે વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત પક્ષ તો કોંગ્રેસનો જ છે. અલબત્ત, વધારેમાં વધારે વ્યવસ્થિતનો અર્થ બરાબર વ્યવસ્થિત એવો તો તમે નહીં જ કરો. બીજા પક્ષોની તુલનાએ વ્યવસ્થિત. કદાચ, સામ્યવાદી પક્ષ કરતાં ઓછો વ્યવસ્થિત. પણ કોંગ્રેસ પક્ષ સૌથી મોટો અને વ્યાપક તો ખરો જ. એટલે, હજી ગે મારા જેવા જૂના કોંગ્રેસપ્રેમીને એમ લાગે કે ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો યે ભરૂચ. અને એ જ જૂના પ્રેમને કારણે એમ પણ થાય કે ભરૂચ ભાંગેલું શું કરવા રહે? જેમ ભરૂચ ભારતનું નમુનેદાર બંદર હતું તેમ કોંગ્રેસ પણ દેશની વ્યવસ્થિત—બરાબર વ્યવસ્થિત અને તેજવાળી અને નમુનેદાર સંસ્થા કેમ ન બને? કદાચ, આ જ ઉદ્દેશથી પં. જવાહરલાલજીને તેમ બીજાઓને આ નવું લોહી લાવવાની પ્રેરણા થઈ હોય, અને એ માટે કોંગ્રેસમાં જે કોઈ કચરા પૂંજા આવ્યા હોય તેમને દૂર કરવાની કંઈ તરકીબ પણ શોધાતી હોય. એ શોધાય તે પણ બરાબર છે. જેમ બંદરોના કાંઠે સિલ્ટ ભરાઈ જાય એટલે મોટી સ્ટીમરો ન આવી શકે તેથી ડ્રેજરો મારફત એ સિલ્ટને સતત કાઢયા જ કરવો પડે તેમ રાજકીય પક્ષોમાં, ખાસ કરીને સત્તારૂઢ બળવાન રાજકીય પક્ષમાંથી પણ, કાદવ કાઢવાને માટે યંત્રો જોઈએ અથવા મંત્રો જોઈએ. ફક્ત એ મંત્ર શોધવામાં અગર મંત્ર સિદ્ધ કરવામાં ભૂલ થઈ જાય તો વિનાયકને સ્થાને વાંદરો બેસી જાય.

એ વાત તો હવે ઘણા માને છે કે કોંગ્રેસ એ એક સ્થૂલ રોગી સંસ્થા થઈ

ગઇ છે. તેને સશક્ત અને પ્રાણવાન બનાવવા કાંઇક થવું તો જોઈએ. જેમ દોદળા માણસને સારો કરવા સૌપ્રથમ એનો મેદ ઓછો કરવો પડે તેમ, સંસ્થાઓમાં પણ કરવું પડે. પણ અત્યારે તો કોંગ્રેસપક્ષમા મોટી મૂંઝવણ જ એ છે કે કોંગ્રેસનું ખરું તત્ત્વ શું અને તે તેના કયા કયા નેતા કે નેતાઓ દ્વારા મૂર્ત થાય છે? એક વાત તો હવે સ્પષ્ટ થઇ ગઈ છે કે ગાંધીજીની હિંદ-સ્વરાજ્યની કલ્પના એ અત્યારની કોંગ્રેસને કોઈ પણ અંશમાં ગ્રાહ્ય દેખાતી નથી. એમાં કદાચ કોઈનો દોષ પણ ન કઢાય, કાઢવો હોય તો એટલો કઢાય કે ગાંધીજીનું વારંવાર નામ લેવું ઠીક નથી, તે લીધા વિના જે કાંઇ કરવું હોય તે કરો; અને લોકો આગળ ગાંધીજીનું નામ મૂકી તેમને ભમાવો નહીં. પણ રાજકારણીઓ મુગ્ધ કરી નાખે એવો આ મંત્ર શી રીતે છોડી શકે? પણ એ તો બીજી વાત થઈ. અત્યારે તો આપણે એ જાણવાનું કે કોંગ્રેસ એટલે જવાહરલાલજી અને જીંજર ગ્રુપ કે એમાં ડહાપણપૂર્વક અંદર રહી મૂડીવાળાઓની ખાજી રમનારાઓ. એક બાજુએ આચાર્ય કૃપાલાની જેવા કે જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા કોંગ્રેસમાં રહ્યા નથી; તો બીજી બાજુએ રાજાજી જેવા કે પ્રો. રંગા જેવા પણ રહ્યા નથી. એનો અર્થ એ કે જે લોકો ડહાપણપૂર્વક દંભ સેવવાની નીતિ જીરવી શક્યા નહીં તેવા બન્ને મતના નેતાઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા. એટલે અત્યારે 'હમ ઇધર કે બી નહીં ઔર ઉધરકે બી નહીં' એના જેવું વિચારવાતાવરણ કોંગ્રેસમાં પ્રવર્તે છે જેને જે ફાવે એવું માને. ફક્ત કોંગ્રેસનો અંચળો ખસવા ન દે! આ આપણા દેશના મોટામા મોટા રાજકીય પક્ષનું વિચારતંત્ર એમાંથી જે અપેક્ષાઓ રાખી શકાય તેવું આચારતંત્ર તેમાંથી બને છે.

૪ રાજનીતિને બે બાજુએથી વિચારીએ: દેશીય અને દેશાન્તરીય. દેશીયમાં ઉપર કહી એવી પરિસ્થિતિ અને એમાથી નીકળે એવાં પરિણામો દેખાય છે. ટૂંકમાં, 'કોંગ્રેસ કહે એમ કરો, એ શું કહે છે એ વિચારવાનું કામ લોકોનું નથી. નેતાઓ કહે એમ કરો. શિસ્ત પાળો, અને એમાંયે ગુજરાતે તો બુદ્ધિના બધા ચાળા છોડી દઇ શિસ્તનો દાખલો દેશમાં બેસાડવાનો છે.'

દેશાન્તરીય સ્થિતિમાં પં. જવાહરલાલજીની નીતિ ગાંધીજીની અહિંસાની સાચી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાયેલી હોઈ તેની લાગવગ દુનિયામાં સારી ચાલે છે. એથી કેટલેક અંશે વિરોધોની ઉગ્રના ઓછી થાય છે. પણ લડાઈ અટકે છે તેનું કારણ તો પરસ્પરનો ભય જ દેખાય છે. અને વિલક્ષણ રીતે આ પરસ્પરનો ભય જ કદાચ યુદ્ધ ઊભું પણ કરે! એ ભય ઓછો કરવામાં કંઇક સફળતા પં. જવાહરલાલજીને મળે છે એવું તો દેખાય છે.

પણ આ પરદેશનીતિનો હિંદુસ્તાનને શો લાભ થયો એની તારવણી કાઢીએ તો હિસાબ ન સમજાય એવો થાય છે. ભારતના ભાગલા પછી જે સ્વરાજ્ય મળ્યું એ વખતે પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચે જે વેરઝેર પ્રવર્તતા હતાં તે હજી ઓછાં થયાં દેખાતાં નથી. આ ટાણે તો કદાચ એવી પરિસ્થિતિ વર્તે છે કે કાશ્મીરને બહાને પાકિસ્તાન કોઈ પણ ક્ષણે ભારત ઉપર આક્રમણ કરે. અને આપણા અમેરિકન મિત્રોએ એમની મૈત્રીની જાણે કિંમત અંકાવવા જ પાકિસ્તાનને શસ્ત્રસજ્જ કર્યું છે. છતાં, પાકિસ્તાનની બાબતમાં તો એમ

કહેવાય કે 'હતું એવું છે' અને ગાંધીજીએ કરેલી આગાહી કે 'ભારતના ભાગલા પાડવાથી કોઈ પણ પ્રશ્ન હલ નહીં થાય' એ હજી સુધી તો સાચી ઠરી છે.

પણ બીજી બાજુએ હિંદી–ચીની ભાઈ–ભાઈની જે ઘેલપણા શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ચાલી તે આજે તો ઘેલા માણસોની મૂર્ખાઈ જેવી જ લાગે છે. ચીને ભારતની સરહદ ઉપરનો સારો એવો મુલક પદાક્રાન્ત કર્યો છે એ હકીકત છે. દેશાન્તરીય વ્યવહારમાં આપણું ઉધાર પાસું મોટું છે.

આર્થિક ક્ષેત્ર હિસાબ કાઢીએ તો, બીજી પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થવામાં છે અને ત્રીજી ઉપર દસ્કત હમણાં જ થયા છે. આ યોજનાઓના ભવિષ્યના લાભ તાર્કિક કક્ષાના છે પણ અત્યારની મુશ્કેલીઓ તો ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવે છે। પૈસા વધે છે, પગારો વધે છે, પણ માણસોને જોઈતું અનાજ મળતું નથી, શરીરને તંદુરસ્ત રાખે એવાં દૂધ–ઘી મળતાં નથી, જે મળે છે તે દૂધ અને ઘી હોતાં નથી. વસ્ત્રો કેટલાકને બહુ ફાવતાં મળે છે પણ હજી મોટી સંખ્યાને બદલા જેટલું બીજું વસ્ત્ર પણ નથી મળતું. ઘરની તો મારામારી જ છે. ભાડવાતના કાયદાઓથી કોર્ટોમાં કામ વધી ગયું છે. અપ્રામાણિકતા, પાઘડી, ગમે તેવું ગમે તેમ કરવું એ હવે નીતિનિયમમાં ગણાય છે. ભાડવાત પક્ષે કે માલિકપક્ષે એ નીતિને જે ન અનુસરે તે મુરખા ગણાય છે. આ થયું અન્ન–વસ્ત્ર અને રહેઠાણનું સરવૈયું.

ઉદ્યોગોની મોટી મોટી યોજનાઓ થાય છે. તેમાંથી કોને લાભ થાય છે તે એક રમૂજી જ પ્રશ્ન છે. મોટા પગારદાર નોકરો, પરદેશમાં મોટી મુસાફરીઓ, મોટા મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓના વિવાદો—આ બધો તો લાભ છે જ; ઉપરાંત સત્તા પરના રાજકીય પક્ષના નેતાઓની કક્ષા પ્રમાણે તેમનાં સગાં–સંબંધી મિત્રોને તેમની કક્ષા પ્રમાણે લાભો મળે છે. આ પણ લાભ તો કહેવાય. કોઈકને તો એમ પણ કહેતા સાંભળીએ છીએ કે ભલેને ૧૦૦ માંથી ૬૦ ટકા ખવાઈ જતા, ૪૦ ટકા તો મળે છે ને! અને પેલા ૬૦ ટકા પણ દેશવાળાઓના પેટમાં જ જાય છે ને?? આ પણ વિચારવા જેવું છે। ભલે જેના લાભ માટે જે ખર્ચ થયું હોય તેને એનો લાભ ન મળે; પણ બીજા કોઈ દેશભાઈઓને તો મળે છે ને? એવો સંતોષ માનતાં શીખવું જોઈએ।

પણ મને અર્થકારણનું મુદ્દલ જ્ઞાન નથી એટલે શાસ્ત્રીય રીતે અનેક લાભો દેશને થતા હોય, થવાના હોય તો તેનો ખ્યાલ મને ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ હું તો આમજનતાના એક શખસ તરીકે જેને આ આર્થિક એડી વાગે છે એવી એક વ્યક્તિ તરીકેના ખ્યાલો જ બોલું છું।

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તો મોટી અવ્યવસ્થા અને અનવસ્થા છે. કદાચ, સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ પછી મોટામાં મોટી હાનિ આ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં થઈ હોય એમ મને લાગે છે. શિક્ષણના માધ્યમની ચર્ચાના ઓઠા નીચે, કેળવણીકારો અને કેળવણીમાં માથું મારનારા રાજકારણીઓ મોટામાં મોટી દગલબાજી કરી રહ્યા છે શિક્ષણની ભાષા સ્વભાષા હોય એ કુદરતી નિયમન છે. એનો અમુક ઐતિહાસિક કારણોસર અમલ અટક્યો ગયો અને અમલ થયો નહીં.

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યની ચળવળમાં જે અનેક વિધાયક આગ્રહો સેવ્યા તેમાંનો આ એક હતો કે શિક્ષણ તો સ્વભાષા મારફતે જ અપાય. એને માટે વિદ્યાપીઠનો સફળ પ્રયોગ પણ કર્યો. ભારતના પ્રદેશાંતરીય વ્યવહારને માટે હિંદુસ્તાની સર્વશિક્ષિતોને સુલભ હોય એ એમની બીજી માગણી હતી.

ભારતની ભાષાઓમાં જે ઊણપો હોય, જે ખેડાણો ન થયાં હોય, તે ઊણપો પૂરી કરવા, તે ખેડાણો ચાલુ કરવા, અંગ્રેજી વગેરે બીજી ભાષાઓની જે આવશ્યકતા રહે તે માટે અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શિક્ષણને પણ એમના આગ્રહોમાં અવકાશ છે.

સ્વરાજ્યના પ્રારંભમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના પ્રમુખપણા નીચે મધ્યસ્થ સરકારે એક કમિશન નીમ્યું હતું. તેમાં આ દેશના અને પરદેશના નિષ્ણાત શિક્ષણ-વિચારકો હતા. એમણે વ્યાપક અને ઊંડું નિરીક્ષણ કરી જે સૂચનાઓ રજૂ કરી તેનો અમલ મધ્યસ્થ સરકારે શા માટે ન કરાવ્યો એ હજી ન સમજાય એવો કોયડો છે. યુનિવર્સિટીઓની ઓટોનોમીને નામે ઘણું કરાય છે અને ઘણું કરાતું નથી. એ ઓટોનોમી નામની જ છે. કારણ કે સત્તાધારી રાજકીય પક્ષોને સીધી કે આડકતરી રીતે એમાં જેટલી દખલ કરવી હોય છે તેટલી નિઃસંકોચ રીતે કર્યાં જ કરે છે એનો ઘરઆંગણાનો દાખલો ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો છે. જે ભવ્ય કલ્પનાથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિચારણા થઈ હતી તે સાવ ઊંધી પડી ગઈ હોય તો તેની મૂળ જવાબદારી ગુજરાતના કોંગ્રેસી નેતાઓની જ છે.

પણ આ આડી વાત થઈ. રમૂજી વાત તો એ છે કે દુનિયાભરના દેશોમાં,—આગળ વધેલા, વચમાં રહેલા કે પાછળ પડેલા—દેશોમાં જે શિક્ષણનીતિ સહજ ગણાય છે તે ભારતમાં ઐતિહાસિક કારણોથી ન રહેલી, તેને સ્વસ્થાને સ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નને ઉથલાવી નાખવાનો ઘણી બાજુએથી પ્રયત્ન થાય છે. અને એમાં કેટલાક અગ્રણી કોંગ્રેસપક્ષીઓનો પણ મોટો હાથ છે.

"જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી ત્યાં ત્યાં હિંદી" એ સૂત્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વધારેમાં વધારે ઘાતક નીવડયું છે અને નીવડશે. કારણ કે અંગ્રેજીનું સ્થાન લેવાનું જેટલું ગજું ગુજરાતી, મરાઠી કે બંગાળીનું છે તેનાથી વધારે તો હિંદીનું નથી. હિંદીમાં સારા લેખકો છે, વિચારકો છે, અને હિંદીને વિકસાવવાની ધગશવાળા વિદ્વાનો પણ છે. પણ ગુજરાતી, મરાઠી કે બંગાળીમાં એનાથી ઓછા નથી. જે હિંદી રાષ્ટ્રવ્યાપી ગણાય છે તે તો બધાને વગર શીખ્યે જ આવડે છે; એને શીખવવાનો શ્રમ વ્યર્થ છે. અને જે હિંદી અત્યારે હિંદી લેખકો ઘડી રહ્યા છે તે હિંદી તો એમના પ્રાંતો પૂરતું જ છે. એ હિંદી પ્રાંતોમાં પણ એવી ફરિયાદ છે કે રાષ્ટ્રને ખાતર જે નવું હિંદી કૃત્રિમ રીતે ત્યાં ઊભું કરવામાં આવે છે તે સહજ ભાષા જ નથી—એ તો એક બનાવટી 'jargon' બનતું જાય છે. જે હોય તે ખરું ! પણ એવા હિંદીને ભારતના બીજા ભાગોમાં બોધભાષા બનાવવા કહેવું એના જેવું કોઈ બીજું મોટું વિઘ્ન શિક્ષણની સફળતામાં દેખાતું નથી. જે વિષયોમાં અંગ્રેજી ચાલે છે તે વિષયોમાં સ્વભાષામાં તૈયારી ન થાય તો તેનો ઉપાય હિંદીને દાખલ કરવામાં નથી. એટલો વખત અંગ્રેજીની મદદ લેવામાં જ એનો ઉપાય છે. એમાં કાંઈ શરમ જેવું

નથી. જ્યારે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણની વાત થાય છે ત્યારે તેને અંગે એવી ગેરસમજ ફેલાવવામાં આવે છે કે એ શીખવનારા અને ભણનારા અંગ્રેજીથી અપરિચિત રહેવાના છે. શિક્ષણમાં બોધના સાધન તરીકે સ્વભાષાનો આગ્રહ રાખનાર બધા જ સ્વીકારે છે કે અંગ્રેજીની મદદ તો આપણને ઘણાં વર્ષો સુધી જોઈશે. અને પછી પણ ચિરપરિચિત એવી અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ દુનિયા ઉપરની બારી તરીકે આપણે માટે આવશ્યક રહેવાનું છે જ.

ભારતના બધા પ્રદેશોમાં કયી એક ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવવો એ જો કે શિક્ષણની બોધભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રશ્ન નથી, કારણ બોધભાષાનો પ્રશ્ન તો કયી ભાષામાં શિક્ષક સારામાં સારું સમજાવી શકે અને વિદ્યાર્થી સમજી અને વિચારી શકે તેને લગતો છે; છતાં ભારતીય વ્યવહારના પ્રશ્ન તરીકે એનો નિકાલ થવો જોઈએ એ જરૂરનું છે. પહેલાં એ કામ સંસ્કૃત કરતું હતું; પછી કેટલેક અંશે ફારસી–અરબ્બી અથવા તો એમાંથી ભારતીઓએ ઉપજાવેલી રેખતા–ઉર્દૂથી થતું. હકીકતમાં તો જૂના ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી કે જૂના હિંદી કવિઓ–લેખકોને એક બીજાને સમજવાની કોઈ મુશ્કેલી દેખાઈ ન હતી. ગુજરાતમાં તો કેટલાક એવા કવિઓ થઈ ગયા છે કે જેઓ ગુજરાતી અને વ્રજ ભાષામાં તથા મરાઠીમાં પોતાનાં કાવ્યો લખતા. આ પછી અંગ્રેજી જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વ્યવહારનું સાધન બન્યું. પણ તે કોના વ્યવહારનું, અને કેટલા પ્રમાણના વ્યવહારનું સાધન બન્યું એ પ્રશ્ન વિચારાતો નથી. પહેલાં કહ્યું તેમ અત્યારે પણ જેને બજારૂ હિંદી કે રેખતા કહીએ તે તો શીખવા જવું પડે એમ નથી. બીજું હાલની કૃત્રિમ હિંદી શીખી આવડે એમ નથી! ધારો કે હિંદી આખા ભારતમાં શીખવવાની ફરજિયાત થાય, તો શું પરિણામ આવે? એ પછીનાં દશ પંદર વર્ષમાં નહિ તો પચીસ વર્ષમાં ગુજરાતી–હિંદી–ગુજરાતી; મરાઠી – હિંદી = મરાઠી અને બંગાળી–હિંદી = બંગાળી એવું પરિવર્તન હિંદી પામી જશે. આ પરિણામ જેઓ ભારતીય ભાષાનો ઇતિહાસ જાણતા નથી તેમને નહિ સમજાય, પણ જેઓ ભારતીય ભાષાના પરિવર્તનનો ઇતિહાસ જાણે છે તેમને તો દીવા જેવું દેખાય છે. હાલની ઉત્તર ભારતની પ્રાદેશિક બોલીઓ તે ઇંડો–આર્યનની ત્રીજી કક્ષા એટલે કે ન્યૂ ઇંડો–આર્યનનાં રૂપાંતરો છે; એ હવે તો ભાષાશાસ્ત્રનો સામાન્ય વિદ્યાર્થી પણ જાણે છે. પણ દુર્દૈવ એ છે કે ઘણા રાજકારણીય નેતાઓ આ ભાષાકીય સાહજિક પરિવર્તનક્રમને જાણતા નથી. એટલે એઓ માને છે કે હિંદીને શિક્ષણનું વાહન બનાવવાથી ભારતના ભાષા–વ્યવહારની એક ભાષા સિદ્ધ થઈ જશે! અંગ્રેજી ભાષા એ રીતે ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા અને બીજા કોમનવેલ્થના દેશોમાં એકસરખી રહી છે તેનો દાખલો ઘણી વાર અપાય છે. પણ દાખલો આપનારા એ જાણતા જ હશે કે અમેરિકનો જે અંગ્રેજી બોલે છે તે અંગ્રેજોને સમજવું મુશ્કેલ છે. અમેરિકન નવલકથાઓમાં આવતી તળપદી ભાષા ઇંગ્લંડની અંગ્રેજી સારી રીતે જાણનારને પણ સમજાતી નથી. હા, એ વાત સાચી છે કે અમેરિકામાં લખાયેલાં તે તે વિષયનાં પુસ્તકો બધા અંગ્રેજી જાણનારા સમજી શકે. પણ એ દૃષ્ટિએ ઉપાય આપણા દેશ માટે તો ભાષા એક કરવાનો નથી, કારણ કે તે કુદરતી રીતે અશક્ય બનવાનું છે; પણ અત્યંત સરળતાવાળી એવી આપણા દેશની ભાષાઓને એક લિપિમાં મુદ્રિત કરવાનો છે. મનેવા

માણસો નાગરીમાં છપાયેલાં મરાઠી, હિંદી કે બંગાળી પુસ્તકો સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી અનુભવવાના નથી.

પણ મોટી મૂંઝવણ તો દક્ષિણ ભારત અને ઉત્તર ભારત વચ્ચેના ભાષા–વ્યવહાર પરત્વે છે. દક્ષિણ ભારતવાળા — કોંગ્રેસીઓ કે બીજાઓ — ઘણાખરા હિંદી માગતા નથી એ પરિસ્થિતિ અત્યારે પ્રવર્તે છે. એનો ઉપાય તો ઉત્તર ભારતમાં દક્ષિણની ભાષાઓનો પરિચય વધારવો અથવા જે દેશી અંગ્રેજી દક્ષિણમાં પ્રવર્તમાન છે તેને ચાલુ રાખવાનો છે. સંસ્કૃત એક ઉપાય છે. પણ એને 'મુદતની ભાષા' હવે લાગી ગઈ છે. છતાં સાદું એવું સંસ્કૃત જાણનારા કે બોલનારા ઉત્તર ભારત કે દક્ષિણ ભારતમાં વ્યવહાર કરે છે – કરી શકે છે. દક્ષિણ ભારતમાં હિંદી દાખલ કરવું એના કરતાં સરળ સંસ્કૃતનો સર્વસાધારણ પરિચય ઓછો એ વધારે અઘરું નથી. છતાં આ મુશ્કેલ કોયડો છે અને એનો સરળ ઉપાય નજરે પડતો નથી. તેનો ઉકેલ કદાચ અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત દ્વારા જ થાય. કદાચ આક્રમક હિંદી વલણ ઓછું થાય,–અર્થાત્ કે તે તે પ્રદેશની ભાષાઓનું સ્થાન ઉચ્ચ શિક્ષણના વાહન તરીકે રહેવાનો આગ્રહ તે છોડી દે તો કદાચ થાય.

પ્રાદેશિક ભાષાઓને ભૂંસાઈ જવાનો જેટલો ભય અંગ્રેજી તરફથી નથી થયો તેટલો હિંદી તરફનો થશે એમ તે તે પ્રદેશના ભાષા–વિચારકોને સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને તેથી જ તે તે પ્રદેશના ભારતપ્રેમીઓ પણ હિંદીને વ્યવહારના સાધન કરતાં વધારે મોટું સ્થાન શિક્ષણમાં કે સાહિત્યલેખનમાં આપવા ઈચ્છતા નથી.

× × ×

આમ, પંદર વર્ષે તારવણી કરતાં કંઈ નિરાશ થવા જેવું લાગે; પણ મને એમાં નિરાશ થવા જેવું લાગતું નથી; કારણ કે આપણે જીવતાજાગતા થઈએ ત્યારે પ્રશ્નો ઊઠે, એ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવા પ્રયત્ન કરીએ, એમાં ભૂલો થાય, અમુક નિકાલ કરવા જતાં વાતાવરણ બગડી જાય, હતા એનાથી પાછા પડીએ, પણ રસ્તો જડી જાય,–એટલે પ્રગતિમાર્ગ અભ્યુદયની દિશામાં જીવતા જાગતા થયા છીએ એ મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. જીવતા જાગતા ચાલુ રહીશું તો વહેલો મોડો આપણો આપણે શોધી શકીશું. જીવતા–જાગતા થયા એ આપણું મોટામાં મોટું પગલું છે. આમાં એક જ ભય છે અને તે એ કે જે આંધળી શિસ્તનો નમૂનો ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને કોંગ્રેસ પક્ષમાં, પ્રવર્તે છે તે જો વધારે બળવાન બને તો તેમાંથી ફેસિસ્ટ કે ડિક્ટેટોરિયલ સરસુબાગીરી જન્મે અને તે પાછા આપણને મૂઢનિદ્રામાં નાખી દે. પણ મને આપણા દેશના ચૈતન્યમાં એવી શ્રદ્ધા છે કે એ હવે પાછું ઊંઘી ન જાય,–કદાચ.

તા. ૧–૮–૬૧

★

લોકસત્તાની સ્થાપના

દાદા ધર્માધિકારી

લોકશાહી, લોકરાજ્ય અને લોકસત્તા એ ત્રણેયમાં, મારે મન થોડો થોડો ફરક છે. અબ્રાહમ લિંકને લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરેલી કે તેમાં તંત્ર સંપૂર્ણપણે લોકોના હાથમાં હોય છે. લોકરાજ્ય એટલે લોકોનું પોતાના ઉપર પોતાને હાથે ચાલતું રાજ્ય. જ્યારે લોકસત્તા એ છે, જેમાં લોકોનું વ્યક્તિત્વ અભિવ્યક્ત થાય છે.

રાજ્યપદ્ધતિ એ એક ચીજ છે, તંત્ર એ વળી બીજી ચીજ છે અને લોકોની સત્તા, એમનું અસ્તિત્વ સર્વ જગ્યાએ પ્રતીત થાય એ બિલકુલ અલગ ચીજ છે.

વિનોબા ઈશ્વર વિશે ઘણી વાર કહે છે કે એ એટલો અવ્યક્ત છે કે એના અસ્તિત્વ વિશે પણ આપણને સંદેહ થાય છે. છતાંય એ એટલો તો વ્યક્ત છે કે નિષ્ઠાવાન સારુ ઈશ્વરથી અધિક સત્ય બીજું કંઈ નથી. આવો અનુભવ મનુષ્ય વિશે પણ થાય છે. ઘરમાં માબાપ એક ખૂણામાં બેઠાં હોય તો પણ આખું ઘર ભર્યું ભર્યું લાગે છે, આખુંયે ઘર એમની સુગંધે જાણે મઘમઘી ઊઠે છે.

'લોક' નામની જે વસ્તુ છે, પદાર્થ છે એના અસ્તિત્વ વિશે આજે આપણને આવી પ્રતીતિ થાય છે ખરી? જવાબ એ છે કે જેવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ એવી આજે થતી નથી.

લોકશાહી સામેનો યક્ષપ્રશ્ન

હેગલે લોકની વ્યાખ્યા એમ કરી છે કે રાજ્યના એ અંગનું નામ લોક છે, જેને ખબર નથી કે પોતાને શું જોઈએ છે. હેગલ એમ માનતો કે રાજ્ય અને લોક એક છે. આનો અર્થ શો? રાજ્યસંસ્થા લોકસમાજમાં વિલીન થઈ જશે કે લોકસમાજ રાજ્ય-સંસ્થાના પેટમાં સમાઈ જશે. આ બંને એકીકરણની પ્રક્રિયા છે. એમાંથી લોકશાહીની પ્રક્રિયા કઈ હશે?

આજે આ આપણી સામેનો યક્ષપ્રશ્ન છે, જીવનમરણનો સવાલ છે. એમાંની કઈ પ્રક્રિયા લોકસત્તાને અનુકૂળ થશે અને કઈ પ્રતિકૂળ થશે? આ કેવળ સર્વાંકુશ સરમુખત્યારશાહી રાજ્ય માટેનો જ પ્રશ્ન નથી, કલ્યાણરાજ્યને પણ તે લાગુ પડે છે. બંનેનું એકીકરણ જરૂર થશે પણ કોણ કોનામાં વિલીન થશે?

સામ્યવાદીઓ પણ ક્રાંતિકારી છે અને આખરે તેઓ પણ એમ ઇચ્છે છે કે એક દિવસ કેવળ લોકો જ રહેશે, રાજ્ય નહીં રહે. પરંતુ એની પ્રક્રિયા શી? તેઓનો તો સિદ્ધાંત જ છે કે શાંતિ ઇચ્છો છો તો વર્ગસંઘર્ષનો સ્વીકાર કરો, વર્ગવિહીન સમાજ જોઈતો હોય તો એક વર્ગના અધિરાજ્યનો સ્વીકાર કરો, રાજ્યનું વિલીનીકરણ ઇચ્છતા હો તો પહેલાં સર્વાંકુશ રાજ્ય સ્વીકારી લો. આવી વિરોધી પ્રક્રિયા તેઓએ આપણી સામે મૂકી છે. પરંતુ આ પ્રક્રિયાથી રાજ્યનું વિલીનીકરણ નહીં થઈ શકે, એ હવે કંઈ વિવાદની વાત રહી નથી.

વળી મનુષ્યના ગૌરવ ને પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના

બીજી પ્રક્રિયા એ છે કે લોકજીવનમાં રાજ્યસંસ્થાનો પ્રવેશ, રાજ્યસત્તાનો હસ્તક્ષેપ, નિયંત્રણ ઓછામાં ઓછું હોય. આ માટે સૌ પ્રથમ સૌથી મોટી આવશ્યકતા એ છે કે સમાજમાં ગુણનિરપેક્ષ, જાતિનિરપેક્ષ, સામાજિક-મોભાનિરપેક્ષ, ધર્મનિરપેક્ષ કેવળ શુદ્ધ મનુષ્યના ગૌરવ ને પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના થાય. આજની વિભૂતિ સાધારણ નાગરિક છે. એટલે વિશુદ્ધ માનવ, કેવળ મનુષ્યની નિરપેક્ષ પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થવી જોઈએ.

આ યક્ષપ્રશ્નનો વિચાર આ દેશની પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં કરીશ. આમ તો સામાન્ય રીતે હું સિદ્ધાંતોનું પરિસ્થિતિનિરપેક્ષ વિવેચન કરું છું. પણ આજે આ દેશની પરિસ્થિતિ વિશે સાપેક્ષ વિચાર કરવો છે.

આપણા દેશમાં આજે જે લોકશાહી છે એનો આરંભ અંગ્રેજોના આગમન બાદ થયો, એ વાતનો નમ્રભાવે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અગાઉ આપણે ત્યાં ગણરાજ્ય હતાં, કેટલાંક પ્રાતિનિધિક રાજ્યો પણ હતાં, પરંતુ જે લોકશાહીની પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અંગ્રેજોએ અહીં કરી એવી અગાઉ આપણા દેશમાં કદીયે નહોતી. એ અંગ્રેજોની દેણ છે. અને આ દેશે ખુલ્લા દિલે એનો સ્વીકાર કર્યો. આ સંસદીય લોકશાહીનો કોઈએ વિરોધ નથી કર્યો.

દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ ઘટના

હું તમને કહેવા માગું છું કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ ઘટના છે. જેની પરંપરામાં ક્યાંય આ પ્રકારની લોકસત્તા નહોતી, જેની પરંપરામાં ધર્મનિરપેક્ષ સત્તા ઉદી હતી જ નહીં, જેની પરંપરાએ બધા માણસને એક સ્તર પર માન્યા જ નહોતા, એવી પ્રજાએ વગર વિરોધે, અનાયાસ, આ લોકસત્તાનો સ્વીકાર કરી લીધો એ એક અદ્દભુત ઘટના છે. એનું શ્રેય આપણા નેતાઓને છે.

નિરપેક્ષ માનવની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ આ દેશમાં રાજા રામમોહન રાયથી માંડીને ગાંધી સુધી લાગલાગટ ચાલતો રહ્યો. એમાં પ્રત્યક્ષ શ્રેય વધારેમાં વધારે લોકમાન્ય તિલકને છે. એમણે ઘોષણા કરી કે સ્વરાજ્ય આંદોલન લોકોનું આંદોલન હોય, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિનાં સાધન લોકસુલભ હોય, કે જેથી લોકો એમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે અને એનાથી લોકશક્તિનો વિકાસ થતો રહે. આવાં સાધનની ખોજ ને પ્રયોગ તિલકે કર્યા. પછી ગાંધીએ દેશમાં લોકશક્તિનું આવાહન કર્યું, લોકશક્તિ જાગ્રત કરી અને એના પ્રભાવશાળી પ્રયોગ કર્યો. એને પરિણામે દુનિયામાં બીજે ક્યાંય ન થયો હોય એવો સંસદીય લોકશાહીનો અભૂતપૂર્વ પ્રયોગ આવડા મોટા પ્રમાણમાં અહીં થયો અને સફળ થયો.

આટલી મોટી સંખ્યામાં વિવિધ પ્રકારના લોકો, જેમાં અસંખ્ય પુરાણપ્રિય અને જીર્ણમતવાદીઓનોય સમાવેશ થતો હોય એવા લોકોનો આવડો મોટો પ્રયોગ બીજે ક્યાંય થયો નથી. આ વાત તમારા ધ્યાન પર ખાસ એ વાસ્તે લાવું છું કે હવે જો આ લોકશાહી ભારતવર્ષમાં સફળ ન થઈ તો એને માટે દુનિયામાં કોઈ આશા નહીં રહે.

દેશના રાજકીય પક્ષોના શ્રેયનો સ્વીકાર

લોક કહેતા આવ્યા છે કે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા સ્વતંત્રતાનાં મંદિર છે, એ હશે, પરંતુ આજે લોકશાહીનું પુણ્યક્ષેત્ર તો ભારત જ છે.

તટસ્થતાથી વિચારીશું તો આ ભારેનું મોટું શ્રેય કોંગ્રેસને છે. કોંગ્રેસે આ દેશમાં સંસદીય લોકશાહીનો આરંભ કર્યો બંધારણમાં સર્વને સમાન અધિકાર મળ્યો. એ બંધારણના મુખ્ય ઘડવૈયા તરીકે ડૉ. આંબેડકર જેવા એક હરિજન–નેતાને સ્થાન મળ્યું. સ્વરાજ્ય બાદ દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થયું. આવી કેટલીક સિદ્ધિ કોંગ્રેસે મેળવી છે, જેનું શ્રેય એને મળવું જોઈએ. બે સામાન્ય ચૂંટણીમાં કરોડો લોકોએ મતદાન કર્યું અને આપણે જોયું કે સત્તાનો દુરુપયોગ ક્યાંય નથી થયો. બીજા સરમુખત્યારશાહી દેશોમાં જેમ થાય છે તેમ અહીં કદી નથી થયું. જો કે મારે નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે કોંગ્રેસ ધીરે ધીરે આ ભૂમિકાથી નીચે પડી રહી છે.

પ્રજા સમાજવાદી પક્ષે આ દેશમાં સમાજવાદ અને લોકશાહીનો સમન્વય કરનારી ભૂમિકાનો સ્વીકાર કર્યો છે. અલબત્ત આવા સમાજવાદના અગ્રદૂત હમેશાં જવાહરલાલ રહ્યા છે પણ જવાહરલાલનો પક્ષ ન કહેવાય. જેમ કોંગ્રેસે ગાંધી ખાતર અહિંસાને માની લીધી તેમ એણે જવાહરલાલ ખાતર સમાજવાદને પણ માની લીધો. પરંતુ લોકશાહી અને સમાજવાદના સમન્વયની કોશિશ સમાજવાદી પક્ષે કરી.

સામ્યવાદી પક્ષે સૌ પ્રથમ 'લોક' શબ્દને વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ 'લોક' એટલે કોણ? વિવેકાનંદે 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. ગાંધીએ પણ કહ્યું કે આ દેશનો આરાધ્યદેવ દરિદ્રનારાયણ છે. લોકમાન્ય તિલકે જનતાત્માને પરમેશ્વર કહ્યો. પરંતુ સૌ પ્રથમ સામ્યવાદીઓએ કહ્યું કે લોકસત્તાનું સિંહાસન ખેડૂત અને મજૂરનું છે. આવું પહેલાં કોઈએ નહોતું કહ્યું.

આમ આ બધા પક્ષોનું જે જે શ્રેય છે એનો આપણે સ્વીકાર કરીએ છીએ અને આપણે માથે ચઢાવીએ છીએ. પણ આજની સમસ્યા આટલેથી ઊકલતી નથી.

વરરાજાનો જ પત્તો નથી

આપણે એવી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે, જેમાં 'લોક' નામનો અધિષ્ઠાતા—મુખ્ય વિભૂતિનો જ પત્તો નથી. આ કંઈક એવો લગ્નોત્સવ છે, જેમાં જાનૈયા ખુશ થઈ રહ્યા છે, આતશબાજી થઈ રહી છે, મહેફિલો ઊડી રહી છે, પણ વરરાજા જ ખોળ્યો જડતો નથી! છોકરીવાળા પૂછે છે કે વરરાજા ક્યાં છે? આજની લોકશાહીમાં બધાય નજરે ચઢે છે, માત્ર 'લોક'નો પત્તો નથી.

ભણેલાગણેલા ઘણીવાર કહે છે કે અહીંના અભણ ગમાર લોકોને સૌને એકેક મત આપી દીધો એટલે પછી જે થવાનું હતું તે થયું. હું આદરપૂર્વક પૂછવા માગું છું કે ચૂંટણીઓમાં જે ભ્રષ્ટાચાર થાય છે તે ગામડાંઓના મતદાનક્ષેત્રમાં વધુ થાય છે કે યુનિવર્સિટીઓના? જવાબ મળે છે કે સૌથી વધુ તો વાઈસ–ચાન્સેલરની ચૂંટણી વખતે થાય છે! એટલે આ પરિસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ નિરક્ષરતા નથી.

કદાચ આ પરિસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણે એમ માની લીધું છે કે સામાન્ય માણસમાં સમજ નથી અને સમજવાની શક્તિ યે નથી. લિંકને એક વાર કહેલું કે ભગવાને શું બે પ્રકારના લોકો પેદા કર્યા છે?—એક પીઠ પર બોજને ઊંચકનારા અને બીજા એના પર સવારી કરનારા!

ઈતિહાસનો વિષય કે ઇતિહાસનો વિધાતા?

આ દેશના બધા પક્ષોએ લોકોને clientele—ઘરાક માની લીધા છે. તેઓ એમ માને છે કે અમે રાજ્યકર્તા છીએ, વ્યવસ્થાપક છીએ અને જેમની વ્યવસ્થા કરવાની છે, તે લોક છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સામાન્ય માણસ ઇતિહાસનો વિધાતા—agent of history—બનવાને બદલે ઇતિહાસનો વિષય—object of history—બની ગયો છે. આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય છે. એક માણસ બીજા માણસનો વિષય બને, એ સહી શકાય તેમ નથી.

જ્યોર્જ ઓરવેલે એક વ્યંગકથા લખી છે. એમાં બધાં પશુ જ રહે છે. પાર્લમેન્ટના સભ્ય ઘોડા છે. એ ઘોડા બંધારણ ઘડવા ભેગા થયા. પહેલું વાક્ય લખાયું કે બધાં પ્રાણી સમાન છે. એમ તો લખવું જ જોઈએ, નહીં તો લોકશાહી ન કહેવાય. ત્યાં એક ઘોડીએ કહ્યું કે આમ તો આપણું રાજ્ય નહીં રહે. બધાં પ્રાણી સરખાં છે તો પછી સત્તા તમારા હાથમાં કેવી રીતે રહેશે? માટે આમાં એક વાક્ય ઉમેરીએ: બધાં પ્રાણી સમાન છે પણ એમાંનાં કેટલાંક બીજાં કરતાં અધિક સમાન છે. આ જ પક્ષનિષ્ઠા, સંપ્રદાયનિષ્ઠા, સમુદાયનિષ્ઠા; વિશિષ્ટ સમૂહનિષ્ઠા, જાતિનિષ્ઠા કહેવાય છે. બધા નાગરિક સમાન છે પણ કોંગ્રેસીઓ બીજા કરતાં અધિક સમાન છે. બધા નાગરિક સમાન છે પણ સમાજવાદી પક્ષના સભ્યો અધિક સમાન છે.

નાગરિકતા અને સભ્યપદ

આમ થવાથી નાગરિકતા કરતાં સભ્યપદ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયું. થવું તો એમ જોઈએ કે સભ્યપદથી નાગરિકતા તરફ પ્રયાણ થાય પણ આપણે જઈ રહ્યા છીએ નાગરિકતાથી સભ્યપદ તરફ. આજે દરેક પક્ષમાં પોતાના પક્ષને વધુ બળવાન બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે. કોઈ એમ નથી કહેતું કે અમે 'લોક'ને બળવાન બનાવીશું.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે અલગ અલગ જૂથ ઊભાં થઈ ગયાં છે. આ સંગઠન કોનું? તો કહે ખેડૂતોનું. આ કોનું? મજૂરોનું. આ કોનું? વ્યાપારીઓનું. બધાના સ્વાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલે વિશિષ્ટ ભૂમિકાથી, વિશિષ્ટ વ્યવસાય માટે, વિશિષ્ટ વર્ગ માટે બનેલાં સંગઠનો છે. અને હંમેશનો એવો સિદ્ધાંત છે કે આવો જૂથવાદ માનવીય મૂલ્યો વિશે અંધ હોય છે. એને પોતાના સિવાય બીજા કશા રંગ દેખાતા નથી. માનવીય મૂલ્યોના મેઘધનુષ જેવા રંગો એને નથી દેખાતા, પણ પોતાનો એક જ રંગ દેખાય છે. સાધારણ નાગરિક જે નિષ્પક્ષ છે, તે પક્ષાપક્ષીની દુનિયામાં ભૂલો પડ્યો છે. બધા અલગ અલગ જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયા છે અને જે બાકી રહ્યા છે તે સામાન્ય નાગરિક છે. અસલમાં તો પ્રાધાન્ય નાગરિકનું રહેવું જોઈએ.

આ તો રાજકીય પક્ષોની વાત થઈ. ધર્મોની સ્થિતિ કેવી છે? મુસલમાનને પૂછો તો કહેશે કે માનવીય સમાનતાની વાત જેવી ઇસ્લામ ધર્મમાં કહી છે એવી બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી કહેવાઈ. ખ્રિસ્તીઓને પૂછીશું તો કહેશે કે અમારા ધર્મમાં તો ઈશ્વર અમારો પિતા છે ને મનુષ્ય માત્ર અમારા ભાઈ છે. હિંદુ ધર્મ કહેશે કે અમે તો ઘટઘટમાં ઈશ્વર જોઈએ છીએ. અમારો તો અધિક સમતાનો ધર્મ છે. પણ જ્યારે આ બધા પોતપોતાના સંગઠન બનાવે છે ત્યારે શું થાય છે?

બધા માણસો સરખા છે, પણ મુસલમાનો વધુ સરખા છે. બધા માણસો સમાન છે,

પણ તેમાં હિંદુઓ બીજા કરતાં વધુ સમાન છે. અને વળી હિંદુઓમાં પણ ગુજરાતીઓ વધુ સમાન છે, મહારાષ્ટ્રીઓ વધુ સમાન છે. આમ પક્ષવાદ, સંપ્રદાયવાદ આપણી લોકસત્તાને કલુષિત કરે છે.

પક્ષહીન લોકશાહી અસંભવિત છે?

લોકો પૂછે છે કે પક્ષો વગર લોકશાહી સંભવી શકે ખરી? હવે આનો શો જવાબ આપવો? હું એમને પૂછું છું કે પહેલાં લોકશાહી આવી કે પહેલાં પક્ષ આવ્યો? તો કહે, આવી તો પહેલાં લોકશાહી પણ તે પક્ષ વગર રહી શકે ખરી?

હું હરિજનને ત્યાં ભોજન કરવા ગયો ત્યારે મારા દાદાએ કહ્યું કે તું શું કરવા બેઠો છે? મેં કહ્યું કે હવે આજના જમાનામાં આ નાતજાત નથી રહેવાની. તો કહે કે નાતજાત વગરનો તે કોઈ સમાજ હોઈ શકે? મેં કહ્યું કે મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરેમાં નાતજાત નથી અને છતાં એમનો સમાજ છે, અને તમે કહો છો કે નાતજાત વિનાનો સમાજ સંભવી જ ન શકે!

હવે આધુનિક રાજ્યશાસ્ત્રીઓ મને કહે છે કે પક્ષો નહીં હોય તો લોકશાહી પણ નહીં હોય. આ બધાઓનો આપણા પિતૃઓમાં સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. એ સિવાય બીજો કંઈ ઉપાય નથી. પક્ષનિષ્ઠા, સંપ્રદાયનિષ્ઠા જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી લોકનિષ્ઠા ક્ષીણ થતી જશે.

ચૂંટણી લોકશિક્ષણનું પર્વ છે

અમને પૂછે છે કે ચૂંટણીમાં તમે શું કરશો? તમે જ અમને શીખવ્યું છે કે આ તો લોકશિક્ષણનું પર્વ છે, પ્રભાવશાળી લોકમત નિર્માણ કરવાનું મુહૂર્ત છે. તો અમે ચૂંટણી દરમ્યાન લોકશિક્ષણનું કામ કરીશું. કયું શિક્ષણ આપીશું?

આજે કયો પક્ષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અમે મત એકઠા કરવા નહીં જઈએ, મત નિર્માણ કરવા જઈશું. જે મત એકઠા કરવા જાય છે તે મત નિર્માણ નથી કરી શકતો. લોકોને શું એવું શિક્ષણ અપાય કે મને મત આપવામાં જ તમારું કલ્યાણ છે? જે લોકો માટે આ લોકતંત્ર છે, એમને આ લોકતંત્રનાં મૂલ્યોનું, મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ અપાવું આવશ્યક છે. પણ જે પોતે મતયાચક નથી એ જ આવું લોકશિક્ષણ કરી શકે. મતયાચકને તો સંખ્યા સાથે મતલબ હોય છે, મતપરિવર્તન સાથે નહીં.

અમે ભૂદાનવાળાઓ પણ કંઈ દૂધમાં ધોયેલ નથી રહ્યા! અમે ૫ કરોડ એકર જમીન મેળવવાનો સંકલ્પ કરેલો. જમીન પ્રાપ્ત થતી ગઈ પણ દિલ બદલવા તરફ ધ્યાન ન અપાયું. હવે આજે રોઈ રહ્યા છીએ કે જમીન તો ખડકાઈ ગઈ પણ લોકોના હૃદયનો કણમાત્ર ન આવ્યો.

ચૂંટણીમાં જે ઉમેદવાર હોય તેને ચિંતા જીતવાની હોય છે અને તેથી એનું ધ્યાન મત ભેગા કરવા તરફ હોય છે. એને તો લોકોના દિલનું પરિવર્તન કરવાની ફિકર કે ફુરસદ નહીં હોય. આજે જરૂર લોકોના દિલ બદલવાની છે.

લોકસત્તા વિના બીજો કોઇ માર્ગ નથી

આજે આ દેશમાં તમે ને હું જો પ્રભાવશાળી લોકમત નિર્માણ ન કરી શક્યા તો આખી દુનિયામાં લોકશાહી વિશે કોઇ આશા નહીં રહે. અને એટલી યે ગાંઠ વાળી રાખજો કે આ દેશમાં સરમુખત્યારશાહી આવી તો તે કોઈ જાતિની હશે.

લોકસત્તા સિવાય આ દેશ માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. અમેરિકામાં એક કહેતી છે : બધાં જ દૂષણો ને ન્યૂનતા નિવારવાનો એક જ ઇલાજ—અધિક લોકશાહી, તેનાથીય અધિક લોકશાહી, ઉત્તરોત્તર અધિક લોકશાહી. એ સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી.

આ.લ્બેર કામૂએ એક વાત કહી છે કે સર્વોપરી રાજ્યસત્તા જે કંઇ બૂરાઇઓ નિવારવાનો દાવો કરે છે, એમાંની કોઈ પણ બૂરાઈ સર્વોપરી રાજ્યસત્તા જેટલી ખરાબ નથી.

લોકશાહીની મહત્તા

કૃપાલાણીજીએ મોરક્કો જઇ આવ્યા બાદ ત્યાંની બહુ તારીફ કરી. મેં એમને પૂછ્યું કે ત્યાંના આટલા વખાણ કરો છો તો મોરક્કો જેવું અહીં થવું જોઇએ, એમ કાં નથી કહેતા? એમણે જવાબ આપ્યો કે એમ હું નહીં કહું, કેમકે આ દેશની પાર્લમેન્ટમાં ઊભો થઇને સૌથી મોટા નેતા જવાહરલાલજી વિશે હું કહી શકું છું કે એ મહાન મૂરખરાજ છે. જ્યારે રશિયામાં પાર્લમેન્ટમાં તો નહીં જ, પણ સડક પર કે હોટેલમાં કે તમારા ઘરના ખૂણામાં તમારી પત્નીના કાનમાં પણ એવી વાત કરો તો બીજે દિવસે તમારું માથું સલામત ન રહે. આ દેશમાં આ જે સ્વતંત્રતા છે એનું મૂલ્ય મારે મન સૌથી અધિક છે.

મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા ને સ્વતંત્રતાની જગ્યા કોઇ ચીજ ન લઈ શકે. માણસની પ્રાથમિક આવશ્યકતાની પૂર્તિયે થાય અને સાથોસાથ એની સ્વતંત્રતાનોય વિકાસ થાય એવો સમન્વય સાધી શકાય કે? કલ્યાણકારી રાજ્ય નહીં, કલ્યાણકારી સમાજ રચાય. આ દિશામાં લોકતંત્રનો ઉપયોગ થઇ શકે કે? આ શોધનો વિષય છે, લોકશિક્ષણનો વિષય છે. લોકોને સમજાવવું જોઇએ. લોકસત્તા મારફત, લોકસત્તાનાં સાધનોથી સમાજ-પરિવર્તન થઇ શકશે. લોકોને આ સમજાવવાનું અત્યંત આવશ્યક છે.

(વડોદરા શિબિરમાં, ૯-૭-૬૧)

'ભૂમિપુત્ર'માંથી સાભાર ઉદ્દૃત]

★

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી હોય તે તેમણે મ. ઓ. થી યા રૂબરૂ કાર્યાલયમાં મોકલી આપવા વિનંતી છે.

પરદેશના ગ્રાહકોને વી. પી. થતાં નથી. એટલે તેમને પણ બાકી નીકળતું લવાજમ ચેકથી, પોસ્ટલ ઓર્ડરથી (ક્રોસ કરવા નહીં), યા મ. ઓ. થી બનતી ઉતાવળે મોકલવા વિનંતી છે.

તા. ૧૦-૮-૬૧ વ્યવસ્થાપક

★

જય સ્વાતંત્ર્ય

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આપણે ૧૫મી ઑગસ્ટનો દિવસ સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે આખા દેશભરમાં પાળીએ છીએ. બ્રિટિશ હકૂમતના પંજામાંથી આપણે છૂટયા તેને આ ઑગસ્ટની ૧૫મીએ ચૌદ વર્ષ પૂરાં થાય છે. એ ચૌદ વર્ષમાં આપણે સ્વાતંત્ર્યનાં શાં શાં ફળ ચાખ્યાં, અને જનસમાજે થોડું ઘણું—પણ કેટકેટલું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકયો છે તે તપાસવા બેસીએ તે યોગ્ય જ છે, માત્ર યોગ્ય નહીં પણ જરૂરનું છે. જો આવો હિસાબ કરવા બેસીએ તો સહેજે એક પુસ્તક લખી કાઢવું પડે. આ લેખમાં તો આપણે કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દાઓ જ નોંધીશું.

આ વર્ષે ચૌદ વર્ષ પૂરાં થવા ઉપરાંત બે મહત્ત્વના સંજોગો પણ ઊભા થયા છે: (૧) આપણે લોકશાસનની વ્યવસ્થા કરવા માટે ચાર પ્રકારની ધારાસભાઓ સ્થાપી છે: કેન્દ્રમાં બે, લોકસભા અને રાજસભા તથા ઘણાં સ્થાનિક રાષ્ટ્રોમાં બે—એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલો. આમ કરવાને માટે આપણે આખી પ્રજાના મત લેવાને માટે બે સામાન્ય ચૂંટણીઓ કરીને દશ વર્ષ સુધી સ્વશાસનનાં સારા માઠા અનુભવો મેળવ્યા છે; અને (૨) કરોડો નહીં પણ અબજો રૂપિયા ખર્ચીને બે પંચવર્ષીય યોજનાઓનો લાભ મેળવ્યો છે.

આ બબ્બે પંચવર્ષીય યોજનાઓ, દશ વર્ષના મીઠાખાટા કે કડવા સ્વશાસનને અંતે આપણી પ્રજાની હાલત, સ્થિતિ, કેવી છે તેના તરફ આપણે નજર નાખીએ—આ નજર કોઈ પણ જાતના પક્ષીય પૂર્વગ્રહો વિનાની અને એક તટસ્થ નાગરિકની હોવી જોઈએ.

(૧) કુસંપ અને ફાટફૂટ

સૌથી પ્રથમ આપણા લક્ષમાં આવે છે પ્રજામાં કુસંપ અને રાક્ષસી ફાટફૂટ. રાક્ષસી એટલા માટે કે આ કુસંપને કારણે જ લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પરદેશથી ચઢી આવેલા મુસ્લિમોનો સામનો કરી શકયા નહીં, અને અહીં પરદેશીઓનું રાજ્ય સ્થપાયું. હિંદીઓ તરીકે આપણને મોટો વાંધો આ પરદેશીઓના ધર્મનો નહોતો, પણ એ નવા શાસકોની સતત ચૂસણનીતિનો તથા અન્યાયનો હતો. આટઆટલા કડવા અનુભવો થવા છતાં આપણે બ્રિટિશરોની સામે પણ એકત્ર થઇને લડી શકયા નહીં. એકંદરે ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષો સુધી પરતંત્રતાંના કડવા ઘૂંટડા ભર્યા પછી આપણે સંપ સાધી શકયા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું.

આજે આપણા દેશમાં સર્વત્ર કુસંપ જોવામાં આવે છે.

ભાષાવાર પ્રાંતિની રચનાના પ્રશ્ને આપણું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું છે. આજે આ પ્રશ્નનું ભયંકર સ્વરૂપ પંજાબ અને આસામમાં નિહાળી શકાય છે.

કોમવાદનો પ્રશ્ન દેશના ભાગલા પછી ઠંડો પડયો હતો તે કોંગ્રેસી પક્ષે કેરળામાં જાગૃત કર્યો પછી મુસ્લિમ લીગ, જનસંઘ, હિંદુ મહાસભા અને રાષ્ટ્રિય સેવક સંઘ (R. S. S.)ને જગાડી ગયો છે. જે હિંદી નાગરિકો દિલ્હીમાં હાલ ભરાયેલી મુસ્લિમ કન્વેન્શન અને જબલપુરનાં તોફાનોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમજ્યા નથી તે "મૂરખના સ્વર્ગ"માં વસે છે.

(૨) નેહરુનું વર્ચસ્વ

એ હકીકત કબૂલ કરવી ગમતી નથી પણ એક તદ્દન નવી વાત લક્ષમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી કે હિંદી પ્રજામાં તથા કોંગ્રેસમાં દેશનેતા જવાહરલાલ નેહરુની જે જબરી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ઘટી ગઈ છે. આ વિષય તો બહુ લાંબી ચર્ચા માગે છે. કોન્ગ્રેસની છેલ્લી પરિષદમાં તેમજ મહાસભાની મહાસમિતિની છેલ્લી બેઠકમાં આ નવું તત્ત્વ નજરે પડ્યું હતું. અને વિશેષમાં હિંદી સરકારની પરદેશીનીતિ વિશે પણ સ્વદેશમાં તેમજ પરદેશોમાં નેહરુ (હિંદ દેશના મુખ્ય પ્રધાન)ની આબરૂ ઝાંખી પડવા લાગી છે.

આ પ્રશ્ન એક વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાનો નથી પણ ભારતદેશની પ્રતિષ્ઠાનો છે. મધ્ય પ્રાંતમાં નેહરુ વિરોધી જબરું આંદોલન જાગ્યું છે.

(૩) દેશની સિદ્ધિ

કોઇ રખેને એવું માને કે છેલ્લાં ચૌદ વર્ષમાં આપણે પ્રગતિ કરી નથી. દેશભરમાં ઠેરઠેર મોટા અને નાના ઉદ્યોગો શરૂ થઇ ગયા છે અને નવાં નવાં કારખાનાંઓમાં આપણા કારીગરોને ઉત્તમ તાલીમ મળી રહી છે. ૧૯૪૭માં આપણે કદી કલ્પ્યું હતું ખરું કે આપણા કારીગરો સુપરસોનિક એરક્રાફ્ટ બાંધી શકશે? શિક્ષણની બાબતમાં પ્રજાવર્ગની ભૂખ એટલી બધી જાગી છે કે સરકાર તેને પહોંચી શકે તેમ નથી! નવીનવી ઇજનેરી અને દાક્તરી કોલેજો નીકળ્યાં જ કરે છે તે છતાં પ્રજાવર્ગની માંગ વધારે છે. સરકારી નોકરીઓમાં હજારો નવી જગ્યાઓ પૂરાયાં કરે છે અને તે છતાં બેકારોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. આ તો થોડી બે ત્રણ વાતો જ અહીં નોંધી છે.

લોકશાહી શાસન

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે દેશમાં (૧) રાક્ષસી કુસંપ ફેલાઇ ગયો છે અને તે વધતો જાય છે, અને તે ઉપરાંત જે તત્ત્વો પ્રત્યાઘાતી છે તેનું જોર દિનપ્રતિદિન વધતુ જાય છે. બીજું (૨) આપણી નેતાગીરીની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી હોય એવું દેખાય છે.

હવે આપણે જોઈએ કે આપણે હિંદમાં લોકશાહી રાજ્યસત્તા સ્થાપવાનું આપણા પવિત્ર બંધારણમાં ઠરાવ્યું છે તેનો અમલ કેવી રીતે થાય છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતી વખતે એક મહત્ત્વની બાબત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જે પ્રજામાં પ્રાંતવાદનું તથા નાત-જાત-કોમવાદનું જોર ઠીક જામ્યું હતું ત્યાં દશ-પંદર વર્ષમાં લોકશાહીનું નવું માનસ જાદુથી આવવાનું નથી. એ નવું માનસ તો લાંબી પ્રક્રિયાને અંતે આણી શકાય. પણ તે છતાં, પ્રજાના માનસમાં સમાનતા, મતાંતર વિશે સહિષ્ણુતા અને આદર તથા સમાધાનવૃત્તિ વગેરેના ગુણો ખીલવવાના સતત પ્રયત્નો સહાનુભૂતિથી કરવાના હોય. હિંદના કયા પ્રાંતમાં આવું વાતાવરણ રચવાના પ્રામાણિક પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે?

વિચાર કરો સંપૂર્ણાનંદ-ગુપ્તા પ્રકરણનો, મધ્યપ્રદેશના જબલપુર તોફાનો, કૈરોન અને તારાસિંહ પ્રકરણનો, આસામના તોફાનનો. પણ જો આપણે આપણા પોતાના ઘર તરફ નજર નાખીશું તો જણાશે કે ત્યાં તો ડિક્ટેટરશાહી સ્થાપવાનો કોઈક પ્રયાસ થઇ રહ્યો છે: એક જ વિચારસરણી અને એક જ આગેવાન. એ આગેવાન કહે તે સાચું, બાકીનું બધું ખોટું, એક જ વિધાન એક જ આગેવાન—શું આ લોકશાહીનો માર્ગ છે?

છેવટે

આમ આપણે માત્ર ત્રણ મુદ્દાઓ તપાસી ગયા. હવે અંતમાં આપણી પ્રજાની સાચી સ્થિતિ વિશે એક લેખ આજે સવારે જ મારી નજરે ચઢ્યો છે તેમાંથી થોડા ટૂંકા ઉતારો

કરીને આ લેખ પૂરો કરું છું. ભારતની પ્રજાના ૮૦ ટકા જેટલાં મનુષ્યો ગામડાંઓમાં વસે છે. આખા દેશમાં ૮ કરોડ કુટુંબો છે તેમાંથી ૬૬ કરોડ કુટુંબો ગામડાંમાં રહે છે. આ ૬૬ ગ્રામ કુટુંબોમાંથી ૧૬ દોઢ કરોડ કુટુંબો એવાં છે કે જેની પાસે નામ માત્રની પણ જમીન નથી.

આ કુટુંબોની આવક ૧૯૫૦-૫૧માં હતી તે ૧૯૫૬-૫૭માં વધવાને બદલે ઘટી છે—આ લોકો મજૂરી પર જીવે છે. ૧૯૫૦-૫૧માં તેમને વર્ષે ૨૭૫ દિવસ મજૂરી મળી હતી; ૧૯૫૬-૫૭માં ૨૩૭ દિવસ મળેલી. આમજનતાની અવનતિનું આ ચિત્ર છે.

ખેત-મજૂરોની તપાસ સમિતિના આ સરકારી આંકડા 'ભૂમિપુત્ર'માંથી લીધા છે.

જય સ્વાતંત્ર્ય!

આજ

જયાનન્દ દવે એમ. એ.

આજ ચારે કોર,
આજ આઠે પ્હોર,
કાન પડે છે જીવન-કવિતા કેરો કો' કલ શોર!
આજ પવન અનુકૂળ વહે છે,
આજ અનળ અનુકૂળ દહે છે,
ઋતુઓ સૌ અનુકૂળ રહે છે:
અવનિના અણુ અણુમાં આજે અનુકૂળતા કો' ઓર!
આજ હિમાલય હુંકૃ કરે છે,
રણ-વગડા સૌ કૂંખ ધરે છે,
ધરા અમૃતે કૂખ ભરે છે:
હૃદયે હૃદયે નર્તન કરતો આજ મુદાનો મોર!
આજ અક્ષણુ અક્ષર ઘૂંટે છે,
રસ-વલ્લીનાં ફૂલ ચૂંટે છે,
સૌ લોકોત્તર લ્હાવ લૂંટે છે:
ઓથારોની નિશા આથમી, ભયો શાંતિનો ભોર!
આજ ભરતની ભવ્ય ભોમમાં,
સાગર—સરિતા—સૂર્ય—સોમમાં,
જન-ગણ-મનનાં રોમ-રોમમાં,
નવ-જીવન ને નવ-ચેતનનો અણદીઠ વ્યાપ્યો દોર!
આજ ચારે કોર,
આજે આઠે પ્હોર,
મુક્તિ કેરી મંગળ મોસમ મ્હોરી ઝાકઝમોળ!

ચણનાર અને રંગનાર—ઘરનો અને સમાજનો

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ

કડિયો ચણવાની ક્રિયા કરે છે. આ ક્રિયા નીચેથી ઉપર થાય છે. એમાં વપરાતી દરેક ચીજ એની નીચેની ચીજ ઉપર આધાર રાખે છે; અને પોતે, ઉપરની ચીજનો આધાર બને છે. ચણતર ઇંટ–ચૂનાનું હોય તો સૌથી નીચે જે ઈંટ મુકાય તેણે તેની ઉપર જે ઇંટ મુકાય તેનું વજન ઝીલવાનું હોય છે; અને બીજીએ ત્રીજીનું ઝીલવાનું હોય છે. પરિણામે, પહેલીએ બીજીનું અને એની ઉપર જેટલી હોય તે બધીનું ઝીલવાનું હોય છે; બીજીએ ત્રીજીનું અને એની ઉપર જેટલી હોય તે બધીનું ઝીલવાનું હોય છે; અને આમ પરંપરા ચાલે છે. મતલબ કે ચણતર જેટલું ઊંચું તેટલો મજબૂત એનો પાયો હોય છે. એમ ન હોય તો ચણતર તૂટી પડે.

આમાં, સૌથી નીચેની ઇંટે સૌથી વધુ ભાર ઝીલવાનો હોય છે એટલે સૌથી વધારે એને કચરાવાનું હોય છે. એ ઇંટ બહુ જ સારી રીતે ગોઠવાયેલી હોવી જોઈએ. જો પાયો વાંકો હોય તો ઉપરનું ચણતર પણ વાંકું થાય. એટલે તો ચણતી વખતે કડિયો વારંવાર ઓળંબો મૂકીને જુએ છે કે ચણતર વાંકું તો જતું નથી ને?

ચણતર સ્વાવલંબી છે. એ પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે. પરિણામે દેખાવમાં ગમે એટલું ખડબચડું હોય અને ગમે એ રંગનું હોય છતાં, પાયો પાકો હોય તો પડી જવાનો ડર એને હોતો નથી.

× × ×

રંગનારો ચણતરને રંગવાની ક્રિયા કરે છે. આ ક્રિયા ઉપરથી નીચે થાય છે. ઇંટ–ચૂનાનું ચણતર રંગવું હોય, લાકડાનું બાંધકામ રંગવું હોય, લોખંડનો થાંભલો રંગવો હોય–ગમે એ રંગવું હોય પણ એ રંગવાની ક્રિયા, ચણતરથી ઊલટું, ઉપરથી નીચે થાય છે.

એ ક્રિયા કેટલેક અંશે જેના ઉપર એ થાય છે તેના પોષણ માટે થાય છે. લાકડાને ઊધઈ ન લાગે અને લોખંડને કાટ ન લાગે એ હેતુથી એને રંગવામાં આવે છે.

પરન્તુ મોટા ભાગે તો, રંગવાની ક્રિયા, જેના ઉપર એ કરવામાં આવે છે તેની એબ ઢાંકવા માટે થાય છે, અગર તે હોય એના કરતાં વધુ સારું દેખાય એ માટે થાય છે. એ, ઇંટ–ચૂનાના ચણતરની કદરૂપતા અગર ખડબચડાઈ ઢાંકે છે અગર ઘટાડે છે, અને જો કોઈ ડાઘા પડ્યા હોય તો તે ઢાંકે છે—પોતાનાથી પડ્યા હોય તે પણ ઢાંકે છે.

એનું કામ, આંખને સારું લાગે એ મુજબ બધું બતાવવાનું હોય છે. જેના ઉપર એ ક્રિયા થાય છે તે કેવું છે એની સાથે એને સંબંધ નથી. બાંધકામને, કપડાંને, ફર્નિચરને, શરીરને વગેરેને રંગ લગાડવામાં આવે છે ત્યારે એની પાછળ હેતુ એક જ હોય છે—ઉપરથી સારું દેખાડવાનો અને આંખને ગમે એવું બનાવવાનો.

આનાથી એબ—દૂષણ—ઢંકાય છે; દેખાવમાં જે ત્રુટી હોય તે છુપાવી શકાય છે. ખરેખર જે હોય છે તેના ઉપર આવરણ ચઢાવવામાં આવે છે, અને ખરેખર જે નથી તે નજર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

× × ×

આ ક્રિયા, ઉપરથી નીચે જ થઈ શકે. એ, કોઈ દિવસ નીચેથી ઉપર થઈ શકે જ નહિ. એટલે જ્યારે કેવળ દેખાવ કરવાનો હોય, સત્યને છુપાવવાનું હોય, અને અસત્યને સત્ય તરીકે દેખાડવાનું હોય ત્યારે એ ક્રિયા ઉપરથી જ થાય છે. નીચેનાનું એ કામ નહિ—એનું એ ગજું નહિ; એ એની શક્તિ બહારનું હોય છે. પણ ઉપરવાળામાં એ શક્તિ હોય છે અને આવડત હોય છે અને એને અનુકૂળતા પણ હોય છે. ધર્મના, સમાજના કે રાજ્યના ઉપલા થરના માનવીઓ જ આ—રંગવાનું—કરી શકે. એ જે કરે તે સત્તર આની માનવાનું, એ જે કરે તે બધાના ભલા માટે કરે છે એમ માનવાનું અને એ જે કરે તે લોકકલ્યાણ માટે છે એમ માનવાનું. માર્ગદર્શન માટે સમાજ એમના તરફ જુએ અને એમનું અનુકરણ કરે.

મોટા રંગાય એટલે પછી નાના પણ રંગાય અને રંગ જેમ નીચે ઊતરે તેમ વધુ અને વધુને રંગતો જાય—વધુ અને વધુને ઢાંકતો જાય.

ઉપરવાળાથી, આની વિરુદ્ધ કાંઈ કહેવાય તો નહિ જ કારણ કે રંગ ઉપરથી આવે છે. રંગવાનું શરૂ થયું એટલે નીચે જ જવાનું રહ્યું નીચે ગયા વિના—પડ્યા વિના—એનો છૂટકો નથી. અને આ પડતીમાં જેટલા વધુ રંગાય તેટલું સારું. કારણ કે તો જ બધા સરખા દેખાય.

આ ક્રિયામાં શરૂઆત કરનારે કાંઈ કરવાનું હોતું નથી. કેવળ પોતે રંગાય એટલે બસ. બીજા રંગાનારનો, એના ઉપર આધાર નથી. એ તો આપોઆપ જ રંગાય છે. એટલે, પ્રથમ રંગનારમાં મજબૂતાઈ હોય, બીજાઓનો ભાર ખમવાની શક્તિ હોય, એવા કશાની જરૂર હોતી નથી.

× × ×

બંધકામમાં, ચણનાર અનેને રંગનાર—બન્ને સ્થાન હોય છે: પાયો મજબૂત થાય, ઉપરનું ચણતર મજબૂત થાય, અને એમ આખું બાંધકામ—ઘડતર—મજબૂત થાય એ ભાવના અગ્રસ્થાને હોય છે. સાથેસાથે બાંધકામ સારું અને સુશોભિત દેખાય એ પણ આવકારદાયક ગણાય છે. પણ સાચા બાંધનારના મનમાં આ, દેખાવની બાબત ગૌણ હોય છે એનું મુખ્ય ધ્યાન ચણતર ઉપર હોય છે.

× × ×

સમાજને સાચા અર્થમાં બાંધનાર-ઘડનાર-પણ આમ જ વર્તે છે. એ, બહારના દેખાવને ગૌણ માને છે. એનું ધ્યાન સમાજના ચણતર-ઘડતર તરફ વિશેષ હોય છે. વ્યક્તિ, સમાજનું અંગ છે: સમાજ વ્યક્તિઓનો બનેલો છે. એટલે વ્યક્તિના ઘડતરમાં સમાજના ઘડતરનો સમાવેશ થાય છે. આ દિશાએ વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય તરફ એ વિશેષ ધ્યાન આપે છે.

આ ક્રિયામાં એ પોતે પોતાની જાતને જ પાયો બનાવી દે છે. પોતે બીજાનો ભાર ઝીલવા તૈયાર થાય છે. એ સમજે છે કે જો હું પાયામાં હોઈશ તો જ ઉપરના થર ટકી શકશે. એટલે એ પોતે જ દટાય છે—શૂન્ય બને છે. નીચામાં નીચા થર સાથે ભળે છે. એનું જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. એનું સુખદુઃખ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. સારા થવાનું કહીને જ એ અટકતો નથી: સારા થવાનું શીખવે છે—પોતાના વર્તનથી શીખવે છે.

રંગવાની—બહારનો દેખાવ લાવવાની—ક્રિયાને આ ઘડતરની ક્રિયામાં જેટલે અંશે મદદરૂપ—પોષણરૂપ—થાય તેટલે અંશે,—અને તેટલે જ અંશે—એ અપનાવે છે. આંતરશુદ્ધિ સાથે બાહ્યશુદ્ધિ પણ હોય તો સારું એમ કહી બહારની ચોખ્ખાઈ માટે પણ એ આગ્રહ રાખે છે. સાચું બોલવું પણ મીઠાશથી બોલવું એમ એ કહે છે.

પણ કેવળ બાહ્યશુદ્ધિ અગર કેવળ મીઠાશ માટે એ આગ્રહ રાખતો નથી. કારણ, એકલી બાહ્યશુદ્ધિમાં અગર એકલી મીઠાશમાં તો છેતરપિંડી જ રહેલી છે. કેવળ ભગવાં પહેર્યોથી ભગવાનના ભક્ત બનાતું નથી અને કેવળ ધોળાં પહેર્યોથી ગાંધીના માણસ બનાતું નથી. જે ભગવાંમાં કે જે ધોળામાં સાદાઈ ન હોય, નમ્રતા ન હોય, વિનય ન હોય; જે ભગવાંમાં કે જે ધોળામાં હરામખોરી, જૂઠ, ભય, ત્રાસ, અનીતિ, અહંકાર વગેરેને સ્થાન હોય—કેટલીક વખતે તો માનભર્યું સ્થાન હોય—ને ભગવાં કે તે ધોળાં અધમતાનાં પ્રતીકરૂપ બને છે, કેવળ રંગરૂપ બને છે, કેવળ એમ ઢાંકનાર બને છે. સમાજને ઘડનારનો દાવો કરનાર જ્યારે આમ કરે છે ત્યારે એ, બીજાને છેતરે છે અને પોતાની જાતને પણ છેતરે છે; પોતે પડે છે અને બીજાને પણ પાડે છે.

卐

જય વિજય

પૂજાલાલ

જય વિજય વીર! તારો જ વિશ્વે વિજય!
જબર હો જુદ્ધ જીવન ભલે,
ઘા પડે મસ્તકે પલપલે;
વિકટ વૈરીતણા વાઢને વાઢતો,
વીર! વધતો જ રે'જે સદાયે અભય!
વિઘ્નના વંશમાં વહ્નિ વસમો બની,
પ્હાડ પર ઘોર–વર્ષા બની વજ્રની,
ઝૂઝ ઝંઝાનિલોને ઝપાટે જડો
શત્રુઓનાં વનોની ઉખેડી અદય!
ક્ષુદ્રને ના કદી ખોજતો,
રુદ્રથી યે ડરી ના જતો;
ભવ્યનો ભવ્ય ભોગે જ ભેટો થતો;
કાયથી કંપ! હૃદય લક્ષ્યનો લય!
ના ગયા હોય જ્યાં કોઈયે જા તહીં,
પરમ પદ પામ, ન વિરામ બીજે કહીં;
શોણિતે શોભતો, ઓજથી ઓપતો,
ધ્યેય ધામે જઈ રાજ આનંદમય!
ધીર ગંભીર વર વીર! તારો વિજય!

卐

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

વર્ષ દરમ્યાન

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

ખાસ અંકો અપાય છે.

લવાજમ રૂા. ૬-૮-૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* શ્રી. કાન્તિલાલ ગાંધી લિખિત "વિલાયતની વાતો" દર અંકમાં અપાય છે. આટલું વિગતભરપૂર અને મનોરંજક શૈલીમાં લખાયેલું પ્રવાસવર્ણન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નૌકાડૂબી	૧-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૩-૦-૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૮-૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
લગ્નસુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૪-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	ગાંધીકૂચ [આલ્બમ]	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૦-૦-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૮-૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦-૦	ક્રિકેટની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૨૮

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

સ્વજન પ્રત્યે ખેંચાણ અને પક્ષપાત એ માનવસ્વભાવની કેવી અજબ ખાસિયત છે! વિશ્વબંધુત્વની ભાવના તેના વિશાળ અર્થમાં કેળવ્યા પછી પણ આપણા મનમાંથી પારકા અને પોતીકાના ભેદ સાચેસાચ તો ભૂંસાતા નથી જ. સ્વજન વિશેનો આપણો ખ્યાલ પણ કેટલો બધો સાપેક્ષ છે! જે વ્યક્તિ મુંબઈ કે અમદાવાદમાં આપણી સામેથી હજાર વખત પસાર થવા છતાં આપણું ઓળખાણ કરવા જરાયે આતુર હોતી નથી તે જ વ્યક્તિ લંડન કે પેરીસમાં એકાએક અથડાઈ પડે છે ત્યારે ગાઢ મિત્ર પણ બની જાય છે—બન્નેને એકબીજા પ્રત્યે સ્વજન જેવું ખેંચાણ સ્વદેશમાં થતું નથી પરંતુ પરદેશમાં થાય છે! માનવચેતનાની આ કેવી વિચિત્ર પ્રક્રિયા છે! કુટુંબના સાંકડા વર્તુલમાં હોઇએ છીએ ત્યારે પિત્રાઇ કરતાં પોતીકાં બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે ખેંચાણ રહે છે; પણ જેમ જેમ મોટાં વર્તુલોમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ પિત્રાઈ, જ્ઞાતિબંધુ, સમાનધર્મી, સમાનભાષી, એક જ ગામના વાસી, એક જ પ્રાંતના વાસી, એક જ દેશના વાસી, પાડોશી દેશના વાસી—એમ ઉત્તરોત્તર દૂરના સંબંધીઓ પણ નિકટના લાગવા માંડે છે! 'સ્વજન કોણ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્થળ અને કાળ મુજબ ફરતો રહે છે! આનું નામ જ માયાજાળ!

આ માયાજાળનું આશ્ચર્ય વિલાયતમાં ખૂબ ખૂબ અનુભવવા મળ્યું. લંડનમાં શ્રીમતી હસુબહેન પરીખને ત્યાં મહાગુજરાતની મોજ માણી હતી તેનું વર્ણન હું પત્ર નં. ૧૧માં કરી ગયો છું. ત્યારબાદ માન્ચેસ્ટરમાં 'સ્વજનો'નો ભેટો થવાના અનેક પ્રસંગો સાંપડયા. ત્યાં આગળ તો મદ્રાસી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, કાશ્મીરી કે પાકિસ્તાની એ બધા જ સ્વજનો જેવા લાગે છે અને પહેલી મુલાકાતે જ નિકટ આવી જાય છે. "એમ કરોને, સાંજે આપણે ત્યાં જમવાનું રાખોને. નિરાંતે વાતો કરીશું" એવો જ અંતરનાદ દરેક પ્રસંગે સંભળાતો હતો.

માન્ચેસ્ટરમાં રહેવા-ગયા બાદ આઠ દિવસની અંદર જ તા. ૨૮મી એપ્રિલ ૧૯૫૮ના દિવસે મારી ઉપર લેબોરેટરીમાં એકાએક એક ટેલિફોન આવ્યો. મુંબઈ છોડયા બાદ પહેલી જ વાર ગુજરાતી અવાજ સંભળાયો: "કેમ કાન્તિભાઈ, ઓળખો છો કે? હું ચંદુલાલ...... નહિ ઓળખ્યો? હું સી. એમ. શાહ! તમારા મામાના પુત્ર કુંદનભાઈ શ્રોફનો હું દોસ્ત થાઉં! મીઠાપુરમાં તાતા કેમિકલ્સમાં હું એન્જીનિયર છું. ઈંગ્લેન્ડ, કોન્ટીનન્ટ, અમેરિકા અને જાપાનની ટુર ઉપર નીકળ્યો છું અને મને ખબર પડી કે તમે અહીંઆં છો. આજે સાંજે મારી સાથે જમવાનું રાખો. હું બુકલેન્ડમાં નોર્મન હર્સ્ટ હોટલમાં ઊતર્યો છું. સાંજે સાડા ૭ વાગ્યે આવી પહોંચો."

ચંદુભાઈ આમ મુંબઈમાં મને બેત્રણ વખત રસ્તામાં ઊભા ઊભા મળેલા ખરા, પરંતુ ખરી નિકટતા તો માન્ચેસ્ટરમાં જ થઈ! સાંજે હું તેમની હોટલમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેઓ

હાજર જ નહોતા! પોણા કલાક બાદ તેઓ "વેરી સોરી" કરતા હોટલમાં પ્રવેશ્યા અને બોલ્યાઃ "હું તો યાર આજે ખરેખરો ભૂલો પડી ગયો! ઊંધે રસ્તે જ ચઢી ગયોઃ અહીંના રસ્તા બહુ જ અટપટા છે. ચાલો, પહેલાં જમી લઇએ." જમ્યા બાદ અમે ખૂબ વાતો કરી— નિકટના સ્વજનની જેમ. ભારતમાં સીવડાવેલા તેમના સૂટ વિલાયતમાં 'નાપાસ કરવાથી' બીજા નવા લઈને પેલાને પારસલથી ભારત પાછા રવાના કરી દીધા એટલે સુધીની નિકટ વાતો પણ તેમણે કરી. ખાનપાનમાં કેવા કેવા ફેરફારો કર્યા, ભારતથી કેવી કેવી ભેટની વસ્તુઓ લાવ્યા, શું શું જોયું અને કયાં કયાં હજી જવાના છે એ બધા વિશે વિગતવાર વાતો કરી. રાત્રે સાડાદસ વાગ્યે અમે છૂટા પડયા કારણકે બીજે દિવસે સવારે તેમને બર્મિંગહામ જવાનું હતું.

ત્યારબાદ ઓગસ્ટ મહિનામાં ઉપરાછાપરી 'સ્વજનો'નો ભેટો થવા માંડયો. શુક્રવાર તા. ૮મી ઓગસ્ટે ઓફિસના કેન્ટીનમાં લંચ વખતે દૂરથી એક ભારતી ચહેરો મને તથા ભાઈ પદ્મનાભનને દેખાયો. ખેંચાણ અન્યોન્ય થયું અને પેલા ભાઇ અમારી સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. તેમણે પોતાનું ઓળખાણ આપ્યુંઃ "મારું નામ ડૉ. પ્રેમનાથ પંડિત. હું અહીંની એન્થ્રાકવીનોન રીસર્ચ લેબોરેટરીમાં ઓફિસર તરીકે જોડાયો છું અને હવે અહીં જ રહેવાનો છું. અહીંના ઉપનગર ચીડલીમાં મેં મકાન ખરીદ કર્યું છે. મારી પત્ની અને બેબી પણ અહીં જ છે. આવતી કાલે સાંજનું જમણ તમે બન્ને જણા અમારે ઘેર રાખો." અમે પણ અમારું ઓળખાણ તેમને આપ્યું. બીજે દિવસે એપોઇન્ટમેન્ટ મુજબ અમે પાંચ વાગ્યે ડીડસબરીથી ચીડલીની બસ પકડી અને હેલ્ફોર્ડ રોડના બાર્લો એવેન્યુ પર આવેલા ૩૦ નંબરના બંગલે પહોંચ્યા. તે વખતે ડૉ. પ્રેમનાથ માળીનો લેબાસ પહેરીને તેમના બાગનું ઘાસ 'મોઅર'થી કાપી રહ્યા હતા. "આઈએ, આઇએ" કરતાં તેમણે અમારું સ્વાગત કર્યું અને તેમનાં પત્ની ઇંદિરાદેવી તથા બે વર્ષની નાની બેબીનું ઓળખાણ કરાવ્યું.

ડૉ. પ્રેમનાથ પંડિત મૂળ કાશ્મીરના છે પણ મુંબઈમાં બી. એસસી. (ટેકનોલોજી) અને પીએચ. ડી. સુધી અભ્યાસ કરીને ૧૯૫૪માં લીડ્ઝ આવેલા અને ત્યાંથી ફરી પાછી પીએચ. ડી.ની ડીગ્રી લીધા બાદ આઇ. સી. આઈ.ની માન્ચેસ્ટરની રીસર્ચ લેબોરેટરીમાં ઓફિસર તરીકે જોડાયા છે. તેમનાં પત્ની ઇંદિરાદેવી લખનૌ યુનિવર્સિટીનાં એમ. એ. છે. માન્ચેસ્ટરમાં તેમણે નવું જીવન શરૂ કર્યું છે.

ડૉ. પંડિતે રેડિયોગ્રામ ઉપર ભારતીય સંગીતનો ચુનંદો રસથાળ વહેતો કર્યો: સાયગલ, આત્મા, પંકજ મલ્લિક, કાનનબાળા, તલત મહમૂદ, લતા, રફી, રવિશંકર, ગજાનનરાવ જોશી. પેટ ભરીને જમો તમારાથી વિખૂટું પડેલું આ મધુર સંગીત અને પેટ ભરીને જમો તમારાથી વિખૂટો પડેલો મઘમઘતા દિલ્હીના ચોખાનો ભાત, ગરમ મસાલાવાળું શાક, વટાણા, ખીમો, કેમો અને જેલી. છરી કાંટા બાજુએ રાખીને આંગળાંથી સબડકો મારવાની અહીં છૂટ છે. ભોજન એવું સ્વાદિષ્ટ નીકળ્યું કે એક દાણો પણ વધ્યો નહિ!

ઇંદિરાબહેને તેમનું સુંદર ઘર અમને વિગતવાર બતાવ્યું. રસોડામાં અદ્યતન સાધનો વસાવ્યાં છે—વોશિંગ મશીન, ઇલેક્ટ્રીક સગડી, કૉફી ફિલ્ટર, પ્રેશર કુકર વગેરે વગેરે. વિલાયતના જીવન વિશે તેમનો કેવો અભિપ્રાય છે એમ મેં પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે

"અહીં નોકર ન હોવાથી સમગ્ર પ્રજાનું જીવન ભારત કરતાં તદ્દન જુદી જ રીતનું ઘડાયેલું છે. અહીં બધા જ 'મેટર ઓફ ફૅક્ટ' બનતા જાય છે. સ્નેહ અને ઊર્મિ અદશ્ય થતાં જાય છે. યંત્રવત્ શિષ્ટાચાર કરે છે. ટૅકોર્ટક રસોઇ રાંધે છે તેથી અચાનક આવનારને તો તેઓ એક કોળિયો પણ ચખાડી શકતા નથી. અહીં એપોઇન્ટમેન્ટ વગર ખાલી 'ડ્રોપિંગ ઈન'ની જેમ તો કદાપિ કોઇ આવે કે જાય નહિ. આ પ્રથાના ફાયદા અને ગેરફાયદા બન્ને છે. પણ અહીં તો બધા પોતપોતાના કામમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેથી એકલતા એટલી બધી સાલતી નથી. આવડું મોટું ઘર ટીપટોપ રાખવામાં, રસોઇ કરવામાં, કપડાં વાસણ ધોવામાં, બેબીને સંભાળવામાં અને બાગનું ઘાસ કાપવામાં તથા કોબીચ, કોલી ફ્લાવર, ફૂલો વગેરે ઉગાડવા કરવામાં આખો દિવસ ક્યાં જાય છે તેની ખબર જ પડતી નથી. છતાં સ્વજનોને મળવાની ઇચ્છા તો તીવ્ર રહે છે જ. આટલું ઊંચું જીવનધોરણ નભાવી શકાય તેવી નોકરી ભારતમાં મળી જાય તો તો અમે પાછા ભારત જવાનું જ પસંદ કરીએ. જીવવાની ખરી મઝા તો ભારતમાં જ છે--પણ જીવનનું ધોરણ ઊંચું મળે તો જ!"

આવી અનેક વાતો સ્વજનની જેમ કરીને અમે રાત્રે અગિયાર વાગ્યે પ્રેમનાથ અને ઇંદિરાદેવીની રજા લીધી. આ વાતો પરથી સ્પષ્ટ સમજાયું કે પરદેશમાં સૌ કોઇને સ્વજનોને મળવાની ઉત્કંઠા કેટલી તીવ્ર હોય છે. પોતાના દેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ મળે તેને સ્વજન માનવાનું મન ઘણાખરાને હોય છે જ. તેથી પરદેશમાં સ્વદેશની વ્યક્તિ સાથે ઓળખાણ કરવાનું ઘણું સહેલું થઇ પડે છે. સ્વદેશમાં સુદ્ધાં પરપ્રાંતમાં જઈએ છીએ ત્યારે પોતાના પ્રાંતની વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ આવું જ ખેંચાણ થાય છે. તાજેતરમાં શ્રીનગરમાં વડોદરાવાળા ડૉ. પ્રાણલાલ નાણાવટીના પુત્ર શ્રી શનિ અને તેમનાં પત્ની ડૉ. તારાબહેન (ડૉ. કુંવરજી નાયકનાં પુત્રી)નો ભેટો એકાએક થઈ ગયો. તેઓ ખારમાં જ રહે છે અને અનેક વખત લોકલ ટ્રેનમાં દેખાય છે પરંતુ અમારે મુંબઈમાં કદાપિ વાતચીત થઈ નહોતી. શ્રીનગરમાં તો નજર મળતાંમાં જ ઓળખાણ થઇ ગઇ અને તેઓ ઊતર્યાં હતાં તે ગવર્નમેન્ટ હોટલના રૂમમાં જઇને અમે ખૂબ વાતો પણ કરી આવ્યાં અને તેમનું સુગંધી સોપારી પણ ખાઇ આવ્યાં!

ડૉ. પંડિતને ઘેર જમી આવ્યા તેથી આનંદ તો ઘણો થયો. તેને બીજે દિવસે હું પત્ર નં. ૨૪માં જેમના વિશે લખી ગયો તે અંધ વિદ્વાન શ્રી. ફૂટનો પરિચય થયો તેથી પણ ઘણો આનંદ થયો છતાં બે દિવસ બાદ જ એટલે કે તા. ૧૨ મી ઓગસ્ટે મારી ઉપર તેમ જ શ્રી પદ્મનાભન ઉપર 'હોમસિકનેસ'નું એવું જબ્બર મોજું ફરી વળ્યું કે તે દિવસે મેં પત્ર નં. ૭ માં રજૂ કરેલું પેલું 'હોમસિકનેસ' વિશેનું કાવ્ય ચીતરી કાઢ્યું: આપણે વિશ્વબંધુત્વની ગમે તેટલી બાંગો પોકારીએ છતાં સ્વજનોના મેળાપની જ્યારે ઇચ્છા જાગે છે ત્યારે આપણને વિશ્વબંધુત્વ ખપતું નથી, પરદેશીની પ્રીત ખપતી નથી, પોતીકનો પ્રેમ જ ખપે છે. હવે પોકાર ઊઠ્યો ભારતીય વાતાવરણમાં જવાનો.

૧૫ મી ઓગસ્ટ : સ્વાતંત્ર્ય-દિન

પંદરમી ઓગસ્ટનો મંગળ સ્વાતંત્ર્યદિન આવી પહોંચ્યો અને મેં તપાસ શરૂ કરી કે માન્ચેસ્ટરમાં આ દિનની કશી પણ ઉજવણી છે ખરી કે નહિ! બોમ્બે રેસ્ટોરાંમાં હિંદી ભોજન કરવા ગયો પણ ત્યાંનાં લોકોએ તો કહ્યું કે આજે સ્વાતંત્ર્યદિન છે તેની જ કોને

ખબર છે! પણ પછી પીકેડીલીમાં ચાલતાં ચાલતાં સામેથી શ્રી સુબોધ પ્રકાશ સપ્રા નામના એક હિંદી વિદ્યાર્થીનો મેળાપ થયો અને અમે વાતે ચઢયા. તેમણે તો હોમસિકનેસનો વિષાદ વધી જાય તેવી વાતો કરવા માંડીઃ "ક્યા બતાઉં યાર, હું તો રોજ થોડું થોડું રડી લઉં છું! હવે તો દિલ ઘેર જવા તલપાપડ છે. વિલાયતનો મોહ દૂરથી જ હોય છે. અહીં આવ્યા પછી આ દુનિયા સ્નેહહીન, શુષ્ક, બનાવટી, દંભી અને ઉપરછલ્લી લાગે છે. આપણો દેશ ભલે ગરીબ છે છતાં ત્યાં માતાપિતા, ભાઈ બહેનો વગેરેનો સ્નેહ જીવનને લીલુંછમ રાખે છે. અહીંની મોંઘવારી અને ફિક્કો ખોરાક મારી નાખે છે. કપડાં જાતે ધોવાં પડે છે, સામાન જાતે ઊંચકવો પડે છે. અંતરની વાત કહેનાર કે સાંભળનાર અહીં કોઈ નથી." આમ વાતો કરતાં કરતાં અમે એક રેસ્ટોરાંમાં ગયા અને બેત્રણ કપ કોફી પીને સ્વાતંત્ર્યદિન ઊજવ્યો. કશે પણ રાષ્ટ્રધ્વજનાં દર્શન ન થયાં કે છાપાંઓમાં પણ આપણા દેશ વિશેની એક પણ લીટી વાંચવા ન મળી. સરખી હાલતના બે હિંદીઓએ ભેગા મળીને કોફી પીને સ્વાતંત્ર્યદિન ઊજવ્યો! આ શ્રી. સુબોધ સપ્રા હવે તો ભારત પાછા આવી ગયા છે અને અમારી જ લેબોરેટરીમાં ટેકનિકલ ઓફિસર તરીકે જોડાઈ ગયા છે. પહેલી મુલાકાત વખતે ખ્યાલ પણ નહોતો કે અમે આગળ ઉપર 'કલીગ્સ' બનવાના હતા!

પંદરમી ઑગસ્ટના દિવસે સ્વાતંત્ર્યદિન બરાબર ઉજવી ન શકાયો તેનો વસવસો મનમાં રહી ગયો પરંતુ બીજે જ દિવસે ખબર પડી કે માન્ચેસ્ટરમાં છેક આવું અંધેર નથી. મૂળ વાત તો એ હતી કે પંદરમી ઑગસ્ટે શુક્રવાર હતો તેથી કોઈને પણ રજા નહોતી. આ કારણે સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણીનો મોટો કાર્યક્રમ રવિવાર તા. ૧૭મીએ ૬૪ જ્યોર્જ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ઇન્ટરનેશનલ કલબમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં સામેલ થવાનું આમંત્રણ મને શનિવારે ભાઈ નવીન ગાંધીએ આપ્યું. શ્રી નવીન ગાંધીનું ઓળખાણ શનિવારે સવારે જ થયું અને સાંજ સુધીમાં તો તેઓ નિકટના સ્વજન જેવા થઈ ગયા. આખો શનિવારનો દિવસ મેં તેમના ૩૩, રલેડ લેન, ડંકન રોડ ઉપર આવેલા નિવાસસ્થાનમાં જ વીતાવ્યો. આ સ્થળે જવાનું મૂળ આમંત્રણ તો આઈ. સી. આઈની લેધર લેબોરેટરીમાં તાલીમ લેતા એક ભાઇ શ્રી. નૂરાણીએ આપ્યું હતું અને તેમની સાથે રહેનારા સંખ્યાબંધ હિંદી અને પાકિસ્તાની ભાઈઓનું મને ઓળખાણ કરાવ્યું.

મધ્યાહ્ને અમે બધાએ સાથે ભોજન કર્યું. ભોજન પચરંગી હતું. નવીનભાઈ ભાત બનાવી લાવ્યા. ભાઇ નૂરાણી અને જનાબ મહંમદ ઈકબાલ મસાલેદાર શાક અને દાળ બનાવી લાવ્યા, મુસ્તાક અલી પાઉં અને માખણ લાવ્યા અને 'લૉ'નો અભ્યાસ કરતા ઘાનાના એક મિનિસ્ટરના પુત્ર ઇંડાં બાફીને લાવ્યા. એટલામાં ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એડમિનિસ્ટ્રેશનનો અભ્યાસ કરવા આવેલા કાનપુરના શ્રી. શ્રીવાસ્તવ અને બેંગલોરના શ્રી. રાવ આવી પહોંચ્યા. પૂરેપૂરું ભારતીય વાતાવરણ જામ્યું અને ભારતીય ઢબે આંગળાંથી ભોજન કર્યું, મધ્યાં પણ મુક્તકંઠે માર્યાં. બધાની વાતમાંથી એક હકીકત સ્પષ્ટપણે તરી આવતી હતી કે વિલાયત આવ્યા બાદ ત્રણ ચાર મહિનામાં જ વિલાયત આવતાં પહેલાં ભેજામાં ભરેલી ભ્રમણાઓનો ભાંગીને ભૂક્કો થઈ જાય છે. વિલાયતની મોહિની દૂરથી ડુંગરા રળિયામણા જેવી હોય છે, આવ્યા પછી થોડા મહીનામાં જ હોમસિકનેસ શરૂ થઇ જાય છે અને 'ચલો ભારત, ચલો

ભારત, હવે તો એ જ ગુંજન છે ' જેવી હાલત થઈ જાય છે! શ્રી. શ્રીવાસ્તવને તો હવે પંદર જ દિવસ બાદ ભારત પાછા ફરવાનું હતું છતાં તેટલા દિવસ કાઢવા પણ ભારે છે એમ કહેવા લાગ્યા—" જાણે આજે જ ઊડી જવાનું મન થાય છે! "

આખી બપોર બધાએ મન મૂકીને વાતો કરી. ચાના કપ ગણત્રીની બહાર પીવાવા લાગ્યા. સાંજે એક નજીકના બાગમાં ફરવા ગયા. ફરી આવીને પાછા ભોજન પકાવવા રસોડામાં ગયા. નવીનભાઈએ એક નવી જ સ્વાદિષ્ટ વાનગી દસ મિનિટમાં બનાવી દીધી. ગેસ ઉપર પેણી મૂકીને તેમાં માખણ ઓગાળી કાંદાની કાતરી નાખી કાંદાને કરમાવા દીધાં. પછી તેમાં સીલબંધ ટીનમાંથી કાઢેલા વટાણા, બટાકા અને ગાજરના ઝીણા ઝીણા ટુકડાનો અભિષેક કર્યો. આ બધું પાંચ મિનિટ રંધાવા દીધા બાદ તેમાં બે ઈંડાં ફોડીને ઉપરાની ખમણની જેમ વઘારી નાખ્યા અને છેલ્લે મીઠું, મરચું, જીરૂ, ધાણા અને આઠ દસ ઓંખો મરી ઉમેરીને એકરસ કરી નાખ્યા એટલે ડીશ તૈયાર! સ્વાદમાં મકાઈના ' કીસ ' કે ઘૂઘરાના ભરણ જેવી સ્વાદિષ્ટ આ વાનગી ખાઈને કંઈક અનોખી જ તૃપ્તિ અનુભવી. હોમસિકનેસ એકાએક શમી ગઈ. નવીનભાઈને જાણે સદીઓથી ઓળખતો હોઉં તેવું લાગવા માંડ્યું!

રાતના અગિયાર વાગી ગયા હતા છતાં અહીંથી ખસવાનું મન થતું નહોતું. ભાઈ શ્રીવાસ્તવે દરખાસ્ત મૂકી કે "હવે ચાલો બધા મારા મુકામ ઉપર, પાસેની ગલીમાં જ છે. હું સીતાર બજાવીશ અને તમે બધા સાંભળજો." જવાનું મન તો થઈ ગયું પરંતુ પછી ડીડસબરી જવાની બસ પકડવાની ફિકર થઈ. એ લોકોએ તો રાત ત્યાં જ રહી પડવાનો આગ્રહ કર્યો પરંતુ બીજે દિવસે સ્વાતંત્ર્યદિનના પ્રોગ્રામમાં શ્રી. શ્રીવાસ્તવના સીતાર-વાદનનું શ્રવણ કરવા મળવાનું જ હતું તેથી મેં ઘેર જઈને સૂઈ જવાનું જ પસંદ કર્યું. બીજે દિવસે વહેલો આવીશ એમ કહીને મેં બધાની રજા લીધી.

બીજે દિવસે બપોરે જમીને તરત હું પાછો નવીનભાઈને ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં બીજા પણ બે ત્રણ નવા હિંદી પાકિસ્તાની ભાઈઓનું ઓળખાણ થયું. ચાપાણી પીને બપોરે સાડા ત્રણ વાગ્યે અમે બધા નીકળ્યા તે ચાર વાગ્યે પીકેડીલી પહોંચ્યા અને ત્યાં નજીકમાં જ ૬૪ જ્યોર્જ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ઈન્ટરનૅશનલ ક્લબમાં આવ્યા. ઉપરના માળે આવેલા ક્લબના હૉલમાં માન્ચેસ્ટરના હિંદી વિદ્યાર્થીમંડળ તરફથી સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી થવાની હતી. અંદાજ હતો કે ૪૦ થી ૫૦ નરનારીઓ ભેગાં થશે પણ હકીકતમાં તો ૧૨૦ ભારતવાસીઓ આટલા નાના હૉલમાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં! માન્ચેસ્ટરમાં આટલાં બધાં સ્વજનો છે એ જોઈને હૃદય પુલકિત થયું. સાડીધારી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, મદ્રાસી, પંજાબી બહેનોએ નાસ્તાની રકાબીઓ વહેંચવા માંડી. સમોસા, કાંદાનાં ભજિયાં, સેવ, ચટણી, સેન્ડવીચ અને ચાનો પ્રોગ્રામ હતો પણ હાજરી સારી હોવાથી બધાનો ' ફ્લોટા ' અડધો થઈ ગયો! નાસ્તો પતી ગયા પછી પ્રોગ્રામ શરૂ થયો.

પ્રોગ્રામની શરૂઆત ધ્વજવંદનથી થઈ. ચૂડીદાર પાયજામા અને શેરવાણીમાં સજ્જ થયેલા હિંદી વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ શ્રી. સમ્મસે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો અને સૌ કોઈ હાજર રહેલાં પ્રેક્ષકોએ ઊભાં થઈને ધ્વજને સલામી ભરી. પછી એક બંગાળી સન્નારીએ સ્વાતંત્ર્-

સંગ્રામના શહીદોના સ્મારક આગળ પુષ્પાંજલિ અર્પી. શહીદોનું સ્મારક એક ટેબલ ઉપર 'કેનોટાફ'ના આકારનું ગોઠવેલું હતું. સ્મારક સ્તંભ પૂંઠામાંથી બનાવેલો હતો છતાં સુંદર લાગતો હતો. પૂંઠાના લીલા રંગના એક ખોખાં ઉપર સફેદ રંગનું નાનું ખોખું અને તેની ઉપર કેસરી રંગનો ઊંચો સ્તંભ ગોઠવીને આ સ્મારકની રચના કરવામાં આવી હતી. સૌ કોઇએ ઊભા રહીને બે મિનિટનું મૌન પાળી શહીદોને અંજલિ આપી. પછી ચાર ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનોએ સ્વતંત્ર ભારતની યશગાથાનાં મધુર ગીતો ગાઈ સંભળાવ્યાં. હાર્મોનિયમ, તબલા, સીતાર, વાંસળી, વાયોલીન અને એકોર્ડિયનની ઓરકેસ્ટ્રા સાથ આપી રહી હતી. માતૃભૂમિથી દૂર દૂર હોવા છતાં આ વાતાવરણે સૌ કોઇને તેની સમીપ લાવી મૂક્યાં.

શ્રી. સમ્મસે સુંદર પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું કે પરદેશમાં વસતા હિંદી ભાઈઓ મા-ભોમની તરક્કીનું લક્ષ્ય સદા પોતાના દિમાગમાં રાખીને જ બધાં કાર્યો કરે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પોતીકી એકલપેટી તરક્કી એ દેશની તરક્કી નથી. વિલાયત સુધી આવવા મળ્યું તે વ્યક્તિની ખુશનસીબી છે પરંતુ અહીં આવીને જે જ્ઞાન કે તાલીમ મેળવ્યાં છે તેનો લાભ સ્વદેશ પાછા ફર્યા બાદ આપણા ગ્રામસમાજને નહિ આપીશું અને કેવળ આરામ અને એશની જિંદગી જીવીશું તો આપણે જનતાના ફિટકારના જ અધિકારી બનીશું વગેરે.

શ્રી. સમ્મસના પ્રવચન બાદ પાકિસ્તાન વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ શ્રી સઝ્ઝાકે તેમના દેશબંધુઓ વતી ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય અખંડ અને અમર રહો એવી શુભેચ્છા દર્શાવી. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે પરદેશમાં જો આપણે ભારતી અને પાકિસ્તાની ભાઇબહેનો આટલી બધી આત્મીયતા અનુભવી શકીએ છીએ તો આપણી પોતાની જ ભૂમિ ઉપર શામાટે ન અનુભવી જોઈએ? બન્ને દેશની જનતા પરસ્પર પ્રેમ અને સંપથી શાંતિમય રીતે જીવવાનું ઝંખે છે અને આ ઝંખનાની આડે આવતા બધા જ અંતરાયોનો અંત લાવવાની જવાબદારી આપણી સૌ કોઈની છે.

ભાષણો પૂરાં થયા બાદ ગીતોની રમઝટ જામી. શ્રી. ઘોષે પંકજ મલ્લિકના જેવાં મીઠાં ગીતો ગાઈ સંભળાવ્યાં, શ્રી. ખનાએ 'મેરા જૂતા હૈ જાપાની', એક શીખબંધુએ 'પ્રીતમ આન મીલો' અને એક બંગાળી મંડળીએ રવીન્દ્ર સંગીત ગાઇ સંભળાવ્યું. શ્રી. શ્રીવાસ્તવનું સીતારવાદન પણ મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે તેવું હતું.

ગીતોનો પ્રોગ્રામ પૂરો થયા બાદ હિંદી ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મોનો પ્રોગ્રામ શરૂ થયો. ભારત નાટ્યમ્‌ની મુદ્રાઓ, હાવભાવ, સ્વર અને શબ્દની સમજણ આપનારી એક ફિલ્મ પૂરી થયા બાદ ૧૯૪૭ના માર્ચ માસમાં દિલ્હીમાં મળેલી એશિયન કોન્ફરન્સની ફિલ્મ બતાવવામાં આવી. બુલબુલે હિંદ સરોજિનીદેવીનો રણકો સાંભળી શ્રોતાઓની આંખો સજળ બની. દેશદાઝ જગાવનારી આવી ફિલ્મોની હજુયે કેટલી બધી જરૂર છે! ત્રીજી ફિલ્મમાં અજંતા અને ઇલોરાની ગુફાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવા મળ્યો. છેલ્લે, ૧૯૫૪ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે ફ્રેન્ચ સત્તાવાળાઓએ પોંડિચેરી ભારતને સુપ્રત કર્યું તેની ફિલ્મ જોવા મળી. ફિલ્મોનો પ્રોગ્રામ પતી ગયા બાદ સૌ કોઈએ રાષ્ટ્રગીત 'જનમનગણ અધિનાયક'નું સમૂહ જયગાન કર્યું અને પછી બધાં વીખેરાયાં.

વીખેરાતાં વીખેરાતાં પણ ઉત્સુકતાપૂર્વક અનેક ભાઇબહેનો એક બીજાંની ઓળખાણ કરતાં હતાં, ડાયરીમાં સરનામાં અને ટેલીફોન નંબરો નોંધી લેતાં હતાં. મુંબઇના એ

શ્રી. પથ્થરફોડ અને અમદાવાદના એક શ્રી. ગોવિંદલાલ શાહનું ઓળખાણ મને આ સ્થળે થઈ ગયું. કેટલાકનાં તો નામ પણ ત્યાં ને ત્યાં જ ભૂલાઈ ગયાં! શ્રી. શ્રીવાસ્તવના મોટાભાઈ ડૉ. શ્રીવાસ્તવ પણ ત્યાં હતા અને સહુ કોઈ તેમને લાડથી ‘દાદા’ કહીને બોલાવતા હતા. દાદાએ મને તેમને ઘેર મંગળવારે રાત્રે ‘રામધૂન’માં આવવાનું આમંત્રણ પણ આપી દીધું! માન્ચેસ્ટરમાં માત્ર સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી જ નથી થતી, રામધૂન પણ થાય છે એ જાણીને હું ખરેખરો ચકિત થઈ ગયો! સત્યનારાયણની કથા પણ જરૂર કોઈક સ્થળે થતી જ હોવી જોઈએ! જયભારત, જયહિંદ! અને છેલ્લે શ્રી સત્યનારાયણ દેવકી જય!

સ્વજન–મિલાપના આ ઉત્સવ બાદ તો પછી મને ઉપરાછાપરી નવાનવા હિંદી પાકિસ્તાની ભાઈઓનો ભેટો થવા માંડ્યો. શનિવાર તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટે હું પીનગહોન્ગ ચાઈનીઝ રેસ્ટોરાંમાં લંચ લઈ રહ્યો હતો તે વખતે મારા ટેબલ ઉપર જ બે ભાઈઓ આવીને બેઠા. મેં પૂછ્યું: “ભારતથી આવ્યા છો?” જવાબ મળ્યો: “નહિજી, પાકિસ્તાનથી. પરંતુ અમારા દાદા ભારતમાં જ છે અને તેઓ કોન્ગ્રેસના જાણીતા નેતા છે!” મારા આશ્ચર્યનું નિવારણ કરવા તેમણે વધારે સ્પષ્ટસ્ફોટ કર્યો: “અમારા દાદાને વિશ્વશાંતિ પરિષદ તરફથી સ્ટેલીન પ્રાઈઝ પણ મળેલું છે.” દાદાનું નામ પૌત્રોને કહેવું ન પડ્યું. મેં જ કહ્યું: “તો તો ભલા માણસ એમજ સીધેસીધું કાં નથી કહેતા કે તમે ડૉ. સૈફુદ્દીન કીચલુના પૌત્રો છો! એમ આઈ રાઈટ? અચ્છા, તો બતાઈએ આપકા શુભ નામ. મેરા નામ ગાંધી હૈ.”

“વન્ડરફુલ, ગાંધી અને નેહરૂ એ બે નામ કેવાં ચમત્કારિક છે! જુઓ અમારાં નામ છે આરીફ અને ફારૂક. આરીફ અમેરિકામાં ચાર વર્ષ રહીને સિવિલ એન્જીનિયર થઈને હમણાં જ પાછો ફર્યો છે. અને હું પણ અહીં એક ફેક્ટરીમાં કામ કરું છું.” આરીફ અને ફારૂક અવારનવાર દાદાને મળવા ભારત આવજા કરે છે. તેઓ નેહરૂચાચાને પણ ઘણા ચાહે છે.

ત્યારબાદ પાકિસ્તાનની આઈ. સી. આઈ. કંપનીના બે ઓફિસરો ડૉ. આશીર્દ અને મિ. રહીમનો પણ પરિચય થયો. ડૉ. આશીર્દ સાથે તો મારે લેબોરેટરીમાં કામ કરવાનો પણ પ્રસંગ પડ્યો અને તે વખતે અમને બન્નેને આખો દિવસ હિંદીમાં પેટભરીને વાતો કરવાનો લ્હાવો મળ્યો. મિ. રહીમ અને તેમનાં તેજસ્વી, વિદૂષી પત્ની ઈરાનબાનુ તો અમારી સાથે મિસિસ જહોનસનને ત્યાં જ રહેતાં હતાં. ઈરાનબાનુ લંડનમાં બારીસ્ટરીનો અભ્યાસ કરતાં હતાં અને રજાઓ પતિ સાથે ગાળવા માન્ચેસ્ટર આવજા કરતાં હતાં. શ્રીમતી રહીમના રીસ્તેદારો ભારતમાં ઘણા છે અને મોહમયી મુંબઈનગરીની મોહિની હજીયે તેમને છે. જમ્યા બાદ આ બહેનજી વરિયાળી, સોપારી, લવિંગ અને છીનતાન મારી પાસેથી ખાસ માગીને લેતાં હતાં!

તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટે તો ખુદ શ્રી. મોરારજીભાઈ જ લંડનમાં આવી પહોંચ્યા. બીજા દિવસના ‘માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ ના પહેલા પાને તેમનો ફોટો જોઈને આનંદ થયો અને પછી તો ટેલીવીઝન ઉપર પણ તેમને રૂઆબથી વાત કરતા જોયા. તેમણે પહેલી જ વાર ભારતની બહાર પગ મૂક્યો હતો છતાં કશા જ સંકોચ વગર ટેલીવીઝન ઉપરના સંવાદદાતાને તેઓ સંભળાવી રહ્યા હતા કે “ભાઈસાહેબ, મહેરબાની કરીને વાત જરા પેટ્રનાઈઝીંગ્લી ન કરો તો સારું. તમે અમને મદદ કરી રહ્યા છો એ બદલ અમે ઘણા ઘણા આભારી છીએ;

પણું વખતોવખત ફરી વળે છે!" અનંતભાઈ અને મિ. પોટનીસની સાથે ગાળેલા બે દિવસ વિશે વિગતવાર તો આગળ ઉપર જ લખીશ.

પછી યુરપના પ્રવાસ દરમ્યાન તા. ૯મી ઑક્ટોબરના દિવસે પેરીસમાં પણ એક સ્વજનનો ભેટો થઈ ગયો. પેરીસની એક મોટી સેલ્ફ સર્વિસ રેસ્ટોરાં "ડી રાલી"માં હું ભોજન લઈ રહ્યો હતો ત્યારે સામેના ટેબલ ઉપર એક ગુજરાતી યુગલ આવીને બેઠું. ચહેરો જોઈને મને લાગ્યું કે આ ભાઈને તો મેં ઘણીવાર મુંબઈમાં જોયેલા છે. મગજ થોડી વાર કસ્યું એટલે યાદ આવ્યું કે આ ભઈ ભારતના મશહૂર ફોટોગ્રાફર શ્રી. અંબાલાલ જે. પટેલ જ લાગે છે. મુંબઈમાં ચોપાટી ઉપર તેમણે એક ઊંચો પુલ બંધાવી આપીને મ્યુનિસિપાલિટીને ભેટ આપ્યો છે. (અલબત્ત પુલ ઉપર ઝળકાવવામાં આવતી જાહેરાતોની આવક તો શ્રી. પટેલને જ મળે છે!) તેમણે કાશ્મીરનું જીવન રજૂ કરતી 'પમ્પોશ' નામની રંગીન ફિલ્મ પણ ઉતારેલી છે. આ ઉપરાંત તેમની બીજી પણ નવીનવી યોજનાઓ વિશે મેં વાંચ્યું હતું — મલબાર હીલ ઉપર ચઢવા માટે સ્વીટ્ઝરલૅન્ડના જેવી દોરડાની ટ્રેન, ચોપાટીના બીચ આગળ પાણીમાં તરતી ફ્લોટિંગ રેસ્ટોરાં, વર્લીના દરિયામાં કાફેટેરિયા, બ્યુ માસ્ટર તેમ જ ફોટોગ્રાફીના સામાનનું ઉત્પાદન કરવાની ફેક્ટરી વગેરે વગેરે. તેથી મેં તેમને સીધું જ પૂછ્યું કે "આપ અંબાલાલ પટેલ છો, નહિ?" અને તેમણે કહ્યું: "યુ આર રાઈટ!"

તેમનાં પત્નીએ ગુજરાતી ઢબે સાડી પહેરેલી હતી તેથી અટકળ કરતાં વાર લાગી નહિ. મેં તેમની યોજનાઓની પ્રગતિ વિશે પૂછપરછ કરી ત્યારે તેઓ જરાક નિરાશ થયેલા લાગ્યા. "ભાઈ, યોજનાઓ તો ઘણી છે પણ તેને અમલમાં લાવવા ગવર્નમેન્ટની પરમિશન મળવી જોઈએને! હમણાં મોજશોખની વસ્તુઓને પ્રાયોરિટી કેવી રીતે મળી શકે? થાય તેટલું કરવાનું — જીવતા રહીશું તો!" આ હવે તો લખું છું તેના એકાદ મહિના પહેલાં જ શ્રી. અંબાલાલ પટેલના અવસાનના સમાચાર છાપામાં વાંચ્યા હતા અને ત્યારે પેરીસમાં થયેલી મારી સાથેની તેમની પહેલી અને છેલ્લી મુલાકાત વખતના તેમના છેલ્લા શબ્દો મને યાદ આવ્યા હતા — "જીવતા રહીશું તો!" આવી મહત્ત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિઓને 'પ્રિમોનિશન' થાય તે સંભવિત છે — "સ્વપ્નાં સિદ્ધ થશે ખરાં કે? આદર્યાં અધૂરાં તો નહિ રહેને!"

શ્રી. અંબાલાલ પટેલને મેં સાહજિક રીતે પૂછેલું કે "તમે તો પેરીસ પહેલાં પણ આવી ગયા હશો જ!" ત્યારે તેમણે જવાબ આપેલો કે "સાઠ વખત!" અને તે સાંભળીને તો હું સજ્જડ જ થઈ ગયેલો! પરદેશમાં ઘૂમવું એ તો તેમને મન રમત વાત હતી. તેઓ તો કાર ભાડે લઈને જ ઠેરઠેર ફરતા હતા. તા. ૨૫મી ઑક્ટોબરે તેમનો વિચાર અમેરિકા તરફ જવાનો હતો અને "મન પલટાય તો હિંદ તરફ પણ ઊપડી જાઉં! આપણું કંઈ ચોક્કસ ન કહેવાય!" પેરીસમાં આટલી પણ ગુજરાતીમાં વાત કરવાની મળી તેથી ઘણો આનંદ થયો.

અને છેલ્લે લંડનથી મુંબઈ આવતી વખતે સ્ટીમરમાં પણ ઘણાં સ્વજનોનો પરિચય થયો. તેમાં મુખ્ય હતા મારા કેબિનના સાથી શ્રી. અંબાલાલ રાવળ. આ ભાઈના સાહસો વિશે તો આગળ ઉપર જ વિગતવાર લખીશ. તેઓ અમેરિકામાં શિકાગોથી રજા ઉપર ઘેર આવી રહ્યા હતા અને હવે તો તેઓ પાછા શિકાગો ચાલ્યા પણ ગયા છે. સ્ટીમર ઉપર તેમણે હાથે ખાઈ જવો, શ્વાસ થંભાવી દેવો, એવા એવા યૌગિક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. આ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર પૂનાના શ્રી. પ્રભાકર ધારકર, તેમનાં પત્ની શ્રીમતી એલન

ધારકર અને પુત્રી એબી અનુપમા, વડોદરાની જ્યોતિ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના શ્રી. કાલી ચેટરજી, કલકત્તાની વોલ્કાર્ટ બ્રધર્સના શ્રી. બેનર્જી, સુરતના શ્રી નગીનભાઈ, કાન્તિભાઈ અને બાબુભાઈ પટેલ પણ મારા યાદગાર દોસ્તો થઈ ગયા હતા કારણ કે અમે આઠ જણા પૂરા સત્તર દિવસ સુધી એક જ ટેબલ ઉપર સવાર સાંજ ચાપાણી અને ભોજન લેતાં હતાં. સ્ટીમર ઉપર ગાળેલા આ સત્તર દિવસો વિશે પણ આગળ ઉપર જ લખીશ.

પરદેશમાં સ્વદેશનાં બંધુ-ભગિનીઓને મળવાનો આનંદ અનેરો જ છે. મને તો લાગે છે કે જો આપણે એકાએક એવી ભૂમિમાં ચાલ્યા જઈએ કે જ્યાં કદાપિ સ્વજનનું મોઢું જોવા ન મળે, સ્વભાષા બોલવા કે સાંભળવા ન મળે, પોતીકો આહાર ખાવા ન મળે, સ્વદેશની ફિલ્મો, પુસ્તકો, માસિકો કે વર્તમાનપત્રો જોવા ન મળે કે ઘરના પત્રો વાંચવા કે લખવા ન મળે તો ખરેખર આપણે પાગલ જ થઈ જઈએ. ગમે તેટલા વૈભવમાં રહેવા છતાં આ એક તત્ત્વ — આત્મીયતાનું તત્ત્વ — ખોવાઈ જાય તો જીવન શૂન્ય જ લાગે. અને આવું જો ન લાગે તો સમજવું કે આપણે માનવી મટીને કાં તો દેવ અથવા તો યંત્ર બની ગયા છીએ!

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્ત ગાંધીના
જયહિંદ

★

'પ્રસ્થાન'ના સં. ૨૦૧૭ અષાડ અંકમાં 'ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી' વિષયક લેખમાં નીચેની અશુદ્ધિઓ રહી છે તે સુધારી લેવા વિનંતી છે. —વ્યવસ્થાપક

ટૉલ્સ્ટૉય અને ગાંધીજી

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૩	૪	જન્મેલા, ટોલ્સ્ટોય	જન્મેલા, તેમ ટોલ્સ્ટોય
૯૪	છેલ્લેથી ૧૩	બીજી બાજુએ	બીજી બાજૂ એ
,,	,, ૮	પર્યન્તના ત્રણ પેઢીનાં	પર્યન્તની ત્રણ પેઢીનાં
,,	,, ૫	તાદસ્ય રૂપમાં	તાદશ રૂપમાં
,,	,, ૫	સુસ્પષ્ટ, આદિ મધ્ય	સુસ્પષ્ટ આદિ મધ્ય
,,	છેલ્લે	અવધિના અંદરની	અવધિની અંદરની
૯૫	૨	તુચ્છ એમાં	તુચ્છ, એમાં
,,	૫	વાલ્મિકી	વાલ્મીકિ
,,	૫-૬	સર્જક શિરોમણીઓના	સર્જકશિરોમણિઓના
,,	૧૨	વૃદ્ધાવસ્થાને રોગનાં	વૃદ્ધાવસ્થા ને રોગનાં
,,	૧૭-૮	સર્જકશિરોમણી	સર્જકશિરોમણિ
,,	છેલ્લેથી ૧૨	નાખુદ	નાખૂદ
,,	છેલ્લેથી ૧૦	વિઘ્ન રૂપે બનતા	વિઘ્ન રૂપ બનતા
૯૬	૮-૯	સર્જક શિરોમણી	સર્જકશિરોમણિ
		સતી શિરોમણી	સતીશિરોમણિ
,,	,, ૧૧	ઉભય એમ એમને	ઉભયમાં એમને

Phone No. 51192 Telegram : "BANS

INSIST
ONLY UPON

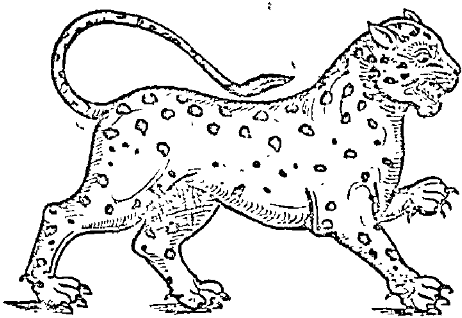

The Most Famous BAKERS QUALITY
CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mill

[ESTD. 1907]
Outside Raipur Gate, AHMEDABAD—1

→ જે ગ્રાહકોનું લવાજમ આસો અંકથી પુરું થાય છે તે

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

'પ્રસ્થાન'નો હવે પછીનો અંક આવતી તા. ૧ લી ઓક્ટોબરના રોજ બહાર પડશે. તે આસો અંક હશે

એ અંક—આવતો અંક વી. પી. થી

નવું વર્ષ કારતકથી શરૂ થાય છે, પણ નવા વર્ષનો પ્રથમ અંક નૂતન વર્ષદિને જ ગ્રાહકોને મળે એમ અમે રવાના કરતા હોવાથી, વર્ષનો છેલ્લો અંક વી. પી. થી ગ્રાહકોને મોકલાય છે. અમે ગ્રાહકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ લવાજમ મ. ઓ થી જ મોકલવાનું રાખે. કારણ કે વી. પી. થી મોકલતાં ૦-૯-૦ આનાનો વી. પી રજીસ્ટ્રેશન ખર્ચ ચડી જાય છે. છેલ્લા થોડા વખતથી સરકારે એના દરમાં ફરી વધારો કર્યો છે એટલે, તેમજ અંક વખતસર, બહાર પડે કે તરત જ મળી જાય એ માટે પણ, લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલવું સલાહભર્યું છે. તેમ છતાં જેઓને એ પદ્ધતિ ફાવતી નથી તેમનું લવાજમ વસુલ કરવા અમે **આવતો અંક—આસો અંક**—તા. ૧–૧૦–૬૧ ની આસપાસ વી. પી. થી મોકલીશું તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે. રૂા. ૭=૧૨ નયા પૈસાનું વી. પી. કરવામાં આવશે

ગ્રાહકોએ એ જોયુ હશે કે અમે 'પ્રસ્થાન'ને ઉત્તરોત્તર વૈવિધ્યવાળું તેમજ જીવનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયો ઉપરના લેખો તેમજ ખાસ અંકો આપતું બનાવવા પ્રયત્નશીલ છીએ. આવતા વર્ષ દરમ્યાન સારી લેખમાળાઓ આપવાની યોજનાઓ વિચારીએ છીએ. અમારા એ યત્નમાં અમે આપનો સહકાર ઇચ્છીએ છીએ. જો અમારો આ યત્ન સાચી દિશામાં હોય તો આપના મિત્રમંડળને તેમજ આસપાસનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહક બનવા ભલામણ કરશો

આપ તો ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશો જ એવી શ્રદ્ધા અમે રાખીએ છીએ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
પ્રાર્થના સમાજ મંદિર
રાયખડ : અમદાવાદ
તા. ૩–૮–૬૧

વ્યવસ્થાપક

લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૯=૫૦ પરદેશના રૂા. ૧૦=૦૦
'પ્રસ્થાન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે.

‘ક્રાઉન’ એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અફીણ તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી માટે અત્યુત્તમ છે.

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો પેટમાં ચૂંક સાથે વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તુરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સેલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :- ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની
રીલીફ રોડ, ઢાળની પોળની પોળ, અમદાવાદ.

॥ પ્રસ્થાન ॥

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : ભાદ્રપદ અંક ૫

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧. ઉપવાસ–અપવાસ–લાંઘણ

૨. સ્વજનની ટીકા

પ્રશ્ન : માસ્તર તારાસિંઘના ઉપવાસના શાં પરિણામ આવશે ?

ઉત્તર : મને કાંઈ એની કલ્પના થતી નથી. ગઈ કાલનાં છાપાંઓમાં વડાપ્રધાનનું નિવેદન વાંચ્યા પછી માસ્ટરજી શા માટે ઉપવાસ ચાલુ રાખે છે, શા માટે ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા એ જ મને સમજાતું નથી.

મૂળમાં તો કોઈ પણ વ્યક્તિ આવા જાહેરાતવાળા ઉપવાસો કરે તેનો જ મને મોટો અણગમો છે.

પ્રશ્ન : તો ગાંધીજીના ઉપવાસોનું શું ?

ઉત્તર : ગાંધીજી ઉપવાસ કરતા ત્યારે પણ મને અણગમો થતો જ હતો, પણ અણગમા કરતાં દુઃખ વધારે થતું હતું. છતાં એ ઉપવાસ હતા એ વિશે મને કોઈ શંકા થતી નહતી, અને અત્યારે પણ થતી નથી.

પ્રશ્ન : આ ઉપવાસ ઉપવાસનો ભેદ શી રીતે કરો છો ?

ઉત્તર : છાપાંવાળાઓ કરે છે એ જ રીતે. એટલે કે 'ઉપવાસ'ને બદલે 'અપવાસ' લખે છે–એ રીતે; લખનાર શબ્દભ્રમથી 'અપવાસ' લખે છે કે સમજીને લખે છે, તે આપણે કહી શકીએ નહીં. ઉપવાસનો અર્થ થાય છે 'પાસે રહેવું; તે'—'દેવની પાસે રહેવું, ઈશ્વરની પાસે રહેવું, પરમાત્માની પાસે રહેવું તે.' અને એ નિમિત્તે અન્નનો ત્યાગ કે મનને સંતાપ ન થાય તેટલા પૂરતું અન્ન કે ફળ લેવું. આ ઉપવાસ. આપણે ઈશ્વરમાં કે પરમાત્મામાં માનીએ કે ન માનીએ, પણ ગાંધીજી એને માનતા હતા, હૃદયની શ્રદ્ધાથી માનતા હતા, અને તેનું તેમને સાન્નિધ્ય હતું. જ્યારે વિકટ સમસ્યાઓ, પોતે ઉકેલી ન શકે એવી સમસ્યાઓ એમની પાસે આવતી ત્યારે એ સવિશેષ સાન્નિધ્ય માટે ઈશ્વરની સાથે ઉપ–વાસ કરતા. એટલે એ રીતે એમના ઉપવાસ એ હમેશાં ઈશ્વરલક્ષી હોવાથી અને કોઈએક વસ્તુ–કોઈ એક બાહ્ય ધ્યેય સિદ્ધ કરવાના હેતુથી થતા ન હતા. કદાચ દિલનું દુઃખ ઈશ્વર આગળ રડવા કરતા હશે. એ ઉપવાસના અર્થમાં એમના ઉપવાસ હતા. ઉપવાસને મળતો બીજો શબ્દ ઉપાસના—પાસે બેસવું તે, ઈશ્વરની પાસે બેસવું તે.

અપવાસનો અર્થ ઈશ્વર કે પરમાત્માથી અપ રહેતાં દૂર, આઘે, ઊંધી દિશામાં વાસ–રહેવું તે. કોઈ પણ અંગત કે સામુદાયિક સ્વાર્થ સાધવા આપણા દેશમાં લાંઘણ કે ત્રાંગાં

કરવાનો રિવાજ હતો કોઈ કોઈ લોહી પણ છાંટે પોતાનુ ધાર્યું ન થાય તો આપઘાત કરવાના દાખલા આપણા દેશમા જાણીતા છે એટલે, એ પ્રમાણે આજે કોઇ કરે તો એ કાંઈ તદ્દન નવુ તો નથી

શરીરને તદુરસ્ત રાખવા આયુર્વેદ 'લઘન' કહેતાં 'ખોરાકનુ ટાણુ ઓળગી જવુ'— નો એક ઉપાય સૂચવે છે. ગુજરાતીમાં આપણે એને 'લાઘણુ' કહીએ છીએ. આ પણ શરીર સારુ રાખના કરવા જેવો ઉપાય છે, અને એને જો કે ભાષામાં ઉપવાસ–અપવાસ કે અપ્પાસ કે એવા કહેવાનો રિવાજ છે તોપણ લઘન એ લાંઘણુ જ છે

આમ કહીને હું માસ્તરજીની સચ્ચાઇ વિશે શકા ઊભી કરવા માગતો નથી માણસને હૃદયમા ઊડી—અતિઊડી લાગણી ન હોય તો તે ખાઇ મરવા તૈયાર થાય નહી તેવે સમયે માણસ ઈશ્વરનો કે ગુરુનો આશ્રય શોધે એ પણ સ્વાભાવિક છે મારુ કહેવુ એટલુ જ છે કે 'પજામી સુબો' કે કોઇ પણ સુબો કરવા માટે આવુ કરવુ એ યોગ્ય નથી આવી જ રીતે પોતાનુ ધાર્યું જનસમાજ ન કરે તો તેને માટે કોઈ 'લાંઘણો' કરે એ પણ 'અપવાસ' જ છે પછી ભલેને એવા અપવાસને આપણા વડાપ્રધાને સમ્મતિ આપી હોય

તત્ત્વત તો એમ લાગે જ છે કે ગાધીજીની આધ્યાત્મિક દશા કે કક્ષા વિનાના સત્યાગ્રહ કે ઉપવાસ એ કદાગ્રહ અને અપવાસ જ સાબિત થાય છે અને તેથી આ બે બાબતો આપણા જાહેર જીવનમાથી વહેલી દૂર થઈ જાય એ માટે આપણે, ઉપવાસ કે અપવાસ ન કરીએ તોપણ, પ્રાર્થના તો જરૂર કરીએ

આમા વ્યક્તિ પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓથી જે ઉપવાસ કરે છે તે તો જુદી તરેહના જ છે એટલે એની અહી ચર્ચા નહિ કરીએ, કારણ કે એનાં ફળ આવતા ભવમાં મેળવવાનાં હોય છે

*

પ્રશ્ન "પાડોશીની વાતચીત' ઠીક ઠીક ધ્યાન ખેચે છે ઘણાને ગમે છે

ઉત્તર ઘણાને ગમતી હશે તે તો તમારા ઉપર જે અભિપ્રાયો આવે તે ઉપરથી તમે કહી શકો પણ મને એના ઉપર થતી ટીકા જાણવાનુ વધારે મન છે અને એનો હુ જ તમને દાખલો આપુ

મારા એક સ્વજન–સદ્ભાવવાળા સ્વજન આમ લખે છે

"આ વખતના આઝાદી-અકમાંના "સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ચૌદ વર્ષ" એ શીર્ષક નીચેના લખાણમાં કોંગ્રેસની ટીકા જરા વધુ પડતી આકરી અને રોષસભર લાગી ખાસ કરીને ડહાપણપૂર્વક દભ સેવનાર સિવાય બીજાનુ એમાં બહુ સાર રહ્યુ નથી—એ મતલબનુ વિધાન, રાજકીય ક્ષેત્રે અને આર્થિક ક્ષેત્રે નેતાઓના સગાંસબધીઓને લાભ મળે છે વગેરે વગેરે તટસ્થ દૃષ્ટિએ જોતાં મને તો એમ લાગે છે કે એકદરે આઝાદીના ચૌદ વર્ષોમા કોંગ્રેસે કેળવણી સિવાય દરેક ક્ષેત્રમા બીજો કોઈ પણ પક્ષ કરી શકત તેના કરતા ઘણુ વધારે કર્યું છે. ગાધીજીની કોંગ્રેસ તો આપણે ભૂલી જવી જોઇએ એ વખતે એનુ ધ્યેય રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિનુ હતુ અત્યારે ગમે તેમ હોય એ એક રાજકીય પક્ષ છે અને રાજકારણમાં અંતર્ગત એવા દોષો કહો તો દોષ, અને ખટપટ કહો તો ખટપટ એનાથી પર ન કહી શકે."

[અનુસધાન પૃ ૧૮૬

હિમાલયના હૃદયમાં

'યાત્રી'

[આ લેખમાળા જૂનાગઢ, રૂપાયતન તરફથી "પ્યારા બાપુ" માસિક પ્રગટ થતું હતું તેમાં પ્રગટ થતી હતી. પહેલાં પાંચ પ્રકરણો તે માસિકમાં પ્રગટ થયાં છે. હમણાં તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૬૧ પછી તે માસિકપત્ર અચાનક બંધ પડતાં, એના લેખકે આગલાં પ્રકરણો 'પ્રસ્થાન'માં છાપવાનું સૂચવતાં, અમે એ લેખમાળાના આગલા હપ્તા આ અંકથી શરૂ કરીએ છીએ. શ્રદ્ધા છે કે વાચકોને એ ગમશે — સંચાલક]

પ્રકરણ ૬—કેદારનાથ

ગુપ્તકાશીની જેમ જ ગૌરીકુંડમાં પણ બપોર પછી ગામ બહાર ફરવા નીકળ્યો. દૂરની ટેકરી ઉપર શાળાનું મકાન જોયું. ઓસરીમાં છોકરાં રમતાં હતાં. શાળા તરફ આવતો જોઈને "આઈયે, આઈયે" કહીને મને આવકાર્યો. આથી મારો ઉત્સાહ વધ્યો. બાળકોને પૂછતાં ખબર પડી કે નિશાળના મકાનને ધોળવું હોવાથી શિક્ષક આવ્યા ન હતા. બાળકો મારી આસપાસ ગોળ કુંડાળું વળીને બેસી ગયા. મારા ખિસ્સામાં હતાં તેટલાં કાજુદ્રાક્ષ મેં સૌને વહેંચી આપ્યાં. ૭ થી બાર વરસનાં ભુલકાંઓ તે લેવા માટે કુમળી હથેળીઓ ધરતાં હતાં. હિમાલયનાં આ નાનાં બાળકો રૂપકડાં રમકડાં જેવાં લાગતાં હતાં. તેમની ગુલાબી હથેળીઓ જોઈને દુષ્યન્તપુત્ર ભરતે રમકડું લેવા ધરેલી હથેળી સાંભરી —

> प्रलोभ्य वस्तु प्रणय प्रसारितो
> विभाति जालग्रथितांगुलिः करः ।
> अलक्ष्य पत्रान्तरमिद्धरागया
> नवोषसा भिन्नमिवैक पंकजम् ॥

[લોભામણી વસ્તુની લાલચથી આગળ ધરેલો ગૂંથેલી આંગળીની હથેળીવાળો હાથ એવો લાગે છે કે જાણે સમૃદ્ધ રક્તવર્ણવાળી ખીલતી ઉષાએ ઊઘડતી પાંખડીઓવાળું કમળ વિકસાવ્યું ન હોય !]

પરંતુ તેમની લાલ હથેળીઓ જોઈને થતો હર્ષ તેમનાં ગંદાં વદનકમળો જોતાં ઊડી ગયો. મેં આમતેમ વાતો કરી. હું કયા પ્રદેશમાંથી આવું છું તે કહ્યું. નાનાં, ભોળાં, નિર્દોષ, ગોરાં મુખે તેઓ મારી વાતો એકાગ્રપણે સાંભળતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે ટાપસી પૂરતાં હતાં. એકાદ બે જણે વિશ્રાંતિ પાડવા વચ્ચે મારામારી પણ કરી લીધી. કોઈ બાળકનો બાપ ભાડે ઘોડા ફેરવતો હતો. કોઈનો બાપ ઘાસ કાપતો હતો. એક બે છોકરાના બાપ ગોરપદું કરતા હતા. ઘણાંખરાં છોકરાં શરીરે ગંદાં અને બુદ્ધિમાં જડ હતાં. મેં તેમને વાતો અને વારતાઓ કહી. એકાદ કવાક ગાળ્યો એટલામાં તો બાળકો દોસ્ત બની ગયાં અને વધારે બેસવાનો

આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. શિક્ષક નહોતા આવવાના એટલે આજે નિશાળમાં બાળકોનું રાજ હતું હું પણ વધારે વખત બેઠો, જે સૂઝી તે વાતો કરી અને આખરે નવા દોસ્તોની રજા લઈને ધર્મશાળામાં આવ્યો.

સવાર પડતાં જેને માટે હૃદય ઝંખતું હતું, જ્યાં પહોંચવાથી હિમાલયની એક પવિત્ર દુર્ગમ તીર્થયાત્રા કરી ગણાતી હતી તે કેદારનાથના ધામ માટે ઊપડ્યો અહીંથી કેદારનાથ સાત માઈલ દૂર છે. વચ્ચે ત્રણેક માઈલે રામવાડાચટ્ટી આવે છે. ત્યાં રાતવાસો રહેવાની ધર્મશાળા છે. ગૌરીકુંડથી જ માર્ગની ચઢાઈ યાત્રીને કઠિન વરતાય છે અને રામવાડા પછીની ચડાઈ તો કષ્ટકર છે. અત્યાર સુધીના પ્રવાસમાં હું વચ્ચે બેસીને થાક ખાતો ન હતો. મને એનું અભિમાન પણ થયું હતું. પણ આજે પ્રથમવાર પહેલી કલાકે બેઠો. પછી અરધી કલાકે અને પછી દર પા કલાકે થાક ખાતો ગયો. મારો જુસ્સો નશાની જેમ ઊતરી ગયો.

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः।

[ત્યારે હું મૂર્ખ છું એવું ભાન થતાં તાવની જેમ મારો મદ ઊતરી ગયો.]

આમ શરીરબળ ક્ષીણ થતું હતું ત્યારે કુદરત તેનું વૈવિધ્ય પ્રકટ કરતી હતી. ધોધ અને ઝરણાંઓ વારંવાર આવવા લાગ્યાં. તેમને ઓળંગવા નાના પૂલો બાંધ્યા હતા. ઠંડી વધતી જતી હતી. ચાલવાથી અને હાંફવાથી ગરમી થવા છતાં ગરમ કોટ, ગરમ કાન ટોપી, મફલર વગેરે કાઢવાનો વિચાર પણ આવતો ન હતો ઉષ્ણપ્રદેશનાં વૃક્ષો જઈને હિમ પ્રદેશમાં થતાં શંકુઆકારનાં પ્રચંડ તરુવરોનાં વનો શરૂ થયાં. તે પણ પૂરાં થતાં મંદાકિનીના સામા તીરના પહાડ ઉપરથી હિમસરિતાઓ ઊતરતી દેખાઈ. આવી ચાર છ હિમસરિતાઓની સામે એક હિમસરિતા યાત્રીઓના ચાલવાના માર્ગમાં પણ દેખાઈ. પરંતુ તેને કાપીને માર્ગ સાફ કરવામાં આવેલો. કાપેલા હિમમાંથી શીતળ વારિબિન્દુઓ ટપકીને માર્ગને કાદવિયો કરતાં હતાં તેનો બરફ મેલો ધૂળિયો અને કાંકરાવાળો હતો. મોરસ ખાંડની કણીઓ આવી હોય તેવો તે બરફ દેખાતો હતો. એક સ્વચ્છ જગ્યાએથી થોડો બરફ મેં ચાખી જોયો પણ તે જરા ય સારો લાગ્યો નહિ. ઠંડીને લીધે કંતાનના બુટમાં પગનાં આંગળાં સંકોડાતાં હતાં. નાકમાંથી પાણી ગળતું હતું ક્યારેક ઊબકો આવતો હતો થાક ખાવા છતાં યે એવી આશંકા જાગતી હતી કે કેદારનાથ પહોંચાશે કે નહિ શરીરનું બળ પ્રથમ ક્ષીણ થયું પછી નષ્ટ થયું અને છેવટે શરીરયંત્ર ખોટકી ગયું. એક લાંબી શિલા ઉપર ઢગલો થઈને હું પડ્યો અને ભગવાનને કહ્યું કે હું કેદારનાથ પહોંચી શકવાનો નથી તારે પહોંચાડવો હોય તો પહોંચાડ. મનમાં ગણગણવા લાગ્યો.—

સુનેરી મૈંને નિર્બલ કે બલ રામ
પિછલી સાખ ભરું સંતનકી આડે સઁવારે કામ—

જબલગ ગજબલ અપનો વરત્યો નેક સરો નહિ કામ
નિર્બલ હવૈ બલરામ પૂકાર્યો આયે આધે નામ—

દ્રુપદસુતા નિર્બલ ભઈ તા દિન ગહલાયે નિજ ધામ
દુઃશાસન કી ભુજા થકિત ભઈ વસનરૂપ ભયે શ્યામ—

તપબલ તપબલ ઔર બાહુબલ ચૌથા હૈ બલ દામ
સૂર કિશોરકૃપા સે સબ બલ 'હારે કો હરિનામ—

'હારે કો હરિનામ'નો મર્મ સમજાયો. પ્રાર્થના ફળી હોય એમ લાગ્યું. આરામ લઈને હું ઊઠ્યો. પગમાં જોર આવ્યું. એક પણ સ્થળે બેઠા વિના ચાલતો ગયો—ચઢતો ગયો. પહેલાં ઊતરતા યાત્રાળુઓ 'જય કેદારનાથ કી' કહેતા ત્યારે લથડતે અવાજે સામું અભિવાદન કરતો. હવે લલકારીને બોલવા લાગ્યો. બારેક વાગ્યે કેદારનાથનું મંદિર દૂરથી દેખાયું. મંદાકિનીનો નાનો પૂલ ઓળંગી બાર હજાર ફીટની ઊંચાઈ દર્શાવતો ખાંભો વટાવ્યો અને કેદારપુરીમાં દાખલ થયો. પંડાનું ઘર શોધી કાઢ્યું, ત્યાં જઈને સૂતો. બીજા યાત્રીઓએ ધાબળી ઓઢાડી દીધી.

બે કલાક સૂઈને ઊઠ્યો. સંઘના યાત્રીઓ મંદિરમાં પૂજા કરવા ગયા હતા. ત્યાં જવા તૈયાર થયો. સાધારણ રીતે કેદારનાથનું મંદિર બે વાગ્યે બંધ થઈ જાય છે. પણ આજે પચાસેક યાત્રીઓ બાકી હોવાથી મુખ્ય દરવાજો બંધ કરી બાજુને દરવાજેથી બધાંને દાખલ કર્યા. હું ઊતારેથી નીકળ્યો. ઉત્તરમાં ઊંચાં હિમશૃંગો ઉપર બરફનું તોફાન જામ્યું હતું. ધીમે ધીમે તે નીચે ઊતરતું ગયું. થોડી મિનિટો પછી મધપૂડાની માખીઓ ઊડતી હોય તેવો ગણગણાટ સંભળાયો. સાથે ઠંડા પવનનો સપાટો આવ્યો. વગડામાં આકોલિયું રૂ ઊડે અથવા પીંજારાની પીંજણમાંથી રૂના તાંતણા ઊડે તેવી બરફની હલકી કરચો કે ઝીણી હિમસૂચિઓ આકાશમાં ઊડવા લાગી. પીંછાં જેવી પતરીઓને પવન ગમે તે દિશામાં ઉડાડતો હતો પણ બધી ઉત્તર દિશામાંથી આવતી હતી. છત્રી ઉઘાડી પંડા પાસે ગયો અને પૂજાપાની થાળી મંગાવી પચાસ યાત્રીઓમાં સૌથી છેલ્લો જઈને ઊભો. 'બહાર બરફનું તોફાન છે' એટલે બધા યાત્રીઓ હાથમાં પૂજાસામગ્રીની થાળીઓ રાખીને પાણીથી પચપચતી કાંઠાની ઠંડી સાદડી ઉપર ઉઘાડે પગે ઊભા. તેની ઠંડીથી જ કેટલાકને કળતર ચડી ગઈ.

બે કલાકની ખડી તપસ્યા પછી સૌથી છેલ્લો મારો વારો આવ્યો. સવારના આઠથી સાંજના ચાર સુધી ગર્ભાગારમાં રહેલા દ્રાવિડી પુરોહિતે કશી પણ ઉતાવળ વિના, શાંતિથી ધૂપ, દીપ, મધ, ઘૃત, પુષ્પ, ચંદન વગેરે વિવિધ સામગ્રીથી ભગવાન્ કેદારનાથજીનું યથાવિધિ પૂજન કરાવ્યું. છેવટે જ્યોતિર્લિંગની પ્રદક્ષિણા કરાવી. તેમણે થોડું ઘી બાજુએ રખાવ્યું હતું તેનાથી શંકર ભગવાનના બાણને મર્દન કરવાનું કહ્યું. શિવલિંગ ગોળાકાર નથી, પણ ચારેક હાથ લાંબી, એકાદ હાથ પહોળી અને એકાદ હાથ ઊંચી ઊંચીનીચી શિલા છે. અનેક યાત્રીના મર્દનથી લિંગ ખૂબ ચીકણું બનેલું તેમાં છેલ્લો પુણ્યલેપ મેં કર્યો. બસ પૂજન પૂરું થયું. હવે ભગવાનને ભેટીને મનના મનોરથ માગવાના હતા. ભગવાન કેદારનાથના જ્યોતિર્લિંગને બે હાથમાં લઈને ઉપર માથું મૂકી મેં માગણી કરી. હૃદયમાં અપૂર્વ ધન્યતા લાગતી હતી. હે ભોળાનાથ! તારું દર્શન થયું. હવે પછી શું માગવાનું હોય? એમ છતાં માગવાનું જ હોય તો તારા ચરણકમળની અવિચળ ભક્તિ માગું છું.'

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपतिरस्ति मे
तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥

[મહેશ્વર કે જગદીશ્વર, જનાર્દન કે જગતના અંતરાત્માની વચ્ચે મને કોઇ ભેદ ભાસતો નથી. છતાં આ હૃદય ભગવાન ચંદ્રમૌલીશ્વરને નમે છે.]

પૂજા પૂરી થઈ. અમારા પંડા અમને એક વૃદ્ધ ફલાહારી સાધુબાબા પાસે લઇ ગયા. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં જ્યારે અહીં ઢગલાબંધ હિમ વરસે છે અને મંદિરનાં દ્વાર બંધ કરીને સમસ્ત વસ્તી નીચે ઊતરી જાય છે ત્યારે આ બાબા અહીં જ એક ઓરડીમાં રહે છે. આખા શિયાળા દરમ્યાન જામેલો મંદિરનાં બારણાં આગળનો છાતી સમાણો બરફ તેઓ તીકમ-પાવડાથી કાપીને હઠાવે છે અને ઘરડે ઘડપણ 'શ્રમદાન' કરે છે. તેમનું અહીં બહુ માન છે.

કેદારનાથના મંદિરને ચારે બાજુ ઊંચો ઓટલો છે. સામે ઓટલા ઉપર નંદીશ્વર છે. પગથિયે જ ગણપતિની મૂર્તિ છે. અંદર પ્રવેશતાં બે મંડપો પછી ગર્ભાગાર આવે છે. મંદિર કેદારપુરીને ઉત્તર છેડે છે. પછી એકાદ ફર્લાંગ લાંબું મેદાન આવે છે. અને પછી ઊંચાં હિમશૃંગવાળા પર્વતો છે. તેમાંથી બરફ પીગળીને વાયવ્ય ખૂણેથી મંદાકિની નીકળે છે અને કેદારપુરીની પશ્ચિમે દક્ષિણાભિમુખ વહે છે આ સિવાય પૂર્વ, પશ્ચિમ, અગ્નિ, ઈશાન વગેરે દિશાએથી પણ હિમશિખરોમાંથી ઝરણાંઓ નીકળે છે તેમાંથી નળ વાટે કેદારપુરીને પાણી પૂરું પડે છે. પૂલ આગળ એક ઝરણું પશ્ચિમના પર્વત ઉપરથી નીચે પડે છે. અહીં મંદાકિની અને ક્ષીરધારાનો સંગમ થતો હોવાથી સારો ઘાટ બાંધ્યો છે. કેદારનાથનું દ્વાર દક્ષિણાભિમુખ છે તે આશ્ચર્યરૂપ અપવાદ છે શિવમંદિરોનાં દ્વાર સદૈવ પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ રહેવાનાં. પણ સમગ્ર ભારતવર્ષના ભાવિકો મંદિરની દક્ષિણ દિશાએ વસતાં હોવાથી તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈને મહાદેવે આટલો અપવાદ રાખ્યો જણાય છે. આ સિવાય અન્ય ખુલાસો મળતો નથી. અહીં બાબા કાળીકમળીવાળાની ધર્મશાળા છે. પંડાઓનાં ઘરો છે. પૂજાપાની સામગ્રીની, હલવાપુરીની, રોટીભાજીની દુકાનો છે. તારટપાલની કચેરી છે. ગામના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સીધો પહોળો માર્ગ છે. કેદારપુરીમાં મંદિરને અનુરૂપ સાદાઈ છે.

બાર હજાર ફીટની ઊંચાઈએ વહેતી અને પંદરેક હજાર ફીટની ઊંચાઈવાળાં હિમ-શૃંગોમાંથી ઉદ્ભવતી મંદાકિની બીજી સવારે પાંચ વાગ્યે કેવી ઠંડી લાગી હશે ! હાથ બોળતાં તે દાઝતા હોય તેમ બળતા હતા. છતાં ય એમ થાય છે કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં આવી નહિ તો આને મળતી ઠંડી આપણે વેઠીએ છીએ. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં હિમ પડે છે ત્યારે પાક અને વૃક્ષો આખાં બળી જાય છે, તેવી ઠંડીનો આપણને અનુભવ હોય તો પછી ઠંડીથી ત્રાસવું ન જોઈએ. હા, ચડાઈના પરિશ્રમની વાત જુદી છે.

પ્રભાતમાં ભગવાન કેદારનાથના મંદિર ભણી વળીને પ્રણામ કર્યા અને લોખંડની બોશળ વાળી લાકડી ખખડાવતાં આનંદથી પ્રયાણ કર્યું. જે ચડાણે છક્કા છોડાવી નાખ્યા હતા તે ચડાણ હવે ઊતરવાનું હતું. બરફના ઉત્તુંગ પર્વતોને વારંવાર આંખમાં અને હૃદયમાં ઉતારવાનો યત્ન કર્યો. એક યાત્રા આજે પાર પડી હતી. જીવન ધન્ય થયું હતું. અનેક સુખદુઃખો

ઊગશે અને આથમશે પરંતુ હિમશીતલ ગિરિમાળાની વચ્ચે આવેલું આ તીર્થધામ હૃદયને પાવન કર્યા જ કરશે. અન્ય આનંદોનો ઉદયાસ્ત છે. આવાં સ્મરણો શાશ્વત પાવનકારી હોય છે.

થોડે દૂર જતાં રાત્રે વરસેલા વરસાદનું પાણી ખાબોચિયામાં થીજેલું જોયું. લાકડીનો લોખંડી છેડો ઠપકારતાં પડ ન તૂટ્યું. પછી જોરથી મારતાં અંદર ગાબડું પડ્યું. થીજેલા પાણીનો રંગ બરફનો નહિ પણ પાણીનો જ હતો.

ઊતરતી વેળાએ માર્ગને નીરાંતે નિરખવાનો અવકાશ મળ્યો. મંદાકિનીના સામા તટે એ જ હિમસરિતાઓ, મંદાકિની સાથેના તેમના સંગમને અટકાવતી એ જ સીધા ઊભા ભીંતની જેવી આડી પડેલી ધારો, તેમાં સુરંગ પાડીને હિમસરિતાઓએ કરેલા જળમાર્ગો, ઝરણાંઓ, ધોધો, શંકુ આકારનાં ઊંચાં વૃક્ષોનાં વનો, તેમની થતી વિરલતા અને અન્ય વૃક્ષોનું થતું પુનર્દર્શન, માર્ગનાં વળાંકો, યાત્રીઓના 'જય કેદારનાથ કી'ના જયઘોષો, ઊતરનારનો આનંદ અને ચડનારની વ્યાકુળતા—બધું જ દૃશ્ય ઊલટા ક્રમમાં અનુભવાતાં જૂનું છતાં નવું લાગતું હતું. તડકો વધ્યો, બરફ દૂર ગયો. હું હાંફવા લાગી. દસેક વાગ્યે ગૌરીકુંડ પહોંચ્યો.

ગઈ કાલની છએક હજાર ફીટની 'ચડાઈ' અને આજની તેટલી જ 'ઊતરાઈ'નો થાક ભેગો થયો હતો. એટલે ગૌરીકુંડમાં પડતા ગરમ પાણીના નળ નીચે સ્નાન કર્યું. અંગો શેકાતાં ખૂબ આરામ લાગ્યો. પાછી સ્ફૂર્તિ આવી ગઈ. નહાઈને રામપુરને પંથે પડ્યો. આ માર્ગ વિવિધ વન્ય વૃક્ષોને લીધે મનોહર હતો. વનપંખીઓનાં કૂજનો સંભળાયાં. ક્યાંક ક્યાંક ફૂલો પણ ઊગેલાં જોયાં. એક હોલું જોયું. કાગડાઓ ઊડતા હતા પણ તે દેશના જેવા નહિ કિંતુ સર્વાંગે મેશ જેવા કાળા સુંદરશ્યામ હતા. ખીણમાં ગાજતી મંદાકિનીને નાનાં મોટાં ઝરણાંઓ મળતાં હતાં. સૂરજના તાપમાં સેંકડો મણ બરફ પીગળતાં તેના જળધોધ ક્યારેક સીધી કરાડો ઉપરથી તો ક્યારેક બે ત્રણ ટેકા લઈને નીચે પડતા હતા. આવા જળસ્તંભો શિયાળાની ઠંડીમાં એકાએક ઠરી જઈને હિમસ્તંભો બની જાય છે એમ પણ સાંભળ્યું. ક્યાંક મંદાકિની પ્રકટ થતી, ક્યાંક વનરાજિમાં લુપ્ત થતી. મંદાકિનીનો ઘુઘવાટ, વૃક્ષોનો મર્મરધ્વનિ, પંખીઓનો કિલકિલાટ અને કરુણામય કેદારનાથની સફળ યાત્રાથી ચિત્ત ખૂબ હળવું અને પ્રફુલ્લિત થયું હતું. રામપુર પહોંચ્યો ત્યારે બે ત્રણ વાગ્યા હશે.

બીજે દિવસે રામપુરથી નીકળી ગુપ્તકાશીને માર્ગે નાલાચટ્ટી પહોંચ્યો. અહીંથી ગુપ્તકાશીનો દક્ષિણાભિમુખ માર્ગ પડતો મૂકીને તુંગનાથનો પૂર્વાભિમુખ માર્ગ લીધો. નીચે જ મંદાકિની વહેતી હતી એટલે રસ્તો સારી પેઠે ઢાળવાળો હતો. મંદાકિનીને તીરે ઉત્તરાખંડ વિદ્યાપીઠ આવી. તેના દ્વાર આગળ થઈને જ માર્ગ જાય છે. ત્યાં ઊભેલા અધ્યાપકોએ અંદર આવીને સંસ્થા જોવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ ઊખીમઠ પહોંચવાને ચારેક માઈલ ચડવાના હતા અને મારી ગતિ ધીમી હતી. એટલે એ સંસ્થા જોવાની ઇચ્છા જતી કરવી પડી. આ વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ, સાહિત્ય, આયુર્વેદ અને ફલજ્યોતિષ શીખવાય છે. એક એમ. એ. થયેલા આચાર્ય તેનું સંચાલન કરે છે. સાઠસિત્તેરેક છાત્રો સ્થાનબદ્ધ છે અને દોઢસો જેટલા બહારથી—એટલે ઊંચેનાં પહાડી ગામોમાંથી—રોજ ભણવા આવે છે. હિમાલયનાં ગામડાંઓમાં સર્વત્ર ઘરોનાં છાપરાં તરીકે પથરાની લાદીઓ હોય છે. અહીં પતરાનાં છાપરાં છે. વિશાળ મેદાન બનાવી તેમાં લાંબાં મકાનો બાંધ્યાં છે. આ વિદ્યાપીઠને સફળ કરવા ગુપ્તકાશીના લોકો ખૂબ યત્નશીલ છે એમ લાગ્યું.

મંદાકિનીમાં સ્નાનાદિ કરીને ઊખીમઠનો માર્ગ લીધો. જેટલું નીચે ઊતર્યો તેટલું જ પાછુ ઊંચે ચડવાનું હતું. સાંજે ચારેક વાગ્યે ઊખીમઠ પહોંચ્યો. ગુપ્તકાશી અને ઊખીમઠ બંને મંદાકિનીને સામસામે તીરે સરખી ઊંચાઇએ આવેલાં છે. ઊખીમઠ એટલે ઉષામઠ. અહીં બાજુમાં શોણિતપુર ગામ છે. પુરાણકાળમાં આ ગામ બાણાસુરની રાજધાની હતું. બળિયા બાણાસુરની પુત્રી ઉષા સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધને જોઇને મોહ પામેલી ઉષાની સખી ચિત્રલેખા પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડે આકાશમાર્ગે દ્વારિકા જઇને રાત્રે સૂતેલા અનિરુદ્ધને હિંડોળાખાટ સાથે હરી લાવેલી. બનેએ ગાંધર્વલગ્ન કર્યાં જે આ ઊખીમઠમાં થયાં હતાં.

ઊખીમઠ સંપન્ન લાગ્યો. અંદર પહાડી ઊનનાં કોટપાટલુન પહેરેલા એક પંડિતજી બેઠા હતા. તેમણે યાત્રાળુઓનો સત્કાર કર્યો. તેમણે પુરાણોના આધારે ઉષા-અનિરુદ્ધનાં ગાંધર્વલગ્નની, માંધાતા રાજાની, કેદારખંડાંતર્ગત પંચકેદારનાં તીર્થોની કથાવાર્તા તથા માહાત્મ્ય સંભળાવ્યાં. પછી મઠના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મચારીજી આવ્યા. મઠની ગાદીની આરતી થઇ શિયાળામાં જ્યારે આખી કેદારપુરી ખાલી થાય છે ત્યારે કેદારનાથજીની ગાદી અહીં આવે છે. બ્રહ્મચારીજીએ સ્વલ્પ પ્રવચન કર્યું અને યાત્રાળુઓને આશીર્વાદ આપ્યા. આ પછી મુખ્ય મંદિરનાં દર્શન કર્યાં.

અહીં એક સરકારી હિસાબનીશ મંદિરના ચોપડા તપાસવા આવેલા. તેમણે કહ્યું કે યાત્રીઓના દ્રવ્યથી ચાલતાં આ બધાં દેવસ્થાનોનો વહીવટ એક જાહેર પંચ (પબ્લિક ટ્રસ્ટ)ના હાથમાં હોય છે. તેમણે છાપેલા હિસાબના ચોપાનિયાં પણ જે માગે તેને આપ્યાં. રાત્રે સૂવાટાણે નીચેની વિદ્યાપીઠમાંથી બે અધ્યાપકોને લઇને ધારાસભ્ય શ્રી. ગંગાશરણ્‌-સિંહજી ઊતારે આવ્યા અને યાત્રીઓ પાસે વિદ્યાપીઠ માટે દ્રવ્યની સહાયતા માગી તથા અભિપ્રાય માટેની નોંધપોથી ધરી. યાત્રીઓમાંથી કોઇએ દ્રવ્ય અને અભિપ્રાય બંને આપ્યાં, કોઇએ કેવળ દ્રવ્ય અને કોઇએ કેવળ અભિપ્રાય આપ્યા

ક્રમશઃ]

★

સાભાર સ્વીકાર

જીવનસૌરભ :—લેખક : બબલભાઈ મહેતા. પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. વડોદરા.
પૃ. સંખ્યા ૧૪૨. કિં. રૂા. ૧=૫૦

પત્રમ્ પુષ્પમ્ :—લેખક તથા પ્રકાશક : કુસુમબેન ઠાકોર, પેસ્તનજી વિલા, ફતેગંજ, વડોદરા.
મુખ્ય વિક્રેતા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ, વડોદરા.
પૃ. સંખ્યા ૯૬. કિં. રૂા ૨=૦૦

મંદાર :—લેખક તથા પ્રકાશક : કુસુમબેન ઠાકોર, વડોદરા.
મુખ્ય વિક્રેતા : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ વડોદરા.
પૃ. સંખ્યા ૧૪૬. કિં. રૂા. ૨=૦૦

ઓતીમાની આવડત

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ : શહેરનો એક રસ્તો.

દમુ—ઓહો ! કોણ કમુ કે ? મેં તો તને દૂરથી ઝટ ઓળખી નહીં. કેમ, બેન, તબિયત કેવી ? કેમ તારું મોઢું ચિંતાતુર દેખાય છે ?

કમુ—ઘણે દિ'યે મળ્યાં, દમુ ! ચિંતા ને ? ચિંતા તો આ જો ને, મારા મોટા દીકરા લાલુનાં લગન આવ્યાં છે તેની છે. વરાનું તો, બેન, એવું છે ને કે દાળદાણા, મુશાલા, ઘી-તેલ, લૂગડાંલત્તાં, ઘરેણાંગાંઠાં બધું લેવાનું. મારા લાલુના બાપ દેવ થયા પછી ઘરમાં ભાયડોમાણસ કોઇ નહીં—નથી જેઠ, નથી દેર, નથી કોઈ વડીલ; લાલુ તો બિચારો બાળક ! એને આ બધામાં શી ખબર પડે ? એટલે હું તો બહુ મૂંઝાઉં છું કે આ બધું હું એકલી બાઇમાણસ કેમ કરીશ ? ચિંતા તો આ એની છે, બેન.

દમુ—અરે બેન કમુ, એમાં ગભરાય છે શું ? તને બરાબર મદદ કરે એવું એક માણસ બતાવું. આપણાં ઓલ્યાં ઓતીમા છે ને ? છે ખાસ્સાં ભાયડા જેવાં; બધી ખરીદી કરી આપે, કોઈથી છેતરાય-બેતરાય નહીં. તું ઓળખે છે ને ? કોઈથી ગાંજ્યાં જાય એવાં નથી.

કમુ—કોણ ઓતીમા ? પેલાં વાત કરતાં કરતાં 'બટા, બટા' કહ્યા કરે છે ઇ ?

દમુ—(હસીને) હા, એ જ, એ જ. તેં એની ટેવ બરાબર પકડી છે. 'બટા, બટા' કહ્યા કરવાની તો એમને એવી ટેવ પડી છે કે તેમના પતિ હયાત હતા ત્યારે તેઓ વાત વાતમાં એમને પણ 'બટા, બટા' કહી બેસતાં !

(બન્ને હસે છે.)

કમુ—તો, બેન, તું મારી સાથે આવે તો આપણે તેની પાસે જઈએ.

દમુ—હા, જરૂર. તેઓ વડવાળી શેરીમાં રહે છે. ચાલ.

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ : ઓતીમાનું ઘર.

દમુ—કાં, ઓતીમા ! જે શ્રી કૃષ્ણ. કેમ છો, માડી ?

ઓતીમા—બટા, કોણ ઈ ?

દમુ—મા, ઇ તો હું દલપતરામ તરવાડીની દમુ.

ઓતીમા—એમ ! આવ, બટા, બેસ. ને આ તારી ભેળું કોણ છે ?

દમુ—ઇ તો છે, મા, આપણે પો'ર શિવશંકર ગોર ગુજરી ગયા ને—એમને ઘરેથી કમળાબેન.

ઓતીમા—આવ, બટા, તું ય બેસ. શિવશંકરનું તો, બટા, ભૂંડું ને થાપ. એની ખોટ તો નાતને ભારે પડી !

કુસુ—ખોટની તો શી વાત કરું ? (ગળગળી થઈ) આહ, એટલે તો મૂંઝાઈ મૂંઝાઈને તમારી પાસે આવી છુ માડી, આ મારા મોટાના લગન આવ્યા છે ને ઘરમાં ભાઈમાણસ કોઈ નહીં. (રડે છે.)

ઓતીમા—બેટા, જરા યે મૂંઝાઈશ મા. હું બેઠી છુ ને ? તને એકે ય વાતે મૂંઝાવા નહીં દઉં. લૂગડાં, ઘરેણા, દાળદાણા—જે લેવુ હોય એમાં હું ભેળી આવીશ.

દમુ—હા, માડી, હું કમુબેનને એ જ કહેતી હતી કે ઓતીમા બેઠયે તમારે કાંઈ ચિંતા નહીં.

કુસુ—હા, મા, મને દમુબેને તમારી વાત કરી તે મારા મનને તો હાશ થઈ ગયું. નહીં તો, માડી, હુ તો એવી મૂંઝાતી હતી કે ન પૂછો વાત તોય હિંમત કરીને સોનું તો કાનજી સોનીને આપી આવી. પણ સોનીનો રોયાનો વિશ્વાસ હોય ? રોયાએ મારા ચોખ્ખા સોનામાં ભેગ કરી દીધો !

દમુ—અરે રે, બેન, આપણે વહેલાં મળ્યા હોત તો સારું થાત સોનીકામમાં તો ઓતીમા બહુ સમજે.

ઓતીમા—ભારે થઈ બેટા. મને ભેળી લીધી હોત ને, બેટા, તો હું મુઆને સીધો કરત. આ મારી ભનકીનું ઘરેણુ ઘડવા અમારા ઓલ્યા ત્રિકમને ખારસો એક ગદિયાણો સોનું આપ્યુ'તુ ને તે ય રૂપાળુ બારવલ્લુ. પણ હું દિ' આખો માથે બેઠી રહું હો ! ભાર છે એના કે ઈ ગદિયાણામાથી એક રૂપિયાભારે ય કાઢી જાય ? જો રેઢો મૂકયો હોત ને, બેટા, એક ઘડીય, તો મારા બારવલ્લા સોનામા તાણુ ભેળવીને એણે તેર-ચૌદવલ્લુ કરી દીધું હોત હો ! પણ હું એના માથાની !

કુસુ—મને તો, માડી, ખબરે ય ન પડે કે વાલ મોટો કે ગદિયાણો ઈ તો તમ જેવાં જાજરમાન પરખે હોય તો ઠીક, નકર ઈ તો ઉતરી જ જાય પણ, મા, હવે ઘરેણાંનું તો જેમ તેમ કરી પતાવ્યુ. પણ લૂગડા લેવાં બાકી છે. મારો લાભુ તો પોતાનાં કપડાં પોતે લેશે, પણ મારે વહુને કરવાનાં લૂગડાં લેવાં છે. તમે કો તે દિ આપણે બજારમાં જઈએ.

ઓતીમા—બેટા, આજ સાંજે જ જઈએ. આજ ગુરુવાર છે ને ? બહુ સારો વાર છે. હું તને ઓલા તોરણિયાવાળા તલકચંદ શેઠને ત્યાં તેડી જઈશ. ઈ મારો ઓળખાતી છે. તારે વચ્ચે બોલવું નહીં—માલથાલ, ભાવતાલ બધું હું કરીશ. પૈસા ભેળા લઈ લેજે.

કુસુ—પૈસા તો હમણાં હાથમા નથી. પો'ર દિવાળીએ આપું તેમ કરી દ્યોને !

ઓતીમા—ભલે, બેટા, એમ કરશું વિયાજ લેશે, પણ ઈ તો હુ માગશી એતું અર્ધું જ નહીં દઉ !

કુસુ } ઠીક, મા, અમે જાઈએ છ.
દમુ } કમુબેન સાંજે આવશે.

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ : તલકચંદની દુકાન

તલકચંદ—ઓ હો હો હો ! કોણ ઓતીમા ? આવો, માડી, આવો. આવો, બેન, તમે

પણ આવો. ઓતીમા; તમે તો મારી માની હારનાં. તમને પગે લાગું છું.

ઓતીમા—બટા, જીવતો રહે.

તલકચંદ—એલા કપુરિયા, આ આપણાં ઓતીમા. નાનપણમાં તો તું એના ખોળામાં જ પડયો રહેતો. પગે લાગ.

કપુરચંદ—પગે લાગું, ઓતીમા!

ઓતીમા—જીવતો રહે, બટા, ને તારા બાપથી બધાંમાં સવાયો થા.

તલકચંદ—શું ઓતીમા, આજ તો ઘણે દિ'યે દેખાણાં? કાંઈ લૂગડાંલત્તાં લેવાં છે કે શું?

ઓતીમા—ના રે, બટા, મારે તો પોતાને લૂગડાંલત્તાં શું લેવાં હોય? આ તો આ કમુ—પો'ર ઓલ્યા શિવશંકર પંડયા દેવ થયા ને એની વહુ મેળી આવી છું. એના દીકરાનાં લગન આવે છે ને એને ઘરમાં ભાયડોમાણસ કોઇ નહીં. તે, બટા, મને કે' માડી, લૂગડાં લઇ દેવા તમે ભેળાં હાલો. તે હું આવી. આ બિચારી નવા જમાનાની છોકરિયું! ભણે પણ ગણે નહીં; ગજ મોટા કે વાર એની ખબર પડે નહીં ને જ્યાં જાય ત્યાં છેતરાય! ને વેપારી રોયા હાલતાંચાલતાં છેતરે: તે મેં કહ્યું હું ભેળીઆવું. હવે, બટા, સારો માલ ને ઉધાર આપવાનો છે. ને જો તને કહી મેલું છું—સામી હું છું હો! માલમાં કે ભાવમાં કાંઇ આડુંઅવળું નહીં કરવાનું—સમજ્યો બટા!

તલકચંદ—ના, માડી, મારો તે દિ' ફર્યો છે કે તમને છેતરું? ને તમે એમ છેતરાઓ પણ ખરાં? મોંઘા-સોંઘાની ને સારાં-માઠાંની તમને ખબર પડે એવી બીજા કોને પડે? નાતમાં તમે છો ઇ મોટી ઓથ છે.

ઓતીમા—બટા, ભગવાનની કૃપા. બટા, ભણી આંકડોય નથી, પણ સૂઝ પડે ખરી.

તલકચંદ—જો' બેન, શું શું લેવું છે?

કમુ—પહેલાં તો જાણે સાડીઓ: ઓતીમા પસંદ કરે ઇ.

તલકચંદ—કપુરિયા, માને ઓલ્યો હાઇ સોસાયટીનો માલ બતાવ—હાઇ સોસાયટીનો.

ઓતીમા—ના, બટા, ઈ હાયવોયનો હલકો માલ લગનમાં નો લેવાય. બીજી કાંઈક સારી જાત બતાવ.

કપુરચંદ—બાપા, હાથશાળની સાડી બતાવું?

ઓતીમા—બટા, ઈ હાથશાળનાં ભમરાળાં તે કોણ પહેરે? ઓલાં કાંઈક નવાં નીકળ્યાં છે ને? મૂઈ હું ભૂલકણી, વઈ; નામ ભૂલી ગઇ.

તલકચંદ—કપુરિયા, હાથશાળનાં રહેવા દે—ઓલ્યાં હેન્ડલૂમનાં કાઢ, હેન્ડલૂમનાં સમજ્યો!

કપુરચંદ—હા, બાપા.

ઓતીમા—હા ઇ! હેન્ડલૂમનાં જ હું કે'તી તી!

કપુરચંદ—લ્યો, માડી, આ હેન્ડલૂમની સાડીઓ. જુઓ એક એકથી ચડે એવા રંગ ને ડિઝાઈનો છે ને! આજકાલ તો ખૂબ ફેશનમાં છે.

ઓતીમા—હા, બટા, હવે ઠીક. કયાં ભૂંડીભૂખ હાથશાળ ને કયાં રૂપાળાં હેન્ડલૂમ! કમુ, કેટલી સાડી લેવી છે?

કમુ—માડી, ચાર લ્યો.

ઓતીમા—આ ચાર જુદાં રાખ, બેટા. હવે ભાવ બોલ, બેટા!

તલકચંદ—માડી, હાથશાળ કરતાં હેન્ડલૂમ ઘણાં દોઢાં હોય છે. હવે નવાં માપ આવ્યાં છે. મીટરના ચાર રૂપિયા લેખે ભાવ ગણાય. તે મીટર કરતાં વાર— *

ઓતીમા—ઈ હું બધું ય જાણું છ, બેટા, એમ નવા માપે છેતરાઉં નહીં. ઈ મને બધી ખબર છે—નવાં માપ જૂનાં પે નાનાં હોય છે. આ જો ને પૈસો નવો નવો થાતો ગયો તેમ નાનો નાનો થતો ગયો. એમ આ તમારો મીટર વાર કરતાં નાનો. એટલે ઘરાકને ઓછું મળે કાં? ઇ કાંઇ નહીં—હું તો મીટરના ભાવે વારનો ભાવ આપીશ— છે કબૂલ? નકર, બેટા, બીજે જાઉં.

તલકચંદ—પણ, મા,—ઠીક લ્યો વાર પણ મીટરની પેઠે ચાર રૂપિયે ગણીશ લ્યો, બસ? તો સાડીના ૨૦ રૂપિયા લેખે ચાર સાડીના ૮૦ રૂપિયા થાય.

ઓતીમા—બીજું શું લેવું છે કમુ?

કમુ—એક પોલકું મા. બીજાં તો મારા વખતનાં મેં સાચવી રાખ્યાં છે.

ઓતીમા—બેટા, રેશમ પોલકાં માટે બતાવ.

તલકચંદ—માડી, સાચી સુમતી અટલસ દઉં?

ઓતીમા—હવે આ જમાનામાં અટલસ તે કોણ પહેરે? હવે તો બીજાં કાંઈક નીકળ્યાં છે ને?

કંચુરચંદ—બાપા, ઈ કરતાં આર્ટિફિશલ સિલ્ક બતાવું તો? મોઘું ખરું પણ માલ હાઈક્લાસ!

તલકચંદ—હા, લાવ. જુઓ ઓતીમા! આ આર્ટિફિશલ રેશમ—રેયન!

ઓતીમા—વા રે વા! કાંઇ કપડું! ક્યાં અટલસ ને ક્યાં આનો ચળકાટ! શું ભાવ, બેટા?

તલકચંદ—તમને વધારે નહીં કઉં માડી. પોણાબે વારનું એક પોલકું થાય. તમને પાંચ રૂપિયાનો પીસ આપશું.

ઓતીમા—ના, બેટા, આટલું બધું ન હોય—કાંઈક ઓછું કર.

તલકચંદ—ન પોસાય, માડી. આ તો તમને પાંચ રૂપિયે પીસ આપું છું. બીજાને તો સાડાચાર રૂપિયે વાર લેખે પીસના પૈસા લઉં છું.

ઓતીમા—તો, બેટા કાંઈક તો ઓછું કરવું જ પડશે—સારુ સેળ રાખવું જ પડશે. બીજાને ૪॥ રૂપિયે વાર આપતો હો તો મને ચાર રૂપિયે વાર આપવું પડશે—બસ હવે બોલ તો મારા સમ!

કમુ—પણ, મા, આ તો ઊલટું—

ઓતીમા—બેટા, તું ન સમજ; વચ્ચે બોલ મા. ચાય તે જોયા કર. ઈ મને એમ છેતરી નહીં જાય. મારે તો તને લાભ કરી દેવો છે.

કમુ—ઠીક, બા, પીસ લઈ લ્યો.

ઓતીમા—હવે કમુ, બીજું કંઈ લેવું છે?

કમુ—ના, માડી.

---

* મીટર = ૩૯.૩૭ ઇંચ; વાર = ૩૬ ઇંચ

ઓતીમા—તો બેટા તલકચંદ, હિસાબ કર.
તલકચંદ—મા, ૮૭ રૂપિયા થયા, તે ઉપર વેચાણ વેરો.
ઓતીમા—બેટા, બનાવીશ એ નહીં હાલે. મને બધી ખબર છે. વેચાણ તમે કરો ને વેરો અમે ભરીએ! ઇ કયનો ન્યાય?
તલકચંદ—ઠીક, મા, વેચાણવેરો નહીં લઈએ.
કપુરચંદ—પણ, બાપા, આવકવેરો તો ખરો ને?
તલકચંદ—હાં, મા, લૂગડાંની આવક તમારા ઘરમાં થઈ એટલે નિયમ પ્રમાણે આવકવેરો તમારે દેવો જોઈએ. તમે તો કાયદો જાણો છો.
ઓતીમા—હા, બેટા, એમાં ના ન પડાય. તો બેટા, ઈ કેટલો?
તલકચંદ—ઈ પાંચ રૂપિયા–કુલ થયા ૯૨.
કપુરચંદ—ને, બાપા વ્યાજ?
ઓતીમા—હા, વિયાજ ખરું. પણ વિયાજ શું લઈશ?
તલકચંદ—વ્યાજનો ભાવ હમણાં ૧ ટકાનો ચાલે છે–પણ તમારી પાસેથી તો મહિને બાર આના જ લેશું–વધારે નહીં.
ઓતીમા—ના, બેટા, બાર આના ન મળે. તું ૧ ટકાથી ઓછે બાર આને આવ્યો તો હવે ભેગાભેગું મારું વેણ રાખ ને દસ આના લે.
તલકચંદ—પણ, માડી—ઠીક ચાલો મહિને ૧૦ આના લેખે આપજો. તો ૯૨ રૂપીયા પરે પોર દિવાળીએ વ્યાજ ચડી પોણા નવાણું થાય.
ઓતીમા—બેટા, ઈ ઉપલો પોણો ચડાવવા નહીં દઉં–સમજ્યો? રૂપિયા ૯૯ ફક્ત મળશે.
તલકચંદ—ઠીક માડી, તમારું વેણ કબૂલ. હવે આવતી દિવાળીએ રૂપિયા ૯૯ ભરી જજો.
કુસુ—હો, શેઠ. હ્યો, માડી, હવે આપણે જઈએ. આ તમે ભેળાં આવ્યાં તો મને સારો, સસ્તો ને ઉધાર માલ અપાવ્યો.
તલકચંદ—અરે, બેન, ઓતીમાની આવડતની શી વાત કરવી? આ ખરું કહું છું બો–નહીં નહીં તો ય તમને પચીસ રૂપિયાનો ગણ થયો હશે. આભાર માનો ઓતીમાનો.
કુસુ—હા, ભાઈ, આભાર તો માનું એટલો ઓછો. લ્યો, શેઠ, જે શ્રીકૃષ્ણ.
તલકચંદ—હા, આવજો બેય!

(બન્ને જાય છે)

તલકચંદ }
કપુરચંદ } (સામસામા હસે છે)

તલકચંદ—દીકરા કપુરિયા, ઓતીમાની આવડતની શી વાત કરવી? એણે ઓછું આપ્યું ને આપણને વધુ મળ્યું!
કપુરચંદ—હા, બાપા, જરાયે મહેનત કર્યા વિના ખારસો પચીસ રૂપિયાનો ફાયદો થઈ ગયો! ધણું જીવો આવી આવડતવાળાં ઓતીમા!*

卐

* આકાશવાણી, રાજકોટના સૌજન્યથી

ઘરમાં રોગીઓની ભોજન-વ્યવસ્થા

લાલ બહાદુરસિંહ ચૌહાન

કોઈ પણ ઘરમાં ભોજનની સુવ્યવસ્થા હોવી ખરેખર તે ઘરની ગૃહિણીની યોગ્યતા તથા સમજણનો પરિચય છે. તે જ કુટુંબો વધારે સુખી અને સંપન્ન છે કે, જ્યાંની ગૃહિણીઓ રાંધવાની કળામાં કુશળ છે તથા જેમને આરોગ્ય સંબંધી માહિતી છે. કઈ ઋતુમાં કયા પદાર્થો ખાવાથી શારીરિક તંદુરસ્તીનું સંરક્ષણ થાય છે તથા શક્તિ વધે છે, કઈ વસ્તુમાં કયા ગુણો છે, અને કયા પદાર્થોથી શાં શાં નુકસાન થાય છે, તથા શી વિપરીત અસર થાય છે, અમુક ખોરાક સુપાચ્ય છે તથા અમુક ખોરાક પચવામાં ભારે છે, કયા ખોરાકમાં વિટામિન્સ વધારે છે, કયા પદાર્થોના ખોરાકમાં પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ વધારે છે, કયાં શાકોમાં લોહતત્ત્વ વધારે છે, કયા ખોરાકમાં આયોડીન અને કેલશિયમ (ચૂનો) વધારે પ્રમાણમાં છે, સલ્ફર અને ફોસ્ફોરસ કયા કયા ખોરાકમાં મળી આવે છે વગેરે બાબતોની માહિતી એક સફળ ગૃહિણીને અચૂક હોવી જોઈએ. અને ખોરાકની યોગ્ય પસંદગી તથા રસોડાની વ્યવસ્થા અમારા દેશમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓના હાથમાં જ છે.

ભોજનથી શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભોજનથી જ હાલવા ચાલવા તથા કામધંધો કરવા માટે જોઈતું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ભોજન વડે જ મન અને મસ્તિષ્ક સારી રીતે પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં સમર્થ બને છે. તથા મનુષ્ય હંમેશાં સુખ અને આનંદનો ઉપભોગ કરતાં કરતાં દીર્ઘજીવન જીવે છે. આથી સ્ત્રીઓ માટે અત્યંત જરૂરી છે કે તેઓ નીરોગ અને રોગી બન્નેને અનુકૂળ સ્વાસ્થ્ય અને લાભ આપનાર ખોરાક તૈયાર કરવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરે. સ્વસ્થ સબળ મનુષ્ય જે ખોરાક પચાવી શકે છે તે ખોરાકને રોગી પચાવી નથી શકતો કારણ કે સ્વસ્થ મનુષ્યની પાચનશક્તિ રોગીની પાચનશક્તિ કરતાં વધારે બળવતી હોય છે. આથી જ સ્વસ્થ અને રોગી બન્નેના ખોરાકમાં ખાસ ભિન્નતા હોય છે. બીમાર માણસને હંમેશાં જલદી પચનાર, હલકો અને પ્રવાહી આહાર વધારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

હું મારી સારવાર નીચેના દર્દીઓના પથ્ય ખોરાક વિષે તેટલો જ સાવધાન અને જાગ્રત રહું છું જેટલો તેમની દવાના નુસખામાં (પ્રિસ્ક્રીપ્શન). આ તો નક્કી જ છે કે યોગ્ય અને ઉપયોગી પથ્ય ખોરાક આપવાથી રોગી જલદી તંદુરસ્તી મેળવે છે. તેને વધારે દવાઓ ખવરાવવાની જરૂર રહેતી નથી તથા તેનો રોગ વધવાની સંભાવના પણ વધારે નથી હોતી. મુખ્યત્વે માંદાઓ માટે નીચે જણાવેલો ખોરાક સર્વસુલભ અને ઉપયોગી છે. દરેક ઘરમાં તે તૈયાર કરાવી માંદાઓને આપી શકાય છે.

માંદાઓ માટે સૌથી વધારે ગુણકારી ખોરાક દૂધ છે. અર્ધું દૂધ અને અર્ધું પાણી ભેળવી એક ઊભરો આવ્યા પછી ઠંડું પાડી ખાંડ, સાકર અથવા ગ્લુકોઝ નાંખી રોગીને આપવું. વધારે ઉકાળવાથી દૂધના વિટામીન વગેરે નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે ગરિષ્ઠ ખોરાક બની જાય છે. યથાસંભવ બીમારને ગાય અથવા બકરીનું દૂધ આપવું. કારણ કે ભેંસના દૂધ કરતાં તે જલદી પચી જાય છે. બીમાર બાળકોને દૂધ ફાડીને આપવું. અને તેમાં પાણી વધારે પ્રમાણમાં મેળવવું. ઊકળતા દૂધમાં લીંબુનો રસ નાખવાથી તે ફાટી જાય છે. ટાઢું પડયા પછી તેને ગાળી લઈ તેમાં ખાંડ ભેળવી બાળકને પાવું. જે બાળકોના પેટમાં દર્દ થતું હોય તેમને આ બહુ જ ફાયદો કરે છે.

ચિકિત્સકો રોગીને ઘણુંખરું બાર્લીવોટર (જવનું પાણી) આપે છે. ખરેખર આ બહુ જ લાભકારી છે. બાર્લીવોટર બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે: બે ચમચા જવને દાંટ

પાશેર પાણીમાં ઉકાળી તેને ઠંડું પડવા દઈ ગાળી લો. અને તેમાં સાકર અથવા ગ્લુકોઝ નાંખી રોગીને પાઓ. આ મૂત્રલ છે તેથી મળપદાર્થને બહાર કાઢી શરીરનું શોધન કરે છે તથા રોગથી મુક્તિ અપાવે છે.

તુલસીની ચા પણ રોગીઓ માટે સુંદર ખોરાક છે આ બનાવવાની રીત બહુ સરળ છે: અધી શેર પાણીમાં તોલો-દોઢ તોલો તુલસીનાં લીલાં અથવા સૂકાં પાંદડાં નાખો એક તોલો આદુ તથા બે ત્રણ મોટી ઈલાયચી તેમાં નાખી સગડી ઉપર તેને ઉકાળવા મૂકો. જ્યારે ઊકળતાં ઊકળતાં અધું પાણી રહી જાય ત્યારે તેમાં ખાંડ અને દૂધ મેળવી ગાળી લો. આ ચા બીમારી માટે બહુ અનુકૂળ પથ્ય છે. આથી મન અને મસ્તિષ્કને કંઈ નુકસાન થતું નથી. અને શોષ પણ પડતો નથી. જે લોકો તુલસીની ચા પીવાનું પસંદ ન કરે તેને કોફી, ચા અથવા કોકો પીવા આપી શકાય છે.

અતિસાર (Diarrhoea), પ્રવાહિકા (Dysentry), તથા સંગ્રહણી (Sprue) ના રોગીઓ માટે છાશ (મઠો) સારો ખોરાક છે. આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં તક્ર-છાશનો ગુણો વિષે લખ્યું છે કે આ લઘુ છે માટે આ લેવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય,રુચે તથા દસ્ત રોકાય છે અને ગ્રહણીરોગમાં વધારે લાભકારી હોય છે. પાકમાં મધુર છે માટે એથી પિત્તનો પ્રકોપ થતો નથી. તથા કષાયું, ઉષ્ણ, વિકાસી અને રૂક્ષ હોવાથી તે કફને પણ શાન્ત કરે છે. મધુર અમ્લ તથા સાન્દ્ર હોવાથી વાત માટે પણ લાભપ્રદ છે,

મઠો-છાશ દહીંમાંથી બને છે, તાજું દહીં વલોવી તેમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે. બાકીનો પાતળો ભાગ છાશ-તક્ર કહેવાય છે. મરડો અને સંગ્રહણીના રોગમાં લવણ ભાસ્કર ચૂર્ણ નાંખી છાશ આપવાથી રોગીને આશાતીત ફાયદો થાય છે. કેટલાક લોકો મીઠું અને સેકેલું જીરૂ વાટી છાશમાં મેળવીને પણ પીએ છે. ગમે તે રીતે લઈએ પણ તે જરૂર ફાયદો કરે છે.

શાકનો સૂપ (Vegetable soup) પણ માંદાઓનો મુખ્ય ખોરાક છે. ટમેટાં, દૂધી, ગાજર, તુરિયાં, પાલક, બથવાની ભાજી, પરવળ, ગિલોડાં અને કોબીજ વગેરે શાકનાં નાનાં, નાનાં ટકડા કરી પાશેર પાણીમાં ઉકાળવા. જ્યારે શાક બરાબર ઊકળી ગળી જાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ગળી લઈ પછી તેમાં મરી, સિંધવ, મીઠું, અને સેકેલું જીરૂં, વાટીને નાખવું તથા લીંબુનો રસ તેમાં નાખવો. આ રીતે શાકનો સૂપ તૈયાર થાય છે. આ સુપાચ્ય અને જલદી પચનાર પીણું રોગીને માટે પથ્ય છે.

મુદતિયા તાવમાંથી (Typhoid Fever) ઊઠ્યા પછી રોગીને દાળનું પાણી આપવામાં આવે છે તે પણ આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગામડાંઓમાં મોતીઝરાના રોગીઓ માટે પથ્ય તરીકે દાળનું પાણી આપવાની પ્રથા વધારે પ્રચલિત છે. આ પેય માટે મગ, મસૂર, તુવેર અને ચણાની દાળ પસંદ કરવામાં આવે છે. આવા પેયને આયુર્વેદમાં "યૂષ" કહેવામાં આવે છે.

ઘઉંની થૂલી 'લઘુ' હલકા આહાર તરીકે સારા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે. નવપ્રસૂતા-સુવાવડીને દૂધ અને થૂલી કેટલાયે દિવસો સુધી ખવરાવવામાં આવે છે. કારણ કે આ દિવસોમાં પ્રસૂતાની પાચનશક્તિ બહુ જ કમજોર હોય છે. સુજીની થૂલી પણ બનાવી શકાય છે. થૂલી બનાવવાની રીત બહુ જ સરળ છે. ઘઉંની શેકેલી થૂલીને પાણીમાં ઉકાળવી. ઉકાળતી વખતે થોડી થોડી વારે ચમચા વડે હલાવવું કે જેથી નીચે ચોંટી ન જાય. બરાબર ચડી જાય ત્યારે દૂધ અને ખાંડ મેળવી રોગીને પાઈ શકાય.

માંદાં બાળકો માટે સાબુદાણાની ખીર પથ્ય ખોરાક તરીકે આપવામાં આવે છે. બે ચમચા સાબુદાણાને પાશેર પાણીમાં ઉકાળવા જ્યારે સાબુદાણા ફૂલી જાય ત્યારે તેમાં દૂધ અને ખાંડ મેળવી રોગીને ખવડાવવા.

બીમારને કુરમુરાની રાબ પણ પીવા આપી શકાય છે. તાજી ડાંગરના સેકેલા કુરમુરાને વીસ ત્રીસ મિનિટ ગરમ પાણીમાં પલાળી મૂક્યા પછી તેને ખૂબ મસળી કપડાવતી ગાળી લઇએ. ઘનપદાર્થ કાઢી લઇ બાકી રહેલા પ્રવાહી પદાર્થને લાજમંડ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રવાહીમાં મીઠું નાખી માંદાને પીવરાવવામાં આવે છે. આ જલદી પચનાર પથ્ય છે. આ સિવાય અધકચરા ભાંગ્યાતૂટ્યા ચોખાને અગિયાર ગણા પાણીમાં રાંધીને પેય તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ પેય તાવના દર્દી માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

કેટલાક દિવસો સુધી હલકો ખોરાક આપ્યા પછી જ્યારે માંદાની પાચનક્રિયા બરાબર થઈ જાય ત્યારે તેને રોટલી આપવી ઇષ્ટ છે. લોટની કણકને ત્રીસ ચાલીસ મિનિટ સુધી ગુંધીને પાણીમાં રાખી મૂકવી. પછી તેનો ગોળો કરી ઊના પાણીમાં રાખી અર્ધો કલાક ચટવવો. ત્યાર પછી તેને કાઢી લઇ ફરીથી સારી રીતે ગુંધી અધોળ અધોળની પાતળી રોટલીઓ બનાવવી. રોટલીઓને સારી રીતે સેકવી, ફૂલી જાય પણ દાઝી ન જાય તથા કાચી પણ ન રહે. આવી રોટલી જલદી પચી જાય છે અને આ ખાવાથી બીમારને કોઈ જાતનો ઉદર–વિકાર થવાની સંભાવના રહેતી નથી. *

---

* હિંદી પરથી અનુવાદક શ્રી જેઠાલાલ જોષી

અનુસંધાન પૃ. ૧૭૨]

મને આ જાતની ટીકા જાણવી વધારે ગમે. કારણ કે તેથી મને પણ મારી ભૂલ હોય તો સમજાય. ઉપરની ટીકામાંથી હું તો એટલો જ સાર કાઢું કે કોંગ્રેસ રાજકીય પક્ષ જ બને, બીજા દેશોમાં હોય છે તેનાથી ભલે વધારે સારો નહીં—પણ રાજકીય પક્ષ જ રહે; અને તેના નેતાઓ ધર્મોપદેશકનું સ્થાન ન લે. અર્થાત્ કે લોકોને ઉપદેશો આપવાનું માંડી વાળે. અને ચૂંટણીઓ લડતી વખતે એટલી કબૂલાત કરે કે અમારી કોંગ્રેસ એ ગાંધીજીની કોંગ્રેસ નથી.

ગાંધીજીની કોંગ્રેસનું ધ્યેય એકલું રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિનું હતું એમ માનવામાં ગાંધીજીને ભારે અન્યાય થાય છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમને જે મહત્ત્વનું અને આગળ પડતું સ્થાન હતું તે ભૂલી જઇએ તો જ એમ કહેવાય. આપણે જરૂર એમ કહી શકીએ કે ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્યક્રમની વિચારસરણી અમને સંમત નથી. પણ ગાંધીજી એ ફક્ત રાજકીય નેતા હતા, કે એમની દોરવણી નીચે ચાલતી કોંગ્રેસ ફક્ત રાજકીય લક્ષ્યવાળી હતી એમ હું તે સમયનો સાક્ષી હોવાથી માની શકતો નથી. બાકી તો કોંગ્રેસમાં યે સારા માણસો છે, જેમ બીજા પક્ષોમાં યે છે. પણ એ સારા માણસોનું કેટલું ચાલતું હશે એ વિશે જરા શંકા રહે છે. બીજા પક્ષ શું કરી શકત કે શું ન કરી શકત એ તો બધો કલ્પનવિહાર છે, હકીકતની ભૂમિકા વિનાનો.

પણ આવી ટીકાઓ કે વિવેચનો તમારી પાસે આવે તો મને જરૂર જણાવજો.

એ. મારી ક્રી.

૩૦–૮–૬૧

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૨૯

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

જીવન કેવું વિચિત્ર છે! અનેક સંઘર્ષો અને મંથનોને અંતે જ્યારે સફળતાપૂર્વક જીવવાની આપણી સમજ, લાયકાત અને ખમીર વધતાં જાય છે ત્યારે આપણા જીવનનો અંત પણ નજીક આવતો જાય છે! જેટલા અનુભવો સાથે આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ તેટલા સાથે જો નવેસર જીવન મળે તો આપણે જિંદગીનો કેવો સરસ લાભ ઉઠાવી શકીએ! પણ અફસોસની વાત છે કે 'લાઈફ બિગિન્સ એટ ધી રોન્ગ એન્ડ!' જિંદગીમાં ઠરીઠામ થવાનો વખત આવે છે ત્યારે તે જરા લાંબી ટકે તે પહેલાં જ વિદાયનું તેડું આવે છે. વિલાયતમાં પાંચ મહિના નિર્ગમન કર્યા બાદ જ્યારે બધી વાતની ફાવટ આવતી ગઈ, મિત્રમંડળી પણ સારી પેઠે જામી ગઈ ત્યારે ત્યાંના નિવાસની મારી મુદત પૂરી થવા આવી! હવે એક જ મહિનો બાકી રહ્યો. આ છેલ્લા મહિનાનું જીવન આજે ત્રણ વર્ષ બાદ યાદ કરું છું ત્યારે મને પોતાને જ નવાઈ ઉપજે છે કે શું ખરેખર હું આટલું બધું 'ફાસ્ટ લાઈફ' જીવ્યો હતો!

છેલ્લા મહિનાના દિવસો તો ફટાફટ ઊપડવા માંડયા. ઉપરાછાપરી પ્રોગ્રામોનું સત્ર શરૂ થઈ ગયું. 'ગોઈંગ એક સો સુન! સ્પેન્ડ એન ઈવનિંગ વિથ અસ' એવાં આમંત્રણોનો ધોધ પૂરજોશમાં વહેવા લાગ્યો. નવી નવી વસ્તુઓની ખરીદી, પેકિંગ, યુરપયાત્રાની તૈયારીઓ, સ્વદેશ પાછા ફરવાની સ્ટીમરની તૈયારીઓ, વગેરે કાર્યક્રમોથી પણ સમય એવો ભરચક રહેવા લાગ્યો કે છેલ્લા મહિનામાં છેલ્લે રોજ રાત્રે ઊંઘ ઉપર જ કાપ મૂકવાની ફરજ પડી. ઘેર પાછા ફરવાનો ખ્યાલ પણ ખૂબ આહ્લાદક લાગતો હતો તેથી મનમાં ખૂબ હોંશ અને ઉમંગ હતાં. એક પત્રમાં મેં લખ્યું હતું કે "વિલાયતની આ સફર ઘણી યશસ્વી નીવડી છે. તમે બધાએ હાર પહેરાવ્યા, શ્રીફળ આપ્યાં, ચાંલ્લા કર્યા, સાકર ખવડાવી તે નિષ્ફળ નથી ગયાં. એક નવા જ જીવનનો અનુભવ કરીને હું પાછો આવી રહ્યો છું. ફરી પાછા આવા સ્વાગત કાર્યો તૈયાર રાખજો!"

બુધવાર તા. ૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮નો દિવસ યાદગાર રહી જાય તેવો ગયો. આઈ. સી. આઈ.ના ચીફ કલરીસ્ટ, ડૉ. વિકરસ્ટાફે 'હેક્ઝેગોન હાઉસ'ના બોર્ડ રૂમમાં કંપનીના ૩૦–૪૦ જેટલા અગ્રગણ્ય રંગનિષ્ણાતોના એક સમૂહની સમક્ષ અમો ત્રણ જણ—હું, ભાઈ પદ્મનાભન અને ડૉ. આર્થર—ના વાર્તાલાપનો એક કાર્યક્રમ બપોરે ૨–૩૦ વાગ્યે ગોઠવ્યો હતો. તેમાં અમારે આઈ. સી. આઈ.એ શોધેલા વિશ્વવિખ્યાત 'પ્રોસિયન' રંગોનો ફેલાવો ભારતભરમાં અને પાકિસ્તાનમાં કેવી રીતે થયો તે વિશેના અમારા અનુભવોનું બયાન કરવાનું હતું. મેં "પ્રોસિયન્સ—ઈન એ લાઈટર વેઈન" નામનો વિષય પસંદ કર્યો હતો અને તેને અનુરૂપ મારો વાર્તાલાપ હળવી વિનોદી શૈલીમાં થયો હતો. તે સાંભળ્યા બાદ આ બધા મહાપંડિતો મને હાર્દિક અભિનંદન આપવા આવ્યા હતા. ડૉ. વિકરસ્ટાફ

અને મિ. ફાઉલરે તો મને જણાવ્યું કે " તમને તો ટેલિવિઝન ઉપર પ્રોગ્રામ આપવા લઈ જવા જોઈએ કે જેથી તમારા વિનોદનો લાભ લાખો પ્રેક્ષકોને મળી શકે!" મેં નમ્રતાપૂર્વક જવાબ વાળ્યો કે "ચાલો, સાહેબો, તમને ગમ્યું એટલે બસ! આ તો 'ફેમિલી ગેધરિંગ' જેવું હતું તેથી આટલી છૂટથી વિનોદ કરી શકયો બાકી ટેલિવિઝન ઉપર તો મારા મોતિયા જ મરી જાય, રામ જ રમી જાય!"

તે જ દિવસે સાંજે અમારે ડો. વિકરસ્ટાફને ત્યાં જમવા જવાનું નિમંત્રણ હતું. સાડા પાંચ વાગ્યે ઓફિસેથી જ તેમની કારમાં સાથે નીકળ્યા તે દસ માઈલ દૂર આવેલા બરી નામના ગામમાં પહોંચ્યા. સુંદર ગ્રામ-વાતાવરણની વચમાં ડો. વિકરસ્ટાફનું ઘર આવેલું છે. એક વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકને ઘેર ભોજનનું નિમંત્રણ એ જ અમારે મન મોટું અહોભાગ્ય હતું. પરંતુ આ મહાન વ્યક્તિએ કશી જ મોટાઈનું પ્રદર્શન કર્યા વગર ઘણા સરળ હૃદયથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી અમારી જે આગતાસ્વાગતા કરી તે કદાપિ ભૂલી શકાય તેવી નથી. તેમનાં પત્ની, પુત્રી અને પુત્ર એ બધાંએ અમારામાં ઘણો રસ લીધો. વાતાવરણને ભારતીય બનાવવા તેમના પુત્ર ટોમીએ હિંદી સંગીતની રેકર્ડો વગાડવી શરૂ કરી અને તેમની પુત્રીએ મોરપીંછ રંગની રેશમી સાડીનું પરિધાન કરીને અમને પૂછ્યું: "કેમ, મને પહેરતાં બરાબર આવડે છે કે નહિ?" આ વાતાવરણમાં ઉમેરો કરવા મેં હજી સુધી સીલબંધ સાચવી રાખેલી સુખડની અગરબત્તીઓ કાઢીને એક સ્પેશિયલ સ્ટેન્ડ ઉપર પ્રકટાવી અને જમવા બેઠા ત્યારે મારી સાથે લાવેલા લીંબુના અથાણાની એક બાટલી ખોલીને બધાને આ વાનગી ચખાડી. આ અથાણું બધાને એટલું બધું ભાવ્યું કે અડધી બાટલી ત્યાંની ત્યાં જ ખતમ થઈ ગઈ! મિસિસ વિકરસ્ટાફે મારી પાસેથી આ અથાણું બનાવવાની રીત (રેસીપી) પણ લખી લીધી!

સુંદર ભોજન બાદ ડો. વિકરસ્ટાફે તેમના લાઉંજ રૂમની ભીંત ઉપર ભારતનાં દશ્યોની રંગીન સ્લાઈડો પ્રોજેક્ટ કરી બતાવી. આ રંગીન ફોટા તેમણે તેમની પ્રથમ ભારત-યાત્રા વખતે પાડયા હતા. ફોટા કેવળ તાજમહાલ કે કુતુબમિનારના જ નહોતા પરંતુ ભારતની સાંકડી શેરીઓ, ધોબી, મોચી, રીક્ષાવાળા વગેરે આમજનતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે તેવા વિષયોના પણ હતા. તેમની વાતચીત પણ ઘણી નિખાલસ હતી. તેમનું વિખ્યાત પુસ્તક "ધી ફીઝિકલ કેમિસ્ટ્રી ઓફ ડાઈંગ" રશિયન, ચાઈનીઝ અને જાપાનીઝ ભાષાઓમાં પણ પ્રકટ થયેલું છે તે અમને અહીં જાણવા મળ્યું. રાત્રે અગિયાર વાગ્યે તેઓ અમને પેડીલી સુધી મૂકી ગયા. પંદર દિવસ બાદ તા. ૨૫મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે ફરીથી પાછું અમે ડો. અને મિસિસ વિકરસ્ટાફ સાથે ભોજન લીધું. અમે તેમને ચાઈનીઝ હોટલમાં જમાડયાં અને પછી તેઓ અમને રોયલ ઓપેરા હાઉસમાં 'બેલે'નો પ્રોગ્રામ જોવા લઈ ગયાં. આ 'બેલે'ની વિગતો મેં પત્ર નં. ૨૦માં આપી હતી તે યાદ હશે જ.

આવી જ રમ્ય સંધ્યાઓ અમે ઉપરાછાપરી જુદા જુદા મિત્રોને ત્યાં ગાળવા માંડી. મેં છ મહિના દરમ્યાન આઈ. સી. આઈ.ની સંખ્યાબંધ લેબોરેટરીઓમાં વારાફરતી કામ કર્યું હતું અને પ્રત્યેક લેબોરેટરીમાં અનેક મિત્રો સંપાદન કર્યા હતા. પરિણામે સામસામાં આમંત્રણોની પરંપરા છેલ્લા મહિનામાં અનુભવવા મળી. ડાઈસ્ટફ્સ/ડાઈંગ લેબોરેટરીના વડા ડો. આઈ. એમ. એસ. વોલ્સ તથા મિ. મોરિસ ફોક્સ અને મિ. ક્લીફર્ડ ન્યૂટન, ન્યુ હાઉસ/બિગ

લેબોરેટરીના વડા મિ. હેરી હેડફિલ્ડ, પ્રોસેસિંગ એમ્ડસ ખાતાના વડા મિ. સેગર, પ્રિન્ટિંગ લેબોરેટરીના વડા મિ. ફર્ન, મિ. ફ્રેન્ક મોડ, મિ. જહોન સ્ટર્લિંગ, મિ. મેકવીન અને મિ. અબ્દુલ બારી, વીરકોઝ ડાઈંગ લેબોરેટરીના મિ. ઈઆન સેલ્ટઝર, સેલ્સ ખાતાના પ્રહિંદ વિભાગના વડા મિ. જ્યોર્જ સ્કોલ્સ અને મિ. ઈવાર્ટ ઑન, ફિઝિકલ રીસર્ચ ખાતાના વડા મિ. એન્થની હેઈલવુડ, સ્ટાફ ખાતાના વડા સદ્‌ગત મિ. જોન્સ વગેરે મિત્રોની સાથે ગાળેલી સંધ્યાઓ જીવનના એક અનુપમ લ્હાવા સમી હતી. આ ઉપરાંત મારા અન્ય મિત્રો મિ. ફર્સફોર્ડ શેપ્લી, ડૉ. પ્રેમનાથ પંડિત, શ્રી. નવીન ગાંધી, શ્રી. ધરણી પરીખ, શ્રી. ચંદુલાલ શાહ વગેરે સાથે ગાળેલી સંધ્યાઓ વિશે હું આગળ લખી ગયો છું.

અંગ્રેજોની ' સોશિયલ લાઈફ ' વિશે ભારતમાં તો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલા જ અલ્પસંખ્ય અનુભવો મને મળ્યા હતા પરંતુ વિલાયતમાં ઘણા અનુભવો મળ્યા એને હું મારું સદ્‌ભાગ્ય માનું છું કારણ કે સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ઘણા ' રીઝર્વ્ડ ' સ્વભાવના હોય છે અને તેમની મૈત્રી સંપાદન કરવાનું કપરું મનાય છે. વિલાયત જતાં પહેલાં મારી પણ આવી માન્યતા અને અનુભવો હતા પરંતુ વિલાયતના અનુભવો બાદ આ માન્યતા સદંતર બદલાઈ ગઈ છે. અંગ્રેજ નરનારીઓ અને બાળકોનાં હૈયાંમાં પણ આપણા જેવી જ મૈત્રીની ઉષ્મા હોય છે, તેમનો અતિથિસત્કાર પણ આપણા જેવો જ પ્રેમાળ અને ભવ્ય હોય છે. આપવડાઈ અને રંગદ્વેષની જે છાંટ ભારતના શાસનકર્તા વર્ગના અંગ્રેજોમાં જોઈ જોઈને આપણે તેમને ઘમંડી પ્રજા માનવા પ્રેરાતા હતા તે છાંટ વિલાયતમાં વસતા અંગ્રેજોમાં નજરે પડતી નથી.

આ લોકો પૂરેપૂરા માયાળુ હોય છે. તેઓ જરાક વધારે નિકટ આવવા આપણું 'ક્રિશ્ચિયન' નામ પૂછે છે અને પછી અટકનું સંબોધન ત્યજીને આપણને આ 'ક્રિશ્ચિયન' નામથી બોલાવે છે. વીરકોઝ લેબોરેટરીમાં મિ. હેરોલ્ડ રોબિન્સન નામના એક પાકટ વયના મિત્ર તો ઓળખાણ થયા પછી બીજા દિવસથી જ મને ' કેન્ટી, ખંતી, કંટી ' જેવાં સંબોધનથી બોલાવવા માંડ્યો ! અને પોતાને 'હેરોલ્ડ' નામથી બોલાવવાની મને વિનંતિ કરી. બિચારાને માટે 'કાન્તિ'નો ખરો ઉચ્ચાર કરવાનું પણ મુશ્કેલ હતું છતાં 'ગાંધી'ને બદલે ' ગેંડી, ગંધી, ઘાંદી, ગાંડી ' જેવાં સંબોધનો સાંભળવા કરતાં 'ખંતી કે કંટી' જેવાં સંબોધનો વધારે મીઠાં લાગતાં હતાં. શ્રી પદ્મનાભનનું નામ બોલતાં તો સૌ કોઈની જીભના લોચા વળી જતા હતા. 'પેડમેન', 'પેડમેનબેન' વગેરે અનેક સંબોધનો ખૂબ રમૂજ ઉપજાવનારાં હતાં. હું પોતે પણ તેમને ટૂંકમાં ' પદમ ' કહીને જ બોલાવતો હતો !

અંગ્રેજ કુટુંબોમાં મહેમાન આવે ત્યારે બાળકોને થોડો સમય સાથે બેસવા દઈને પછી સૂઈ જવાનો આદેશ કરવામાં આવે છે તેનું બ્યાન હું પત્ર નં. ૪ માં કરી ગયો છું. એમાં બાળકોની નિદ્રા અને શિસ્ત ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે તે કેટલાક પ્રસંગોએ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. એક તો 'ડ્રિન્કસ'ના વાતાવરણમાં બાળકો 'મિસફીટ' જેવા થઈ પડે છે અને બીજું એ કે 'ડ્રિન્કસ'ની અસર હેઠળ વાર્તાલાપ પણ ગમે તેવા વિષયો તરફ લપસતા જાય છે. એક પ્રસંગે તો મેં નોંધ્યું કે પૂરા પાંચ કલાકની સાંધ્યપાર્ટી ચાલી તે દરમ્યાન બે જ વિષયો ઉપર વાર્તાલાપ ચાલતો હતો—વાઈન એન્ડ વુમન ! ભેગાં થયેલાં નરનારીઓ દેશવિદેશમાં આ બે વિષયોના પોતાના અનુભવો 'એનેકડોટ્સ' કે 'જોક્સ' રૂપે રજૂ

કરે જતાં હતાં અને "ધેટ્સ નથિંગ, હીઅર ધિસ વન" કહીને જાણે એકબીજાથી ચઢિયાતી જોક્સ કરવાની હરીફાઈમાં ન ઊતર્યાં હોય તેમ ગપ્પાં હાંકે રાખતાં હતાં! સ્વાભાવિક રીતે જ આવા વાતાવરણમાં બાળકોનું સ્થાન ન જ હોઈ શકે. પણ નવાઈ તો મને એ લાગી કે સ્ત્રીઓ પણ આમાં કેવી સરસ રીતે સરખો હિસ્સો પૂરાવી શકે છે!

અલબત્ત દરેક સ્થળે કંઇ આવો જ વાર્તાલાપ નથી થતો હોતો, ઉમદા વિષયોની વાતો પણ જરૂર થાય છે જ. છતાં એક વાત તો નક્કી જ છે કે પાર્ટીઓમાં ઝળકવા માટે દરેક જણે રમૂજવૃત્તિ તો કેળવવી આવશ્યક જ છે. મૂંજી મુંગામંતર બેસી રહેનારનું પાર્ટીમાં સ્થાન નથી. એકત્રિત થયેલા સમૂહને ખડખડાટ હસાવવા લાયક થોડોક મસાલો જેના ભેજામાં હોય છે તે લોકો જ પાર્ટીઓમાં ઝળકી શકે છે. તા. ૨૪-૯-૫૮ ની સાંજે મિ. જ્યોર્જ સ્ટોક્સને ઘેર એક પાર્ટીમાં સૌ કોઈને પેટ પકડીને હસાવવાની એક તક મને મળી હતી તે હજુયે બધા યાદ કરે છે. મહેમાનગીરીના વિષય ઉપર વાત નીકળતાં મેં "કંજૂસની મહેમાનગીરી"ના મારા અનુભવો-(ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થઈ ગયેલા) છટાથી રજૂ કરવા માંડ્યા અને જ્યાં પેલો "ઊભા રહો, બાપુજીને પૂછી આવું આપણા ઘરમાં સેંડલ છે કે નહિ" વાળો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે બધા એવા તો હસી પડ્યા કે ન પૂછો વાત! ત્યાર બાદ "ચા પીવાની ખરાબ ટેવ તમને હોય તો પછી ચા મંગાવી આપું" વાળો પ્રસંગ સાંભળ્યા પછી તો પાર્ટીના બધા સભ્યોએ "હેવ યુ ગોટ ધી બેડ હેબિટ?"ના 'સ્લોગાન'નો વાતવાતમાં છૂટથી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો!

શનિવાર તા. ૨૦-૯-૫૮ ની સાંજે મિ. અને મિસિસ ક્લીફોર્ડ ન્યૂટનને ઘેર પણ એક ખૂબ યાદ રહી જાય તેવી પાર્ટી ઊજવી. મિ. અને મિસિસ મોરિસ ફૈકસ સાંજે ૭ વાગ્યે અમને તેડી જવા ડીડઝબરી આવ્યાં અને તેમની કારમાં ઊપડ્યાં તે સાત વાગે ડર્બીશાયરના 'ચીન્લી' નામના ગામમાં પહોંચ્યાં. મિ. ન્યૂટન અહીં એક સુંદર બંગલામાં રહે છે. બંગલાની પાછળના બગીચામાં કોલસાની એક ભઠ્ઠી (બાર્બીક્યુ) સળગાવીને તેની ઉપર આપણા ઊંધિયાના જેવી એક તાજી ગરમાગરમ વાનગી બધાએ મળીને બનાવી. જમવાનો પ્રોગ્રામ જ લગભગ બે કલાક ચાલ્યો. નવી નવી વાનગીઓ, પીણાંઓ અને ત્રણ કપ કોફીના ઉપરાંત એક કપ ચાનો સમાઈ જાય તેવા ક્રમનું 'મેનુ' હતું. આ ઉપરાંત જમતાં પહેલાં પણ લાઉંજ રૂમમાં ખારી ધાણી, ખારા અખરોટ, સાબુદાણાની પાપડી જેવા 'કોકટેઈલ સ્નેક્સ' પણ ધરવાનો રિવાજ હોય છે જ.

રેડિયોગ્રામ ઉપર મધુર સંગીતની રેકર્ડો વાગવા માંડી અને જેમને 'ડાન્સ' કરતાં આવડતો હતો તે 'ડાન્સ' કરવા લાગ્યાં. મિ. ન્યૂટનની બાર વર્ષની ચબરાક પુત્રી હીલેરી-જીને પિયાનો ઉપર ચારપાંચ ગીતો વગાડી બતાવ્યાં અને મિ. ન્યૂટને તેમના અમેરિકાના પ્રવાસનાં રંગીન ચિત્રોની સ્લાઈડો પ્રોજેક્ટ કરી બતાવી. તેમની પાસે આવી સેંકડો રંગીન સ્લાઈડો છે. જમ્યા પછી મહેમાનોને પોતાના પ્રવાસની સ્લાઈડો કે ફિલ્મો બતાવવી એ તો હવે એક નિયત રિવાજ જેવો જ કાર્યક્રમ ઠેરઠેર થઈ ગયેલો જણાય છે. બે દિવસ બાદ અમે 'બ્રેમ્હોલ'માં અમારા મુંબઈના જૂના મિત્ર મિ. જહોન સ્ટર્લિંગને ત્યાં જમવા ગયા હતા. ત્યાં તો તેમણે ભારતનાં દશ્યોની રંગીન ફિલ્મો પ્રોજેક્ટ કરી બતાવી હતી. મુંબઈ, અમદાવાદ, કાનપુર, દિલ્હીમાં તેમનું ભ્રમણ, ઘોડેસ્વારી વગેરે દશ્યો જોઈને વતનની યાદ તીવ્ર બનતી ગઈ.

હીલેરી-જીન મને તેના કમરામાં તેડી ગઈ અને અડધા કલાક સુધી તેનાં કપડાં, ચોપડીઓ, ચિત્રો, ઘરેણાં, ટોઇલેટની ચીજો વગેરે બતાવવા લાગી. "આ તો પ્રજ્ઞાને ગમશે જ. પ્રજ્ઞા કેવો નેકલેસ પહેરે છે અને પ્રજ્ઞા પાવડર વાપરે છે કે નહિ' એવી પૂછપરછ કરીને તેણે પ્રજ્ઞામાં (મારી દીકરી) ખૂબ રસ લેવા માંડયો. પ્રજ્ઞાને આપવા માટે તેણે તેનો એક સરસ ફોટો મને આપ્યો અને મારા પાકીટમાંથી પ્રજ્ઞાનો એક ફોટો તેણે પણ માગી લીધો. ત્યાર બાદ મિ. ન્યૂટને મને "ચીલ્ડ્રન્સ એક્સચેન્જ ટ્રાવેલ સ્કીમ" સમજાવી. તે અનુસાર તેઓ હીલેરીને બે મહિના હિંદ મોકલવા તૈયાર છે અને પછી તેના બદલામાં પ્રજ્ઞાને બે મહિના વિલાયતમાં ફેરવવા તેઓ ખુશી છે! સ્કીમ મજેની છે! પણ હજી તેની ઉપર ગંભીર-પણે વિચાર ચલાવવાનું મુલતવી રાખે જઈએ છીએ. અલબત્ત હજી અમારો સંપર્ક તો ચાલુ જ છે. ક્રીસ્ટમાસ વખતે અન્યોન્ય કાર્ડ પણ અચૂક મોકલીએ છીએ. મેં તેમને આપેલાં હાથીદાંતના હાથી અને શ્રી કનુ દેસાઈનાં ચિત્રો જોઈને તેઓ મને હજીયે યાદ કરે છે જ. 'એક્સચેન્જ'નો યોગ આવશે ત્યારે 'એક્સચેન્જ'નો પણ એક નવો જ અનુભવ કરીશું!

બ્રિટિશ બાળકો આવા પ્રેમાળ અને માયાળુ હોય છે તેનો બીજો એક દાખલો મિ. ન્યૂટનની લેબોરેટરીના જ એક મિત્ર મિ. ક્લીફોર્ડ બુથની પુત્રીનો છે. આ બહેનસાહેબે તો મારી પાસેથી મળેલા શ્રી. કનુ દેસાઈનાં ચિત્રોનું એક સુંદર પ્રદર્શન તેની સ્કૂલમાં ગોઠવ્યું હતું અને તે બદલ 'ગાંધીચાચા'નો આભાર માન્યો હતો!

આ બધા પ્રેમપ્રસંગોની વચમાં અમારે છેલ્લી છેલ્લી બે મહત્ત્વની 'ટેકનિકલ વિઝિટ્સ' કરવાની હતી તેનો પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે. શુક્રવાર તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે સવારની ૯-૪૮ની ગાડીમાં અમે ચાર જણા—હું, શ્રી પદ્મનાભન, ડૉ. આશીંદ અને મિ. રહીમ—માંચેસ્ટર વિક્ટોરિયા સ્ટેશનેથી ઊપડયા તે ૧૧-૩૦ વાગ્યે લેન્કેસ્ટર પહોંચ્યા. ત્યાં અમને તેડવા માટે મોલ્ટન મેટલ ડાઈંગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ મિલના મિ. સ્ટોન કાર લઈને આવ્યા હતા: મિલમાં પહોંચ્યા ત્યાં મેનેજર મિ. ઓગડેને અમારો સુંદર સત્કાર કર્યો અને કાપડ તથા સૂતર રંગવાના ક્રાન્તિકારી યંત્ર "મોલ્ટન મેટલ ડાઈંગ મશીન"ના શોધક મિ. કિલ્બી સાથે અમારું ઓળખાણ કરાવ્યું. પછી અમને 'સ્ટોર્ક' નામની એક અનોખી સુંદર હોટલમાં બે જન માટે લઈ જવામાં આવ્યા. આ હોટલની 'વિઝિટર્સ' બુકમાં હસ્તાક્ષર કરતી વખતે પાનાં ઉથલાવતાં અમારા મુંબઈના મેનેજર મિ. વોર્ડ અને ટેકનિકલ મેનેજર મિ. મિલ્બર્નના હસ્તાક્ષર પણ સાથે સાથે જોવા મળ્યા. ભોજનમાં 'મદ્રાસ કરી' નામની એક વાનગી હતી. તેને જો કે રસમ્ કે સાંભાર સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી છતાં મસાલેદાર તો હતી જ; તેથી તેને ભાતમાં મિલાવીને ખાવાની મઝા તો આવી જ.

જમીને ૨-૩૦ વાગ્યે પાછા મિલમાં આવ્યા. ત્યાં ઘણું નવું નવું જોવા મળ્યું. કાપડ, રેશમ, વાર્પયાર્ન વગેરેને મિનિટના ૬૦ વારની ઝડપથી ચાલુ રંગે જતું મિ. કિલ્બીએ શોધેલું મશહૂર 'મોલ્ટન મેટલ મશીન' બરાબર રીતે અહીં જોઈ શકાયું. તે ઉપરાંત ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી છાપેલા કાપડને સ્ટીમ કરવાનું જંગી 'ફેરટૂન એજર', કાપડની બન્ને બાજુ ડીઝાઈન છાપવાનું 'ડુપ્લેક્સ પ્રિન્ટીન્ગ મશીન', ૧૪ રંગની ડીઝાઈનો છાપવાનું વિરાટ પ્રિન્ટીન્ગ મશીન, કાપડ બાફવાના ઊભા અને આડા 'કીયર બોઈલર્સ', વગેરે યંત્રો,

દૂધ ઓઢયાં બાદ ૪–૩૦ વાગ્યે ચા પાણી થયાં. પછી કાર અમને ૪–૪૫ વાગ્યે સ્ટેશન ઉપર મૂકી ગઈ અને અમે ૪–૫૦ની ગાડીમાં બેઠા તે ૬–૩૦ વાગ્યે માન્ચેસ્ટર પાછા આવી પહોંચ્યા. તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે ૯–૩૦ની ટ્રેનમાં ઊપડયા તે ૧૦ વાગ્યે વોરિંગ્ટન સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યાં આઈ. સી. આઈ.ની કાર આવેલી હતી તેમાં બેસીને ૧૧ માઈલ દૂર આવેલા 'રનકોર્ન' નામના ગામમાં ગયા. અહીં અમારી બ્લીચિંગ ટેકનિકલ સર્વિસ લેબોરેટરી છે. બ્લીચિંગ પાવડર, પેરોક્સાઇડ અને ક્લોરાઈટથી કાપડનું બ્લીચિંગ કરવાની ત્રણે પદ્ધતિઓનાં યંત્રો અને 'કીયર બોઈલિંગ' તેમજ 'ટ્રાયક્લોર એથીલીન ડીવેક્સિંગ' પદ્ધતિથી ધોલાઈ કરવાનાં યંત્રો જોયાં. મિ. ક્રૉઉડર અને મિ. મોરીસની સાથે સરસ ભોજન લીધું. સાંજે સવા ચાર વાગ્યે કાર અમને વોરિંગ્ટન સ્ટેશન ઉપર મૂકી ગઈ. ૪–૫૫ની ગાડીને બદલે ૫–૫૫ની ગાડીમાં જવાનું નક્કી કરીને હું તથા ભાઈ પદ્મનાભન વોરિંગ્ટનના બજારમાં દોઢ કલાક સુધી ખૂબ ફર્યા. કેટલીક ખરીદી પણ કરી. ૫–૫૫ની ટ્રેનમાં બેઠા તે ૬–૧૫ વાગ્યે તો માન્ચેસ્ટર પાછા પણ આવી ગયા. ૨૦ મિનિટમાં ૩૦ માઈલ!

તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે ફરીવાર માન્ચેસ્ટર કોલેજ ઑફ ટેકનોલોજીની મુલાકાતે ગયા ત્યારે ત્યાં અમદાવાદના ડૉ. એમ. એમ. પરીખના પુત્ર મિ. અરુણ પરીખનું ઓળખાણ થયું. તેઓ પાંચ વર્ષ અમેરિકામાં ગાળીને ત્રણ મહિના માન્ચેસ્ટરમાં ગાળવા હમણાં જ આવ્યા હતા. તેમના કરતાં વહેલા અમે ભારત પાછા પહોંચીશું એ ખ્યાલે તેમને અમારી થોડીક ઈર્ષ્યા પણ આવી! પછી તેઓ જ્યારે સહીસલામત મુંબઈમાં આવી ગયા ત્યારે મળવા આવ્યા હતા ખરા.

આ પ્રમાણે દિવસ ઉપર દિવસ ઝડપથી વહી જવા લાગ્યા અને અમે યુરપયાત્રા તેમજ ભારત પાછા ફરવાની તડામાર તૈયારીઓમાં ગૂંથાઈ ગયા. ઠંડી પણ હવે કડકડતી પડવા માંડી હતી તેથી ખરી રીતે તો ઘરમાં 'ફાયરપ્લેસ' પાસે જ બેસી રહેવાનું મન થાય તેવું હતું પરંતુ તે હવે પાલવે તેમ નહોતું. ભારતથી આવ્યા ત્યારે તો વિમાનમાં ૪૪ રતલથી વધારે સામાન લાવી શકાય તેમ નહોતું પરંતુ હવે તો સ્ટીમરમાં પાછા ફરવાનું હતું તેથી ભરપટ્ટે સામાન લઈ જઈ શકાય તેમ હતું. મેં કપડાં નીચોવવાનું એક વજનદાર 'રીંગર', કપડાં સુકવવાની ગરગડીવાળી ફ્રેમ, ઇલેક્ટ્રીક 'વૉલ ક્લૉક' વગેરે મોટાં મોટાં પાર્સલો ભેગાં તો કર્યાં હતાં પરંતુ તેનું પેકિંગ કેમ કરવું તે પ્રશ્ન હતો.

તે ઉકેલવા મેં પાંચ પૌંડ બીજા ખર્ચીને ફાઈબર બોર્ડની એક મોટી 'કેબિન ટ્રંક' ખરીદ કરી. વજનદાર વસ્તુઓ આ ટ્રંકમાં ભરી, કપડાં વગેરે સૂટકેસમાં ભર્યાં અને પુસ્તકો, પેમ્ફ્લેટો વગેરે કાગદી ચીજો ગ્લાસગોથી ખરીદેલી પેલી મોટી મિલિટરી કીટસબેગમાં ભરી. આ ત્રણ મોટા દાગીના ઉપર પી. એન્ડ ઓ. કંપની તરફથી આવેલાં ચિત્રવિચિત્ર લેબલો ચીટકાવ્યાં અને તે ત્રણે દાગીના ડીડસબરીથી પરભાર્યા સાઉધમ્પ્ટન ઉપર સ્ટીમર 'ઓરંસુ'ના મોરો કેબિનમાં જ મને તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરે ગોઠવાયેલા જોવા મળે તેવી વ્યવસ્થા આઈ. સી. આઈ.ના ટ્રાવેલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી કરવામાં આવી એટલે ઘણી નિરાંત થઈ ગઈ.

હવે યુરપયાત્રા માટે તો જાતે ઊંચકીને ફરી શકાય તેવા ત્રણ નાના દાગીના જ બાકી રહ્યા હતા—ખભે લટકાવવાની 'એર ઇન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલ'ની બ્લુ બેગ, ટોઇલેટ, ડૉક્યુમેન્ટ્સ વગેરે રાખવાની ચામડાની એક હેન્ડબેગ અને વીસ ઇંચની ફાઈબરની એક 'વીકેન્ડ બેગ'.

અલબત્ત આ ઉપરાંત 'ઓવરકોટ' એક વજનદાર ગણી શકાય તેવો ચોથો દાગીનો હતો જ. આ ચારે દાગીના જાતે ઊંચકીને જ યુરપની યાત્રા કરવાની હતી. યુરપયાત્રાની 'વીસા' ઓ ટ્રાવેલ ખાતાના મિસ વેલાર્ડે કઢાવી આપી હતી તેથી તે વાતની પણ નિરાંત થઈ ગઈ હતી.

હવે બાકી રહ્યું હતું એક કામ અને તે યુરપયાત્રાની ટિકિટો, હોટલોનું બુકિંગ, સાઈટ સીઈંગની કુપનો વગેરે મેળવવાનું. આ કામ પતાવવા એક દિવસ હું અને ભાઈ પદ્મનાભન પીકેડીલીમાં આવેલી થોમસ કુકની કંપનીમાં ગયા અને પ્રોગ્રામ તથા ભાવતાલ નક્કી કર્યાં. અમે બન્ને જણાએ ત્રીસ ત્રીસ પૌંડ ભરી દીધા અને થોમસ કુકે જણાવ્યું કે અમારા પસંદ કરેલા પ્રોગ્રામ મુજબના પ્રવાસની ટિકિટો તથા હોટલની કુપનો થોડા દિવસમાં મળી જશે એટલે તેઓ જણાવશે.

આ બધું નક્કી થયા બાદ અમે બન્ને જણા પોતપોતાની ખરીદી, પેકિંગ, પ્રોગ્રામોમાં એવા તો રોકાયેલા રહેતા હતા કે બાજુ બાજુના રૂમમાં રહેતા હોવા છતાં આઠ આઠ દસ દસ દિવસ સુધી અમારો ભેટો જ ભાગ્યે થતો હતો એમ કહી શકાય! કેટલાક પ્રોગ્રામોમાં અમે સાથે જતા હતા, બ્રેકફાસ્ટ વખતે પાંચ મિનિટ સાથે થઈ જતા હતા એ ખરું, છતાં ખુલાસે વાત કરવાની ફુરસદ છેલ્લા દિવસ સુધી ન મળી તે ન જ મળી. પરિણામ એવું વિચિત્ર આવ્યું કે ન પૂછો વાત! ભાઈ પદ્મનાભન એક દિવસ થોમસ કુક કંપનીમાં જઈને અમારી બન્ને જણની આખી ટુરની ટિકિટો, હોટલોના સરનામાં વગેરે લઈ પણ આવ્યા હતા પરંતુ અમારો મેળાપ થતો નહોતો તેથી આ બધું તેમની પાસે જ પડી રહ્યું. "ક્યાં નાસી જવાનું છે? આપણે ઠેરઠેર સાથે સાથે જ જવાના છીએને! લંડનથી પેરીસ જતી વખતે ટ્રેન અને બોટમાં ઘણી ફુરસદ મળશે તે વખતે ટિકિટો વહેંચી લઈશું" એવી જ ભ્રમણામાં અમે બન્ને જણા રહ્યા. પરંતુ જબરદસ્ત ગોટાળો થવાનું નિર્મિત હશે એટલે ટિકિટો તેમની પાસે જ રહી ગઈ.

શુક્રવાર તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે માન્ચેસ્ટરને આખરી સલામ ભરીને ભાઈ પદ્મનાભન તો બપોરે ચાર વાગ્યાની ગાડીમાં લંડન તરફ ઊપડી ગયા. મારે શુક્રવારે અનેક મિત્રોને છેલ્લું છેલ્લું મળી લેવું હતું તેથી, મેં શનિવાર તા. ૨૭મીએ સવારે ૯-૩૫ની 'મંચુનિયન' ગાડીમાં લંડન જવાનું નક્કી કર્યું હતું. સદ્ભાગ્યે જતાં જતાં છેલ્લે દિવસે સવારે ભાઈ પદ્મનાભન મને લંડનથી પેરીસની એક ટિકિટ તો આપતા ગયા હતા અને બાકીની પછીથી જોઈ લઈશું એમ કહેતા ગયા હતા.

શુક્રવારનો આખો દિવસ સંખ્યાબંધ મિત્રોની વિદાય લેવામાં જ ગયો. તે દિવસે સાંજે મેં "માન્ચેસ્ટરથી છેલ્લો પત્ર" નં. ૧૪૧ પેર લખ્યો તેમાં અનેક વિદાય દૃશ્યોનું વર્ણન કર્યું છે. ઘણા મિત્રોએ મને જણાવ્યું કે "તમારા આવા મળતાવડા અને રમૂજી સ્વભાવથી અમને ખૂબ આનંદ થયો છે પણ હવે તમે ચાલ્યા જાવ છો તેથી ઘણી દિલગીરી ઉપજે છે. અમારા ભાગ્યમાં ભારત આવવાનું થશે તો જરૂર ફીર મિલેંગે—પણ હા, જરા મોરારજીભાઈ પાસે પ્રોહિબિશનનું સુદર્શનચક્ર પાછું ખેંચાવી લેવડાવો તો જ અમને ભારત આવવું ગમે!" અને જવાબમાં હું કહેતો હતો કે "અરે તમે એક વાર શ્રીખંડ પૂરી અને પત્રવેલિયાં જમશો કે તરત આ બધી ફિકરમાંથી મુક્ત થઈ જશો! ભારત આવો અને અમારાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન આરોગો પછી બીજા કશાની જરૂર નહિ રહે! માટે આવો, જરૂર આવો".

સ્ટાફ ડીપાર્ટમેન્ટનાં હેડ મિ. જોન્સે તો મને કહ્યું કે "તમારાં કુટુંબના ફોટાઓ જોઈને મારું અંતઃકરણ કહે છે કે તમે તો પરમાત્માના લાડીલાં છો. પ્રભુ તમારું ભલું કરો. મે ગૉડ બ્લેસ યું" આવા આશીર્વાદ આપનાર ભલા સજ્જનના અવસાન સમાચાર જ્યારે ભારત આવ્યા પછી મેં વાંચ્યા ત્યારે મને દુઃખ થયું અને તે દિવસ યાદ આવ્યો કે જ્યારે કોહીનૂર હોટલમાં તેમણે અમારી સાથે હિંદી ભોજન કેટલા પ્રેમથી ખાધું હતું. છરી કાંટા છોડી દઈને તીખા તમતમતા અથાણાની ચીરીને આપણી જેમજ ગોટલીથી ચૂસી ચૂસીને ખાધી હતી! તેમની રોજિંદી ભાષામાં જ હું અહીં તેમને અંજલિ આપું છું કે "મે ગૉડ બ્લેસ યુ"!

'પ્રોફિશિયન રીસર્ચ લેબોરેટરી'ના ડૉ. પ્રેસ્ટને પણ મને ઘણી મમતાભરી વિદાય આપી. લગભગ એક કલાક સુધી ઊભાં ઊભાં અમે માનવતા અને વિશ્વબંધુત્વ જેવા વિષયો ઉપર જે વાતો કરી તે પત્ર નં. ૨૪માં મેં પેલા અંધ વિદ્વાન મિ. ફૂટની સાથે કરેલી વાતો વર્ણવી છે તેના જેવી જ પ્રેમાળ અને ઉષ્માભરી હતી.

છેલ્લે એક રમૂજી પ્રસંગ એક ટીખળી છોકરીની વિદાય લેવા હું ગયો ત્યારે બન્યો. મેં "ગુડ બાય" કહીને હસ્તધૂનન માટે હાથ લંબાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે "હાથ તો મારો નવરો નથી, રંગથી ખરડાયેલો છે અને ભીનો છે. જરાક અહીં જ (ગાલ ઉપર) વિદાય આપી દોને તો ચાલશે!" શી હિંમત! મેં કહ્યું કે "અમારી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આવી વિદાય નિષિદ્ધ છે. જુઓ અમારી વિદાય તો આવી હોય" એમ કહીને મેં તેને બાર ગજના નમસ્કાર કર્યા ત્યારે આંખ અને આંગુલિએ પટપટાવીને તેણે "ટા, ટા, ગુડબાય"નો લહેકો કર્યો.

ઓફિસના મિત્રો—મિત્રાણીઓની વિદાય લેતાં પાંચ કલાક લાગ્યા અને છેલ્લે બે મિત્રોને ઘેર મળવા જવાનું બાકી રહ્યું—એક તો ભાઈ નવીન ગાંધી અને બીજા મિ. ક્લીફર્ડ શેપર્ડ જેમના વિશે હું અગાઉ લખી ગયો છું. ઓફિસેથી સીધો ચાઈનીઝ હોટલમાં જમવા ગયો અને ત્યાંથી નવીન ભાઈને ત્યાં ગયો. નવીનભાઈને ત્યાં જ એટલું બધું મોડું થઈ ગયું કે મિ. શેપર્ડને ઘેર જવાનું માંડી વાળવું પડ્યું. નવીનભાઈને લઈને હું મારા રૂમ ઉપર આવ્યો. મારી પાસે વધેલી કાલીની ચટણી, છરાણી, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ, સીતોપલાદી ચૂર્ણ વગેરેની બાટલીઓ નવીનભાઈને આપી દીધી. ખૂબ વાતો કરી અને છેલ્લે તેમને રાત્રે ૧૧ વાગ્યે વિદાય કરીને મારા ત્રણ દાગીના તૈયાર કરવા બેઠો. તે પતાવીને છેલ્લે સાડા બાર વાગે સૂતો.

શનિવાર તા. ૨૭ મીએ સવારે હું ૭ વાગ્યે ઊઠ્યો. નાહીધોઈને નાસ્તો કર્યો અને મિસિસ જહોનસન સાથે થોડીક વિદાયની વાતો કરી લીધી. સાડા આઠ વાગ્યે ત્રણ દાગીના ઊંચકીને પાર્સવુડ બસ સ્ટેન્ડ ઉપર ગયો અને ત્યાંથી ૯૧ નંબરની બસમાં બેઠો તે નવ વાગ્યે માન્ચેસ્ટરના લંડન રોડ સ્ટેશને પહોંચ્યો. મેં ના પાડી હતી છતાં નવીનભાઈ ફરી પાછા અને વિદાય કરવા સ્ટેશને આવ્યા હતા. 'મિંચુનિયન' ગાડી ૯-૩૫ વાગ્યે માંચેસ્ટરથી ઊપડી તે વચમાં એક પણ સ્ટેશને ઊભી રહ્યા વગર બપોરે ૧-૨૫ વાગ્યે લંડનના યુસ્ટન સ્ટેશને આવી પહોંચી. બરોડા બેન્કવાળા મારા મિત્ર શ્રી અનંત રીડ સ્ટેશને તેડવા આવ્યા હતા પરંતુ અમે બન્ને જણા એક બીજાને જોવાનું ચૂકી ગયા. પણ તેમનું સરનામું

હું જાણતો હતો તેથી યુસ્ટનથી ટયુબ ટ્રેનમાં પાંચ મિનિટમાં તો હું એક્સાઈઝ પાર્ક પહોંચી ગયો. આ સ્ટેશનની નજીકમાં જ ૨૫ ગ્લેનલોચ રોડ ઉપર અનંતભાઈનો રૂમ હતો. હું ત્યાં પહોંચ્યો અને તેમના મિત્ર શ્રી. પોટનીસને પૂછપરછ કરવા લાગ્યો તેટલામાં તો અનંતભાઈ પણ પાછા આવી ગયા. સ્ટેશને મેળાપ નહિ થઈ શક્યો તેનો બન્નેને અફસોસ થયો; પણ દસ મિનિટ બાદ અફસોસ ઊડી જઈને આનંદ થયો.

અનંતભાઈ અને શ્રી. પોટનીસ સાથે થોડીક વાતો કરીને અમે ત્રણે જણા અઢી વાગ્યે જમવા જવા નીકળ્યા. ચારીંગ ક્રોસ સ્ટેશને ઊતરીને નજીકમાં આવેલી ઇન્ડિયા લીગની રેસ્ટોરાંમાં ગયા. ભોંયરામાં આવેલી આ રેસ્ટોરાં શ્રી. કૃષ્ણ મેનનની પ્રેરણાથી ઘણાં વર્ષો પહેલાં શરૂ થઇ હતી એમ જાણવા મળ્યું. અહીં અંગ્રેજોને ટેસ્ટથી ઇડલી, ઢોંસા, વડાં, સાંભાર ખાતા જોયા. વાતાવરણ ભારતની મદ્રાસી હોટલો જેવું જ સોડમદાર હતું. અમે પણ તેમાં એકરૂપ થઈને આ બધી વાનગીઓ જમ્યા.

પછી અમે અર્લ્સકોર્ટ સ્ટેશન પાસે આવેલાં કાયમી પ્રદર્શન ખંડ—પર્મેનન્ટ એક્ઝીબિશન હોલમાં ગયા. આ હોલ આઝાદ મેદાન જેવો વિશાળ છે. આપણે ત્યાં પ્રદર્શનો ખુલ્લા મેદાનમાં ભરી શકાય છે કારણ કે શિયાળા કે ઉનાળામાં વરસાદ પડવાની જરા પણ ધાસ્તી રહેતી નથી. પરંતુ વિલાયતમાં તો બારે માસ વરસાદના છાંટા પડવાની સંભવિતતા રહે છે જ તેથી આ લોકો આપણી જેમ ખુલ્લા મેદાનમાં પ્રદર્શન ભરી શકતા નથી. આ મુશ્કેલી ટાળવા 'પર્મેનન્ટ એક્ઝીબિશન હોલ'ની રચના કરવામાં આવેલી છે. મેદાનની ચારે બાજુ ત્રણ માળ જેટલી ઊંચી દીવાલો અને તેની ઉપર એક ગંજાવર ઘુમટ એટલી જ આ હોલની કરામત છે પણ આપણને તે ખૂબ હેરત પમાડે તેવી છે—જાણે બ્રેબોર્ન સ્ટેડિયમના મેદાનની ઉપર આકાશને બદલે મોટો ઘુમ્મટ ગોઠવ્યો ન હોય તેવું લાગે છે! આટલો વિશાળ બંધિયાર હોલ મેં પહેલીવાર જ જોયો. આમાં જવાહરલાલ જેવાની જાહેર સભા રાખી હોય તોયે ઓડિયન્સ નિરાંતે માઈ શકે તેવો વિશાળ આ હોલ છે—મેદાન નહિ!

દર મહિને અહીં વારાફરતી નવાં નવાં પ્રદર્શનો બારે માસ ભરાતાં જ રહે છે. અમે ગયા ત્યારે 'મોટર શો' નામનું પ્રદર્શન ચાલતું હતું. તેમાં સેંકડો જાતની નવી નવી મોટરો, ટ્રકો, એમ્બ્યુલન્સો, બસો, ટેંકરો, સ્ટેશન વેગન્સ, કોચીઝ, કેરેવાન્સ, ટેક્સીઓ, ફાયર બ્રિગેડની બંબાગાડીઓ વગેરે પ્રકારનાં વાહનો એક જ હોલમાં ખડકાયેલા જોવા મળ્યાં. કોઇ વખત 'હોર્સ શો' તો કોઈ વખત 'ડોગ શો', 'ફ્લાવર શો', 'વેજિટેબલ શો', 'ફેશન શો', 'ફર્નિચર શો', 'એર ડિસ્પ્લે' વગેરે વગેરે વસ્તુઓનાં પ્રદર્શનો અહીં ચાલુ ભરાયા જ કરે છે અને તે દ્વારા જનતાને ખબર પડે છે કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રે કેવી પ્રગતિ સાધી છે. સાંભળ્યું છે કે મોસ્કોનો 'પર્મેનન્ટ એક્ઝીબિશન હોલ' લંડનના હોલને પણ ટપી જાય તેવો છે. અને કેમ ન હોય! એમને ત્યાં તો હવે સ્પુટનિક, લ્યુનિક, વોસ્ટોક વગેરે અવકાશયાનોનું પ્રદર્શન ભરવાનો પણ વખત આવી પહોંચ્યો છે!

પ્રદર્શન જોઈને અમે સેન્ટ જેમ્સ પાર્ક થઈ ટ્રફાલ્ગર સ્કવેર અને સ્ટ્રેન્ડના રસ્તે ઘેર પાછા આવ્યા. ખૂબ ગપ્પાં મારીને બ્રેડબટર, દહીં, સેન્ડવીચ, ટામેટાં અને ઓવલ્ટાઈનનો નાસ્તો લઈને રાત્રે બાર વાગ્યે સૂતા. બીજે દિવસે સવારે તો મારે પેરીસ જવાનું હતું. ભાઈ પન્નાલાલ મને માંચેસ્ટરમાં કહેતા ગયા હતા કે રવિવાર તા. ૨૮મીએ સવારે ૮-૩૦

સોમવાર તા. ૨૯મીએ સવારે સાડાપાંચ વાગ્યે ઊઠીને દાતણપાણી કરી હું તૈયાર થઈ ગયો અને આઠ વાગ્યામાં વિક્ટોરિયા સ્ટેશને પહોંચ્યો, લેફ્ટ લગેજમાંથી સામાન છોડાવીને ટ્રેનમાં બેઠો. મારી બાજુની શ્રી પદ્મનાભનની બેઠક ખાલી જ રહી અને ટ્રેન ૯–૩૦ વાગ્યે ઊપડી તે ૧૧ વાગ્યે ન્યુ હેવન નામના ઇંગ્લૅન્ડના પૂર્વ કિનારાના એક બંદર ઉપર પહોંચી. અહીંથી સ્ટીમરમાં બેસીને ઇંગ્લિશ ચેનલના ૩૦ માઇલના સામેના કિનારે જવું પડે છે.

સ્ટીમરના ડેક ઉપર ઊભા ઊભા ઇંગ્લિશ ચેનલનું વિહંગાવલોકન કર્યું. ખાડીના એક કિનારે ઇંગ્લૅન્ડની ભૂમિ છે અને બીજા કિનારે ફ્રાન્સની ભૂમિ છે. સાડા ત્રણ કલાકની સ્ટીમરની સફર કરતાં પણ ઘણા પેસેન્જરોને કંટાળો આવી ગયો તે જોતાં કુમારી આરતી સહા આ આખી ખાડી પૂરઝડપથી તરીને કેવી રીતે પાર ઊતરી હશે એ ખરેખર વિસ્મયજનક છે. દરિયો ખૂબ ઊછળે, ઉપર અંધારાં વાદળાં, શરીરે ખૂબ થાક લાગે એવા વાતાવરણમાં સફર આકરી લાગી પરંતુ છેવટે બપોરે ૨–૩૦ વાગ્યે છુટકારો થયો. ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર પગ મૂક્યો—ડીપી નામના બંદરે. અહીં પાછી ટિકિટો, પાસપોર્ટ, પરમિટ વગેરેની તપાસણી થઈ અને થૉમસ કુકના ભોમિયાની મદદથી બંદરના કિનારે જ ઊભેલી ટ્રેનમાં મારી રીઝર્વ્ડ જગ્યા શોધીને બેઠો. ડીપીથી ટ્રેન ત્રણ વાગ્યે ઊપડી અને આસપાસની રમણીય ફ્રેન્ચ ભૂમિ, હરિયાળાં ખેતરો, નાનાં મોટાં ગામડાંઓ અમને બતાવતી બતાવતી સાંજે ૭ વાગ્યે પેરીસના 'સેન્ટ લાઝરસ' નામના વિશાળ સ્ટેશને આવી પહોંચી.

ભાઈ પદ્મનાભન અને થૉમસ કુકનો ભોમિયો બન્ને જણા સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા. જાણે ઘણા દિવસથી અમે એક બીજાથી ખોવાઈ ગયા હોઈએ તેવા ભાવ અમારા બન્નેના ચહેરા ઉપર હતા. શ્રી પદ્મનાભને તેમની કહાણી કહી બતાવી તેઓ રવિવારે સવારે લંડનના વિક્ટોરિયા સ્ટેશને ટ્રેન ઊપડવાના ટાઈમે બરાબર ૯–૩૦ વાગ્યે આવી પહોંચ્યા હતા અને કોઈ ચેકર બેકરની પરવા કર્યા વગર સીધા જ ઊપડતી ટ્રેનમાં ચઢી ગયા હતા. મને ટ્રેનમાં ન જોયો ત્યારે તેમણે ટિકિટ કાઢીને તારીખ જોઈ એટલે પછી મારી ગેરહાજરીનું રહસ્ય સમજાયું ! તેમને લાગ્યું કે ગાંધીનું કામ ચોક્કસ ખરું—એ કદાપિ આવી ભૂલ તો ન જ કરે! પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે ગાંધી પણ તે દિવસે કેવો ફૂટાગો હતો ! હવે તો 'તેરી ભી ચૂપ ઔર મેરી ભી ચૂપ' પાળવામાં જ આબરૂની સલામતી હતી ! તેઓ ન્યુ હેવન બંદરે ઊતર્યા ત્યારે ભારે થઈ હતી. ટિકિટ તપાસનારે કહ્યું કે તેમને રવિવારની સ્ટીમરમાં કોઈ પણ હિસાબે નહિ જવા દેવામાં આવે ! પણ પછી ભાઈ પદ્મનાભને તેના કાલાવાલા કર્યા ત્યારે સ્ટીમરમાં પણ ઘૂસી જવા મળ્યું અને તેઓ રવિવારે સાંજે જ પેરીસમાં પણ પ્રવેશી ચૂક્યા.

ચોવીસ કલાકમાં તો ભાઈ પદ્મનાભને આખું પેરીસ જોઈ નાખ્યું હતું તેથી પાછળ બૂઝતાં અમારો ત્રણ દિવસનો પેરીસનો પ્રોગ્રામ હતો તે હવે તેમને પોતાના પૂરતો બદલી નાખ્યો. મારે તો ત્રણ દિવસ પેરીસમાં કાઢવા જ હતા તેથી હું તો અસલ પ્રોગ્રામને જ વળગી રહ્યો અને તેની સફળતા ખાતર મારી બધી ટિકિટો, હોટલની કુપનો વગેરે પહેલી જ તક મેં માગી લીધાં કે જેથી ફરી પાછો કંઈ ગોટાળો ન થઈ જાય !

શ્રી પદ્મનાભન એક દિવસ વહેલા પહોંચેલા તેથી થોમસ કુકે અમારે માટે બુક કરેલી રૂ ડી કેપુસીનમાં આવેલી હોટેલ ડી કેલેસમાં તો તેમને જગ્યા નહિ મળેલી પણ તપાસ ચલાવતાં રૂ ડી લફેટમાં આવેલી હોટેલ ડી કાવુરમાં જગ્યા મેળવી હતી. (રૂ એટલે રોડ) આ હોટલ પોઈસનસ નામના અંડર ગ્રાઉન્ડ સ્ટેશનની સામે જ છે. તેમણે હોટલમાં સામાન મૂકીને પછી રવિવારની આખી રાત પેરીસ નગરીનું રાત્રીજીવન નિહાળ્યું હતું. કહે છે કે તેઓ છેક રાત્રે ચાર વાગ્યે હોટલમાં પાછા ફર્યા હતા અને સોમવારનો આખો દિવસ પણ પેરીસમાં ખૂબ ખૂબ ઘૂમ્યા હતા. હવે સોમવારે સાંજે મારો પ્રવેશ થયો એટલે તેઓ મને પણ તેમની હોટલમાં લઈ ગયા અને મારો સામાન ત્યાં જ મૂકાવીને ત્રણ કલાકનો "એન ઇવનિંગ ઇન પેરીસ"નો પ્રથમદર્શી અનુભવ કરાવવા લઈ ગયા. તે જ રાત્રે ૧૧-૪૧ની ટ્રેનમાં તો અમારે પેરીસથી સ્ટ્રોસબર્ગ જવાનું હતું.

પેરીસને 'ગે ડી પારી' (મોજિલી નગરી) ગણાવવામાં આવે છે તેમાં કશી જ અતિશયોક્તિ નથી. ઇંગ્લેન્ડના લંડન, માન્ચેસ્ટર વગેરે શહેરો તો રાત્રે મરી ગયેલા જેવા દેખાય છે ત્યારે પેરીસની તો ખરી મઝા જ રાતની છે. ઠેરઠેર રોશની, નિયોન લાઈટો, ખુલ્લી દુકાનો (રાતના ચાર સુધી કેટલીક દુકાનો તો ખુલ્લી રહે છે!), આમથી તેમ આંટા મારતાં સહેલાણીઓ, પહોળા ફૂટપાથો ઉપર સેંકડો ખુરશીઓ બિછાવીને તેના ઉપર રંગબેરંગી છત્રીઓથી સજેલી કેફે અને બાસમાં જામેલી ઠઠ, થોડે થોડે અંતરે ફોલી બર્જેર્સ અને કાબારેટનાં થિયેટરો, તેના અગ્રભાગમાં ખુલ્લંખુલ્લાં નગ્ન રમણીઓનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન, વિના સંકોચે "કંપની જોઈએ છે?"ની પૂછપરછ કરતી રખડેલ રમણીઓ, સ્ત્રી પુરુષના પ્રણયચિત્રોનાં આલ્બમો ૫૦૦૦ ફ્રેંકની કિંમતે વેચનારા સોદાગરો વગેરે વગેરે દશ્યો પ્રથમ દર્શને જ અચરાય છે તે જોઈને આપણે કોઈ અદ્ભુત 'માયાનગરી'માં આવી પહોંચ્યા હોઈએ તેવું લાગે છે. અમે કોફી પીવા એક કેફેમાં ગયા ત્યાં એક કપ કોફીનો ચાર્જ દોઢ રૂપિયો ચોંટયો! બીજી એક કેફેમાં જમવા ગયા ત્યાં ખાલી પાઉં, માખણ, લાલમૂળા અને સેલેડની ભાજીના એક પાંદડાના ૩૪૫ ફ્રેંક થયા! એક ફ્રેંક એટલે લગભગ એક નયો પૈસો. ફ્રાંસમાં બધા ભાવતાલ ફ્રેંકમાં જ બોલાય છે તેથી લોકોના પગાર પણ હજારો અને લાખો ફ્રેંક જેવા 'મોટા' હોય છે! આપણે ત્યાં પણ જો હજાર રૂપિયાને બદલે લાખ નયા પૈસા એમજ બોલવામાં આવે તો જરા મઝા તો જરૂર આવે!

પેરીસનું આ ત્રણું કલાકનું પ્રથમદર્શન કરીને હું શ્રી પદ્મનાભનની સાથે કાવુર હોટલમાં ગયો. ત્યાંથી સામાન લઈને અમે ટયુબ ટ્રેનમાં પોઈસનસ સ્ટેશનથી ગારે ડી ઈસ્ટ નામના સ્ટેશને આવ્યા. પેરીસની ટયુબ ટ્રેનો મુંબઈની ટ્રામના જેવી ખખ્ખરિયા છે. લંડન, ન્યુયોર્ક, મોસ્કો અને ટોકિયોની અન્ડરગ્રાઉન્ડ ટ્રેનોની સરખામણીમાં પેરીસની ટયુબ ટ્રેનો બિલકુલ દમ વગરની છે. લંડનની ટ્રેનોના જેવી ઊનની ગાદીઓને બદલે પેરીસની ટ્રેનોમાં ખાલી લાકડાંના પાટિયાની જ બેઠકો હોય છે અને ડબ્બાની રચના પણ બિલકુલ અનાકર્ષક છે. આ ટ્રેનો દરેક મોટા રસ્તાની નીચે નીચે ભોંયરામાં રસ્તાની જ દિશામાં દોડે છે જ્યારે લંડનની ટ્રેનો રસ્તાઓની દિશાને બાદ કરીને બીજી દિશાઓમાં દોડે છે તેથી અટપટાં અંતરો કાપવાનું ઘણું સુગમ થઈ પડે છે.

પેરીસ વિશેની બીજી રસિક વિગતો આગળ ઉપર લખીશ. આ તો ત્રણ કલાકમાં જે યત્કિંચિત જોયું તેટલા વિશે જ લખ્યું છે. પાછા વળતાં ત્રણ દિવસ પેરીસમાં મેં શું શું જોયું તેનું વર્ણન હજી બાકી જ છે. ગારેં ડી ઇસ્ટ સ્ટેશનેથી રાત્રે ૧૧-૪૫ વાગ્યે ટ્રેનમાં બેઠા. અમારા ડબ્બામાં માઇકલ અને માર્ક નામનાં બે મીઠાં ફ્રેંચ બાળકો હતાં તેમની સાથે ભાષાની મુશ્કેલી હોવા છતાં ઠીક ઠીક ગેલ કરવા મળ્યા. અમે બધા રીઝર્વ્ડ બેઠકો ઉપર બેઠા બેઠા જ ઊંઘ્યા અને સવારે ૭-૪૦ વાગ્યે ફ્રાન્સની પૂર્વ સરહદના છેલ્લા સ્ટેશન સ્ટ્રાસબર્ગ ઉપર ઊતરી પડ્યા.

સ્ટ્રાસબર્ગથી કેલ નામના જર્મન શહેર તરફ જતી ટ્રેન પકડી. રાઈન નદી વટાવીને કેલ આવ્યા અને ત્યાંથી આગળ ઓફનબર્ગ સ્ટેશને પાછા ઊતરી પડ્યા. ત્યાંથી બીજી ટ્રેનમાં બેસીને ૯-૩૦ વાગ્યે બેડન-ઊસ નામના સ્થળે પહોંચ્યા અને અહીંથી પાછા ડીઝલ ટ્રોલીમાં બેઠા તે ૯-૫૦ વાગ્યે જર્મનીના મશહૂર હવા ખાવાના સ્થળ બેડનબેડન પહોંચ્યા. સ્ટેશનેથી એક અત્યંત મનોહર ટેક્સીમાં બેસીને ૧૦ વાગ્યે અમે બેડનબેડનની પ્રખ્યાત હોટલ 'કવેલેન-હોફ'માં આવી પહોંચ્યા. આ હોટલમાં રહેવું એ પણ એક અનુપમ લહાવા જેવું છે. તે વિશે હવે આગલા પત્રમાં જણાવીશ.

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

કૃપા કરી નોંધી લેશો?

યુવાન દંપતીએ
આકર્ષક
ચિત્તહર
ફોટા માટે

સમગ્ર કુટુંબે
પેઢી દર પેઢી
જળવાઈ રહે તેવાં
ગ્રુપ ફોટો માટે

તેમજ ફોટોગ્રાફીના કોઈ પણ જાતના કામકાજ માટે
: : મુલાકાત લો : :

સુરેશ ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો

સ્થળ : ઘીકાંટા રોડ : લક્ષ્મી ટૉકીઝ સામે : અમદાવાદ

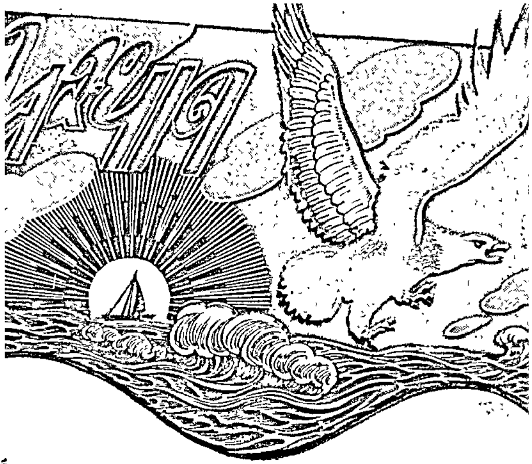

ર્ષ ૩૬
ંક ૧૨

સં. ૨૦૧૯
આસો

આદ્ય તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
બુટા

•SANFORIZED•
REGISTERED TRADE MARK
of CLUETT PEABODY & CO., INC., U.S.A.

અરવિંદ મિલ્સ લિ૦

અમદાવાદ-૨

'સાનફોરાઇઝડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેશુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૧-૧૦-૧૯૬૧

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

વર્ષ દરમ્યાન

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

ખાસ અંકો અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સનિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* શ્રી. કાન્તિલાલ ગાંધી લિખિત "વિલાયતની વાતો" દર અંકમાં અપાય છે. આટલું વિગતભરપૂર અને મનોરંજક શૈલીમાં લખાયેલું પ્રવાસવર્ણન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નૌકાડૂબી	૬-૦-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૩-૦-૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૮-૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
લગ્નસુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટૉલ્સ્ટૉયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૪-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	ગાંધીકૂચ [આક્રમ]	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૩-૦-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૮-૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦-૦	ફ્રિરેફની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ 'એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઇન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી માટે અત્યુત્તમ છે.

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો પેટમાં ચૂંક સાથે વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થતા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તુરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાને મજબૂત કરનારી છે.

સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:-ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની.
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

॥ પ્રસ્થાન ॥

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૨ ૨૦૧૭ : આસો અંક ૬

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ પરાક્રાન્ત ભારત–પ્રદેશ
૨ બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો સત્યાગ્રહ

પ્રશ્ન : ચીને ભારતના પૂર્વોત્તર સીમાડાનો અને પાકિસ્તાને પશ્ચિમોત્તર સીમાડાનો અમુક ભાગ આક્રાન્ત કર્યો છે એ શું એમને એમ રહેવાનો છે ?

ઉત્તર : એમને એમ રહેવાનો છે એમ કેમ કહેવાય ? એનો અહિંસક સાધનો દ્વારા કેમ ઉપાય કરી શકાય એની વિચારણામાં વિલંબ થાય તો એ ભારતની નીતિ સાથે સંગત ગણાય. એ અંગે ઉચ્ચ કક્ષાએ શું ચાલી રહ્યું હોય તે હું કે તમે જાણી શકીએ નહીં. એટલે આવા વિષયોમાં આમ કે તેમ અડેધડે સલાહ આપતાં રહેવું એમાં કાંઇ સ્વદેશપ્રીતિ દેખાતી નથી.

પણ આપણે એનો નિકાલ હજી સુધી કરી શક્યા નથી એ વાત દુનિયાના બીજા દેશોના ધ્યાનની બહાર નથી ! હમણાં એક ભાઇ બે-અઢી વર્ષ અમેરિકામાં રહીને આવ્યા તેમની સાથે ભારત વિશે ત્યાંના લોકો શું ધારે છે એ વિશે કંઇક વાતચીત થઇ. એમણે કહ્યું કે ત્યાંના લોકો એમ પૂછે છે કે 'બીજું બધું તો ઠીક, પણ ચીને જે ભાગ આક્રાન્ત કર્યો છે તેનો બચાવ એમ કેમ કરવામાં આવે છે કે અરે ! એ તો વેરાન પ્રદેશ છે કે જ્યાં માણસ તો શું પ્રાણી પણ રહી ન શકે ! Sovereigntyનો આ કયી જાતનો ખ્યાલ ?' આ બાબત વિચારવા જેવી છે. કોઇ દેશ આ પ્રમાણે પોતાના અધિકારનો મુલક બીજા પચાવી પાડે તો તે સહન કરી શકે ? એની પાછળ વળી બીજો પ્રશ્ન એવો છે કે ચીનાઓએ આ બધા ભાગો આક્રાન્ત કર્યો તેની ભારતને ખબર જ ન પડી ? કે આંખમિંચામણાં કરવામાં આવ્યાં ?—આવી બધી શંકાઓ કુશંકાઓ

આપણને કદાચ બહુ ન થાય: કારણકે આપણે હજી સ્વતંત્રતા, સ્વશાસન આદિ ભાવનાઓમાં હજી પૂરા રંગાયેલા નહીં હોઈએ. એટલે મને પરાક્રાન્ત થયા પછી એના ઉપાયો માટે જે વિલંબ થાય છે તે ન સમજાય તેવું લાગતું નથી પણ તેની આપણા પરદેશખાતાને કે સંરક્ષણખાતાને ખબર જ કેમ ન પડે એ એક મૂંઝવે એવી બાબત છે. એ બાજુની સીમાને ભારતના બીજા ભાગો સાથે જોડતા લશ્કરી માર્ગોનો ત્યાં અભાવ હતો, પણ વખારે તો કદાચ આપણે 'હિંદી–ચીની ભાઈભાઈ'ની ભ્રમણામાં ગાફેલ રહ્યા. હું પોતે 'હિંદી–ચીની ભાઈભાઈ'ની ભાવનાને અવગણતો નથી. હકીકતમાં તો બધા દેશો સાથે ભાઈચારો રાખવાની આપણી નીતિનો અને પરદેશનીતિનો હું હિમાયતી છું. પણ ભાઈ–ભાઈનો અર્થ એવો તો ન થાય કે 'તારું મારું સહિયારું અને મારું મારું એકલું'. ગમે તેમ પણ ગફલત તો થઈ. હજી દુનિયા જૂની રાજનીતિના માનસમાંથી—પરરાજ્યનીતિમાંથી–મુક્ત થઈ નથી એટલે આપણા જૂના ચાણક્ય આદિ મુત્સદ્દીઓએ કહેલું સૂત્ર કે "સીમાડે રહેલો શત્રુ" અને "શત્રુના સીમાડે રહેલો શત્રુનો શત્રુ એટલે આપણો મિત્ર"—આ બધી કુટિલ રાજનીતિ છે અને એમાંથી બહાર આવે જ દુનિયાનો આરો છે. પણ એમાં અનુભવનાં જે તારતમ્યો છે તે તરફ દુર્લક્ષ્ય તો ભાવનાશાળી રાજદ્વારીઓ પણ ન કરી શકે. સીમાડા ઉપરનાં રાજ્યો સાથે મૈત્રી કેળવાય એ ઇષ્ટ છે; પણ એ આપણા તરફ અમિત્ર હોય, થવાના હોય, કે થાય, એ પરદેશખાતાના ખ્યાલમાં ન હોય એવું તો ન જ બને. હવે તો મુશ્કેલ સ્થિતિમાં છીએ એટલે કળે કળે હાથ કાઢવાનો રહ્યો. જૂના દુહાઓ—

પુત્તે જાયે કવણ ગુણ અવગુણ કવણ મૂએણ;
જો બપ્પીકી ભૂંયડી ચમ્પી જે અવરેણ

એવા જૂના દુહાઓના સ્લોગનો બનાવવાથી કાંઈ નહીં વળે.

* * *

પ્રશ્ન : અણુપ્રયોગો સામે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે જે સત્યાગ્રહ કર્યો અને ૮૯ વર્ષની ઉંમરે એ જેલમાં ગયા એ આપણો વિજય નહીં?

ઉત્તર : આપણો–એટલે કે મારો કે તમારો–વિજય એમ તો નહીં કહેવાય, આપણા દેશનો પણ નહીં કહેવાય. પણ ગાંધીજીનો ગણાય, એમણે પકડેલા અહિંસક હથિયારનો પણ ગણાય. એ એમણે પકડેલા અહિંસક હથિયારનો મહિમા પણ ગણાય. બાકી તો બર્ટ્રાન્ડ રસેલ તો ઈ. સ. ૧૯૧૪ના પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ શાન્તિના ચાહનાર યુદ્ધવિરોધી તરીકે જેલમાં ગયા જ હતા. એમાં મને બ્રિટિશ 'કેરેક્ટર'નો વિજય દેખાય છે—પોતાની નિષ્ઠા ખાતર ગમે તે સહન કરી લેવાની તૈયારી!

તા. ૨૪–૯–૬૧

卐

મુક્તકો

તનસુખ ભટ્ટ એમ. એ.

પંડય વીંધ્યું પસતોલથી, (ને) ધધકે લોહીની ધાર;
(તયેં) રામ તણો આધાર, (એવા) શરણાં લઈએ સંતનાં.

સતસંગ નથી સેજડી, (પણ) આગ્ય તણો કટકો;
કાળિંગાનો કાળ ને, તેગ તીખો ઝટકો.

સઢ ફાટી ધ્યાં ચીંથરાં, સાયર જ્યાં સોખાણ;
નાંગળ નીર ગળીગિયાં, (તયેં) ભરોંસલો ભગવાન.

કેને સંપત સાયબી, કે કીરતિ ભરપૂર;
ધર મૂંજાવે કે ધણી, કે હરિરસમાં ચૂર.

ગરવરની શલ્યા તરી, તર્યો ધારના પાણા;
ગાંધીએ ભારત તર્યો, સાંભળ્ય સુંજા શાણા.

સળંગડાયા સેંકડો, ડાપણડાયા થોક;
(પણ) કોઠાવિદ્યા વીજળી, (ઇ) કુળનો દીવો કોક.

ધીંગા ધીંગાણે ખપે, (ને) સુકલકડીમાં સંપ;
રગટિયાંને રંગ, (કે) રમતાં રળિયા રાજને.

મીંદડીની મોકાણમાં, વાંદરની પટલાઈ;
કયારીની કોરૂં ઘસ્યે, વાંહળી હળવી થાય.

ધરમગરૂ ને કરમગરૂ, આદ્ય ગરૂ અવિનાશ;
દીક્ષાગરૂ શિક્ષાગરૂ, (પણ) ધરારગરૂ વિનાશ.

આંખે ખાટી ખાખટી, પાણે ઝૂડે લોક;
મીઠી શાખું મધઝરી, જતન ઉતારે ચોક.

★

ગાંધીજી : છૂટાછેડા, સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઉપાયો વિશે

મથુરાદાસનો નાશિકથી કાગળ આવ્યો. તે લખે છે કે મેં વિવાહભંગના સમર્થનમાં એક નાટક લખ્યું છે તે કિશોરલાલભાઈને પસંદ પડ્યું છે. સંતતિનિયમનની આવશ્યકતા બતાવવા માટે એણે એ દલીલ કરી કે બ્રહ્મચર્ય બધાયને માટે શક્ય નથી.

૧૮–૬–૩૨ પશુની સાથે માણસને સરખાવાય નહીં. પશુ ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં વિષય સંતોષી લે છે. માણસ તેમ કરી શકે નહીં, ઈત્યાદિ. એના અનર્થ થાય તેથી એ અનિષ્ટ ન કહેવાય; જેમ છાપવાની કળામાંથી ભયંકર પરિણામ આવ્યાં તેથી એ કળા અનિષ્ટ સિદ્ધ નથી થતી ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

બાપુએ એને લખ્યું :

"તું નાટક લખશે એવું કદી ધાર્યું નહોતું. તારા વિચારો ખૂબ આધુનિક સુધારાની તરફ વળી રહ્યા છે. અમુક મર્યાદાની અંદર છૂટાછેડા થવા જોઈએ એમ હું માનું છું ખરો, પણ એનો પ્રચાર કરવાનું જરાય મન ન થાય. આપણે આપણી વૃત્તિઓના સામાન્ય રીતે તો એવા ગુલામ છીએ કે જે માનસિક સ્થિતિ આજે હોય તે કાલે રહેશે એવો વીમો ન ઉતારી શકાય. એટલે સ્વેચ્છાએ થયેલા વિવાહ બહુ રાખળ કારણ ન હોય ત્યાં સુધી ન તૂટે એ જ બરાબર જણાયાં કરે છે. અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન પર બાની સાથે મેં છૂટાછેડા કર્યા હોત તો આજે જે સુંદર સ્થિતિ વર્તે છે તે તો ન જ હોત ના! બા કોણ જાણે ક્યાં પડી હોત! અને હું કેવા વિવાહ કરી બેઠો હોત એ કોણ કહી શકે? પણ છેડા છૂટા ન જ થઈ શકે એ વારસામાં ઊતર્યું; એટલે એ વિષમ કાળ વીતી ગયો અને અત્યારે તો તેનાં સ્મરણો જ રહી ગયાં. એથી મારી આશા છે કે તારા પુસ્તકમાં તેં જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે એક-બીજાને છેડા છોડવાની વગર સ્ટેમ્પની પરવાનગી નહીં આપી હોય!

"વિષયેચ્છા થાય ત્યારે તે તૃપ્ત કરવાનો મનુષ્યનો ધર્મ હોય તો તો સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ ઉપાયોની આવશ્યકતા હું સમજી શકું. પણ જો સંતતિની ઈચ્છા વિનાનો વિષયભોગ એ પાપનું મૂળ ગણીએ—અને મારી દૃષ્ટિએ ગણવું જોઈએ—તો કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિની ઉત્પત્તિ રોકવી એ પાપનું જ વ્યાજ ચઢાવવા જેવું છે. કુદરતનો તો નિયમ છે જ કે જેવું કરે તેવું ભરે. મનુષ્ય વિષય આચરે તો ભલે સંતતિનો બોજો ઊંચકે. સ્ત્રી શું કામ ઊંચકે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત ગણાય, કેમકે આપણે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ગણીએ છીએ. અત્યારે કૃત્રિમ ઉપાયોનો જે ઉપયોગ પશ્ચિમમાં થઇ રહ્યો છે એનું એક પરિણામ તો આવી જ રહ્યું છે કે વિવાહની પવિત્રતા ચાલી ગઈ છે અને જેને જે વખતે ફાવે તે વખતે છૂટથી ભોગ ભોગવી લે છે. આ વસ્તુના પ્રચારને વરસો તો કાંઇ હજુ ગયાં નથી, એટલામાં જેને આજ

લગી પવિત્ર બંધનો માન્યાં છે એ તૂટી રહ્યાં છે. અત્યારે તો સારા ગણાતા પશ્ચિમના વિચારકો એમ માનતા થઈ ગયા છે કે વિવાહ એક વહેમ છે. અને સગાં ભાઈબહેન પણ એક બીજા પ્રત્યે વિકારવશ થાય તો એ વિકારને સંતોષે તેમાં દોષ નથી એટલું જ નહીં પણ એ યોગ્ય જ છે. આ બધા વિચારોને હું એક છેડેથી બીજે છેડે જવા જેવી અતિશયતા નથી સમજતો. પણ સંતતિનિયમનની પાછળ રહેલી વિચારશ્રેણીનું આ સીધું અને સહજ પરિણામ છે. અને એવું બની પણ શકે કે આપણે આજે વિવાહ વગેરેનાં બંધનો આત્મપોષક માન્યાં છે એ આત્મનાશક હોય. પણ હું એવી વસ્તુઓની દલીલને ખાતર શક્યતાના સ્વીકારની આગળ જઈ જ શકતો નથી. નીતિ અને શાસ્ત્રને નામે થતી આ બધી વાતો મને અત્યંત ભયંકર લાગે છે. ખોટી દયાથી, અધીરાઈથી, અને પોતાના ક્ષણિક અનુભવોમાંથી આ નવા વિચારોના ફુવારા ઊડી રહ્યા છે, એમાં આપણે ભીંજાઈ ન જઈએ એમ હું ઈચ્છું છું વળી એ કૃત્રિમ ઉપાયોને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ જોતાં અત્યારે તો સ્થાન નથી જ. અસંખ્ય માણસોનાં શરીર હણાઈ ગયાં છે, મન નબળાં પડી ગયાં છે, ત્યાં વિષયેચ્છા જાગ્રત થઈ કે તૃપ્ત કરવા મંડી જાય એટલે આપણી ઉન્નતિને તાળું દેવાઈ જાય. આ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરી રહેલા માણસો તો ખરેખર નપુંસક જેવા છે. છાપાંઓમાં જે જાહેરખબર આવે છે તેની ઉપર નજર ફેરવી જજો. આ વાત તો હું બહોળા અનુભવ ઉપરથી કહું છું. 'નીતિનાશને માર્ગે'ના લેખો લખાયા એ દરેક અઠવાડિયે આવતા શક્તિહીન વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના કાગળના જવાબમાં લખાયેલા છે હિંદુસ્તાનના નવયુવકોએ તો પોતાની ઉપર બળાત્કાર કરીને પણ સંયમનો પાઠ ગોખવાનો છે. બાળાઓની પણ ભારે વિચિત્ર સ્થિતિ છે. આશ્રમમાં ઊછરેલી . . . જેવી છોકરી, પંદર વરસની, શરીરે નબળી, પરણવાની માગણી કરે એ કેવી વિચિત્ર વાત! પંદર વર્ષની છોકરીને વિકાર શું કામ પેદા થાય? પણ આપણું વાતાવરણ જ મલિન છે. બચપણથી જ બાળકો અને બાળાઓને વિકારના પ્યાલા પિવડાવવામાં આવે છે. એવાને વિકારોને વશ થવાનો ધર્મ શીખવવાને હું તો જરાયે તૈયાર ન થાઉં. પણ હવે આ વાતને ન લંબાવું. આટલેથી મારા વિચાર તું જાણી શકશે."

—'મહાદેવભાઈની ડાયરી'—પુસ્તક પહેલું
પહેલી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૨૯-૩૦

[પત્ર લખાયો
તા. ૧૮-૬-૩૨ના રોજ]

કિંશુકમાલા

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

[૧]

કાવ્યમાં ચમત્કાર

એક શિક્ષકે એકવાર વિદ્યાર્થીઓને સ્વરચિત કાવ્યો લખી લાવવા કહ્યું. એક વિદ્યાર્થીએ નીચે પ્રમાણે કાવ્ય રચી તે શિક્ષકને બતાવ્યું:

[મનહર]

ગામ બા'ર સાંજ સમે રેલવેને પાટે પાટે
બાબુ નામે બાળ નિત જાય હવા ખાવા માટે;
પછવાડે આવે ગાડી, પીં-પી, છુક-છુક થાય,
બાબુ બાજુ તરી જાય, આગગાડી આગે જાય.

વિદ્યાર્થીની આ રચના વાંચી શિક્ષકે તેને કહ્યું: "તારા કાવ્યમાં ચમત્કાર નથી. સામાન્ય રીતે ન બને, ક્યારેક જ બને, સાંભળતાં માણસ ચકિત થઈ જાય તેને ચમત્કાર કહેવાય. કાવ્યમાં કાંઈક ચમત્કાર જોઈએ." વિદ્યાર્થી કાવ્ય પાછું લઈ ગયો. થોડી વારે ફરી તેણે શિક્ષકને નીચે પ્રમાણેની રચના આપી જેમાં હવે ખરેખર ચમત્કારતત્ત્વ હતું! :—

[મનહર]

ગામ બા'ર સાંજ સમે રેલવેને પાટે પાટે
બાબુ નામે બાળ નિત જાય હવા ખાવા માટે;
પછવાડે આવે ગાડી, પીં-પી, છુક-છુક થાય,
બાળ જાણી ગાડી બાજુ તરીને અગાડી જાય!

★

[૨]

મોડું

[ઉપજાતિ]

રહી, રહી પાંત્રીશ વર્ષનો થૈ
જંજાળજાળે પરણી ફસ્યો જૈ;
હવે વિમાસ્યે નવ કાંઇ અર્થ—
પૈણ્યા પછી ડા'પણ છેક વ્યર્થ.

卐

સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાન

ડૉ. આર. ડી. દેસાઇ M. Sc., D. Sc. (London)
પ્રિન્સિપાલ, એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, અમદાવાદ

માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં વિજ્ઞાને શો ભાગ ભજવ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપતાં પહેલાં મારે આ બે શબ્દોની વ્યાખ્યા આપી તેના અર્થ સમજાવવા જોઈએ. મનુષ્યને પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યાને લાખો વર્ષો થયાં હશે પણ તેણે જંગલી દશામાંથી સુધરેલી અવસ્થા લગભગ આઠથી દશ હજાર વર્ષોમાં પ્રાપ્ત કરી છે. મનુષ્યસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આઠથી દશ હજાર વર્ષ જૂનો છે. પુરાતન જંગલી દશામાંથી અર્વાચીન સુધરેલી દશામાં આવતાં માણસે અમુક યુગમાં શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વગેરે સર્વાંગીય વિકાસની સાધેલી કક્ષાને તે યુગમાં સાધેલી સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આપી શકાય. વળી બીજી વ્યાખ્યા મનુષ્યે તે કાળમાં સાધેલી આચાર, વિચાર અને વ્યવહારની પ્રગતિ. આ વ્યાખ્યામાં કળા, સાહિત્ય, વેપાર, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવહેવાર, તંદુરસ્તી, ધર્મ, નીતિ વગેરે સર્વ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃતિ માટે બે શબ્દો છે: Civilisation (સિવિલિઝેશન) અને Culture (કલ્ચર). અને તેની વચ્ચે એ ફરક છે કે જ્યારે 'સિવિલિઝેશન'માં ભૌતિક બાબતો ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે 'કલ્ચર'માં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બાબતો ઉપર વિશેષ ભાર મૂકાય છે. સંસ્કૃતિ એ સ્થિતિ છે ત્યારે સંસ્કાર તેનો ભાવ છે. જો આપણે સંસ્કૃતિને વૃક્ષની ઉપમા આપીએ તો સંસ્કાર તેનું ફળ છે; અથવા જો સંસ્કૃતિને પુષ્પ કહેવામાં આવે તો સંસ્કાર તેની સુવાસ છે. જો સંસ્કૃતિને ખોરાકની ઉપમા આપીએ તો સંસ્કાર તેની પૌષ્ટિકતા છે.

વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપતાં પહેલાં, મારે એટલું જણાવવું જોઈએ કે આ શબ્દથી આપણે અપરિચિત નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં 'વિજ્ઞાન' શબ્દ આવે છે, અને તેનું નામ 'જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ' છે. વળી નવમા અધ્યાયના (રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ) પહેલા શ્લોકમાં પણ 'વિજ્ઞાન' શબ્દ આવે છે:

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥
(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧, ૨)

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥
(અધ્યાય ૭, શ્લોક ૨)

અહીં વિજ્ઞાન એટલે વિવિધ જાતનું વિશેષ જ્ઞાન. અર્થાત્ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના યથાર્થજ્ઞાન સિવાય શક્ય નથી. આથી પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણેનાં જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહેવાય. આ વિજ્ઞાન દરેક મોક્ષાકાંક્ષિ સંસારી માટે જરૂરનું તો છે જ, પણ જ્યાં સુધી સંસારી મનુષ્ય સંસારમાં રહે છે ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાનું રહ્યું, અને તે કર્મ કેવી રીતે કરવું એ ધર્મ શીખવે છે. નિષ્કામ કર્મયોગ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો એક ઉપાય છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ—એ ત્રણમાં કયો માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એ ચર્ચામાં મારે ઊતરવું નથી પણ કર્મયોગથી મનુષ્ય આદર્શ જીવન જીવી શકે છે, મનુષ્યસેવા કરી શકે છે અને દૈવી જીવન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવી મારી ખાત્રી હોવાથી એ કર્મયોગીઓ પૈકી અમુક જાતના માણસો જેમણે પ્રકૃતિનું એટલે ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા છે અને જિંદગીનું સ્વાર્પણ કર્યું છે અને જેમના પ્રયત્નથી આ સૃષ્ટિ સુખી, સાધનસંપન્ન અને આબાદ બની છે તેમના વૈજ્ઞાનિક પુરુષાર્થનો સ્વલ્પ ખ્યાલ આપવો છે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનને લીધે મનુષ્યે પ્રકૃતિનાં પ્રતિકૂળ બળો સામે મેળવેલા વિજય તથા એ જ્ઞાનના વ્યાવહારિક ઉપયોગને લીધે મનુષ્યે મેળવેલાં સુખ, સગવડ, સાધન, સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિ—મારા લેખનો મુખ્ય ધ્વનિ છે.

આજનો યુગ વૈજ્ઞાનિક યુગ કહેવાય છે. છેલ્લાં દોઢસો બસો વર્ષમાં વિજ્ઞાને અપ્રતિમ પ્રગતિ કરી છે અને આપણું જીવન વિજ્ઞાને બક્ષેલાં સાધનો ઉપર એટલું બધું અવલંબે છે કે તેનો ખ્યાલ ફક્ત તેમનાં અભાવથી જ આપણને આવી શકે. આગળની સદીઓમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ અત્યારના જેટલો થતો નહિ. સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી મનુષ્યે મુખ્યત્વે દરેક યુગમાં અમુક પ્રવૃત્તિઓ આદરેલી છે. અને તે પ્રવૃત્તિઓને લીધે તે યુગની મહત્તા સ્વીકારવામાં આવેલી છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ધર્મ અને ફિલસૂફીનાં જે ચિંતનો થયાં છે તે આજે પણ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વેદો, ઉપનિષદો, ષડ્દર્શનો, રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાન કાવ્યો, કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને બાણની કૃતિઓ, ભગવદ્‌ગીતા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો વગેરે જે પુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં છે તે આજે પણ વિશ્વનાં બીજા સાહિત્યનાં ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ સાથે સરખાવી શકાય. જ્યારે આપણે છેલ્લાં બસો વર્ષથી રાજકીય પરતંત્રતા ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યની આવી ઉચ્ચ કૃતિઓ આપણને ઉન્નત શિરે રાખી રહી હતી. પ્રાચીન ગ્રીસમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું જે ચિંતન સોક્રેટીઝ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે કર્યું છે તેવું ચિંતન આજે ભાગ્યે જ થતું જોવા મળે છે. વળી હોમરનાં ઇલીઅડ અને ઓડિસી જેવાં મહાકાવ્યો અને એસ્કીલસ, સોફોક્લીઝ અને યુરીપિડીઝ જેવા નાટ્યકારનાં નાટકો ગ્રીક સાહિત્યના સુંદર નમૂના છે. વળી આર્કિમિડીઝ, યુક્લિડ તથા પિથેગોરાઝ જેવા ગણિતશાસ્ત્રી પણ પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા છે. મધ્યયુગમાં જ્યારે જ્ઞાનપ્રવાહ સ્થગિત થયો હતો ત્યારે ખાસ કરીને ઈટાલી તથા હોલેન્ડમાં ધાર્મિક ચિત્રકળા અને સ્થાપત્યની પ્રગતિ વિશેષ પ્રમાણમાં થઈ હતી. માઈકલ એન્જેલો, લીઓનાર્ડો ડા વિન્સી, ટીશીઆન, રાફેલ, રેમ્બ્રાન્ટ, હોલ્બાઈન, રૂબન્સ, વાન ડીક વગેરેની ચિત્રકળા અને સ્થાપત્યની કૃતિઓ આજે પણ અત્યંત પ્રશંસા પામે છે. સોળમી સદીના ઈગ્લાંડમાં સાહિત્ય, ખાસ કરીને શેક્સપીઅરના નાટકો તથા બીજા કવિઓની કવિતા—મિલ્ટન, બેન જોન્સ, માર્લો વગેરેની કવિતાઓ ઈગ્લાંડની આજે પણ સાહિત્યસમૃદ્ધિ છે. ઓગણીસમી અને વીસમી સદીમાં યુરોપના દેશોએ કરેલી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને તે સદીઓનાં મહાન સંસ્

ચિહ્નો તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે આગળની સદીઓમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો નહિ. હજારો વર્ષોથી વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો આવ્યો છે પણ એની ખરી પ્રગતિ ફ્રાન્સીસ બેકનની પદ્ધતિને આભારી છે.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોએ આજનું જીવન એટલું સુખી, સરળ, સાધનમય અને સંપત્તિવાન બનાવ્યું છે કે એના ભોક્તાઓને વિજ્ઞાનના ઋણનો ખ્યાલ સ્વપ્ને પણ આવી શકતો નથી છતાં એ સિદ્ધ અને સ્થાયી હકીકત છે. વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ કુદરત અને તેના વિવિધ પદાર્થોનો પ્રયોગ તથા અવલોકનથી અભ્યાસ કરી, તર્કયુક્ત અનુમાનદ્વારા જ્ઞાન એકઠું કરવાનો છે. એ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધતાં તેની જુદી જુદી શાખાઓ પાડવામાં આવી છે. દા. ત. રસાયણ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિજ્ઞાન, વનસ્પતિવિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર વગેરે. વિજ્ઞાનનો હેતુ જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ છે. આ રીતે જોતાં વિજ્ઞાન સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, સ્થાપત્ય વગેરે માફક એક કળા છે અને જેમ દરેક કળાનો અંતિમ હેતુ સત્યં, શિવં અને સુન્દરમ્ છે તેમ વિજ્ઞાનનો હેતુ પણ તે જ છે. આથી આગળ વધીને વિજ્ઞાનનો હેતુ આ જ્ઞાનનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ મનુષ્યનાં સગવડ અને સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ કરી તેને વધુ સુખી બનાવવાનો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિજ્ઞાનનો હેતુ મનુષ્યસેવા છે. 'યોગ વાસિષ્ઠ'માં રામને પોતાની ફરજ વિષે ઉપદેશ આપતાં વસિષ્ઠ મુનિએ જે શ્લોક વાપરેલો છે તે શ્લોક વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકોને પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે છે:

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

વિજ્ઞાને મનુષ્યની સેવા કરી આજની સંસ્કૃતિમાં શો ફાળો આપ્યો છે તેનો સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે. મનુષ્યની પ્રાથમિક જરૂરીઆતો ખોરાક, વસ્ત્ર, ગૃહ, તંદુરસ્તી અને કેળવણી છે. ત્યાર બાદ અમુક શોખની અથવા એશઆરામની ચીજો છે. ખોરાકની બાબતમાં રાસાયણિક ખાતરોથી જમીનનું ઉત્પાદન ઘણું જ વધ્યું છે. જ્યાં પહેલાં અનાજનું એક કણસલું અથવા ઘાસનું એક તણખલું ઉત્પન્ન થતું ત્યાં આજે ત્રણથી ચાર કણસલાં અને તણખલાં પેદા થાય છે. પણ સામાન્ય જનતા વૈજ્ઞાનિકોની આ સિદ્ધિથી અપરિચિત રહી છે, કારણ કે આજની દુનિયામાં રાજ્યનીતિજ્ઞોની તથા અર્થશાસ્ત્રીઓની પિપૂડીઓ વિશેષ નાદથી વાગે છે. વિજ્ઞાનના કુશળ ઉપયોગથી આપણે આપણી વધતી જતી વસ્તીની અન્નસમસ્યાનો સવાલ જરૂર ઉકેલી શકીશું. નવીન જાતનાં અન્નબીજો, તેમ જ જંગલવાળી તેમ જ અણુખેડાયલી જમીનો ઉપયોગમાં લઈ અન્નોત્પાદન વધારી શકાય. દુષ્કાળનો ભય ટાળવાને વસ્તિનિયંત્રણ કરવાની જરૂર રહે નહિ. વસ્ત્ર તેમ જ ગૃહની બાબતમાં પણ વિજ્ઞાનનો ફાળો સુંદર છે. નવીન જાતનાં વસ્ત્રો, દા. ત. ચમક (રેયોન), નાઈલોન, કૃત્રિમ ઊન, કૃત્રિમ રેશમ વગેરે તથા સીમેન્ટ, લોખંડ, પ્લાસ્ટીક્સ વગેરે ગૃહરચનામાં વપરાતાં પદાર્થો રસાયણને આભારી છે અને આજે વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય છે. આજની મનુષ્યની તંદુરસ્તી તેમ જ આયુષ્યદોરી તેમના દાદાઓ અને બાપદાદાઓ કરતાં ઘણી જ સારી અને લાંબી થઈ છે. વિવિધ જાતના રોગોનું નિદાન, તેને મટાડવાની દવાઓ તથા તેને અટકાવવાનાં સાધનો આજના વિજ્ઞાને એટલાં બધાં શોધ્યાં છે કે જો મનુષ્ય કાળજી રાખે તો પથારીવશ થવા જેટલી માંદગી ભોગવે નહિ. આયુર્વેદિક અને યુનાની દવાઓ અમુક રોગોમાં શ્રેષ્ઠ છે છતાં હાલના રસાયણ અને વૈદકશાસ્ત્રે ઘણી નવીન અને

વિવિધ દવાઓની શોધ કરી છે અને તેઓ વધુ અસરકારક માલમ પડી છે. વળી રંગો, સુગંધી અંત્તરો અને બીજી શોખની ચીજો વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે સસ્તા ભાવે મળતાં હોવાથી આજે શ્રીમંત અને ગરીબ વર્ગ વચ્ચેનો ભેદ લગભગ ભુંસાઇ ગયો છે. મર્યાદિત સાધનવાળાને જે વસ્તુઓ લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે અપ્રાપ્ય તથા દુષ્પ્રાપ્ય હતી તે જ વસ્તુઓ આજે તેમને સહજ રીતે મળી શકે છે એ પ્રતાપ વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક હુન્નરકળાનો છે.

કેળવણીની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ વૈજ્ઞાનિક તાલીમ પ્રજાની શૈક્ષણિક પ્રણાલીમાં નવી ભાત પાડે છે. વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ એટલે વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું શિક્ષણ નહિ પણ એક વિશિષ્ટ રીતની માનસિક તાલીમ જેને લીધે મનુષ્ય સ્વતંત્ર વિચાર, નિરીક્ષણ શક્તિ, કલ્પનાયુક્ત તર્ક વગેરે જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને માનસિક વિકાસ માટેના આવશ્યક ગુણો કેળવી શકે. આવી કેળવણી વૈજ્ઞાનિક માનસને જન્મ આપે છે અને જે વ્યક્તિ અથવા જે પ્રજા પાસે વૈજ્ઞાનિક માનસ છે તે તેમની આગળ ઉપસ્થિત પ્રશ્નોનો સામનો સફળતાપૂર્વક કરી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક માનસ પ્રચલિત સત્યો, જો અનુભવસિદ્ધ ન હોય તો, તેમને વેદવાક્ય તરીકે સ્વીકારતાં અચકાય છે. વૈજ્ઞાનિક માનસ આત્મશ્રદ્ધા પેદા કરે છે. આ માનસનો સાક્ષાત્કાર કાલિદાસ જેવા કવિમાં હતો.

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥
('માલવિકાગ્નિમિત્ર')

વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના અંતમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો ઉપદેશ વૈજ્ઞાનિક માનસ અને કેળવણીનો સુંદર નમૂનો છે :

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

વિજ્ઞાનની તાલીમ સતત પ્રયત્ન અને પ્રવૃત્તિ માગતી હોવાથી મનુષ્યના ચારિત્ર્ય-ઘડતરમાં અને ઉન્નતિમાં વિઘ્નકર્તા દોષો નિદ્રા, તંદ્રા, ભય, ક્રોધ, આળસ અને દીર્ઘસૂત્રતાનો નાશ કરે છે જો મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આપણને માલૂમ પડશે કે તેમણે બતાવેલાં શ્રદ્ધા, ખંત, સાહસ, આત્મસમર્પણ, સત્યનિષ્ઠા, અભય વગેરે મનુષ્યત્વના પોષક સદ્‌ગુણો દુનિયાની કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે અનુકરણીય છે તેમ જ તેમની સિદ્ધિઓ દરેકના ઉપયોગ માટે ખુલ્લી છે. તેઓમાં अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्‌ની સંકુચિત વૃત્તિનો અભાવ હતો, અને તેઓ ઉદારચરિત હોવાથી વસુધાને કુટુંબ માફક ગણતા.

આપણા દેશની ઔદ્યોગિક ખીલવણી તથા સંપત્તિના ઉત્પાદન માટે વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા ઉપર મારે ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. આજના પાશ્ચાત્ય દેશોની દા. ત. અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ, જર્મની, કેનેડા, રશિયા તથા ફ્રાન્સ અને પૌર્વાત્ય દેશ જાપાનની અઢળક સંપત્તિ વિજ્ઞાનને આભારી છે. જો આપણે સ્વતંત્રતા કાયમ રાખવી હોય, અને દેશની ગરીબાઈ ટાળવી હોય તો આપણા દેશનું ઉદ્યોગીકરણ આવશ્યક છે. તેને માટે વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક હુન્નરકળાઓની આપણને ખાસ જરૂર છે. આપણા દેશમાં કાચો માલ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને તેનો ઉપયોગ આપણી સંપત્તિ વધારવામાં થાય તો વૈજ્ઞાનિક તેમ જ રાષ્ટ્રિય આવકમાં વૃદ્ધિ થાય. વળી દેશના સંરક્ષણ માટે તેમ જ લોખંડ, ખાંડ, રંગો, દવાઓ, સીમેન્ટ, પ્લાસ્ટીક્સ, કાપડ વગેરે જે ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં ખીલેલા છે તેની પ્રગતિ માટે પણ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ જરૂરી છે. અત્યારે માટીનું તેલ (પેટ્રોલીઅમ) જો ગુજરાતમાં વિપુલ

પ્રમાણમાં મળી આવ્યું છે તેને લગતા વિવિધ ઉદ્યોગોનો પણ સર્વાંગીય વિકાસ વિજ્ઞાનની મદદથી થઇ શકશે. આટલા જ કારણથી આપણા પંતપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે અને તેના ઉત્તેજનાર્થે સરકારે પણ બીજી તેમ જ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં ઘણી સારી રકમની સગવડ રાખી છે.

અંતમાં, વિજ્ઞાને કઈ સિદ્ધિ મેળવી છે અને કઈ નથી મેળવી એનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ જરૂરી નથી. જો મનુષ્ય પોતાના બસો વર્ષ પૂર્વેના બાપદાદાઓની સ્થિતિ સાથે આજની સરખામણી કરશે તો આ સત્યનો ખ્યાલ જરૂર આવી જશે. અત્યારનો મનુષ્ય તેના સૈકાઓ પહેલાંના દાદા કરતાં વિશેષ સંપત્તિવાન, વિશેષજ્ઞ અને વિશેષ ડાહ્યા માલમ પડશે; પણ તે વિશેષ સુખી છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. દરેક સારી કે નબળી વસ્તુની પેઠે વિજ્ઞાનને પણ બે પાસાં છે. આપણે વિજ્ઞાનની જમા બાજુની વાત કરી, પણ તેની ઉધાર બાજુ પણ ઘણી છે વિજ્ઞાને મનુષ્યના હાથમાં સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રો દા. ત. ઝેરી વાયુ, સ્ફોટક પદાર્થો, યાંત્રિક તોપો, ડૂબતી મનવારો અને પરમાણુ બોમ્બો આપ્યા છે અને તેનો ઉપયોગ રાજનીતિજ્ઞોએ અને સામ્રાજ્યવાદીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સંતોષવામાં કર્યો છે. વૈજ્ઞાનિકો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ભોગે રાજ્યના આદેશાનુસાર કામ કરતા હોવાથી વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ભૂતકાળમાં સંહાર કરવામાં થયો હતો અને ભવિષ્યમાં પણ એનો દુરુપયોગ થવાની બીક રહે જ છે. વિજ્ઞાનથી મેળવેલાં પાશવી બળો ઉપર મુસ્તાક રહી દુનિયાની મહાન સત્તાઓ આજે દુનિયાભરના લોકોને સતત લડાઈના ભયમાં રાખી રહી છે. વિજ્ઞાનને એક અત્યંત તેજસ્વી પણ તોફાની શરતના ઘોડા સાથે સરખાવી શકાય. એને કાબૂમાં રાખી એના ઉપર સવારી કરનાર અત્યંત કાબેલ અને સંયમી હોવો જોઇએ. કમનસીબે તેની સ્થિતિ આજે એક બાળકના જેવી હોવાથી વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અવળી દિશામાં થઈ જવાની બીક છે. એનો ઉપાય એક જ છે કે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં રાજનીતિજ્ઞોએ માનવતા વાપરવી અને મનુષ્યદેહની પવિત્રતાનો વિચાર કરવો.

આજના વિજ્ઞાને જડવાદ અથવા ભૌતિક સંસ્કૃતિ ઉપર જે ભાર મૂકયો છે તેની સાથે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અથવા આત્મજ્ઞાન ઉપર પણ લક્ષ આપવું જોઇએ. વિજ્ઞાન અને ધર્મ જુદાં નથી, પણ એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં છે. જ્યારે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો સમન્વય થશે ત્યારે આજે દુનિયામાં જે અંધાધૂંધી, અજંપો, મૂડીની અસમાન વહેંચણી, સંકુચિત ધર્મઝનુન, સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ, સંકુચિત ભાષાવાદ અને રંગદ્વેષ પ્રવર્તે છે તે દૂર થશે અને આખી દુનિયા વસુધૈવ કુટુમ્બકંની ભાવનાથી રંગાશે. વિજ્ઞાને પરમાણુને તોડી તેમાંથી શક્તિ મેળવવાની ચાવી આપી છે પણ હવે એણે મનુષ્યહૃદયને અને મનુષ્યના આત્માને જોડવાની ચાવીની શોધ કરવી જોઇએ. વિજ્ઞાન ગમે તેટલું મહત્ત્વનું હોય છતાં જો વિજ્ઞાને બે યુદ્ધો આપ્યાં છે અને મનુષ્યનાં શિર ઉપર લટકતી તલવારની પેઠે ત્રીજા યુદ્ધની ધમકી આપ્યા કરે છે તે વિજ્ઞાનમાં અથવા તેના સંચાલનમાં કંઈક અપૂર્ણતા કોઈક સ્થળે હોવી જોઇએ. એ અપૂર્ણતા શોધી કાઢી તેને દૂર કરવાની જરૂર છે. આજે વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના સમન્વયની જરૂર છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન વગેરે બધાના સાચા ઉપયોગનો આધાર માણસના જીવનના લક્ષ્ય અથવા ધ્યેય ઉપર રહે છે. જ્યાં સુધી માણસની જીવનદૃષ્ટિમાં સાચા જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોતો નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. ઊંડા ઊતરીને જોઇશું તો માલમ પડશે કે વિજ્ઞાનનો દોષ નથી, પણ વિજ્ઞાનતરફની માણસની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણમાં જ શુદ્ધદોષ રહેલા છે. માણસ પોતાની દૃષ્ટિ

પ્રમાણે વસ્તુનો ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કરી શકે છે. આજના સંજોગોમાં જ્ઞાનની પવિત્ર ઉપાસના મટીને વિજ્ઞાન સત્તાલોલુપ રાજ્યોના હાથનું હથિયાર બનેલું છે. જે દિવસે દુનિયાના રાજકીય નેતાઓ સત્તા અને સ્વાર્થને બદલે પ્રાણીમાત્ર માટેની કરુણાથી પ્રેરાશે ત્યારે વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો સમન્વય થશે અને વિજ્ઞાન માનવજાતિ માટે આશીર્વાદ અને ઉપયોગી સાધન બનશે. વૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક જીવન વચ્ચે વિરોધાભાસ નથી કારણ કે તેઓ એકબીજાના પૂરક છે. મનુષ્યે જો દેવ થવું હશે તો આ બંને જીવન વચ્ચે સુમેળ સાધવો પડશે. અનુપાન વિનાની દાક્તરે આપેલી દવા ધારેલું કામ કરી શકતી નથી, પણ નુકસાન કરે છે. વિજ્ઞાનની સાથે આધ્યાત્મિક વિદ્યા, અહિંસા, સત્ય અને માનવતા રૂપી અનુપાનો નહિ હશે તો મનુષ્યજાતિને નુકસાન છે. વિજ્ઞાનને આજ્ઞાંકિત સેવક કરો, ભયાનક રાક્ષસ નહિ. સંહારક અણુશક્તિને નાથીને સર્જનાત્મક શક્તિ તરીકે વાપરો. ગુલાબને કાંટા છે પણ સુંદર, સુગંધિત પુષ્પ પણ છે. કમળ કાદવમાં થાય છે. દોષરહિત કોઈ પણ ઉત્તમ વસ્તુ આ દુનિયામાં જોવામાં આવતી નથી. વિજ્ઞાન આજે ભસ્માસુર પેઠે આપણી આગળ ડોળા કાઢી રહ્યો છે. જેમ વિષ્ણુએ મોહિનીનું રૂપ લઈ ભસ્માસુરનો નાશ કર્યો તેમ કોઈ પરમ કારુણિક વિશ્વનેતાએ વિજ્ઞાનની ભયંકર નાગચૂડમાંથી વિશ્વને મુક્ત કરવાની જરૂર છે.

મનુષ્યે હજારો વર્ષોથી સુખ માટે ફાંફાં માર્યાં છે પથ્થરયુગના જંગલી મનુષ્યથી માંડી આજના પરમાણુ બોમ્બના યુગ સુધીમાં માણસે, (સુખ માટે) ઘણી જ સંસ્કૃતિ કેળવી છે. જો વિજ્ઞાનને તેની સાચી મર્યાદામાં ન રાખીશું તો આ બધી સંસ્કૃતિનો ભૂક્કો થઈ જશે, પથ્થરથી માંડી પરબ્રહ્મ સુધીનું ધર્મ અને તત્ત્વચિંતન નકામું જશે, અને મનુષ્ય પાછો પાષાણયુગની જંગલી દશામાં ધકેલાઈ જશે. વિશ્વની પ્રગતિનો કાંટો લગભગ હજારો વર્ષ માટે પાછળ મૂકાશે. વિજ્ઞાનનો વિકાસ મનુષ્યે સુખ માટે કર્યો. પણ માણસ હજુ સુખ ક્યાં છે અને શેમાં છે તેનો મર્મ સમજ્યો લાગતો નથી. સુખ એ મનની એક નિશ્ચિત અવસ્થા છે. એ કોઈ વસ્તુ નથી કે મળી શકાય. એ મનની નિશ્ચિત અવસ્થા મેળવવા માટે માણસે અમુક ગુણો કેળવવા જોઈએ. માણસે અનપેક્ષ, ઈશ્વરપરાયણ, શાન્ત, સમદર્શી, નિર્મમી, નિરહંકારી, દ્વંદ્વરહિત અને નિષ્પરિગ્રહી થવાની જરૂર છે. આપણાં ધર્મ અને તત્ત્વચિંતનનાં પુસ્તકોમાં જે વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે અને ઉદ્દેશ સમજાવવામાં આવ્યો છે તેને ફરીથી પચાવવાની જરૂર છે. કઠોપનિષદમાં જે લખ્યું છે તે સૌ મનુષ્યહિતવાંછુઓએ સમજવાની અને આચારમાં મૂકવાની જરૂર છે:—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

હાલની વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિએ આ આપ્યું નથી, અને તેટલે અંશે એ અધૂરી છે એ ન્યૂનતા પૂરવાની જરૂર હવે ઊભી થઈ છે.

તા. ૧૫-૯-૧૯૬૧

શિક્ષણ અને સંસ્કાર

[બે સાચાં દૃષ્ટાંતો]

સરોજિની મહેતા એમ. એ

૧

કૃત્તિકા અને સુરંજને લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘણાં વર્ષની ઓળખાણ હતી. બન્નેની જ્ઞાતિ જુદી હતી. કૃત્તિકાનાં કુટુંબીઓએ ખુશીથી સંમતિ આપી હતી અને સુરંજનનાં માબાપે કચવાતે મને.

લગ્નપ્રસંગ નજીક આવ્યો ત્યારે સુરંજને કૃત્તિકાનાં વડીલોને જણાવ્યું કે "લગ્ન ખૂબ ધામધૂમથી થવાં જોઈએ એવી મારાં કુટુંબીઓની ઇચ્છા છે. રીસેપ્શન તાજમહાલ હોટેલમાં જ કરવાનો તેમનો આગ્રહ છે, કારણ અમારાં સંબંધીઓ બધાં મોટાં ઘરનાં છે—સામાન્ય નહિ."

કૃત્તિકાનાં વડીલોએ એક બે સારાં દેશી રેસ્ટોરાંનાં નામ સૂચવ્યાં પણ સુરંજને નાકનું ટીચકું ચડાવ્યું. કૃત્તિકાનાં કુટુંબીઓનું મન ડામાડોળ જોઈ એણે પોતાના વડીલોને એમને ત્યાં મોકલ્યા. એમણે તો પોતાની 'ઊંચી' જ્ઞાતિ છતાં 'નીચી' નાતની કન્યા સ્વીકારવામાં પોતે કરેલો મહાન ઉપકાર ગાઈ સંભળાવ્યો. અને એ બાબતમાં પોતે નમતું આપ્યું છે તો હવે આ બાબતમાં કન્યાપક્ષે નમતું જોખવું જ જોઈએ એમ દૃઢતાથી જણાવ્યું. જો આ માગણી પૂરી ન પડે તો લગ્ન નહીં થાય એમ પણ ગર્ભિત રીતે સૂચવ્યું.

એમણે મહેમાનોની સંખ્યા અને વાનગીઓની યાદી આપી, તે મુજબ તાજમહાલમાં સમારંભ કરતાં પાંચ હજાર રૂપિયા એકલા રીસેપ્શનના ચઈ જાય એમ હતું. એટલું કરવું કૃત્તિકાના વડીલને ભારે પડે તેવું જરૂર હતું. ઘરમાં તે સંબંધી ચર્ચા થઈ. અને વડીલોની નામરજી જોઈ કૃત્તિકાએ રીસ ચડાવી કહ્યું કે "તમને એટલું ખરચ ભારે પડતું હોય તો મારી કમાણીમાંથી મેં પાંચ હજાર બચાવ્યા છે, તેમાંથી હું ખરચ કરીશ. પણ સુરંજન અને એનાં માબાપને તો રાજી કરવાં જ જોઈએ. એમની જે માગણી હોય તે પૂરી પાડવી જ જોઈએ." અને એ બાબત એ હઠ જ લઈને બેઠી.

વડીલોને બીજો રસ્તો ન રહ્યો. એમણે વહેવાઈની માગણી મુજબ ધામધૂમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. અને લગ્ન નજીક આવતાં ગયાં તેમ વહેવાઈની માગણીઓની યાદી લાંબી થતી ગઈ. મહેમાનોની સંખ્યામાં પણ રોજ રોજ ઉમેરો થતો ગયો. અને છેવટે બધું પત્યા પછી ખર્ચનો આંકડો કાઢ્યો તો દસ હજાર રૂપિયા એક બે દિવસની ધામધૂમમાં થઈ ગયા! ખરચ કરનાર દેવામાં ડૂબ્યાં. પણ એમના સિવાય બધાં ખુશ ખુશ થયાં અને કૃત્તિકા તથા સુરંજન—ભણેલાં ગણેલાં યુવક યુવતી પણ—ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યાં!

૨

શીરીન અને સોરાબ મેડિકલ કૉલેજમાં સહાધ્યાયી હતાં. એ બન્નેએ પણ લાંબા પરિચયને અંતે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થયાં એટલે બન્નેએ

લગ્ન કરી સ્થિર થવાનો વિચાર કર્યો. શીરીનનાં માબાપ તો દીકરીને મનગમતો અને ડોક્ટર વર મળવાથી બહુ રાજી થયાં હતાં. એમણે લગ્નની તિથિ નક્કી કરવા અને ભવિષ્ય સંબંધી વાત કરવા સોરાબને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો. તિથિ નક્કી કરવામાં તો કાંઈ મુશ્કેલી ન પડી, પણ ભવિષ્યની વાત આવી ત્યારે સોરાબે જરા અચકાઈને કહ્યું, "ડોક્ટરના ધંધામાં 'સેટલ' થવામાં વખત લાગે છે. તેમ જ સાધારણ જનરલ પ્રેક્ટીશનર થવા માટે પણ શરૂઆતમાં મોટું ખરચ કરવું પડે છે. એટલે જો તમે મને મદદ કરો તો હું ઠેકાણે પડું."

શીરીન અને માબાપ ચોંક્યાં તો ખરાં. સ્નેહલગ્નમાં આવી માગણીની તેમણે કલ્પના કરી નહોતી. બાપે ધીરેથી પૂછ્યું: "કેટલી મદદ જોઈએ?"

સોરાબમાં હવે હિંમત આવી હતી. તેણે નિરાંતે કહ્યું: "ફક્ત દસ હજાર રૂપિયા—હું વધારે (!) નથી માગતો!"

સાંભળનારાં અવાક્ થઈ ગયાં. છેવટે બાપે હિંમત કરી દલીલો કરવા માંડી. પણ સોરાબ તો અડગ હતો. એટલી રકમ મળે તો જ લગ્ન થઈ શકે એમ ચોખ્ખું જણાવ્યું. વિચાર કરી પછી જવાબ આપવાનું કહી એને વિદાય કર્યો.

માબાપ અને દીકરીએ આખી રાત ઊંઘ વગરની વીતાવી. આખરે માબાપે નિશ્ચય કર્યો કે દસ હજાર આપી દીકરીને સુખી કરવી. અને સવારે એને એ વાત જણાવી.

વિચાર કરી શીરીને પૂછ્યું: "પપા, તમે ખરેખર દસ હજાર જેટલી રકમ કાઢી શકો તેમ છો?"

બાપે કહ્યું: "હાલ તો કાઢી શકું. પણ પાછળથી તને આપવાના વારસામાં કાપ મૂકવો જ પડે."

"તેની દરકાર નહિ. પણ તમને અત્યારે કશી મુશ્કેલી નહિ પડે?"

"ના. અને પડતી હોય તો પણ તારા સુખ ખાતર એ વેઠી લેવા અમે તૈયાર છીએ."

શીરીને કહ્યું: "તો બસ. તમે મારા સુખ ખાતર જ એ રકમ ખરચવા તૈયાર હો તો એ મને જ આપો. વગર મહેનતે પારકે પૈસે જિંદગી શરૂ કરનાર એ સોરાબને વહેતો મૂકીએ."

માબાપ તો સાંભળી જ રહ્યાં! માએ આંસુ સાથે પૂછ્યું: "પણ તું એને ચાહે છે; એ તને ચાહે છે—"

વચ્ચેથી માને અટકાવી શીરીને કહ્યું: "ના, એ મને નથી ચાહતો; એ તમારા દસ હજારને ચાહે છે. આજે એનું પારખું થઈ ગયું. શી ખબર કે ભવિષ્યમાં વધારે નહિ માગે? હવે આપણે તો આ ભૂલી જઈશું. મને દસ હજાર આપો. અમેરિકા જઈ આગળ અભ્યાસ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી અને છે. પહેલા વરસનું ખરચ હું એમાંથી કાઢીશ અને પછી તો ત્યાં કામ મળી રહેશે એટલે ખરચની મુશ્કેલી નહિ પડે. આપણા ઘરના પૈસા આપણે પોતાને જ માટે વાપરીશું.—ધનના લોભી સોરાબ કે રોરાબ માટે નહિ!"

અને શીરીનનો આ નિશ્ચય માબાપને ખૂબ જ સુખકર લાગ્યો, અને તેવો જ નીવડ્યો.

કૃતિકા, સુરંજન, શીરીન અને સોરાબ એ સૌએ શિક્ષણ લીધું હતું; પણ સંસ્કારનું દર્શન શીરીનને જ થયું.

★

રસતત્ત્વ

ચૈતન્યબેન જ. દિવેટિયા એમ. એ.

સૃષ્ટિની સંજીવની કલા તે રસતત્ત્વ. પ્રાણીમાત્ર, જીવમાત્રનું ચેતનતત્ત્વ જેના આધારે સૃષ્ટિના વિકાસક્રમમાં રસરૂપ થઈ કાર્યમાં પરિણમે છે તે રસતત્ત્વની સુંદરતા, ગહનતા, વિશદતા કે વિશાળતાને સમજવાની પ્રજ્ઞા અલ્પ માનવીઓને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ કહેવું અસત્ય તો નથી જ. પ્રત્યેક ચેતનામાં રસતત્ત્વ રમી રહ્યું છે છતાં માનવી તેને પિછાનતો નથી, તે પિછાનવાને તેને સમય પણ નથી.

પ્રથમ જીવમાત્રની સૃષ્ટિમાં ઝાડપાનમાં રહેલા રસતત્ત્વનો વિચાર કરીએ: કુમળી લીલી કૂંપળમાંથી વૃદ્ધિ પામતું વૃક્ષ જે ફૂલ તથા ફળને પ્રાપ્ત કરે છે તે તેમાં રહેલા રસતત્ત્વને આધારે છે. પાકાં ફળ બેરી, નારંગી, મોસંબી, પાઈનેપલ કે લીંબુ વગેરેનો રસ તમે ગ્રહણ કરો છો, ને તમારી શક્તિમાં તાજગી આવે છે, તમારી જીહ્વાને તે મીઠાશ અર્પે છે, તમારા અંતરને તે તૃપ્તિ આપે છે, કારણ તે ફળનો રસ તમારી રગેરગમાં ચેતના અર્પે છે; જીવસૃષ્ટિમાં વનસ્પતિ જીવનને વાચા નથી છતાં એમાં ચેતના છે, જીવન છે. તેનો વૃદ્ધિ ને ક્ષય થતો આપણે જોઈએ છીએ. ધાન્ય તેમ જ ફળફૂલની ચેતનામાં રસતત્ત્વ છે જ અને તે પરોક્ષ તેમ જ પ્રત્યક્ષ બંને રીતે છે કારણ આપણે તે રસનું આસ્વાદન કરી શકીએ છીએ; એની કડવાશ, મીઠાશ કે તુરાશને તુરત સમજવાની શક્તિ મનુષ્યની જીહ્વા તથા હૃદયમાં છે.

પક્ષીઓની સૃષ્ટિમાં પણ કોયલને વસંતની તાજગી આનંદ અર્પે છે, મોરને વર્ષાઋતુમાં મેઘ નૃત્ય કરવા પ્રેરે છે; તમામ પક્ષીગણને સવાર-સાંજ આનંદકલ્લોલ કરતાં જોવામાં આવશે. વહેલી પરોઢે કૂકડો બોલે ને અનેક પશુઓના મધુર કલરવ શ્રવણે પડતાં માનવીને મીઠી નિદ્રામાંથી જાગૃત થવાની પ્રેરણા આપે. નૈસર્ગિક સુન્દરતા સાથે પક્ષીઓના જીવનરસ એકતાન થયેલા છે. એમના જીવનનું રસતત્ત્વ એમને આનંદ અર્પે છે અને માનવીને પણ આનંદની સૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિ એ નિર્દોષ જીવનમાં છે.

પશુઓનાં જીવનનું રસતત્ત્વ પરોપકારમાં પરિણમ્યું છે. તેમનામાં સ્વજીવનનો ઉલ્લાસ કે આનંદ માણવાની વૃત્તિનો ઉદય જોવામાં આવતો નથી પરન્તુ એમનું જીવન અન્યને ઉપયોગી, ઉપકારી થઈ શકે છે.

ઝાડપાન, ફળફૂલ, પશુપક્ષી કે મનુષ્ય સર્વના દેહની વૃદ્ધિ રસતત્ત્વને અંગે જ થાય છે. શરીરના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલો રસ (ચેતના) પ્રત્યેક જીવનની વૃદ્ધિ (development) ના પ્રેરકરૂપ છે. આ રસતત્ત્વ સ્થૂળદેહના પોષકરૂપ છે તેમ સૂક્ષ્મદેહના પણ પોષકરૂપ છે; જેને આપણે વસ્તુમય જીવન અને ચેતનમય જીવન કહી શકીએ. બીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે, વૃક્ષના જીવનનું મૂળ બીજ છે. ઘઉં, બાજરી કે ચોખા કોઈપણ ધાન્યના કણોમાંથી હજારો મણ અનાજ પેદા થાય છે; અનાજનું દળ, તેની મીઠાશ વગેરેનો આધાર

તેના બી ઉપર અવલંબે છે. એ જ રીતે માનવીના આચારવિચાર, વર્તન, વાણી તેમ જ સંસ્કાર એ તેના મૂળમાં (બીજમાં) રહેલા તત્ત્વને આભારી છે; એ તત્ત્વમાં જેટલું બળ તેટલું માનવીનું આંતરિક બળ; એ તત્ત્વ જેટલું નિર્માલ્ય એટલું માનવીનું જીવન પણ સામાન્ય; બી કડવું હોય તો ફળમાં કટુતા વ્યાપી જ જવાની; બી મીઠું – મધુર ને સુંદર હોય તો ફળની મિષ્ટતા પણ એટલી જ સુંદર; બીમાં મિષ્ટતા કે કટુતા આવી ક્યાંથી? તેનો આધાર બીના રસતત્ત્વમાં રહેલો છે. આમ રસતત્ત્વ જેના ઉપર વસ્તુમય કે ચેતનામય જીવનનો આધાર છે તેનું મૂળ અત્યંત ગહન – ઊંડું છે.

પ્રાણીમાત્રની સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ સર્જન માનવી – મનુષ્યનું છે; જગતનિયંતાની આ સર્વ કૃતિઓનું આસ્વાદન કરવાની શક્તિ કે બુદ્ધિ તેનામાં છે એટલે કે ચેતનામય જીવન જીવવાની શક્તિ મનુષ્યમાં છે. છતાં સૃષ્ટિમાં અનેક પ્રકારના માનવી જોવામાં આવે છે. પ્રત્યેકની શક્તિ, બુદ્ધિ કે મેધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જ હોય, પ્રત્યેક માનવીનો ઉછેર, વાતાવરણ, સંસ્કારનું પોષણ ભિન્ન સ્વરૂપનું જ હોઇ શકે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેકની રસાસ્વાદન શક્તિ કે રુચિ પણ ભિન્ન જ હોય; જ્યાં થોડીઘણી સમાનતાનો સંભવ ત્યાં તે તે પ્રકારના માનવીનો મેળ કુદરતે જ જોવામાં આવે અને આ સમાનતામાં મુખ્ય સામ્ય શું હોઈ શકે? ધનની સમાનતા, વયની સમાનતા, વિચાર કે સંસ્કારની સમાનતા, આવી બીજી અનેક સમાનતાઓથી માનવીમાં એકબીજાની નિકટતા વધતી જાય છતાં જ્યાં રસની સમાનતા હોય ત્યાં નિકટતા માત્ર નહીં પણ એકતાનો જ સંભવ વિશેષ હોઇ શકે. કોઈને વાતોમાં જ રસ હોય, કોઈને બહાર હરવા ફરવા જવાનો, તો કોઈને તેમાંથી નવું જાણવા કે સમજવાનો રસ હોય; કોઈનો સ્વાદરસ ઘણો પ્રબળ હોય કે જેથી (પાકશાસ્ત્રમાં) જાતજાતની વાનગીઓ બનાવવામાં રસ ધરાવી મનનો આનંદ મેળવે, કોઈને વાંચવાનો રસ હોય તો કોઈને કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરવામાં જ રસ હોય; કોઈને ચાર માણસ ભેગાં કરી જાતની વડાઈ બતાવવાનો શોખ હોય, તો કોઈને એકાંત પ્રિય હોય; કોઈ કળાપ્રેમી હોય તો કોઈ ચિંતન તથા મનનમાં અત્યંત રસ ધરાવતો હોય; કોઈની મેધા તેજસ્વી ને તીક્ષ્ણ વધુ હોય તો જીવનના ઊંડાણમાં પ્રવેશવાની શક્તિ ધરાવી શકે તો, કોઈ નવી શોધખોળ કરી જગતને કંઈ ને કંઇ લાભ આપી શકે; કોઇને વિજ્ઞાનમાં રસ હોય, કોઇને વેપારઉદ્યોગમાં રસ હોય, કોઈને સાહિત્યમાં રસ હોય કે પછી કોઈને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ હોય; કોઇને ફળફૂલ કે પશુપક્ષીમાં રસ હોય. સંક્ષેપમાં, રસવિહીન માનવી હોઈ શકે નહીં અને હોય તો તે જડ કહેવાય; તેનું જીવન નિરર્થક થઈ જાય. આમ રસતત્ત્વ મનુષ્યના જીવનમાં વિવિધ પ્રકારે વત્તે ઓછે અંશે રહેલું છે જ. વૈરાગ્યથી નિરસતા કેળવવાનો સંભવ ખરો, પરન્તુ તે તો ક્ષણિક વૈરાગ્ય હોય તો જ. માનવીના અંતરમાં રહેલી ઊંડી રસવૃત્તિનો ત્યાગ ઘણો કઠિન છે. તીવ્ર કે શુદ્ધ વૈરાગ્યથી બાહ્યરસ લુપ્ત થાય પરન્તુ તેથી તો અંતરનો તાત્ત્વિકરસ વધુ શુદ્ધ બનતાં માનવીના જીવનને ઊર્ધ્વગામી કરવામાં સહાયરૂપ બને. આમ રસતત્ત્વ વધુ શુદ્ધ, નિર્મળ અને દિવ્ય બનતાં જીવનતત્ત્વ વિકસિત અને આનંદિત થતું જાય. રસતત્ત્વ માનવીના જીવનની મુખ્ય દોરી છે. શરીર અને મનના પૂરતો બાહ્યરસ મેળવી અંતરરસને વિકસાવવામાં માનવી એની શક્તિ ખરચે તો સમય જતાં એને ના સમજાય તેવો કોઈ આંતરિક લાભ એને મળતો જ રહે. અંતરરસથી પણ આગળ વધવાની શક્તિ આપોઆપ મળી રહે

છે છતાં તે માટેનો સતત પ્રયત્ન થોડેવત્તે અંશે કરવો પડે તો કરવો. જીવનનું રહસ્ય સમજ્યા પછી શુદ્ધ નિર્મળ તાત્ત્વિકરસ માનવી પામી શકે છે, જેને યોગીજનો બ્રહ્માંડમાં રહેલા અમૃતબિંદુમાંથી ઝરતા રસ તરીકે પિછાને છે. એ રસતત્ત્વની પિછાન મનુષ્યજીવનને અજવાળે છે.

સૂર્ય એ જગતનો આત્મા છે. સૂર્યના પ્રકાશથી પૃથ્વીમાં વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલું જ નહીં પરન્તુ સચેતન પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. વિશ્વમાં મનુષ્ય એ પરમેશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ છે. આત્મા, શરીર અને મન મનુષ્યને મળ્યાં છે. સૃષ્ટિના પદાર્થોના અત્યન્ત શુદ્ધ ભાગમાંથી દોહન કરેલું સત્ત્વ જે એક પ્રકારની માટી છે (પંચમહાભૂત) તેમાંથી મનુષ્યનું સ્થૂળ શરીર બન્યું છે. પ્રકૃતિના અત્યંત શુદ્ધ ભાગમાંથી મન બનાવ્યું છે અને પરમાત્માએ પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ મનુષ્યનો આત્મા બનાવ્યો છે (સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા ચૈતન્યનો અંશ તે આત્મા છે). આત્મા અને શરીર ઉભયનો સંબંધ મન વડે થયેલો છે. મન અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આત્માની પ્રેરણા પ્રમાણે તે શરીરને જીવનમય કરે છે; તે કોઈવાર આત્માનું વિરોધી થઈ સ્વચ્છન્દપણે વર્તે છે; તે આકાશતત્ત્વરૂપ છે અને જે દ્રવ્યનું બનેલું છે તે દ્રવ્ય પૃથ્વી તથા જળથી અનંતગુણ સૂક્ષ્મ છે. શરીર વિશેષે કરીને પાર્થિવ અને જલીય અણુઓનું બનેલું છે. આત્મા ચૈતન્યનો અંશ હોઈ ચૈતન્યમય (પરમેશ્વર સ્વરૂપ) છે, મન તથા શરીર બંનેનું અસ્તિત્વ તે વડે છે, શરીરનું સંરક્ષણ મન કરે છે.

મનનો ધર્મ પ્રકાશ હોવાથી વાયુમાં વ્યાપી રહેલો પ્રકાશ શ્વાસની ક્રિયા વડે મન પોતાનામાં આકર્ષે છે, તે વડે તે પોષાય છે તેથી જ શુદ્ધ હવામાં દીર્ઘશ્વાસ લેવાથી મનની શક્તિ સતેજ થાય છે. પ્રકાશ એ જ જીવનનો હેતુ છે. પ્રકાશનો સ્વભાવ નિરંતર વહ્યા કરવાનો છે; પ્રકાશને સ્થિર કરવાની કળા એ મૃત્યુનો જય કરવાની કળા છે. આપણે અન્ન અને વાયુદ્વારા નિરંતર પ્રકાશને ગ્રહણ કરીએ છીએ પરન્તુ તે સ્વભાવથી જ વહી જાય છે. જઠરાદિ અવયવો અન્ન વગેરેમાંથી પ્રકાશને શરીરના ઉપયોગ માટે છૂટો પાડવાના નિત્ય પરિશ્રમથી પરિણામે થાકે છે અને તેથી શરીરના નિર્વાહ અર્થે જોઈતો પ્રકાશ અન્નાદિમાંથી તેઓ છૂટો પાડી શકતા નથી અને પરિણામે મૃત્યુ થાય છે. રસસિદ્ધોનો રસ એ શુદ્ધ જીવનમય પ્રકાશ છે અને તેથી તેને ગ્રહણ કરનાર મૃત્યુનો જય કરે છે.

બ્રહ્માંડમાં–વિશ્વમાં સર્વત્ર વિલસી રહેલા, અણુએ અણુમાં રમી (વ્યાપી) રહેલા આ રસના જ્ઞાતા અને વિધાતાને આપણા યોગીજનોએ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના રૂપે સાકાર કર્યો છે; એ પોતે જ રસરૂપ છે, એને રસતત્ત્વના જ્ઞાતાઓ રસેશ કહે છે. સૃષ્ટિનો રાસ રમવામાં પૂર્ણ આનંદ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા તે રાસેશ; જેને રસો વૈ સઃ સ્વરૂપે સમજવાનો પ્રયત્ન મનુષ્યજન્મમાં રાત્રિદિવસ ચાલ્યા જ કરશે; એ અલૌકિક રસતત્ત્વ સર્વત્ર છતાં નિરખી શકાય નહીં, સમજી શકાય નહીં, માત્ર અલ્પ અંશે અનુભવી શકાય એટલું જ.

"માળા દિ' ફર્યા !"

'સંફૂરીજહાઁ'

સંતોક ગોરાણીના નસીબમાં જીવનભર હાયબળાપો કરવાનું જ જાણે માંડ્યું હતું. પાસે પૈસો હતો, રહેવા ઘરનું ઘર હતું, ધીકતી યજમાનવૃત્તિ હતી, ને છતાંય સંતોક ગોરાણીને હૈયે તો ઉદ્વેગ જ હતો. ઘણીયે વાર ગોરાણી ફૂલા ગોરને ઉધડા લેતાંઃ 'બળ્યું ! તમને મરદ માણસને તો જાણે નાત–જાત કે કટંબની પડી જ નથી ! જરાક તો વચાર કરો—આમ નાતથી અતડા રે'શો ને હું ભલો ને મારું બેરું ભલું કરશો તો આ છોકરાવ રઝળી જાશે હા ! લોક કાંઇ પૈસા–ઘરબારને નથી જોતું–પૂછતું. માણસ પણ જોવે ! ને એ તો...'

પણ ત્યાં જ ફૂલા ગોર 'હરિઃ ૐ' કરતાં છીંકણીનો સડાકો લઈ લેતા ને સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી ઓશરીમાં ખાટલો ઢાળી લાંબી જ તાણતા. 'મારે શું ?' માથું કૂટતાં ને મોં મરડતાં સંતોક ગોરાણી ચિડાઇને બોલતાંઃ 'ધણીને જ પડી નથી તો.' ને ઘરમાં જતાં જતાં અટકીને કહેતાંઃ 'હા, આ તો છોકરામાં જોવનાઇ આવી છે. ને એમની હારના બધાય હાથેવાળે થયે જાય છે. આ તમે એવે ટાણે ઘોરશો ને તો કોક દેઢ–વાઘરણ જ ઘરમાં ગરી જાશે. ત્યારે આ ધરતી પર રે'વુંય ભારે થઈ પડશે, હા !'

સંતોક ગોરાણીની વાત કાંઇ ખોટી તો નહોતી જ. ફૂલા ગોર બધી ય રીતે ઠીક ગણાતા માણસ હતા. પરંતુ એમનામાં મોટી ખોડ એ હતી કે જે સમાજ–જ્ઞાતિ વચ્ચે એમને જીવવાનું હતું એ જ સમાજ–જ્ઞાતિથી કશાં જ કારણ વગર એ અતડા થઇ ગયા હતા. જ્ઞાતિમાં લગ્ન કે મરણ જેવા અતિ અગત્યના પ્રસંગોએ તેડાં આવવા છતાંય એ જતા નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે ફૂલા ગોર જ્ઞાતિમાં હોવા છતાંય જ્ઞાતિબહાર થઈ ગયા. સૌ કોઈ નક્કી જ સમજતું કે ફૂલા ગોરને બોલાવવા ન–બોલાવવા સરખું જ છે.

આની અસરે ય વિપરીત થઇ. ફૂલા ગોરનું ઘર જ્ઞાતિમાં ગણાતું હતું તે ગણાતું બંધ થઈ ગયું. વહેવાર–રિવાજમાં સૌ કોઈ એ ઘરનો એકડો જ કાઢી નાંખવા લાગ્યું. એ તો ઠીક, પણ પરણાવવા જેવડા થવા આવેલ દેવશંકર ને રામશંકરને માટે કોઈ છોકરીનો બાપ, ફૂલા ગોરનું ઘર ભર્યુંભાદર્યું હોવા છતાંય પૂછવા આવતાંય ખચકાતો. સંતોક ગોરાણીને જ્ઞાતિમાં રહેવું હતું. એ બની શકતા બધા વહેવારો જાળવી લેવા મથતાં. પણ એ વહેવારમાં જેના ટેકાની ખાસ જરૂર રહેતી એ ધણી જ જ્યાં આઘો ને આઘો ભાગતો ત્યાં એ બીચારાં એકલાં ય શું કરે ?

તોય ફૂલા ગોર જીવતા હતા ત્યાં સુધી કંઇક આછોપાતળો વહેવાર જળવાઇ રહ્યો. પણ ફૂલા ગોરના દેવ થતાં એ વહેવાર બંધ જ થઇ ગયો. બંને છોકરા બાપથી સવાયા અતડા નીકળ્યા. એમણે તો જ્ઞાતિજનો ને જ્ઞાતિને તરછોડી જ દીધી. ફૂલા ગોરનો છોકરાઓ પર કંઇક દાબ હતો, પરંતુ સંતોક ગોરાણીએ છોકરાઓને પહેલેથી જ મોઢે ચડાવેલા હોઈ, ફૂલા ગોર જતાં, છોકરાઓ ડોશીનું કાને ધરતા જ નહિ.

અધૂરામાં પૂરું લોકવાયકાએ એવી તો ઊડતી થઇ કે દેવશંકર અને રામશંકર યજમાન-વૃત્તિના ધંધા ઉપરાંત બ્રાહ્મણપણાને શરમે એવા ધંધા કરતા થઈ ગયા છે. વાતની સચ્ચાઈ તો કોઈને ય જણાઇ નહોતી, પરંતુ એક વાત તો કેટલાકે નજરે જોઇ હતી કે દેવશંકર ગોરને ઘરમાં કામ કરવા આવતી મણી ગોલણ સાથે મીઠો સંબંધ હતો, ને રામશંકરને પેલી જીવી કણબણ જોડે.

ને તેથી જ્ઞાતિએ ફૂલા ગોરના ઘરનું જ્ઞાતિમાંથી જાણે નામ જ કાઢી નાખ્યું હોય તેવું કરી દીધું—ને જે કાંઇ આછો-પાતળો વહેવાર રહ્યો તે માત્ર સંતોક ગોરાણીના લીધેરતો.

પણ એક દિવસ એ સંતોક ગોરાણીના હૈયાવલોપાત ને ઉધમાતનો ય આરો આવી ગયો. ફૂલા ગોરના મરણની આઠમી તિથિએ મધરાતે દમના રોગની બિમારી ને દીકરાઓના ભાવિની ચિંતા સાથે સંતોક ગોરાણી આલોક છોડી ગયાં.

મૈયતની આખરી વિધિ શરૂ થઈ.

દેવશંકર અને રામશંકર, ઘર અને મડદું મણીને ભળાવી પરોઢમાં જ ગામમાં રહેતાં સગાંવહાલાં ને જ્ઞાતિજનોને મૈયતનું કહેવા નીકળી પડ્યા. બંનેની ધાક અને બીકને કારણે; કોઈ મોઢે તો ના ન કહી શકતું, પણ 'હા, ચાલો આવ્યો!' કહી વિદાય કરી દેતા.

બે કલાકના અંતે બંને જણ પાછા આવ્યા ત્યારે ઘરઆંગણે મૈયત-વિધિમાં જીવી કણબણ સિવાય કોઈ કહેતાં કોઈ જ આવ્યું નહોતું. બંને ભાઈઓએ એકબીજા સામું જોયું.

'જુઓ, આમ બેસી રહે કાંઈ દિ' નહિ વળે.' મણીએ મૌન તોડતાં કહ્યું: 'ફરી એક-વાર જ્ઞાતિજનોને કહી આવો. નાત તો ગંગા છે. એના વગર કાંઈ ચાલે ?'

'હા, હા; તમે આમ બેસી રે'શો તો મડદાને દેન ક્યારે દેશો ? જાવ, ચારપાંચ તો નાતવાળાને ભેગા કરો' જીવી બોલી.

ફરી બંને ઊપડ્યા.

કેટલાકે આ વખતે તો મોઢે જ કહી દીધું: 'અરે ભલા! અમારી શી જરૂર હતી? નાત વગર આજ સુધી ચાલ્યું, તે હવેય શું નહિ ચાલે?' તો કેટલાકે રોકડુંય પરખાવ્યું: 'જાવ, જાવ, ગોલાં-કણબાંને ભેગાં કરો. અમારું એમાં કામ નહિ.'

ને છતાંય આ વખતે બંને ભાઈઓ કંઈક અંશે જ્ઞાતિજનોને સમજાવવા, આ પ્રસંગે બોલાવવામાં સફળ થયા. એમણે ક્યાંક મીઠાશથી કામ લીધું, ક્યાંક ગુનાનો એકરાર કર્યો, ક્યાંક ખોળાધરી આપીને માફીય માગી.

એટલે જાણે જ્ઞાતિજનો ઉપકાર કરવા આવતા હોય એમ પુરુષો ખભે ધોતિયાં નાખી, ને બૈરાં સાડલા બદલી આવવાં નીકળ્યાં. 'અત્યારે તો કામ કાઢી લઈએ, પછી ખબર લઇ નાખીશું.' બંને ભાઈઓએ નક્કી કરી લીધું.

લૌકિકે આવવા નીકળેલાં જ્ઞાતિનાં પુરુષો-સ્ત્રીઓ દેવશંકર-રામશંકરના ઘેર જવાના બદલે શેરીના 'નાકે જ' જમા થયાં: એક બાજુ પુરુષોએ ટોળું જમાવી દીધું તો બીજી બાજુ બૈરાંઓએ.

'આખરે જ્ઞાતિ વિના ચાલ્યું ?' કોઈકે વાત શરૂ કરી.

'અરે જ્ઞાતિ વિના કોને ચાલ્યું છે તે એમને ય ચલે !' બીજાએ ટાપસી પૂરી.

'આ તો ફૂલા ગોરનેય ટપી જાય એવા નીકળ્યા. જ્ઞાતિને પૂછતા જ નહોતા.'

'તો જ્ઞાતિએય ક્યાં ઓછો વટ રાખ્યો છે ! રહી ગયા ને કુંવારા બેઉ ! મોટા સાંઢ જેવા થયા તોય હજુ ક્યાં એંરું . . .'

'એ ખોટ તો ઓલી મણી ગોલણ ને જીવી કણબણે પૂરી. પણ આ સારાનરસા પ્રસંગોએ તો જ્ઞાતિની જરૂર ખરી જ ને !'

'હાસ્તો. એટલે તો ભાઈસાહેબો બબ્બે વાર કહેવા નીકળ્યા.'

'હજુ ય જવું નથી. લાગ આવ્યો છે તો પૂરેપૂરા સીધા કરી નાંખીએ.'

'હા, હા, કપિલરાય ! આવો મોકો ફરી ફરી નહિ આવે.'

'ઠીક યાદ દેવડાવ્યું તમે પ્રાણશંકર !' કપિલરાય બોલ્યા, 'જુઓ અહીંથી કોઈએ ચસક્વાનું નથી. આપણે અહીં બેસી રહેશું એટલે ફરી પાછા બંને આવશે, ને કરગરશે જ. એ વખતે બધી વાતનો નિવેડો જ લાવી દેવો.'

'હા. ને કે'વાનું કે જ્ઞાતિના થઈને રહો. જ્ઞાતિ જોડે સંબંધ રાખતા રહો. જ્ઞાતિ-ઘરોમાં સારા-માઠે પ્રસંગે હાજર રહેવાના હો . . .' મજરાય બોલ્યા.

'ને ઓલી, મણકી ને જીવલીને કાઢી જ મેલવી. એનો ઓછાયો ય ન લેવો.' પ્રાણશંકર બોલ્યા.

'એ બધું કબૂલ કરે તો જ—ને વળી . . .' રામપ્રસાદની વાત વચ્ચેથી જ કાપી નાખતા શિવા ગોર બોલ્યા, 'ડોસા પાછળે ય માળાઓએ પાઈ નો ખરચી. એટલે આ વખતે તો કે'વાનું જ કે ડોશી પાછળ ધૂમાડાબંધ ગામ અને ચોરાશી જમાડવી પડશે !'

'હા, વાત લાખ રૂપિયાની કરી તમે શિવા ગોર !' કપિલરાય બોલ્યા.

'એ ધારો કે બધી વાત મંજૂર રાખશે તો જ્ઞાતિએય એમને સંતોષવા પડશે.' પ્રતાપરાય માસ્તર બોલ્યા.

'એટલે ?' સૌ એક સાથે પૂછી વળ્યા.

'એટલે કે એ ડોશી પાછળ ચોરાશી જમાડશે, બંને જાણ્યા થયેલી ભૂલની માફી માગી એમને જ્ઞાતિમાં લેવા આપણને વિનવશે. આપણી શરત મુજબ મણી-જીવીને રજા દે, તો પછી એ બંને જ્ઞાતિમાં જ પોતાને પરણાવવા કહેશે. બોલો, છે કાંઈ તૈયાર ?'

પ્રતાપરાયના ધડાકે એકદમ ચૂપકીદી છવાઈ ગઈ. સૌ એકબીજાના મોં જોવા લાગ્યા.

'એ તો ઠીક છે કે મારા દાદાબાપુ છેતરાઈ ગયા ને મારી બેનને આ ફૂલા ગોર જોડે વરાવી—નહિતર ફૂલો ગોરેય વાંઢો રખડી જાત.' કપિલરાય દબાતા સ્વરે બબડ્યા.

'કપિલરાય ! તમારા દાદાબાપુ તો દુનિયાને છેતરી જાય એવા હતા. એમ કહો કે સંતોકે જે કર્યું હતું તે જો જગજાહેર થઈ ગયું હોત તો . . . એટલે તો ફૂલગોરને મંગાવાના બહાને સંધ્યાકાળે ઘેર બોલાવી, કોથળીએક રૂપિયા ઉપરથી આપી ઘરમાં જ ફેરા ફેરવાવી દીધા ! દેવો ને રામો. આખરે ભાણિયા તો તમારા જ ને !' પ્રતાપરાય માસ્તરે ચોખ્ખી સંભળાવી દીધી.

'પ્રતાપરાય તમે...તમે...' કપિલરાય રાતાપીળા થઈ ગયા. 'મારી આબરૂ—હા, મારાથી બૂડા...'

'હજુય સાંભળો કપિલરાય! તમારી જ દીકરી કહું કોનું ઘર શોભાવે છે?'

વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું.

પણ ત્યાં જ કોઈકને યાદ આવ્યું :

''લ્યા! પણ આ ચર્ચામાં ને ચર્ચામાં દશ વાગી ગયા. આપણે લૌકિકે આવ્યા છીએ કે પંચાત કૂટવા?'

'હા, હા, 'લ્યા! ખબર તો કાઢો! શું થયું? હજુ કેમ એ એમાંથી કોઈ બોલાવવા ન આવ્યું!'

'અરે માણકા! આમ આવ તો.' પ્રાણશંકરે હાક મારી.

'માણકા છાનોમાનો જા તો, એ બેઉ કેમ ન આવ્યા? જા, જોઈ આવ.'

ને દશ મિનિટમાં જ ગયેલો માણકો પાછો આવ્યો, કહેઃ 'ચાલો કપિલકાકા, શિવાભા! પ્રાણશંકર મામા! ચાલો. હવે તો ઘર ભેગાં જ થઇ જાવ. ને એય નિરાંતે ચર્ચા કરજો.'

'કેમ 'લ્યા છોકરા! શી વાત છે!'

'વાત શું હોય! ડોશીને તો કાઢી ગયા! અત્યારે તો એ મશાણમાં હશે!'

'હેં!! શું કહે છે! કોણ કાઢી ગયું!' સૌ એકી સાથે પૂછી વળ્યું.

'તમે બધા અહીં પંચ જમાવી નાત-કુથલી કરવા બેઠા. બંને જણા ત્રીજી વાર તમને બોલાવવા આવતાં હતા, પણ તમારી વાતો અડધી સાંભળીને જ પાછા વળી ગયા' માણકો બોલ્યો. 'બંને જણાએ અને પેલી બે મણી ને છબીએ મળી સંતલસ કરી લીધી-ડોશીની નનામી એ ચારે જણે બાંધી ને વિધિય કરી દીધી. દેવશંકરે પાછલી શેરીએથી ખાલી જતું ગાડું રોક્યું, ને મે માગ્યું ભાડું ઠેરવી ડોશીની નનામી એમાં મૂકાવી દીધી, અને એ પાછલે રસ્તે જ ડોશીને કાઢી ગયા!' ને ખભે ધોતિયું મૂકી, એક હાથે ધોતિયાનો છેડો ઝાલી ચાલતો થતાં માણકો બબડયોઃ 'જમો હવે ચોરાશી! કાઢી મેલજો. ઓલી મણકી-જીવલીને!'

માણકાની વાત સાંભળી સૌ અવાક્ થઈ ગયા.

અંતે ધોતિયું ખંખેરી ઊભા થતા શિવા ગોર ચોરાશીના લાડુનું જમણું ઝૂંટવાઈ ગયાના અફસોસમાં બબડ્યાઃ 'ભાળા! આ તો ફૂલા ગોરથીય સવાયા નીકળ્યા! તદ્દન દિ-ફર્યો સ્તો!!'

★

ગ્રાહકોને : જેમનું લવાજમ બાકી હોય તેમને તે બનતી ઉતાવળે, દીવાળી પહેલાં, મ. ઓ.થી યા રુબરુ મોકલી આપવા વિનંતી છે.

—વ્યવસ્થાપક

આપણો તે કાંઈ ખોરાક છે!

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

દુનિયામાં કેટલાક લોકો એવા હોય છે જેમને પોતાના ઘરનું, પોતાના પ્રાન્તનું કે પોતાના દેશનું જે કાંઈ હોય તે બધું ઊતરતું અને ખામીવાળું લાગે છે; અને પારકાનું, પરપ્રાન્તનું કે પરદેશનું હોય તેટલું બધું સારું લાગે છે. તેઓ પોતાના ઘર, પ્રાન્ત કે દેશની બધી વસ્તુઓને ઉતારી પાડતા જ જોવામાં આવે છે.

મને યાદ છે, હું નાનો હતો ત્યારે મને મિષ્ટાન્ન નં ભાવતાં. ઘરમાં દૂધપાક કયારેક થયો હોય ત્યારે મારો મિજાજ બગડી જતો અને હું મારાં માતુશ્રી પર ગુસ્સે થઈ કહેતો: "બસ, આપણા ઘરમાં તો જ્યારે ને ત્યારે દૂધપાક, દૂધપાક ને દૂધપાક જ હોય. કનુને ત્યાં પુરણપોળી, મનુને ઘેર મોહનથાળ, ધનુની બાએ બુંદીના લાડુ કર્યા છે—ને આપણે ઘરે દૂધપાકનું રાબડું!" એક વાર સાંજે હું વાળુ કરવા બેઠો ત્યારે મારાં માતુશ્રીએ કહ્યું: "આજ આપણા પાડોશીને ત્યાંથી ચાખવા માટે વાટકો દૂધપાક આવ્યો છે, તને ભાવશે તો નહીં, પણ ચમચોક ચાખી જો. ભાવે તો ખાજે." મેં ચમચો દૂધપાક ચાખ્યો ને પછી તો તે મને એવો ભાવ્યો કે આખો વાટકો હું જ સાફ કરી ગયો ને ઘરમાં કોઈને માટે મેં ટીપુંય રહેવા દીધો નહીં! મેં કહ્યું: "આવો દૂધપાક હોય તો મને ભાવે. આપણે ત્યાં તો કોણ જાણે કેવો સ્વાદ વગરનો દૂધપાક થાય છે!" બીજું મિષ્ટાન્ન હોય ત્યારે પણ મારે પક્ષે તો આ જ ક્રમની પુનરાવૃત્ત થતી. પછીથી અમારે ઘરે જે દિવસે જે મિષ્ટાન્ન હોય તે દિવસે તે તો હું ન જ ખાતો; પણ તે જ દિવસે સાંજે એક કે બીજા પાડોશીને ત્યાંથી તે જ મિષ્ટાન્ન ચાખવા માટે આવ્યું જ હોય, અને તે ભાવ્યું જ હોય અને હું તે બધું સફાચટ કરી જ ગયો હોઉં એમ બનતું. મારાં માતુશ્રી મારી રગ પારખી ગયેલાં એટલે તેઓ સવારનું ઘરનું મિષ્ટાન્ન સાંજે; પારકાં, કે પાડોશીને ત્યાંથી આવેલું ગણાવી, મારી સામે ધરતાં અને હું બુધ્ધુ તે હોંશે હોંશે ખાઇ જતો! દશેક વર્ષ પછી જ્યારે આ રહસ્યનો સ્ફોટ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હું મારી મૂર્ખાઈ પર ખૂબ હસ્યો.

તે જ રીતે મારા બાળમિત્ર જટુને પોતાના ઘરની ભેંશના દૂધ કરતાં એક વાર પાડોશીને ત્યાં આવતું મનવાનું વેચાણિયું દૂધ વધારે ઘટ્ટ અને મીઠું લાગેલું અને તેથી તેણે પોતાના બાપની સામે પડીને પોતાને માટે રોજ સવારસાંજ અર્ધો શેર દૂધ બંધાવેલું. આજની જેમ તે દિવસે આરારૂટ કે નિર્મલાઈ દૂધપાઉડરથી નર્યા પાણીથી પાતળા પાડેલા દૂધની ઘટ્ટતા વધારી શકાતી નહોતી એટલે દૂધમાં ભેગમાં ભેગ થઈ શકતો તો તે નિર્મલાઈ પાઉડરનો નહીં, પણ માત્ર નિર્મળ નીરનો. તો પણ તે મૂર્ખને દૂધનું પાતળાપણું દેખાયું નહીં કારણ, મારી માફક, પોતાનું તેટલું ખરાબ માની લેવાનો તેનો સ્વભાવ હતો.

કેટલાકને વળી પોતાની ભાષા પ્રત્યે અભાવ હોય છે. મારા કોલેજના એક સહાધ્યાયી મિત્ર રસિક ભટ્ટને માતૃભાષા ગુજરાતી જરાયે ન ગમે. તે કહેતા: "આપણી ગુજરાતી તે કાંઈ ભાષા છે! કેવી દમ વિનાની! એની કિંમત ચાર પૈસા અંકાઈ છે તે બરાબર જ છે!" તેમને બંગાળી ભાષા પ્રત્યે ખૂબ અનુરાગ હતો. તેઓ બંગાળી ભાષા તો શીખેલા જ, પણ ગુજરાતી ભાષાના પણ થઈ શકે તેટલા બધા ઉચ્ચારો બંગાળી ઉચ્ચારણની રીતે

તેઓ કરતા. ગમતમાં અમે તેમને 'રશિક ભોટ' કહી બોલાવતા, અને તે તેમને ગમતું— 'ભટ' શબ્દ બંગાળીની ઢબે ઉચ્ચારાતો હોય તો 'ભોટ' કહેવાવામાં તેમને વાંધો ન હતો!

મારા પાડોશી કમલ શાહને વળી આપણા પોશાક માટે ઘણી નફરત—તે તેમાંય ધોતિયા સામે તો અતિશય ઘૃણા! હું ધોતિયાને આપણા પૂર્વજોની એક અદ્ભુત શોધ ગણાવી તેમની સામે ધોતિયાના ગુણો વર્ણવતો—ધોતિયાનું બહુલક્ષીપણું એટલે કે શરીર ઢાંકવા ઉપરાંત ટુવાલ, નેપકિન અને રૂમાલ પણ એ જ, ચાર-છ જગ્યાએથી ફાટ્યું હોય તો પણ કોઈને ખબર ન પડે તેવી રીતે પહેરી શકાય, ફાટે ત્યારે સાજા ભાગો સાંધી ગોદડિયું કે ઓછાડ તરીકે કામ આપે અને છેવટે જ્યારે નિવૃત્તિ આપવા લાયક થાય ત્યારે પણ મસોતા તરીકે રી-એરપ્લેન થઈ કર્મયોગીની પેઠે કામ આપતાં આપતાં મરે. પણ દેશી બધું ખરાબ જ માનનારા કમલભાઈને ગળે આ વાત શાની ઊતરે? અમારી વચ્ચે આ એક અનંત ચર્ચાનો અને ગમતનો વિષય બની રહેતો. તેઓ કહેતા: "ધોતિયું તે કંઈ પોશાક છે? ધોતિયું પહેરીને તમે છાપરે ચડી ઊભા હો તો ટૂંકી કાઠી પર પીળો ધજાગરો ફરકતો હોય તેવું લાગે!" હું સામો જવાબ વાળતો: "અને તમે તમારાં કોટપેન્ટ્સ પહેરી છાપરે ચડો તો ખેતરમાં ઝાકળિયા પર ચાડિયો ઊભો કર્યો હોય તેવું લાગે!" અને અમે હસી છૂટા પડતા.

આવા વલણ પાછળ ગુલામી માનસમાંથી જન્મેલી લઘુતાગ્રંથી, વિદેશી સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો અહોભાવ અને નવું ગ્રહણ કરવામાં વિવેકબુદ્ધિનો અભાવ કારણરૂપ છે. પોતાના દેશની વસ્તુઓની ઉપર પણ જો વિદેશીઓની મહોરછાપ લાગે તો પછી આવા વલણવાળાને પોતાનું તે ગમવા લાગે છે.

સનાતન ત્રવાડી ભણેલાગણેલા ને બુદ્ધિશાળી, પણ જૂના આચારવિચારના. પોતાના પુત્રનું નામ તેમણે 'અદ્યતન' પાડ્યું ત્યારે તેમણે નહીં કલ્પ્યું હોય તેટલું બધું તે નામ પાછળથી યથાર્થ નીવડ્યું. અદ્યતને પિતા સનાતનના સનાતન આચારવિચારનું અદ્યતન નવસંસ્કરણ કરેલું. સનાતન ત્રવાડી દિવસમાં એક વાર ભોજન પહેલાં વૈશ્વદેવ હોમ કરતા; અદ્યતન દિવસમાં અનેક વાર જઠરમાં રહેલ વૈશ્વાનર અગ્નિના ધૂમાડાને મોંમાંની સિગાર દ્વારા પ્રત્યક્ષ બતાવી પોતાના અગ્નિહોત્રસેવનની સાબિતી આપતો. ઇંડાને બ્રહ્માંડનું પ્રતીક ગણી અને ઓમલેટને ઓમ્કારનું સરળ સુપાચ્ય રૂપ કહી તે બ્રહ્માંડને પિંડમાં પધરાવતો ને ઓમ્કારને આત્મસાત્ કરતો. કહેવાની જરૂર નથી કે અદ્યતનને પોતાનાં ભાષા, પોશાક, ખોરાક — બધું તુચ્છ જ લાગતું. તે જ્યારે ને ત્યારે ટીકા કરતો: "આપણો તે કાંઈ ખોરાક છે! આપણા લોકો તો બસ ખાવા માટે જ જીવે છે! શાં આપણાં મિષ્ટાન્ન ને શાં આપણાં ફરસાણ! ન મળે તેમાં પૂરાં પોષક તત્ત્વો કે ન મળે વિટામિન!" સનાતન ત્રવાડી કહેતા: "ભાઈ, નત્રિલફત્રિલ કે વિટામિન વિશે હું કાંઈ ન જાણું. પણ દૂધ-ઘી અને ચાલુ ખોરાક ખાતાં ખાતાં આજ પાંસઠ વર્ષે બજારમાંથી મણ ભાર ઊંચકી લાવું છું એ વાત સાચી. અમે હાથે છડેલા વિટામિન સહિતના ચોખા ખાતા અને તમારા આજના વૈજ્ઞાનિકો પોલિશ કરેલા વિટામિન વિનાના ચોખા ફરી વિટામિન ઉમેરીને ખવરાવે છે. અમે વિટામિન રાખીને ખાતા ને તમે વિટામિન કાઢીને ફરી પાછું નાખીને ખાવાની સીદીભાઈની રીતે ડાબો કાન પકડવાની વિચિત્રતા આચરો છો! અમે આખું કપડું પહેરીએ છીએ ને તમે તે જ કપડાને ફાડી, ફરી સાંધીને પહેરો છો!" પણ અદ્યતન તે અદ્યતન જ રહેતો. પાડોશના એક ગૃહસ્થે નવી કહેવત રચી હતી—"પુરાતન પાછળ અદ્યતન!"

પણ પોતાના દેશી ખોરાકને ધિક્કારનારો અદ્યતન પણ એક વાર પોતાના એક મિત્રને ત્યાં, એક અમેરિકન દંપતીના માનમાં ગોઠવાયેલ ભોજનસમારંભમાં ગયેલો ત્યાં તે દંપતીને ચૂરમું અને ભજિયાં "વંડરફુલ! વંડરફુલ!" કહી હોંશે હોંશે ખાતાં જોયાં ત્યારથી તે ચૂરમાનો ચ ચક અને ભજિયાંનો ભક્ત બન્યો હતો. પણ બીજાં દેશી મિષ્ટાન્નોનો અને ખાસ કરી મેંદાની સેવનો તો તે જાતો વિરોધી રહ્યો હતો. સેવને તે અળસિયાંની ધૃણાજનક ઉપમા આપતો. પણ એક વાર તેણે પોતાના એક પારસી મિત્રને ત્યાં 'સોવત્તી' નામની સેવના આકારની જ ઇટલિયન વાની ખાધી અને તે સેવ કરતાં પણ અળસિયાંને વધારે મળતી છતાં, વિદેશી વાની તેને ખૂબ ભાવી. સનાતન ત્રવાડીને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે યુક્તિ કરી. મેંદાની જ જાડી સેવનો બિરંજ બનાવી તેમાં એસથી કેસરને બદલે તેમાં લાલ રંગ અને વેનિલાનો એસન્સ નાખી તેમણે અદ્યતનને કહ્યું : "ભાઈ, તારી બા આજે પેલાં પારસી બાનું શીરીનબેન પાસેથી એક વાનગી શીખી લાવ્યાં તે કરી છે. તેનું નામ છે 'વ્હાઈટ ફ્લાવર સ્વીટ સોવત્તી.' તારે ચાખવી છે?" અદ્યતન ખૂબ ભાવથી તે ખાઈ ગયો, અને ત્યારથી સોવત્તી નામધારી પ્રચ્છન્ન સેવનો તે પૂજક બન્યો—અલબત્ત, મેંદાની દેશી સેવને તો તે ધિક્કારતો જ રહ્યો.

પણ આવા સ્વભાવવાળા લોકોની બાબતમાં કોઈ વાર એવું બને છે ખરું કે દીવાની કિંમત જેમ દીવાની ગેરહાજરીમાં સમજાય છે તેમ આવા લોકોને લાંબા વખત સુધી ઘર છોડી બજાર, પ્રાન્ત છોડી પરપ્રાન્તમાં કે દેશ છોડી પરદેશમાં રહેવાનું થાય ત્યારે તેમનો ભ્રમ ભાંગે છે ને પોતાની વસ્તુની કિંમત તેમને સમજાય છે. અદ્યતન ત્રવાડીની બાબતમાં તેવું જ થયું. બુદ્ધિશાળી હતો તેથી તેને વિદેશ ભણવા જવાની શિષ્યવૃત્તિ મળી. તે વખતે તો તેને થયું, "હાશ! હવે આપણા દેશના ખોટા પ્રકારની ખોરાકમાંથી બચશું—આપણાં ઘી-નીતરતાં મિષ્ટાન્નોમાંથી, આપણાં તેલ-લદબદ ફરસાણોમાંથી, આપણાં તીખાં-તમતમતાં ચટણી-અથાણાંથી અને સૌથી વધુ તો આપણા નાક ફાડી નખથી શિખ પર્યંત વ્યાપી જતા વઘારવાળાં શાકદાળથી." પણ વિદેશ ગયાને માંડ બે ત્રણ માસ થયા હશે ત્યાં તો તેનો પત્ર સનાતન ત્રવાડી પર આવ્યો : "અહીં આવ્યા પછી તુરતમાં જ મારું અહીંની સંસ્કૃતિ, પોશાક, ખોરાક વિશેનું કાવ્ય નષ્ટ થયું છે, મારો ભ્રમ ભાંગ્યો છે અને આપણા ખોરાકની અને આપણાં બધાં વાનાંની અવગણના કરવા માટે હું પસ્તાઉં છું. અહીંના લોકો પણ ખાવા માટે જ જીવે છે—ક્યાંના નહીં જીવતા હોય!—અને જાતજાતના ને ભાતભાતના સ્વાદ કરે છે—ત્યાં કરતાં પણ વધારે! પોતાના વતન ઇંગ્લંડથી કંટાળી સ્કોટલંડ નાસી ગયેલા પેલા તોફાની છોકરા કરતાં યે મારી સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે; કારણ તેને, ઓછામાં ઓછું, ઈંગ્લંડ જેવું જ બધું સ્કોટલંડમાં મળ્યું હતું; જ્યારે મને તો અહીંનું બધું ઊતરતું ને વધુપડતું જ લાગે છે. આપણે ત્યાં કહેવત પ્રમાણે "બ્રાહ્મણના વિવાહમાં ખા, ખા ને ખા"—પણ તે વિવાહમાં જ; જ્યારે અહીં તો રોજેરોજ ખા, ખા, ને ખા. "ઘરકી મુર્ગી દાલ બરાબર" એ કહેવત હવે મારે માટે યથાર્થ નહીં રહે તેવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. અહીં ખાઉં છું તો અહીંની વાનીઓ, પણ તે ખાતી વખતે હવે મનમાં રમે છે આપણો મનમોહક મોહનથાળ, દિલચોર દૂધપાક, સ્વાદુ સેવ, ગુણસાગર ગાંઠિયા અને વિશ્વવ્યાપી વાસપૂર્ણ વઘારવાળાં શાકદાળ!"

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૩૦

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

અંગ્રેજોની સભ્યતા અને ફ્રેન્ચોના મોજીલાપણાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને હવે જર્મનોની એફિશિયન્સી, સ્વીસોની મીઠાશ અને ઇટાલિયનોના મળતાવડાપણાનો આસ્વાદ કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય પણ સાંપડ્યું.

જર્મન એફિશિયન્સી જગમશહૂર છે તેની પ્રતીતિ જર્મનભૂમિ ઉપર પગ મૂકતાવેંત જ થવા માંડી. બરાબર નિર્ધારિત સમયે સવારે ૯-૫૦ વાગ્યે અમે બેડનબેડન આવી પહોંચ્યા અને સ્ટેશનથી એક ' આ લા ગ્રેન્ડ ' ટેકસીમાં બેસીને દસ જ મિનિટમાં તો હોટેલ કવેલેન-હોફના દરવાજા આગળ હાજર થઈ ગયા. ટેકસીવાળાને પૈસા ચૂકવતી વખતે તેનું જાદૂઈ પાકિટ જોવા મળ્યું. અમારી નોટના બદલામાં પરચૂરણ પાછું આપવા તેણે પાકિટ ઉપર બટન દબાવ્યું કે તરત પાકિટની ચારે બાજુથી નાનામોટા સિક્કાઓ ગણત્રીની સંખ્યામાં જ ટપકી પડયા! કુલ્ફીના એકા જેવા આ પાકિટમાં જુદાં જુદાં ખાનાંઓમાં નાના મોટા સિક્કાઓની થપ્પાઓ ભરી રાખવામાં આવે છે અને ' કરેકટ ચેન્જ 'નું બટન દબાવતાં-વેંત બધાં ખાનાંમાંથી ખપપૂરતા સિક્કા ટપકી પડે છે!

બટનના આવા જાદૂ-પુશ બટન એફિશિયન્સી-ના અનુભવો તો પછી ઉપરાછાપરી થવા લાગ્યા. હોટલના દરવાજા ઉપરનું બટન દબાવ્યું કે તરત દરવાજો આપોઆપ જ ખુલી ગયો—ઓપન સોસમ! સત્કારિકા (રીસેપ્શનિસ્ટ) તો અંદર ઊંડે બેઠેલી હતી પરંતુ અમારા બટનનો સિગ્નલ મળતાંવેંત જ તેણે દરવાજાને ખુલ્લો જવાની મંજૂરી આપતું બટન તેના ટેબલ ઉપર જ દબાવ્યું એટલે દરવાજો ખુલી ગયો! તેણે જાતે ઊઠીને દરવાજા સુધી આવવાની તકલીફ લેવી ન પડી. અમે તેના રીસેપ્શન કાઉન્ટર પાસે ગયા એટલે તેણે અમારાં નામ દઈને ' ગુડમોર્નિંગ ' કહ્યું. આ સમયે અમારા આગમનની અપેક્ષા તેણે રાખેલી જ હતી એટલે નામ ગોખી જ રાખ્યાં હતાં!

સવાસો વર્ષ જૂની હોટલ કવેલેનહોફ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે. બેડનબેડન જર્મનીનું લોકપ્રિય આરોગ્યધામ-'સ્પા'નગર-છે તેથી તેની મુલાકાતે લાખો લોકો આવે છે અને તેમાંથી ઘણા લોકો આ નગરીની અગ્રગણ્ય હોટલ કવેલેનહોફમાં ઉતરે છે. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં જ્યારે તેનું નામ હોટલ સ્ટાડપેરીસ હતું ત્યારે આ હોટલમાં જ ત્રીજો નેપોલિયન આવીને વસ્યો હતો અને તેમાં બેઠા બેઠા જ તેણે સ્ટ્રોસબર્ગના બળવાનો પેતરો રચ્યો હતો. નીત્સ્શે અને દોસ્તોવ્સ્કીએ પણ આ હોટલમાં રહીને કેટલુંક ઉમદા સાહિત્ય સર્જન કર્યું હતું અને હવે " વિલાયતની વાતો "ના લેખક પણ આ હોટલમાં ચોવીસ કલાક રહી ગયા છે તેથી તેની ઐતિહાસિક મહત્તામાં ઓર વધારો થયો છે! આગળ જતાં હોટલની રંગબેરંગી પ્રચારપત્રિકામાં " ગાંધી સ્ટેઈડ હીઅર " એવું વાક્ય ઉમેરાય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી!

અમને અમારા રૂમમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેમાં બધી અદ્યતન સગવડો હતી. એ દિવસના ગાળા બાદ ગરમ શાવર બાથ લીધો અને પછી ટેલિફોનથી બ્રેકફાસ્ટનું કહેણ મોકલ્યું તો તે બે જ મિનિટમાં હાજર થઈ ગયો—માથેરાન, મહાબળેશ્વરની જેમ અડધા કલાક બાદ નહિ! બ્રેકફાસ્ટમાં એક નવીનતા જોઈ તે મધથી ભરેલી એક વાડકી. આ ઉપરાંત ત્રણ પ્રકારના મુરબ્બા, માખણ, ચાર પ્રકારની બ્રેડ અને કૉફી પણ હતાં. બ્રેડને મધમાં બોળી બોળીને ખાવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. બ્રેડ ચપટી જ હોય તેવો ખ્યાલ પણ નીકળી ગયો. બ્રેડ કાકડીના આકારની પણ હોઈ શકે છે અને સરગવાની શીંગ જેવી લાંબી પણ હોઇ શકે છે. ટેનિસબોલ જેવી બ્રેડ તો જાણે ઇંગ્લાંડમાં પણ ખાધી જ હતી પણ જર્મનીની બ્રેડના આકાર તો મૌલિક હતા. સ્વાદમાં પણ મૌલિકતા હતી. જેમ આપણી રોટલી, ભાખરી, પુરી, ચપાટી, પરોઠાંની મીઠાશમાં સૂક્ષ્મ ભેદો હોય છે તેવી જ રીતે વિવિધ પ્રકારની બ્રેડની મીઠાશમાં પણ મૌલિક સ્વાદતત્ત્વો હોય છે.

નાસ્તો કરીને હાથ ધોવા વોશ બેસીન આગળ ગયો તો નળને ચાવી જ નહિ! નીચે પગેથી બટન દબાવો એટલે નળમાં પાણી આવે. ફ્લશનું પાણી પણ બટન દબાવતાંમાં જ છૂટે. પલંગ ઉપર બત્તી બુઝાવવાનું બટન, રૂમને ગરમ કરવાનું હીટર ચલાવવાનું બટન, વેઇટ્રેસને બોલાવવાનું બટન એમ ઠેરઠેર બટનની જ માયા દેખાવા લાગી. ફક્ત નવાઈ એ જ લાગી કે બટન દાબતાંમાં જ ઊંઘ પણ આવી જાય તેવા બટનની જર્મનોએ હજીસુધી શોધ કેમ નથી કરી!

નાસ્તાપાણીથી તાજા થઈને બપોરે બાર વાગ્યે અમે બહાર નીકળ્યા. બસમાં બેસીને 'મર્કુરવાલ્ડ' નામના સ્થળે પહોંચ્યા. આ સ્થળે એક તદ્દન નવા પ્રકારની રેલવે જોઈ. ૪૦ માણસો બેસી શકે તેવો એક ટ્રામના ડબ્બા જેવો ડબ્બો લોખંડી દોરડાથી પહાડના સ્લોપ ઉપર ખેંચાય છે. બે પાટાની વચ્ચોવચ એક ત્રીજો પાટો ખાંચાવાળો હોય છે તે ડબ્બાને એકાએક ગબડી જતો અટકાવે છે. દૂરથી જોનારને આ પાટા પહાડ ચઢવાની એક જંગી સીડી જેવા જ દેખાય છે અને સીડી ઉપર જેમ માણસ ચઢી જાય છે તેવી છટાથી જ ટ્રેનનો ડબ્બો સીધો જ આ પાટેપાટે ૨૯૯૬ ફૂટ ઊંચા મર્કુર પર્વત ઉપર ચઢી જાય છે. માથેરાન કે સિમલાની 'માઉન્ટ રેલવે' તો આસ્તે આસ્તે વાંકાચૂંકા વળાંકો લેતી લેતી ઉપર ચડે છે અને ૨૦૦૦ ફૂટ ચડતાં બે કલાક લગાડે છે જ્યારે જર્મનીની આ 'રોપરેલવે' દસ મિનિટમાં ૩૦૦૦ ફૂટ ઊંચે સડસડાટ ચઢી જાય છે. નીચેની સપાટીથી ૧૦૦ કે ૧૧૦ અંશના ખૂણા જેવો ઢોળાવ ધરાવતા ૩૦૦૦ ફૂટ ઊંચા પર્વત ઉપર દસ મિનિટમાં સડસડાટ ચઢી જવાનો આ પહેલો અનુભવ ખૂબ આહ્લાદક હતો. ડબ્બાની રચના એવી કરવામાં આવેલી હોય છે કે અંદર બેસનારને ગરદન બહુ ઢાળ્યા વગર બેસવું ફાવે તેવું હોય છે. હિમાલય ઉપર આવી રેલવે બનાવવામાં આવે તો બે કલાકમાં તો માઉન્ટ એવરેસ્ટ ઉપર પહોંચી જવાય! આલ્પ્સના ગિરિશૃંગ 'જુંગ ફ્રાઉ' ઉપર પણ અમે એક મૌલિક પ્રકારની ટ્રેનમાં ચડ્યા હતા, તેનું વર્ણન હું આવતા પત્રમાં આપવાનો છું.

ટ્રેનમાર્ગે દસ મિનિટમાં મર્કુર પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા. પર્વતની વિશાળ સપાટી ઉપર એક સુંદર બગીચો છે અને તેની વચમાં એક ભપકાદાર રેસ્ટોરાં છે. તેમાં અમે

કોફી પીવા ગયા ત્યારે ખરેખરા મૂંડાયા. કોફીના એક નાના કપના ત્રણ રૂપિયા જોખવા પડયા! આ અનુભવ પછી ભાવ જાણ્યા વિના કશું પણ ઓર્ડર કરવાની એ ભૂલી ગયા! ઇંગ્લૅન્ડની રેસ્ટોરાંઓ તો પ્રવેશદ્વાર ઉપર જ વાનગીઓનું 'મેનૂ' અને ભાવનું લિસ્ટ લટકાવે છે એટલે તે વાંચી પચાવીને જ અંદર જવાનું સૂઝે છે. પણ મર્કુર ઉપર તો એમ જ ધારેલું કે કોફીના કપના બહુ બહુ તો બાર આના કે રૂપિયો હશે પણ ત્રણ રૂપિયાની તો કલ્પના જ નહિ કરેલી! આમ 'કિંમતી કોફી' પીને અમે રેસ્ટોરાંની બાજુમાં આવેલા કુતુબમિનારા જેવા એક 'ઓબ્સર્વેશન ટાવર' ઉપર ચડ્યા. આ ટાવરનાં ૨૫૦ પગથિયાં ચડતાં ચડતાં નાકે દમ આવી ગયો અને ઘુંટણના ગોટલા ભરાઈ ગયા. અલ્યા જર્મનો! તમે ૩૦૦૦ ફૂટ ચડવાનું આટલું સહેલું બનાવ્યું તો પછી બીજા ૨૫૦ ફૂટ ચડવા માટે આ ટાવરમાં લિફ્ટ કેમ નથી ગોઠવતા ?! પણ ટાંટિયા દુખાડવાનું ફળ તો મીઠું જ સાંપડયું. મિનારાની ટોચ ઉપરથી ચારે બાજુ જે દૃશ્યો જોયાં તે જોઈને સૌ કોઈના ઉદ્ગારો સરખા જ નીકળતા હતા— "વાહ ખૂબ! વાહ ખૂબ! સ્પ્લેન્ડીડ! વન્ડરફુલ! માર્વેલસ!".

ચારે બાજુ લીલોતરીમાં પુષ્પવનો, ઝરણાંઓ અને નાનકડા બંગલાઓનાં દૃશ્યો ખૂબ જ નયનમનોહર હતાં. આ દૃશ્યોનાં સૌંદર્યને ખૂબ નિકટથી જોવા માટે મિનારાની ઉપર એક પાવરફુલ ટેલિસ્કોપ ગોઠવેલો હતો. આ ટેલિસ્કોપના સ્લોટમાં દસ પૈસા નાખીએ તો જ તેની લેન્સ ખુલે છે અને ત્રણ મિનિટ બાદ તેનું શટર પાછું આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે. એટલે પેટ ભરીને નિરીક્ષણ કરવું હોય તો પચાસ સાઠ પૈસા આ દૂરદર્શકને ખવડાવવા જ પડે છે! આ દૂરદર્શકમાંથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા એક બંગલા ઉપર 'રોઝ' (ગુલાબ) એવો શબ્દ લખેલો હતો તે પણ અમે સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શક્યા. દૂર દૂરના બગીચાઓનાં પુષ્પોની કળીઓ અને પાંદડીઓ પણ આ ટેલિસ્કોપની મદદથી ગણી શકાય તેમ હતું. "પ્રેમીયુગલોની પ્રેમચેષ્ટાઓના ફોટા પણ આ ટેલિસ્કોપદ્વારા પાડી શકાય છે" એમ એક પ્રવાસી બોલ્યા ત્યારે સહુ કોઈને રમૂજ થઈ. "અંતરીક્ષમાં છુપાઈ બેઠેલા અંતર્યામી પરમાત્મા પાસે પણ આવા પાવરફુલ ટેલિસ્કોપો, ટેપ રેકોર્ડરો, ટેલિવિઝન કૅમેરા વગેરે સામગ્રી હોવી જ જોઈએ, નહિ તો તે આપણા મનની વાત ક્યાંથી જાણી જાય છે?" એવો એક પ્રશ્ન મેં આ બંધુને પૂછ્યો ત્યારે તેમણે મને કાનમાં કહ્યું કે "ટેક ઈટ ફ્રોમ મી ધેટ ગોડ ઇઝ ધી ગ્રેટેસ્ટ સ્પાય!" અને મેં શ્રીમાન આર્થર કોસ્ટલરની ભાષામાં જવાબ વાળ્યો કે "ઈન ધેટ કેસ ધેર ઇઝ 'ડાર્કનેસ એટ નૂન' ઇવન ઇન ધી 'કિંગ્ડમ ઓફ ગોડ'! વ્હેર ઇઝ ધી 'ફ્રીડમ ઓફ ધી ઇન્ડિવિડ્યુઅલ' ઇન ધી હોલ યુનિવર્સ ઇફ 'ધી ગોડ ઓલ્સો ફેઈલ્સ' અસ?"

જર્મન એફિશિયન્સીથી કશું જ છૂપું નથી અને ઈશ્વરથી જર્મન એફિશિયન્સી પણ છૂપી નથી એવા જ્ઞાન સાથે અમે મિનારા પરથી નીચે ઊતર્યા. મર્કુર પર્વત ઉપર આવેલા રોપ રેલવેના સ્ટેશન ઉપર ગયા. આ સ્ટેશનના એન્જીન રૂમમાં અમને પ્રવેશવા દેવામાં આવ્યા. ગણવેશધારી બે જર્મનોએ અમને ટ્રેનનો ડબ્બો ખેંચવાના લોખંડી દોરડાને વિંટાળવાની જંગી ફીરકીઓ બતાવી. એક ટ્રેન નીચેથી ઉપર ચડે છે તે જ સમયે બીજી ટ્રેન ઉપરથી નીચે ઊતરે છે અને બન્નેનું દોરડું એક જ છે એ રહસ્ય અહીં જાણવા મળ્યું. આ બે જર્મનોએ અમારી સાથે ફોટો પણ પડાવ્યો. રોપ રેલવેમાં જ સડસડાટ કરતા પાછા નીચે ઊતર્યા અને બસમાં બેસીને બેડનબેડન નગરમાં પાછા આવ્યા.

બેડનબેડન કંઈક અંશે હું અગાઉ પત્ર નં. ૨૫માં વર્ણવી ગયો છું તે પુષ્પનગરી હેરોગેટને મળતું સ્થળ છે. અહીં પણ પુષ્પનાં ઉદ્યાનો ઠેરઠેર દેખાય છે અને હેરોગેટની જેમ આ પણ એક 'સ્પા' હોવાથી અહીંનાં 'મિનરલ વૉટર્સ' વખણાય છે. હાર્ડબર્ગ રોડ ઉપર જે 'થર્મલ બાથ'ના ઝરાઓ છે તેનું પાણી કાયમ ૬૯° સેન્ટીગ્રેડ જેટલું ગરમ રહ્યા કરે છે અને આ ક્ષારયુક્ત પાણીમાં સ્નાનપ્રયોગો કરનારાને સંધિવા, આર્થરાઈટીઝ વગેરે રોગોમાંથી પણ મુક્તિ મળે છે. આવો જળોપચાર કરવા સેંકડો દર્દીઓ બેડનબેડન આવે છે. 'સ્પા'ના આ મુખ્ય આકર્ષણ ઉપરાંત હેરોગેટની જેમ બેડનબેડનમાં પણ કૉન્સર્ટ હોલ્સ, રેસ કોર્સ, રોશની, જુગારખાનું (કેસિનો), ઓપન એર થિયેટર, વરસાદમાં બેસવાની વિશાળ ગેલેરી વગેરે 'સાઈડ એટ્રેક્શન્સ' પણ છે જ.

આ બધું નિહાળતાં નિહાળતાં અમે કેસિનોમાં જઈ ચઢયા અને તેની અંદરનો ભપકો જોઈને એવા તો અંજાઈ ગયા કહો કે ઝંખવાઈ ગયા કહો કે ઊભી પૂંછડીએ જ બહાર નીકળી ગયા! ત્યાંની બધી વાતો સો બસો કે હજાર રૂપિયાની જ સાંભળી અને ત્યાં આવનારાંના કિંમતી પોશાકો આગળ અમારો લેબાસ એવો કૌતુકકારી દેખાતો હશે કે એક દ્વારપાળે તો કશું બોલ્યા વગર અમારી સામે ટગર ટગર જોયા જ કર્યું! તે જોઈને "ભાગ બાપલિયા! આ આપણે માટેનું સ્થળ હરગીઝ નથી જ" એવી ખાત્રી સાથે અમે ભાગી છૂટયા!

બેડનબેડનના બજારમાં ખૂબ રખડયા. વસ્તુઓના ભાવ જાણીને છક્ થઈ ગયા. અર્થશાસ્ત્રના કયા નિયમો અનુસાર ભાવતાલની માયાજાળ ગૂંથવામાં આવી છે તે સમજવાનું કામ ખરેખરું અટપટું છે. ઇંગ્લેંડમાં જે ચીજનો ભાવ ૪૦ રૂપિયા હતો તે જ ચીજ જર્મનીમાં ૧૪ રૂપિયામાં વેચાતી જોઈ! આ ચીજ તે સન્નારીઓની ફોલ્ડિંગ છત્રી. 'મોન્ટ બ્લેન્ક' નામની ઉત્કૃષ્ટ ફાઉન્ટનપેન જે મુંબઈમાં ૧૦૦ રૂપિયાની ગણાય છે તે બેડનબેડનમાં ૫૦ રૂપિયે વેચાતી જોઈ! મુંબઈથી જે સૂટકેસ મેં ૫૪ રૂપિયામાં ખરીદ કરી હતી તેવી જ ફાઈબરની સૂટકેસ જર્મનીમાં ૧૨ રૂપિયામાં મળતી જોઈ: ૨૮ રૂપિયામાં ઉમદા કેમેરા, ૩૦૦ રૂપિયામાં ટેલિવિઝનનો સેટ, ૧૦૦ રૂપિયામાં ટ્રાન્સીસ્ટર રેડિયો, ૪૦ રૂપિયામાં ફિલિપ્સનું ઇલેક્ટ્રિક શેવિંગ મશીન એમ ઉપરાછાપરી સસ્તી ચીજો જોઈને અમે તો આશ્ચર્યમાં જ ગરકાવ થઈ ગયા.

'માસ પ્રોડક્શન' કરવાની જર્મન એફિશિયન્સીનું આ પરિણામ છે તેમાં શંકા જેવું નથી જ. પણ તો પછી જર્મનીમાં એક કપ કૉફીના ત્રણ રૂપિયા કયા હિસાબે આપવા પડયા તે એક કોયડો જ છે! વધારે કોયડા જેવું તો સાંજે જમતી વખતે લાગ્યું. સવારે પેલો ચાર રૂપિયાનો નાસ્તો અને બપોરે પેલી ત્રણ રૂપિયાની કૉફી એટલું જ ખાધું હતું અને પછી ખૂબ રખડયો તેથી સાંજે પેટમાં ભૂખનો પોકાર જબરો થયો. તે સંતોષવા અમે સંભાળી સંભાળીને ખાવાનું મંગાવવા માંડયું. ચૌદ ચૌદ રૂપિયાનું જમ્યા છતાં સંતોષ તો અધૂરો જ રહ્યો! એક બાજુ ભોજન જેવી 'એબ્સોલ્યુટ નેસેસિટી' પાછળ એક દિવસમાં એકવીસ રૂપિયા ખરચવા પડે અને બીજી બાજુ 'લક્ઝરી આર્ટિકલ્સ' પાણીને મૂલે વેચાય એ અર્થતંત્ર વિચિત્ર તો છે જ. બાજે દિવસે હોટલ કવેલેનહોફથી સ્ટેશન બેડનઉસ જવાની ટેકસીના પણ સાડાસાત રૂપિયા ખરચવા પડયા ત્યારે મનમાં પોકાર ઊઠયો કે "આમ

કેમ? ખરી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મોંઘી કેમ અને મોજશોખની વસ્તુઓ સસ્તી કેમ!" બીજે દિવસે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં તો ખાવાની ચીજો પણ સસ્તી અને મોજશોખની વસ્તુઓ પણ સસ્તી મળતી જોઈ. તે વિષે થોડીવારમાં જ આવું છું.

હવે યુરોપિયન કૉમન માર્કેટની રચના થઈ છે તેથી એ માર્કેટના સાથીદાર બધા દેશોમાં સમાન ભાવના બજાર થશે એમ સંભળાય છે છતાં મને તો સંશય છે કે જર્મનીમાં ઇંગ્લેન્ડની જેમ કોઈનો કપ પાંચ આને કદાપિ મળશે ખરો કે! જર્મનીથી ઇંગ્લેન્ડમાં આવતી અનેક ચીજો ઉપર સો ટકા 'કસ્ટમ ડ્યુટી' અને તેત્રીસ ટકા 'પર્ચેસ ટેક્સ' ચોંટતો હતો તેથી ભાવમાં આટલો બધો ફેરફાર પડતો હતો તેનું રહસ્યભેદન બૉનમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું. સમાન બજારની રચનાથી 'ફ્રી ટ્રેડ'ની આડે આવતા આ બધા અંતરાયો દૂર થશે. પણ તેનું પરિણામ ભારતના અર્થતંત્ર ઉપર ખૂરું નીવડશે એવી વ્યાજબી ચિંતા આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ સેવી રહ્યા છે.

સસ્તી ચીજો ખરીદવાના પ્રલોભન વિષે મેં બેસલથી તા. ૧-૧૦-૫૮ ને દિવસે ઘેર લખેલા પત્ર નં. ૧૪૬માં થોડાક ફકરા લખ્યા હતા તે અત્રે પણ રજૂ કરું છું કારણ કે તેમાં આવું પ્રલોભન દેશનું નખ્ખોદ કેવી રીતે કાઢે છે તે વિષે મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો:

"વિલાયત જનારને કહેવામાં આવે છે કે પાછા આવો ત્યારે સાથે એક ટ્રાન્સીસ્ટર રેડિયો, બે રીસ્ટ વોચ, એક ટેપ રેકોર્ડર, એક રેફ્રીજરેટર વગેરે વગેરે વસ્તુઓ લેતા આવજો; વિલાયતમાં તે ચીજો બહુ સસ્તી મળે છે અને અહીં તે બહુ મોંઘી મળે છે. વ્યક્તિના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ આ વાત વ્યાજબી લાગે છે અને હું પણ અહીં સસ્તી ચીજો જોઇને મનમાં ગણવા બેસી જાઉં છું કે જો 'ફોરીન એક્સચેન્જ' અને 'કસ્ટમ ડ્યુટી'નાં બંધનો ન હોય અને યુરપ તથા ભારત વચ્ચે 'ફ્રી ટ્રેડ' ચાલુ હોય તો આવી એક લાખની વસ્તુઓ લીધી જઈને ભારતમાં તેમાંથી પાંચ લાખ બનાવાય! 'સ્મગ્લિંગ' કરનારાઓ આમ જ પૈસા બનાવે છે. પરંતુ આમ કરવામાં દેશના હિતનો દ્રોહ થાય છે તે આપણા સ્વાર્થાંધ ચક્ષુઓ કેમ નથી જોઈ શકતા?...

"એક્સચેન્જ અને કસ્ટમનાં બંધનો ન હોત તો આપણા દેશનો બધો જ પૈસો આવી મોજશોખની માયા દ્વારા આપણાથી આગળ વધેલા દેશો ઘસડી જાત અને આપણા દેશમાં આવી વસ્તુઓ બનાવવાના હુન્નરોને જરા પણ વેગ ન મળત. ગોવા, દમણ, એડન, હોન્ગકોન્ગ, કેર્મોસા એ સાવ પછાત પ્રદેશો છે છતાં ત્યાં આ બધો પરદેશી માલ સસ્તો મળે છે તેથી ત્યાં સ્વદેશી હુન્નરો ખીલી શકતા જ નથી અને એ પ્રદેશો પછાતના પછાત જ રહી જાય છે....

ટૂંકી દૃષ્ટિએ આપણા સ્વાર્થને ખાતર આ બંધનો આકરાં જરૂર લાગે છે પરંતુ લાંબી દૃષ્ટિએ તો આપણે આપણા દેશના ભલાની વાત જ જોવાની છે. સરકાર ફોરીન એક્સચેન્જ આટલો કમતી આપે છે છતાં લુચ્ચાઓને સસ્તી ખરીદીની માયા લાગી છે છે? એ માયા ત્યારે જ છૂટશે કે જ્યારે આપણા દેશમાં જ 'મોન્ટ બ્લેન્ક'ની કેટીની ફાઉન્ટન પેન બનશે અને ૨૫ રૂપિયામાં વેચાશે. પછી જર્મનીથી ૫૦ રૂપિયામાં લેવાનું મન જ શા માટે થાય! આ પાશ્ચાત્ય દેશો તો એમ જ ચાહે છે કે તમે કશું જ બનાવવાની

લપ્પનછપ્પનમાં પડો જ નહિ અને અમારું જ લીધે રાખો—નહિ તો પછી, અમારી શી વલે થશે!...

"આ જરાક વિષયાંતર થઈ ગયો છે પણ વાત સમજવા જેવી છે. પરદેશી માલની મોહિની તો મીઠી છે પણ સ્વદેશી માલ એટલો જ મોહક અને સસ્તો જલદી બને એ ઝંખનાં સુદ્ધાં કેળવવા જેવી છે. અમેરિકા, જર્મની, રશિયા, જાપાન, ચીન એ બધાએ તેમની પ્રગતિ સ્વદેશી મંત્રથી જ કરેલી છે. એક યાત્રી તરીકે પાછા ફરતી વખતે નાની નાની નવાઈની વસ્તુઓ હું પણ સાથે જરૂર લાવીશ તો ખરો જ, પરંતુ ટ્રાન્સીસ્ટર બ્રાન્સીસ્ટરની આશા ન રાખશો. ખાસ કરીને સમજ્યા કે બેટમજી, કિરણભાઈ!!"

બેડનબેડનના બજારનું આ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરીને અમે રાત્રે દસ વાગ્યે કવેલેનહોફમાં પાછા ફર્યા: પત્ર લખ્યો ને ઉમદા જર્મન શય્યામાં સૂઈ ગયો તે બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે ઊઠ્યો. નાહવાનું માંડી વાળ્યું અને ફરી પાછો પેલો ચાર રુપિયાનો 'મિલ્ક એન્ડ હની'થી છલકાતો નાસ્તો કર્યો. પછી પોસ્ટ ઑફિસમાં પત્ર નાખવા જતી વખતે જર્મન બાળકોને શાળાએ જતાં નિહાળ્યાં. શું મીઠાં, તગડાં અને લાલબુંદ આ બાળકો હતાં! તેમને જોઈને અફસોસ એટલો જ થયો કે આ બાળકોના બાપદાદાઓ હજારોની સંખ્યામાં હિટલરના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયા હતા તેવો વારો આ નિર્દોષ બાળકોનો તો પાછો નહિ આવેને! આ 'નાઝી'નું ખપ્પર આવાં સુંદર બાળકોને ફરી પાછું ભરખી તો નહિ જાયને! યુદ્ધખોરોને બાળકો હોય છે કે નહિ?

સાડાસાત રુપિયાની ટેક્સી કરીને અમે બેડનઉસ સ્ટેશને પહોંચ્યા. ઇંગ્લેન્ડની ટેક્સી ખચ્ચર જેવી હોય છે, પરંતુ જર્મનીની ટેક્સી તો યાદ રહી જાય તેવી ભપકાદાર હોય છે. બધી કારનું સ્ટીઅરીંગ વ્હીલ ડાબી બાજુ હોય છે અને ટ્રાફિકનું ડ્રાઈવિંગ રસ્તાની જમણી બાજુથી થાય છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં પણ આ પ્રમાણે જ છે. બુધવાર તા. ૧–૧૦–૫૮ની સવારે બરાબર ૧૦–૨૮ વાગ્યે બેડનઉસથી ટ્રેન ઊપડી તે ઑફનબર્ગ, મૂલહેઇમ અને બેસલ બેડન નામના જર્મનીનાં સ્ટેશનો વટાવીને બરાબર ૧૨–૪૯ વાગ્યે બેસલ સ્વીસ નામના સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના સ્ટેશને આવી પહોંચી. જર્મન બેસલ અને સ્વીસ બેસલ વચ્ચે પાંચ માઈલનું અંતર છે અને આ બે દેશોને જુદા પાડતી ગંગા જેવી જબરદસ્ત ર્‌હાઇન નદી અહીં વહે છે. તેના પુલ ઉપરથી ટ્રેન પસાર થઈ એટલે પેસેન્જરો બોલવા માંડ્યા કે "સ્વીસભૂમિ આવી ગઈ!"

બેસલ સ્ટેશનની સામે જ આવેલી એક આલિશાન હોટલ 'જુરા'માં અમારો રૂમ બુક થઈ ગયેલો હતો. રૂમમાં સામાન મૂકીને મેં તો અડધા કલાકની એક ઊંઘ પણ ખેંચી કાઢી અને પછી બે વાગ્યે અમે બેસલમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. એક નંબરની ટ્રામમાં બેસીને બંદર ઉપર ગયા. હાવરાબ્રિજ જેવા એક ખૂબ ઊંચા પૂલ ઉપર ઊભા રહીને ર્‌હાઇન નદીની આસપાસની સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ કર્યું. પુલના એક કિનારે 'સીબા' અને 'જેઇગી' કંપનીની જંગી ફેક્ટરીઓ અને લેબોરેટરીઓ દેખાય છે અને બીજા કિનારે 'સેંડોઝ' અને 'ડ્યુરાન્ડ એન્ડ હ્યુજીનેન'ની બીજી બે પ્રખ્યાત ડાયસ્ટફ ફેક્ટરીઓ દેખાય છે. વચમાં મોટી મોટી સ્ટીમરોમાંથી માલ હોલવવાના ડોકસ છે. નદીકિનારે ઊભેલી વેગનોમાં સ્ટીમરમાંનો માલ ક્રેનોથી ઝડપભેર ઠલવાતો જોયો. જોતજોતામાં તો ધડૂંચી ભરેલી આખી સ્ટીમર ખાલી થઈ ગઈ.

મારા વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી થોડા સમય બાદ છાપામાં એક દુઃખદ સમાચાર આવ્યા હતા તે આ સ્થળ સાથે સંકળાયેલા હતા તેથી આ સ્થળની યાદ મિશ્ર લાગણીઓ ઉપજાવે છે. એક બાજુ પુલ ઉપર ઊભા ઊભા તે બપોરે અમે એક સુંદર સૃષ્ટિનું અવલોકન કર્યું હતું તેની યાદ મીઠી લાગણી પ્રકટાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ છાપાના સમાચાર પ્રમાણે થોડા સમય બાદ આ સ્થળે એક વિહારનૌકા ડૂબી ગઈ હતી અને તેમાં એક હિંદી વિદ્યાર્થી પણ હતો એ પ્રસંગની યાદ આ સ્થળ માટે કડવી લાગણી પણ પ્રકટાવે છે.

નદીકિનારાનો અદ્ભુત પ્રદેશ નિહાળીને અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં સ્વીસ મીઠાઈની દુકાનો જોઈ તે ખરેખર તાજુબ કરી નાખે તેવી હતી. આવી જંગી મીઠાઈની દુકાન મેં પહેલી જ વાર જોઈ. કમસે કમ ૧૦૦–૧૨૫ જાતની મીઠાઈઓ એક જ દુકાનમાં જોવા મળી. આ મીઠાઈઓ આગળ આપણા બરફી, પેંડા, કોપરાપાક, ઘેબર, ગુલાબજાંબુ, હલવા, શીખંડ, બાસુંદી, બુંદી તથા અન્ય પકવાનો ઝંખવાઈ જાય તેવું લાગ્યું. મીઠાઈના સ્વાદ, સૌરભ, સોડમ, રૂપ, રંગ, આકૃતિ, સ્પર્શ એ બધા જ ગુણોમાં એટલું બધું વૈવિધ્ય જોવા મળ્યું કે મારું તો ભેજું જ ફરી ગયું.

મુંબઈમાં 'મર્ઝીપાન' નામની મીઠાઈના પડીકામાં લીલા મેવાની નકલ કરતી ઝીણી ઝીણી મીઠાઈઓ જોયેલી તો હતી જ પરંતુ આ સ્વીસ 'મર્ઝીપાન' તો ખૂબ જ મૌલિક હતાં. આપણને સમજ નથી પડતી કે આ ખરું કેળું છે કે મીઠાઈમાંથી બનાવેલું કેળું છે! ખરું સક્કરજંદ છે કે મીઠાઈનું સક્કરજંદ છે! ટેમેટો, દ્રાક્ષ, જાંબુ, પીચ, પીઅર્સ એમ દરેક જાતના મેવાની બાહ્ય તેમજ આંતરિક નકલ કરતી મીઠાઈઓ જોઈને આપણને એવી જ ભ્રમણા થાય છે કે આ મીઠાઈની નહિ પણ મેવાની જ દુકાન હોવી જોઈએ!

જાતજાતના માવા, હલવા, મુરબ્બા, ચોકલેટ, ટોફી, કેક્સ, પુડીંગ, જેલી, ટાર્ટ વગેરે પ્રકારની મીઠાઈઓ કાચની ટ્રોલીઓમાંથી આમથી તેમ ઘરાકો પાસે દોડતી જોઈને હેરત પામ્યા વગર રહેવાય તેવું નહોતું. મેં અચુકડી બાટલીઓના આકારની ત્રણ ચોકલેટ ૧૦૫ સેન્ટ (૧૨૫ નયા પૈસા)માં ખરીદ કરીને સંતોષ માન્યો. ગોપાળ કૃષ્ણની ભારતભૂમિમાં મીઠાઈના આવા ગંજાવર સ્ટોરો ક્યારે જોવા મળશે? આજે તો આપણે ત્યાં ચીકણા, માખીઓથી બમણતા, ખોરી વાસ મારતા, અંધારિયા હલવાઈ સ્ટોરો અસંખ્ય છે. તેના દરવાજાના ઓટલા ઉપર બેસીને જલેબી પાડનારનું ગંદું પીતિયું જોઈને જ આ દુકાનોમાં ચડવાનું મન થતું નથી!

મીઠાઈની દુકાન જોઈને આગળ ચાલ્યા એટલે એક રેડિયો ટેલિવિઝનની દુકાન આવી. ભાઈ પદ્મનાભનનો તો આ માનીતો વિષય! — હાઈફાઈડેલિટી એમ્પ્લીફાયર્સ, ટ્રાન્સીસ્ટર્સ, ટેપ રેકોર્ડર્સ, પ્રોજેક્ટર્સ વગેરે વગેરે. લંડન અને માન્ચેસ્ટરનો મારો અનુભવ હતો કે આવી કોઈ દુકાન આવે એટલે પદ્મનાભથી છૂટા પડી જવામાં જ મઝા છે કારણ કે કંઈ જ કહી શકાય નહિ તેઓ આ દુકાનમાં કેટલા કલાક કાઢી નાખશે તે! તેથી આ દુકાનમાં અર્ધો કલાક ગાળ્યા બાદ હું તો આસ્તે રહીને બહાર સરકી ગયો, નહિ તો પછી બેસલમાં બીજું બધું જોવાનું રહી જાય!

આગળ ચાલતાં હું એક સંપૂર્ણ રીતે સ્વયંસંચાલિત યાંત્રિક સ્ટોરમાં જઈ ચડ્યો. આ સ્ટોરમાં કોઈ સેલ્સમેન જ ન મળે! આ કોઠીના ડબ્બા, મોજાં, સાબુ, ખમીસ, કેમેરા જેવી

સંખ્યાબંધ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ કાચની બારીવાળા નાનાં નાનાં સેફ ડિપોઝીટ વૉલ્ટનાં ખાનાં જેવાં ખાનાંઓમાં ગોઠવેલી જોઇ શકાય છે. વસ્તુની કિંમતનું લેબલ દરેક બારી ઉપર લગાડેલું જ હોય છે. તેટલી કિંમતના સિક્કા તે ખાનાંના સ્વતંત્ર કાણા (સ્લોટ)માં નાખી દો એટલે ખાનાંનો દરવાજો આપોઆપ ખુલી જાય છે અને વસ્તુ આપણા હાથમાં આવીને પડે છે — પૈસા સલામત રીતે અંદર ચાલ્યા જાય છે! ઇંગ્લેન્ડમાં સિગરેટ, ચૉકલેટ, ટપાલની ટિકિટો, સરબતની બાટલી જેવી મામૂલી ચીજો વેચવાનાં નાનકડાં સ્લોટ મશીનો તો ઘણાં જોયાં હતાં પરંતુ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં તો મોટી મોટી અને મોંઘી મોંઘી વસ્તુઓ પણ સ્લોટ મશીનથી વેચાતી જોઈ ત્યારે તાજુબીનો પાર રહ્યો નહિ.

મને લાગે છે કે આપણે ત્યાં જો આવી એકાદ દુકાન શરૂ કરવામાં આવે તો એક જ દિવસમાં બંધ કરવી પડે! આપણા 'પ્રાઉડ પીપલ્સ' સ્લોટમાં સિક્કા નાખીને ખાનું ખોલવાની ખટપટ કરવાને બદલે સીધા પથ્થરથી જ કાચ તોડી નાખવાનું વધારે પસંદ કરે! થોડાં વર્ષ ઉપર રત્નાગીરીમાં આવો એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તે એક જ દિવસ ટક્યો હતો! ભાવના લેબલો મારીને વસ્તુઓ ગોઠવેલી, કોઇ સેલ્સમેન જ નહિ, ઘરાકોએ વસ્તુઓ લઈ જવાની અને પ્રામાણિકપણે પૈસા ડબ્બામાં નાખી જવાના. ગાંધી-ભાવે માર્ગનો પ્રયોગ! પરિણામ એ આવ્યું કે વસ્તુઓ વધારે ઊપડી ગઇ અને પૈસા ઓછા પાછા આવ્યા—પણ થોડા આવ્યા તો ખરા જ! એમ તો મધ્યપ્રદેશના થોડા બહારવટીઆઓ પણ વિનોબાજીને શરણે ક્યાં નહોતા આવ્યા!

આ જાદૂઈ દુકાન જોઈને પછી હું એક શાકભાજી, દાણાપાણી, મેવામીઠાઈની દુકાનમાં પહોંચ્યો. આ દુકાનમાં કાંદા, કાકડી, પાપડી, ટોમેટો, વેંગણ, નાળિયેર ઉપરાંત જાંબુડિયા રંગની મોટી કોબિચ પણ જોઈ. ૨૫ સેન્ટમાં મેં મીઠાનાં પાણીમાં આથેલી એક મોટી કાકડી ખરીદીને ખાધી. ૭૫ સેન્ટમાં એક રતલ સૂકાં અંજીર પણ લઇ રાખ્યા કે જેથી જર્મનીના જેવી ત્રણ રૂપિયાની કૉફી પીવાનો વખત પાછો આવે ત્યારે કામ લાગે! સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ખાદ્યાખોરાકીની અને દૈનિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ યુરપના અન્ય દેશોની સરખામણીમાં એકંદરે સસ્તી મળતી જોઈને આશ્ચર્ય થયું. મોજશોખની વસ્તુઓ તો સસ્તી હતી જ — લેડીઝ રીસ્ટ વૉચ ૧૯ રૂપિયામાં, ચકલીની જેમ ચીંચાં કરતું લાંબા લોલકવાળું દીવાલનું ઘડિયાળ ફક્ત ૧૨ રૂપિયામાં, હાર્ડશર્ટના ૬ રૂપિયા, મખમલના જર્કીન્સના ૧૫ રૂપિયા, 'વ્યુમાસ્ટર'ના ૧૪ અને 'ફીશીશેવ'ના ૪૨ રૂપિયા! જોઇ જોઇને જીવ બાળવાનો! 'રે ફોરીન એક્સ્ચેન્જ, રે કસ્ટમ ડ્યુટી, રે મોરારજીભાઈ' એમ ભજન કરવાનું!

મારી પાસે તો મર્યાદિત રકમ જ હતી તેથી આ બધી વસ્તુઓનાં માત્ર દર્શન કરીને જ સંતોષ માન્યો અને છેવટે ક્ષુધાશાન્તિ કરવા એક આકર્ષક રેસ્ટોરાંમાં ઘૂસ્યો. દરવાજા ઉપર 'મેનૂ'નું ફરફરિયું લટકાવેલું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે અઢી રૂપિયામાં ફૂલ ડીનર! વાહ! જર્મનીમાં તો કૉફીના ત્રણ રૂપિયા અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં અઢી રૂપિયામાં ફૂલ ડીનર! લાભ ઉઠાવવો જ જોઈએ! અને ખરેખર આ ડીનરથી ખૂબ જ સંતોષ થયો. સૂપ, સ્પઘેટી, પાનકેક, સોસેજીસ, સેલેડ, પાપ્રીકા કેચઅપ (મરચાં ટોમેટોની ચટણી), બ્રેડ, બટર અને પુડીંગથી પેટ બરાબર ભરાઈ ગયું અને અઢી રૂપિયા વસૂલ થયેલા લાગ્યા. હવે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં બાકીના સાત દિવસ ખોરાક તો સસ્તો અને સારો મળશે જ તેની ખાત્રી થઈ ગઈ.

પેટપૂજા કરીને હું બેસલનું રાત્રીસૌંદર્ય નિરખવા નીકળી પડ્યો. ઝગુક ઝગુક કરતી નિયોન લાઇટોએ કલકત્તાની ચોરંઘી અને લંડનની પીકેડીલીની યાદ કરાવી. આલિશાન સીનેમા થિયેટરો રોશનીથી ઝાકઝમાળ દેખાયાં. લોકોનાં રહેઠાણનાં મકાનોની દીવાલો ઉપર ઠેરઠેર લીલાછમ ગાલીચા જેવા વેલાઓ ઉગાડેલા જોયા. બાલ્કનીઓમાં અનંત વૈવિધ્યવાળાં ફૂલનાં કૂંડાંઓ લટકતાં જોયાં. એમ કહેવામાં કશું અજુગતું નથી કે બેસલ તેમજ અન્ય સ્વીસ શહેરોમાં દરેક મોટા રસ્તાની વચ્ચોવચ એક સાંકડો છતાં સળંગ બાગ વહ્યો જાય છે. આ બાગની બન્ને બાજુ બે રસ્તા, રસ્તાની ધારેધારે પહોળા ફૂટપાથો અને ફૂટપાથોની ધારેધારે લીલોતરી અને પુષ્પઘટાઓથી છવાયેલાં મકાનો એવી રચના છે. મુંબઈના નેતાજી સુભાષચંદ્ર રોડ (મરીન ડ્રાઈવ)ની વચ્ચોવચ મેંદીના છોડાની કતાર છે તેને બદલે સુંદર ફૂલવેલો અને મનોહર ઉર્ધ્વસ્ત વૃક્ષોની કતાર આખા રસ્તાની વચ્ચે વહ્યા કરે તેવા ચિત્રની કલ્પના કરો એટલે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના રસ્તાઓનો ખ્યાલ આવશે. દરેકના ઘરની સામે જાહેર બગીચો! બગીચામાં પાછા ફૂલો અને ફુવારાઓ, આરામથી બેસવાના બાંકડા, પક્ષીઓનાં પીંજરાં વગેરે આકર્ષણો. પ્રાણ પોકારી ઊઠયો કે અમદાવાદનો 'ગાંધી માર્ગ' અને મુંબઈના કાલબાદેવી, નાગદેવી, ગિરગામ વગેરે રસ્તાઓ આવા ક્યારે થશે? એના કરતાં તો વડોદરાના ઈંદિરા એવેન્યુ અને દાંડિયા બજારના રસ્તા સારા છે.

બેસલની ટ્રામો પણ ખૂબીવાળી છે. ચઢવાના અને ઊતરવાના બે નોખા નોખા દરવાજાઓ હોય છે. ચઢવાના દરવાજામાંથી ટ્રામમાં દાખલ થઈએ એટલે સામે ઊંચી ખુરશી ઉપર બેઠેલો ટ્રામકન્ડકટર સીનેમાની ટિકિટબારીના સેલ્સમેનની છટાથી ટિકિટ કાપી આપે છે, ટ્રામની અંદર આંટા માર્યા કરીને તે પેસેન્જરો સાથે આખો દહાડો અથડાયા કરતો નથી અને જાતે પણ થાકતો નથી. ટિકિટ હાથમાં આવ્યા પછી જ બેઠક ઉપર બેસવાનો આપણો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં ખુદાબક્ષોને વગર ટિકિટે ગાપચી મારવાનું ફાવે તેમ જ નથી હોતું. સ્ટેશન આવે છે કે તરત કન્ડકટર લાઉડસ્પીકર ઉપર તે સ્ટેશનનું નામ બોલે છે અને પછી બટન દબાવે છે એટલે ઊતરવાનો દરવાજો પહેલો ખુલે છે. સાથે સાથે ઊતરવાનું પગથિયું પણ ખુલે છે. ઊતરનારા ઊતરી ગયા બાદ તે દરવાજો બંધ થઈ જાય છે એટલે બીજું બટન દાબીને કન્ડકટર ચઢવાનો દરવાજો અને તેનું પગથિયું ખોલે છે.

આ પ્રમાણે ટ્રામની ચઢ-ઊતર એકદમ વ્યવસ્થિત-વેલ ઓર્ગેનાઇઝ્ડ—રીતે થાય છે. 'રનિંગ જંપીંગ' કે ધક્કામુક્કીનું તો નામનિશાન પણ જોવામાં આવતું નથી. એક કલાકની ટ્રામની સફર દરમિયાન આખા બેસલ શહેરનું ઝડપી વિહંગાવલોકન કરીને હું હોટલ 'જૂરા'માં પાછો ફર્યો ત્યારે શ્રી. પદ્મનાભન તો ધસઘસાટ ઊંઘતાં હતા—તેમના નસકોરાં પૂરજોશથી ધૂરકતાં હતાં! હું પણ ઠીક ઠીક થાકેલો હતો તેથી આ જેટ વિમાનની સુપરસોનિક ગડગડાટ ચાલુ હોવા છતાં પથારીમાં પડતાં જ નિદ્રાધીન થઈ ગયો—પછી મારાં પોતાનાં નસકોરાં ગાજતાં હતાં કે નહિ તેની કશી ખબર જ ન પડી!

બીજે દિવસે સવારે જાગ્યા ત્યારે સૂરજ અદ્ભુત ઉજાસ મારતો હતો. તે દિવસે (ગુરુવાર તા. ૨ જી ઓક્ટોબરે) ગાંધીજયંતિ હતી. ગાંધીજીના આ મંગલ જન્મદિને મારો 'મીઠો સ્વર્ગવાસ' થયો! તે દિવસે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગસમા મનાતા સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના દર્શનની

ઇન્ટરલેકનમાં હું જઈ પહોંચ્યો ! આ પ્રદેશમાં એક અઠવાડિયું વિહાર કર્યો પછી ખાત્રી થઇ કે સ્વર્ગવિહારમાં પણ આનાથી વિશેષ શું હોવાનું છે !

બેસલથી સવારે ૯–૩૦ ની ટ્રેનમાં અમે બેઠા તે ટ્રેન જ અમને સ્વર્ગની સીડી જેવી લાગી. અંદર ૧૫° સેન્ટીગ્રેડ જેટલી શીતળતા હતી તે ટ્રેનના પ્રત્યેક કમ્પાર્ટમેન્ટની દીવાલ ઉપર લટકાવેલા ગોળ ઘડિયાળ જેવા થર્મોમીટરમાં જોઇ શકાતું હતું. બેસલ છોડયું કે તરત જ ટ્રેનની બારીમાંથી સ્વર્ગીય સૃષ્ટિસૌંદર્ય દેખાવા માંડયું. હરિયાળાં ખેતરો અને હરિયાળાં ડુંગરો, સફરજંદ અને પીચનાં હજારો વૃક્ષોવાળી વાડીઓ, દરેક વૃક્ષ ઉપર લચી પડતાં હજારો ફળો, રાતાં સુવર્ણ જેવા 'હિરણ્યગર્ભ' સૂર્યકિરણો, રંગબેરંગી પોશાકોમાં સજ્જ થયેલા ખેડૂતો, આમગોરીઓ અને ગલગોટા જેવા ગાલવાળાં બાળકો, તરેહ તરેહનાં પંખીઓ, રૂષ્ટપુષ્ટ ગાયોનાં ટોળાં, ગાયોના ગળે બાંધેલી નાનીમોટી ઘંટડીઓના જળતરંગ જેવા મધુર રણકા અને હૃદયને આહ્લાદ આપનાર દરેક નૈસર્ગિક સૌંદર્યતત્ત્વ અમારી નજર સામેથી પસાર થવા માંડયાં ટ્રેનની બારી જાણે સર્વોત્કૃષ્ટ ટેલિવિઝન શીની સ્ક્રીન ન હોય તેમ દૃશ્યો ઝડપભેર પલટાવા માંડ્યાં. ચઢિયાતાનું ચઢિયાતું અને તેનાથી વધારે ચઢિયાતું જોવાના અનુભવોનો 'ક્લાઇમેક્સ' હવે નજીક આવી રહ્યો છે એવી લાગણી આ બધાં દૃશ્યો જોતાં જોતાં થતી હતી.

'આ બધું વટાવતી વટાવતી અમારી ટ્રેન આઠ માઇલ લાંબી ટનલમાં પ્રવેશી અને તેમાંથી પંદર મિનિટ બાદ બહાર આવી ત્યારે એોલ્ટન સ્ટેશન આવ્યું. અમારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એક નાનકડી બાબાગાડી જેવી ટ્રોલી લઇને એક કિશોર ફેરિયો દાખલ થયો. આ શું ? પ્લેટફોર્મ ઉપર પાનબીડી સિગરેટ, ચાપાણી અને ગરમાગરમ ભજિયાં વેચનારા ફેરિયાઓને બદલે ટ્રેનની અંદર જ ટ્રોલી સાથે દાખલ થનાર આ ફેરિયો કોણ હશે ? ટ્રોલીમાં ચા, કોફી, સરબત, ચોકલેટ, બિસ્કીટ, ફળો, સફરજંદ લઇને તે આવ્યો હતો અને મીઠાસ્મિત સાથે પૂછતો હતો, કે "બોલો, સાહેબ, કંઇક લેશો ? મોઢું મીઠું કરશો ?" અમે તેની પાસેથી એક ચોકલેટ લીધી અને પછી પૂછપરછ કરી તો જાણવા મળ્યું કે તે એક વિદ્યાર્થી હતો અને વિદ્યાભ્યાસનો ખર્ચ કાઢવા આ પ્રમાણે ફેરિયા તરીકે 'પાર્ટટાઇમ વર્ક' કરતો હતો.

સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે ફાજલ સમયમાં શ્રમનાં કામો કરે છે અને સારી જેવી આવક ઊભી કરે છે. આ ફેરિયાએ જણાવ્યું કે ટ્રેનમાં ટ્રોલી લઇને ફરવાના કામ બદલ તેને રોજના ત્રીસ રૂપિયા લેખે પગાર અને ઉપરાંતમાં વેચાણના દસ ટકા જેટલું કમિશન મળે છે ! ટુરીસ્ટ સીઝનમાં દરેક વિદ્યાર્થી આવાં પાર્ટટાઇમ કામ શોધી કાઢીને રોજની ૮૦ રૂપિયા સુધીની કમાણી ઊભી કરે છે ! સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં 'કોરીડોર' ટ્રેનો હોવાથી ફેરિયાઓ ચાલુ ટ્રેને એન્જીનથી ગાર્ડના ડબ્બા સુધી ઘૂમી શકે છે તેથી તેમના ધંધામાં તડાકો સારો પડે છે. અલબત્ત ટ્રેનમાં ધમસાણ ન મચી જાય તેટલા ખાતર દરેક ટ્રેનમાં થોડાક જ ફેરિયાઓને લાયસન્સ આપવામાં આવે છે. પેસેન્જરોને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊતરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. ઘેર બેઠા જ ગંગા આવે છે.

યુરપની ટ્રેનોના બધાં જ વર્ગના ડબ્બામાં ઊનની ગાદીવાળી બેઠકો હોય છે. ટ્રેનો ચોખ્ખી અને ગંજાવર હોય છે અને તેમાં બારીબારણાં 'નોઇઝપ્રૂફ' હોવાથી બંધ કર્યાં

બાદ ટ્રેનના પૈડાં કે એન્જીનનો ભફભફ અવાજ જરાયે સંભળાતો નથી. ફ્રાન્સની ટ્રેનો જગતમાં સૌથી ઝડપી ગણાય છે. 'રસે' ટ્રેનો કલાકના ૬૫ માઇલની ઝડપે ચાલે છે અને 'એક્સપ્રેસ' ટ્રેનો ૮૫ થી ૯૦ માઇલની ઝડપે દોડે છે! ફ્રાન્સની ટ્રેનો માટે એમ કહેવાય છે કે તે એક મિનિટ પણ મોડી ઊપડતી નથી તેમજ એક મિનિટ પણ મોડી પહોંચતી નથી. ટાઈમટેબલના સમય કરતાં અડધી મિનિટ પણ સ્ટેશને મોડા આવનારને ટ્રેનનાં દર્શન સુદ્ધાં થતાં નથી!

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની ટ્રેનોની ખૂબી એ છે કે તેમાં ચઢતી કે ઊતરતી વખતે ટિકિટ સ્ટેશનના દરવાજા ઉપર કોઈને પણ બતાવવી પડતી નથી વાડના બંધન વગરના ખુલ્લા પ્લેટફોર્મ ઉપર ટ્રેન આવે છે એટલે પેસેન્જરો સીધા જ ટ્રેનમાં ચઢી જાય છે અને ટ્રેનમાંથી ઉતરેલા પેસેન્જરો પણ સીધા પ્લેટફોર્મની સામે જ ઊભેલી ટેક્સીઓ કે બસોમાં બેસીને ચાલતા થાય છે. કોઈ પણ સ્ટેશને ટિકિટ-ચેકીંગનો સ્ટાફ રાખવો પડતો નથી. આનો અર્થ એમ નથી કે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં રેલવે ટિકિટોનું ચેકીંગ જ નથી થતું. ચેકીંગ જરૂર થાય છે અને તે બહુ કડક રીતે પણ થાય છે, પરંતુ તે બધું ટ્રેનમાં બેઠા પછી જ થાય છે.

ટ્રેનોની રચના 'કોરીડોર' પદ્ધતિની હોવાથી ટિકિટ-એક્ઝામિનર ચાલુ ટ્રેને બધા ડબ્બામાં સતત ફેરાફેરા ભર્યા કરે છે અને ટિકિટ એક વખત નહિ પણ વારંવાર જોવા માગે છે તેથી કોઈક વાર તો આપણને કંટાળો પણ આવે છે. પણ આ મહેરબાન મીઠા-બોલો હોય છે તેથી 'રહેવા દો, રહેવા દો, હવે તો તમે ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જવાના તે મને યાદ રહી ગયું છે. હવે ફરીથી ટિકિટ નહિ માગું!' એમ કહીને આપણો મિત્ર બની જાય છે. થોડીવારમાં જ તે બધા મુસાફરોના ચહેરા ઓળખી જાય છે અને કોણ ક્યાંથી ચઢ્યો અને ક્યાં ઊતરવાનો તે પણ તેને યાદ રહી જાય છે. ખુદાબક્ષ મુસાફરોને તો તે રમતમાં 'સ્પોટ આઉટ' કરી શકે છે—જો કે આવા મુસાફરોની સંખ્યા ત્યાં તો નહિવત્ જ હોય છે. 'કોરીડોર' ટ્રેનનો બીજો ફાયદો એ છે કે એક ડબ્બામાં ગીરદી થાય અને બીજો ખાલી રહે તેવું બનવા પામતું નથી. ટ્રેન ઊપડ્યા પછી પણ પેસેન્જરો સારી જગ્યા શોધી કાઢીને પ્રમાણસર બધા ડબ્બામાં વહેંચાઈ જાય છે.

ટ્રેનમાંથી ઊતરીને સ્ટેશનની બરાબર સામે આવેલી, પહાડોની વચમાં શાનભેર ઉભેલી, આલિશાન હોટલ 'મર્કુર'માં પહોંચ્યા. હોટલની અગાશી ઉપર મોટા અક્ષરે 'મર્કુર હોટલ' લખેલું હતું તે વાંચીને મારા વડા દીકરા ચિ. મુકુરની યાદ પહેલી આવી.

હોટલના મેનેજર સ્વીસ-હતા છતાં ઇંગ્લિશ, ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા 'ફ્લુયન્ટલી' બોલી શકતા હતા તેથી અમને કશી તકલીફ પડી નહિ. તેમણે અમારા આવવાની આશા સાંજે રાખી હતી પરંતુ વહેલા આવ્યા તે ઘટનાને તેમણે 'અર્લિયર ધી બેટર'ના સૂત્ર સાથે સસ્મિત વધાવી લીધી. અને પછી પૂછ્યું: "બોલો, સાહેબો, હવે તમે ખાશો પીશો શું? ઠંડા એપલ જ્યૂસથી શરૂ કરશો કે પછી કંઈક વધારે કડક મંગાવું?" મેં એપલ જ્યૂસ ઉપર પસંદગી ઉતારી અને તે આહ્લાદક પણ નીવડી. પછી લંચમાં સુપ, સ્પઘેટી અને ફ્રૂટ સૅલેડ પણ ખાધા.

જમીને રૂમમાં અમારો સામાન ગોઠવીને તરત ૧–૪૦ વાગ્યે તો અમે ઇન્ટરલેકન ઈસ્ટ (ઑસ્ટ) સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યું. વીસ મિનિટનો રસ્તો કાપીને ઑસ્ટ સ્ટેશનેથી ૨–૫ વાગ્યાની ઈલેક્ટ્રીકથી ચાલતી નાનકડી માઉન્ટન ટ્રેનમાં સ્વારી કરી. આ ટ્રેન પર્વત ઉપર ૬૪૫૪ ફૂટ જેટલી ઊંચી ચઢી એટલે 'શીનીજ પ્લાટ' નામનું સ્ટેશન આવ્યું. અહીં ઊતરી પડીને અમે બીજાં ૪૦૦ પગથિયાં ટાંટિયાનું પાણી કરીને દમ લેતાં લેતાં ચઢ્યા અને 'ડૉબે' નામના શિખર ઉપર પહોંચ્યા. આ બધા ચઢાણોનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવાનું ઘણું કઠિન છે. તેને માટે અનુપમ, અદ્ભુત, અપૂર્વ, અજોડ, અનહદ, અકથ્ય, અવર્ણનીય એ બધા જ શબ્દો અપૂરતા લાગે છે. તાજેતરમાં અમે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે પણ આ જ મુશ્કેલી ઊભી થયેલી. મનમાં સૌંદર્યની વિરાટતા પૂરેપૂરી સમજાય પણ તેનું શબ્દોમાં વર્ણન કરવાનું કપરું લાગે. આવે વખતે જ કવિ, ચિત્રકાર કે ટેકનીકલર ફોટોગ્રાફર બનવાની આવશ્યકતા સમજાય છે!

શીનીજ પ્લાટ ઉપરથી નીચે ૭૦૦૦ ફૂટ ઊંડી ખીણમાં આવેલું ઈન્ટરલેકન નગર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આ શહેર બે મોટાં સરોવરો 'થૂન' અને 'બ્રિયાન્ઝ'ની વચ્ચે આવેલું છે અને આ બન્ને સરોવરો પાછાં એક નહેર દ્વારા એક બીજા સાથે જોડાયેલાં છે એવું વિશાળ પટવાળું 'પેનેરામિક' સમગ્ર ચિત્ર આટલી ઊંચાઈએથી જોવાનું શક્ય છે. નીચે ઊતર્યા પછી તો આ બધું તૂટક તૂટક જ જોવું પડે છે. ગાગારીન અને ટીટોફ તેમના વોસ્ટોકમાંથી પૃથ્વીને સમગ્ર રીતે એક નીલવર્ણો સુંદર કુંભ રૂપે જેવી રીતે જોઈ શકયા તેવી રીતે ચાલુ વિમાનોમાંથી જોઈ શકવાનું શક્ય નથી જ.

શિખર 'ડૉબે' ઉપરથી અમે ઈન્ટરલેકનના ઍરોડ્રોમ તરફ નજર દોડાવી તો ત્યાં સ્વીસ એરફોર્સનાં સંખ્યાબંધ વિમાનો ગુલાંટબાજીની પ્રેક્ટિસ કરતાં હતાં. આ દૃશ્ય ખૂબ જ મનોહર લાગતું હતું. વિમાનો પંખીઓનાં ટોળાં જેવાં દેખાતાં હતાં અને આ પંખીઓ જાણે એક ક્ષણે સરોવરમાં ચાંચ મારતા દેખાતાં-હતાં તો બીજી જ ક્ષણે સામેના હિમાચ્છાદિત પહાડોની ટોચ ઉપર પહોંચી જતાં દેખાતાં હતાં. અને ત્રીજી ક્ષણે પાછા આડીઅવળી ગુલાંટો મારીને ખીણમાં 'ડાઈવ' મારતા દેખાતાં હતાં. અમારું 'ડૉબે' શિખર ઉપર પહોંચવું અને વિમાનોનું આવું નયનમનોહર ઉડ્ડયન–એર ડિસ્પ્લે–થવું એ એક શુભ અકસ્માત જ હતો.

અમે ઊભા હતા તે શિખર ઉપર બરફ નહોતો પરંતુ બીજી દિશામાં નજર કરી તો સંખ્યાબંધ ઊંચાં શિખરોની હારની કતાર દેખાઈ કે જેની ઉપર શ્વેત હિમના થરના થર બાઝી ગયેલા હતા અને સૂર્યકિરણોથી ઝગઝગી રહ્યા હતા આ બધાંમાં પાછું ૧૩૬૪૨ ફૂટ જેટલું સૌથી ઊંચું શિખર 'જુંગ ફ્રાઉ' ખૂબ સોહામણું લાગતું હતું હિમાલય જેવી આલ્પ્સ પર્વતમાળાનું સૌથી ઊંચું શિખર 'મોન્ટ બ્લેન્ક' તો જર્મનીમાં આવેલું છે પરંતુ તેનાથી બીજા નંબરનું મહત્ત્વનું શિખર 'જુંગ ફ્રાઉ' સ્વીસ-આલ્પ્સના 'માઉન્ટ એવરેસ્ટ' સમું ગણાય છે. આ શિખર ઉપર અમારે બીજે દિવસે સવારે જ જવાનું હતું તેથી તેના દૂરથી દર્શન કરતી વખતે પણ ઉમંગનો પારો ચઢતો જતો હતો.

તેવામાં એકાએક આ પારો ઊતરી જાય તેવો ભયાનક પલટો વાતાવરણમાં આવી ગયો. સૂરજ પળવારમાં ગાયબ થઇ ગયો, આખી ખીણ ગાઢ ધુમ્મસથી ઘેરાઇ ગઈ અને થથરાવી નાખે તેવું ઠંડીનું મોજું ફરી વળ્યું વરસાદના છીમકણી જેવા ઠંડાગાર છાંટા પડવા માંડ્યા અને પેલા હિમાચ્છાદિત ગિરિશૃંગો અલોપ થઇ ગયેલા દેખાયા. હવે તો મુકામે પાછા કેવી રીતે પહોંચીશું તેની ફિકર થવા માંડી સાંજે ૬-૧૦ વાગ્યાની છેલ્લી ટ્રેનમાં તો અમારે ઇન્ટરલેકન પાછા ફરવાનું હતું પરંતુ ટ્રેન સુધી પહોંચવાનો માર્ગ પણ ન સૂઝે તેવું ધુમ્મસ ચારે બાજુ વ્યાપી ગયું હતું અમે તો જ્યાંના ત્યાં શૂનમૂન ઊભા રહ્યા!

અનુભવી સહપ્રવાસીઓએ કહ્યું કે "જસ્ટ વેઇટ. ઓલ વિલ પાસ અવે" અને તેમ જ બન્યું. થોડી વારમાં તો આ બધાં વાદળાં રૂની હજારો ગાંસડીઓની જેમ ઝડપથી ખીણમાં વેરાઇ ગયાં ઢળી પડ્યાં અને સામેના હિમશૃંગો ઉપર સૂર્યનો ઉજાસ પાછો ફાટી નીકળ્યો. અમે ટ્રેન સુધી પહોંચ્યા એટલે વળી પાછાં હજારો વાદળાંઓનું ધુમ્મસ ધસી આવ્યું. ધુમ્મસમાં અમે જાણે અદ્ધર આકાશમાં જ લટકતા હોઈએ તેવું લાગવા માંડ્યું. પણ પગ જમીનને અડકતો હતો તેથી એટલું આશ્વાસન તો રહ્યું કે ગુરુત્વાકર્ષણના ક્ષેત્રની બહાર તો અમે નથી જ ઊડી ગયા! ટ્રેનની બહાર ઠંડી ૫° સેન્ટીગ્રેડ જેટલી હતી પરંતુ ટ્રેનમાં તો ઇલેકટ્રિક હીટરો ચાલુ કરી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી 'ગરમી' ૨૦° સેન્ટીગ્રેડ જેટલી થઈ શકી હતી. પરંતુ આ 'ગરમી' આપણા એર કન્ડીશન થિયેટરની ઠંડી (૨૨°-૨૫° સેન્ટીગ્રેડ) કરતા વધારે 'ઠંડી' હતી!

ટ્રેન સાંજે ૬-૧૦ વાગ્યે શીનીજ પ્લાટથી ઊપડી તે ૭-૩૦ વાગ્યે ઇન્ટરલેકન ઇસ્ટ અને ૭-૪૫ વાગ્યે ઇન્ટરલેકન વેસ્ટ સ્ટેશને આવી પહોંચી અમે સીધા જ મર્કુર હોટલમાં જઇને જમવા બેસી ગયા. જમીને અમારા રૂમ ન. ૧૪માં આવ્યા ત્યારે ખબર પડી કે યુરપની ઘણી હોટલમાં રૂમ ન. ૧૩ હોતો જ નથી! નં. ૧૨ પછી સીધો જ નં. ૧૪ હોય છે અપશુકનના વહેમનું પ્રાબલ્ય અહીં પણ હજી પ્રવર્તે છે તે જોઇને ખૂબ નવાઇ લાગી. તેમ છતાં અમે તો સાચી રીતે નં. ૧૩ જ ગણી શકાય તેવા રૂમમાં રહ્યા. આ શુકનિયાળ રૂમમાં બેસી, બેસી મેં ૧૯૫૮ની સાલની ગાંધી જયંતીનો દિવસ 'સ્વર્ગ'માં કેવી રીતે ઊજવ્યો તેનું ઉપરોક્ત બયાન આપતો પત્ર નં. ૧૪૭ ઘેર લખ્યો અને બીજે દિવસે સવારે 'જુંગ ફ્રાઉ'ના ઉત્તુંગ હિમગિરિશૃંગ ઉપર જવાનાં મીઠાં સ્વપ્નાં સેવતો સેવતો નિદ્રાધીન થઇ ગયો.

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

✶

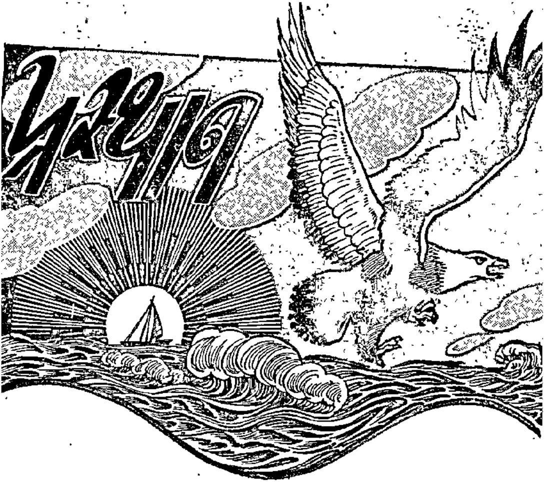

સં. ૨૦૧૮
કારતક

સાલ મુબારક

આદ્ય તંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

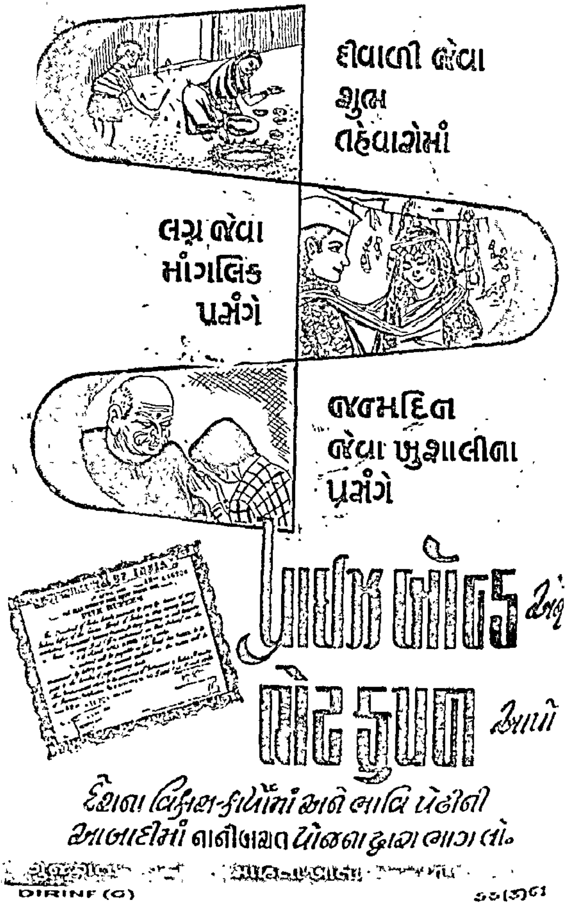
દીવાળી જેવા
શુભ
તહેવારોમાં
લગ્ન જેવા
માંગલિક
પ્રસંગે
જન્મદિન
જેવા ખુશાલીના
પ્રસંગે
પ્રાઈઝ બૉન્ડનું
ભેટ કુપન આપો
દેશના વિકાસ-કાર્યોમાં અને ભાવિ પેઢીની
આબાદીમાં નાની બચત યોજના દ્વારા ભાગ લો.
DIRINF (G)

卐 નૂતન વર્ષાભિનંદન 卐

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
બુટા

'SANFORIZED'
REGISTERED TRADE MARK
of CLUETT PEABODY & CO., INC., U.S.A.

અરવિંદ મિલ્સ લિ૦
અમદાવાદ-૨

'સનફોરાઇઝ્ડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
તા. ૬-૧૧-૧૯૬૧

સાલ મુબારક

Phone No. 51192 Telegram :"BANSI"

INSIST
ONLY UPON

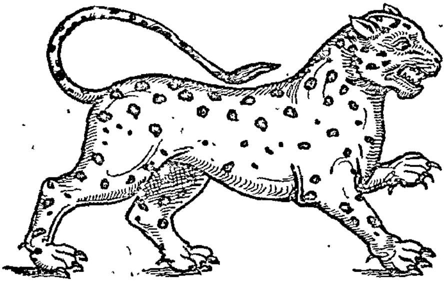

The Most Famous BAKERS QUALITY

CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD—1

卐 સાલ મુબારક 卐

નૂતન ફેબ્રિક્સ

- આકર્ષક શર્ટિંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

ટેલીફોન નં. ૪૬૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટસ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

સાલ મુબારક

પોપલીન

શર્ટિંગ

મર્સરાઈઝ્ડ ધોતિયાં

છાપેલી વાયલ તથા લોન

SANFORIZED
REGISTERED TRADE MARK

રાયપુર મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours

: OUR SPECIALITIES :

SANFORISED & MERCERISED
POPLINS
SANFORISED & MERCERISED
SHIRTINGS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC. ETC.

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS
COMPANY LTD.
Post Office Box No. 9
AHMEDABAD

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૩ ૨૦૧૮ : કારતક અંક ૧

મધુર જ્યોતિ

'સુન્દરમ્'

આવ મધુરતમ ઉજ્જ્વલ જ્યોતિ,
આવ દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ પરોતી.
આવ મધુરતમ.

આવ અહો તુહિનાચલ કેરાં શૃંગ થકી અવતરતી,
આવ અહીં તવ શીત જ્હોની લેઈ અનર્ગળ ભરતી.

ઓ છલછલ તેજોરાશિ :
મુજ રાચે મન ઉપવાસી,
આવ મધુરતમ.

લાવ અહો તવ શાંત વજ્રની
શક્તિ ચરમ બલશાળી,

લાવ અહીં તવ ધન્ય ધામનાં
તેજ પ્રગટ ગુણશાળી,

કલ્લોલિત અંતર આશા,
તવ શિખરે અમર નિવાસા,
આવ મધુરતમ.

卐

જાગ્યો છે—

પૂજાલાલ

જાગ્યો છે જાગ્યો આ ભારત, દિવ્ય દેશ જાગ્યો પ્રાચીન;
દૂર સુદૂર ફગાવી દીધી દશા દીન ને દૈવતહીન.
તમસલીનતા ત્યાગી દીધી,
પરાધીનતા પરાસ્ત કીધી,
પતિત મટી પ્રોત્તુંગ બન્યો એ, પલિત મટી નવજોબનવંત,
વિષમ મટી સમસત્ત્વ સુહાગી, તજી અંધ તમ આભાવંત.
અનેકમાંથી એક બન્યો છે,
વિશ્વ-ઐક્યના વેદ ભણ્યો છે;
વિસંવાદિતાઓ વિધ્વંસક મંગળ મેળે અવ લયલીન,
અદ્ભુત સંગીતો સર્જન્તાં બજવા માંડયાં છે અવ બીન.
પ્રબુદ્ધ ચિર પોઢેલા પ્રાણો,
પુરુષાર્થોનાં પ્રૌઢ પ્રયાણો;
ઉષા-રંગ આશાઓ કેરાં ઊડે ગગને અખિલ-ગુલાલ,
પાય પ્રેરણાઓ તેજસ્વી સૂર્ય સુવર્ણ સુભગ સુવિશાલ.
ભેદોએ ભૂંડું કીધું'તું,
હરી સત્ત્વ સઘળું લીધું'તું,
વિદેશીય વૈરી ફાવ્યા'તા, લૂંટાયું'તું નવલખ નૂર,
સ્ખલિત દલિત દેશે અતિદારુણ પતનોનું પ્રસર્યું'તું પૂર:
ડાટ હતો દારિદ્રે વાળ્યો,
ભૂખમરો ભરખતો ભાળ્યો,
દુકાળ ટાળ્યો જતો ન ટાળ્યો, એવા હીન હતા હા: હાલ;
સૂકા પાન સમા ખરતાં'તા—વૃદ્ધ નહીં—ઊછરતા બાલ!
તેમાંથી જગદીશદયાએ,
મહાલક્ષ્મીની મધુર મયાએ,
ચમત્કાર બતલાવ્યો દૈવી, મુક્તિતણું દીધું વરદાન;
જીવનની જ્વાળાઓ જાગી, પુનરુજ્જીવિત બન્યું સ્મશાન.
મડદાંએ મર્દાની માંડી,
અબળાએ અબળાઇ છાંડી,

જાગ્યો છે—

નવ ઉત્સાહે નવ નવ રાહે રેલ્યો જીવનતણો જુવાળ,
રોગ દોગ દુઃખો ને દૈન્યો ગરક કરી દેતો તત્કાળ.
શક્તિ સંગઠિત થઇ સંગ્રામે
જંગે જૂઝી હૈયા–હામે,
વા–વંટોળ બની પરદેશી પાન ઉડાડી મૂક્યાં દૂર;
નવરચનાની નેમ લઇને ચગી ચેતનાઓ ચકચૂર.

ભવ્ય ભાવનાઓએ પ્રેરી
પ્રજ્ઞા યજ્ઞે મચી અનેરી,
પુનરુત્થાન તણો ઉદ્યમની અદ્‌ભુત યોજના આયોજાઇ;
રાત દિવસ અશ્રાંત પ્રયાસે પૌરુષ રાચે આગે ધાઈ.

પર્વતમાળા મારગ આપે,
શ્રમનાં ગુણગાનો આલાપે;
ખડક અને પથ્થર પણ પ્રેમે બનતા પૌરુષના પગથાર,
જેની પંર ધમ ધમ ધમ કરતી ધપતી વિરામ વણ વણઝાર.

સરિતાએ સ્વચ્છંદો છાંડયા,
સંયત જીવનપથો પ્રમાણ્યા;
પર્વત સાથે સ્પર્ધા કરતા ખડા થયા બંધો પડછંદ,
બળ ને જળ જીવનનાં દેતા, નંદનના દેતા આનંદ.

વસુંધરાએ વક્ષ ઉઘાડી,
રત્નરિદ્ધિ દેવા દેખાડી;
પાવકને રસરૂપ બનાવી આપ્યો, હૃષ્ટ થયા સહુ લોક;
પ્રકાશ પામ્યા, પૌરુષ પામ્યા, અથાક સંપદ થોકે થોક.

પોલાદી ઉર પણ પીગળિયું,
સર્જન સામગ્રીમાં ફળિયું,
શક્તિ બઢી માનવની શતગુણ—સહસગુણ-શુભ અર્થે આજ,
રહ્યું ન પાતક પરાવલંબન, સ્વાશ્રયનું સોહ્યું શુભ રાજ.

દેશ વિદેશ તણી વિદ્યાઓ
સેવાર્થે સેવે સ્પર્ધાઓ;
સૌજન્યો સંસાર સકલનાં સત્કાર્યે કરતાં સરસાઈ,
ભારતને ભૂમંડલ પરની બનાવવાને અવલ નવાઈ.

પ્રેમભાવની કરી પરીક્ષા
દુનિયા લેવા આવે દીક્ષા;
લેવું દેવું, સાથે રે'વું, સાથે સ્હેવું એ અભિલાષ,
ભારતને ભજતા હ્યાં આવે અંતર ધરી અનેરી આશ.

નિઃસ્વાર્થી જીવનની જ્યોતિ,
વિશ્વશાંતિનાં મોંઘાં મોતી,
મેળવવા મીઠાશ અમીની માંડે ભારત પર સહુ મીટ;
બ્રહ્મસાગરે જીવનનૌકા ઝંપલાવતા જન જે ધીટ.

એક માતનાં સહુ સંતાનો,
એક ધ્યેયનાં ધરતાં ધ્યાનો,
એકાત્માએ એક બનેલાં, એકસાધનારત દિનરાત,
ભારતને સ્વર્ગો ઠેરુંયે સ્વર્ગ બનાવી દો રળિયાત.

પૃથ્વીને પરમાત્મા ઠેરું,
દિવ્ય બનાવી દેવા દેરું,
ઉર ઉર જાગી રહી અભીપ્સા દીપ્ત કરંતી દેશે દેશ,
પ્રેમ તણા પ્રભુનો ઝીલી લઈ સુણાવ ભારત! શુભ આદેશ.

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧. મુસાફરીની અગવડ
૨. કૃપાલાની કે મેનન ?
૩. જૂનું વર્ષ અને નવું વર્ષ

પ્રશ્ન : હમણાં તમે બહુ ફરી આવ્યા. મુસાફરીની કાંઇ કહેવા જેવી બાબતો ?

ઉત્તર : મુસાફરીની કહેવા જેવી બાબતો તો અનેક છે. પણ તમે આ વાતચીત તો છપાવો છો એટલે કહેવા જેવી બધી બાબતો છપાવવા જેવી નહિ હોવાથી, કેટલીક જ કહું. હમણાં હમણાંથી આપણા ચં. ચી. મહેતા 'આગગાડીની આગ' એ મથાળા નીચે આગગાડીની ઘણી ફરિયાદો નોંધે છે. તેઓશ્રી જો આ 'પાડોશીની વાતો' વાંચે તો તેમાં તેમને કાંઇક લખવાયોગ્ય મળી રહે એવું તમને જણાવું.

સૌ પ્રથમ તો અમદાવાદથી ઊપડતા દિલ્હી મેઈલ અને દિલ્હી એક્સપ્રેસના ડબ્બાઓની વાત કરું. કોણ જાણે કયી કરામતથી એની સ્પ્રિન્ગો ગોઠવાઇ છે કે ટ્રેન સ્પીડમાં આવતાં આપણે કોઈ ઘોડા ઉપર કૂદતા હોઇએ કે બેઠા બેઠા કોઈ અભિનયના નવા પ્રકારો બતાવતા હોઇએ અને ઊભા થઈએ તો નૃત્યના કોઈ નવા પ્રકારો સર્જતા હોઇએ એમ લાગ્યા કરે ! સૂતા હોઈએ તો આપણે આપણા પાડોશીને અને આપણો પાડોશી આપણને વાઈના રોગથી પીડાતા હોઇએ કે પેટના કોઈ અસહ્ય દર્દથી પીડાતા હોઇએ એવા લાગીએ. હકીકતમાં તો તમને ન હોય એવું એકાદ પેટનું દર્દ પણ થઈ આવે ! જો કોઈ સગર્ભા સ્ત્રી મુસાફરી કરતી હોય તો તેને પ્રસવ પહેલાં જ પ્રસૂતિની વેદના અનુભવવી પડે ! ફર્સ્ટ કલાસના ડબ્બાઓ આવા જ જો રહેવાના હોય તો આવી સ્ત્રીઓ માટે રેલવેએ આવા ડબ્બાઓની સાથે દાયણોની પણ ગોઠવણ રાખવી જોઇએ !

મુસાફરીની આ શિક્ષા થર્ડ કલાસમાં એટલી બધી નથી હોતી એટલે મુસાફરીની ડીમોક્રસીનો વધારે પ્રચાર કરાવવા માટે આ યોજના સરકારે રેલવે દ્વારા વિચારી હોય તો આપણે સરકારને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ. ઉમર અને શારીરિક અવસ્થાને કારણે ફર્સ્ટ કલાસમાં મુસાફરી કરવી સગવડ ભરેલી છે એમ માનીને પૈસાની છત ન હોવા છતાં ફર્સ્ટ કલાસની મુસાફરી કરવાની આ મોટી શિક્ષા છે એવો મને તો બોધપાઠ મળ્યો. આ અનુભવ આ વર્ષમાં બીજી વાર થયો. અસ્તુ

બીજો મોટો અનુભવ દિલ્હીના સ્ટેશનની નિતાંત અતંત્રતા....

પ્રશ્ન : 'નિતાંત અતંત્રતા ?'—આવડો મોટો શબ્દ કેમ ?

ઉત્તર : તંત્ર, વ્યવસ્થા, વ્યવહાર વગેરે સાચવવામાં ગુજરાતીઓ કંઈક માનતા હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં દિલ્હીની અવ્યવસ્થા, અનવસ્થા, ગોટાળો, બેઢંગીપણું વગેરે સૂચવવા માટે મને કોઇ એક શબ્દ કે સમાસ મળ્યો નહીં એટલે આવા મોઢેચડ્યા એવા શબ્દો કહી દીધા ! પણ આ બધાની પાછળ તંત્રનું એક તત્ત્વ હતું અને તે એ કે તમે જો રૂપિયાની નોટો ગૂઢ રીતે હથેળીઓમાં સરકાવી દો તો આ અનવસ્થા વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ જાય, એટલું જ નહીં પણ બીજા કોઇને ટલ્લે ચડાવી તમે પણ ગોઠવાઈ જાઓ !

પ્રશ્ન : આટલો બધો રોષ કેમ?

ઉત્તર : દસ દિવસ પહેલાં રીઝર્વેશન કરાવવું જોઈએ એ નિયમનું અમે અમારે મંડળીના રીઝર્વેશન માટે બરાબર પાલન કર્યું હતું. તે અંગે તારો પણ કરાવ્યા હતા. છતાં અમે જ્યારે દિલ્હી સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યારે 'અમારી મંડળીમાંથી કોઈનું નામ જ મળે નહીં! એટલું જ નહીં પણ પછીથી મોકલેલી યાદીમાંથી એક-બેનાં નામ પાછાં યાદીમાં હોય! કલાકોની ચિંતા-અમના પછી અને બે બહેનોનાં અથાક ધીરજ ખંત અને સામા માણસને જતો ન કરવા દેવાની તેમની ચીવટનાને લઈને. અમને અંતે ખુલાસા થયા કે યાદીમાં અમારા સૌનાં નામ પ્રથમ હતાં પણ બોર્ડ ઉપર મૂકાવા રહી ગયાં! પણ અમારા સદ્ભાગ્યે કેટલીક રીઝર્વેશનો ડબલ-ડબલ થયેલાં અને વંચારાના સદ્ભાગ્યે જેમનાં નામ ડબલ થયેલાં તે બીજે સ્થળેથી આવતા અમારા મિત્રો હતા! એટલે તેઓની અત્યંત ઉદારતાથી અને રેલવે કર્મચારીની સૂચનાથી અમને પેલા મિત્રોનું બીજું વ્યક્તિત્વ મળી ગયું! અમે સૌ પ્રથમ તપાસ કરાવી ત્યારે અમને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મુદ્દલ જગ્યા નથી તેથી અમને ક્યાંયે સ્થાન નહીં મળે! અમે જ્યારે ગાડીમાં બેઠાં ત્યારે કાંઈ નહીં તો સાત-આઠ જગ્યાઓ ખાલી હતી! છતાં અમારામાંના કેટલાકને ચારની સંમતિથી પાંચમા તરીકે ગોઠવાઈ જવાની ફરજ પડી હતી. આને માટે 'નિતાંત અનંત્રતા' સિવાય બીજો શો શબ્દ યોજી શકાય! આવા અનુભવો બીજા ઘણાના પણ અમે સાંભળ્યા.

સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મનો આકાર અને દેખાવ ગંદી ધર્મશાળાઓ જેવો દેખાતો હતો! અને રેલવેના નાના મોટા કર્મચારીઓને તેમને પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની જરૂર જ જણાતી ન હતી!—એક અપવાદ સિવાય : nothing can be done! અને છતાં બધાને એટલા વ્યગ્ર લાગે કે જાણે કોઈ લશ્કરી તૈયારીમાં પડ્યા હોય!

આ બધાને માટે 'નિતાંત અતંત્રતા' સિવાય બીજો કયો શબ્દ વાપરું! આપણા ચં. ગી.ભાઈના ધ્યાન ઉપર આ લાવજો. અસ્તુ.

ટૂંકામાં, પહેલાં જેમ સાહેબ લોકોની દરકાર કર્યા પછી બીજા કોઈની દરકાર કરવાની જરૂર રહેતી ન હતી તેમ, અત્યારે V. I. P. અને I. P.—જેમાં પ્રધાનો, મોટા અમલદારો, મુખ્ય રાજકીય નેતાઓ અને થોડાક પરદેશીઓનો સમાવેશ થાય છે તે સિવાય બીજા કોઈની ચિંતા કરવા જેવું આપણા જાહેર કર્મચારીઓને લાગતું દેખાતું નથી! સામાન્ય માણસ તો હજી યે રોટલે ચડે! સિવાય કે, એની પાસે હથેળીઓમાં નોટો સરકાવવાની સગવડ અને કુશળતા હોય!

* * *

કોંગ્રેસી નાયકોને કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થવું પડયું એ આ નેહરુ-યુગની કોંગ્રેસની વિશેષતા છે. એ સારું છે કે ખોટું છે એ કહેવાની મારી પાસે માહિતી નથી એટલે હું તો આ બાબતની એક હકીકત તરીકે નોંધ જ કરું છું.

શ્રી. વિ. કે. કૃષ્ણ મેનન એ સ્વરાજ્ય પછી દેખાયેલ અનેક તારકોમાંનો એક 'તારક' છે. એમની કારકિર્દીના પ્રારંભમાં જ 'જીપ પ્રકરણ' અને 'લશ્કરી સામગ્રી પ્રકરણ' જાહેર થયાં અને ખૂબ ચર્ચાયાં. એ અંગે જાહેર થયેલી બીનાઓ ૧૦ ટકા પણ સાચી હોય તો આપણા દેશના કે કોઇ પણ દેશના જાહેર સેવાની નીતિના ધોરણે કોઇ માણસ જાહેર સેવામાં રહી શકે નહિ. છતાં જવાહરલાલજીએ એમને રાખ્યા છે એટલે એમને મેનનજીની નિર્દોષતાની ખાતરી હશે અને તેમની સેવાઓ અસાધારણ મૂલ્યવાળી તેમને જણાતી હશે. પણ નેહરુજીને જે લાગે તે કૃપાલાણીજીને ન લાગે એટલે કૃપાલાણીજીને 'મેનન સહ નેહરુજી'ને સ્વીકારવા કે નેહરુજીને છોડવા—આ બે વિકલ્પો રહે, તેમાં કૃપાલાણીજીએ જૂના સાથીદાર નેહરુને છોડવાનું પસંદ કર્યું. છોડવાનાં બીજાં કારણો પણ હશે અને છે! હવે એ દષ્ટિભેદ એટલો તીવ્ર થયો છે કે મેનનની સાથે કૃપાલાનીજીને ઊભા રહેવાની ફરજ પડી!—જેમ બીજી બાજુને છેડે રાજાજીને નેહરુજીનો વિરોધ કરવાની જરૂર જણાઈ.

અહીં મને થોડાક વિતર્કો થાય છેઃ સરદાર વલ્લભભાઈ વધારે જીવ્યા હોત તો શી સ્થિતિ થાત? નેહરુજી અને સરદાર બન્ને કોંગ્રેસ પક્ષમાં સાથે રહી શકયા હોત? રાજાજીને કોંગ્રેસ છોડવી પડી તેમ સરદાર પટેલને છોડવી પડત? કે નેહરુજીને છોડવી પડત? કોંગ્રેસ એ રાજકીય નેતાઓ માટે વારસામાં આવેલી મિલકત છે. એ મિલકત જેના હાથમાં હોય તે રાજા થાય એવી ગાંધીજીએ ઉપજાવી આપેલી એ મિલકતની શક્તિ છે. એટલે ભાવનાઓ, વિચારો કે નીતિ એ બધાનો મેળ હોય કે ન હોય તો પણ કોંગ્રેસના વ્યવહારૂ નેતાઓ અને તેમના અનુયાયીઓ એ શંભુમેળામાં સાથે રહેવામાં જ ડહાપણ જુએ છે. એ શંભુમેળાના શંભુ તો નેહરુજી જ છે એટલે તેમની નીતિ ગમે કે ન ગમે તો પણ કોંગ્રેસમાં રહેવું હોય તો એને હાજીહા કરવું જ પડે! જેમને એ કરવું ન પાલવે તે જાય 'વિલ્ડરનેસ'માં.

જૂની કોંગ્રેસની ભાવનાને સેવતા આપણા જેવાને તો એક જ પ્રશ્ન થાય કે કૃપાલાણી જેવા અઠંગ કોંગ્રેસીને મત આપવો કે આપવાની ભલામણ કરવી કે નેહરુજીના નવા સરદારને મત આપવો?—કે જેમનો કોંગ્રેસની સ્વરાજ્યની લડતમાં કાંઈ પણ ફાળો જાહેર થયેલો નથી? એમને વિશે-મેનનજીને વિશે છાપાંઓમાં જાહેર રીતે અને ખાનગી વાતોમાં કાંઈ કાંઈ કહેવાય છે. પણ એમાંનું ઘણુંખરું તો પ્રમાણ વિનાનું એટલે એ આધારે તો હું અભિપ્રાય ન આંપુ. પણ એ વ્યક્તિવિશેષમાં કોંગ્રેસની પરંપરાને કોણ સાચો વફાદાર હોઈ શકે એ જ રીતે પ્રશ્ન વિચારું—પછી ભલેને કૃપાલાણીજી અત્યારની કોંગ્રેસના સભ્ય ન હોય.

* * *

પ્રશ્ન : સં. ૨૦૧૭નું વર્ષ પૂરું થાય છે અને હવે ૨૦૧૮ શરૂ થાય છે. સરવૈયું કેવું નીકળે છે? અને ભવિષ્યની કેવી આશા છે?

ઉત્તર : પૃથ્વીના પરિક્રમણથી વર્ષ આવે અને જાય. આબોહવા ટાઢ તડકો વરસાદ વગેરે કારણોથી પંચમહાભૂત પરિવર્તન પામેઃ વનસ્પતિ અને જીવો જન્મે, ઊગે, વધે અને

ખરે ! આ તો બધું યથાપૂર્વ ચાલ્યા જ કરવાનું. માણસે તો એટલો જ વિચાર કરવાનો કે કેટલા મેગાટનનો બોમ્બ હવે પછી અખતરા તરીકે ફૂટવાનો, યુદ્ધ થાય કે ન થાય તે પહેલાં, વનસ્પતિથી માંડીને તે માણસ સુધીના જીવોની શી દશા થવાની, અને એના આધિ–વ્યાધિને સહન કરતાં કરતાં કંટાળીને એમ પૂછવાનું કે હવે ખરેખરા એવા બોમ્બ ક્યારે પડવાના અને ક્યારે આ બધી યાતનાઓનો અંત આવવાનો?—આવી કાળી ઘોર નિરાશા સંવત્ બે હજાર સત્તરમાંથી અઢારમાં સરકતી દેખાય છે. એમાં ઉગારો ક્યાંથી દેખાય? રશિયનો અને અમેરિકનો બન્નેના મનોવિજ્ઞાનીઓ એમ જ સાબિત કરતા થઈ ગયા છે કે માણસને આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહીં, એ તો 'સેન્સેશનનું બંડલ' છે એટલે એ સેન્સેશનોનું બંડલ કેવી રીતે જાગે અને આ સર્વનાશના પડછાયામાં પ્રકાશ નિહાળે.

બીજી બાજુએ આપણા જેવા આત્મામાં માનનારાઓને એક જ આશ્વાસન રાખવાનું કે नैनं छिन्दंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । વગેરે. અણુશક્તિને ઠેસ વાગ્યાથી મરીએ કે હાઈડ્રોજન બોમ્બથી ઓગળી જઈએ એ બન્ને આત્માને માટે તો સરખાં છે. કારણ કે એ તો મરવાનો નથી એવી શ્રદ્ધા છે. એટલે જે મરવાનું છે તેને ગમે તે રીતે મરવા દેવું— આવી શ્રદ્ધા રાખો, અને દેહને છૂટી જવાની પરવાનગી આપીને, 'મગનમાં' રહેવું.

કદાચ, આ બધું તમને હસવા જેવું લાગશે. અને એ હસવા જેવું છે પણ ખરું. પણ મુખ્ય હકીકત એ છે કે ભૌતિક વિજ્ઞાન આ પંચમહાભૂત કે અસંખ્ય મહાભૂત રૂપી જગતનો નાશ કરવાની તરકીબ સિદ્ધ કરી રહ્યું છે. અને મનોવિજ્ઞાન એમ સિદ્ધ કરી રહ્યું છે કે આત્મા જેવું કોઈ ધ્રુવતત્ત્વ છે જ નહીં, એ તો કેવળ કલ્પના છે, અને મન પોતે પણ ભૌતિક પ્રક્રિયાની એક વિક્રિયા જ છે. આ બે સિદ્ધાંતો જો સાચા હોય તો પછી ફિકર શાની કરવી.? મિટ્ટી છે તે મિટ્ટીમાં મળવાની છે! મન જેવો તો કોઈ મૌલિક પદાર્થ જ નથી, એટલે ભૂતતત્ત્વોના પરિવર્તનની=મૃત્યુની--મન શું કરવા ચિંતા કરે છે? આ મહાજ્ઞાનને આધારે ભવિષ્યનાં વર્ષોને પારખવાં. હકીકતમાં, ચિંતા કરવા જેવું કાંઈ નથી!

પ્રશ્ન : આ તો તમે રવિવારનાં છાપાંઓમાં આવતા જોશીઓના વર્તારા જેવું કહ્યું--છેવટે, 'કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી.'

ઉત્તર : હા, એમજ. બધું પ્રકાશમય હોય તોયે ચિંતા કરવા જેવું નથી અને બધું અંધકારમય હોય તોયે ચિંતા કરવા જેવું નથી! બધું ઇષ્ટ હોય તો વિચાર કરવા જેવું ન હોય અને અનિષ્ટ હોય તો પણ ન હોય. ઇષ્ટ–અનિષ્ટનો, સારા–ખોટાનો ભેદ હોય, તેમનું દ્વૈત હોય તો ચિંતા કરવા જેવું, પ્રયત્ન કરવા જેવું! પણ ચૈતન્યનું અદ્વૈત હોય, કે ભૂતાદ્વૈત હોય, પ્રકાશાદ્વૈત હોય કે તામસ-દ્વૈત હોય, તો ચિંતા શેની કરવાની? બસ. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જેટલો આનંદ લઈ શકાય તેટલો લેવો.

૩૧–૧૦–૬૧

*

રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી

પ્રિન્સિ. રામુ પંડિત એમ. એ.

બે પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી થઈ ને ત્રીજી શરૂ થઈ, એથી સામાન્ય માનવી જરાય ઊંચો આવ્યો ખરો? એક પક્ષ કહે છે 'હા'; બીજો કહે છે 'ના'. આયોજનથી શ્રીમંત વધુ શ્રીમંત થયા છે ને ગરીબ વધુ ગરીબ, એવા આક્ષેપો પણ થયા છે. પરિસ્થિતિ એ હદે પહોંચી છે કે આયોજનની અસર રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી પર કેવી થઈ છે એ શોધવા માટે તપાસ સમિતિ નીમવાની લોકમાગણીને સંતોષવા માટે નેહરૂ સરકારે મહાલાનોબીસ સમિતિની સ્થાપના પણ કરી છે.

સમિતિ નીમાયે વરસ વીતી ગયું હોવા છતાં એનો અહેવાલ હજુ બહાર આવ્યો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વરસ દરમિયાન પ્રો. મહાલાનોબીસ ઘણુંખરું પરદેશ રહ્યા છે ને કામ ખૂબ ધીમી ગતિએ આગળ ધપ્યું છે. તાજેતરમાં લોકસભામાં આ સમિતિના કાર્ય અંગે જબરી ટીકા થઈ. આશા રાખીએ કે આ સમિતિનો અહેવાલ ઝટ બહાર આવશે કે જેથી આયોજનની સિદ્ધિ વિષે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે.

મહાલાનોબીસ સમિતિની મુખ્ય જવાબદારી તો પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાથી માંડીને આજ સુધીમાં રાષ્ટ્રીય આવક સમાજના જુદા જુદા થરોમાં કઈ રીતે વહેંચાઈ છે એ શોધવાનું છે. એની અન્ય ફરજો નીચે પ્રમાણે છે:

૧ બે પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન જીવનધોરણમાં થયેલા ફેરફારોનું અવલોકન કરવું;

૨ મિલકત અને આવકની વહેંચણીમાં તાજેતરના પ્રવાહો નોંધવા; અને

૩ વર્તમાન આર્થિક વ્યવસ્થાને પરિણામે સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કેટલે અંશે કેન્દ્રીકરણ થયું છે તેનું માપ કાઢવું.

કોઈને પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે કે આ ત્રણ મુદ્દાને આયોજન સાથે શો સંબંધ છે? આયોજન સાધન છે, સાધ્ય તો માનવ સુખાકારી છે. હિંદી આયોજનનો મુખ્ય હેતુ આર્થિક અસમાનતા ઓછી કરી સામાન્ય માનવીને ઊંચો આણવાનો છે. મહાલાનોબીસ સમિતિની તપાસ સામાન્ય માનવીની સ્થિતિ સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. આયોજનનું ધ્યેય સફળ થયું છે કે નહીં એ જાણવા મળશે; પરંતુ રોગનું નિદાન કરનારો એ અહેવાલ રોગને તો દૂર નહીં જ કરી શકે. પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાઓએ આર્થિક અસમાનતા વધારી છે એવું સાબિત થયું તો આયોજનના ટીકાકારોને ફાવતું જડવાનું ને દેશમાં થોડો વખત બૌદ્ધિક અંધાધૂંધી પણ જન્મવાની.

મહાલાનોબીસ સમિતિને માત્ર આર્થિક સત્તાના કેન્દ્રીકરણની તપાસ કરવાનું જ સોંપ્યું એના કરતાં કેન્દ્રીકરણ થયું હોય તો એ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવાનું પણ જણાવ્યું

હોત તો આ તપાસ ..વ્યાનું ખર્ચ વ્યાજબી ગણાત. આર્થિક સમસ્યાઓના પૃથક્કરણ જેટલી જ જરૂર એના ઉકેલ અંગેના વ્યવહારુ ઉપાયોની છે; પરંતુ આજે તો રોમ ભડકે બળે છે ત્યારે આપણે ફીડલ વગાડતા નીરો બની બેઠા છીએ!

આવક વેરાની વહેંચણીના ૧૯૪૮–૪૯ અને ૧૯૫૪-૫૫ ના આંકડાની સરખામણી કરતા એક તાજેતરના અભ્યાસને જોઈએ તો રૂા. ૫૦૦૦) સુધીની આવકવાળા કર ભરતા લોકોમાં ૫૩ ટકાનો ઘટાડો થયો છે, જ્યારે એથી વધુ કર ભરતા જૂથોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. નીચેનું કોષ્ટક એની સાબિતી આપે છે:

આવક	૧૯૪૮–૪૯ની સરખામણીમાં ૧૯૫૪-૫૫માં કર ભરનારાઓની સંખ્યાવૃદ્ધિની ટકાવારી
રૂા. ૧૦,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦૦	... ... ૬૫ %
રૂા. ૨૫,૦૦૦ થી ૪૦,૦૦૦	... ... ૫૫ %
રૂા. ૪૦,૦૦૦ થી ૭૦,૦૦૦	... ... ૭૬ %
રૂા. ૧,૫૦,૦૦૦ થી ૨,૦૦,૦૦૦	... ... ૬૪ %

ઉપલો મધ્યમ વર્ગ પોતાને મનગમતી ચીજો ઉત્પન્ન કરાવવા માટે સતત દબાણ લાવ્યા કરે છે. દા. ત. નાની કારના ઉત્પાદન માટે જબરી જેહાદ જગાવનારો વર્ગ એ ઉપલો મધ્યમ વર્ગ છે. આ વર્ગ જેમ મોટો થતો જશે એમ એ અર્થકારણમાં વધુ વગ ધરાવશે. લોકશાહીની સ્થિરતા માટે મધ્યમ વર્ગ ઊંચો આવે એ જરૂરી છે, પરંતુ આપણે એ ન ભૂલીએ કે દેશની ૫૦ % કરતાં પણ વધુ વસ્તીની વાર્ષિક આવક ૧૯૫૧-૫૨માં રૂા. ૨૦૦ કરતાં પણ ઓછી હતી, ૧૯૫૩–૫૪ માં આ ટકાવારી વધીને ૫૫ સુધી પહોંચી ને ૧૯૫૪-૫૫માં રૂા. ૨૦૦ થી ઓછી વાર્ષિક આવકવાળો વર્ગ કુલ વસ્તીના ૬૨ ટકા હતો. ટૂંકમાં, ૧૯૫૧–૫૨ કરતાં ૧૯૫૪-૫૫માં રૂા. ૨૦૦ થી ઓછી આવકવાળો વર્ગ ૧૨ ટકા વધ્યો. આ આંકડા શું બતાવે છે? એક વર્ગ પૈસાદાર થતો જાય છે પણ બાકીનો વર્ગ રહેંસાતો જાય છે. લોકશાહી માટે આ મોટો ભય છે.

પાવક અગ્નિ

વૈકુંઠ શાહ

જાદવજી શેઠનો પ્રવીણ ભયંકર માંદગીમાં સપડાયો હતો. એકના એક પુત્રને દવાદારૂ કરવામાં કે સેવા-ચાકરી કરવામાં જાદવજીએ કે સવિતાએ કંઈ બાકી ન રાખ્યું પણ તેમની સાથે દૈવ રૂઠેલો લાગતો હતો. તેમના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા હતા. રોજ નવાનવા દાક્તરો આવતા હતા, દર્દીના રોગનું નિદાન કરતા હતા અને તેના ઉપાય સૂચવતા હતા, પણ આ બધા ઉપાયોની કંઈ જ અસર થતી ન હતી.

આજે શહેરમાંથી ડૉ. મહેતા આવવાના હતા. ટાઇફૉઈડના તાવના તેઓ નિષ્ણાત ગણાતા હતા, અને એમને નિષ્ફળતા મળે ત્યારે બીજા દાક્તરો કેસ હાથમાં ન લેવામાં ડહાપણ સમજતા હતા.

ડૉ. મહેતાની મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું અને જાદવજી શેઠે જાતે જઇ તેમની મોટરનો દરવાજો ખોલ્યો.

"પેશન્ટ ક્યાં છે?"

"ઉપર."

જાદવજી શેઠે મૂંગે મોંઢે દાદર ચઢવા માંડ્યો અને તેમની પાછળ ડૉ. મહેતા અને કુટુંબના દાક્તર ઉપર ગયા.

એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના દાક્તરે યંત્રવત્ તપાસ શરૂ કરી. તપાસ વીસ મિનિટ ચાલી. મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસી માફક દાક્તરના મોઢાના ભાવ પરથી પરિસ્થિતિ ચકાસવા જાદવજી અને સવિતાએ પ્રયત્ન કર્યો પણ દાક્તર તો આવી માંદગીઓ રોજ જોઈ જોઈ રીઢા બની ગયા હતા અને મા-બાપને સાન્ત્વન મેળવવાનું પણ કારણ ન મળ્યું.

"કેટલા દિવસથી બેભાન છે?"

"આજે બત્રીસ દિવસ થયા."

"ટેમ્પરેચર ચાર્ટ?"

નર્સે દાક્તરના હાથમાં કાગળ મૂક્યો.

"શી ટ્રીટમેન્ટ ચાલે છે?"

ડૉ. દલાલે અથથી ઈતિ સુધી માંદગીનો ઇતિહાસ કહ્યો અને જે દવાઓ અજમાવી હતી તેનું બયાન કર્યું.

"Treatment is on right lines" [ઉપાય તો બરાબર ચાલે છે] ડૉ. મહેતાએ સંતોષથી કહ્યું.

"But no response" [કંઈ ફાયદો નથી] ડૉ. દલાલે ઉમેર્યું.

ઘડીભર ડૉ. મહેતા વિચારમાં પડી ગયા પણ પછી એક કાગળ પર દવા લખી આપી કહ્યું:

"આ દવા અજમાવી જુઓ. બે-ત્રણ દિવસમાં એની અસર થશે."

ડૉ. મહેતા ઊઠ્યા અને તેમની પાછળ પ્રવીણનાં માબાપ પણ નીચે ઊતર્યાં.

સવિતાનો આત્મવિલાપ ચાલુ જ હતો.

"તમે તો મને બહુ સમજાવતા પણ હું જ એવી આંધળી નીકળી કે ઊંચ–નીચ અને પોતાના–પરાયાના અજ્ઞાનમાં રસ્તો ભૂલી."

"આ બધો પશ્ચાત્તાપ હવે કરીને શો ફાયદો?" જાદવજીએ કહ્યું, "હવે પ્રવીણની ચાકરી કરી ભગવાનનું નામ લે."

"આજે મારું અંતર કેટલું રડી રહ્યું છે તેનો તમને ખ્યાલ નથી. મારા અણુએ અણુમાંથી આજે પોકાર ઊઠે છે. પ્રવીણનો જીવ બચે કે ન બચે, મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ઈશ્વરે મને પ્રેરણા આપી છે તે માર્ગે હું જઈશ... મહેરબાની કરી ગાડી મંગાવો, મારે બહાર જવું છે."

સવિતાની વાત જાદવજીને ન સમજાઈ.

"તું ક્યાં જાય છે?"

"રામુને તેડવા."

જાદવજીના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

"જે પગલું ભરે તે સમજીને ભરજે."

"મેં બધું જ વિચારી લીધું છે. આપણા ઘરની વાડી રામુના આવવાથી લીલી બની છે અને એ દીકરો બની આ ઘરમાં રહેશે ત્યારે જ મને શાંતિ વળશે."

"હું તારી સાથે આવું છું."

"તમે પ્રવીણ પાસે બેસો. મેં રામુને દૂર કર્યો છે ને હું જ તેને પાછો લાવીશ."

* * *

સવિતા ગઈ અને જાદવજીની સ્મૃતિ પર પંદર વરસ પહેલાંની એક રાત આવી ગઈ.

અમાસની કાળી અને ભયંકર રાત્રિ હતી. જાદવજીના ઘરમાં કામ કરતી લક્ષ્મીના જીવનની છેલ્લી પળો ગણાતી હતી. ખંડિયેર જેવા ઘરમાં મેલી પથારીમાં તે સૂતી હતી. થોડે દૂર સાતેક વર્ષનો રામુ ઊભો હતો.

"શેઠ" મહા કષ્ટથી લક્ષ્મી બોલતી હતી, "હવે હું જીવવાની નથી. મારા દીકરા રામુને તમારે આશરે છોડી જાઉં છું." તેને ગળે ડૂમો ભરાયો. "હું જાણું છું કે તમે ઊંચ વરણના લોક અને અમે તો હલકી જાત. પણ મારા રામુને નથી કાકા કે નથી મામા, નથી કોઈ કે માસી જે એની સંભાળ લે." લક્ષ્મીનો અવાજ ખૂબ ધીમો હતો. "તમે તો દયાળુ છો, ઘણું દાન-ધરમ કરો છો. એને સાચવશો તો ભગવાન પરસન થશે" લક્ષ્મીથી વધારે બોલાયું નહિ.

જાદવજીએ સજળ નેત્રે પોતાની પત્ની સવિતા તરફ નજર કરી. સવિતાની આંખમાં ન આંસુ હતું, ન અનુકમ્પા. જાદવજીએ લક્ષ્મી તરફ નજર ફેરવી. તે કરુણ નજરે ભિક્ષા માંગી રહી હતી.

"મારા રામુના માથા પર તમારો હાથ મૂકો એટલે મારો જીવ નિરાંતે નીકળે," લક્ષ્મીએ આજીજી કરી.

સવિતા તરફ નજર કર્યા વગર જાદવજીએ દૂર ઊભેલા રામુને પોતાની પાસે ખેંચી, તેના માથા પર હાથ મૂકી પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યો.

અર્ધી કલાકમાં લક્ષ્મીનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

* * *

જાદવજીએ રામુની સંભાળ લેવાનું માથે તો લીધું પણ એ કાર્ય પોતે શી રીતે પાર પાડશે તેનો આછો પણ વિચાર કર્યો ન હતો. ઊતરતી સામાજિક કક્ષાના માણસો પ્રત્યે સવિતાની નફરત તેમને અજાણ ન હતી. રામુને ઘરમાં રાખવાથી ઘરની શાંતિ જોખમાશે. એટલું જ નહિ પણ રામુનું સ્વમાન પણ તેથી ઘવાશે એમ જમાનાના ઘડાયેલા જાદવજીને ચોખ્ખું લાગ્યું એટલે ગામથી થોડે દૂર એક છાત્રાલયમાં તેને રાખવાનો પ્રબંધ કર્યો.

સમય જતો ગયો અને રામુએ અભ્યાસમાં સારી પ્રગતિ કરી. વર્ગમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવા લાગ્યો અને બોલવા–ચાલવામાં પણ ચાલાકી બતાવવા લાગ્યો. રજાઓમાં એ જાદવજી શેઠને ત્યાં આવતો અને ચાર–છ અઠવાડિયાં ત્યાં જ કાઢતો. એની હોશિયારીથી સવિતાના દિલમાં એના પ્રત્યેનો અણગમો કંઇક હળવો બન્યો. પહેલાં રામુ તેને "બા" કહેતો ત્યારે સવિતાનું નાક ઊંચું ચઢતું, હવે કોઈ કોઈવાર તે જ તેને "દીકરા" કહી સંબોધતી.

* * *

રામુની શાળામાં રાજ્યપાલને હસ્તે ઈનામ વહેંચણી થવાની હતી. આ સમારંભમાં રામુનું વિશેષ સન્માન થવાનું હતું કારણકે તેમાં તેને ત્રણ ઈનામ મળવાનાં હતાં: ઉત્તમ વિદ્યાર્થી માટે, સુંદર સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે અને અસ્ખલિત શિસ્તપાલન માટે. જાહેર થયેલાં ત્રણે ઇનામો મેળવવા રામુ ભાગ્યશાળી બન્યો હતો. જાદવજી શેઠ અને સવિતાને પણ સમારંભમાં હાજર રહેવા ખાસ નિમંત્રણ હતાં. રાજ્યપાલને હાથે રામુને પારિતોષિક સ્વીકારતો જોઇ જાદવજીએ અને સવિતાએ કેટલો ગર્વ અનુભવ્યો!

તે જ રાત્રે સવિતાએ કહ્યું:

"મને પાંત્રીસ પૂરાં થયાં અને ખોળો ખુંદનાર જન્મે એવી મને તો આશા જ રહી નથી."

"ઇશ્વરની ઇચ્છા" જાદવજીએ તટસ્થતા જાળવી.

"એ તો સાચું પણ એકાદ છોકરાને દીકરો બનાવીએ તો?"

"વિચાર ખોટો નથી. શોધમાં રહેજે."

"મેં તો શોધી રાખ્યો છે."

"હેં! કોણ?"

"રામુ."

જાદવજી ઘડીકભર અવાક્ બની ગયા.

"જો સવિતા, રામુ કોનો છોકરો છે તે તું જાણે છે. હલકી કોમ તરફ તને કેટલી ઘૃણા છે તે હું જાણું છું. આ વિચાર મને રુચતો નથી. આપણી ન્યાતનો જ કોઈ છોકરો શોધવો બરોબર કહેવાય. તેથી તને અને તેને બંનેને સુખ રહેશે."

સવિતાએ જવાબ ન આપ્યો.

"આજે રામુને માન મળ્યું એટલે તારું મન નરમ બન્યું લાગે છે પણ ઊંચ-નીચનો ભેદ તારા દિલમાંથી ગયો નથી એ વાત તારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ."

"બાજુવાળા દલીચંદનો મહેશ ખોટે માર્ગે ચઢયો અને ઊંચવર્ણનો હોવા છતાં ભૂંડું કામ કરવા લાગ્યો ત્યારથી મારો ઊંચ-નીચનો ભેદ તો ક્યારનોય ગળી ગયો છે." સવિતાએ નમ્ર ભાવે ઉમેર્યું : "હવે હું સમજી છું કે ઉચ્ચ કુટુંબમાં જન્મવાથી માણસ ઊંચો નથી બનતો પણ તેના વિચાર અને આચારથી બને છે."

"તારા વિચારપલટાથી મને સાચો આનંદ થયો."

"આ વર્ષ પૂરું થાય પછી રામુ આપણે ઘેર જ રહે તો તમને વાંધો છે?"

"મને વાંધો?" જાદવજીએ હસીને પૂછ્યું, "લક્ષ્મીને આપેલુ વચન આજે પૂર્ણ થાય છે તેનો આનંદ છે."

* * *

રામુ ઘરમાં આવ્યા પછી જાદવજી અને સવિતાનો સંસાર ભર્યોભર્યો થઈ ગયો. વેપારધંધો સારા હતા. સમાજમાં આબરૂ અને મોભ્ભો સારા હતા. ધનની ખોટ ન હતી. રામુ જેવો તેજસ્વી કિશોર પુત્ર બની ઘરમાં આવ્યો. એટલે એ ઊણપ પણ દૂર થઈ અને તેમનુ સુખ સમ્પૂર્ણ બન્યું.

કહેવાય છે કે ઈશ્વર જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે ચારે હાથે સુખ વહેંચે છે. જાદવજીના ઘરમાં પણ તેમ બન્યું. તે જ વર્ષે સવિતા સગર્ભા થઈ અને પૂરે દિવસે પુત્ર અવતર્યો. જાદવજી અને સવિતાના જીવનમાં રહેલી અસંતોષની આછી રેખા પણ દૂર થઈ અને તેમની કોઈ કામના અપૂર્ણ ન રહી.

બીજે વર્ષે રામુએ મેટ્રિકની પરીક્ષા માનભેર પસાર કરી અને તેને શહેરની કોલેજમાં ભણવાની અને છાત્રાલયમાં રહેવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ

* * *

"આજે રામુનો કાગળ આવ્યો છે, સો રૂપિયા મંગાવે છે."

"મોકલી આપશું."

"ગયે અઠવાડિયે જ બસો રૂપિયા તો મોકલ્યા હતા."

"એ રૂપિયા તો પુસ્તક લેવા માટે મંગાવ્યા હતા. આ રકમ બીજા કારણસર મંગાવી હશે."

"મને લાગે છે કે શહેરમાં જઈ રામુ ઉડાઉ બન્યો છે અને એનું ધ્યાન ભણવા કરતાં ફરવામા વધારે છે."

"એવું શા પરથી લાગ્યું?"

"છેલ્લી રજામાં આવ્યો ત્યારે જ મને એની રીતભાત બદલાયેલી લાગી. ધ્યાન રાખજો, નહિ તો માથા પર ચઢશે." સવિતાએ ગુસ્સાથી ઉમેર્યું, "આખરે હલકી વરણનો છોકરો છે."

પ્રવીણના જન્મ પછી સવિતાના દિલમાં રહેલો શયતાન ફરીથી માથું ઊંચકતો હતો. ઊંચનીચનો જન્મજાત ભેદ સવિતાને નચાવતો હતો. રામુને અપનાવ્યો ત્યારે ઉચ્ચારેલાં વચનો અદૃશ્ય થતાં હતાં અને તે નીચ કોમમાં જન્મેલો છે એ પૂર્વગ્રહ સવિતાને દિનપ્રતિદિન વધારે સતાવતો હતો.

બીજી રજામાં રામુ ઘેર આવ્યો ત્યારે જાદવજીએ તેના હલનચલન પર કરડી નજર રાખી પણ સવિતાએ કહ્યું હતું એવું કોઇ અપલક્ષણ તેમને દેખાયું નહિ. બીજી તરફ રામુ પ્રત્યે સવિતાનું વર્તન ઠંડું પડી ગયું એ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

બે વર્ષ વીતી ગયાં. રામુએ ઇન્ટરની પરીક્ષા પહેલી શ્રેણીમાં પસાર કરી. જાદવજીનું અંતર ગજગજ ફૂલ્યું પણ સવિતાએ ઉત્સાહ બતાવ્યો નહિ.

"આજે મારી માસીની દીકરી શાંતિ આવી હતી."

"એમ !" જાદવજીએ હસીને કહ્યું, "મઝામાં તો છે ને ? એનો છોકરો શું કરે છે ?"

"બિચારી પાસે નાણાંની સવડ નહિ એટલે છોકરો શહેરમાં કમાય છે અને ભણે છે."

"અરેરે, એમ તો બિચારાનું ભણવાનું બગડશે. જો જરૂર હોય તો આપણે કંઈ મદદ કરીએ."

"મારી બેન એવી મદદ લે એમ નથી. હું તો કહું છું કે હવે રામુ પણ પોતાનો રસ્તો શોધી લે."

"આ શું બોલે છે, સવિતા, હું બેઠો છું અને રામુને નોકરી કરી ભણવું પડે ?"

"અત્યાર સુધી રામુ પાછળ પાણીની માફક પૈસા ખરચતા હતા તે હું બોલતી ન હતી પણ હવે દાનેશ્વરી થવાનું નહિ પરવડે. ઘરના દીકરા પ્રવીણનો ખ્યાલ કરજો."

"રામુ બહારનો દીકરો છે ?" જાદવજીએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું.

"બહારનો તો ખરોસ્તો" સવિતાએ નફ્ફટાઈથી કહ્યું.

"તે દિવસના તારા શબ્દો યાદ છે ને !"

"એ બધું ખરું પણ મારી કૂખમાં પાકયો તે પોતાનો અને બીજા બધા તો પારકા જ ગણાય."

"સવિતા, લક્ષ્મીને આપેલું વચન હું કેમ ભૂલું ?"

"તમે એને માટે શું નથી કર્યું ? આજ સુધી પાળ્યો, પોષ્યો અને ભણાવ્યો. હવે એ પોતાની દરકાર લઈ શકે એટલો મોટો થયો છે."

"સવિતા, બે વર્ષમાં એ ગ્રેજ્યુએટ થઈ જશે. એ પછી આપણી જોખમદારી પૂરી થશે."

"બે વર્ષમાં બીજા પાંચ હજાર તણાઈ જશે. મારા પ્રવીણને મારે બાવો નથી બનાવવો. આજે જ રામુને કહી દેજો કે શહેરમાં પોતાનો રસ્તો શોધી લે."

"સવિતા, તું ભયંકર ભૂલ કરે છે. જેના પગલાંથી આપણું ઘર નંદનવન બન્યું તેને રખડતો કરવો એ મહા પાપ છે. ઈશ્વર એ નહિ સાંખે."

"હું એ બધું માનતી નથી. જો આપણી સાત પેઢી ઉજાળવા પ્રવીણ આપણે ઘેર આવ્યો એ પ્રભુની કૃપાથી. કોઈનાં પગલાંથી કંઈ બને છે એમ માનવું એ અજ્ઞાન છે."

રામુ શહેરમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે જાદવજી શેઠે છાતી પર પથ્થર મૂકી દુઃખભર્યો નિર્ણય કર્યો. તેમની આંખમાંથી શ્રાવણ–ભાદરવો વહેતા હતા. ચકોર રામુ પળવારમાં પરિસ્થિતિ સમજી ગયો.

"પિતાજી, તમારે લેશ માત્ર દુઃખ કરવાની જરૂર નથી. હું તો તમારો અને માનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો ઓછો છે. જો તમે ન હોત તો મારા જેવો માબાપ વિનાનો

છોકરો મજૂરી સિવાય બીજું શું કરત? તમારી છત્રછાયા નીચે આટલું ભણી શક્યો એ કંઈ નાનીસૂની વાત છે?"

જાદવજી શેઠ પાસે જવાબ માટે શબ્દો ન હતા.

"શહેરમાં ઘણાયે છોકરાઓ કમાઈને ભણે છે. હું પણ એ જ રસ્તો લઈશ અને તમારી પાસે હાથ નહિ ધરું."

"અને આ ઘરમાં પગ પણ નહિ મૂકતો" બારણા પાછળ ઉભેલી સવિતાએ નિષ્ઠુરતાથી કહ્યું.

"ભલે બા" રામુએ શાંતિથી કહ્યું અને બાલક માતપિતાની ચરણરજ માથે ચડાવી તેણે ગામ છોડ્યું.

* * *

"બા, તમે?"

"હા બેટા હું જ, તને તરછોડનાર"

"એવું ન કહો બા, તમારો ઉપકાર તો હું સાત જન્મે પણ વાળી નહિ શકું."

"એ બધી વાત જવા દે, રામુ. આજે તો હું તારી પાસે ભીખ માગવા આવી છું."

"તમારે તો હકથી માંગવાનું હોય. રામુ તમારો જ દીકરો છે"

"પાંચ અઠવાડિયાંથી પ્રવીણ બિમાર છે, બેભાન છે."

"હે!" રામુના મોમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયા.

"એને ઉગારવો તારે હાથ છે, ભાઈ."

"ગમે તે કરવા તૈયાર છુ, બા."

"અચકાઈશ તો નહિ ને?"

"આજ્ઞા કરો, બા."

"સ્વમાન વચ્ચે તો નહિ આવે ને?"

"બા, મારામાં વિશ્વાસ રાખો."

"તારી દીવિન માને માફ કરશે?"

"બા, તમારો કંઈ જ દોષ નથી. તમારા નિર્ણયથી મને લાભ જ થયો. મને ઘણું શીખવાનું મળ્યું. મારે તો તમારો કેટલો આભાર માનવો!"

"તું મારી સાથે આવશે?"

"કેમ નહિ, એ મારું જ ઘર છે ને!"

સવિતાએ રામુનું માથું પોતાના ખભા પર મૂકાવતાં કહ્યું,

"હું કેટલી ભાગ્યવાન છું કે તારા જેવો દીકરો મળ્યો."

* * *

મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું અને જાદવજી શેઠ ધસતા ધસતા નીચે ગયા.

"સવિતા, પ્રવીણે અર્ધો કલાક પહેલાં જ આંખ ખોલી."

"બધો પ્રતાપ મારા દીકરા રામુનો છે. એણે મને માફ ન કરી હોત તો પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મને ભરખી જાત. હવે અગ્નિની પાવક જ્વાલાથી મારાં પાપ ધોવાઈ ગયાં."

卐

મહાભારતકાળનું રાજકારણ

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ., બી. ટી.

ભારતવર્ષના અત્યારના સંક્રાન્તિકાળમાં મહાભારત પ્રજાને તેમજ રાજ્યકર્તાઓને ખૂબ ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા જેવું છે. તે ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિશ્વકોષ છે. ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને સંભળાવેલી રાજનીતિ બહુ વિચક્ષણ અને યથાર્થવાદી છે. " જે મહાભારતમાં છે તે સઘળું પ્રજારાજાનાં દર્દો માટે ઇલાજરૂપ છે; જે આમાં છે તે વિશ્વમાં છે, અને જે આમાં નથી તે બીજે ક્યાંય મળવાનું નથી "—આવાં વાક્યોમાં મહાભારતની જે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તે યથાર્થ છે. તે મહાકાવ્યમાં, પ્રજાકાવ્યમાં પાંડવકૌરવોના મહાકુળની મહાગાથા છે. મહાભારત પ્રતાપી પુરુષાર્થવાદી, વીરતાભરેલું યુદ્ધના ચમત્કૃતિથી ભરેલું મહાકાવ્ય છે.

(૧) તેમાં આવતાં બધાં કથાનકોમાંથી આપણને એટલું તો ચોક્કસ પ્રતીત થાય છે કે—મહાભારતકાળમાં રાજાઓનો મુખ્ય ધર્મ પ્રજાપાલન મનાતો. સામાન્ય પ્રજાજન પણ પોતપોતાના ધર્મનું યથાવત્ પાલન કરે, તે પર ખૂબ ભાર મૂકાતો. મહાભારતની રાજનીતિ પોચી નથી, દુર્બળ નથી. તે સબળ છે. રાજદંડની મહાશક્તિ રાજાપ્રજાનું ઉભયનું શાસન કરતી. તેમાં પોચટવેડાને અવકાશ ન હતો. શત્રુને ઊગતો ડામી દેવો, તેને પોતાના કરતાં વધુ બળવાન ન થવા દેવો, પોતાના પ્રતાપથી તેને ડરતો રાખવો, તેના મિત્રો તે આપણા દુશ્મનો અને તેના શત્રુઓ આપણા મિત્રો—આમ તે રાજનીતિ માનતી.

(૨) રાજા, પુરોહિત અને સેનાપતિ—આ ત્રણ તે તંત્રનાં મુખ્ય એકમો મનાતાં. રાજગુરુ નિષ્કામ, બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ હોય, એટલે તેની સલાહ તદ્દન નિઃસ્પૃહ અને લોકહિતકારી હોય, તેમ માની રાજા સેનાપતિ કરતાં અને પોતાનાં કરતાં પણ તેને પૂજ્ય અને મહાન ગણી, તેની સલાહને અમલમાં મૂકવા હમેશાં તત્પર રહેતો. જે રાજ્યમાં નિઃસ્વાર્થી, બુદ્ધિશાળી પુરુષોની સલાહ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે, તે રાજ્ય હમેશાં સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી, પ્રતાપી અને વિકાસશીલ બને છે.

(૩) દરેક રાજા પોતાના જાસુસોની—ચરોની—ગુપ્તચરોની જાળ પોતાના પ્રદેશમાં તેમ જ શત્રુઓના રાજ્યમાં ફેલાયેલી રાખતો. પોતાની પ્રજા સુખી છે કે નહિ, તેમને શાની ખાસ જરૂર છે, તેમને અસંતોષ હોય તો તેનાં કારણો કયાં કયાં છે અને તેમને કેમ દૂર કરવાં, શત્રુ રાજાઓ કેવી હીલચાલ કરે છે, આ સઘળું ગુપ્તચરો રાજાને કહેતા. તેઓ સાધુનો, બ્રાહ્મણનો, જ્યોતિષીનો, જાદુગરનો, ગાંડાનો, આમ અનેક વેશો ધારણ કરીને પોતાના તથા શત્રુના રાજ્યમાં વિચરતા. બહુ જ બુદ્ધિશાળી, નીડર, યથાર્થવાદી માણસોને જ ગુપ્તચર તરીકે પસંદ કરવામાં આવતા.

(૪) બ્રાહ્મણો, જ્ઞાનીઓ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને પૂજ્ય ગણવામાં આવતા. પ્રજાને સંતુષ્ટ અને સુખી રાખવામાં રાજાનો ખાસ પ્રયત્ન રહેતો. પૃથ્વીને ગામ ગણવામાં આવતી, અને પ્રજાને તેનો વાછરડો. વાછરડો પહેલાં દૂધ પીએ, ત્યાર પછી રાજાએ પૃથ્વીના ધનનો

ઉપયોગ કરવો, તેનું વિધાન છે. राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण। વાછરડો દૂધ ધાવી લે, પછી ગાય પોતાના સ્તનમાંથી મુક્તમન વડે દૂધ મબલક આપે છે, તેમ પ્રજા સર્વવાતે સુખી રહે, તેમને જરૂરી અનાજ કપડાં મળી રહે, પછી પૃથ્વીમાંથી નીકળતાં રત્ન, સુવર્ણ, લોખંડ, ચાંદી, કોલસો, અનાજ, તેલ વગેરેમાંથી રાજકોષને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ભલે રાજા કર દ્વારા તે લે–આમ મનાતું.

(૫) રાજાની શક્તિઓ ત્રણ મનાતી : (૧) મંત્રશક્તિ–દિવાના સલાહકારોની મંત્રણાશક્તિ, તેમનાં સલાહસૂચનો; (૨) પ્રભુશક્તિ–રાજાનો પ્રભાવ, તેનું વ્યક્તિત્વ; (૩) દંડશક્તિ–તેના સૈન્યનું અને ચતુર સેનાપતિઓનું બળ. આ ઉપરાંત ઉત્સાહશક્તિ, કોશશક્તિ–ભરપૂર ખજાનો અને મનુષ્યશક્તિ–ચતુર, પ્રજાવત્સલ, પ્રામાણિક, નિમકહલાલ માણસો પણ એક રાષ્ટ્રની મહાશક્તિ મનાતા. સૈન્યને સંતુષ્ટ અને ખડતલ, બળવાન અને અદ્યતન સાધનોથી સુસંપન્ન રાખવાનું જરૂરી મનાતું.

(૬) પૃથુરાજાના ગોદોહનની કથા આવે છે તેમાં પોતાની પ્રજાને ગરીબ, દુઃખી, ભૂખી જોઈને તે પૃથ્વીની સુંદર વસ્તુઓને દોહીને, તેમનો યોગ્ય વિનિયોગ કરીને, પ્રજાને તે સંપ્રાપ્ત અપાવી, તેને સુખી, સંતુષ્ટ અને સમૃદ્ધ કરે છે. તેમાં ઔષધિઓ—વન, પર્વતો, મનુષ્યો, જમીન, ગંધર્વો, રાક્ષસો, અસુરો, દેવો, નાગલોકો, બળદિયાઓ—આ સર્વને રાષ્ટ્રહિતમાં લગાડી, તેનું ફળ પ્રજાને અપાવે છે, ત્યારે જ પૃથુ રાજા જંપે છે. તેથી તો તે વિષ્ણુ ભગવાનનો અંશાવતાર મનાય છે.

(૭) રાજા માંયકાંગલો, નિર્બળ, સ્વલ્પ સંતુષ્ટ બને, તે મહાભારતને મંજૂર નથી. असंतोषाद् द्विजा नष्टाः संतोषाद् नराधिपा। અસંતોષ રાખવાથી બ્રાહ્મણો નાશ પામે છે, અને સંતોષ રાખવાથી રાજાઓ નાશ પામે છે–એવું મહાભારતનું માનવું છે. અનેક દેશોમાં વેપાર–વાણિજ્ય કરાવી, જીતી, પોતાના રાજ્યમાં અખૂટ અનર્ગલ દ્રવ્ય એકઠું કરી, તેને ઝાકઝમાળ બનાવવું, તે રાજાનો ધર્મ ગણાતો.

(૮) વીરતાને રાજાનો મુખ્ય ધર્મ માનવામાં આવતી. તેણે સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવવી જોઈએ. ધનુર્વિદ્યા, મલ્લવિદ્યા વગેરે રાજાને જાણવી આવશ્યક ગણાતી. મંત્રશક્તિનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ થતો જણાય છે. પ્રસ્વાપન, મોહન, પાશુપતાસ્ત્ર, આગ્નેયાસ્ત્ર, નારાયણીય અસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર, વારુણ અસ્ત્ર વગેરેમાં મંત્રપ્રયોગ દેખાય છે. મંત્રબળથી એક બાણનાં અનેક બાણો થઈ જતાં, તેનું વર્ણન છે. આયુધોમાં બાણ, ગદા, ભાલો, ચક્ર, શક્તિ, તોમર, પ્રાસ વગેરેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. શત્રુઓના હાંજા ગગડી જાય તે રીતે શંખ, ભેરી, પણવ, આનક, દુંદુભિ, ગોમુખ વગેરે વગાડવામાં આવતા. સાથે સાથે તે વીર યોદ્ધો પોતાનું નામસંકીર્તન કરતો, કુળનું નામસંકીર્તન પણ કરતો, પોતાની પરાક્રમગાથા સંભળાવી શત્રુને કોની સાથે લડવાનું છે તેની યાદ અપાવતો. હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ–આ ચતુરંગ સેના કહેવાતી. તેને ચક્રવ્યૂહમાં, શકટવ્યૂહમાં, ધ્વજાકારમાં ગોઠવવામાં આવતું. યુદ્ધમાં સારથિ બહુ ચતુર હોવો જોઈએ તેમ મનાતું, કારણ કે યોદ્ધાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવું તે તેના હાથમાં છે. સૈનિકોને માટે ખૂબ ચીવટથી શિબિર–વ્યવસ્થા કરવામાં

આવતી. તપ કરીને અર્જુન વગેરે વીરોએ દેવોની પાસેથી શસ્ત્રાસ્ત્રો મેળવ્યાં હતાં: સમાન કક્ષાના વીરો સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય મનાતું. શત્રુ શસ્ત્રરહિત હોય, યાનરહિત હોય, મૂર્છિત હોય, નિદ્રિત હોય, ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું તે ધર્મ ગણાતું. સમાન વાહનવાળા સાથે જ લડવું તે આર્યયુદ્ધ મનાતું. યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ કરી હતી. કિલ્લાની રચના, નગરની રક્ષણાત્મક રચના માટે ચીવટ રખાતી. યુદ્ધ પહેલાં શાન્તિ કરવા વિષ્ટિકારને મોકલવામાં આવતો. ન છૂટકે યુદ્ધનો સ્વીકાર થતો. આ નિયમો આર્યયુદ્ધધર્મની મહાનતા, ઉદારતા, ઉચ્ચતા બતાવે છે, સેનાપતિપદ એક ખાસ માન ગણાતું, તેને માટે પડાપડી થતી.

(૯) રાજાઓમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જરૂરી ગણાતી. નિઃસત્ત્વતા, કાયરતા, નામર્દાનગી, બીકણપણું નિંદ્ય ગણાતાં. અર્જુન રાજસૂય યજ્ઞ માટે અનેક દેશોના રાજાઓને જીતી ધન લઈ આવ્યો, ત્યારથી તે 'ધનંજય' બિરુદ પામ્યો.

(૧૦) રાજસૂય, અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞો કરી આમજનતામાં ધનની વહેંચણી થાય, તેને રાજાઓની શોભા મનાતી. સર્વજિત્ યજ્ઞમાં તો રાજા બધું જ પોતાનું હોય તે ગરીબ લોકોને અને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેતો, અને પોતે માટીનાં પાત્રોમાં જ જમે, ધાતુનાં વાસણ પણ ન રાખે તે આવશ્યક મનાતું. પછી નવેસરથી પરાક્રમ કરી તે પોતાની ખાનગી સંપત્તિ મેળવતો. રાજકોષને રાજા અડકી શકતો નહિ. તે તો પ્રજાકલ્યાણમાં જ વપરાય તેવો વિધિ હતો. આવા સર્વજિત કે વિશ્વજિત યજ્ઞોથી રાજાની ધર્મભાવના, ત્યાગભાવના, આત્મભાવના વધતી અને પ્રજાને બહુ મોટો લાભ થતો.

(૧૧) અનાથપાલન, સ્ત્રીરક્ષા, બ્રાહ્મણરક્ષા, બાળકોનું પાલન રાજાના મુખ્ય ધર્મો ગણાતા. નીડરતાની બહુ કદર થતી. વિજયાદશમીને દિવસે શસ્ત્રાસ્ત્રોનું પૂજન થતું, વીરતાનાં દંગલો થતાં, દ્વન્દ્વ યુદ્ધો થતાં, અને વિજેતાઓને પ્રોત્સાહન ખાતર અને કદરરૂપે ઇનામ, સરપાવ અપાતાં.

(૧૨) રાજાની સવારી ભારે દબદબા સાથે હાથી પર નીકળતી. તે અંબાડીમાં બેસતો. સુવર્ણ આભૂષણોથી તે શોભતો. તે દેવ રૂપ મનાતો. આઠેય દિક્‌પાલો—ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ, કુબેર વગેરેની તેનામાં હાજરી મનાતી. રાજાની યાત્રા બહુ ભવ્ય રીતે નીકળતી. તે રથારોહણ પણ કરતો. દશરથ રાજાનું નામ તેટલા માટે પડેલું કે તે એકી વખતે દશ રથોને સંભાળી શકતો.

આ રીતે જોતાં મહાભારતકાળમાં રાજનીતિ બહુ જ ઝીણવટવાળી, ચતુર, વીરતા ભરેલી અને પ્રશંસનીય હતી. અત્યારે આપણને તેમાંથી ઘણું ઘણું જાણવા જેવું અને અનુકરણ કરવા જેવું મળી રહે તેમ છે.

સંસ્મરણિકા સગરામપુરિકા

[દ્વિતીય અર્ઘ્ય]

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

આજથી દશેક વર્ષ પૂર્વે અમે, ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૪૮ના મહાવિલયમાં અન્ય રજવાડાં સાથે વિલીન થયેલ અમારા વહાલા વતન સગરામપુર સ્ટેટનાં સુખદ સંસ્મરણો ઉપર્યુક્ત શીર્ષક નીચે જનતા સમક્ષ ધર્યાં હતાં.× તે પછી જો કે દસ વર્ષ જેટલે લાંબે ગાળે એ સ્ટેટનાં બીજાં સંસ્મરણો લખવા માટે અમે લેખિની લઈએ છીએ, તો પણ આ ગાળામાં એક પણ દિવસ એવો નહીં ગયો હોય જેમાં સગરામપુરમાં અમારાં સંખ્યાતીત સુખદ સંસ્મરણોમાંના એક કે બીજાએ સ્મૃતિમાં પ્રકટી અમારા હૃદયને આર્દ્ર ન કર્યું હોય. એવો અમને અમારા વતન સગરામપુર પ્રત્યે પ્રેમ છે. ઊંટ જેમ આમરણ પોતાની માતૃભૂમિ મારવાડ માટે મમતા રાખે છે તેવી જ મમતા સ્વર્ગસમી અમારી સ્વભૂમિ સ્મૃતિશેષ સગરામપુર માટે અમે ધરાવીએ છીએ; અને જન્મોજન્મ એ જ ભૂમિમાં અવતાર ધરવાની મનીષા સેવીએ છીએ. સહસ્રાવધિ સંસ્મરણો અહંપૂર્વિકાથી અમારા સ્મૃત્યાંગણમાં પ્રવેશવા આવે છે અને સ્મૃતિને છલકાવી દે છે. તે બધાં લખવા માટે તો સિંધુપાત્રમાં વિશ્વસમસ્તના પર્વતોની શાહી, વિસ્તીર્ણ પૃથ્વીનું પત્ર, કલ્પદ્રુમની કલમ, નિરવધિ કાલ અને શારદાની શક્તિ જોઈએ. તે અમારામાં ક્યાંથી હોય? અમે તો ક્યારેક એકાદ બે સ્મરણ-પુષ્પોનો અર્ઘ્ય અમારી સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી સ્વભૂમિને સન્માનપૂર્વક સમર્પી, એ ભૂમિના અમારા પરના અમારા ઋણનું નિર્વ્યાજભાવે યત્કિંચિત વ્યાજ વાળી શકીએ અને તેટલાથી જ કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ. ત્યારે હવે અમે સગરામપુર સ્ટેટનું બીજું એકાદ સંસ્મરણ વાચકો સમક્ષ ધરીએ છીએ.

* * *

નાના માણસોમાં પણ મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હોઈ શકે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ક્યાં જગ્યા રોકે છે? રાખવી હોય એવડી ને એટલી રાખી શકાય.

ઈસ્વીસનની ઓગણીસસો ત્રીશીના વર્ષમાં દેશમાં માનપત્રો, જ્યુબિલીઓ ને પર્સપ્રદાનનો વા વાયો હતો. આજ કોઈક ધર્મગુરુને સાઠ વર્ષ પૂરાં થાય તેની ખુશાલીમાં તેને હીરાભારોભાર તોળવામાં આવે, તો કાલ કોઈક રાજા-મહારાજાના રાજ્યઅમલને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય તેની જ્યુબિલી ઊજવવામાં આવે, ને પરમ રોજ કોઈક લોકનેતાને, તેણે કરેલી લોકસેવાના ઉપલક્ષ્યમાં તેને થયેલાં વર્ષ જેટલા હજાર રૂપિયાની પર્સ અપાય. આવા પ્રસંગો વિશે કાને વાત આવે ત્યારે અમારા સંગ્રામસિંહ ઠાકોરને પણ ચટપટી થઈ આવતી. એક દિવસ પોતે કામદાર સાથે બેઠા હતા ત્યારે બાપુએ વાત કાઢી :

"હેં કામદાર, અમને કેટલાંક વરસ થયાં હશે?"

કામદાર જ બાપુને બાર દિવસના બાળકરૂપે પ્રાપ્ત કરી લાવેલા (જે વાતનો આછો

× જુઓ લેખકના 'અનાઘ્રાત ફૂલો' નામના સંગ્રહમાં આ જ શીર્ષકવાળો લેખ.

ઉલ્લેખ અમે અમારા પ્રથમ સ્મરણાર્ધ્યમાં કરી ચૂક્યા છીએ) તેથી તેમને બાપુની જન્મ-તિથિની બરાબર ખબર હતી.

"બાપુ, આ ધૂળેટીએ આપને ચાળીશ વર્ષ પૂરાં થઇ એકતાળીશમું બેસશે," કામદારે કહ્યું.

બાપુનો જન્મ તેમનાં મૂળ માતપિતાંએ કામદારને કહ્યાં પ્રમાણે હોળી-ધૂળેટી વચ્ચેની રાતમાં થયો હતો. એ પર્વ બાપુ પર પોતાની અસર મૂકી ગયું હતું. સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં પણ બાપુની જિહ્વા પરથી સદા સરસ્વતીની સરવાણી વહ્યાં કરતી અને બાપુ કોપેલા હોય તેવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં તો એ સરસ્વતી, ડહોળા ધોધરૂપે વહેતી અને એ ધોધ કામદાર સિવાયનાં બીજાં બધાંને તરબોળ કરી મૂકતો. અમારે તો સુરુચિ સાચવીને સંસ્મરણો લખવાં પડે તેથી આ લખાણોમાં તેમની એવી વાણી અમે ઉતારી શકતા નથી. તેના શ્રવણ માટે તો બાપુનો સીધો સત્સંગ જ જરૂરી છે. અમે અવારનવાર અમારા બાલ્યકાળમાં બાપુનાં ડાયરામાં ઉપસ્થિત રહી શકતા તેથી અમે એમની વાણીનું શ્રવણ કરી શકવા જેટલા સદ્ભાગી—સદ્ભાગી જ તો, કારણ માંની ગાળ મીઠી તો 'બાપુ'ની કેમ નહીં ?—થયા છીએ. અસ્તુ !

બાપુએ વાત આગળ ચલાવી:

" તઇ, હેં કામદાર, આ ચાળી વરસને હિસાબે અમે શેનાકથી તોળાઇએં કે કાંક અમારી યે જિબેલી ઉજવાય કે પછી અમને ય પરસ અપાય—એવું કાંક નો થાય ?"

કામદાર કહે, " બાપુ, ઈ બધાં મોટાનાં નખરાં આપણને ન પોસાય. આ જુઓ, બાપુ, તોળાવાની વાતમાં ધાતુથી તોળાવાની વાત કરીએ તો સોના રૂપાનાં તો સ્વપ્નાં ય ન આવે. આપણે તો, બહુ બહુ તો લોઢું પોસાય—ઈ તો અપશકનાવળું કહેવાય."

" પણ, કામદાર, ધાતુથી નહીં તો પછી અમે સાકરેથી તોળાઇએં તો ? "

આ વાત ૧૯૪૦માં થતી હતી એટલે બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઇ ચૂકેલું ને ખાંડ પર અંકુશ આવી ગયો હતો. કામદાર કહે, " બાપુ, સાકરનું તો નામ લેવાય એવું નથી. આપની ભારોભાર સાકરની પરમિટ મળે નહીં, રૈયતનો કચવાટ લઈ લઇએ તો નાહક સરકારમાં હોહા થાય, ને કાળા બજારના ભાવ તો સાંભળતાં જ છાતી બેસી જાય તેવું છે. આપણે તો બહુ બહુ તો ગોળની સગવડ થાય. ઈ કાંઈ શોભે નહીં."

" તઇ, કામદાર, જિબેલીનું કાંઈ થાય ખરું ? "

" બાપુ, ઈ તો વળી ઓલાયથી અઘરું. એમાં તો વળી એજન્ટ કે એવા કોકને બોલાવવો પડે; તો, બાપુ, એનાં તો ચાપાણીને ય આપણાથી ન પુગાય."

" ઠીક, કામદાર, જિબેલી ગઈ જાહન્નમમાં. પણ પરસનું ઊભું કરીએં તો ? ઈ તો થાય એવું લાગે છે હોં ! "

" હા, ઈ કાંઇક થાય એવું ખરું. પણ એમાં ય એવું ખરું કે ઈ નાણાં જાત-ઉપયોગમાં ન લેવાય, ઈ તો કોઇક જાહેર સંસ્થાને આપવાં જોઈએ."

" કામદાર, ઝાહેર સવંસ્થા એટલે ? "

"જાહેર સંસ્થા એટલે કોઈની અંગત માલિકીનું ન હોય એવું કંઈક—પછી મંદિર હોય, નિશાળ હોય કે દવાખાનું હોય."

"તી, કામદાર, આ સંધાય નેતાઉ પરસ સધોંડી ઝાહેર સવંસ્થાને દઈ દેતા હશે? તઈ આ બધી કકારૂટે શા સારુ કરતા હશે? અમે તો, કામદાર, પરસ લઈએ તો માલીપાંથી ગામ બા'ર બંગલો બંધાવીએ, તમારી માનાં ઘરેણાં ઘડાવીએ, મોટરું લઈએ,—બાકી ઝાહેર સવંસ્થામાં તો નો મેલીએ."

"બાપુ, પણ એમ ન કરીએ તો આપણે ભૂંડા લાગીએ ને મલકમાં વગોવાઈએ."

બાપુ વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે કંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલી ઊઠયા: "હેં, કામદાર, ભલા તમે મને એક દિ કેનાતાનેં કે બેંક ઝાહેર સવંસ્થા કેવાય?"

"હા, બાપુ, કેમકે ઇ કાંઈ કોઈ એક જણની નથી."

"તો, કામદાર, આપણે ઈમ કરીએ તો, કે પરસના સંધાય પૈસા અમારે નામે બેંકમાં મેલીએ. પછી થોડાક દિ કેડ્યે ઓછએ ઈમ ઉપાંડીએ."

કામદાર હસી પડ્યા ને બોલ્યા, "બાપુ, એમ ન થાય. ઇ પૈસા તો કોઈ સારા ઉપયોગ માટે દઈ જ દેવા પડે."

બાપુ નારાજ અને નિરાશ થઈ બોલ્યા, "એવી નાખી દીધાની વાત તે હોય! ઘોડાને ગઈ પરસ—આપણે નથીં લેવી."

થોડી વાર પછી વળી બાપુ બોલ્યા, "હેં, કામદાર, તઈ અંગરેઝ સરકાર અમને રાંજાકોરુને ઓલ્યાં એફ. ઓ. એસ. આઇ. ને એવાં ઈનકિલાબુ આપે છ ને?"

"બાપુ, ઈનકિલાબુ નહીં, ઈલકાબો."

"હા, ઈ એયતે એકાદ અમને મળે એવી તજવીજ નો થાય?"

"બાપુ, તમારા મનની હું બરાબર સમજું છું. મારાથી ક્યાંયે નપાવટ એવાં ને જાતભાઈઓ સામે રાવચાડી કરવામાં બહાદુર એવા ઘણાય માખણિયાને 'રાવબહાદુર' ને 'ખાનબહાદુર' થતા સાંભળું છું ત્યારે મને ય થઈ જાય છે કે હુંય એવો કાંઈક બનું તો ઠીક. પણ બાપુ, ઇ ઇલકાબ અમથા નથી મળતા. પ્રાંત સાહેબ, ગવર્નર ને વાંઇસરૉય સુધી પૈસા વેરીએ ને ગોરા અમલદારોને માખણ લગાવીએ ત્યારે માંડ માંડ ધારીએ ઇંથી દસમા ભાગનું મળે. આપણે તો, બાપુ, તેલની તેવડ ન હોય ત્યાં માખણ ક્યાંથી કાઢીએ? માટે, બાપુ, ઈ ઇલકાબ-ફિલકાબના મોહમાં પડવા જેવું નથી."

"પણ, કામદાર, આ મને ચાળી વરસ હેમખેમ પૂરાં થાંય ઇ ટાણે કંઈ યે નો થાયં ઈ તો મને બહુ વસંવસો રૈ હોં, કામદાર!"

કામદાર મૂંગા રહ્યા. થોડી વાર પછી વળી બાપુ બોલ્યા, "હેં, કામદાર, બીજું કાંઈ નંઈ તો આપણા ઓલ્યા રાઝકવિના કવિતુની ચોપડીનો એક ગરંથ પરગટ કરી ઈ સરકારને મોકલીએ તો વખતે અમારો વટ પડે ને વખતે સરકાર અમને કાંક ઈલકાબ આપે ઈમ નો બને?"

"પણ, બાપુ; ઇ ચોપડી અંગરેઝીમાં જોઈએ; નહીં તો ઇ બધા સમજે શું?"

"પણ, ઈ તો આપણો રાઝકવિ અંગરેઝીમાં કરી નાખે—ઈને અંગરેઝી આવડે છ."

બાપુની વાત સાચી હતી. સગરામપુર સ્ટેટમાં જેમ, 'રાજપંડિત' અને 'રાજરત્નો'

હતા તેમ એક ' રાજકવિ ' પણ હતા. તેઓ પેઢી દર પેઢીના સંસ્કારે કવિ હતા. પોતે "નાદાનજી"ના તખલ્લુસથી લખતા. સંગ્રામસિંહ ઠાકોરના જીવનમાં, તેમના રાજદરબારમાં, તેમના રાજમહેલમાં બનતા બનાવો ને પ્રસંગો પર તેઓ કવિત લખતા—એક વાર ઠાકોરને તાવ આવી ઊતરી ગયો ત્યારે, એક વાર ઠાકોરના રાજમહેલમાં, પાંચ વર્ષે, સ્ટેટ સમગ્રના કુંભકારો પાસેથી મેળવેલ નળિયાંના "ઐચ્છિક" ફાળાથી નળિયાં ચળાવ્યાં ત્યારે, એક વાર, અગાઉ જેનો અમે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે કેશા પટેલની, ઠાકોરના દૂધ-પ્રબંધ માટે ખાસ અલાયદી રાખેલી "રાજમહિષી" [દરબારી ભેંશ]ને કુમારીનો જન્મ થયો ત્યારે, ગઈ ધૂળેટીએ બાપુને ચાળીશમું વર્ષ બેઠું ત્યારે, વગેરે એ પ્રસંગોએ તેમણે રચેલ કવિત ચાળીસેક પાનાં હશે. એ સંગ્રહને ' સંગ્રામ સ્તુતિ ' એવું નામ પણ અપાઈ ચૂક્યું હતું. સંગ્રહ પ્રકાશકને અભાવે હસ્તપ્રત રૂપે પડી રહ્યો હતો. (પ્રકાશકો ડિપોઝિટ માગતા હતા.)

રાજકવિને અંગ્રેજી આવડતું હતું એ પણ ઠાકોરની વાત સાચી હતી. સગરામપુર સ્ટેટમાં તો પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્યની ચૂડમાંથી મુક્ત હતું. ગુજરાતી ચાર ધોરણ સુધીની એક શાળા હતી પણ તે ખાનગી અને સ્વાવલંબી હતી. પાંચમું અને તે પછીનાં ધોરણો હતાં જ નહીં, એટલે અંગ્રેજીનો પ્રશ્ન હતો જ નહીં અને આ ઠાકોરને અન્ય ઠાકોરોની પેઠે પાંચમા કે આઠમા એકેયનો પક્ષ કરવાની ચિન્તા કે ખેંચતાણ કરવાની ન હતી; પણ રાજકવિ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા તે તો સગરામપુરથી બાર ગાઉ દૂર પોતાના મોસાળના શહેરમાં. અંગ્રેજી પાંચેક ધોરણ સુધી પહોંચ્યા પછી પોતાને ગામથી ઠેઠ શહેર સુધી પહોંચેલા તેમના બુદ્ધિસાગરમાં ઓટ આવી અને તેઓ ગામ પાછા આવ્યા. પછીથી ગામમાં જ રહેતા; જીવનનિર્વાહાર્થે બીડી વાળતા અને મનોરંજનાર્થે કવિત રચતા. દરેક પ્રસંગે પ્રસંગોચિત કવિતા રચતા ત્યારે રાજદરબારમાંથી રૂપિયોરોડો પામતા પણ ખરા. ગામમાં અંગ્રેજી જાણનાર બીજા પણ એક ગૃહસ્થ હમણાં હમણાં આવ્યા હતા. તેઓ હતા શિવશંકર શર્મા, રાજપંડિત તારાશંકર શર્માના ભત્રીજા, જેઓ મેટ્રિકની છેક પ્રિલિમિનરી સુધી પહોંચી આવ્યા હતા અને પછીથી અન્યત્ર નોકરી કરી હવે પેન્શનર થઈ સગરામપુરમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા.

બાપુને દરેક વાતમાં ના પાડયા પછી કામદારને પણ થયું કે બાપુ આટલાં બધાં વલખાં મારે છે ત્યારે હવે કાંઈક કરવું તે ઠીક છે. એટલે તેમણે કહ્યું,

"ઠીક, બાપુ, હવે આપ રાજી થાશો તેમ કરશું. આપણા રાજકવિ ' નાદાનજી ' અને ઈ શિવશંકર શર્મા મળી રાજકવિનાં કવિતાનું અંગ્રેજી કરશે અને પછી એ પુસ્તક આપના ' અભિનંદન ગ્રંથ ' તરીકે આપણે સરકારને મોકલશું."

નાદાનજીએ ચા–બીડીનો સોથ વાળ્યો ને શિવશંકર શર્માજીએ સેંચકની છીંકણી સૂંઘી ત્યારે બન્નેએ મળી ' અભિનંદન ગ્રંથ 'નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર પૂરું કર્યું.

વાનગી તરીકે અમે વાચક સમક્ષ નાદાનજીનાં એ મૂળ કવિતા અને તેનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તરો નીચે આપીએ છીએ. મૂળ રચનાની સાથે અમે કશી છૂટ લીધી નથી, પરંતુ ભાષાન્તરોમાં ભાષાન્તરકારોની જોડણીમાં છૂટ લઈ અમે સુજ્ઞ વાચકોને સમજવાની કાંઈક સરળતા થાય તે માટે અંગ્રેજીની સર્વસ્વીકૃત જોડણી વાપરી છે તે વાત મૂળ લેખકની

ક્ષમાયાચના સાથે જણાવવા રજા લઈએ છીએ. (રાજકવિ નાદાનજીની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવા છતાં તેમને કવિતા તો વ્રજ જેવી ભાષામાં કરવાં તે જ ગૌરવપ્રદ લાગતું—જેમ અમને સુશિક્ષિતોને, પોતાની માતૃભાષા ગમે તે હોવા છતાં અંગ્રેજીમાં જ લખવું-બોલવું ગૌરવપ્રદ લાગે છે.)

નમૂનો પહેલો

સિંહસ્તુતિ

મૂળ :

'સંગ્રામસિંહ સંગ્રામશૂર !
હે સૂરવંશ કે નવલ નૂર !
સુન તેરે ધનુષ્યકા ટંકાર,
અસુરન 'નાદાન' ભૂલે હુંકર.'

અંગ્રેજી ભાષાન્તર : **Lion's Praise**

'O Warlike ! O War-lion !
Sun-dynasty's noble Scion !
When you your bowstring strike,
Gods and demons 'Nadan' fear alike.'

નમૂનો બીજો

મૂળ:

રાજમહિષી માતા થઈ

'સાંવરી સૂરત અરુ મોહિની મૂરતવાલી,
ગજગામિનીસી ચાલ ચલત મહિષી કાલી,
કાલે કાલે ભાલ પે સુફેદ ચંદ સોભત હૈ
ચામ શ્યામ રેશમ સા મન અતિ લોભત હૈ;
અંગ અંગ પંકલેપ 'નાદાન' કરત કીનો—
(ઐસી) રાજમહિષીને કુમારી કો હ જનમ દીનો.'

અંગ્રેજી ભાષાન્તર : **The state she-Buffalo's delivery**

'Lo there ! beautiful and black,
Walking like a queen so slack;
With forehead as white as milk,
And skin looking soft as silk,
Covered with mud says 'Nadan' poetaster
Such state she-buffalo delivered one daughter.

અને 'In praise of war-lion'—a garland of forty poetries made by Kingdom-poet "Nadanji" of Sagrampur state, pub-

ઉપર ચડયા ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે પેટનો ખાડો પૂરવા અહીં માનવીને કેટલો શ્રમ વેઠવો પડે છે. આપણને રીક્ષામાં બેસાડીને ખુલ્લા પગે દઝાતા રસ્તા ઉપર દોડનારા કલકત્તા, મદ્રાસ અને ત્રિવેન્દ્રમના રીક્ષાવાળાઓની દુર્દશા જોયા પછી આપણને ટટ્ટુ ઉપર બેસાડીને તેની સાથે સાથે, ઊંડી ખીણોની ધારે ધારે, એકદમ ઠંડા બરફ મિશ્રિત કાદવમાં ખુલ્લા પગે "હોશ, હોશ" પોકારતા ચઢાણ ચડતા આ લાચાર કાશ્મીરીઓને જોઈએ છીએ ત્યારે ગરીબીની પરાકાષ્ઠાનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. તે જ પ્રમાણે પહેલગામથી આરૂ, ચંદનવાડી, સોનમર્ગ અને અમરનાથનાં શિખરો ઉપર ચડતી વખતે પણ કાશ્મીરની પ્રજાની કરુણ કંગાલિયતનો ખ્યાલ આવે છે. એક બાજુ ભવ્ય સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ચિત્ર છે તો બીજી બાજુ આ વિરાટ ગરીબીનું ચિત્ર છે. તે બન્ને ચિત્રો આપણે ટટ્ટુ ઉપર બેઠા બેઠા એકી સાથે જ જોઈએ છીએ ત્યારે શરમ વછૂટે છે—ઈશુના ૧૯૬૧ના વર્ષમાં સુદ્ધાં વિરાટ કુદરતમાતાના માનવબાળની આટલી બધી વામન હાલત છે! આ માનવોને સમાજવાદના સ્વર્ગનાં વચનો પોકળ લાગે તો દોષ તેમનો જરાયે નથી.

બીજી બાજુ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના સ્વર્ગનું ચિત્ર જુઓ. ત્યાં કુદરતનું સૌંદર્ય પણ વિરાટ છે અને માનવીની સમૃદ્ધિ પણ ખૂબ સંતોષજનક છે. કારણો સમજવા જેવાં છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની આ સમૃદ્ધિ આકાશમાંથી તો નથી જ ટપકી પડી. વામન માનવના વિરાટ પુરુષાર્થમાંથી જ આ સમૃદ્ધિનું સર્જન થયેલું છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ જગતભરને ગૌરવથી સંદેશો આપી રહ્યું છે કે "માનવ પુરુષાર્થ અશક્યને શક્ય બનાવી શકે તેમ છે, વામનમાંથી વિરાટ રચી શકે તેમ છે; માનવ પુરુષાર્થ એ જ પરમાનંદ માધવ છે કે જે "पंगुम् लंघयते गिरिम्"॥

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ કેવો દેશ છે? ભારતનો એક પ્રાંત તો શું પણ જિલ્લા કરતાંયે નાનો દેશ છે. પૂર્વથી પશ્ચિમનું અંતર કેવળ ૨૨૬ માઈલ છે અને ઉત્તરથી દક્ષિણનું અંતર ફક્ત ૧૩૭ માઈલ છે. એટલે કે તેનો કુલ વિસ્તાર ફક્ત સોળ હજાર ચોરસ માઈલ જેટલો જ છે. આખા દેશની કુલ વસ્તી ફક્ત મુંબઈ શહેરની વસ્તી જેટલી છે—લગભગ પચાસ લાખ જેટલી. સોળ હજાર ચોરસ માઈલમાંથી ચાર હજાર ચોરસ માઈલ જેટલો પ્રદેશ તો ખેતી માટે નકામો છે. આલ્પ્સ, જૂરા અને મિડલૅન્ડ નામના ત્રણ પ્રચંડ પર્વતોની હારમાળાઓથી મોટા ભાગની ભૂમિ ભરાઈ ગયેલી છે અને તે ઉપરાંત ૪૦ નદીઓ અને ૪૫ સરોવરો પણ આટલા નાના દેશમાં છે. કોલસો, તેલ કે ગેસ જેવા શક્તિનાં સાધનો પણ દેશમાં નથી. દરિયા સાથે દેશનો કશો પણ સંગમ થતો નથી. ચારે બાજુ તે ભૂમિથી જ ઘેરાયેલો છે—ઉત્તરે જર્મની, દક્ષિણે ઈટલી, પૂર્વમાં ઑસ્ટ્રિયા અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ. આ પડોશીઓના સહકાર વગર બહારના જગત સાથે સંપર્ક સાધવાનું પણ તેને માટે અશક્ય થઈ પડે તેમ છે. તેમ છતાં, સંપૂર્ણ અને અખંડ તટસ્થતાની નીતિને વળગી રહીને તેણે યુદ્ધકાળમાં સુદ્ધાં બાહ્ય જગત સાથે સંપર્ક જાળવી રાખ્યો હતો. ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે મેરીગનાનોની લડાઈમાં હારી ગયા બાદ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે મક્કમપણે નક્કી કર્યું હતું કે "હવે કદાપિ લડવું નહિ." જગતભરમાં યુદ્ધના ડંકા વખતોવખત વાગ્યા કરે છે તોયે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ તેના આ નિર્ણયમાંથી જરાયે ચલિત થતું નથી. ત્યાંના રાજપુરુષો, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો ધિક્કાર કે તિરસ્કારની ભાષા જ વાપરતા નથી. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની નીતિ "પંચશીલ પ્લસ ઓઈલ"ની છે. ઝઘડાખોરી શું તેની એ લોકોને ખબર જ નથી! સાચે જ એ લોકો સ્વર્ગના વાસી છે!

ભૌગોલિક વિઘ્નો છતાં, ખનીજ પદાર્થો અને અનાજની અછત છતાં, તે પછી સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે કઈ રીતે આ સ્વર્ગનું સર્જન કર્યું હશે વારૂ ? આનું રહસ્ય તેની જળસમૃદ્ધિમાં સમાયેલું છે : કુદરતે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડને દરિયો નથી આપ્યો પણ નદીઓ અને સરોવરો, અખંડ પીગળતા બરફના જળધોધો ભરપટ્ટે આપેલા છે. આ જળાશયોની ગર્ભિત શક્તિને વેડફાઈ જવા દેવામાં આવતી નથી. એ શક્તિનું રૂપાંતર વીજળીમાં કરી નાખવામાં આવ્યું છે. જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે સુરત જિલ્લા જેટલા આ ટચુકડા દેશમાં ૬૦૦૦ હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક પાવર સ્ટેશનો છે. દેશનું એક પણ ગામડું કે એક પણ ઘર વીજળી વગરનું નથી. લેનિન કહી ગયો છે કે માનવકલ્યાણનો આધાર ' સમાજવાદ વત્તા + વીજળી ' ઉપર જ મુખ્યત્વે છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે સમાજવાદ કરતાં વીજળીનું મહત્ત્વ પહેલું સ્વીકાર્યું છે. ત્રીસ લાખ કીલોવૉટ વીજળીક શક્તિ આ દેશમાં અખંડ પ્રકટયા કરે છે. કુદરતની મહાન બક્ષીસ જળશક્તિનો આ લોકો આવો ઉમદા લાભ ઉઠાવે છે. કાળા કોલસાને બદલે આ લોકો પાસે આ "શ્વેત કોલસો" અખૂટ છે. એક બાજુ આપણે ત્યાં પાણીની રેલ પારાવાર તારાજી સર્જે છે ત્યારે બીજી બાજુ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં પાણીને દેશની સમૃદ્ધિના માર્ગે વાળવામાં આવ્યું છે. કાશ્મીરમાં આરૂ નદીના કરોડો ગેલન પાણીને મહાસાગરના જુસ્સાથી ખળખળ વહી જતાં મેં જોયાં ત્યારે મને તો તેમાં લાખો કીલોવૉટ વીજળીક શક્તિ જ વેડફાઇ જતી દેખાઇ !

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં જળશક્તિને નાથીને તેનું વીજળીક શક્તિમાં રૂપાંતર કરવાના અનેક દાખલાઓમાંનો એક નોંધપાત્ર દાખલો છે ચેટલાર્ડ પાવર સ્ટેશનનો. ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચા પહાડ ઉપર બાર્બરાઇનની ખીણની આડે એક બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. તે ૭૩૫ ફૂટ લાંબો, ૨૫૬ ફૂટ ઊંચો અને ૧૯૨ ફૂટ જાડી દીવાલવાળો છે. આ બંધના ' સ્ટોરેજ લેક '-માંથી માનવસર્જિત ધોધ વહાવવામાં આવે છે તે સીધો ૨૩૬૦ ફૂટ નીચે આવેલા ચેટલાર્ડ પાવર સ્ટેશનના જંગી ટર્બાઇન ઉપર પૂર જોશથી ધસે છે અને ટર્બાઇન ફરે છે એટલે ધોધની વિરાટ શક્તિનું રૂપાંતર વિરાટ વીજળીક શક્તિમાં થઇ જાય છે ! આવો જ બીજો એક માનવસર્જિત ધોધ લેક રીટોમનો છે. તે ૨૬૫૦ ફૂટ નીચે પડે છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની દરેક રેલવે કંપનીનું પોતાનું આવું એક એક પાવર હાઉસ હોય છે.

વીજળીક શક્તિ રાષ્ટ્રજીવનના એકેએક અંગમાં પ્રાણ પૂરે છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડનો સંખ્યાબંધ હુન્નરોનાં યંત્રો સીધા વીજળીક શક્તિથી જ ચાલે છે. તેમને કોલસા અને ઓઇલિંગની ગરજ રહેતી નથી. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ફક્ત ઘડિયાળો બનાવવાનો જ એક મોટો હુન્નર છે. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ઘડિયાળો બનાવવાના હુન્નરમાં કુલ ૪૮૦૦૦ પ્રજાજનો રોકાયેલા છે તે વાત સાચી છે પરંતુ આના કરતાં પણ વધારે પ્રજાજનો—૯૧૦૦૦—ખાદ્ય પદાર્થોના હુન્નરમાં રોકાયેલા છે. ચીઝ, ચોકલેટ, ઓવલટાઇન, કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક, પ્રીઝર્વ્ડ ફૂડ, ફ્રુટ, સીરપ, પેક્ટીન, સાઇડર વગેરે સીલબંધ વેચી શકાય તેવા ખાદ્ય પદાર્થોની ફેક્ટરીઓ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ઠેરઠેર છે. રંગ અને રસાયણના ઉદ્યોગમાં ૨૫૦૦૦, પ્રકાશન ઉદ્યોગમાં ૨૧૦૦૦, બુટ ઉદ્યોગમાં ૬૬૦૦૦ એમ. માનવબળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નાની મોટી મળીને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ૧૧૦૦૦ ફેક્ટરીઓ છે ! કેટલીક ફેક્ટરીઓમાં

ફક્ત દસથી વધારે મજૂરો હોતા નથી, જ્યારે ' બ્રાઉન બોવેરી ' નામની એક જ એન્જીનિયરીંગ કંપનીમાં ૬૨૦૦ કર્મચારીઓ છે અને ' બાલી ઍન્ડ કંપની 'માં ૩૩૦૦ કર્મચારીઓ છે.

વીજળીક શક્તિનો સૌથી અધિક ઉપયોગ તો સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રેલવેઓ કરે છે. સ્વીસ રેલવેવાળાઓને પરદેશી કોલસા, તેલ કે પેટ્રોલની કશી તમા નથી. આટલા નાના દેશમાં કુલ ૩૬૦૦ માઈલ લાંબી રેલવે છે જેમાંની ૩૪૦૦ માઈલ રેલવે ઈલેક્ટ્રીકથી ચાલે છે! જગતભરમાં તેનો આ વાતમાં રેકોર્ડ છે. ફક્ત ૨૧૨ માઈલ જેટલી રેલવે જ સ્ટીમ એન્જીનથી ચાલે છે. તાજુબીની વાત તો એ છે કે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની ૯૬ ટકા ગુડઝ ટ્રેનો પણ ઈલેક્ટ્રીકથી ચાલે છે જ્યારે પેસેન્જર ટ્રેનો ' ફક્ત ' ૯૫ ટકા જ ઈલેક્ટ્રીક છે!! સ્ટીમ એન્જીનની ટ્રેનો તો તાકીદની પરિસ્થિતિમાં જ વપરાય છે—ટ્રાફીક ખૂબ વધી જાય ત્યારે, અથવા તો હીમવર્ષા અને ' એવેલેન્ચ 'ના તોફાનોથી ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનના ઓવરહેડ વાયર્સ તૂટી જાય ત્યારે જ. આવા અકસ્માતના પ્રસંગે પણ હવે તો ડીઝલ ટ્રેનોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ટીમ એન્જીન જોઈને તો ત્યાં લોકોને કૌતુક થાય છે!

ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનોના ફાયદા ઘણા છે. એક તો ટ્રેન ચલાવવા માટે એક જ માણસ પૂરતો છે, ફાયરમેન વગેરેની જરૂર રહેતી નથી. ટ્રેનો ધુમાડા, રાખોડા વગરની અને સ્વચ્છ રહી શકે છે. ટ્રેનનો ભાર (લોડ) ગમે તેટલો વધારી શકાય છે. સ્વીસ ફેડરલ રેલવેની ગોટાર્ડ લાઈન પાસે ૧૧૯૦ હોર્સ પાવરનું ટ્વીન યુનિટ ઈલેક્ટ્રીક લોકોમોટિવ એન્જીન છે જેની એકલાની ભાર ખેંચવાની શક્તિ ૭ સ્ટીમ લોકોમોટિવ જેટલી છે. જેટલા ડબ્બા જોડવા હોય તેટલા જોડી શકાય છે! સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની ઈલેક્ટ્રીક ટ્રેનોમાં સહેલ ગાહ કરવી એ એક અનુપમ લ્હાવો છે—ધીઅર ડીલાઈટ ટુ ટ્રાવેલ! ઈલેક્ટ્રીકથી ટ્રેનો ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ કડકડતી ઠંડીમાં ડબ્બાની અંદર ગરમી પણ ઈલેક્ટ્રીકથી જ પેદા કરવામાં આવે છે. ૧૯૫૧ ની સાલનો આંકડો બોલે છે કે સ્વીસ ફેડરલ રેલવેએ તે વર્ષમાં ૧૦૦ કરોડ કીલોવોટ–અવર્સ વીજળીક શક્તિ વાપરી હતી! સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં એક પણ ગામડું રેલવે વગરનું નથી!

સ્વીસ રેલવેનો ઈતિહાસ ઘણો રોમાંચક છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની ઉન્નતિમાં રેલવે જેવો ભાગ બીજા કોઈ હુન્નરે ભજવ્યો નથી. કુદરતી સૌંદર્યની જે મૂડી સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં છે તે જ મૂડી કાશ્મીરમાં પણ છે—બલ્કે વધારે છે. પરંતુ કાશ્મીરની મૂડી હજી મોટા પ્રમાણમાં 'અનપ્રોડક્ટિવ ' અને ' અનટેપ્ડ ' પડી રહી છે જ્યારે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે આ કાચી મૂડીને પૂરે પૂરી ખીલવી છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની મુખ્ય પેદાશ દેશના નૈસર્ગિક સૌંદર્યને રેલવેની મદદથી ' પ્રોડક્ટિવ ' બનાવીને ઊભી કરવામાં આવી છે. ત્યાંનો મુખ્ય હુન્નર ' ટુરીસ્ટ ઈન્ડસ્ટ્રી 'ના ચમત્કારિક નામથી ઓળખાય છે. ૧૯૫૧ની સાલમાં ૬૧ કરોડ મુસાફરો સ્વીસ રેલવેમાં ફરી ગયાં, ૬ લાખ મુસાફરો વિમાન દ્વારા આવી ગયાં અને ૭૬ લાખ પેસેન્જરો સ્વીસ સરોવરોમાં ચાલતી ૧૦૭ સ્ટીમરોમાં સહેલગાહ કરી ગયાં! સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ૬૮૬૮ હોટલો છે અને તેમાં કુલ પોણા બે લાખ શય્યાઓ છે!

આટલા નાના દેશમાં મોટરો ચલાવવાની કુલ સડક દસ હજાર માઈલ જેટલી છે અને તે સડકોને સારી હાલતમાં નિભાવવાનો ખર્ચ પ્રતિવર્ષ દસ કરોડ સ્વીસ ફ્રેંક જેટલો કરવામાં આવે છે. દેશમાં અઢી લાખ મોટરકાર અને દોઢ લાખ મોટર સાઈકલો છે.

બાઈસીકલ અઢાર લાખ છે. આ ઉપરાંત પોસ્ટ ઓફિસો તરફથી પાંચ હજાર માઈલ જેટલી સડકો ઉપર જાહેર 'મોટર કોચ' નામની બસો ફરે છે. તે દેશના દુષ્પ્રાપ્ય ખૂણાઓમાં પણ પહોંચી જાય છે. ૯૨૦૦૦ ટેલીફોન છે અને ચાર રેડિયો સ્ટેશનો છે. આવી સગવડો છે તેથી જગતભરમાંથી પ્રવાસીઓ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં લાખોની સંખ્યામાં આવ-જા કરે છે અને 'ટુરીસ્ટ ઇન્ડસ્ટ્રી'ને સમૃદ્ધ કરે છે.

કોઈ પણ દેશની પ્રગતિની પારાશીશી તેના વાહન વ્યવહારની સગવડો કેટલી ત્વરિત છે તેના ઉપરથી માપી શકાય છે. એક બાજુ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની વિરાટ પ્રગતિસૂચનો વિચાર કરું છું અને બીજી બાજુ કાશ્મીરની વિરાટ ગરીબીનો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે કાશ્મીરમાં પણ વિરાટ પ્રગતિની બધી શકયતાઓ છે જ. તેની 'ટુરીસ્ટ ઇન્ડસ્ટ્રી' હજી પ્રમાણમાં ઘણી જ અવિકસિત છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ કરતાં કાશ્મીરનો વિસ્તાર પાંચ ગણો મોટો છે તે હિસાબે વિકાસની ભૂમિકા તો ઘણી જ સદ્ધર છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના જેવી સગવડો પ્રવાસીઓને આપવામાં આવે તો કાશ્મીરમાં પણ લાખો પ્રવાસીઓ દેશવિદેશથી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આવવા માંડે અને કાશ્મીરની પ્રજાની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરતા જાય. કાશ્મીરમાં અમરનાથનો પ્રવાસ કેટલો બધો વિકટ છે જ્યારે તેના જેવા સ્વીસ ગિરિશિખર જુંગ ફ્રાઉનો પ્રવાસ કેટલો બધો સરળ છે કે કોઈ પ્રવાસી ત્યાં જવાનું ચૂકતો નથી—૧૧૩૩૩ ફૂટ ઊંચે ચઢવાની જાફ્રાઉ રેલવેની ટિકિટ ૫૪ ફ્રેંક (૬૦ રૂપિયા) જેટલી બધી મોંઘી હોવા છતાં! અમરનાથ ઉપર પણ જો આ પ્રમાણે ટ્રેનમાં જઈ શકાતું હોય તો લાખો પરદેશી પ્રવાસીઓ તેનો લાભ જરૂર લીધા વગર રહે જ નહિ. ટટ્ટુ અને પગપાળા કષ્ટમય ચઢાણથી ત્રાસીને જ હજારો પ્રવાસીઓ અમરનાથ જવાનું માંડી વાળે છે.

રેલવે થવાથી ટટ્ટુવાળા બેકાર બની જશે એવો ભય ખોટો છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રેલવેઓએ ૫૦૦૦૦ માનવીઓને (દેશની કુલ વસ્તીના દસ ટકાને) રોજી આપી છે. અને આ બધા રેલવે કર્મચારીઓ હોંશ અને આનંદભેર કામ કરે છે. તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું છે. મેનેજરથી માંડીને ઝાડુવાળા સુધીના બધા કર્મચારીઓ રેલવે એમ્પ્લોઈઝ યુનિયનના સભ્યો છે. તે બધા પોતાની રેલવે વ્યવસ્થા માટે ગૌરવ ધરાવે છે અને હડતાલનો ખ્યાલ તો સ્વપ્નમાં પણ નથી સેવતા.

ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રેલવે બાંધવાનું કામ સહેલું નથી છતાં સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડે આ ક્ષેત્રમાં જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે કોઈને પણ આંજી નાખે તેવી છે. કુલ ૩૬૦૦ માઈલની રેલવેમાંની ૧૮૦૦ માઈલ રેલવે સરકારી છે. આ રાષ્ટ્રીય રેલવેનું નામ 'સ્વીસ ફેડરલ રેલવે' છે. બાકીની ૧૮૦૦ માઈલ રેલવેની માલિકી ૧૭૩ પ્રાઈવેટ કંપનીઓ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયેલી છે. સરકાર પાસે પૂરતા પૈસા ન હોવાથી તેણે નાની નાની કંપનીઓને ઠેરઠેર રેલવે લાઈનો નાખવાનું ઉત્તેજન આપ્યું છે. પ્રાઈવેટ કંપનીઓની રેલવે લાઇનોમાં સૌથી મહત્ત્વની લાઈન બર્ન લૅટ્સબર્ગ સીમ્પ્લોન કંપની દ્વારા સંચાલિત 'બર્નેર આલ્પેન બ્હાન' નામની રેલવે છે. આ લાઈન ફક્ત ૭૩ માઈલ જેટલી જ લાંબી છે છતાં ઘણી મહત્ત્વની છે કારણ કે તે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રાજધાની બર્નથી ઊપડીને વિશ્વવિખ્યાત 'સીમ્પ્લોન ટનલ' નામની ૧૨ માઈલ લાંબી બોગદામાં થઈને ઈટાલીની મીલાન નગરી સુધી જાય છે. કેટલીક રેલવે લાઈનો તો ફક્ત ૧૦-૧૫ માઈલ જેટલી જ લાંબી હોય છે પણ તે

રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં વ્યક્તિગત પૂંજીપતિઓના ઉમદા ફાળા રૂપે હોય છે. આપણા પૂંજીપતિઓ ઠેરઠેર આવી નાની લાઇનો બંધાવીને લોકોની સગવડ માટે રાષ્ટ્રને અર્પણ કરશે ખરા કે ? !

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રેલવેઓનું વૈવિધ્ય અપાર છે. ચાલુ પદ્ધતિની 'સર્ફેસ રેલવે' ઇલેક્ટ્રીકથી ચાલે છે તે તો હું ઉપર જણાવી ગયો છું. આ રેલવેની ૨૪૦૦ માઇલ જેટલી લાઇન સ્ટાન્ડર્ડ બ્રોડગેજ (૪ ફૂટ ૮½ ઇંચ) ની છે અને બાકીની ૧૨૦૦ માઇલ જેટલી લાઇન નેરોગેજ (૧ મીટર)ની છે. આ ઉપરાંત ખરી જાણવાલાયક રેલવેઓ તો જાતજાતની 'માઉન્ટન રેલવેઝ' છે. જર્મનીમાં બેડન બેડનથી મર્કુર પર્વત ઉપર જવાની રેલવેનું વર્ણન હું ગયા પત્રમાં કરી ગયો છું જ. પહાડના ઢોળાવ ઉપર જડેલા પાંટા ઉપર લોખંડી દોરડાથી ખેંચાતી આવી ટ્રેનને 'ફ્નીક્યુલર રેલવે' કહેવામાં આવે છે. પાંટા ઉપરથી ટ્રેન ઢોળાવને લીધે નીચે લપસી ન પડે તેટલા ખાતર બે પાટાની વચમાં ત્રીજો દાંતાવાળો પાટો જડવામાં આવે છે કે જે ટ્રેનને પકડી રાખે છે; આ પદ્ધતિને 'રૅક એન્ડ પીનિયન સીસ્ટમ' કહેવામાં આવે છે. તેની શોધ સ્વીસ ઇજનેર રીગનબાચે કરી હતી. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં તો આ પદ્ધતિની ખૂબ જ લાઈનો છે. ૫૬ સ્થળોએ 'ફ્નીક્યુલર રેલવે' છે અને તેની કુલ લંબાઈ ૪૦ માઇલ જેટલી છે. પાટા વગર કેવળ દોરડા ઉપર લટકીને ચાલતી ૪૦ 'સસ્પેન્શન લાઈનો' પણ છે. એક નીચા પહાડ ઉપરથી બીજા ઊંચા પહાડ ઉપર ૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ફુટ લાંબા લોખંડી દોરડા ઉપર સડસડાટ ચાલી જતી આ પ્રકારની ટ્રેનોને ફ્રેંચ ભાષામાં 'ટેલી ફેરીક' અને જર્મન ભાષામાં 'લુફ્ટ સેઇલ બ્હાન' કહેવામાં આવે છે. એક દોરડા ઉપર ૩૫ થી ૭૫ માણસો બેસી શકે તેવો ડબ્બો લટકાવવામાં આવે છે અને ઈલેક્ટ્રીકથી તેને ગતિ મળે છે.

'ટેલી ફેરીક'નું સાદું સ્વરૂપ છે 'ચેર લિફ્ટ'. દોરડા ઉપર મોટા ડબ્બાને બદલે એક કે બે વ્યક્તિઓ જ બેસી શકે તેવી નાની નાની ખુરશીઓ લટકાવવામાં આવે છે. એક જ દોરડા ઉપર થોડે થોડે અંતરે (૧૩૦ ફૂટ ઓછામાં ઓછા અંતરે) ઘણી ખુરશીઓ ગબડવા માંડે છે. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં બધી મળીને આવી ૨૨૦ ચેર લિફ્ટો છે. હવા ખરાબ હોય છે ત્યારે ખુલ્લી ખુરશીને બદલે બંધ ખુરશી વપરાય છે તેને 'ગોન્ડેલ બ્હાન' કહેવામાં આવે છે.

આવા વૈવિધ્યવાળી રેલવેઓના સર્જનની પરંપરા ૧૮૪૮ની સાલથી થવા માંડી. આ પહેલાં સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ છૂટાછવાયા કોમ્યુનો (પંચાયતો) અને કેન્ટોનો (જિલ્લાઓ) નું બનેલું હતું. ૧૮૪૮માં આ બધા કેન્ટોનોનું કોન્ફેડરેશન (સમવાયતંત્ર) થયું. બર્ન સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રાજધાની બની. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડનું રાજ્યબંધારણ એવું છે કે ખરી સત્તા વ્યક્તિગત કેન્ટોનોના જ હાથમાં છે. કેન્દ્રના હાથમાં સર્વાનુમતે મંજૂર હોય તેવી બાબતો પૂરતી જ સત્તા છે. દેશની એકતા આ સર્વાનુમતના સિદ્ધાંત (વીટો)થી આબાદ સચવાઈ રહી છે. ત્યાં વાતવાતમાં મત લેવાય છે. ન્યાયાધીશો પણ ચૂંટાય, અમલદારો પણ ચૂંટાય તેવી સીધી લોકશાહી (ડાયરેક્ટ ડેમોક્રસી), સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં પ્રવર્તે છે. ચૂંટાયેલી ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદાઓ પણ પાછા સીધા લોકમતની મંજૂરી માટે રજૂ કરવા પડે છે.

બંધારણ સુધારવા ' ડબલ મેજોરિટી ' આવશ્યક છે એટલે કે પાર્લમેન્ટમાં સીધી બહુમતીથી બંધારણ બદલી શકાતું નથી, દરેક કેન્ટોનના મતની પણ બહુમતિ હોય તો જ ફેરફાર થઈ શકે છે. આવી રચનાને લીધે કેવળ 'બ્રુટ મેજોરિટી 'નું ધાર્યું થઈ શકતું નથી. પાર્લમેન્ટમાં દરેક પક્ષને ચૂંટણીમાં તેણે મેળવેલા મત પ્રમાણે ' પ્રેપોર્શનલ રીપ્રસન્ટેશન ' મળે છે તેથી ઘણા મત મળવા છતાં પ્રમાણમાં બેઠકો ન મળવાનો અન્યાય કોઈને સાલતો નથી.

સ્વીસ લોકશાહીનો આ રીતે અમલ કરવાનું કામ ખૂબ કપરું, અટપટું અને કંટાળાજનક છે છતાં સમગ્ર પ્રજાની એકતા અખંડ રાખવા આ બધી જહેમત ઉઠાવવામાં આવે છે કોઈનામાં પણ એવી ભાવના પેદા થવા દેવામાં આવતી નથી કે પોતે લઘુમતિમાં છે તેથી તેનું હિત સચવાતું નથી. પ્રમુખની ચૂંટણી દર વરસે નવેસર થાય છે અને લોકસભાની ચૂંટણી દર ચાર વર્ષે થાય છે. ૨૦ વર્ષથી મોટા દરેક પુરુષને મતાધિકાર છે પણ સ્ત્રીઓને મતાધિકાર નથી એ જરા વિચિત્ર લાગે છે!

લોકસભામાં દેશની ચારે ભાષાઓ જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઈટાલિયન અને રોમાન્ચને સરખું જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. કોઈનું યે ભાષાંતર કરવામાં આવતું નથી તેથી દરેક પ્રતિનિધિને એક બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે, સહિષ્ણુતા પણ કેળવવી જ પડે છે. કોઈ પણ નાગરિકનું ઓળખાણ તેની માતૃભાષાને અનુલક્ષીને આપવામાં આવતું નથી. બધા પોતે સ્વીસ છે એમ જ જણાવે છે. *' તમારી રાષ્ટ્રભાષા કઈ? '* એમ પૂછવામાં આવે છે તો જણાવે છે કે ' અમારી ચાર નેશનલ લેન્ગ્વેજીસ છે—જર્મન, ફ્રેંચ, ઈટાલિયન અને રોમાન્ચ '. કઈ મોટી અને કઈ નાની એ જણાવતા જ નથી. બાકી ખરી રીતે ૭૨ ટકા લોકો જર્મનભાષી છે, ૨૦ ટકા ફ્રેન્ચભાષી, ૬ ટકા ઈટાલિયનભાષી અને ૧-૨ ટકા જ પહાડી રોમાન્ચભાષી છે. આમ છતાં આખો રાજ્યવહીવટ ચારે ભાષામાં ચાલે છે. **આનું નામ તે લઘુમતિનું સાચું બહુમાન!** સાચી લોકશાહીમાં દરેક નાગરિકના હક્કો અને હિતો પૂરેપૂરા સાચવવામાં આવે છે.

રેલવેના અનુસંધાનમાં સ્વીસ લોકશાહીનું ટૂંકું બ્યાન મેં એટલા માટે કર્યું છે કે આવા મુશ્કેલ પહાડી મુલકમાં પણ દરેક નાગરિકને, દરેક નાનામાં નાના ગામડાંને રેલવેની સગવડ સમાનતાના ધોરણે આપવાની સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની સિદ્ધિ જગતભરમાં અજોડ છે. ' પ્રદેશ રેલવે નાખવા માટે કપરો છે કે જનસંખ્યા નજીવી છે, એવા બહાના હેઠળ કોઈ પણ પ્રદેશને રેલવેથી વંચિત રાખવામાં આવતો નથી, શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતો નથી, કે બીજી કોઈ પણ સગવડથી વંચિત રાખવામાં આવતો નથી. ભૌગોલિક અંતરાયો માનવપ્રગતિને સ્થગિત રાખવાના બહાના માટે વાપરવામાં આવતા નથી. એ અંતરાયોનો સામનો કરવામાં આવે છે અને તેને મહાત કરવામાં આવે છે. આ કારણે પ્રત્યેક સ્વીસ નાગરિક એક બીજાને અંતરથી ચાહે છે, એક બીજાની ઈર્ષ્યા કરતો નથી. પ્રધાનમંડળમાં કટોકટી, વોટ ઑફ સેન્સ્યોર કે રાજીનામાનો પ્રસંગ આવતો નથી તેમ જ સમાજમાં વર્ગસંઘર્ષ પણ ફેલાતો નથી. મોટા સૈન્ય પાછળ ખર્ચ કરવો પડતો નથી. પ્રત્યેક નાગરિક શાંતિમય રીતે પોતપોતાની ફરજ બજાવ્યા જ કરે છે, જૂથવાદ કે પારકી પંચાતમાં પડતો જ નથી. તેને શ્રદ્ધા છે કે તેના દેશની સીધી અને પ્રમાણિક લોકશાહી તેનું હિત સર્વથા સાચવશે જ. સ્વીસ લોકશાહીમાં આવળને વ્યવહારુ સર્વોદયનાં દર્શન થઈ શકે છે.

ભૌગોલિક અંતરાયોને મહાત કરીને પણ સ્વીસ પ્રજાજનોને રેલવેની સગવડ સાર્વત્રિક રીતે આપવાનો નિર્ણય સ્વીસ સમવાયતંત્રની રચના ૧૮૪૮માં થયા પછી તુરત જ કરવામાં આવ્યો. તેનો અમલ પણ તાબડતોબ શરૂ થઈ ગયો. ૧૮૫૦માં સ્વીસ ફેડરલ સરકારે વિખ્યાત અંગ્રેજ ઇજનેર રોબર્ટ સ્ટેફનસનને નોતર્યો અને રેલવેઓ બાંધવાનું મંગળાચરણ થયું.

બેસલથી ઓલ્ટનની આડે આવતા જૂરા પર્વતમાં ૧૮૫૮માં દોઢ માઇલ લાંબી હાઉન્સ્ટેઇન ટનલ કોરી કાઢવામાં આવી અને ૧૮૮૨માં તો ખુદ હિમાલય જેવા આલ્પ્સ પર્વતમાં સુદ્ધાં દસ માઇલ લાંબી ગોટાર્ડ ટનલ કોરવામાં આવી. આજે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં ૬૬૨ નાની મોટી ટનલો છે જેની કુલ લંબાઇ ૧૯૦ માઇલ જેટલી છે. ૩૬૦૦ માઇલ રેલવેમાં ૧૯૦ માઇલ તો ટનલોની લંબાઇ છે! આ ઉપરાંત ૫૮૦૦ પુલો પણ બાંધવામાં આવ્યા છે જેની કુલ લંબાઇ ૪૭ માઇલ જેટલી છે!

૬૬૨ ટનલોમાં મુખ્ય ટનલોનાં નામ છે: હાઉન્સ્ટેઇન, ગોટાર્ડ, ફુર્કા, ગ્રેન્ચેનબર્ગ, લોત્સબર્ગ, રીકન, સ્પાઇરેલ, મોન્ટ ડેનીસ, જુંગ ફ્રાઉ અને સીમ્પ્લોન. જગતની પાંચ લાંબામાં લાંબી ટનલોમાંની ચાર તો સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં છે—સીમ્પ્લોન ૧૨¼ માઇલ, ગોટાર્ડ ૯¼ માઇલ, લોત્સબર્ગ ૯¼ માઇલ અને ગ્રેન્ચેનબર્ગ ૫¼ માઇલ.

જુંગ ફ્રાઉ ટનલ જો કે ૪¼ માઇલ જ લાંબી છે છતાં અજોડ છે. તેને બાંધતાં સો વર્ષ લાગેલાં. જગતમાં સૌથી વધારે ઊંચાઈ ઉપર આવેલી આ ટનલ છે. ૭૬૧૨ ફૂટની ઊંચાઇ ઉપર આવેલા કલાઇન શાઈડેગ નામના રેલવે સ્ટેશનથી આ ટનલનું શારકામ શરૂ કરીને ૧૧૩૩૩ ફુટની ઊંચાઇએ આવેલા હિમાચ્છાદિત જુંગફ્રાઉજોચ સ્ટેશન સુધી આ ટનલ કઠણ ખડકોમાં કોરવામાં આવેલી છે. ૩૭૨૧ ફૂટ ચઢતા ૪¼ માઇલની ટનલ ઊભી દિશામાં બાંધવામાં આવેલી છે આટલું ચઢાણ ચઢતાં ટ્રેનને ફક્ત ૫૦ મિનિટ જ લાગે છે. આ ટનલનો ઢોળાવ (ગ્રેડિયન્ટ) શરૂઆતના ભાગમાં ૧ : ૪ (૪ ફૂટમાં ૧ ફૂટ) જેટલો બધો ઊભો છે અને અંત ભાગના ૯૭૦ ફૂટમાં તો તે ઘટાડીને ૧ : ૧૬ જેટલો રાખવો પડ્યો છે. અંત ભાગના આ કપરા ૯૭૦ ફૂટ ચઢવા પાછળ જ ટનલના ૪¼માંના ૨¼ માઇલ તો ખર્ચાઇ ગયા છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે આ ૪¼ માઇલ લાંબી અંધારી ટનલમાં વચ્ચે બે તો સ્ટેશનો આવે છે! પહેલું સ્ટેશન આઇગરવાન્ડ અને બીજું સ્ટેશન આઇસમિયર. આ બન્ને સ્ટેશનો ઉપર ટનલની દીવાલ ઉપર કાચની બારીઓ જડવામાં આવેલી છે જેમાંથી બહારની અદ્ભુત હિમસૃષ્ટિની ઝાંખી ટ્રેન ઊભી રાખીને દરેક પ્રવાસીને કરાવવામાં આવે છે. આ ટનલની બીજી રોમાંચક વિગતો વિશે હું આવતા અંકમાં લખીશ.

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની ટનલો કોરવા પાછળ જે શ્રમ, બુદ્ધિ અને ખર્ચનો વ્યય કરવામાં આવ્યો છે તેના આંકડા ભેજું ફેરવી નાખે તેવા છે. છતાં આજે એ વ્યયની કિંમત સૌ કોઈને સમજાય છે. કાશ્મીરમાં તો હજી આ બાબતમાં પારણામાં પહેલી પૂણી જેવી હાલત છે. '૮૯૮૫ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલા બનિહાલ ઘાટ આગળ ૬૫૦ ફૂટ લાંબી બનિહાલ ટનલ એ કાશ્મીરની પહેલી ટનલ. ત્યારબાદ આ જ ઘાટની નીચેની સપાટી ઉપર ૧૯૫૬માં બીજી ૧¾ માઇલ લાંબી 'જવાહરલાલ નેહરૂ ટનલ' બાંધવામાં આવી છે.

આ નેહરૂ ટનલ બંધાયા પછી ૧૮ માઇલના લાંબા ચોડાં ચઢાણોનો ચકરાવો બચી ગયો છે અને સામે પાર જવા માટે બે કલાકને બદલે હવે પાંચ જ મિનિટ લાગે છે. નેહરૂ

...લમાં મોટરો અને બસો સડસડાટ ચાલી જાય છે. આપણને એમજ લાગે છે કે આપણી બસ કોઈ ઠંડાગાર રેફ્રીજરેટરમાંથી જાણે પસાર થઈ રહી છે! ૧૯૬૦માં નેહરૂ ટનલનો બીજો હિસ્સો—વળતી દિશાની જુદી ટનલ—પણ તૈયાર થઇ ગયો છે તેથી હવે જવાની અને આવવાની બસોને ગતિ ચાલુ રાખવાનું ઘણું સુગમ થઇ પડયું છે.

વાહન વ્યવહારની બાબતમાં ગૌરવ લઈ શકાય તેવી આ એક જ ટનલ કાશ્મીરમાં છે. કાશ્મીરમાં રેલવે જેવી તો કોઇ યોજના હજી સુધી મંગલાચરણ થયા નથી. ત્રિવેન્દ્રમથી છેક પઠાણકોટ સુધી આપણે હજારો માઇલ ટ્રેનમાં જઈ શકીએ છીએ પણ પછી પઠાણકોટથી શ્રીનગર સુધીના ફક્ત ૨૬૭ માઇલ કાપવા બસમાર્ગે જ જવું પડે છે અને તેટલો માર્ગ કાપતાં બસને દોઢ દિવસ લાગે છે જ્યારે વિમાનમાર્ગે જતાં ફક્ત એક જ કલાક લાગે છે! એ જ સૂચવે છે કે માર્ગમાં પહાડોના અંતરાય કેટલા બધા છે. આ બધામાં ટનલો કોરી એક પહાડને બીજા પહાડ સાથે પુલોથી જોડવામાં આવે તો ટ્રેનો આ ટનલો અને પુલોના માર્ગે સડસડાટ ચાલી જાય અને આપણે પઠાણકોટથી શ્રીનગર પાંચ કે છ જ કલાકમાં પહોંચી જઇએ. અને શ્રીનગરથી ગુલમર્ગ, ખીલનમર્ગ વગેરે સ્થળોએ ટટ્ટુઓ ઉપર જવું પડે છે તેને બદલે ' ફ્નીક્યુલર', 'ટેલીફેરીક' અને 'ચેરલિફ્ટ' જેવી સગવડો હોય તો બસ પછી પૂછવું જ શું! ભારતમાં જ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ખડું થઇ જાય! એક દિવસ જરૂર આ પણ થશે જ પણ ક્યારે તે કહી શકાય નહિ—આપણી વિરાટ ક્રાન્તિનો વેગ વામણો છે અને એ જ તો આપણા મૌલિક "સ્પેશિયાલિસ્ટીક પેટર્ન"ની ખાસિયત છે! વિરાટ ગતિવાળું ચક્ર આજે તો આપણે ત્યાં એક જ છે—પૂંજીપતિઓનું નફાચક્ર!

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની ૩૬૦૦ માઇલ લાંબી રેલવેમાં ૬૬૨ ટનલો ઉપરાંત જે ૫૮૦૦ પુલો બાંધવામાં આવ્યા છે તેની રચના પણ ખૂબ મૌલિક પ્રકારની છે. આલ્બુલા નદીના બન્ને કિનારે ૩૦૦ ફૂટ ઊંચા પહાડો છે, આ બન્ને પહાડોનું સંધાણ એક સુંદર કમાનવાળા પુલથી કરવામાં આવ્યું છે.

'સોલીસ' નામનો આ પુલ ખૂબ આકર્ષક દેખાય છે તેની ઉપરથી સડસડાટ ચાલી જતી ટ્રેનમાંથી ૩૦૦ ફૂટ નીચે આલ્બુલા નદીનાં ખળખળ વહેતાં પાણી એક અનોખું જ દૃશ્ય રજૂ કરે છે. બર્ન આગળ આર નદીની ઉપર ૪૯૫ ફૂટ ઊંચો 'લોરેન' નામનો પુલ જગતભરમાં અજોડ ગણાય છે. આ પુલ એટલો બધો પહોળો છે કે તેની ઉપર ચાર ટ્રેનો બાજુ બાજુમાં ચાલી શકે છે! હ્રોન નદીની ખીણ કુદાવી જવા માટે 'બ્રીસ્ટાલ' નામનો જે પુલ બાંધવામાં આવ્યો છે તેની ૨૨૫ ફૂટ ઊંચી અને ૩૧૨ ફૂટ લાંબી પ્રચંડ કમાન ખૂબ જ મનોરમ્ય લાગે છે. 'હેરીસાઉ' નામના પુલની નીચે ચાર મજલાનાં મકાનો છે!

આવા આવા વૈવિધ્યવાળા છે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના પુલો, પછી પહાડો અને નદીઓના અંતરાયોની શી વિસાત! પ્રથમ દૃષ્ટિએ રેલવેનું શિખર આરોહણ અશક્ય મનાતું હતું પણ સ્વીસ એન્જીનિયરો માટે કશું જ અશક્ય નથી. નકશા ઉપર તમે સીધી લીટી દોરીને કહો કે અહીંથી ત્યાં જવું છે એટલે સ્વીસ એન્જીનિયરો તે લીટીને માર્ગે રેલવે લાઇન નાખી દેશે. વચમાં આડા આવતા પહાડો અને નદીઓ કુદાવવાનું તેમને મન હવે રમત જેવું બની ગયું છે!

કવિ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ તેમના 'પ્રેમળ જ્યોતિ' નામનાં કાવ્યમાં જે ખેવના સેવે છે કે "કર્દમ ભૂમિ કળણ ભરેલી ને ગિરિવર કેરી કરાડ, ધસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો સર્વે વટાવી કૃપાળ મને પહોંચાડશે નિજ ધામ"—તે ખેવના તેના ભૌતિક અર્થમાં સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રેલવેઓમાં પરિપૂર્ણ થતી જોઇ શકાય છે. રેલવે લાઇનો ઉપર હિમવર્ષાથી વીસ વીસ ફૂટ જાડા બરફના થર જામી જાય છે તેને પણ ટ્રેનના એન્જીનના બરફ્બીમ ઉપર ગોઠવેલા "સ્નોપ્લાઉ"થી હટાવીને પાટાથી પચાસ ફૂટ દૂર ફેંકી દેવામાં આવે છે. એક ટ્રેન પસાર થયા બાદ વળી પાછો પાટા ઉપર બરફ જામી જાય છે છતાં બીજી ટ્રેન પણ પાછી એ જ રીતે બરફને "રોટરીપ્લાઉ"થી કે "બટર ફ્લાય પ્લ ઉ"થી ફગાવી દઇને આગળ વધે છે. ટ્રેનો બંધ રાખવાનું એક પણ બહાનું સ્વીસ રેલવેઓ બતાવતી નથી. ટ્રેનની બાજુતા બરફથી ઢંકાયેલા પહાડો ઉપરથી અસમતોલ બનેલી પ્રચંડ હીમશિલાઓ પૂર વેગથી વખતોવખત નીચે ધસી આવે છે તેવી પરિસ્થિતિ (એવેલેન્ચ)માં પણ ટ્રેનોનું રક્ષણ કરવા ઠેરઠેર કોન્ક્રીટના વિરાટ છત્રો—એવેલેન્ચ શેલ્ટર્સ—બાંધવામાં આવેલા છે. ઉપરથી બરફ ભલે ગબડે પણ ટ્રેનો તો આવી એવેલેન્ચ ટનલોમાંથી સહીસલામત પસાર થઈ જાય છે. ૧૯૧૩ની સાલ બાદ એવેલેન્ચ (હિમશિલાપાત)ના કારણે રેલવેનો એક પણ અકસ્માત સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં થયો નથી! ૧૯૫૧માં આલ્પ્સ પર્વતમાળામાં એવેલેન્ચનું ભયંકર તોફાન થયેલું ત્યારે પણ સ્વીસ રેલવેઓ તેની સામે ટકી રહી હતી—જો કે ગોટાર્ડ, ફુર્કા-ઓબરાલ્પ અને રતિયાન રેલવે લાઇનોને તે સમયે ખૂબ હાનિ તો પહોંચી જ હતી.

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના વિરાટ નૈસર્ગિક સૌંદર્યનું વર્ણન કરું તે પહેલાં તે સૌંદર્ય આપણને સુપ્રાપ્ય બનાવનાર તત્ત્વોનાં સૌંદર્યનું બ્યાન મેં એ માટે કર્યું છે કે જેથી સૌ કોઈને ખ્યાલ આવી શકે કે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારવા માટે કેવા ભગીરથ પુરુષાર્થની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે રેલવે સાથે સૌંદર્યને સાંકળવું એ રુચિકર નથી મનાતું કારણ કે ઠેરઠેર રેલવે એટલે કોલસો અને ધૂમાડો, ધૂળ, ગુંગળામણ અને ગીરદી એવું જ ચિત્ર જોવા મળે છે પરંતુ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની રેલવેઓ જોયા પછી આ મત બદલવો પડે છે. કેવળ તેની ટનલો અને પુલોનું જ સૌંદર્ય અનોખું છે તેમ નથી, ટ્રેનના ડબ્બાઓ અને એન્જીનો, યાર્ડો અને સ્ટેશનોનું સૌંદર્ય પણ અદ્ભુત છે. કેન્ડરસ્ટાગ નામનું સ્ટેશન એ રેલવે સ્ટેશન છે કે રાજમહેલ છે તે જ સમજાતું નથી. તે જ પ્રમાણે છેજીનીવા, ઝુરીચ, બર્ન અને લ્યુઝરેનનાં સ્ટેશનોનું સૌંદર્ય. કુદરત અને માનવ બન્નેની વિરાટ સર્જનશક્તિનો શુભ સંગમ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની ભૂમિ ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં થયેલો જોઈ શકાય છે તેટલો બીજે ભાગ્યે જ હશે. તેનું વર્ણન કરતાં પાર આવે તેમ નથી છતાં આ પત્રમાળાની મર્યાદામાં રહીને આવતા અંકમાં હું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ વિશેની બીજી કેટલીક રોમાંચક વિગતો જેમ બને તેમ ટૂંકમાં રજૂ કરીશ. સાચી રીતે તો આ નાનકડું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ દરેક લેખક, કવિ, ચિત્રકાર કે એન્જીનિયર માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકનો વિષય બની જાય તેવું વિરાટ છે. એ વિરાટને મારી વામન લેખિની કેટલો ન્યાય આપી શકશે એ જ મારી તો મૂંઝવણ છે!

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ

ક્રમશઃ]

મનહર કાકા

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી એમ. એ.

આ લહેરી છોકરો આમ તો ખાસ્સી પાંત્રીસ વર્ષની પોસ્ટ ખાતાની નોકરી કરીને રિટાયર થયો હતો પણ સાઠ વર્ષે પણ એનો થનગનાટ માતો નહોતો. એનું કારણ હતાં રાધા કાકી. બીજી વારનાં ન હતાં છતાં છપ્પન વર્ષે એ પણ હજી જાગતી જ્યોત હતાં. મોટો દીકરો પ્રબોધ દક્ષિણ ભારતમાં કોઈ કારખાનામાં એન્જિનિયર હતો. નાનો રમેશ પણ ચારેક વર્ષ થયાં પરણ્યો હતો અને વહુવર બંને મુંબઈની એક કૉલેજમાં પ્રોફેસરગીરી કરતાં હતાં. એટલે કાકા કાકી શાન્ત સ્વસ્થ અને છતાં ય રંગભર્યું નિવૃત્ત જીવન મુંબઈના એક પરામાં જીવતાં હતાં.

કાકાની બધી તબિયત ઉઠાવવામાં કાકીને કાંઈ અજબ ઉમંગ આ વયે પણ હતો. સાત વાગે ત્યાં એમનો રસોડામાંથી સંભળાતો ' ચા પીવા આવો છો ને ? ' નો મીઠો લહેકો પાડોશીઓ માટે નિત્યનો થઈ પડ્યો હતો. એમનાં ઘરો એટલાં તો પાસે પાસે હતાં કે એમનો વાર્તાલાપ એમના પૂરતો નહિ પણ ત્રણ ચાર કુટુંબ માટે જાણે યોજાતો અને ક્યારેક એમાં પાડોશીઓ પણ ભાગ લેતા.

કાકાની એક બે ટેવો જૂની હતી. ચા પછી ગંઠોડાની રાબ એમને જોઈએ જ. એમાં મીનમેખ ન ચાલે. રાત્રે સૂતી વખતે પલંગ ઉપર બે ઓશીકાં જોઈએ જ જોઈએ — ભલે પછી સવારે પલંગ ઉપર એક જ ઓશીકું રહ્યું હોય. કાકી બારી પાસે જ સૂતાં. કાકીની પણ એક ટેવ હતી જ. બારી ઉઘાડી ન હોય તો એમને ઊંઘ ન જ આવે. અને બારી ઉઘાડી હોય તો કાકાને શરદીનો ડર ઊંઘવા જ ન દે. પણ કાકા યુક્તિબાજ હતા. બારી ખુલ્લી હોય અને કાકી ભલે દસ વાગતામાં સૂઈ જાય. કાકાની અંગ્રેજી ડિટેક્ટિવ નવલકથા રાત્રે સાડા અગિયારે પૂરી થાય. પછી તો એ ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક કાકીની પથારી આગળ જઈ એ જાગી ન ઊઠે એ રીતે બારી બંધ કરી પછી જ મચ્છરદાનીમાં પ્રવેશે તે વહેલું થાય સવાર. પણ સવારે તો એ બારી પાછી બિલકુલ ઉઘાડી જ હોય ! આ તો ભારે આશ્ચર્ય ! ' મેં બારી સૂતી વખતે બરાબર બંધ કરી હતી અને આ ખુલ્લી કેવી રીતે થઈ ગઈ ? ' એ પૂછતા. કાકી મરક મરક હસતાં કહેતાં ' પણ બારી બંધ હોય તો જ હું જાગી જાઉં ને ! એ ખ્યાલ તમને કેમ નહિ રહેતો હોય ? ' બંને પાછાં હસી પડે અને એમનું રંગીન પ્રભાત આગળ પગલાં માંડે.

કાકા એક બાબતમાં ઘણા પાવરધા. જ્યારથી પાસે બે પૈસા બચવા માંડ્યા ત્યારથી એમણે સારી સારી મિલોના શૅર લેવા માંડ્યા હતા. રિટાયર થયા ત્યારે એ શૅરના વ્યાજમાંથી જ બે હજારની આવક એમને થાય એ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરીને જ એ બેઠા હતા. પેન્શનની રકમ ઝાઝી ન હતી એની એમને ચિંતા ન હતી.

એમની રોજની વાતચીતમાં પણ શું નવું હોય ! મનહર કાકાનો પહાડી અવાજ સંભળાતો :

'જો કાલે મારે દાણાવાળાનું બિલ ચૂકવી દેવું છે. મને જરા યાદ દેવડાવજે સમજી કે?'

'હા, હા, હજી કાલ તો થવા દો,' કાકી વળતો ટહુકો કરતાં.

'અરે પણ પ્રબોધનો કાગળ હજી કેમ ન આવ્યો? બેટો બૈરી છોકરાંમાં બહુ પડી ગયો લાગે છે!'

'રાધા અને એના દીકરામાં પડેલા તમે કેટલું બાપાજીને લખતા?'

અને પછી બંને હસી પડતાં.

નિવૃત્ત જીવનનું આ પાંચમું વર્ષ હતું. આ વર્ષે મનહર કાકાની તબિયત કાંઇ બરાબર રહેતી ન હતી. એમને લોહીનું દબાણ રહ્યા કરતું હતું. પણ તેથી કાંઈ એમના ગુલાબી સ્વભાવને અસર પહોંચી ન હતી. એ તો નિત્યની જેમ જ જીવતા. પણ કાકીને થોડી ચિંતા થવા માંડી હતી ખરી. કાકા ક્યારેક કહેતા: 'તું કે હું કાંઇ અમરફળ તો ખાઇને આવ્યાં નથી ને? જેને વહેલું જવાનું થાય તેણે ચાલવા માંડવાનું અને પાછળનાએ થોડો વખત ખેંચી કાઢવાનો એટલું જ છે ને?' કાકા એમ માનતા કે દુનિયાના બધા દેશોમાં બને છે તેમ પોતે વહેલા જશે અને કાકી જ પાછળ રહેશે. એટલે એમની બધી સૂચનાઓ પણ એ જ પ્રકારે કાકીને અપાતી.

પણ જવાની બાબતમાં તો મનહર કાકાની આ ગણતરી જ ઊંધી પડી, અને એક સવારે 'ચા પીવા આવો છો ને?' નો ટહુકો ન સંભળાયો ત્યારે કાકાએ નીચે જઇને જોયું તો હૃદયરોગના હુમલાથી કાકી બારણા પાસે જ ફસડાઈ પડ્યાં હતાં! એમના માટે એ હુમલો પહેલો અને છેલ્લો હતો.

મનહર કાકા માટે આ કારમો આઘાત હતો. એણે એમની તબિયત ઉપર પણ અસર કરી જ. 'જવાની તૈયારી તો હું કરીને બેઠો હતો અને આ શું થઇ ગયું?' એમનું મન સમાધાન પામતું ન હતું.

દિવસપાણીને અંતે મનહર કાકાએ મુંબઇ નાના દીકરાને ત્યાં રહેવું એમ સૌએ ઠરાવ્યું. સૌથી વધારે આગ્રહ તો રમેશની વહુ સોહિણીનો હતો. સોહિણી મનહર કાકાના જૂની દોસ્ત ગુલાબરાયની દીકરી હતી અને પરણી તે પહેલાં પણ એને મનહર કાકા પ્રત્યે ખૂબ હેત હતું. નાની સોહિણીને મનહર કાકાએ પણ ખૂબ લાડ લડાવ્યાં હતાં. આખરે નાના દીકરાની ચાર ઓરડાની ફ્લેટના પાછલા ભાગમાં મનહર કાકા ગોઠવાયા.

કાકાનો રોજ ચા પછી ગંડેરાનો કાર્યક્રમ તો કાકીના મૃત્યુદિનથી જ બંધ પડી ગયો. પણ રાત્રે બે ઊશીકાં વિના એમને ચાલતું નહિ. સોહિણીએ એમની સૂચના પ્રમાણે એક અઠવાડિયા સુધી બે ઊશીકાં મૂકયાં પણ ખરાં. પણ રોજ સવારે પથારીમાં તો એક જ ઊશીકું રહેતું. બીજું તો નીચે જ પડેલું હોય. એટલે એણે પછી બીજું મૂકવાનું જ બંધ કર્યું. કાકાને થોડા દિવસ ઊંઘ પણ આથી ઘણી મોડી આવતી કારણ ચાલીસ વર્ષ સુધી જેણે એકધારી રીતે બે ઊશીકાં વાપર્યાં હોય તેને આ ફેરફારને અનુકૂળ થતાં વાર તો લાગે જ ને?

મનહર કાકાના ઓરડામાં માત્ર એમનો નાનો પલંગ જ નહિ પણ ઘણી બધી વસ્તુઓ પડી રહેતી. એક બાજુએ ગોદડાંનું કબાટ, એની બાજુમાં આલમારી, એની બાજુમાં ઈસ્ત્રી કરવા માટેનું ઊંચું ટેબલ — આ બધા સરંજામની વચમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ કાકા ગોઠવાયા હતા. સ્નેહાળ સોહિણીએ એમના પલંગ પાસે એક નાનું ટેબલ ગોઠવી તે ઉપર 'રાધાબા'નો ફોટોગ્રાફ પણ રાખ્યો હતો. મનહર કાકાનાં પ્રિય પુસ્તકો પણ અહીં રહેતાં. એકંદરે એમને ઓછામાં ઓછી અગવડ પડે એ પ્રકારની વ્યવસ્થા તો સોહિણીએ કરી જ હતી. અને સોહિણી પણ એમને ક્યાં ઓછી પ્રિય હતી?

પ્રબોધ તો પચીસનો હતો અને એનાં લગ્ન થઈ ગયાં અને પછી તો આફ્રિકાથી એ બે પાંચ વર્ષે મુંબઈ આવતો. એટલે કાકા કાકીનો આધાર રમેશ જ હતો. એ. પીએચ. ડી. થયો ત્યાં સુધીમાં તો મનહર કાકા પાસે એને માટે સંખ્યાબંધ માગાં આવી ગયાં. પણ રમેશની પોતાની ઇચ્છા જ તે વખતે ન હતી એટલે એ પાંત્રીસનો થયો ત્યાં સુધી માબાપ ભેગો જ રહ્યો.

પણ સોહિણીએ તો એને પરણવાનો જાણીતો નુસખો જ અજમાવ્યો. સમાજશાસ્ત્રનો વિષય લઇ એણે સુરેશના માર્ગદર્શન હેઠળ જ એમ. એ.ની પદવી પહેલા વર્ગમાં મેળવી. એ જ કૉલેજમાં એને અધ્યાપિકાપદ પણ મળ્યું; અને પછી તો લગ્ન કરવા માટે અંતરાય જેવું પણ શું રહ્યું હતું? મનહરલાલને આ ઘરમાં નહોતી સમજાતી એક જ વાત. આ છોકરાં એવાં આદર્શવાદી હતાં કે પૂરી આર્થિક તૈયારી સિવાય એમના સંસારમાં બાળકને પ્રવેશ ન કરાવાય એમ મક્કમપણે માનતાં એટલું જ નહિ પણ એનો પ્રચાર પણ કરતાં હતાં! ઓગણચાળીસનો રમેશ અને બત્રીસની સોહિણીના આ વેદિયાપણાથી મનહરલાલ કોચવાતા હતા પણ આ બંને 'ભણેલાં'ને કશું કહી શકતા નહિ.

એમના આવતા પહેલાં તો આ 'ઉતો અને ઉતી'નો સંસાર હતો. કૉલેજનું કામ પરવારી બંને કાં તો કોઈ સિનેમાગૃહમાં કે કોઈ મિત્રને ત્યાં અથવા તો કોઈ આનંદ-પ્રમોદના સ્થળે જઈ મોડી રાતે ઘેર પહોંચતાં. એ પ્રકારના ચાર વર્ષના જીવનમાં મનહર કાકા જેવા વૃદ્ધનો પ્રવેશ થયો એટલે એમના કાર્યક્રમો જે ટેલિફોન ઉપર બહુ સહજપણે ગોઠવાતા હતા તેમાં હવે 'પણ બાપાજી અહીં રહે છે ને એટલે દિલગીર છું!' નો નવો સૂર પ્રવેશ્યો. એ મનહર કાકાને પણ ક્યારેક સંભળાઈ જતો ખરો.

સોહિણી અને રમેશ મનહર કાકાની કાળજી તો ખૂબ રાખતાં. એમના રોજના કાર્યક્રમને અંગે પણ એમને વાકેફ રાખતાં એટલું જ નહિ પણ ક્યારેક એમના અભિપ્રાયો પણ સાંભળતાં. તક જોઇને મનહર કાકાએ એક વાર તો સંભળાવી પણ દીધેલું કે 'આ તમે નવા જમાનાવાળાં પરણીને કાંઈ નવું જ શીખ્યાં છો! અમારા જમાનામાં પરણ્યા પછી વંશવિસ્તારનો ખ્યાલ આમ ટલ્લે ચડાવાતો નહિ.' જેમને પરણ્યાને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં એવાં રમેશ-સોહિણીને પણ આ વાત સ્પર્શી ગઈ ખરી.

મનહર કાકા અને રાધા કાકીના જીવનમાં ખાવાપીવાની બધી જ મોજમજા હતી, અહીં તે નહોતી એમ નહિ પણ નવા જમાનાની સોહિણીએ તો અમુક વાનીમાં આટલા વિટામિન છે કે આટલી કેલરી છે એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ રસોડામાં કરવા માંડ્યો હતો. એના પરિણામે કાકાનો થોડો વખત તો આ સાદી નવી ખોરાકવ્યવસ્થા ખૂંચી પણ જેમ જેમ ટેવાતા ગયા

તેમ તેમ એ ખોરાકની સ્વાસ્થ્યપ્રદ અસરો એમના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગી. કાકીના મૃત્યુથી હતાશ થયેલા મનહર કાકાની તબિયત ઝડપથી સુધરવા લાગી, અને ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની લાલી પણ પ્રકાશી ઊઠી.

પછી તો મનહર કાકાએ પણ સવાર સાંજ ચોપાટી કે મરીન ડ્રાઈવ ઉપર લટાર મારવાનું શરૂ કરી દીધું. કયારેક એ હેંગિંગ ગાર્ડન ઉપર પણ આંટો મારી આવતા. પણ અહીં એમણે એક શોધ કરી—દરિયા તરફના એક દૂરના ખૂણામાં બે અવાવરુ જેવી બેંચો પર પાંચ સાત શ્વેતકેશી વૃદ્ધોનું એક મંડળ જામ્યું હતું! મનહર કાકાએ એક બે વાર આ સ્થળે બેસી મનમાં નક્કી કર્યું કે આપણું સ્થાન તો આ મંડળમાં જ છે. પછી તો એમણે આ 'દોસ્તી મંડળ'ની અલક મલકની વાતોમાં ભાગ લેવા મંડયો અને જિંદગી જીવવા જેવી છે એવું પણ લાગવા માંડયું. રોજ એ ડાયરો સાંજે સાડાચાર પાંચથી સાત વાગ્યા સુધી જામેલો રહેતો. પછી તો એ ડાયરાના પ્રમુખ જ મનહર કાકા બન્યા.

રમેશ રોહિણી પણ મૈત્રીનાં રસિયાં હતાં. એટલે બીજા દિવસોએ તો નહિ પણ શનિ રવિએ એમને ત્યાં જલસાપાણી રહેતાં. મિત્રો અને એમની પત્નીઓ જામેલાં જ રહેતાં. સમાજશાસ્ત્ર ઉપરાંત રાજકારણ, ધર્મ કે સાહિત્યની વાતો પણ એમાં જોશભેર ચર્ચાતી. દીવાનખાનાની એક આરામખુરસી પર બેસી મનહર કાકા પણ આ રંગ માણતા. કયારેક એ ચર્ચામાં અભિપ્રાય પણ પોતાની રીતે આપતા જે પેલા મંડળને જૂનવાણી લાગતો હોય તે કારણે કે જુવાનમંડળમાં વૃદ્ધની હાજરી એમને અંકુશરૂપ લાગતી હોય તે કારણે કાકાની વાતમાં આ મંડળને કાંઈ મઝા પડતી નહિ. છતાંય સમય ગાળવાના બહાને કાકા એ ખુરસી પર કલાકો વિતાવતા. મંડળી હસી પડે ત્યારે પોતે એનું કારણ ભાગ્યે જ સમજ્યા હોય છતાં એ પણ ધીમું હસે. કયારેક ખુરસીમાં એ ઊંઘતા હોય ત્યારે એ ખડખડાટ હાસ્ય જ એમને જગાડી પોતે દીવાનખાનામાં ઊંઘે છે એ વાતનું સ્મરણ કરાવી કાંઈક સંકોચનું કારણ પણ આપે.

નિત્યના આ વ્યવહારમાં સાંજના બે કલાક એ જ મનહર કાકા માટે સ્ફૂર્તિદાયક દ્રાક્ષાસવની ગરજ સારતા. દિવસનો જીવનખેદ એ સાંજની મિજલસમાં વિસારે પાડતા.

વાતવાતમાં કોઈકે પૂછ્યું પણ ખરું, 'તે દેસાઈ તમે તો એકલા છો ને?'

'હા, છું તો એકલો પણ નાના દીકરા સાથે રહું છું.' તેમણે કહ્યું.

'પણ ફાવે છે ખરું?'

'હા, રે. ફાવવામાં કઈ મુશ્કેલી હોય? આપણી વય પ્રમાણે નભાવી લેતાં આવડવું જોઈએ.'

'ભાઈ એમાં આપણુરામ નથી માનતા. એટલે આપણે તો વહુ દીકરાને સલામ કરી આ છેલ્લાં બે વરસથી 'નિવૃત્તિ નિવાસ'માં રહેવાનું શરૂ કર્યું છે. છે કોઈની સાડાબારી? મરજીમાં આવે ત્યારે ઊઠવું, દિલ થાય ત્યાં જવું અને ઈચ્છામાં આવે તેમ રહેવું.'

'અગર ફકીરી, કયા દિલગીરી, સદા મગનમેં રહેનાજી!' બીજા એક વૃદ્ધે ટાપસી રૂપે લલકાર્યું અને જુવાનોની અદાથી સૌ હસી પડયા.

પછી તો ચોમાસું આવ્યું. અને મુંબઈનું ચોમાસું એટલે પૂછવું જ શું? તૂટી પડે ત્યારે એક સાથે જાણે બારે મેઘ તૂટી પડે. આવી ઋતુ વૃદ્ધોને માટે ખતરનાક. મનહર કાકાને

તો ઘરની જેલમાં જ દિવસો વિતાવવા પડતા. જરા ઉઘાડ હોય ત્યારે વળી એ ગલી બહારના ' પ્રકાશ રેસ્ટોરાં 'માં ચાનો એક ' કોપ ' ચલાવી ખુરસી પર બે કલાકના અડીંગા કરી બધાં જ છાપાં ફરી ફરીને વાંચતા.

આજે પણ આખો દિવસ વરસાદ વરસ્યા જ કર્યો હતો. મનહર કાકા રવિવાર હોવા છતાં ય જમ્યા પછી દીવાનખાનાની મિજલસમાં જોડાયા ન હતા. એમની આંખ પલંગમાં સૂતાં સૂતાં મળી ગઈ હતી.

ઊઠ્યા ત્યારે તો ખાસ્સા પાંચ વાગ્યા હતા. વરસાદ પણ જરા ધીમો પડ્યો હતો. બપોરની ચા માટે રામો બે વખત આવીને જોઈ ગયો પણ કાકા તો ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા.

કાકાને થયું, ' ચાનો સમય તો વીતી ગયો છે. બહાર દીવાનખાનામાં સૌ રંગમાં છે. મારી ચા માટે એમને ક્યાં પીડામાં નાખું ? લાવને પાછલે બારણેથી ' પ્રકાશ 'માં જ ચાલ્યો જાઉં ! '

' પ્રકાશ રેસ્ટોરાં 'માં પણ વરસાદને કારણે ઘરાકોની વસ્તી જ ઘણી ઓછી હતી. કાકાએ તો નિત્યની જેમ ' કોપ 'ના આશ્રયે છાપાં વાંચવા માંડ્યાં ત્યાં રાતના આઠ વાગ્યા. વરસાદ ફરી એક વાર મૂશળધાર તૂટી પડ્યો.

સાડા આઠ થયા. કાકાએ વિચાર્યું કે રમેશ–રોહિણી ચિંતા કરે તે પહેલાં ઘર ભેગા થઈ જવું જોઈએ. એટલે હજી તો વરસાદ માત્ર થોડો ધીમો જ પડ્યો હતો ત્યાં એ ઘેર આવવા નીકળી પડ્યા.

વાછંટને કારણે દીવાનખાનાનું પ્રવેશદ્વાર બંધ હતું પણ અંદરની વસ્તી ચાલુ હતી. ભીના બૂટમાંથી પાણી ખંખેરવા કાકા બારણા પાસે વરન્ડામાં જરા થંભ્યા. અંદરથી રોહિણીનો અવાજ સંભળાતો હતો :

' તમારી વાત સાચી પણ કાકાના ઓરડામાં જગા જ ક્યાં છે કે ત્યાં ઘોડિયું મૂકીએ ! '

' અરે ઘોડિયું મૂકવાનું હશે તો કાકા ગમે ત્યાંથી જગા કરી આપશે. અત્યારે મુંબઈમાં કાંઈ બીજું મકાન લેવા જવાનાં છો ? ' બીજું કોઈ બોલ્યું.

' અને તમારે તો પછી રોહિણીબહેન, બે બાળકોનું કામ રહેવાનું : એક આ મોટું બાળક તો છે જ. અને બીજું નાનું આવશે તેને સંભાળવાનું ! ' બીજા એક સ્નેહીનો અવાજ સંભળાયો. સૌ જોરથી હસી પડ્યાં.

' અરે ભાઈ આજે જ એ બાળક પાંચ વાગ્યાનું બહાર નીકળી પડ્યું છે ! ' રોહિણી બોલી, ' આ વરસતા વરસાદમાં એમની તપાસ પણ ક્યાં કરવી ? '

મનહર કાકાને લાગ્યું કે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરવા માટે આ ઘડી કાંઈ બહુ યોગ્ય ન હતી. એ તો આવ્યા તેવા જ પગથિયાં ઊતરી ધીમે પગલે ચાલ્યા ગયા અને ' પ્રકાશ રેસ્ટોરાં 'માં ફરી પ્રવેશ્યા.

ફરી પાછો એક ' કોપ ' અને એમનું મગજ ઝપાટાબંધ વિચાર કરતું થઈ ગયું. અને અંતે એક નિર્ણય કરી એ ત્યાંથી ઊઠ્યા.

ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે સાડા નવ થવા આવ્યા હતા. વરસાદ પણ રહી ગયો હતો. એમણે જોયું તો દીવાનખાનાનું બારણું ખુલ્લું હતું અને મહેમાનોને વિદાય આપતાં રમેશ–રોહિણી ઊભાં હતાં.

' કાકા ક્યાં ગયા હતા તમે ? અમે તો ક્યારનાં ચિંતા કરતાં હતાં ! ' રોહિણીએ પૂછ્યું.

'બીજે તો હું ક્યાં જવાનો હતો? 'પ્રકાશ'માં જ હતો. મહેમાનો ગયાં?'

'હા જી.'

'તો ચાલો અંદર. મારે તમારી સાથે થોડી વાત કરવી છે.'

સૌ દીવાનખાનામાં પ્રવેશ્યાં.

'જુઓ, તમે બંને જણ હું કહું તેનાથી માઠું ન લગાડતાં પણ મેં આવતી કાલથી 'નિવૃત્તિનિવાસ'માં રહેવા જવાનું નક્કી કર્યું છે.' મનહર કાકા બોલ્યા.

આ સાંભળી બંને જણ ચોંકી ગયાં.

'પણ કાકા, તમને અહીં કશી અડચણ પડે તેવું અમે કર્યું છે ખરું?' કાંઈક ઉદ્વેગથી રમેશ બોલ્યો.

'અને કાકા મારાથી તમારું કાંઈ ન સચવાયું હોય તો હું તમારી માફી માગું છું.' સોહિણી આંખમાં પાણી લાવી બોલી.

મનહર કાકા, બંને સામે સ્નેહથી જોઈ રહ્યા, અને થોડી વારે બોલ્યા :

'જુઓ, જે ઘડીની હું છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષથી પ્રતીક્ષા કરતો હતો તે હવે આવી પહોંચી છે. આપણા ઘરમાં એક નવું માનવી પ્રવેશવાનું છે એ હકીકતથી હું કેટલો બધો સુખી થયો છું એ તમને કહેવાનું ન હોય. પણ નવા આગંતુકે અજાણ્યે મારા પર એક ઉપકાર કર્યો છે એ તમે નથી જાણતાં. વૃદ્ધાવસ્થા એટલે ક્રમશઃ વધતી જતી ક્ષીણતાની અવસ્થા. એ એક એવી સ્થિતિ છે જેમાં માણસના શરીર મનને થોડાં પણ ક્રિયાશીલ રાખવામાં ન આવે તો એ બંને પર કાટના જે થર બાઝે એનાથી તો માણસની સ્થિતિ બાળક કરતાં પણ અસહાય બની જાય છે.'

'પણ કાકા, તમારાં તો શરીર મન બંને સાબૂત અને સ્વસ્થ છે ને?' સોહિણી વચમાં બોલી.

'એ કેટલાં સ્વસ્થ છે એ તો હું જાણું ને? તમને બંનેને કદાચ ખબર નહિ હોય પણ મને મારી વયની દુનિયાની ખૂબ જરૂર રહે છે. અત્યારે તો એ મને ક્યારેક જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ બહાર ચોમાસું છે. બીજી ઋતુઓમાં મને એ દુનિયા હેંગિંગ ગાર્ડનની એકાંત બેંચો ઉપરની શ્વેતકેશી મંડળીમાં કલાક બે કલાક મળી રહે છે. આજે મને હવે આ તક મળી છે ત્યારે મારે આ 'નિવૃત્તિ નિવાસ'નો પ્રયોગ કરી જોવો છે જ્યાં એ દુનિયા છે.'

'પણ કાકા, ત્યાં તો ઘરથી કંટાળેલા અથવા ઘરનાં જેમનો ત્યાગ કરે એવા વૃદ્ધો રહે છે ને? અમારા વિષે લોકો શું ધારશે?' રમેશે કહ્યું.

'લોકોને જવાબ આપનારો હું બેઠો છું ને? તમારો ત્યાગ કરીને ક્યાં જાઉં છું? તમારા બાળકને વહાલ કરવા ન આવું ત્યારે કહેજો. જાઓ હવે મને આ પ્રયોગ કરી જોવા દો.'

બીજે દિવસે નવેક વાગ્યે મનહર કાકાએ 'નિવૃત્તિ નિવાસ'માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દીવાનખાનામાં પાંચ છ શ્વેતકેશીઓ રશિયાના અણુ અખતરાની જોશભેર ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. મનહર કાકાને આવેલા જોઈ સૌ ખુશ થઈ ગયા!

બાગમાં રોજ ભેગા થતા બિહારીલાલ કોન્ટ્રાક્ટરે ત્યાંથી જ બૂમ મારી, 'અરે કરુણાશંકર!'

'એ આવ્યો જી!' કહેતો કરુણાશંકર હાજર થયો. એ ત્યાંનો હસમુખો રસોઇયો હતો.

'જો આ મનહર દેસાઈ આપણા પંદરમા સભ્ય આજથી અહીં રહેવા આવી ગયા છે. એમની ઓરડીની વ્યવસ્થા કરી?'

'હા જી. એ તો કાલ રાતના જ રજિસ્ટર થઈ ગયા છે. એમને અગાશી વાળી 'ગિરિવિહાર' આપી છે. બુધિયો એમનો સામાન ગોઠવે છે.' કરુણાશંકરે કહ્યું.

'તો તો જાઓ મહારાજ, આપણા આ નવા સભ્યના માનમાં મસાલેદાર સરસ ચા બનાવી લાવો જોઈએ.'

'હા રે સાહેબ, એ કામ મારું.' કહેતો કે મહારાજ ચાલ્યો ગયો.

અને ખુશીમાં આવી ગયેલા બિહારીલાલે આ નવા ગિરાહકની કેડે હાથ નાખી લલકાર્યું:

"અગર ફકીરી, ક્યા દિલગીરી
સદા મગનમેં રહેનાજી!"

અને સૌએ તે ઉપાડી લીધું. ત્યાં તો આખો નિવૃત્તિ આશ્રમ ઉલ્લાસથી ગાજી ઊઠ્યો.*

★

* આ વાર્તાનું વિચારબીજ એક અંગ્રેજી નવલિકા છે.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૨-૮-૦	નૌકાડૂબી	૧-૮-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૮-૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦
કથાવલિ ભા. ૧	૪-૦-૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૮-૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
લગ્નસુખ	૩-૦-૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૮-૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૪-૦
દિનચર્યા	૩-૦-૦	ગાંધીકૂચ [આક્રમ]	૨-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૦-૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૮-૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦-૦	દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

ત્રણ પાવક પ્રસંગો

મણિભાઈ પટેલ

૧

મહારાજશ્રી એક ગામડામાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. તે વખતે વરસાદની અછત હતી. મોલ સુકાઈ રહ્યો હતો. ખેડૂતોનાં દિલ ઊંચાં નીચાં થતાં હતાં. આવે સમયે માણસ પામે બીજો શો ઉપાય હોય? છેવટે તો નોંધારાનો આધાર એવા ભગવાનનું શરણું જ કંઈક આશ્વાસન આપી શકે. ગામ લોકોએ નક્કી કર્યું કે વરુણ ભગવાનને રીઝવવા ગામે અગતો પાળવો, ઊજાણી કરવી અને જાહેર અખંડ કીર્તન કરવું. એ મુજબ ભજન મંડળી બેસી ગઈ. ભજનોની રમઝટ ચાલી, હરિજનો પણ કેમ બાકાત રહી શકે? કેટલાક યુવાનો તૈયાર થઈને ભજન મંડળીમાં સામેલ થવા આવ્યા, પણ ભગત સાથે હરિજન કેવી રીતે બેસી શકે? ભગત તો પવિત્ર કહેવાય અને પવિત્ર માણસ હરિજનને અડે તો અપવિત્ર બની જાય, એટલે તેમણે હરિજનોને જાકારો દીધો.

મહારાજશ્રી ભીક્ષા લેવા જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં હરિજનો આવ્યા, કહેઃ બાપજી અમને બેસવા દેતા નથી. રાત્રે તો જાહેર ભજનનું નક્કી થયું છે અને સાદ પણ તેવો પડ્યો છે. મહારાજશ્રી વિચારમાં પડ્યાઃ શું કરવું? તેમણે ભીક્ષા લેવા જવાનું બંધ રાખ્યું. ગામનો પ્રેમ તો અપાર હતો. તેઓ આ કારણે ભોજન લેવા ન જાય તો ગામનું ખોટું દેખાય. આખા ગામમાં સન્નાટો વ્યાપી ગયો. કેટલાક ખેડૂતો અને ગરાસદાર આગેવાનો મહારાજશ્રી પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું: આપ ભોજન ન લો તો અમે કેની રીતે લઈએ! મહારાજશ્રીએ તેમને સમજાવ્યા અને કહ્યું કે આપણે જાહેર પ્રાર્થના રાખવી—અને તેમાં વળી પ્રભુભજન જેવા પવિત્ર કાર્યમાં જો કોઈ પણ વ્યક્તિ ભજન કીર્તન માટે આવે તેને ના પાડવી એ કેટલું બધું અઘટિત છે? તમારી ભૂમિકા હું સમજું છું. પણ મારી દૃષ્ટિએ સવર્ણ અવર્ણમાં કોઈ ભેદ નથી. કોઈની સાથે ખાવું પીવું એ પોતાની ઈચ્છાની વાત છે. પણ સાથે બેસવું એમાં કયાં અધર્મ થઇ જાય છે? અને તેમાં વળી આ તો પ્રભુભજનનો ભવ્ય પ્રસંગ છે. ભગવાનનાં સૌ છોરૂં એની પાસે સરખાં છે. આવે વખતે ઊલટું સૌને સામે ચાલીને બોલાવવાં જોઈએ. તમે રચના એવું રાખો કે જ્યાં બધા જ માણસો આવી શકે. છતાં હું આગ્રહ તો કેવી રીતે કરી શકું? હું તો તમારા હૃદય ઉપર અપીલ કરવા ઈચ્છું છું.

મંડળી આગેવાન ભગત, મહારાજશ્રી પાસે આવ્યા. કહે બાપજી! અમારી ભૂલ થઈ છે. હરિજનોને અમે પ્રેમથી આમંત્રણ આપીએ છીએ. એટલું જ નહિ હરિજનો ઈચ્છશે તો અમે તેમને ઘેર જઈશું. પણ આપ પહેલાં ભીક્ષા લઈ લો. મહારાજશ્રીને હઠાગ્રહ તો હતો જ નહીં. ભીક્ષા લીધી. આગેવાનો પણ જમ્યા અને સાંજના હરિજનવાસમાં સભા રાખવાનું ઠરાવ્યું. હરિજનોએ સુંદર મંડપ બાંધ્યો. મહારાજશ્રી ભજનમંડળીવાળા અને ગામ આગેવાનો સૌ ત્યાં ગયા. હરિજનોના પ્રેમનો પાર ના રહ્યો...પછી તો ગામની મંડળીમાં હરિજનો પ્રેમથી આવ્યા અને સૌએ સાથે મળી ભક્તવત્સલ ભગવાનને યાદ કર્યો.

૨

મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ સૌરાષ્ટ્રના એક કસ્બામાં થયું હતું. નિવાસસ્થાન એક વ્યક્તિના ખાનગી મકાનમાં હતું. મકાનમાલિક બહાર ગામ રહેતો હોઈ વહીવટ માટે એક ભાઈને નીમ્યા હતા.

સાંજનો સમય હતો. મહારાજશ્રી પ્રતિક્રમણ કરી રહ્યા હતા. વરસાદ ઝરમર ઝરમર વરસતો હતો, તેવામાં ચારપાંચ શિક્ષિત હરિજનો મહારાજશ્રીને મળવા આવ્યા. દરવાજે ઊભા રહી તેમણે બૂમ પાડી. હું નીચે આવ્યો. તેમને ઉપર આવવા કહ્યું. એવામાં વહીવટ કરતા હતા તેમનો મોટો છોકરો જે ત્યાં હતો, તેણે કહ્યું: હરિજનો મકાનમાં નહીં આવી શકે. મેં તેને સમજાવ્યો કે ભાઈ! ચાતુર્માસ નક્કી કરતાં પહેલાં ચોખવટ થઈ ગઈ છે, કે આ મકાનમાં દરેક માણસ આવી શકશે. તું તારા બાપુજીને પૂછી જો. પણ તે તો એકનો બે ન થયો. હવે શું થાય? વરસાદમાં હરિજનો ભીંજાતા હતા, અને મહારાજશ્રી ધ્યાનમાં હતા. હરિજનો કહે અમે પાછા જઈએ પછી આવીશું. પણ એમ કેમ જવા દેવાય? એટલામાં મહારાજશ્રીનું પ્રતિક્રમણ પૂરું થયું. એમને ખબર પડી એટલે નીચે આવ્યા. છોકરાએ તો બરાબર હઠ લીધેલી. આ રીતે હરિજનોનું અપમાન થાય એ મહારાજશ્રીને કેમ ગમે? જૈન ધર્મના નિયમ પ્રમાણે સાધુ છાંટા પડતા હોય ત્યાં ઊભા ન રહી શકે. પણ હરિજનો બહાર પલળતા હોય તો પોતાનો ધર્મ તેમની સાથે ઊભા રહેવાનો તેમને લાગ્યો. બહાર એવી કોઇ ઓથ નહોતી કે તેની નીચે ઊભું રહી શકાય. પ્રાર્થનાનો વખત થવા આવ્યો હતો. એટલે લોકો આવવા લાગ્યા. તેમણે આ દૃશ્ય જોયું એટલે દોડાદોડ શરુ થઈ. કોઈ આગેવાનને બોલાવવા દોડયું, તો કોઇ મકાનના વહીવટદારને બોલાવવા દોડયા. વહીવટદાર આવ્યા. તેમણે પોતાના દીકરા નિમિત્તે હરિજનોનું અપમાન થયું અને મહારાજશ્રીને આ રીતે હેરાન થવું પડયું તેની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માગી. હરિજનોને પણ ખૂબ સંતોષ થયો. તેમને થયું અમારા આત્મીયજનો છે ખરા, લોકોને પણ એક જાતનો સંસ્કાર મળ્યો કે પોતાને સાચી લાગતી વાતને પણ પરાણે બીજા ઉપર ન લાદવી, જાતે સહન કરવાથી પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

૩

મહારાજશ્રીનો પ્રવાસ વિરમગામ તાલુકાના એક ગામમાં હતો. નિવાસ મહાદેવના મંદિરમાં હતો. સાંજના મહારાજશ્રી હરિજનવાસની મુલાકાતે ગયા. લોકોએ અને પૂજારીએ જાણ્યું કે મહારાજ હરિજનવાસમાં ગયા છે. તેમને મન હરિજનવાસમાં જવું એ પાપ હતું. હરિજનને અડીને મંદિરમાં જવાય શી રીતે? મહારાજશ્રી આવ્યા એટલે ગામ લોકોએ, પૂજારીએ હુકમ ફરમાવ્યો: મહારાજ! મંદિરમાં નહીં રહી શકો. આ બાજુ રાત પડવા આવતી હતી. દિવસ છતાં પોતાની કેટલીક ક્રિયાઓ પતાવવાની હતી અને સ્થળ ફેરવવું હોય તો, દિવસ છતાં જ ફેરવી લેવું જોઈએ. ગામમાં કોઇ પરિચિત નહોતું અને પ્રેમથી કામ લેવું! મહારાજશ્રીને મન કોઈનું દિલ દુભાય તે કેમ બને?

મંદિર બહાર એક ઓટલા ઉપર મુકામ ખસેડયો. રાત્રે જાહેર સભા થઈ. પ્રવચન સાંભળ્યા પછી લોકોને લાગ્યું કે આપણે ભૂલ કરી છે. સાચો આચારધર્મ તો આ શીખવે છે.

એક વખત મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં ચિંતક વર્ગ ભરાયો હતો. એ વર્ગમાં શહેર અને ગામડાંના મળી ચાલીસેક ભાઈબહેનો જોડાયાં હતાં. એમાં ત્રણ હરિજન બહેનો પણ હતી. વર્ગમાં પ્રાર્થના, પ્રવચનો, શ્રમ, સંસ્કાર અને આજુબાજુનાં ગામોમાં પર્યટણોનો કાર્યક્રમ પણ રહેતો. એ રીતે ધોળકા તાલુકાના એક ગામે અમે બધાં ગયાં. ગામલોકોનો પ્રેમ ઘણો હતો. પણ કેટલાક વેપારી સ્વામીનારાયણ ધર્મ પાળતા હતા. તેમને આ હરિજન પ્રશ્ને મૂંઝવણમાં મૂક્યા. રાત ગામમાં રોકાવાનો કાર્યક્રમ હતો. એટલે ક્યાં નિવાસ આપવો, ક્યે કૂવેથી પાણી ભરવા દેવું વગેરે સમસ્યા ઊભી થઇ. અમે એમની મૂંઝવણ સમજી ગયા. સરઘસ ગામમાં ફર્યું. પછી સૌ ગામ બહાર વગડામાં વૃક્ષોની ઘટા નીચે આવ્યાં. ત્યાં નિવાસ કર્યો. હરિજન કૂવેથી પાણી લઈ આવ્યા. ગામમાંથી પણ કેટલાક ભાવી લોકો આવ્યા. તેમણે વસ્તુ લાવવા મેલવામાં મદદ કરી. વર્ગ ઝાડ નીચે જ ચાલ્યો. ગામનાં સવર્ણ હરિજનો વગેરે ઘણાં ભાઈ-બહેનો એમાં ભાગ લેવા આવ્યાં. રાત્રે પેટ્રોમેક્ષ ॥ અજવાળામાં પ્રાર્થના, પ્રવચન વગેરે થયું. કાર્યક્રમ પત્યા પછી સૂવાની તૈયારી કરી. કોઈ ને કોઇ જાતની મુશ્કેલી લાગતી નહોતી. ઊજળું સ્વચ્છ આકાશ નીચે કુદરતના ખોળામાં સૌ કિલ્લોલ કરતાં હતાં. કાર્યકર ભાઇ બહેનોના વારાફરતી ચોકી પહેરા ગોઠવાઈ ગયા. અને હરિજનોમાં પોતાનું સ્વમાન સચવાયાનો સુંદર સંસ્કાર રહી ગયો.

★

કૃપા કરી નોંધી લેશો?

યુવાન દંપતીએ
આકર્ષક
ચિત્તહર
ફોટા માટે

સમગ્ર કુટુંબે
પેઢી દર પેઢી
જળવાઇ રહે તેવા
ગ્રુપ ફોટો માટે

તેમજ ફોટોગ્રાફીના કોઈ પણ જાતના કામકાજ માટે

: : મુલાકાત લો : :

સુરેશ ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો

સ્થળ : ઘીકાંટા રોડ : લક્ષ્મી ટોકીઝ સામે : અમદાવાદ

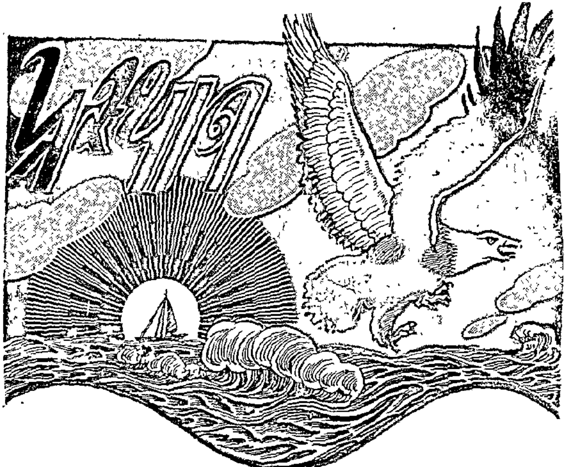

વર્ષ ૩૭
અંક ૩

સં. ૨૦૧૮
પોષ

આદ્ય તંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

Phone No: 51192 Telegram : "BANSI"

INSIST
ONLY UPON

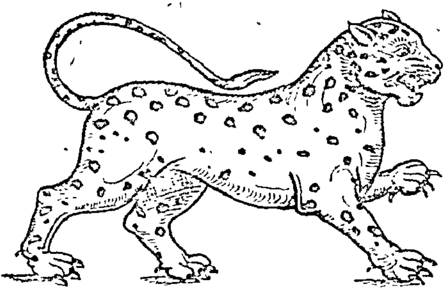

The Most Famous BAKERS QUALITY
CHITTA–BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD — 1

પ્રકાશક : [illegible]
મુદ્રક : [illegible]
[illegible]

॥ પ્રસ્થાન ॥

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૩ — ૨૦૧૮ : પોષ — અંક ૩

ગાંધીજીની ઝંઝાવાત જેવી ને સર્વતોમુખી શક્તિ ને પ્રવૃત્તિની અસર ગુજરાતી જીવન અને સાહિત્યમાં ખૂબ ઊંડે ને વ્યાપક જણાય તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની એકાદ મરાઠી જેવી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર નથી જણાતી તે જ નવાઈ છે. ગાંધીજીના ભવ્ય મૃત્યુ પછી એમની અસર રાજકારણમાં, જીવનમાં ને સાહિત્યમાં ઓછી થતી ગઈ છે એ દેખીતું છે. ૧૯૪૭ સુધીમાં પણ તેમાં ભરતીઓટ ચાલ્યા કરી છે. * * * ગાંધીજી પોતે લોકપ્રબોધક ને લોકશિક્ષક હતા. એમણે ટૉલ્સ્ટૉય કે રસ્કિનમાંથી જીવનના અસાધારણ પુરુષાર્થની પ્રેરણા મેળવી એમ કહેવું એ કોઈ આકસ્મિક નિમિત્તને હેતુ ગણવા બરાબર છે. એ શક્તિ, એ પ્રેરણા, એ પ્રવૃત્તિદિશા અદમ્ય સત્યનિષ્ઠા અને દેશભક્તિએ આપ્યાં, એમ કંઈક અંશે કહી શકાય. પણ, એકંદરે, એમની પ્રેરણાનું પૃથક્કરણ અશક્ય છે. નિષ્ઠા, ઉત્સાહ, વિવેક, વિનમ્રતા, ને ઋજુતાથી એમનું ગદ્ય ખીલી ઊઠે છે. એમની 'આત્મકથા' સર્જકશક્તિનું પણ સુંદર ઉદાહરણ છે, જો કે એ પણ 'સત્યના પ્રયોગો' તરીકે બોધક વાઙ્મય છે. પ્રવૃત્તિસભર જીવનને આટલા લાઘવ ને હૃદયસ્પર્શિતાથી નિરૂપનાર આત્મકથાઓ જગતમાં થોડી જ હશે. ગાંધીજીના જીવનને અને એમની પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલાં ચરિત્રો, સંસ્મરણો ને ડાયરીઓનું મહત્ત્વ ઘણે અંશે ગાંધીજીના માહાત્મ્યને જ આભારી છે.

એમના વર્તુલના પણ એમના વ્યક્તિત્વમાં એકરૂપ ન થઈ જનાર, નિરાળું વ્યક્તિત્વ પ્રકાશનાર બે સાહિત્યકારની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર લાંબી રહેશે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની અને ગાંધીજીની મશરૂવાળાને પ્રેરણા હતી; ટાગોર અને ગાંધીજીની ઘણે અંશે કાકાસાહેબને પ્રેરણા હતી. દેશોદ્ધારની વિધિમાં બેઉ ગાંધીજી સાથે પૂર્ણપણે હતા. બંનેની ભાષામાં સ્વાભાવિકતા ને સીધાપણું આવ્યું તે પણ ઘણે અંશે ગાંધીજીને આભારી હશે. પણ કાલેલકર સંસ્કારગુરુ ને કવિ છે, સૌન્દર્યના પારખુ છે ને સૌન્દર્યને ઓળખાવી શકે છે. નિસર્ગ કે વિદ્યાની વાત એ મુગ્ધ ભાવે ને અશિક્ષિતપાટવથી જાણે કરે છે. વિદ્વત્તાનો ઊડતો સૌરભ તેમનામાં નૈસર્ગિક લાગે છે. મશરૂવાળા શુદ્ધ વિચારક છે. લાગણીવેડા કે કવિપણામાં તણાઈ જવાય નહીં તેને માટે એ સતત જાગરૂક રહે છે. ભાષા તેમના ઇષ્ટ અર્થનું જ પ્રતિબિંબ બને અને કશોય શણગાર ન સજે એની ચીવટથી એમનું ગદ્ય રુક્ષ પણ થાય છે. પણ આપણાં દર્શનોનાં બધાં સ્વીકૃતોને નવેસરથી તપાસી જોઈ, જેટલું બુદ્ધિપ્રમાણિત લાગે તેટલું જ સ્વીકારી, તેના ઉપર વિચારમંડળ તેમણે રચ્યું છે. એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું મહત્ત્વ વ્યાખ્યાકારનું કે વિચારોના નવા વિનિયોજકનું નહિ, પણ સ્વતંત્ર ફિલસૂફનું છે. યુરોપ અમેરિકાના અવનવા વિચારોનું આક્રમણ ભારતના લેખકો વધાવે છે ત્યારે મશરૂવાળા જેવા ફિલસૂફની વિચારણા ભારતમાં હજી કેમ માર્ગ પામતી નથી એ વિચારવા જેવું છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ૨૧ મું અધિવેશન : કલકત્તા : પ્રમુખસ્થાનેથી]

પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા

૧ ગોવાની ઘટના

૨ યુ. એસ. એ. અને બ્રિટનના અભિપ્રાયો

પ્રશ્ન : ગોવાની ઘટના જોતજોતામાં બની ગઈ !

ઉત્તર : હા. પાડોશીઓને ગોવા અંગે વાતચીત કર્યા વિના કેમ ચાલશે? આ તો પેલું સીઝરના જેવું બની ગયું !—ગયો, જોયું અને જીત્યો.

પણ આમ તો ગોવાનું પ્રકરણ ઘણું લંબાયું કહેવાય. ચૌદ વર્ષ તો ખરાં જ. છેવટના દિવસોમાં પણ કંઇ કંઇ વાતો થતી હતી. હૈદરાબાદ વખતે થતી હતી એવી. હૈદરાબાદ વખતે પણ ગોવા લોકવાયકામાં સંકળાયેલું હતું. એવી વાતો સાંભળતા હતા કે પોર્ટુગીઝો પાસેથી નિઝામ ગોવા ખરીદવાના હતા; અથવા, તો ભારતના હિતશત્રુઓની એવી પેરવી હતી કે પોર્ટુગીઝો નિઝામને ગોવા આપે—અલબત્ત મોટા આર્થિક લાભ અને બીજી જાતના લાભના મોટા બદલામાં જ તો ! પણ આમાંનું કાંઇ થાય તે પહેલાં હૈદરાબાદ માટે પોલીસપગલાં લેવાયાં અને ધાર્યા કરતાં ઘણા ઝપાટાથી પગલું લેવાઇ ગયું ! તે વખતે પણ કેવો સામનો થશે, કેટલા બધા દિવસો સુધી બધું ચાલશે, બહુ મોડું થઈ ગયું, હૈદરાબાદમાં ઘણી તૈયારીઓ છે ! વગેરે વગેરે—સરકારના કલ્પી લીધેલા વિલંબને અંગે લોકોએ કંઇ કંઇ ફરિયાદો કરી. આવી ફરિયાદો ખાસ કરીને જે લોકો કશું જ જોખમ ખેડવા તૈયાર ન હતા, લાંબી લડાઈ થાય તો બધાએ સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઇએ, વગેરેના કાંઈ પણ ખ્યાલ વિનાના લોકો વધારેમાં વધારે ફરિયાદ કરતા હતા ! આવું જ આ વખતે પણ બન્યું. જવાહરલાલજીની પોચી નીતિ ! ગોવામાં શા માટે આટલી બધી તૈયારીઓ થવા દીધી ! વગેરે વગેરે અવજ્ઞાભર્યાં વચનોપૂર્વક ! અને જ્યારે ગોવા સામે પોલીસપગલું ભરવાની પૂર્વતૈયારીની વાતો ચાલી ત્યારે, કોંગ્રેસવિરોધી પક્ષોએ બૂમરાણ મચાવ્યું કે આ તો ઇલેકશન આવે છે માટે કાંઇક કરી બતાવવા માટે, અને એ રીતે શ્રી કૃષ્ણ મેનનની કારકિર્દીને સફળતાનો ઓપ આપવા માટે આ બધું કરવામાં આવે છે ! સ્વતંત્રપક્ષના મોવડીએ તો એમ પણ જાહેર કર્યું કે આ તબક્કે ગોવા સામે પગલાં ન ભરવાં, પણ ચીની મોરચે જ બધું બળ કેન્દ્રિત કરવું. કેટલાકે, એમ પણ જાહેર કર્યું કે સામ્યવાદી ચીન માટે મેનનને અને નેહરુને કુણી લાગણી છે એટલે સરહદ ઉપરનો આટલો બધો મુલક પચાવી પડયા છતાં ચીન સામે કાંઇ ન કરતાં ગોવા ઉપર જોર અજમાવે છે, વગેરે વગેરે. બાકી હતું તે છાપામાં એમ પણ આવ્યું કે પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો ઉપર બ્રિટિશરોના વારસદાર તરીકે પાકિસ્તાન પણ ભાગીદાર છે ! વળી છેલ્લે છેલ્લે એમ પણ આવ્યું કે પોર્ટુગીઝ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ગોવા અંગે કાંઇ ગુપ્ત સંધિ થઇ અને પાકિસ્તાન ગોવાને લશ્કરી મદદ આપવા તૈયાર થવાની તૈયારી હતી એવી ખબર મળી એટલે નેહરુ સરકારે ગોવા સામે તુરત જ પગલાં ભર્યાં !

આમ હૈદરાબાદ અને ગોવા વખતે પહેલાંમાં ગોવા ખટપટમાં જોડાયું, ત્યારે બીજી વખતે પાકિસ્તાન જોડાયું ! લોકવાયકાની નજરે ! વસ્તુસ્થિતિ શી હશે એ તો આપણે કદાચ આપણા જમાનામાં જાણી નહીં શકીએ. અસ્તુ !

પ્રશ્ન : બ્રિટન અને અમેરિકાએ ગોવાનાં પગલાં સામે જે અભિપ્રાયો આપ્યા તે કેવા લાગ્યા ?

ઉત્તર : સારા લાગ્યા એમ તો ન જ કહેવાય. પણ મને એ અભિપ્રાયોની કૂંચી ડૉ. સાલાઝારે ગઈ કાલે (તા. ૨૫–૧૨–૬૧)ના છાપામાં આપેલા નિવેદનમાં દેખાઈ. પોતે મોટું લશ્કર ગોવામાં શા માટે રાખ્યું હતું તેનો ખુલાસો કરતાં તે કહે છે કે નેહરુને આક્રમણ કરવાની ફરજ પડે માટે પોતે આમ કર્યું હતું ! એમ ન કર્યું હોત તો ગોવાના થોડાક તોફાની લોકો તોફાન કરત અને કફોડી સ્થિતિ કરી મૂકત; અને પછી આ બધી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા સાધારણ મદદ મોકલી પોતાનું કામ નેહરુ કરી લેત. ટૂંકામાં, નેહરુનું આક્રમક માનસ પૂરેપૂરું વ્યક્ત થાય એટલા માટે ગોવામાં મોટું લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હતું !

એટલે નેહરુની ફજેતી કરવી એ સાલાઝારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એ ફજેતી કરવાનો પુરાવો મળે માટે મોટું લશ્કર પોતે રાખ્યું અને નેહરુને સામે મોટું લશ્કર મોકલવાની ફરજ પાડી ! આ સંત દેખાતા નેહરુ કેવા શેતાન છે એ દુનિયાને બતાવી આપ્યું.

નેહરુને આવા બતાવવામાં બ્રિટન અને અમેરિકાને પણ પૂરેપૂરો આસ્વાદ. એટલે તેમણે પણ આ તક લઈ નેહરુની શાંતિ, અહિંસા, બળ નહીં વાપરવાની ડાહલી ડાહલી વાતો કેટલી પોકળ છે એ બતાવવાની તક લઈ લીધી ! બાકી બીજી કોઈ રીતે તો બ્રિટન કે અમેરિકાએ પોર્ટુગલ માટે 'શેક્યો પાપડ ભાંગ્યો નહીં'! એડલાઇ સ્ટીવન્સન જે રીતે યુ. નો.માં ઝઝૂમ્યા એ ખરેખર અમેરિકાની રાજકીય નીતિમાં પ્રમાણબુદ્ધિના (sense of proportion) અભાવનો પુરાવો હતો; કદાચ sense of humourનો પણ અભાવ દેખાય ! એટમ બૉમ્બનો પ્રથમ અત્યાચાર કરવાનું કલંક જેને માથે છે, અને જે બળ સામે બળની તુલા કરી શાંતિ સ્થાપવાની નીતિને અમલમાં મૂકનારાઓમાં મુખ્ય છે એ આ જેને કાંઈ બળ વાપર્યું ન કહેવાય એના ઉપર તૂટી કેમ પડે ?—બાકી તો શાંતિનો બોધ આપવાનો, બળ વાપરવું એ બરાબર નથી ઇત્યાદિ ભાવનાઓનો ઉપદેશ કરવાનો. થોડોક અવકાશ મળ્યો તો શું કરવા એનો લાભ ન લે ? નહિ તો, સંસ્થાનવાદનું કટ્ટર વિરોધી એવા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને આવા કલ્પી ન શકાય એટલા ઓછા બળથી આ સંસ્થાની પ્રકરણનો અંત આવ્યો એ જોઈને ખુશી થવી જોઈતી હતી. શ્રી. મેનને અમેરિકામાં કરેલું એક વિધાન અહીં યાદ કરવા જેવું છે : અમેરિકામાં આને માટે ખુશાલી થવાને બદલે આટલો આંધળો વિરોધ થયો એનું જ એમને આશ્ચર્ય થયું ! એ ખરેખર ન સમજાય એવું આશ્ચર્ય જ છે ! એને સમજવું હોય તો પહેલાં કહ્યું એ જ કારણ કલ્પવું પડે. ડાહલા નેહરુને જરા સોંપો કરવો કે જેથી તે વારંવાર બળના ઉપયોગની સામે ડીંગટ બોલ્યા કરે છે તે બોલતો અટકી જાય !

આ બધું બાલિશ લાગે, પણ રાજકારણ–પક્ષીય, દેશીય કે દેશાંતરીય–માંથી બાલિશતા ક્યારે દૂર થઈ કે એમાં નવાઈ પામીએ !

પણ આપણા દેશની દૃષ્ટિએ આવા અભિપ્રાયોમાં ખૂબ વિચારવા જેવું છે.

સ્વરાજ્યની પહેલાં કૉંગ્રેસમાં જવાહરલાલજી પરદેશોમાં પ્રચાર અંગે ખૂબ માગણી કરતા, ત્યારે ગાંધીજીએ એમ કહ્યું કહેવાય છે કે આપણે આપણા દેશમાં જે કાંઈ કરીશું એ જ આપણો પરદેશમાં મોટો પ્રચાર છે; બાકી પશ્ચિમના પ્રચારોને આપણે પહોંચી શકીશું નહીં, વગેરે વગેરે. આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે આપણું મુખ્ય કાર્ય આપણા દેશમાં સંગઠન અને સંઘટન કરવાનું હતું: રાજકીય ક્ષેત્રે, આર્થિક ક્ષેત્રે અને લશ્કરી ક્ષેત્રે. આવા સંગઠન અને સંઘટનથી બળ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ પરદેશમાં આપણા પ્રચારને સામર્થ્ય મળે. આ વાત સરદાર વલ્લભભાઈ પણ બરાબર જાણતા હતા અને જૂનાં દેશી રાજ્યોને વિલીન કરી ભારતનું

પ્રવાહદર્શન*

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

અર્વાચીન યુગના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જન્મશતાબ્દીને અવસરે ને તેમના પ્રિય વ્યાવહારિક કાર્યક્ષેત્રની સન્નિધિમાં ભારતના પશ્ચિમ છેડાની ભાષા બોલનારા પૂર્વાન્તમાં સાહિત્યસંમેલન ભરે ત્યારે મારું પ્રથમ કર્તવ્ય ભારતના એ કવિ કુલાવતંસ અને ગુરુનું ભક્તિ, આદર ને પ્રેમથી સ્મરણ કરવાનું છે. * * *

માનવહૃદયની એકતા માનવહૃદયના દર્શનથી સાધી શકાય છે. વ્યાસ વાલ્મીકિ કાલિદાસ ભવભૂતિએ વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં ધબકતા માનવહૃદયને અને તેને શ્રેય તરફ પ્રેરનાર લોકોત્તર ભાવનાને નિરૂપી કૃત્રિમ રાજકીય દીવાલો તોડી સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપી છે, અને એવું જ મહાન કાર્ય ટાગોરે આપણા યુગમાં કર્યું છે. એટલું જ નહિ, તેઓ પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન વચ્ચે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે, સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ વચ્ચે સેતુરૂપ નીવડ્યા છે, એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

દેશના પુનરુત્થાનનું, નવીન પ્રબોધનું કાર્ય આ ભૂમિમાં શરૂ થયું, દેશને ખૂણે ખૂણે એ કાર્યની પ્રેરણા ગઈ, વિદેશમાં ભારતનું નામ ઊજળું થયું, અર્વાચીન યુગમાં પ્રથમ તો આ પ્રદેશના પુત્રો દ્વારા. રામમોહન રાય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદનું સ્મરણ આપણને પવિત્ર કરનારું છે અને એ જ રીતે આ જ ભૂમિના પુત્ર, પરમ યોગી, કવિ ને દ્રષ્ટા શ્રીઅરવિંદનું સ્મરણ આપણા માર્ગને અજવાળશે. શ્રી અરવિંદનો ગુજરાત સાથે સંબંધ, મહાત્મા ગાંધી અને ટાગોરની પરમ સાત્ત્વિક મૈત્રી, અને તે પહેલાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અને કવિ નરસિંહરાવની મૈત્રી આ પ્રસંગે સંભારવા જેવી છે. બંગાળી પાંડિત્ય, બંગાળી સાહિત્ય અને બંગાળી કળાએ, બંગાળી દેશભક્તિ જેમ, ગુજરાતી માનસ અને સાંસ્કૃતિક સર્જન ઉપર ઊંડી અસર કરી છે. મહાત્મા ગાંધીની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિથી જેમ ગુજરાત ભારતમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું, તેમ બંગાળી વીરો, ફિલસૂફો, સાહિત્યકારો ને કલાકારોથી બંગાળ ભારતમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે. ખરી વાત તો એ છે કે ભારતમાં બંગાળ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કાશ્મીર ને પંજાબ, મથુરા ને મદુરા, હિમાલય ને કન્યાકુમારી સર્વત્ર પ્રસરેલાં છે, અને એ હકીકત આપણી મોટામાં મોટી આશા છે, ચંચળ સંઘર્ષોની યાતનામાં અચળ સમાધાન છે.

— ૨ —

આવા પ્રસંગને આજની રાજકીય અજંપાની ઘડીએ જુદી રીતે પણ જોવાની જરૂર છે. અહીં કલકત્તામાં સંમેલન ભરાય છે એ ભાવાત્મક એકતા સાધવાના સાધન તરીકે નથી ભરાતી, ભાવાત્મક એકતા છે જ ને તેના આવિર્ભાવ તરીકે યોજાય છે. એ એકતા પુષ્ટ થાય

'* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ૨૧મું અધિવેશન, કલકત્તા : ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

સંઘટન કર્યું એ એમની કારકિર્દીની મોટી કીર્તિ છે. અમલદારીના સંગઠનનું કાર્ય આરંભ્યું પણ એ પૂરું થાય એ પહેલાં એમણે વિદાય લીધી. આર્થિક વિકાસની પદ્ધતિ કાંઈક જુદી હતી.

નેહરુ સરકારે પંચવર્ષીય યોજના શરૂ કરી, એમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ કશું પણ કહેવાપણું નથી. પણ આવી કોઈ પણ યોજના સરકાર દ્વારા સફળ થાય તે પહેલાં સરકાર પાસે સમર્થ અને વિશ્વસનીય અમલદારી તંત્ર તૈયાર થયેલું હોવું જોઈએ, જે ન હતું અને હજી પણ નથી. તેથી પંચવર્ષીય યોજનાઓનો દેશને જે લાભ મળવો જોઈએ અને એમાંથી જે આર્થિક તંત્ર ઘડાવું જોઈએ તે ઘડાયું નથી, ઘડાતું નથી. આ જ કારણથી લશ્કરી ક્ષેત્રમાં આપણી પૂર્વોત્તર અને પશ્ચિમોત્તર સરહદો ઉપર આવેલા શત્રુઓ નહીં તો પ્રતિસ્પર્ધીઓને મર્યાદામાં રાખવા જેટલી તાકાત આપણે કેળવી શકયા નથી,–પૂર્વોત્તરવાળાની પોતાની તાકાત અને પશ્ચિમોત્તરવાળાની અમેરિકી તાકાત–! દેશની આવી નબળી સ્થિતિ હોય ત્યારે એનો નાયક ગમે તેટલો સાચો હોય તો પણ જ્યારે તે દેશને નામે બોલે ત્યારે, તેના બોલ પાછળ દેશની જે તાકાત હોવી જોઈએ તે ન હોય તો, એના બોલનું વજન પડતું નથી. ગાંધીજી કે નેહરુ વ્યક્તિ તરીકે પોતાની ભાવનાઓ અને પોતાનાં દર્શનો જગત સમક્ષ વહેતાં મૂકે એ એક બાબત છે. પણ ભારતને નામે વહેતાં મૂકે એ બીજી બાબત છે. એકમાં, એમનું વ્યકિતગત મનોબળ સામર્થ્ય આપે છે; પણ બીજામાં સામર્થ્ય લાવવા દેશ સમસ્તનું બળ જોઈએ છે. અને એ બળ ઉત્પન્ન થયું ન હોય તો બીજા દેશો આગળ બહુ બોલવામાં ફાયદો નથી, એ આમાંથી આપણે લેવાનો બોધ છે. કારણકે એ ટીકા વ્યાજબી રીતે થઇ જ શકે છે કે જરૂર પડી ત્યારે ભારતે બળ વાપર્યું તો બીજા દેશો પણ નછૂટકે, જરૂર પડયે જ, બળ વાપરે છે. વત્તું–ઓછું તો પોતાની શકિત અને પ્રતિકાર કરનારની શકિત ઉપર આધાર રાખે છે. બળના બહુ જ થોડા ઉપયોગથી પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો કબજે થયાં એમાં—ઓછામાં ઓછું બળ વાપર્યું એમાં કંઇ ખાસ અભિમાન લેવા જેવું નથી. જો બ્રિટને અને પાકિસ્તાને પોર્ટુગલને મદદ કરી હોત તો, આપણે શું વધારે મોટા બળનો ઉપયોગ ન કરત!

ટૂંકામાં, પ્રજામાં અહિંસક બળને પીછાન્યું ન હોય, અહિંસક બળથી લડવાની ટેકનિક ખીલવી ન હોય, બીજી બાજુએ હિંસક રીતે લડવાની પણ પૂરી તૈયારી ન હોય તો, આપણા બોલમાં તેજ નથી આવતું. મહાકવિ ભારવિએ આવા તેજ માટે 'અમર્ષ' શબ્દ વાપર્યો છે અને કહ્યું છે કે:—

દેવનાગરી કાર્યક્ષમ, કરકસરવાળી અને તેથી ઉચ્ચારપ્રતિબિંબક ને મરોડદાર હોવી જોઈએ. બાકી, વિવિધ લિપિઓ ભૂંસી નાખવાનું લોકલાગણી જોતાં શક્ય નથી, તો તેનો વધુ પડતો આગ્રહ શા માટે રાખવો? આ દેશનો નાગરિક, સારું ભણેલો નાગરિક, દેશની બેત્રણ લિપિઓ જાણે, પ્રાદેશિક ઉપરાંત દેવનાગરી ને એકાદ બીજી, તો એમાં બહુ મોટી માગણી નથી. ઉર્દૂ લિપિ તથા એકાદ દ્રવિડ લિપિ આપણો સ્નાતક ને વિદ્વાન જાણે તો લાભ છે. અને એ કંઈ અઘરી વાત નથી. આપણી કેળવણીપદ્ધતિમાં ને વ્યવહારમાં મબલક મિથ્યાચાર છે તે ઓછો કરી આ શિક્ષણનો સમાસ કરી શકીએ. સાર્વત્રિક એકરૂપતા લાવવાની ધગશ એ યન્ત્રવાદી યુગનો એક રોગ છે.

સગવડ જોવી એ અર્થદૃષ્ટિ છે; તત્ત્વદૃષ્ટિ કે સત્ત્વદૃષ્ટિ એ સંપત્તિદૃષ્ટિ છે. સગવડની દૃષ્ટિએ સંપત્તિદૃષ્ટિને અનુકૂળ થવાનું છે; સંપત્તિદૃષ્ટિએ તેને નિયમમાં રાખવાની છે. દેશની વિવિધ ભાષાઓના અભ્યાસમાં પણ આ સંપત્તિદૃષ્ટિને વિશેષ મહત્ત્વ ઘટે. હિન્દી આપણે જરૂર ભણીએ, સારી રીતે ભણીએ, રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી તેને અભ્યાસક્રમમાં ફરજિયાત રાખીએ, પણ હિન્દી શીખવામાં અગત્યની વાત એ છે કે એ દ્વારા આપણે સૂરદાસ, તુલસી કે પ્રેમચન્દ પાસે જઈએ છીએ. એ જ ન્યાયે ભારતીય શિક્ષિત નાગરિક, મરાઠી, બંગાળી, તામીલ યા ઉર્દૂ શીખે. તે તે પ્રદેશમાં વ્યવહારની સગવડ માટે શીખે એ ઠીક છે, પણ તે તે ભાષાસાહિત્યમાંની સંપદા માટે શીખે એ વધુ આવશ્યક છે. ભાવાત્મક એકતાની દૃષ્ટિએ તુલસી રામાયણ ને તામીલ રામાયણ સરખાં મૂલ્યવાન છે.

અંગ્રેજી તરફ પણ મારી આ દૃષ્ટિ છે. ઉદ્યોગવિદ્યા, યન્ત્રવિદ્યા, ને વિજ્ઞાન માટે એ અતિઉપયોગી સાધન છે, ખરી વાત છે; પણ એ ગૌણ વસ્તુ છે. એના સાહિત્યમાં અસાધારણ સૌન્દર્ય છે. માનવહૃદયનું હૃદયંગમ નિરૂપણ છે, મનુષ્યની ઉદાત્ત લાગણીઓ ને ઉદાર ભાવનાઓ છે એ પ્રધાન વસ્તુ છે. એનો શેક્સપિયર, એનો અનેરો મિલ્ટન, એના વર્ડ્ઝવર્થ શેલી કીટ્સ, એના ડિકન્સ ને હાર્ડી, એના બર્ક કાર્લાઈલ ને રસ્કિન જગમાનવની મહાન સંપદા છે. તેના પરિશીલનથી આપણી દૃષ્ટિનાં ક્ષિતિજો વિસ્તર્યાં છે, આપણી જીવનભાવનાઓ દૃઢ થઈ છે, આપણા હૃદયદોષોનું કંઈક નિવારણ થયું છે. પશ્ચિમના અર્વાચીન સાહિત્યમાં ઈંગ્લંડનું સાહિત્ય શિરમોડને સ્થાને છે; અને ઐતિહાસિક સંયોગથી આપણને તેનો પરિચય થયો, આપણે લાભ્યા, તો તે પરિચય ચાલુ રહે એ ઇષ્ટ છે. અલબત્ત, એનો અર્થ એ નથી કે અંગ્રેજી કોઈ કાળે પ્રતિભાસર્જનનું આપણું વાહન બને. એ ઇષ્ટ નથી; વ્યાપક રૂપમાં શક્ય નથી; સાહિત્યપરંપરાવાળી કેળવાયેલી આપણી માતૃભાષાઓમાં જ આપણો હૃદયરસ ને કલ્પનાવિલાસ સામાન્ય રીતે ને સહજતાથી ઊતરવાનો. પણ એ કારણે પોતાપણાનું સામર્થ્ય અંગ્રેજી સાહિત્યમાં છે એનો ઇનકાર ન ઘટે. વળી ઐતિહાસિક બનાવોને પરિણામે ભારતની કેટલીય વિચારસમૃદ્ધિ અંગ્રેજીમાં આપણને સુપ્રાપ્ય છે. રામમોહન રાય, વિવેકાનંદ, સરોજિની નાયડુ, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, ટાગોર, શ્રીઅરવિંદ, ગાંધીજી, રાધાકૃષ્ણન, નેહરુ, રાજાજી વગેરે અનેક વિચારકો, સાહિત્યકારો, અને દેશભક્તોએ માતૃભાષા જેમ અંગ્રેજીને વાપરી છે, એટલું જ નહિ, અંગ્રેજી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. એમણે એ ભાષાનું પરદેશીપણું ઓગાળી નાખ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. અંગ્રેજીની અતિ-

થાય, થશે તોય એ નબળું પાતળું જ હશે. સાહિત્યવિકાસ અને સાહિત્યસંપત્તિની દૃષ્ટિએ માતૃભાષા, સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજી આદિનો તેના ચોક્કસ કાર્યને વિચાર કરી આપણી કેળવણીની પરિપાટીમાં વ્યવસ્થિત સમાવેશ કરવો જોઈએ; અને એના સમાવેશથી અભ્યાસનું ભારણ વધી જતું હોય—જોકે તેવો સંભવ નથી—તો અભ્યાસક્રમમાંની અને શાળાવ્યવહારની થોડી મિથ્યા આળપંપાળ ઓછી કરવી, એ આ સમગ્ર કથનનું તાત્પર્ય છે.

* * *

ગોવર્ધનયુગના પંડિતો જેવા ઉચ્ચતમ કક્ષાના પંડિતો ગુજરાતમાં આજે ઓછા હશે, પરંતુ વિદ્યાકીય વાતાવરણ સંતોષજનક છે અને ઊંચી આશા જન્માવે છે. ગાંધીજીની વિદ્યાપીઠે અમદાવાદમાં ઉત્તમ વિદ્વાનો ભેગા કર્યા હતા અને એણે ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યની વિદ્યાની પ્રણાલી અને શિષ્યોની પરંપરા ઊભી કરી હતી. બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ત્યાં વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થયો અને તેનાં પ્રમાણભૂત પાઠ અને વિવરણ સહિત પ્રકાશનો થયાં. સામાજિક વિદ્યાઓનો પણ નવેસરથી અભ્યાસ થયો. ગુજરાતી જોડણીને સ્થિરતા આપતો જોડણીકોશ બહાર પડ્યો. રાજકીય ઝંઝાવાતમાં વિદ્યાપીઠની શુદ્ધ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ મંદ પડી, પણ જે વિદ્વાનો તેણે સિદ્ધ કર્યા તેમણે પોતપોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. એમની વિદ્યાનો પ્રવાહ ગુજરાતની આજની યુનિવર્સિટીઓમાં ભળી ગયો છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ગુજરાતમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ. એને લીધે વિદ્યાર્થીઓ માટે વિજ્ઞાન, વૈદક, યંત્રવિદ્યા વગેરે સારુ અનેક માર્ગ ખુલ્લા થયા. પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓનું અત્યન્ત મહત્ત્વનું એ કામ થયું કે બધી યુનિવર્સિટીઓમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને તેની સંસ્થાઓમાં સર્વ વિષયોના વિવરણ અને ચર્ચા ગુજરાતીમાં થવા લાગ્યાં. ઉચ્ચ કેળવણીની બોધભાષા બાબત કલેશકર ઝઘડામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ દઢતાથી ગુજરાતીનો જ પુરસ્કાર ચાલુ રાખ્યો. તાત્કાલિક ઘણી મૂંઝવણ થઈ, પણ પરિણામે અધ્યાપકો વિનયનના વિષયોનું જ નહિ—તે કામ પ્રમાણમાં સહેલું હતું—પણ સંપત્તિશાસ્ત્ર, ગણિત, વિજ્ઞાન, યન્ત્રવિદ્યા, વૈદક આદિનું અધ્યાપન ગુજરાતીમાં સરળતાથી કરતા થયા. ગુજરાતીમાં અધ્યાપન કરવાની ફરજ પડવાથી, હું સમજું છું કે, તેમનું પોતાના વિષયનું જ્ઞાન પણ વધુ સિદ્ધ થયું હશે. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા ધીમે ધીમે ચોક્કસ રૂપ લેતી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને ઉપયોગી નીવડે એવાં વિશિષ્ટ વિદ્યાઓનાં પુસ્તકો પ્રગટ થવા માંડ્યાં છે.

★

શાંતિ–સેના વિશે

પં. જવાહરલાલ નેહરૂ

શાંતિ-સેનાનો વિચાર મને આકર્ષે છે. મારું દિલ એને પસંદ કરે છે. પણ માનસિક રીતે વિચારું છું તો ઘણી મુસ્કેલીઓ સામે આવે છે. કોઇ કામ માટે બીજાની પીઠ થાબડવી અને એ વિશે પોતે કશું ન કરવું એનો કાંઇ અર્થ નથી. એ તો નરી ધૂર્તતા છે. અને આ શાંતિ-સેનાની વાત ઘણી ગંભીર છે. એમાં મનુષ્યનાં દિલ અને દિમાગની વાત છે. એને માટે દિલ અને દિમાગ કાબૂમાં આવે એ જરૂરી છે.

મારું દિલ શાંતિ-સેનાના વિચારથી આકર્ષાય છે પણ દિમાગમાં રકઝક ચાલ્યા કરે છે. એ પૂરી નથી થતી. હું માત્ર એટલું સમજ્યો છું કે શાંતિ-સેના ઊભી કરવી એ સારી ચીજ છે. એની કંઈ ને કંઈ સારી અસર પડશે. જો કે હું નથી માનતો કે આજે શાંતિ-સેના દ્વારા સવાલ ઉકલી શકશે. પરંતુ તેની થોડીયે અસર પડે તો તે ઠીક જ છે.

આજકાલ દુનિયામાં મોટા મોટા સવાલો ઊભા થાય છે, જેમાંથી યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો ય ભય છે. હવે કોંગો, અંગોલા, ગોવા કે બર્લિનના પ્રશ્નમાં શાંતિ-સેના દ્વારા શું થઇ શકે એ મારા મગજમાં બિલકુલ નથી આવતું. પાંચ-દસ હજાર શાંતિ-સૈનિકો ત્યાં જાય તો શી અસર પાડે? થોડી ઘણી અસર જરૂર પાડે, પણ તેઓ કેટલી હદે અસર પાડી શકે, એ વિશે મારા મગજમાં સ્પષ્ટતા નથી.

તમે જો હિંદુસ્તાનના આંતરિક સવાલો નથી ઉકેલી શકતા—પછી તે ધર્મના હોય કે ભાષાના હોય કે પ્રાંતના હોય—તો કઈ હેસિયતથી તમે દુનિયાને માર્ગ બતાવશો? જ્યારે મહોલ્લાના ઝઘડા નથી રોકી શકતા તો સરહદનું રક્ષણ શું કરશો? કાલે આપણી સરહદ પર આક્રમણ થયું તો શાંતિ-સેના શું કરશે? પહેલાં તો શાંતિ-સેના ત્યાં પહોંચશે કેમ એ સવાલ છે. જ્યાં સુધી અમે તમને ખભા પર ન ઊંચકીએ ત્યાં સુધી તમે ત્યાં પહોંચી જ નહીં શકો. અને જ્યાં સુધી અમે તમારા ખાવા-પીવાનો બંદોબસ્ત ન કરીએ ત્યાં સુધી ત્યાં પહોંચો તોયે કાંઈ કરી નહીં શકો. ત્યાં એટલી ઊંચાઈએ શ્વાસ લેવામાંયે મુસ્કેલી નડે છે. આમ તમે ત્યાં પહોંચો તોયે તમારી શાંતિ-સેનાની દેખભાળ રાખવા એક બીજી સેના જોઈએ. આ તો એક અજબ તમાશો થાય!

હું કોઇ મજાક નથી કરી રહ્યો, બલ્કે તમને મુસ્કેલીઓ બતાવી રહ્યો છું. આજે પુરાણી વીરતાની વાત ખતમ થઈ છે. આજે તો દુશ્મન દેખાતો જ નથી. એ માઇલો દૂર રહે છે. ત્યાંથી બોમ્બ ગોળો આવ્યો તો ત્યાં શાંતિ-સેના શું કરવાની? એ બોમ્બ તમારા પીળા રૂમાલોને નથી ઓળખવાનો. (શાંતિ-સૈનિકો માથે પીળો રૂમાલ બાંધે છે.—સં.)

હું તમારી સમક્ષ મુસ્કેલીઓ રજૂ કરી રહ્યો છું. અલબત્ત હું માનું છું કે શાંતિ-સેનાના વિચારમાં એક સબળું તથ્ય છે. આપણે એની ફિકર ન કરવી જોઈએ કે એમાં થોડા માણસો છે. દુનિયામાં મોટી વાતો થોડા માણસોએ જ શરૂ કરી છે અને પછી એ ફેલાઇ છે. અહીં અંધારું હોય અને આપણે એક નાનોઅમથો દીવો પ્રગટાવીએ તો આ આખું યે અંધારું એ દીવાના પ્રકાશને ઓછો નથી કરી શકતું. અને છતાં આખી દુનિયામાં અંધારું હશે તો યે આ પ્રકાશ તો રહેશે. એક વ્યક્તિ પણ જો પાકે પાયે સાચા માર્ગ પર હિંમતની સાથે ચાલે છે અને એનું દિલ જો શુદ્ધ છે તો એની અસર થાય છે. ગાંધીજીની

ઘણી બધી અસર થઈ. આપણે નાના છીએ તો આપણી ઓછી અસર થશે, પરંતુ અસર થશે જરૂર. હું માનું છું કે અહિંસામાં શક્તિ છે. એ કેવળ કહેવાની વાત નથી. અહિંસા એક Positive—વિધાયક ચીજ છે. અહિંસા ને શાંતિને નામે ડર હોય તો તે અહિંસા ને શાંતિ નહીં ચાલે. ગાંધીજીએ કહેલું કે ભયભીત સત્યાગ્રહી એમને ન ખપે. એ સત્યાગ્રહ જ નથી. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે દરેક વ્યક્તિ અને સમૂહ બહાદુર ને હિંમતવાન બને. એ અઘરી વાત છે, પણ દુનિયાનું અસ્તિત્વ રહેવાનું હશે તો આ જરૂર થશે. આ પલટાતી દુનિયામાં અજબ શક્તિઓ પેદા થાય છે.

હું જો પૂરેપૂરી રીતે શાંતિ–સેનાની વાત માનતો હોત તો વડાપ્રધાનપદે રહી જ ન શકત. અને જો રહેત તો મારે તુરત મારી સેના, નૌકાદળ, હવાઇદળ અને પોલીસ બધાને વિખેરી નાખવા પડત. આ એક કાયદો છે. એટલે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે કે હું તમને કેમ આશીર્વાદ આપું કે આ કામ સારું છે. હું માનું છું કે આ કામ સારું છે, પરંતુ બધા જાણે છે કે હું એ પગલું નથી ભરી શકતો. એટલા વાસ્તે નહીં કે મને વડાપ્રધાનપદનો મોહ છે. બલ્કે હું વડોપ્રધાન ન રહું તોયે મારું દિમાગ સાફ નથી. મારી સામે પચાસ તરીકા છે. હું એમ નથી કહી શકતો કે હું કેવળ શાંતિના જ તરીકાથી કામ કરીશ. જે જવાબદારી મારા પર છે, કેવળ વડા પ્રધાનને નાતે જ નહીં બલ્કે એક નાગરિકને નાતે, એ જોતાં હું મારી જાતને બાંધી નથી શકતો કે હું શાંતિ–સેનાનો જ માર્ગ અખત્યાર કરીશ. હું નથી માનતો કે આ માર્ગે આપણે હિંદુસ્તાનનો સવાલ ઉકેલી શકીશું. પછી બહારના સવાલ તો દૂર જ રહ્યા.

પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાંયે હું માનું છું કે જે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું અને જે વિનોબાજી કહી રહ્યા છે, એમાં પાયાનું તથ્ય છે, અને એનાથી દેશનું અને દુનિયાનું ભલું થશે. ગાંધીજીએ આંતરિક ઝઘડાઓ સારુ જે કહ્યું હતું, એનેયે આપણે પૂરું નથી કરી શક્યા તો દુનિયામાં લડાઈ ન થાય, આ ન થાય, પેલું ન થાય, એમ કહેવું નાને મોઢે મોટી વાત થશે. એ વાત તો સાચી છે. પણ જ્યાં સુધી આપણે દેશમાં કરી નથી શકતા ત્યાં સુધી કંઈ કહેવું ઠીક નહીં ગણાય. ગાંધીજી બીજા દેશોમાં નહોતા જતા. તેઓ કહેતા કે જ્યાં સુધી આપણે દેશમાં નથી કરતા ત્યાં સુધી બહાર કેમ જઈએ? અને આપણે નાના માણસો દેશ-દેશમાં ઘૂમીએ છીએ.

દરેક માણસે પોતપોતાનો માર્ગ ખોળવો પડે છે. આપણે ઊઠીને કહીએ કે અમે ગાંધીજી જેવું જ કરીશું તો એ નહીં કરી શકીએ અને પોતાનું કર્તવ્ય પણ ચૂકીશું. દરેક માણસે પોતાનું કર્તવ્ય ખોળવું પડે છે. બીજાઓ પાસેથી શીખવાનું હોય છે, અનુકરણ પણ કરવું પડે છે. પરંતુ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો પડે છે. એક માણસ ચિત્રકાર હોય તો તે શાંતિની સેવા ચિત્રકામ દ્વારા જ કરી શકે છે. એ દ્વારા જ એ મોટું કામ કરી શકે છે. એને કહીએ કે ચિત્રકામ છોડીને બીજું કામ કર તો તે નથી કરી શકતો. પ્રત્યેક વ્યક્તિની શક્તિ અલગ અલગ હોય છે.

આ બધી મુશ્કેલીઓ મેં બતાવી. મનમાં સવાલ ઊઠતો રહે છે. આ બધી વાતો છતાંયે શાંતિ-સેના તરફ તમે જે રીતે જુઓ છો તે મને સારું લાગે છે. હું કહું છું કે તે યોગ્ય છે. તેથી તેની અસર થશે. તેથી સ્તો હું તમને મારી સહાનુભૂતિ અને શુભેચ્છા ઘણી ખુશીની સાથે આપું છું.

[શાંતિ-સૈનિકો સમક્ષ : નવી દિલ્હી, ૩-૧૨-૬૧ : : 'ભૂમિપુત્ર'માંથી ઉદ્ધૃત]

શાંતિ – સેના

સંપાદક : 'ભૂમિપુત્ર'

દિલ્હીમાં શાંતિ-સૈનિકો સમક્ષ શાંતિ-સેના અંગેનું પંડિત નેહરુનું વક્તવ્ય આ અંકમાં અન્યત્ર આપ્યું છે. એમાં વ્યક્ત થતો દિલ અને દિમાગ વચ્ચેનો દ્વંદ્વ નેહરુ પૂરતો મર્યાદિત નથી પણ આજને તબક્કે અહિંસક પદ્ધતિ અંગે દેશ અને દુનિયાના મોટા ભાગના માણસોના મનમાં ચાલી રહેલા દ્વંદ્વનો એમાં પડઘો પડ્યો છે. અને એ દૃષ્ટિએ એ વક્તવ્યને અમે મનનીય માન્યું છે.

આજે દેશ સમક્ષ ચીન સાથેની સરહદનો તેમ જ ગોવાનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે. એટલે એવા પ્રશ્નોમાં શું કરી શકાય એ દૃષ્ટિએ નગ્ન વાસ્તવિકતાના સંદર્ભમાં શાંતિ-સેના અંગે વિચારવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પંડિતજીએ આજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું આબેહૂબ ચિત્રણ કરી બતાવ્યું છે. એ પરિસ્થિતિમાં આજે શાંતિ-સેનાનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય કેટલું નગણ્ય થયું છે એ પણ એમણે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે. આપણી સરહદને મોરચે આપણી શાંતિ-સેનાને આજે મોકલવામાં આવે તો શો તમાશો થાય એ પણ એમણે નિઃસંકોચ જણાવ્યું છે.

એક ઠેકાણે પંડિતજીએ કહ્યું છે કે શાંતિ-સેનાને સરહદ પર પહોંચાડવી હોય તો સરકારે એને ખભા પર ઊંચકવી પડે. ત્યારે વિચારવાની વાત એ છે કે આજે આપણાં સશસ્ત્ર દળો જુદે જુદે મોરચે લડી રહ્યાં છે તે કોને આધારે ? શું એમને કોઈના ખભાનો ટેકો નથી ? આપણાં સશસ્ત્ર દળોને નિભાવવા જનતા કરવેરો આપે છે. એમને સતત પુરવઠો પહોંચાડવા સરકારે વિશાળ વ્યવસ્થા કરવી પડતી હોય છે. આ બધું થાય છે ત્યારે તેઓ કામ કરી શકે છે. તો પછી એક અહિંસક શાંતિ-સેના સારુ જનતાએ અને એ જનતાની સરકારે જો કાંઈ વ્યવસ્થા કરવી પડે તો એમાં અજુગતું કશું જ નથી.

આજે આપણે વિચારવાનું એ છે કે સશસ્ત્ર અથડામણ, પ્રજાઓની પાયમાલી, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ, સતત એકમેકનો ભય સેવતી તંગદિલી, શાંતિને બદલે સંઘર્ષ પાછળ વેડફાતી શક્તિ અને સંપત્તિ—આ બધાંનો આપણે અંત લાવવો છે કે નહીં. એ વિષ-ચક્રને જો ભેદવું હશે તો કંઈક કરવું તો પડશે જ. આપણે વિશ્વશાંતિ અને પંચાયતરાજની વાતો કરીએ છીએ તે શું લશ્કર અને શસ્ત્રને આધારે ટકવાનાં છે ?

એટલે શાંતિ-સેનાની વ્યવહારુતા અંગે વિચારીએ ત્યારે આ પશ્ચાદ્ભૂમિકા આપણા મનમાં રહેવી જોઈએ. વળી એક બીજી ભૂલ પણ થતી હોય છે. આપણો હાથ શરીરથી અલગ કરીને મૂકવામાં આવે તો એ નિરુપયોગી ને નિર્બળ જણાય. પણ આખાયે શરીરના અંગ તરીકે એનું સ્થાન છે. તેમ શાંતિ-સેના એ અહિંસક સમાજરચનાનું એક અંગ છે અને એનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન અહિંસક સમાજરચનાની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં જ થઈ શકે. શાંતિ-સેના ગ્રામદાન અને ગ્રામસ્વરાજ્યના કાર્યક્રમની પૂર્તિ કરે છે. આપણે જો કોઈ સભ્ય સમાજ રચવો હશે તો એમાં પોલીસ અને સેનાનો આધાર

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૩

ગૂજરાતમાં કળા

મુરલીધર જગન્નાથ અહિવાસી

ગૂજરાત ભારતભરમાં સમૃદ્ધ અને સુખી પ્રદેશ તરીકે જાણીતો છે. દુનિયાને ખૂણે ખૂણે ગૂજરાતીઓ પ્રસરેલા છે. આ સમૃદ્ધિ અને વૈભવની અસર ગૂજરાતીઓનાં જીવન પર પડી છે. એટલે એક વિશિષ્ટ સંસ્કારી વાતાવરણ ગૂજરાતમાં ઘેર ઘેર જોવા મળે છે. ગૂજરાતના જૂના સ્થાપત્ય પર પણ એની નાજુકાઈ વર્તાઈ આવે છે. આમ તો ગૂજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળના અવશેષો પણ ઘણી જગ્યાએથી હાથ લાગ્યા છે. તે સિવાય સાહિત્યમાં આવતાં અનેક વર્ણનો પરથી પણ ત્યારની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. હ્યુએનસંગની નોંધ તથા બૌદ્ધ સમયના શિલાલેખો પરથી તે સમયનું વલ્લભીપુર કેવું સમૃદ્ધ હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. મધ્યયુગમાં બંધાયેલાં મોઢેરા, સોમનાથ વગેરેનાં મંદિરો એ સમયનું ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પવિધાન દર્શાવે છે. જૈન સંપ્રદાયથી પ્રભાવિત શાસનકાળ દરમિયાન પણ ગૂજરાતની કળાસમૃદ્ધિમાં ખાસ વધારો થયો હતો. રુદ્રમહાલ, પાલીતાણાનાં મંદિરો, કુંભારિયા અને આબુનાં મંદિરો, ગિરનારનાં મંદિરો એનાં સાક્ષી છે. આબુનાં મંદિરો તો ભારતભરની શિલ્પકૃતિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. એનાં બારીકાઈ અને લાવણ્ય ખૂબ સુંદર છે. ત્યાર બાદ મોગલકાળ દરમિયાન મોગલ શાહજાદાઓએ અમદાવાદના સ્થાપત્યની જે પરાકાષ્ઠા સર્જી છે તે ભારતના મોગલ-સ્થાપત્યમાં ઉચ્ચશિખરે છે. અમદાવાદની મસ્જિદો, જાળીઓ વગેરે અદ્ભુત છે. એનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો સીદી સૈયદની મસ્જિદની જાળી છે.

ચિત્રોમા પણ ગૂજરાતની જૈન-શૈલી અજંતા પછીના અંધકારયુગ બાદ, ભારતભરની ચિત્રશૈલીઓમા અગ્રસ્થાને છે. એના ભંડારો અમૂલ્ય પ્રતો, પટચિત્રો વગેરેથી સમૃદ્ધ છે. ગૂજરાત એને માટે ગૌરવ અનુભવે છે. છાપકામમાં પણ ગૂજરાતની ટેક્સટાઈલ છેક ઇજિપ્ત સુધી જતી. સુરતનો કિનખાબ આખી દુનિયામાં મશહૂર હતો. આમ, ગૂજરાત એક સમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને કલાવિદ પ્રદેશ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૂજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં વર્ણનો મળી આવે છે. ગૂજરાતની ધનાઢ્યતાનાં પણ અનેક વર્ણનો મળે છે.

ગૂજરાતનો વૈભવ એક અનોખો જ છે. ધનિકોનાં ઘરમાં પિત્તળની સુંદર સાંકળવાળા હીંચકા, સાંકળમાં પણ હાથીઓવાળા દાબડાઓ કે જેમાં અત્તર કે સુગંધી પદાર્થ રહી શકે અને જે સૂંઘતાં એક પ્રકારનો આહ્લાદ આપે, સુંદર આભૂષણોથી સજ્જ થયેલાં અંગો, સંખેડાનાં સુંદર માંચી અને હીંડોળા વગેરેથી શોભતાં દીવાનખાનાં વગેરે જેવી નિત્ય વપરાતી વસ્તુઓમાં પણ કળાની પરાકાષ્ઠા જોવામાં આવતી. રોટલી વણવાનાં વેલણો, કાંસકી, સૂડી, લાકડીના હાથા, ડાબલા, કંકાવટી, શૃંગારનાં સાધનો વગેરે. આવું જ ગૂજરાતનું કલાધન.

લગભગ ૧૬મી સદીમાં મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પ્રાકટ્ય પછી ગૂજરાતમાં પણ વૈષ્ણવસંપ્રદાયે વધુ જોર પકડ્યું. આ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ ગૂજરાતના અમુક વર્ગ પર ઘણો પડ્યો અને પુષ્ટિમાર્ગની અસર જીવન પર ઊંડી પડી. જેથી ગૂજરાતનો અમુક વર્ગ કે જે વણિક અને ધનિક હતો તેના જીવનમાં આ સંપ્રદાયનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં ગયાં અને એ દ્વારા પણ ગૂજરાતની સર્વ પ્રકારની કળાસમૃદ્ધિમાં વધારો થયો.

જ્યારે કેવળ ધનપ્રાપ્તિ વધી જાય છે ત્યારે કલાસંસ્કાર પર ધૂળ ચડી જાય છે. એમ ગૂજરાતની પ્રજા કલાસંસ્કારથી વિમુખ થઈ હતી. આ સમય સારા ભારતનો ગુલામીનો હતો પરદેશી શાસનકાળનો હતો. ભારતીય કળાનું મૂળ તત્ત્વ અને એની સૂક્ષ્મતાનો પરિચય પરદેશમાં ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામીએ આપ્યો. તેમણે અંગ્રેજી ભાષામાં આપણી કલાની સૂક્ષ્મતા પરદેશમાં સમજાવી. એ સમયે ભારતમાં પણ કલકત્તાની કલાશાળાના આચાર્ય શ્રી હેવેલે ભારતીય કલાનો મર્મ સમજાવ્યો. આ સમયે મુંબઈ રાજ્યમાં સ્કૂલ ઑફ આર્ટના પ્રિન્સીપાલ ગ્લેડસ્ટન સૉલોમન અને જાણીતા કલાવિવેચક સ્વ શ્રી કનૈયાલાલ વકીલે ભારતીય કલા પર ઘણું ઘણું લખ્યું અને પ્રચાર કર્યો. આ વખતે ગૂજરાતમાં કલાઉપાસક શ્રી રવિશંકર રાવળે જે કાર્ય કર્યું છે એ નોંધપાત્ર છે. એમણે ગૂજરાતને 'કુમાર' નામનું એક સાંસ્કારિક પત્ર આપ્યું અને એ દ્વારા ગૂજરાતના કલાસંસ્કારને પ્રદીપ્ત કર્યો. તેમણે કલાના અનેક વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું તથા અનેક રીતે સહાય કરી. તેમાંના અનેક આજે ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય કલાકારો છે. મુ રવિભાઈને એમના કાર્ય માટે હું ભાવભીની અંજલિ આપું છું તથા ગૂજરાતની કલાપ્રિય જનતા તેમ જ હવે પછીની પેઢીના કલાકારો પણ એમના કાર્યને બિરદાવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આજે આપણે જે ભૂમિમાં ભેગા મળ્યા છીએ એ ભૂમિ અનેક પરમહંસ કોટિના ભક્તોની, તત્ત્વજ્ઞાનીઓની, વિજ્ઞાનીઓની અને કવિઓની છે. પ્રકાશ હમેશાં પૂર્વમાંથી મળે છે, તેમ ભારતને પ્રકાશ આ પ્રાન્તમાંથી (પૂર્વમાંથી) મળતો રહ્યો છે. આવી મહાન વિભૂતિઓમાંની એક અને આ યુગની ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિ શ્રી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા. સાહિત્ય અને કલાક્ષેત્રે એમની સિદ્ધિ અદ્વિતીય છે. આ વર્ષે દેશ અને પરદેશમાં પણ એમની શતાબ્દી ઉજવાઈ રહી છે. એમના જીવનમાં આપણે બધી કલાઓનો સમન્વય થતો જોઈએ છીએ. ટાગોર સૌંદર્યના પરમ ઉપાસક હતા. કુદરતને ખોળે એમનું જીવન ઊછર્યું હતું. પ્રાચીન સાહિત્યનું ઊંડું જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમણે પ્રાચીન કવિઋષિઓના હરોળમાં બેસી શકે એવું સાહિત્ય સર્જ્યું છે. એમણે ભારતીય તત્ત્વની નાડ પકડી હતી. એમણે આપણી જ વસ્તુ આપણને પીરસી, પરંતુ નવા સ્વરૂપે. એમણે સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર વગેરેમાં અજબ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને ઘણું નવસર્જન કર્યું છે. તદુપરાંત એમનું જ્ઞાન વિશાળ હતું. એમણે વિશ્વસાહિત્યમાં પણ અગત્યનો ઉમેરો કર્યો છે. એમની વિશાળ દૃષ્ટિ તેમ જ જ્ઞાનનો લાભ આપણા દેશને મળ્યો છે. એમના જીવનનું પરમ તત્ત્વ લય હતું. તેને એમણે દરેક કલાનું હાર્દ કહ્યું છે અને એ દ્વારા જ એમની દરેક કૃતિને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. એઓ સાચા રાષ્ટ્રભક્ત અને વિશ્વકવિ હતા.

એમના જીવનને જોતાં આપણા કલાકારો અને કવિઓએ એમાંથી ઘણું ગ્રહણ કરવાનું છે. આ મારો એક નમ્ર નિર્દેશ છે. ગઈ વખતે જુનાગઢના મારા ભાષણમાં આ બાબતનો મેં ટકોર કરી હતી. સાહિત્યકારો કલાની ઉપેક્ષા ન કરે. હું સમજું છું કે સાહિત્યકાર ત્યારે જ પૂર્ણ બને છે કે જ્યારે બીજી કળાઓનો અંશ એનામાં હોય. કાવ્યને અને સંગીતને પ્રગાઢ સંબંધ છે અન્ય કળાઓની બાબતમાં પણ તેમ જ છે. જો કલાકારો જુદી જુદી કળાઓથી પરિચિત ન હોય તો કળામાં લૂખું સર્જન થશે. કવિનું કાવ્ય સંગીતની સુરાવળ હશે તો વધુ સરસ લાગશે. શિલ્પ અને નૃત્યને પણ એવો જ સંબંધ છે. આપ સૌ સાહિત્યસ્વામીઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે

આપણી કલાઓમાં જે એક સ્થૂળ તત્ત્વનો ઊગેરો થઈ રહ્યો છે એ અંગે ચોકી કરો. સાહિત્યકાર સાચો ચોકીદાર થઈ શકે, કારણ કે એની પાસે શબ્દ અને અર્થનું બળ છે. આજે આપણા સંગીતમાં પાશ્ચાત્ય સંગીતને બેસાડવા જતાં જે સંગીત સંભળાય છે તેમાં ઘોંઘાટ અને ધમઃધમ જ સવિશેષ જણાય છે. ચિત્રકળામાં પણ કેવળ ઉપરછલ્લાપણું અને પાશ્ચાત્ય દેશોની અપરિપકવતા પ્રવેશી રહી છે. વાસ્તવિકતાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ બધું સાહિત્યકારો સારી રીતે સમજી શકે એમ છે, અને ઘટતું કરી શકે એમ છે.

આધુનિક કલામાં કલ્પનાનો અભાવ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. મેં વાંચ્યું છે તેમાં કેટલીક કલ્પનાઓ આવી છેઃ પરુથી ભરેલા પીળા ફોલ્લાને ચંદ્રમાની ઉપમા અપાય છે; બાળકના શરીર ઉપર ફૂટી નીકળેલા સેવડના દાણાને આકાશના તારાઓની ઉપમા અપાય છે. આ કલ્પનાઓ કેવી છે એ તો આપ સૌ ન્યાય કરશો. એમાં કેટલી વિકૃતિ પરિણમી છે એ સહજ રીતે વર્તાય એમ છે. કલાનો સાચો અર્થ, મેં આગળ કહ્યું તેમ, આનંદ આપવાનો છે અને આનંદની અનુભૂતિ આનંદપૂર્ણ વસ્તુઓ દ્વારા જ સાંપડી શકે. જ્યારે આવી કલ્પનાઓ સર્જાય ત્યારે કલાદૃષ્ટિની વ્યાખ્યા શી હોય, એ કલ્પી શકાતું નથી ચિત્રકળામાં પણ રૂપભંગ કરવાથી જે વિકૃતિ સર્જાય છે એ ક્યાં જઈ અટકશે એ કહેવાય નહિ. એમાંથી આનંદ કેમ અને કેટલો ઉદ્‌ભવે એ તો જે જુએ છે તે જ જાણી શકે. આધુનિક કલાકારોને એમના અખતરા વિશે હું અભિનંદન આપું છું, પરંતુ તે સ્વતઃ સમજાય અથવા પોતે સમજાવી શકે એવું સર્જન તેઓ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે. કલાકાર સામાન્ય વર્ગને ન ભૂલે. હું એમ નથી કહેતો કે સામાન્ય પ્રજા સમજે એ જ કલા, પરંતુ કલાકારે સામાન્ય પ્રજાને લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એ આ યુગનું લક્ષણ છે.

આધુનિક કલાનું બીજું સ્વરૂપ વાસ્તવિકતા છે. ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય કળાની વિચારસરણીમાં આ એક મોટો મતભેદ છે. એક શિલ્પનું ઉદાહરણ લઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશના કલાકારોએ કેવળ સ્થૂળ સૌન્દર્યને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું અને Modelનો ઉપયોગ કરી શિલ્પવિધાન કર્યું. આમ, એક રીતે તેઓએ ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ સર્જી. ભારતીય કલાકારે વાસ્તવિકતાથી પર જઈ જગતને કાંઈ નવું જ આપ્યું. આપણા શિલ્પીઓએ જગતને એક જ મૂર્તિ આપી છે અને તે છે બુદ્ધદેવની ધ્યાનમૂર્તિ. જગતમાં એ અદ્વિતીય છે. શિલ્પજગતની જે ઊંચાઈ ઉપર એ બુદ્ધદેવની મૂર્તિનું આસન છે તે ઊંચાઈ સુધી ગ્રીક શિલ્પ, પોતાની પ્રવીણતા અને સઘળાં સૌંદર્યની મદદ હોવા છતાં, કદી પહોંચી શકશે નહિ. સિંહના જેવા ઉન્નત સ્કન્ધનું વિશાળ વક્ષસ્થળ, કનકકાન્તિ, મસૃણ અને મૃદુલ અવયવોવાળું ભાવમય શરીર ખડું કરી દીધું છે. આપણું શિલ્પ આપણને શું આપી શકે છે તે આ એક બુદ્ધમૂર્તિથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આધુનિક કલામાં વ્યક્તિવાદનું તત્ત્વ ઘણું પાંગર્યું છે. એ આવશ્યક છે કે દરેક કલાકારની પોતાની આગવી રીત હોય. પરંતુ જો કલાકારો પોતાના સર્જનને સમજાવી ન શકે અથવા જનતાનો મોટો વર્ગ સમજવામાં નિષ્ફળ જાય, તો એ કલા ખૂબ પરિમિત ક્ષેત્રમાં રહેશે. એટલે એમાં થોડી મૂળભૂત સામાન્યતા હોવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સર્જનની અસર સૌ કોઈ પર થવી જ જોઈએ. રામાયણ સર્વભોગ્ય છે. મહાપંડિતથી માંડી અભણ ખેડૂત પણ પોતપોતાની રીતે એનો આસ્વાદ લઈ શકે છે. તે જ સત્ય કલાના ક્ષેત્રમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થવું જોઈએ.

હું એ વિચારમાં ચોક્કસ માનું છું કે કલાકાર પ્રગતિશીલ હોવો જોઇએ. જેની પ્રગતિ અટકી એ સમાજને નવું ન આપી શકે. એ એક બંધિયાર જળાગારની માફક મર્યાદિત જ રહેશે. કલાકારને પોતાની આસપાસ શું ચાલે છે, વિશ્વમાં કેવાં વહેણો વહે છે એ બધું જાણવું જરૂરી છે. પરંતુ તે પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ અને આત્માને ભૂલે નહિ. હું કેવળ પરંપરાનું આંધળું અનુકરણ કરવાનું નથી કહેતો, પરંતુ એ ભારતીય મટી અભારતીય તો ન જ થાય; અન્યથા તે ન તો ભારતનો રહેશે અને ન તો પશ્ચિમનો ય રહેશે.

આજના સમાજ પર ચલચિત્રોની બહુ જ ઊંડી અસર છે. શિષ્ટવર્ગનું એ તરફ ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે. આ વિશે સરકારી ખાતું ઘણું કરી શકે એમ છે, કારણ કે આની સીધી અસર સામાન્ય જનતા પર પડે છે. એના સંસ્કાર જો વિકૃત થાય તો તે ઉચ્ચ કળા તરફ પ્રગતિ કરી શકે નહિ. માટે સામાન્ય જનતાની અભિરુચિ કેળવવા માટે એની સમક્ષ રજૂ થતી વાનગીઓ પણ શુદ્ધ હોવી જોઇએ. એમાંથી કેવળ વૃત્તિ પોષવાનાં તત્ત્વો અથવા અશ્લીલતા અને હલકા પ્રકારનું મનોરંજન વગેરે ન અટકે તો બીજાં સેંકડો વર્ષો સુધી આપણે આપણી પ્રજાનું ચારિત્ર્યઘડતર કરી શકીશું નહિ. આ બધી જવાબદારી શિક્ષિતવર્ગની એટલે કે આપણી સૌની છે. આજે આપણા દેશની મોટી સેવા કોઇ પણ હોય તો એ જ છે કે એની સંસ્કાર-સમૃદ્ધિમાં સાત્વિક વધારો કરવો. અસ્તુ. ×

★

× ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ: એકવીસમું અધિવેશન, કલકત્તા : કલાવિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

અનુસંધાન પૃ. ૧૧૩]

ઓછામાં ઓછો લેવાય એ જોવું પડશે અને એ માટે શાંતિ-સેનાની દિશામાં આગળ વધવું પડશે.

બાકી આજે તો એ પાંગરતો છોડ છે. આજે એના મૂળમાં ઊની રાખ નાખવાનું ઉચિત નહીં ગણાય. આજ ને આજ શાંતિ-સેના પાસે સશસ્ત્ર અથડામણના અટપટા ને વિકટ પ્રશ્નો ઉકેલવાની આશા ન રાખી શકાય.

સાથોસાથ શાંતિ-સૈનિકોએ પણ પોતાની જવાબદારી વિશે સજાગ થવું પડશે. નાના નાના પ્રશ્નો હાથમાં લઇને એના શાંતિમય ઉકેલ શોધવા પ્રયત્ન નહીં કરીએ તો આગળની દિશા સૂઝશે નહીં અને કોઈ નૈતિક શક્તિ જન્મશે નહીં. દેશના આંતરિક પ્રશ્નમાં પોલીસનો ઉપયોગ ન જ કરવો પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કર્યા વિના પ્રશ્નોના ઉકેલ પર કોઈ જ અસર નહીં પાડી શકાય. આજ ને આજ શાંતિ-સેના દ્વારા સરહદ વગેરેના પ્રશ્નો ઉકેલી નાખવાના છીએ એવી વાતોથી અળગા રહીએ. અલબત્ત, આપણું અંતિમ ધ્યેય શું છે તે કહીએ, આપણું સમગ્ર ચિત્ર પણ રજૂ કરીએ, પરંતુ એ અંગે નાહક વાદવિવાદમાં ઊતર્યા વિના આ દિશામાંનું આજનું ડગલું કયું હોઇ શકે એ બાજુ આપણા ચિંતનને વાળીએ અને એક પછી એક એવાં ડગલાં ભરવા માંડીએ. કોઈને શ્રદ્ધા ન બેસતી હોય તો આપણી અડગ નિષ્ઠા અને અવિરત પ્રયત્ન દ્વારા એવી શ્રદ્ધા જન્માવીએ.

['ભૂમિપુત્ર' વર્ષ ૯ અંક ૧૦ તા. ૧૬-૧૨-૬૧માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત]

★

નવરાશનો સદુપયોગ

કાન્તિલાલ બરોડિયા એમ.કૉમ.

સદીઓથી માનવી કામ કરે છે ને નવરાશને ઝંખે છે અને પોતાના રોજિંદા કામકાજમાંથી પરવારીને મગજને અને શરીરને કેવી રીતે તાજગી મળે અને નવરાશનો સમય પોતાની અનુકૂળતા મુજબ ગાળવા મળે તેવી મહેચ્છા તેની રહી છે.

કામ અને નવરાશ :

આપણી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ક્રમશઃ યાંત્રિક ઉત્પાદને જે પ્રવેશ કર્યો છે અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના મંડાણ પછી તેનો જે વિપુલ વિકાસ થયો છે, તેનો સાચો હેતુ તો એ જ હોઈ શકે કે કામમાં સુવિધા થતી રહે, કામના કલાકો ઘટતા જાય, અને છતાં પણ કાર્યક્ષમ અને વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન ઉત્તરોત્તર વધતું જ રહે. સાથોસાથ, કામ કરનારી વ્યક્તિઓની ફાજલ પડતી નવરાશમાં ક્રમશઃ વધારો થતો રહે.

અમેરિકા અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઊંચું જીવનધોરણ સ્થાપવા માટે ને જાળવવા માટે જે અવિરત અને સતત પરિશ્રમ લેવાય છે તેની પાછળનું આ એક પ્રેરક બળ છે કે ત્યાંના લોકોમાં સામાજિક રીતે તેમજ વ્યક્તિગત રીતે નવરાશનો સમય વધારવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. લોકશાહીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં વ્યક્તિવિશેષનું ભારે મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે અને તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થાય તેવી રીતરસમો અપનાવવામાં આવે છે. રાજકીય સ્વતંત્રતા હાંસલ કર્યા પછી ભારતમાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં તેમજ ઉદ્યોગોના માળખામાં ફેરફારો થવા લાગ્યા છે; પાશ્ચાત્ય દેશોની હરોળમાં ઊભા રહેવા માટે તેમજ આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજ સ્થાપવા માટે આપણે કટિબદ્ધ થયા છીએ અને આની સિદ્ધિ અર્થે આપણે આયોજન દ્વારા કદમ ઉઠાવી રહ્યા છીએ. આ રીતે જોતાં, અમેરિકા અને બીજા આગળ વધેલા દેશોની ક્રમિક વિકાસશીલ પ્રક્રિયા અને તેમાંથી નિપજતાં સારાં પરિણામોમાં આપણને રસ છે.

અમેરિકાનો અનુભવ :

આ દિશામાં મહાન સત્તાનું બીરુદ સાંપડ્યું છે એવા અમેરિકાનો દાખલો નોંધપાત્ર છે. કારણ કે અમેરિકાએ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ બાદ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રે તેમજ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે. પરિણામે, અમેરિકનો નવરાશનો ઉપયોગ આનંદપ્રમોદ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં કેવી રીતે કરવો તે માટે પુષ્કળ સમય અને નાણાં ખર્ચી શકે છે. દાખલા તરીકે, ૧૯૬૦ માં અમેરિકાની પ્રજા પાસે આવશ્યક ખાધાખોરાકી, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, વૈદકીય રાહત, કરવેરા અને અન્ય જરૂરી ખર્ચ ઉપરાંત ૧,૨૩,૦૦૦ લાખ ડોલર ફાજલ હતા. આમાંનો લગભગ $\frac{1}{5}$ ભાગ નવરાશની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે ખર્ચ્યો હતો, જે તેમની કુલ આવકના ૧૨ ટકા થવા જાય છે. નવરાશનો સમય ગાળવો તેને સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કહેવો તે તો તે તે દેશનાં ઘડતર, ખાસિયતો અને અન્ય બાબતો પર નિર્ભર છે.

ચેઝ મેનહટન બેંક, ન્યૂયોર્ક સિટીએ તેના છેલ્લા હેવાલમાં જણાવ્યું છે કે અમેરિકાની પ્રજા તેના નવરાશનો સારો લાભ ઉઠાવે છે. આમાં સૌથી અગત્યની બાબત એ છે કે તેઓ પર્યટન પાછળ સારો એવો ખર્ચ કરે છે. અગાઉ દસકા પૂર્વે અમેરિકનો પર્યટન પાછળ જે ખર્ચ કરતા હતા તેની સરખામણીમાં હાલ વાર્ષિક બમણો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. વિદેશના પ્રવાસના ખર્ચમાં પણ ઘણો વધારો થયો છે. અમેરિકન પ્રવાસીઓ તો દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. ભારત સરકારે વિદેશી હૂંડિયામણ

કમાવવા તેમજ વિદેશીઓને આકર્ષવા માટે કેટલીક યોજનાઓ ઘડી છે. પર્યટન ઉપરાંત, અમેરિકનો પુસ્તકો પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પુસ્તકો પાછળના થયેલ ખર્ચમાં ૧½ ગણો વધારો થયો છે, અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં પુસ્તકોની માંગમાં ઘણો બધો વધારો થયો છે. અમેરિકન પ્રજાના વાંચનશોખની આ પ્રતીતિ કરાવે છે.

સાંસ્કૃતિક અને મનોરંજન પ્રવૃત્તિ એ નવરાશના સમયનો સદુપયોગ ગણાય. અમેરિકામાં સને ૧૯૪૬ પછી નાટકો અને ઑપેરાની ટિકિટોના વેચાણમાં ૧૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે. અમેરિકાના લોકો નાટકોમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યા છે એ સુવિદિત છે અને આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે મહિનાઓ અગાઉ નાટકોની ટિકિટ ત્યાં મેળવવી પડે છે. વિશ્વભરના અર્ધા ઉપરાંત ધંધાદારી સીંફની ઓર્કેસ્ટ્રાઓ (symphony orchestras) અમેરિકામાં છે. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં અવેતન-સંગીતકારોમાં ૫૦ ટકાનો વધારો થયો છે. અમેરિકાનો કલાપ્રેમ જાણીતો છે અને ન્યુયોર્ક સિટીમાં મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઑફ આર્ટ જેવાં જોવાલાયક સ્થળોએ તો લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં ઉભરાય છે. આથી વિરુદ્ધ સિનેમા અને ટેલિવિઝનની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયેલો જણાયો છે, પરંતુ નૌકાવિહાર, તરવાનું, પ્રવાસ પર્યટન, માછલાં પકડવાં અને શિકાર કરવો એ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમજ બેઝબૉલ, બાસ્કેટ બૉલ, ટેનિસ, ગોલ્ફ વગેરેની રમતોમાં અમેરિકનો ઘણો જ રસ ધરાવી રહ્યા છે. નવરાશનો સમય કેવી રીતે ગળાય છે અને તેમાં અમેરિકાની દૃષ્ટિએ શા શા ફેરફારો થયા છે તે મુદ્દામાં ઊંડા ઊતરવાનો અવકાશ નથી. જેમકે અમેરિકાની ગ્રામ પ્રજા અને શહેરી પ્રજા નવરાશનો સમય પહેલાં કેવી રીતે ગાળતી હતી અને આજે કેવી રીતે ગાળે છે અને તેમાં શા શા ફેરફારો થયા છે તેનો ઉપરના સર્વેમાં ઉલ્લેખ છે, પણ અત્રે વિગતોમાં જવાય તેમ નથી.

તાજગી, મનોરંજન અને આનંદ:

ઝડપી ઔદ્યોગીકરણની અને સતત ઔદ્યોગિક સમાજની ઘેરી છાપ ત્યાંના સમાજ પર પડે તે દેખીતું છે. છાપ એક હોય તે છતાં, આમાં વ્યક્તિગત પસંદગીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત છે જ. પણ સર્વસામાન્યપણે કહી શકાય કે અમેરિકાની પ્રજા પોતાની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિને વધારે છે અને જીવનધોરણની સપાટી ઊંચી આવે તેવો પ્રયાસ કરે છે; અને સાથે સાથે તેઓને નવરાશના જે કલાકો વ્યક્તિગત ને સામૂહિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી તાજગી, મનોરંજન અને આનંદ મેળવે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે નવરાશ અને આળસ એ બંને એક જ નથી. ઘણી વાર તો કોઈ પણ દેશની પ્રજા સામાન્ય રીતે નવરાશના કલાકો કેવી રીતે ગાળે છે તે પરથી તેનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ અને સામાજિક દરજ્જો મપાતો રહે છે. આ પ્રવાહો આપણને પણ સ્પર્શતા જાય છે અને આ દિશામાં ભારત પણ આગળ વધવા પ્રયાસ કરે છે અને શહેરોમાં જે થોડેઘણે અંશે દેખાય છે તે નવરાશના સમયનો સદુપયોગ થવો જોઈએ તે સમસ્ત પ્રજા માટે આવશ્યક છે. નવરાશનો સમય ગાળવો એટલે નિર્ભેળ ગમે તેવું મનોરંજન માણવાનું યા ફક્ત સિનેમા જોવા એ જ નથી, આ બાબત આપણી નવી પેઢીના યુવાનો શીખે એ જરૂરી છે. અમેરિકાની જેમ બીજી અનેક રીતે નવરાશના કલાકોનો સદુપયોગ થઈ શકે છે એટલું જો આપણે જાણીએ તો પણ બસ થઈ પડશે.

卐

પરિવાર આયોજન અને લગ્ન સંબંધી વિચારણા

ડૉ. રાધાકમલ મુકરજી

[પરિવાર આયોજન દિનની ઉજવણી થઇ રહી છે ત્યારે એ નિમિત્તે ડોકટર રાધાકમલ મુકરજી લગ્ન અને લગ્નજીવન અંગે તેમજ પતિ-પત્ની વચ્ચે સર્જાતી તંગદિલી અંગેનાં તલસ્પર્શી કારણો રજૂ કરીને એના ઉપાયોનો આછો નિર્દેશ કરે છે. પરિવાર આયોજન અંગે આજે જ્યારે ઠેરઠેર ચર્ચાવિચારણા થઇ રહી છે ત્યારે આ લેખ લગ્નના મહત્ત્વના પ્રશ્નને સમજવામાં સહાયભૂત થશે. —સંચાલક]

જાતિ, પ્રેમ અને લગ્નની સમસ્યાઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં, મૂળભૂત રીતે એક-સરખી જ છે, જો કે બંનેના લગ્નસંબંધો, પ્રકારો અને પ્રણાલિકાઓમાં ઘણો મોટો તફાવત રહેલો છે. આજે વર્તમાન આર્થિક સંક્રમણ અને સામાજિક અસ્વસ્થતાના વાતાવરણમાં પશ્ચિમનું લગ્નજીવન અને કુટુંબજીવન આપણને ધ્યેયહીન અને દિશાહીન લાગે છે; તો પશ્ચિમના નિરીક્ષકને પૂર્વનું લગ્નજીવન, વ્યક્તિના મુક્ત અને સંપૂર્ણ આવિષ્કારને રૂંધતું, જડ પોલાદી માળખામાં જકડાયેલું લાગે છે.

લગ્નસંબંધમાં જાતીય આવેગ ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જાતીય આવેગ એ એક અતિ પ્રબળ અને સાર્વત્રિક અનુભૂતિ છે. એ એક એવું પરિબળ છે જે કોઇક વાર વ્યક્તિને પરમ ઊંચાઈએ પહોંચાડે છે તો કોઈક વાર એવું કરુણ અધઃપતન પણ નિપજાવે છે. એ જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અદ્વૈત સાધતું જાય છે તેમ તેમ સ્ત્રી અને પુરુષને સમાજનાં બંધનો અને નીતિથી પર બનાવતું જાય છે અને એમને દિવ્ય આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

પરંતુ આ જ જાતીય આવેગની અનિશ્ચિતતા, મનસ્વિતા અને વધતી ઓછી ઉમતા લગ્નસંબંધ પર વિપરીત અસર પણ પાડે છે. માનવીના જાતીય જીવનમાં છુપાયેલાં રહેલાં આ પ્રકારનાં વિસંવાદી તત્ત્વો જ લગ્નજીવન માટે અને સમાજ માટે, ગંભીર જોખમરૂપ છે અને વ્યક્તિના તન તથા મનનો હ્રાસ કરે છે.

તંગદિલીનાં કારણો

સ્ત્રી અને પુરુષના જાતીય જીવનમાં, દરેક વ્યક્તિ પૂરતી એની પોતાની આગવી એકતા સાધવી જોઇએ. આવા એકીકરણ કે તાદાત્મ્યના અભાવ જ, લગ્નસંબંધમાં તંગદિલી કે ભંગાણના મૂળમાં રહેલા હોય છે. આ તંગદિલીનાં કેટલાંક કારણો છે.

જીવનના ભાગીદારોના જાતીય આવેગનું અપૂર્ણ એકીકરણ અને પરિણામે, એક યા બન્નેની લાગણી અને ભાવનાઓનું ઘર્ષણ. વળી ઘણા કિસ્સામાં શારીરિક કે માનસિક બંધારણની અસમાનતા, સર્જન-પ્રક્રિયાઓની ખામી કે રોગ, સંભોગની અતૃપ્તિ, નપુંસકતા, વંધ્યત્વ વગેરે જેવાં બીજાં અનેક કારણો લગ્ન કે જાતીય જીવનનાં ભંગાણ માટે જવાબદાર હોઈ શકે છે.

એક મૂળભૂત કારણ

પરંતુ સ્ત્રી–પુરુષના લગ્નસંબંધમાં વિખવાદ જન્મવતું એક સૌથી મહત્ત્વનું અને મૂળભૂત કારણ સ્ત્રી અને પુરુષની પરિપક્વતાની જુદી જુદી વયનું છે. કીન્સ અને એના સાથીઓએ કરેલા વિસ્તૃત અભ્યાસ પરથી જણાયું છે કે સ્ત્રીની સંબંધ–પિપાસા પુરુષના કરતાં વધુ મંદ ગતિએ પરિપક્વ બને છે. પુરુષનો જાતીય આવેગ અમુક ઉંમરે વધુ પ્રબળતાની ટોચે પહોંચે છે જ્યારે સ્ત્રીએ એની જાતીય ભૂખ જાગૃત થવા માટે અમુક વય સુધી રાહ જોવી પડે છે. પુરુષની વાસનાવૃત્તિ અમુક વય પછી કરમાવા માંડે છે જ્યારે સ્ત્રીની વાસના લાંબા ગાળા સુધી સતેજ રહે છે. આમ સ્ત્રી અને પુરુષની વાસના–પ્રબળતાનો જુદો જુદો ગાળો જ, મોટે ભાગે, સંઘર્ષ, કંકાસ અને છેવટે છૂટાછેડાના બીજરૂપ રહેલો હોય છે.

સામાજિક કારણો

આ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે. દા. ત. લગ્ન પછી પણ બીજા સાથે પ્રણય ખેલવાની વૃત્તિ, પૈસાનો મોહ, પ્રેમના કરતાં સામાજિક કે કૌટુમ્બિક બાબતોનું વધુ પડતું મહત્ત્વ, શિક્ષણ અને કેળવણીની અસમાનતા, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની ભિન્નતા, ઘર અને કુટુંબને પોષવાની અને નિભાવવાની નિષ્ફળતા, જીવનના એક કે બન્ને ભાગીદારે સેવેલી આકાંક્ષા અનુસાર સંતાનને કેળવવાની–ઉછેરવાની નિષ્ફળતા, ઘર અને કુટુંબની બહારનાં આકર્ષણો અને રસના વિષયો, વગેરે વગેરે. આ બધાં તત્ત્વો પણ પોતપોતાની રીતે લગ્ન સંબંધની સફળતા–નિષ્ફળતામાં પોતાનો ફાળો નોંધાવે છે.

જીવન—એક મહાન સાહસ

જાતીય આવેગ એ સૌથી વધુ શક્તિપ્રદ અને સંવાદિત સાધક પ્રેરક બળ છે; પરંતુ જ્યારે આ વિકૃતિ ધારણ કરે છે ત્યારે વિસંવાદ અને વિનાશનું પણ એટલું જ શક્તિશાળી બળ બની રહે છે. સ્ત્રી અને પુરુષની શારીરિક અને ભૌતિક ઇચ્છાઓ પરસ્પરાનુકૂલ હોય કે નહિ તો પણ લગ્નનાં એવાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પાસાં છે જે જીવનને એક સૌથી મહાન સાહસનું સ્વરૂપ આપી શકવા સમર્થ છે.

લગ્ન વિષેનો ભારતીય વિચાર

ભારતે એના લગ્નજીવનનું અને મૂલ્યોનું મંડાણ, વ્યક્તિથી પર, એવી લગ્નની આધિભૌતિક કલ્પના પર કર્યું છે. એમાં લગ્ન એ પ્રકૃતિ અને પુરુષના દિવ્ય મિલનનું પ્રતીક કહેવાયું છે. વળી, ભારતીય પ્રણાલિકામાં, લગ્નજીવનની ચિરંતનતા, માત્ર જીવનના ભાગીદારોના આધ્યાત્મિક સંલગ્નતાના તત્ત્વને જ આભારી છે એમ પણ નથી. એમાં પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેનાં અને ઘર તથા કુટુંબ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો વિષેનો ખ્યાલ અને સભાનતા પણ છે. સંતાન લગ્નનું અનિવાર્ય બંધન છે.

એક આધુનિક વિચાર

લગ્નપ્રથાની સુધારણા માટેનો જે એક નવો, આધુનિક વિચાર વહેતો થયો છે તે એવો છે કે સંતાન એ લગ્નસંબંધના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપ લેખવું ન જોઈએ. આથી,

આંબાવાડીઓ અને કેળાંવાડીઓ તો ભારતમાં ઘણી જોઈ હતી પરંતુ સફરજંદની વાડી તો પહેલીવાર અહીં જોવા મળી. એક એક વૃક્ષ ઉપરથી હજાર હજાર ફળો લચી પડતાં હતાં. તોડી તોડીને ખવાય તેટલા ખાવાની છૂટ છે! પણ જાણો છો? અહીં સફરજંદ કાપી કાપીને ખાવાની કોઈને પડી નથી, છ ફળો નિચોવીને કાઢેલા તેના રસથી છલકાતો એક મોટો ગ્લાસ જ લઈ લોને-ફક્ત છ આનામાં! અને નીંગમાંથી તાડીની જેમ 'ફર્મેન્ટ' કરેલા, આથો ચઢાવેલા, જરાક ખટમધુરા રસનો શોખ હોય તો લો આ આઠ આનાની 'સાઈડર'ની બાટલી! જી, હા, આ અહીંના રાષ્ટ્રીય હુન્નરની પેદાશ છે. તમારા 'ઉકાળેલા રસ' કરતાં પણ વધારે લહેજતદાર છે!

ઈન્ટરલેકન વેસ્ટ સ્ટેશનથી ફક્ત દસ મિનિટના અંતરે એક ટેકરા ઉપર 'હેમ્વેકનુ મોડેલ રેલવે' નામનું એક નાનકડું સુંદર મ્યુઝિયમ આવેલું છે. ૫૦×૨૦ ફૂટ જેટલા નાના ઓરડામાં આ ચિત્તાકર્ષક પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવેલું છે. સ્વીસ રેલવેની સિદ્ધિઓના જીવંત નમૂના સમી-આમ રમકડાં જેવી છતાં અસલની જ સાચી નકલ રૂપ-નાની નાની ટ્રેનો આમથી તેમ આ જગ્યામાં દોડાદોડી કરે છે ટ્રેનના ડબ્બાઓ તથા એન્જીનો મૂળ ડબ્બા અને એન્જીનથી બરાબર ૪૫ ગણા નાના કદના છે અને તેમને દોડવા માટે કુલ ૬૦૦ ફૂટ લાંબી ડબલ ટ્રેકના પાટા પણ અસલ કરતાં ૪૫ ગણા નાના કદના છે. આ પાટાઓ જડવા માટે ૧૭,૦૦૦ લાકડાના સ્લીપર્સ વાપરવામાં આવ્યા છે. બધું મળીને બાર લાઈનો ઉપર એકી સાથે સાત ટ્રેનો દોડે છે છતાં એક પણ ટ્રેન બીજી સાથે અથડાઈ જતી નથી!

ટનલો છે, પુલો છે, જંકશનો છે સિગ્નલો છે, સ્ટેશનો છે-બધું જ મોટી રેલવેના જેવું છે, ફક્ત કદ જ ૧/૪૫ જેટલું નાનું છે, આ બધા ડબ્બા અને એન્જીનો હાથથી બનાવેલાં છે-યંત્રથી નહિ. ટ્રેનની લાઈનો ઉપર કુલ ૯૦૦૦ ફૂટ જેટલા લાંબા ઈલેક્ટ્રીક તાર (ઓવરહેડ વાયર્સ) બિછાવવામાં આવેલા છે અને તેમાં ૨.૫ વોલ્ટનો કરંટ વહ્યા કરે છે જેના બળથી એન્જીનો ડબ્બાઓને ઘસડી શકે છે. આ બધી ટ્રેનો એકસામટી ચાલે છે અને એકબીજીને અથડાયા વગર લાઈનો બદલે જાય છે, ટનલોમાં ઘૂમે છે, પુલો વટાવે છે એવાં દૃશ્યો જોતાં નયન ધરાતાં નથી. આ મોડેલ રેલવે પ્રેક્ષકોને એવો સંદેશો આપવા માગે છે કે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની રેલવેઓ એવી તો 'ફૂલપ્રુફ' છે કે તેમાં પ્રવાસ કરનારે કોઈ પણ પ્રકારની દહેશત રાખવાની જરૂર નથી. સફળતાપૂર્વક રેલવે ચલાવવાનો છૂપો કીમિયો આ પ્રદર્શન જનતાના જ્ઞાન માટે ખુલ્લો કરી આપે છે. લાલ ને લીલા સિગ્નલો આંખ ઉઘાડમિંચ કરે જાય છે અને બીજી બાજુ મધુર સંગીતના સૂરો તેમાં તાલ મિલાવે છે. આ આખા પેનેરામાનો ફોટો કોઈને પણ છેતરે તેવો છે. ફોટો જોનારને ખ્યાલ જ નથી આવતો કે આ બધા મોડેલો છે-સાચેસાચ મોટી ટ્રેનો હોય તેવું જ ફોટામાં તો લાગે છે! તેથી જ મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે આંખ તે આંખ અને ફોટો તે ફોટો જ!

સોમવારે સવારે મેં ઈન્ટરલેકન ઓસ્ટ સ્ટેશનેથી ૭-૫૮ની ગાડી પકડી અને થોડી વારમાં લ્યુટરબ્રુનન પહોંચ્યો. અહીં ઓટોબસ નામની ટેક્સી હાજર જ હોય છે તેમાં બેસીને આઠ મિનિટમાં તો ટ્રુમ્મલબાચ ધોધની તળેટીમાં પહોંચી ગયો. પછી ધોધના સર્વતોમુખી દર્શન કરવા પગપાળો પહાડના વળાંકો ચઢવા માંડ્યો. વચમાં પાછી એક 'ટનલ લિફ્ટ'

આવી તેમાં બેસીને ધોધના પહેલા માળે પહોંચ્યો. સાત માળનો આ ધોધ છે. અને પહાડના પેટાળમાં આવેલો છે. જુંગફ્રાઉ, આઇગર અને મોન્ચ એ ત્રણે પર્વતો ઉપરના વિરાટ હિમસાગરો-ગ્લેશિયરો-પીગળે જાય છે તેમાંથી ધસતાં નીર ટ્રૂમ્મલબાચની ટોચ ઉપર ભેગાં થાય છે અને એવા જુસ્સાથી ગબડે છે કે પહાડોની શિલાઓમાં ચિરાડા પાડતા પાડતા આગળ વધે જાય છે. પાણી પોતાના વહેણનો માર્ગ જમીન ઉપર કેવી રીતે શોધી લે છે તે નદીઓનાં નિરીક્ષણ પરથી સમજાય છે. તેવી જ રીતે ગ્લેશિયરોમાંથી ઝરતાં પાણી પર્વતો ઉપર પણ પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે કાપી લે છે તે ધોધોના નિરીક્ષણ પરથી સમજાય છે. સાતમા માળેથી છઠ્ઠા માળે, છઠ્ઠા માળેથી પાંચમે, એમ ગબડતો ગબડતો જળધોધ જમીનની સપાટી ઉપર ફાસ્ટ ટ્રેનની ઝડપે કેવો આગળ વધે છે એ દૃશ્યનું વર્ણન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે-ફોટાથી પણ પૂરો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ નથી, એ તો નજરે જોવાની જ ચીજ છે. આ 'સેવન કાસ્કેડ ગ્લેશિયર વોટરફોલ' ઉનાળામાં તો ખરેખરો વિકરાળ દેખાય છે કારણકે તે સમયે ખૂબ જ બરફ પીગળે છે અને એ બધું કરોડો ગેલન જેટલું પાણી એકસામટું નીચે ધસવા માંડે છે.

પહાડની ચિરાડો વચ્ચે વળાંકો લેતા આ વિરાટ જળધોધને ચારે બાજુથી જોઈ શકાય તેટલા ખાતર પહાડને ફરતાં પગથિયાં પાળી સાથે બાંધવામાં આવ્યાં છે અને દરેક માળે એક એક 'ઑબ્સર્વેશન ગેલેરી' પણ બાંધવામાં આવી છે. આ કઠેડાના ટેકે ઊભા ઊભા ધોધનું વહેણ જો મીટ માંડીને જોયા કરીએ તો ચક્કર આવ્યા વિના રહે જ નહિ! 'હે, કઠેડો તૂટ્યો!' એવી કલ્પના કરતાં વેંત જ મોતિયા મરી જાય છે-જાણે કે આપણે પણ આ ધોધમાં પછડાતા પછડાતા ખેંચાઈ જતા ન હોઈએ! પહેલા ચારપાંચ માળ તો પહાડના પેટમાં હોવાથી અંધારામાં જ છે તેથી ત્યાં પાણી અને પગથિયાં ઉપર ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ ફેંકવામાં આવે છે પણ ઉપરના બે માળની ચિરાડમાંથી થોડું થોડું આકાશ દેખાય છે અને ત્યાંના પાણી ઉપર થોડોક સૂર્યપ્રકાશ પડતો દેખાય છે. જળબિંદુઓના ફુવારા ઉપર પડતા સૂર્યપ્રકાશથી ચિરાડની રંગબેરંગી કમાન જેવા મેઘધનુષનું સર્જન થાય છે તે જોયા કરવાનું ઘણું આહ્લાદક લાગે છે.

ખૂબીની વાત એ છે કે આવા સ્થળે પણ રહેવાની હોટલ, જમવાની રેસ્ટોરાં, બંગીચો, કાર પાર્ક, લૉક-અપ ગેરેજ, ટેલિફોન વગેરે અવધન સગવડો રાખેલી છે. ઘણા પ્રવાસીઓ અહીં રાતવાસો કરે છે અને અહીંથી પણ જુંગફ્રાઉની ટ્રીપ કરે છે. હું તો જુંગફ્રાઉ જઈ આવ્યો હતો તેથી ટ્રૂમ્મલબાચનો ધોધ જોઈને પાછો લ્યુટરબ્રુનન આવ્યો અને ત્યાંથી ૩૧૨૫ ફૂટ લાંબા દોરડાથી પાટાવાળા ઊભા ઢાળ ઉપર ખેંચાતી 'ફ્યુનીક્યુલર' રેલવેમાં બેસીને મૂરેન નામના લીલાછમ પ્લેટો ઉપર પહોંચ્યો. અહીંથી નીચે લ્યુટરબ્રુનનની ખીણનું મનોહર દૃશ્ય દેખાય છે અને સામે આઇગર, મોન્ચ, જુંગફ્રાઉ અને બ્રેથોર્નના હિમાચ્છાદિત શિખરોની સુંદર હારમાળા પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આ એક જ સ્થળેથી બે સૃષ્ટિનું સુંદર વિહંગાવલોકન એકી સાથે કરી શકાય છે-એક બાજુ બરફની ધવલ સૃષ્ટિ અને બીજી બાજુ વનસ્પતિની લીલીછમ સૃષ્ટિ. મૂરેનના શિખર ઉપરથી ચારે બાજુનાં દૃશ્યો જોઈને હું પાછો ફ્યુનીક્યુલરમાં બેસીને લ્યુટરબ્રુનન આવ્યો અને લ્યુટરબ્રુનનથી ટ્રેનમાં બપોરના ૧૨-૪૦ વાગ્યે તો પાછો ઇન્ટરલેકન પણ આવી પહોંચ્યો.

સવારની આ ટ્રીપમાં ભાઈ પદ્મનાભન આળસાઈ જઈને જોડાયા નહોતા પરંતુ બપોરે એક વાગ્યે લ્યુઝરેન તરફ જતી ટ્રેનમાં હું બેઠો ત્યારે તેઓ તેમાં સામેલ થયા. ૨-૩૦ વાગ્યે અમે લ્યુઝરેન પહોંચ્યા. લ્યુઝરેનનું રેલવે સ્ટેશન એક નમૂનેદાર ઇમારત છે. સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળતાંમાં જ લ્યુઝરેનનાં દર્શનીય સ્થળો દેખાવા માંડે છે. સ્ટેશનની સામે જ જમણી બાજુ એક વિશાળ સરોવર 'લેક લ્યુઝરેન' છે અને ડાબી બાજુ 'રેઉસ' નામની સાંકડી નદી વહે છે. આ નદીની આડે એક પછી એક સાત પુલો બાંધવામાં આવેલા છે તેમાંના બે લાંબા છાપરાંવાળા પુલો (રૂફડ બ્રિજીસ) તો ઘણા પ્રાચીન છે. આ ચેપલબ્રિજ અને મીલબ્રિજ લાકડાના પુલો છે છતાં ઘણા આકર્ષક છે. ચેપલબ્રિજ ઈ. સ. ૧૩૩૨માં બંધાયેલો છે અને તેની છતો ઉપર વેગમાને ચિતરેલા શહેરનો ઇતિહાસ રજૂ કરતાં સુંદર ચિત્રો છે. આ પુલની ઉપર પાછું એક 'વોટર ટાવર' બાંધવામાં આવ્યું છે તે પુલની શોભામાં વધારો કરે છે. મીલબ્રિજ ઈ. સ. ૧૪૦૭માં બાંધવામાં આવેલો છે અને તેની અંદર કાસ્પર મેગ્લીંગરે ચિતરેલા 'ડેથડાન્સ' (મૃત્યુ નૃત્ય!)નાં વિખ્યાત ચિત્રો છે.

લ્યુઝરેન સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડનું એક પ્રાચીન નગર છે. તેની ઘણી ઇમારતો પાંચસો-છસો વર્ષ પહેલાંની છે છતાં કલા સ્થાપત્યથી ભરપૂર છે. શહેરની આસપાસનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય પણ અદ્દભુત છે. પિલાટસ, રીગી અને એન્જલબર્ગ નામના પર્વતો લ્યુઝરેનની નજીકમાં જ આવેલા છે. હ્રોન ગ્લેશિયર ઉપર પણ અહીંથી જ જઈ શકાય છે. બર્ગેનસ્ટોક નામના પર્વત ઉપર ચઢવા માટે તો પર્વતની બાજુમાં જ એક ગગનચુંબી લિફ્ટનું પીંજરું ઊંચા મિનારાની જેમ ઊભું કરી દીધેલું છે. આ પિંજરાની અંદરની લિફ્ટ એક મિનિટમાં ૫૪૦ ફૂટની ઝડપે સીધી જ પર્વતની ટોચ સુધી ચઢી જાય છે. લ્યુઝરેનથી ઝુરીચ, ઝુગ, આઇન-સાઇડીન, બ્લેક ફોરેસ્ટ, લુગાનો વગેરે અનેક સુંદર સ્થળોની ટ્રીપો કરવાની સુંદર વ્યવસ્થા છે પરંતુ અમારી પાસે આ બધું જોવાનો સમય તેમ જ પૈસા પણ કયાં હતા! તેથી લ્યુઝરેન શહેરમાં જ ઘૂમીને 'સાઇટ સીઇંગ' કરી સંતોષ માનવાનું રાખ્યું.

ભાઈ પદ્મનાભને તો વળી એવી પણ દરખાસ્ત મૂકી કે 'ઓલ ઓર નથીંગ!— બધું ન જોઈ શકાય તો પછી કંઈ જ નથી જોવું, ચાલો સ્ટેશનેથી જ પાછા ફરીએ! મૂળ વાત એ હતી કે પેટમાં કુકડા બોલતા હતા તેથી અમે પહેલો તેનો ઉપાય કરવા એક રેસ્ટોરાંમાં ઘૂસ્યા. મેં સ્પઘેટ્ટી મંગાવી ત્યારે તેમણે તો ચાર ઇંડાંની જંગી ઓમ્લેટ મંગાવી. જમીને બહાર નીકળ્યા પછી પણ તેમણે કહ્યું કે 'ચાલો. સ્ટેશન ઉપર, ૫-૧૬ની ટ્રેન ચાલી જશે!' અરે પણ ભાઈ, હજી તો ૩-૧૦ વાગ્યા છે, ટ્રેન કયાંથી ચાલી જવાની છે! મારે ફેરો ફોગટ નહોતો જવા દેવો તેથી હું તો મક્કમ રહ્યો એટલે છેવટે તેમણે નગરદર્શન કરવાનું માન્ય રાખ્યું!

અમે ઝડપથી લ્યુઝરેનના માર્ગો ઉપર ઘૂમવા માંડયું. જુઓ આ પુરાણા ટાઉન હોલની ઇમારત ઈ. સ. ૧૬૦૦માં બાંધવામાં આવેલી છે અને તેના સ્થાપત્યની શૈલી 'ઇટાલિયન રીનાયસન્સ'ની છે. અત્યારે આ મકાનનો મ્યુઝિયમ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આગળ ચાલો, આ ફ્લોરા ફાઉન્ટન જેવો ફુવારો ચોકની વચ્ચોવચ છે તે 'ગોથિક આર્ટ'ના એક સુંદર નમૂના રૂપ છે. તેનું નામ છે 'વાઇન માર્કેટ ફાઉન્ટન'! આ કિલ્લા જેવી

દીવાલમાં થોડા થોડા અંતરે નવ ટાવરો છે તેનું નામ છે 'મુસેગ ટાવર્સ'. આ ટાવરો ચૌદમી સદીમાં સંરક્ષણ અર્થે બંધાવવામાં આવ્યા હતા. જુઓ, આ સામે 'કેથેડ્રલ' છે તે મૂળ આઠમી સદીમાં બંધાયેલું હતું અને આગ લાગ્યા પછી ફરી પાછું ૧૬૩૩ની સાલમાં બાંધવામાં આવ્યું હતું. તેના પ્રવેશદ્વારના બે મિનારાઓ 'ગોથિક' જમાનાની કલાના પ્રતીક રૂપ છે જ્યારે અંદરની દીવાલો, બારીઓ વગેરે 'બેરોક અને રીનાયસન્સ'ના જમાનાની કલા દર્શાવે છે.

આ વિરાટ મૂર્તિ કોની છે? એ છે 'લાયન મોન્યુમેન્ટ'. ૧૦ મી ઓગસ્ટ ૧૭૯૨ના દિવસે આ સ્થળે થયેલી ભયંકર ખૂનામરકીમાં જે સ્વીસ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા તેના સ્મારક રૂપે આ વિરાટકાય કેસરીની પ્રતિમા ત્યાં આવેલા ખડકમાં જ કોતરવામાં આવેલી છે. આ નિદ્રાધીન સિંહની મૂર્તિ ૧૮૨૦ની સાલમાં લુકાસ આહોર્ન નામના શિલ્પીએ ઘડી હતી.

લાયન મોન્યુમેન્ટની એક બાજુ 'પેનેરામા' નામનો એક હોલ છે તેમાં કેસ્ટ્રેસ નામના ચિત્રકારની એક બેહદ મોટી ગોળાકાર કલાકૃતિ છે. ૧૨૦૦ ચોરસ ફૂટ જેટલી આ 'બ્યર્ટ સાઇક્લોરામા' ચિત્રમાં ૧૮૭૧ની સાલમાં થયેલા યુદ્ધવિરામનું હૃદયંગમ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

મોન્યુમેન્ટની બીજી બાજુ 'ગ્લેશિયર ગાર્ડન' અને 'આલ્પેનિયમ' આવેલાં છે. ગ્લેશિયર ગાર્ડન એક અનોખા જ પ્રકારનું મ્યુઝિયમ છે. તેમાં 'ગ્લેશિયર મિલ' નામના ૩૨ કૂવાઓ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની સમસ્ત ભૂમિ એક કાળે 'હિમયુગ' (આઇસ એજ)માં બરફથી છવાયેલી હતી અને આ પ્રચંડ ગ્લેશિયરો પીગળતાં પીગળતાં પથ્થરોને કેવી રીતે કોતરતા હતા તેનો ખ્યાલ આ ગ્લેશિયર મિલના કૂવાઓ આપે છે. હિમયુગના બીજા અવશેષો પણ આ આલ્પેનિયમ મ્યુઝિયમમાં મૂકવામાં આવેલા છે. તે જમાનાનાં પશુઓ, શિકારનાં હથિયારો, હોડેલ નામનાં કલાકારે ચિતરેલાં આલ્પ્સ પ્રદેશના લેન્ડસ્કેપ ચિત્રો, ખનીજો, વગેરે ઘણું ઘણું આ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલું છે. પરંતુ અમારી નજર ઘડિયાળ ઉપર હતી—૫–૧૩ ની ટ્રેન પકડવાની હતી! તે પકડવા અમે સ્ટેશને ૪–૪૫ વાગ્યાના જઇ પહોંચ્યા! લ્યુઝરેનમાં આવ્યા શું અને ગયા શું! રસનાં તો ચટકાં જ હોય, કૂંડાં નહિ! પણ જીવ પૂછે છે રસનાં કૂંડાં પણ શા માટે નહિ!!

સોમવારનો દિવસ આ પ્રમાણે ઝડપથી વિતાવીને સાંજે સાત વાગ્યે પાછા ઇન્ટરલેકન આવી પહોંચ્યા. મંગળવારે સવારે તો સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડને આખરી સલામ ભરવાની હતી, તેથી છેલ્લા છેલ્લા ઇન્ટરલેકનના બજારમાં લટાર મારી લીધી. દુકાનો તો બંધ થઇ ગઈ હતી પરંતુ તેના કાચના શો કેસોમાંની વસ્તુઓ જોઈ શકાતી હતી. ૨૦–૨૫ રૂપિયાની કિંમતનાં કાંડા-ઘડિયાળો જોઇને પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે આ જ ઘડિયાળો ભારતમાં ૧૦૦–૧૫૦ રૂપિયામાં કેમ વેચાતાં હશે! પણ આમાં આપણું કાંઇ ચાલે તેમ નહોતું. આપણે-માટે તો 'આવું પણ હોય છે' એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે જ બસ છે!

મંગળવાર તા. ૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૮ ની શુભ સવારે ૬–૩૦ વાગ્યે અમે ઇન્ટરલેકનથી પ્રખ્યાત બર્ન–લોટ્સબર્ગ–સીમ્પ્લોન રેલવેની મિલાન જતી ટ્રેનમાં બેઠા તે ૧૧–૩૦ વાગ્યે મિલાન પહોંચ્યા. પાંચ કલાકનો આ પ્રવાસ ખરેખર યાદગાર રહી જાય તેવો છે. ઇન્ટર-

હું મિલાનના બજારોમાં ફરી વળ્યો, મિલાનના સ્કાયરકેપર્સ જોયા અને તેની બાજુમાં જ ઉભેલા ભીખારીઓ પણ જોયા અને છેવટે ૪–૩૦ વાગ્યે સ્ટેશને આવ્યો. સ્ટેશનના સ્ટોલ ઉપરથી એક મંજેનો બોલપેન ખરીદી અને વેઈટિંગ રૂમમાં જઈને પત્ર લખી નાખ્યો. લેફ્ટ લગેજમાંથી સામાન લઈને સાંજની ૫–૨૨ની મિલાનથી પેરીસ જતી ટ્રેનમાં બેઠો. ટ્રેન ઊપડયા બાદ થોડી વારે ઈટલીનો ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો અને મારી ટિકિટ લઈ ગયો! બીજી થોડી વાર બાદ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડનો પાસપોર્ટ ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો અને તે મારું પાસપોર્ટ લઈ ગયો! આ વળી કેવી નવી મુસીબત! કશી વાતચીત કર્યા વગર મૂંગા મૂંગા ટિકિટ અને પાસપોર્ટ લઈને ટ્રેનના કોરીડોરમાં અદશ્ય થઈ જતા આ ઇન્સ્પેક્ટરો કયા જંગલમાંથી આવ્યા છે! કંઈક કારણ તો સમજાવો—આમ ખોટો શા માટે હેરાન કરો છો! હું આમ બબડતો હતો એટલે મારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલો એક ઈટાલિયન તેની ભાંગીતૂટી અંગ્રેજી જબાનમાં મને કહેવા લાગ્યો કે "બેસી રહો યાર! તુમ ફિકર મત કરો, તુમ ગભરાતે કયોં હો! ધે આર સિમ્પ્લી પુલિંગ યોર લેગ્સ!—તમને જરાક ગભરાવવા આ તો મીઠી મશ્કરી કરે છે!" મેં કહ્યું કે "આ તે મીઠી મશ્કરી કહેવાય કે ક્રૂર મશ્કરી! પાસપોર્ટ ગૂમ થાય તો મારે માટે ભારે થઈ પડે!" પેલો ઈટાલિયન તો રંગમાં આવી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે "ડેમ ધિસ પાસપોર્ટ! નાઉ મીટ 'માય મેડમ' એટલે કે મારી પત્ની અને આ છે મારો બોય યાને કે બેટો. ચાલો હવે કંઈક પીશો? સાચામાં સાચી ચીજ આ બાટલી છે, બાકીનું બધું મિથ્યા છે!" માર ડાલા! આ બાપ દીકરાએ તો ચઢાવવા માંડયું. એટલામાં વળી કસ્ટમ ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો. મારી બેગ ન ખોલાવી, ઊલટો તે મને સલામ ભરવા લાગ્યો! "ઇન્ડિયન! ગાંધી! બસ બસ, રહેવા દો!", પણ પેલા ઈટાલિયનનો થેલો ખોલાવ્યો તો તેમાંથી વીસ રતલ લીલાં મરચાં નીકળ્યાં! "પાપ્રીકા! જકાત ભરવી પડશે, સમજ્યા મહેરબાન!" પેલાએ કહ્યું: "વીસ રતલમાંથી તું એક રતલ લઈ જા એટલે પાંચ ટકા જકાત થઈ ગઈ, પછી છે કંઈ!"

આવી ગમ્મત ચાલતી હતી છતાં મારો જીવ ઊંચો નીચો થતો હતો. એટલામાં પેલા ટિકિટ અને પાસપોર્ટ એક્ઝામિનરો આવ્યા અને મને ટિકિટ તથા પાસપોર્ટ પાછા આપી ગયા! ઉપરથી મને સીગરેટ આપીને ગપ્પાં મારવા બેઠા! "ઇન્ડિયન! ગાંધી! નહેરુ! શાંતિ! એ બધું અમને ગમે છે—નમસ્કાર! વાત એમ હતી કે આ ટ્રેન પેરીસ તો જશે જ પણ બીજા માર્ગે. આ તમારી ટિકિટ અને પાસપોર્ટ પાંચ વાગ્યાની ટ્રેન માટે બરાબર છે—૫–૨૨ની ટ્રેન માટે નહિ! આ માર્ગે તમે ફરી પાછી સ્વીસ ફ્રન્ટીયર કુદાવશો અને તમારા પાસપોર્ટમાં સ્વીસ ફ્રન્ટીયર એક જ વખત કુદાવવાની મંજૂરી છે. પણ ફિકર ન કરશો. હું બીજી વખતની મંજૂરીની મહોર મારી આપું છું. તેના બે ફ્રેન્ક ભરવા પડશે એટલે પછી તમે અને અમે છૂટા!" ટિકિટ અને પાસપોર્ટ પાછા મળ્યા એટલે જીવ હેઠો બેઠો! હાશ, છૂટયા! પંદમભાઈ પણ આ ટ્રેનમાં હોત તો ઓર વધારે મઝા આવત—પેલા ઈટાલિયન અને તેમની વચ્ચે ઠીક ઠીક ગાંઠ બંધાત!

હિંદની ટ્રેનની યાદ આપતી આ ગીરદીવાળી ટ્રેનમાં આખી રાત હું બેઠો બેઠો ઊંઘ્યો. વચમાં વચમાં જાતજાતના ઇન્સ્પેક્ટરો ઊંઘ બગાડવા આવે જતા હતા અને પેલો

તો બાટલા ઠેકે જ જતો હતો—એ જ તેનું પરમ બધું મિથ્યા હતું ! છેવટે બુધવાર તા. ૮મી ઓકટોબરની સવારે ૬-૩૦ના પેરીસના "ગારે ડી લીંયો" નામના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો સામાન સ્ટેશનના ટોઈલેટ રૂમમાં ૧૨૦ ફ્રેન્ક (સવા રૂપિયો) ભરીને ગયો અંઘોળી, શૌચ, સ્નાન કરીને કપડાં બદલી નાખ્યાં. જૂનાં કપડાં બેગમાં પાછાબહાર આવ્યો. આ બધો વિધિ ૩૦ મિનિટમાં પતાવવો પડે છે, નહિ તો ભરવા પડે છે. કારણ કે આવા ૨૫ ટોઈલેટ રૂમો હોવા છતાં બધા લાગે છે. સાબુ અને ટુવાલ દરેકને નવા આપવામાં આવે છે. ટોઈ મને બહુ ગમી. વિલાયતમાં ઠેર ઠેર જાહેર ટોઈલેટ અને સ્નાનાગારો લોકો ઘરમાં આ વિશેની ખટપટ રાખતા જ નથી. ઘર એટલે પલંગ, ફોન, બાકીનું બધું બહાર—શૌચ, સ્નાન અને ભોજન સુદ્ધાં ! ભારતમાં ઠેર ઠેર બાંધવા જરૂરી છે કારણ કે તો પછી લોકોને કેવળ મૂર્ખ રહેવું ચાલે અને આ બાબતમાં પણ જાહેર શયનખંડો—એક હોલમાં પર—કોઠરામાં આવે તો તે પણ ખૂબ આવકારપાત્ર થઇ પડે !

સવારનાં સાત વાગ્યામાં તો બધું ટોઇલેટ પતાવ્યો અને સામાનને લેફ્ટ લગેજ ઓફિસમાં મૂકી દીધો. બસ કરો હોસમાં ! સ્ટેશનના એક્સચેન્જ કાઉન્ટર ઉપર એક પૌંડની નોટ વટાવીને। પછી તેમાંથી ૨૧૦ ફ્રેન્કની પેરીસ નગરીની એક ગાઇડ બુક બેનીકનો નાસ્તો કર્યો અને ૩૦૦ ફ્રેન્કની ૨૦ બસ ટિકિટો 'કાર્નેટ' ખરી વેઇટિંગ રૂમના એક સોફા ઉપર બેઠક જમાવીને અડધા કલાકમાં અચી નાખી અને વ્યવસ્થિત રીતે પેરીસ જોઈ શકવાના પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસે પેરીસના પરિભ્રમણ માટે બહાર પડ્યો !

ક્રમશઃ]

લિ૦ સ્નેહાધીન
ાન્તિ ગાંધીના
જય હિંદ